

О.М.Завальнюк

УТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ
ДЕРЖАВНИХ УКРАЇНСЬКИХ
УНІВЕРСИТЕТІВ

(1917-1921рр.)

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

О.М.Завальнюк

Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.)

Кам'янець-Подільський
“Аксиома”
2011

УДК 378(477)“1917/1921”(081)

ББК 74.03(4Укр)

3-13

Рецензенти:

А.О. Буравченко – доктор історичних наук, професор Інституту туризму Федерації профспілок України (м. Київ)

Ф.Г. Турченко – доктор історичних наук, професор Запорізького національного університету

Науковий редактор:

В.Ф. Верстюк – доктор історичних наук, професор, завідувачий відділу історії Української революції 1917-1921 рр. Інституту історії України НАН України

*Рекомендовано до друку ухвалою вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол №4 від 28 квітня 2011 року)*

Завальнюк О.М.

3-13 Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія / О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 644 с.

ISBN 978-966-496-193-3

У монографії на основі багатой архівно-документальної бази, здобутків вітчизняних і учених діаспори досліджується багатогранний процес утворення та діяльності державних українських університетів у 1917-1921 роках через з'ясування основних чинників університетотворення і усіх важливих складових життя національних вищих шкіл. Розрахована на істориків, аспірантів, студентів історичних факультетів і учителів історії, усіх, хто цікавиться історією освітньо-культурного відродження українського народу.

УДК 378(477)“1917/1921”(081)

ББК 74.03(4Укр)

ISBN 978-966-496-193-3

© О.М.Завальнюк, 2011

© “Аксіома”, видання, 2011

Вступ

Модернізація сучасної України неможлива без проведення низки ефективних реформ, одна з яких має забезпечити нову якість університетської освіти. Добре продумані, методологічно, концептуально, організаційно і матеріально-технічно забезпечені перетворення національної освітньої системи взагалі і її найскладнішої ланки – вищої освіти – дають змогу відповідно до вимог сучасної цивілізації і усвідомлення перспектив майбутнього творити суспільство знань, економіка якого буде спиратися на високі технології, готувати конкурентоспроможних фахівців на національному і європейському ринках праці, здатних постійно вдосконалювати рівень своєї підготовки і засвоювати найновіші наукові розробки. Лише реформовані вітчизняні університети, інші вищі зможуть значно підвищити якість підготовки своїх випускників, наблизити, а згодом і зрівняти її з європейськими стандартами, про що неодноразово заявляли лідери нашої країни. Університети розвинутих країн все частіше стають генераторами нових знань, забезпечують інтеграцію науки і виробництва, перетворюються в могутні освітні, дослідницькі й науково-виробничі комплекси. Ця нова університетська модель все більше і більше поширюється у сучасному світі, що свідчить про глобальність освітніх і наукових процесів, без яких неможливий стійкий соціально-економічний прогрес.

Входження освітньої сфери України до європейської зони вищої освіти є запорукою модернізації цієї системи у контексті інноваційної моделі розвитку. Однак це не означає, що українські університети повинні набути винятково транснаціональних рис, позбувшись тих традиційних національних ознак, які формувалися і розвивалися впродовж багатьох десятиліть, відповідали запитам і потребам культурного розвитку, стали надбанням української нації. Потребує ретельного вивчення й узагальнення досвід творення та діяльності перших державних українських університетів, що виникли в освітньому просторі України в добу національно-демократичної революції 1917-1921 рр. і започаткували модерну національну вищу освіту, яку прагнули вивести на рівень європейської. Вироблена і успішно реалізована у той складний історичний період модель українського національного університету, яка дістала велику підтримку від української науково-освітньої інтелігенції, певною мірою

спонукала владу в Україні у 20-х рр. ХХ ст. до продовження курсу на українізацію школи, відродження культурного життя українців. Глибокий науковий аналіз функціонування перших державних українських університетів міг би прислужитися виробленню вітчизняної університетської моделі 10-х – 20-х рр. ХХІ ст. із урахуванням як їх досвіду, так і сучасних тенденцій розвитку університетів України і світу, що матиме не лише теоретичне, а й практичне значення.

Для досягнення цієї мети треба передусім провести комплексне, змістовне дослідження проблеми утворення і діяльності українських держуніверситетів у 1917-1921 рр. Однак, як свідчить аналіз вітчизняної історіографії, таку роботу українські історики, інші вчені, на жаль, ще не проводили. Це очевидне упущення, і його варто негайно виправити, адже залишається без відповіді низка актуальних запитань, які висунув час і на розв'язання яких чекає наша державно-політична і науково-педагогічна еліта.

На переконання автора, треба з'ясувати рух за українізацію вищої освіти в Україні, який став опорою університетського будівництва у 1917 р., заснування першого наукового народного українського університету, який знаменував прорив національної освіти і науки, простежити процес формування і відкриття державних українських університетів, проаналізувати нормативно-правову базу національної університетської освіти, матеріально-технічну й інформаційну базу, формування кадрового потенціалу і студентського контингенту, їх соціальний захист, освітню і наукову діяльність, а також роль у національному державотворенні і освітньо-культурному розвитку країни. Зазначені аспекти дадуть змогу розглянути проблему в усій її складності і багатогранності, з'ясувати умови, зміст і результати діяльності державних українських університетів, їх значення для національного відродження країни.

Такий аналіз забезпечить не лише відтворення правди про одну із важливих, цікавих і малодосліджених сторінок вітчизняної історії, а й забезпечить вивчення досвіду, який актуальний для сьогодення. Йдеться, зокрема, про наповнення українського законодавства про вищу школу нормами, які, з одного боку, сприяли б оперативному вирішенню проблеми модернізації матеріально-технічної бази вищої школи, а з другого, забезпечили розширення автономних прав університетських колективів, стимулювали студентське самоврядування. На жаль, залишається поза увагою і врахуванням у роботі досвід тодішніх університетів щодо організації навчального процесу, наукового і громадського життя тощо.

РОЗДІЛ I

Історіографія проблеми, джерельна база і теоретико-методологічні засади роботи

1.1. Історіографія проблеми

Великий науковий доробок учених різних поколінь, присвячений становленню і функціонуванню національної вищої освіти в Україні у 1917-1921 рр., є важливою складовою частиною історіографії Української революції. Без його аналізу не обходяться сучасні ґрунтовні історіографічні дослідження¹, які розкривають усі найважливіші аспекти цієї вельми складної історичної проблеми. Однак, залучаючи до вивчення чисельні історіографічні джерела, дослідники фізично не встигають охопити всі новітні напрацювання, відстаючи у часі на 5-6, а то й більше років. Відтак станом на 2011 р. повного аналізу праць, зокрема з теми «Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.)», в українській історіографії поки що немає.

Весь комплекс наявної історичної літератури можна поділити на кілька груп. Першу групу представляють праці українських дослідників революційної доби 1917-1920 рр. і дослідників діаспори, другу – дослідження радянських істориків і третю – роботи, виконані в незалежній Україні. Вони різняться між собою як за кількісними показниками, так і за глибиною висвітлення піднятих питань, мають різну наукову цінність, що аж ніяк не зменшує до них дослідницького інтересу.

Перші кроки науковців з вивчення процесу заснування і діяльності українських університетів припали на період Української революції. Не маючи ще сформованої джерельної бази, вони відразу на основі окремих протокольних записів, інших документів та особистих

¹ Див., напр.: Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.) / В.П.Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 608 с.; Стопчак М.В. Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918 – 1920 рр.): Історіографічний нарис: Монографія / М.В.Стопчак. – Вінниця: І.Балюк, 2010. – 812 с. та ін.

вражень відтворювали дії українських діячів, спрямовані на заснування перших в історії української нації вищих шкіл, а також вперше розповідали про роботу цих закладів. Зокрема, про Київський народний університет йдеться у невеличких статтях Ф.П.Сушицького¹, О.С.Грушевського², В.Ігнатієнка³, опублікованих у 1917-1918 рр. Болючі питання, пов'язані з наданням КНУУ державних прав навесні 1918 р., окреслив невідомий автор (ховався за криптонімом Ф.П.) у статті «Дещо про удержавлення Українського Народнього Університету»⁴. Ф.Калинович зафіксував зміни, які сталися з Київським державним українським університетом після злиття його з університетом св. Володимира у червні 1919 р. і перетворення його в українське відділення об'єднаного закладу на вимогу радянської влади⁵.

У спеціальній праці «Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр.» комісар освіти Київщини і працівник Міністерства народної освіти УНР С.Постернак, маючи у своєму розпорядженні окремі документи і матеріали періодики, спробував показати національно-освітній рух українців за українізацію наявних навчальних закладів і, зокрема, російських університетів в Україні, зафіксував відкриття Київського народного українського університету, а також двох українських держуніверситетів, означив плани уряду з розбудови національної вищої школи⁶. Він також засвідчив, що в добу Директорії УНР влада розглядала питання «про закриття всіх російських університетів як таких і відкриття натомість нових українських

¹ Сушицький Ф. Про вищі українські школи на Україні / Ф.Сушицький // Вільна Українська школа. Рік перший. – 1917. – №2: жовтень. – С.108-109; його ж. про вищі українські школи у Києві / Ф.Сушицький // Там само. – №3-4: листопад-грудень. – С.191-192.

² Перший місяць // Університетські вісти. Український університет в Києві / [редагував і видавав О.С.Грушевський]. – 1917. – №1. – С.1-2; Грушевський О. Український народний університет / Олександр Грушевський // Літературно-науковий вістник. Річник ХУІІІ. – К.: Друкарня акц. тов-ва «Петро Варський у Києві», 1917. – Т.ЛХУІІІ. – Кн.У-УІ. – С.320-326; його ж. Український Народний Університет / Ол.Грушевський // Шлях: вістник літератури, мистецтва та громадського життя. – К., 1918. – Ч.2: лютий. – С.55-59.

³ Ігнатієнко В. Про Київський Український Народний Університет / В.Ігнатієнко // Громада: громадсько-кооперативний і літературний журнал / Видає Дніпровський Союз споживчих союзів України. – К., 1919. – 28 лютого. – №4-5. – С.7-8.

⁴ П.Ф. Дещо про удержавлення Українського Народнього Університету / Ф.П. // Наше слово / Рада Київ. тов.-ва лікарських помічників і помічниць. – К., 1918. – Ч.1: травень. – С.6-7.

⁵ К.Ф. Український Університет / Ф.К.[Ф.Калинович] // Вісти природничої секції Українського Наукового Товариства. – К., 1918-1919. – Т.1. – С.137-138.

⁶ Див.: Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. / С. Постернак. – К.: Печатня видавн. тов-ва «Друкар», 1920. – 128 с.

[університетів]»¹. Згадку про відкриття двох українських держуніверситетів вмістив П.Гайдалемівський у своїй статті, опублікованій у Відні 1918 року за матеріалами української періодики². Інформацію про КДУУ і одного із його професорів оприлюднив Д.І.Дорошенко у «Замітках до історії 1918 року на Україні», опублікованих влітку 1921 р. у Відні³.

Низку дослідницьких і фактографічних матеріалів різних авторів з історії становлення Київського і Кам'янець-Подільського державних українських університетів у 1918 р. розмістила преса. Заслужовують на увагу газетні статті В.В.Дуб'янського⁴, О.М.Пащенко⁵, П.Богацького⁶, Л.Вітовича⁷ і С.Ф.Якимовича⁸.

Зрештою, цим і завершується доробок дослідників, які зуміли опублікувати свої праці на батьківщині чи за кордоном в добу Української революції.

Продовжуючи започатковану у 1917-1921 рр. традицію, науковці і політики української діаспори в Європі і за океаном створили низку праць, якими дещо доповнили узагальнений історичний матеріал, що віддзеркалює різні аспекти процесу творення національної вищої школи за гетьманату.

¹ Див.: Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 р. – С.76.

² Див.: Гайдалемівський П. Культурна робота на Україні / Павло Гайдалемівський // Рік 1918 на Україні / [Зложив і видав Зенон Кузеля.]. – Зальцведель: 3 друкарні Союзу визволення України, 1918. – С.19-33.

³ Див.: Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні / Дмитро Дорошенко // Хліборобська Україна / Видання Українського Союзу хліборобів-державників. – Відень, 1921. – Збірн.V-VI. – С.75-104.

⁴ Бурлака. Перші кроки. (К відкриттю Українського Університету в Каменці) / Бурлака [В.В.Дуб'янський] // Відродження: щоденна безпартійна демократична газета / [Редакт.-видавець П.Г.Певний]. – К., 1918. – 7 квітня (25 березоля). – Ч.10. – С.2; його ж. Київський Державний Український Університет / Бурлака // Там само. – 6 жовтня (23 вересня). – Ч.153. – С.2-3; Дуб'янський В. Другий Український Державний Університет / В.Дуб'янський // Там само. – 22 (9) жовтня. – Ч.165. – С.2.

⁵ П.О. Справа Кам'янецького Університету в Києві / О.П.[О.Пащенко] // Подольская мысль: орган прогрессивно-демократической мысли. – Каменец-Подольск, 1918. – 22 (9) октябрю. – №63. – С.2; Пащенко О. Як зародився Державний Український Університет у м. Кам'янець на Поділлі / О.Пащенко // Свято Поділля / Видання Подільського Українського товариства «Просвіта». – [Кам'янець-Подільський], 1918. – 22 жовтня. – С.5-7.

⁶ Б.П. Український Державний Університет в Камінці на Поділлі / П.Б.[П.Богацький] // Село: щотижневий журнал / Видання Подільської губерніяльної народної управи. – Кам'янець-Подільський, 1918. – 28 серпня. – №№ 28-29. – С.3-4; його ж. Урочисте відкриття Камінецького Державного Українського Університету / П.Б. // Там само. – 8 листопада. – №№ 44-45. – С.46.

⁷ Див.: В.Л. Історія заснування Університету в Кам'янці / Л.В.[Л.Вітович] // Україна щоденна газета. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 22 (9) жовтня. – Ч.58. – С.1-2.

⁸ Див.: Якимович С. Ф.П.Сушицький. Некрольог / С.Якимович // Наш шлях. – Кам'янець-Подільський, 1920. – 17 квітня. – Ч.75. – С.1.

Першим діячем Української революції, який у багатотомній праці відгукнувся на існування державних українських університетів, був П.Христюк. У «Замітках і матеріалах до історії української революції. 1917-1920 рр.» він подав цей факт під кутом критики гетьманщини, яку вважав неконструктивною. Вона, на його думку, механічно зафіксувала те, що було розроблене за Української Центральної Ради. «Так було ... з Київським та Камінецьким Державними Університетами. Організований цілком при Центральній Раді, Київський Український Вільний Університет просто було декретовано державним; так само головну роботу і по організації Камінецького Університету було пророблено за часів Центральної Ради (проф. Огієнком)»¹. У документально-аналітичній праці ад'ютанта С. Петлюри О.Доценка, присвяченій подіям Української революції, К-ПДУУ представлений твердинею, яка в часи польської окупації Поділля (листопад 1919–липень 1920 рр.) символізувала українську державність і не поступилася своїми національними інтересами².

Не в усіх виданнях, особливо тих, які вийшли з-під пера представників антигетьманського табору, політика гетьмана Павла Скоропадського, спрямована на творення державних українських університетів, знайшла схвальну оцінку. Так, С.Доленга у праці «Скоропадщина», виконаній на значному документальному й історіографічному масиві, зокрема, висунув керівникові держави претензію щодо розміщення КДУУ не в центрі, а на околиці столиці, а свято відкриття цього університету назвав «так званим урочистим відкриттям»³.

Найбільшим здобутком української діаспори довоєнного періоду вивчення історії України 1917-1918 рр. взагалі і проблеми університетотворення стала двотомна праця Д.І.Дорошенка «Історія України 1917-1923 рр.». У ній на значному фактичному матеріалі із задіянням наукового апарату автор виклав закони про заснування двох державних українських університетів, з'ясував перший склад науково-педагогічних працівників і перебіг урочистостей з нагоди відкриття КДУУ і К-ПДУУ⁴.

¹ Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. / Павло Христюк. –Відень, 1922. – Кн. III. – С.75.

² Див.: Доценка О. Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції / Олександр Доценка. – К.; Львів: Накладом автора, 1923. – Т. II. – Кн.5. – 400 с.

³ Див.: Доленга С. Скоропадщина / Святослав Доленга. – Варшава: Накладом Модеста Куницького, 1934. – С.49.

⁴ Див.: Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. / Дмитро Дорошенко. – Ужгород, 1930; Нью-Йорк: Видавнича корпорація «Булава», 1954. – Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 р. – 424, LXXXVI с.

Після трагічної смерті П.П.Скоропадського його прихильники до річниць заснування української гетьманської держави і народження її керівника та роковин його смерті видавали літературу, в якій використовували попередні підходи до оцінки діяльності гетьмана, зокрема, щодо заснування і відкриття двох державних українських університетів, обмежуючись однією констатацією фактів, без дотримання причинно-наслідкових зв'язків і введення до обігу свіжого документального матеріалу. Підтвердженням цього можуть бути праці О.Войнаренка¹, П.Солухи², Н.Полонської-Василенко³, Д.Гирського⁴, В.Вакуловського⁵ та ін., одного з авторських колективів⁶, а також представників іншого табору. Наприклад, П.Феденко, використовуючи раніш опублікований пасаж, закидав гетьманові, що новозаснований університет в столиці розмістили на окраїні міста⁷. Такий же «гріх» помітив і М.Шкільник. Крім того, він не поділяв підтримку владою заснування російського Катеринославського університету, який, проте, не мав державних прав і функціонував на приватні кошти⁸.

¹ Див.: Войнаренко О. З гетьманських часів. Спогади самовидця з року 1918 / Остап Войнаренко. – Детройт: Накладом жіночого відділу Української гетьманської організації, 1950. – 32 с.

² Див.: Солуха П. Російська мова, Гетьман Павло і наша недержавність. Стаття друга / Петро Солуха // Державницька думка: кварталник української державницької ідеології, культури і громадського життя. – Філадельфія: Вид-во «Державницька Думка», 1952. – Ч.6. – С.26-39.

³ Див.: Полонська-Василенко Н. Академік Микола Василенко (2.ІІ.1866-3.Х.1935) / Н.Полонська-Василенко // Віра й Культура: місячник богословської думки й культури / Орган Українського наукового богословського товариства. Рік XIX. – Вінніпег, 1956. – Ч.4 (28). – С.13-14; її ж. Історія України. У 2 т. / Н.Полонська-Василенко. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1976. – Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.

⁴ Див.: Гирський Д. Дивні способи виправдування антидержавної політики (відгук на фальсифікації соціалістів з табору УНР) / Дмитро Гирський. – Торонто: Вид-во «Батьківщина», 1973. – 184 с.

⁵ Див.: Вакуловський В Освітня і культурна праця за Другої Гетьманщини / Віктор Вакуловський // У 60-річчя відновлення Гетьманської Української Держави 29 квітня Р.Б.1918. – Торонто: Вид-во «Батьківщина», 1978. – С.24-28.

⁶ Див.: За всенациональну єдність. У 110-річчя народження Гетьмана Павла. У 65-річчя відновлення Гетьманства. – Торонто, 1983. – С.10-11.

⁷ Див.: Феденко П. Український рух у 20 столітті / Панас Феденко. – Лондон: Вид-во «Наше слово», 1959. – 271с.; його ж. Влада Павла Скоропадського. (П'ятдесяті роковини перевороту в Україні) / Панас Феденко. – Лондон-Мюнхен: Вид-во «Наше слово», 1968. – 34 с.

⁸ Див.: Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917-1921 роках. Спомини й роздуми / Михайло Шкільник; [передм. проф. д-ра Б.Боцюрка]. – Торонто, 1971. – 366 с.

1985 року побачила світ синтетична праця М.Семчишина «Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу», у якій наголошується на заснуванні двох українських держуніверситетів у Києві і Кам'янці-Подільському. Відкриття КДУУ він назвав «великим національним святом»¹ (очевидно, джерела про святкування такої ж події в адміністративному центрі Поділля автору були недоступні).

Більш – менш цілісне розуміння ролі І.І.Огієнка у процесі заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету дає англійська стаття канадського дослідника О.Геруса, опублікована в українському науковому журналі «Український історик» 1990 року. На жаль, вона не має наукового апарату і, як засвідчує аналіз, виконана на основі мемуарних праць².

Заслужує на увагу дослідників і багатотомний проект «Енциклопедія українознавства», реалізований у 1955-1984 рр. Тут, зокрема, розміщена стаття про Кам'янець-Подільський державний український університет³, а в біографічних довідках про українських діячів зазначається, що вони працювали в ДУУ⁴.

До 10-річчя відкриття К-ПДУУ паризький «Тризуб» відгукнувся змістовною статтею В.Поперешнього, яка базувалася на мемуарних матеріалах⁵.

Представлені праці вичерпують доробок української діаспори 20-80-х рр. минулого століття щодо висвітлення теми про заснування і діяльність держуніверситетів у 1918-1920 рр.

Радянські історики, керуючись марксистсько-ленінською методологією, настановами правлячої комуністичної партії, загалом уникали проблеми українського національного відродження в 1917-1920 рр., або ж трактували різні питання щодо цього процесу з позицій

¹ Див.: Семчишин М. Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу. 2-е вид, фототипне / Мирослав Семчишин. – К.: АТ «Друга рука», МП «Фенікс», 1993. – 550 с.

² Див.: Gerus O. Iwan Ogienko and the founding Kamianets-Podilskiy Ukrainian state university / O. Gerus // Український історик: Журнал історії і українознавства / [Під заг. ред. Любомира Винара]. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1990. – Ч.1-4 (104-107). – С.78-92.

³ Див.: Енциклопедія українознавства. Словникова частина / [Гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович]; Наукове товариство ім. Шевченка. –Перевид. в Укр. – Львів, 1994. – Т.3. – С.930.

⁴ Див.: Там само. – Львів, 1993. – Т.1. – С.126, 129; Т.2. – Львів, 1993. – С.583-584; Т.3. – С.863, 1043-1044; Т.5. – Львів, 1996. – С.1978; Т.7. – Львів, 1998. – С.2650; Т.8. – Львів, 2000. – С.2845, 3110; Т.9. – Львів, 2000. – С.3275-3276 та ін.

⁵ Див.: Поперешній В. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1928 р.) / В.Поперешній // Тризуб. – Париж, 1928. – 22 жовтня. – Ч.41 (47). – С.7-10.

пролетарського інтернаціоналізму, у зв'язку з чим українська державність була представлена як результат діяльності буржуазно-націоналістичних кіл, які йшли врозріз з інтересами трудящих мас, їх об'єктивною потребою єднатися з російським та іншими народами колишньої імперії. Як зазначалось в одному з томів фундаментального видання з історії Української РСР, який вийшов друком у 1977 р., «радянські історики, зокрема історики Радянської України, озброєні марксистсько-ленінським розумінням історичного процесу, досягли значних успіхів у висвітленні героїчної боротьби трудящих Країни Рад у період Жовтневої революції і громадянської війни. Їх праці викривають злісні наклепи і вигадки буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів, які намагаються очорнити і дискредитувати всеперемагаюче вчення марксизму-ленінізму, під прапором якого в нашій країні побудовано соціалізм і успішно будеться комунізм»¹.

І все ж, попри генеральну лінію більшовицької (комуністичної) влади, відразу витравити з історичної пам'яті українців національне державотворення й освітньо-культурне відродження 1917-1920 рр. було неможливо. Першочергове завдання полягало в тому, щоб «розібратися» з тими, хто брав активну участь у тих процесах і через різні обставини не зміг чи не встиг емігрувати. То ж на перших порах, коли діяла нова економічна політика і диктатура пролетаріату допускала певні послаблення у культурно-духовній сфері, в науковій літературі зустрічалися згадки, зокрема й про українські університети. У 1924 р. О.С.Грушевський, аналізуючи діяльність Українського наукового товариства, відзначив його роботу із заснування Київського народного українського університету². Більше в науковій літературі радянської доби ні про цей заклад, ні про його наступника – КДУУ автори не згадували. Що ж до Кам'янець-Подільського державного українського університету, то йому пощастило трохи більше. У статті Ю.Й.Сіцінського «Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття (1914-1924 рр.)», опублікованій у 1926 р., зазначається, що у цьому виші діяло 5 факультетів, на які «прибувають молоді сили» і «беруться за наукову працю», були створені «значна бібліотека»,

¹ Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. – К.: Наук. думка, 1977. – Т.5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917-1920) / [Ред. кол.: М.І.Супруненко (відп. ред.), Ю.В.Бабко, Ю.М.Гамрецький (заст. відп. ред.), Ю.Ю.Кондуфор та ін.]. – С.7.

² Див.: Грушевський Ол. «Українське Наукове Товариство в Києві» та «Історична Секція при Всеукраїнській Академії Наук» в рр.1914-1923 / Ол.Грушевський // Україна: науковий трьохмісячник українознавства / [Під заг. ред. Михайла Грушевського]. – К.: Держвидав України, 1924. – Кн.4. – С.180-188.

«музей – кабінет мистецтв» і наукове товариство. Автор подав неповний список видань, здійснених університетом у 1918-1920 рр.¹

Наступного 1927 р. до 10-річчя Жовтневої революції побачила світ ґрунтовна стаття ректора Кам'янець-Подільського ІНО В.О.Гериновича, присвячена історії цього вишу. І хоч цей навчальний заклад розпочав свою роботу лише у 1921 р. після реорганізації (ліквідації) К-ПДУУ, автор проаналізував діяльність і попередника інституту – українського університету (йому присвятив 10 із 23 сторінок). Не відчуваючи за собою ідеологічного контролю, В.О.Геринович навів цікаві та змістовні свідчення про роботу із заснування вишу, частково проаналізував науково-педагогічний і студентський склад, бібліотечний фонд тощо. Звісно, до ювілею радянської влади такий матеріал не мав жодного відношення. Тому, щоб не склалося враження про націоналістичну заангажованість дослідника, він відповідно до загальної політичної ситуації в країні високо оцінив турботу партії і держави про інститут народної освіти, а університетські порядки піддав «пролетарській» критиці. Зокрема, у критичний приціл потрапив ректор І.І.Огієнко, який, на думку автора, заполітизував університет і «наражав його на всякі неприємності»².

Обидві наукові статті мали неабияке значення для відтворення хоча б неповної історичної правди про К-ПДУУ за умов, коли влада руками замовних журналістів намагалася створити навколо нього негативну атмосферу, яка б применшила його роль у національному відродженні. Так, якийсь Н.Василенко у «Вістях Кам'янець-Подільського повітового виконкому» за 8-9 червня 1921 р. доводив, що університет за часів С.Петлюри «не був храмом і джерелом науки і знання для працюючих мас». Ректор І.І.Огієнко і частина професури підтримували петлюрівщину, а С.Ф.Русова й нині виявляє «тугу за недавнім минулим У.Н.Р.». Автор закликав радянську владу серйозно почистити цю Авгієву стайню³. З цією думкою солідаризувався секретар ВУЦВК А.Буценко. У 1925 р. він стверджував, що університет у 1919-1920 рр. став «центральною установою виховання шовінізму, виховання проводирів національно-буржуазної політики на Україні, виховання буржуазно-ідеологічної зброї для боротьби з працюючим

¹ Див.: Сіцинський Ю. Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття (1914-1924 рр.) / Ю.Сіцинський // Україна: науковий двомісячник українознавства. – К.: Держвидав, 1926. – Кн.1. – С.172-177.

² Див.: Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти: Відбитка з «Записок Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти» (Т.ІІ) / Володимир Геринович. – Кам'янець на Поділлі, 1927. – 23 с.

³ Василенко Н. Кілька слів про Кам'янець-Подільський Університет / Н.Василенко // Вісти Кам'янець-Подільського повітового виконкому. – Кам'янець-Подільський, 1921. – 8 червня. – №138. – С.1.

людом, з пролетарсько-революційними силами»¹. То ж усі ідеологічні оцінки діяльності К-ПДУУ неодмінно мали ворожий характер.

Після появи статті В.О.Гериновича академік ВУАН К.Харлампович прорецензував її і відзначив, що автор приділив основну увагу не ІНО, а «історії організації й існування Кам'янецького університету від часу піднесення першої думки про його заклад...». Рецензент також стверджував, що у 1918-1920 рр. у важких умовах «перебували всі українські університети», нагадавши відтак і про інші заклади, створені в період української державності².

За надуманими звинуваченнями наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. Ю.Й.Сіцінський і В.О.Геринович були заарештовані. І якщо Юхиму Йосиповичу в 1930 р. вдалося уникнути примусової каторги у виправному трудовому таборі, то його покарали в інший спосіб – він втратив спочатку викладацьку, а згодом і музейну роботу, житло, був знищений морально. Про всі його заслуги перед Поділлям і Україною забули³. В.О.Геринович пройшов торттури харківських чекістів, отримав 10 років таборів, звільнився аж після війни, хворий, знечещений, до викладацької роботи в Україні його не допустили. Реабілітували вченого задовго по смерті, аж у 1989 р.⁴. К.Харлампович був висланий за межі України і позбавлений дійсного членства у Всеукраїнській академії наук⁵.

Репресували і О.С.Грушевського. Справу на нього завели ще 1923 року. У 1933 р. його звільнили з посад, а через 5 років заарештували як «одного з керівних учасників антирадянської української націоналістичної терористичної організації», вислали до Казахстану, де він і помер у 1942 р. Реабілітували у 1989 р.⁶.

¹ Буценко А. П'ять років Вищих Шкіл на Кам'яниччині / А.Буценко // Червоний кордон. – Кам'янець-Подільський, 1925. – 18 листопада. – №162. – С.2.

² Див.: Харлампович К. Записки Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти, том 2, Кам'янець на Поділля, 1927 / Костянтин Харлампович // Україна. – 1929. – Кн.9 (23). – С.128-132.

³ Див.: Трембіцький А.М.. Євфимій Сіцінський (1859-1837): наукова та громадська діяльність. Монографія / А.М.Трембіцький. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. – 300 с.

⁴ Див.: Островий В.М. Професор В.О.Геринович під тиском радянської карально-репресивної системи 30-40-х рр. ХХ ст. / В.М.Островий // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / [Голова редколегії П.Т.Тронько]; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – Т.15: Присвячено 65-річчю Великої Перемоги. – С.248-269; Енциклопедія Сучасної України / [Гол. редкол. тому: Дзюба І.М. (співголова), Жуковський А.І. (співголова), Железняк М.Г. (відп. секретар) та ін.]. – К., 2007. – Т.7. – С.40.

⁵ Див.: Енциклопедія українознавства. – Львів, 2000. – Т.9. – С.3566.

⁶ Див.: Пиріг Р. Рідний брат Михайла Грушевського / Руслан Пиріг // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ: науково-публіцистичний журнал / [Гол. ред. Юрій Данилюк]. – К., 1994. – №1. – С.89-93.

Отже, з'ясувати процес становлення і діяльності українських університетів було небезпечно для дослідників, які мали громадянство УСРР. Цей урок добре засвоїли історики освіти в Україні і демонстративно не виявляли інтересу до проблеми українських університетів упродовж десятиліть. Годі знайти навіть згадку про ці виші у працях М.П.Рудька¹, І.Д.Золотоверхого², М.С.Гриценка³, а також у колективних виданнях, присвячених розвитку освіти в Україні⁴. Обійшли питання об'єднання двох київських університетів О.З.Жмудський⁵, автори «Історії Київського університету»⁶, ювілейного видання «Київський університет за 50 років Радянської влади»⁷ та ін.

У 50-80-х рр. в опублікованих біографічних довідках колишніх професорів і приват-доцентів Кам'янець-Подільського державного українського університету не було жодної згадки про їх викладацьку роботу у 1918-1920 рр.⁸.

Наприкінці «перебудовного періоду» в СРСР В.І.Онопrienko і Т.О.Щербань, досліджуючи внесок Українського наукового товариства

¹ Див.: Рудько М.П. З історії вищої школи на Україні в перші роки Радянської влади (1917-1920) / М.П.Рудько // Збірник історико-філософського факультету (історичний відділ) / Київський державний університет ім.Т.Г.Шевченка. – К.: Вид-во Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г.Шевченка, 1956. – №7. – С.5-18.

² Див.: Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917-1920 рр.) / І.Д.Золотоверхий. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – 421 с.

³ Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965) / М.С.Гриценко. – К.: Радян. школа, 1966. – 260 с.

⁴ Див.: Народна освіта і педагогічна думка в Українській РСР (1917-1967). – К.: Радян. школа, 1967. – 483 с.; Вища школа Української РСР за 50 років (1917-1967 рр.): У 2-х ч. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1967. – Ч.1. – 394 с.; Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): Нариси / [Редкол.: М.Д.Ярмаченко (відп. ред.), Н.П.Калиниченко (заст. відп. ред.), С.У.Гончаренко та ін.]. – К.: Радян. школа, 1991. – 384 с.

⁵ Див.: Жмудський О.З. Київський університет за 125 років (1834-1959) / О.З.Жмудський, М.П.Рудько; Тов-во для поширення політ. і наук. знань Україн. РСР. – К., 1959. – 62 с.

⁶ Див.: Історія Київського університету / [Редкол.: О.З.Жмудський (відп. ред.) та ін.]. – К., 1959. – 629 с.

⁷ Див.: Київський університет за 50 років Радянської влади / [Редкол.: І.Т.Швець (голова), А.А.Чухно, П.Г.Богач та ін.]. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1967. – 192 с.

⁸ Див.: Русские ботаники. Биографо-библиографический словарь / [Сост. С.Ю.Липиц; отв. ред. В.Н.Сукачев]. – М.: Изд-во Москов. общества испытателей природы, 1947. – Ч.II. – С.227; Биографический словарь деятелей естествознания и техники / [Отв. ред. А.А.Зворыкин]. – М.: Гос. научн. изд-во «Большая Советская Энциклопедия», 1959. – Т.2. – С.304; Андронов И.К. Николай Андреевич Чайковский. (К 80-летию со дня рождения и 60-летию научно-педагогической деятельности) / И.К.Андронов, Ю.М.Гайдук // Математика в школе. – М., 1967. – №1. – С.92-93; Українська радянська енциклопедія / Вид.2-е; [Гол. ред., голова редколегії М.П.Бажан]. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1984. – Т.11. – С.547 та ін.

в національну культуру, вперше після довоєнних років підняли проблему національної університетської освіти у 1917 р., звернули увагу на ініціювання загальними зборами УНТ заснування Київського народного українського університету і вироблення членами товариства відповідних навчальних програм¹. Це був єдиний випадок у найновішій радянській історії, коли вчені наважилися заговорити про український народний університет, який дав життя своєму наступникові – Київському державному українському університетові. Те ж стосується і виступу Є.І.Сохацької про Кам'янець-Подільський державний український університет² на республіканській науково-практичній конференції у м. Рівному незадовго до проголошення незалежності України, а також згадки про викладацьку роботу в цьому ж університеті М.А.Плевако, яку у 1990 р. зафіксували у статті запорізькі науковці Д.І.Павлов і З.М.Куликова³.

За самостійної України вже 24 серпня 1991 р. в акті проголошення її незалежності зафіксована тяглість українського державотворення, відродження зв'язку з попередніми формами української державності⁴. Цей один із найбільш сутнісних і базових принципів взяли на озброєння дослідники, які виявили великий інтерес, зокрема до Української революції 1917-1921 рр. Очолили нелегкий і відповідальний процес переосмислення проблематики на основі раніше недоступної джерельно-архівної бази вчені Інституту історії України НАН України. Як влучно наголошували О.С.Рубльов і О.В.Юркова, «відмова від прикметної для радянських часів офіційної історії, яка виявилася наскрізь фальсифікованою, створила умови для докорінної ревізії історичного процесу»⁵.

¹ Див.: Онопрієнко В.І. Українське наукове товариство. Вклад у національну культуру / В.І.Онопрієнко, Т.О.Щербань // Вісник Академії наук Української РСР: науковий та громадсько-політичний журнал Президії Академії наук Української РСР. – К., 1990. – №11. – С.62-75.

² Див.: Сохацька Є.І. До історії Кам'янець-Подільського українського державного університету (1918-1921 роки) / Є.І.Сохацька // Використання спадщини забутих і повернутих діячів науки та культури в навчальному процесі педагогічного вузу та школи: тези республіканської міжвузівської науково-практ. конф., м Рівне, 29-31 травня 1991 р. – Рівне, 1991. – С.45-46.

³ Див.: Павлов Д.І. Микола Антонович Плевако / Д.І.Павлов, З.М.Куликова // Слово і час: орган Ін-ту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР та Спільки письменників України. – К., 1990. – №12. – С.44-47.

⁴ Україна. Антологія пам'яток державотворення Х-XX ст. У 10 т. / [Упорядкування, передм. та прим. Володимира Сергійчука]. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2009. – Т.Х: Відродження й утвердження української державності (1987-2005 роки). – С.285.

⁵ Інститут історії України НАН України. 1936-2006 / [Відп. ред. акад. НАН України В.А.Смолій]. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2006. – С.31.

Піонерами у творенні нових наукових праць, присвячених утворенню і діяльності державних українських університетів, у 90-х рр. ХХ ст. стали А.О.Копилов¹, В.І.Онопрієнко², О.В.Колпакова³ та ін. Вони ввели в обіг новий архівний матеріал, на основі якого простежили в загальних рисах процес заснування і основні напрями діяльності Київського і Кам'янець-Подільського держуніверситетів у 1917-1921 рр.

У той час в Україні сформувалося значне коло дослідників, які упродовж багатьох років вивчали процеси становлення національної освіти в революційну добу. З-поміж них найбільш активно працювали В.К.Майборода⁴, В.П.Ляхоцький⁵,

¹ Див.: Копилов А. Професор І.І.Огієнка – ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету / Анатолій Копилов // Тези доповідей науково-практичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 1992. – С.3-7; його ж. Дітище Івана Огієнка / Анатолій Копилов, Олександр Завальнюк // Дивокрай: науково-краєзнавчий альманах. – [Хмельницький], 1995. – Вип.1. – С.82-89; його ж. Starania o otwarcie uniwersytetu państwowego w Kamiencu Podolskim w 1918 roku / A. Kopylow, O.Zawalnyuk // Studia historyczna: [Polska Academia Nauk; Odział w Rrakowie; Komisja historyczna]. Kwartalnik. R. XXXIX. – Krakow: «Secesya», 1996. – Zeszyt 3 (154). – S.341-356; його ж. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї до ліквідації (1917-1921 рр.) / А.О.Копилов, О.М.Завальнюк // Укр. іст. журн. – 1999. – №4. – С.41-50; №5. – С.26-36.

² Див.: Онопрієнко В.І. Осередки національного відродження. Українські університети в 1917-1929 рр. / В.І.Онопрієнко // Вісник Академії наук України: науковий та громадсько-політичний журнал Президії Академії наук України. – К., 1992. – №2. – С.77-87.

³ Див.: Колпакова О.В. Український державний університет у Києві (1917-1920 рр.) / О.В.Колпакова // Укр. іст. журн. – 1993. – №7,8. – С.30-36; її ж. Кам'янець-Подільський український університет (1918-1921) / О.В.Колпакова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки // Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 1994. – Вип.3. – С.20-24; її ж. Національна вища школа в Україні (1917-1921 рр.) / О.В.Колпакова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. / Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 1996. – Вип.2. – С.11-22.

⁴ Див.: Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.) / В.К.Майборода. – К.: Либідь, 1992. – 196 с.

⁵ Див.: Ляхоцький В.П. Роль І.Огієнка у фундації Українського Народного Університету / В.П.Ляхоцький // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст. / [Відп. ред. П.Т.Тронько; Ін-т іст. Укр. НАН Укр]. – К.: Рідний край, 1999. – Вип.5. – С.193-206; його ж. Діяльність І.І.Огієнка по формуванню національних університетів / Володимир Ляхоцький // Студії з архівної справи та документознавства / [Редкол.: В.П.Ляхоцький (гол. ред.), І.Б.Матяш, Л.Н.Федорова та ін.; Укр. держ. наук.-досл. ін.-т архівн. справи та документознавства]. – К., 1999. – Т.5: Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. Присвячується 125-річчю від дня народження П.П.Скоропадського та 80-річчю утворення Української гетьманської Держави. – С.157-250; його ж. Невідомі документи про життя Івана Огієнка (на матеріалах фонду Українського Державного Університету у м. Кам'янці-Подільському) / Володимир Ляхоцький // Там само. – 1996. – Т.4. – С.107-114; його ж. Джерела до біографії І.Огієнка в архівосховищах Києва / В.Ляхоцький // Архіви України. – К., 2000. – №4. – С.51-58.

Г.Я.Рудий¹, Д.Ф.Розовик², О.Д.Зубалій³, П.І.Губа⁴, М.Г.Кукурудзяк⁵, Т.С.Осташко⁶, Б.М.Ступарик⁷, Н.Ю.Ро-

¹ Див.: Рудий Г.Я. Національно-культурна політика Української держави (1918 р.) у висвітленні преси / Г.Я.Рудий // VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність»: Матеріали пленарного та секційного засідань. – К.: Рідний край, 1995. – С.101-103; його ж. Преса як джерело вивчення національно-культурної політики Української держави (1918 р.) / Г.Я.Рудий // Там само. – С.107-109; його ж. Преса Української Держави (1918 р.) як джерело вивчення проблем становлення національної освіти і науки / Г.Я.Рудий // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: наук. зб. / [Редкол.: Л.В.Баженов (відп. ред.), С.Е.Баженова, І.С.Винокур та ін.; Ін-т іст. Укр. НАН Укр., Центр дослідж. [іст. Поділля]]. – Хмельницький: Доля, 1995. – С.146-147; його ж. Преса Української Держави. 1918. (Питання освіти, науки, культури) / Г.Я.Рудий; Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 1996. – 178 с.; його ж. Проблеми вищої школи в період революції і громадянської війни в Україні 1917-1920 рр. у відображенні публіцистики / Г.Я.Рудий // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. / [Редкол.: П.Т.Трощко (відп. ред.), О.Г.Бажан (відп. секр.), Л.А.Гречина та ін.; Ін-т іст. Укр. НАН Укр.]. – К.: Рідний край, 1999. – Вип.5. – С.62-70; його ж. Газетна періодика – джерело вивчення проблем української культури 1917-1920 рр. / Г.Я.Рудий; Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 2000. – 441 с.; його ж. Преса України 1917-1920 рр. як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти / Г.Я.Рудий; Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 2005. – 503 с.

² Див.: Розовик Д.Ф. Центральна Рада й українська культура / Д.Ф.Розовик // Укр. іст. журн. – 1993. – №2-3. – С.17-27; його ж. Становлення національної вищої освіти і науково-дослідної праці в Україні (1917-1920 рр.) / Дмитро Розовик // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. / [Редкол.: А.Г.Слюсаренко (голова), І.Ф.Курас, В.К.Борисенко (відп. секр.) та ін.; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Ін-т політ. і етнології. дослідж. НАН Укр.]. – К.: Унісерв, 2001. – Вип.8. – С.55-58; його ж. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920 рр.): Монографія / Д.Ф.Розовик; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. – 311 с.

³ Див.: Зубалій О.Д. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917-1920 рр.) / О.Д.Зубалій, Д.С.Рященко // Укр. іст. журн. – 1998. – №3. – С.12-23.

⁴ Див.: Губа П.І. Українське відродження: Спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917-1920 рр. / П.І.Губа; Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси, 2002. – 263 с.; його ж. Освітньо-культурне відродження України в період Гетьманщини (за матеріалами періодичної преси) / П.І.Губа // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К., 2004. – Вип.27. – С.375-387 та ін.

⁵ Див.: Кукурудзяк М.Г. З історії становлення Кам'янець-Подільського державного українського університету / М.Г.Кукурудзяк, М.М.Собчинська // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: наук. зб. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 66-73; його ж. Кам'янець-Подільський державний український університет як тип вищої школи в Українській Народній Республіці / М.Г.Кукурудзяк, М.М.Собчинська // Там само. – С.151-153; його ж. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці / М.Г.Кукурудзяк, М.М.Собчинська. – Кам'янець-Подільський, 1997. – 176 с.

⁶ Див.: Осташко Т.С. Всеукраїнські учительські з'їзди в 1917 р. / Т.С.Осташко // Центральна Рада на тлі Української революції: Наук.-теор. читання в Ін-ті іст. Укр. 16 березня 1995 р. / [Відп. ред. В.Ф.Верстюк; Ін-т іст. Укр. НАН Укр.]. – К., 1996. – С.69-77; її ж. Український національно-освітній рух у 1917 р. / Т.С.Осташко // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія / [Відп. ред. Ю.І.Терещенко]. – К.: Видавн. центр КДЛУ, 1999. – Вип.3. – С.85-107 та ін.

⁷ Див.: Ступарик Б.М. Національна школа: витоки, становлення / Б.М.Ступарик. – К.: Віпол, 1998. – 336 с.

тар¹, І.Г.Передерій², Е.М.Мельник³, О.П.Машевський⁴, А.М.Пи-

¹ Див.: Ротар Н.Ю. Начатки вищої української освіти на Поділлі / Н.Ю.Ротар // Культура Поділля: історія і сучасність: Матеріали ІІ наук.-практ. конф., присв. 500-річчю М.Хмельницького. – Хмельницький, 1993. – С.294-296; її ж. Вища освіта в політиці перших українських урядів (1917-1919 рр.) / Н.Ю.Ротар // Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми виховної роботи в ВУЗі: спадкоємність, сучасність, майбутнє»: тези доп. 19-21 жовтня 1993 р. – Херсон, 1993. – С.105-106; її ж. Питання організації національної вищої школи в політиці українських національних урядів (1917-1921 рр.) / Н.Ю.Ротар // Питання історії України: зб. наук. ст. / [Редкол.: В.М.Вотушанський (відп. ред.), О.В.Добржанський, П.П.Брицький та ін.; Чернів. держ ун-т імені Юрія Федьковича]. – Чернівці: Зелена Буковина, 1997. – С.172-182; її ж. Національна освіта в системі політичних цінностей в Україні періоду національно-визвольних змагань / Наталя Ротар // Українська історична наука на порозі ХХІ століття: Міжн. наук. конгрес, Чернівці, 2000 р. – Чернівці: Рута, 2001. – Т.3. – С.66-72.

² Див.: Передерій І.Г. Національна освіта як підвалина відродження української державності та виховання політичної культури народу (на історичному прикладі Центральної Ради) / І.Г.Передерій // Політична культура і політичні партії України: Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників / Наук.-досл. ін-т «Проблеми людини» Уряду України. – К., 1996. – Т.6. – С.492-495; її ж. Розбудова шкільництва на Поділлі (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / І.Г.Передерій // Вісник Технологічного університету Поділля. – Хмельницький, 1998. – №1. – С.84-88 та ін.

³ Див.: Мельник Е.М. Ідея створення Кам'янець-Подільського державного українського університету та спроба її реалізації за Української Центральної Ради (січень – квітень 1918 р.) / Е.М.Мельник // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / [Редкол.: С.І.Білокінь, В.М.Даниленко (відп. ред.), О.В.Добржанський та ін.; Ін-т іст. Укр. НАН Укр.]. – К., 2002. – Вип.6. – С.117-129; його ж. Проблема українізації вищої школи в Україні в добу Центральної Ради (березень-квітень 1918 р.) / Е.М.Мельник // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. – К., 2003. – Вип.16. – С.37-44; його ж. Вища школа і наукові інституції України в період денікінської окупації (вересень – грудень 1919 р.) / Е.М.Мельник // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки / [Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.), Л.В.Важенов, І.С.Винокур та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.11. – С.201-208; його ж. Діяльність історико-філологічної секції Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1920 рр.) / Е.М.Мельник, А.Г.Філінюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія / [Редкол.: А.Г.Спосаренко (відп. ред.), В.К.Борисенко, М.І.Гладких та ін.]. – К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. – Вип.63-64. – С.59-60; його ж. Гімназія для дорослих при Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920 рр.) / Е.М.Мельник // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: зб. наук. пр. за підсумками Другої Міжнар. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 14-15 травня 2005 р. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С.90-92 та ін.

⁴ Див.: Машевський О.П. Українізація освіти в 1918 році / О.П.Машевський // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 1996. – Вип.34. – С.80-86; його ж. Відродження української культури в Українській Державі 1918 року / О.П.Машевський // Матеріали Міжн. наук. конф. «Відродження української державності: проблеми історії та культури». Одеса, 13-16 травня 1996 р. – Одеса, 1996. – Ч.1. – С.94-95; його ж. Основні напрямки культурної політики гетьмана Павла Скоропадського / Олег Машевський // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1998. – Т.5. – С.39-42.

жик¹, Л.М.Кравчук², Е.М.Кучменко³, В.Г.Богуславська⁴, Н.В.Агафонова⁵, А.М.Боровик⁶, Л.В.Шевченко⁷ та ін. Цікавий розділ колективної монографії «Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)», яка охоплює 3 книги, належить А.О.Буравченкову. Він з'ясував роль членів техніко-агрономічного товариства «Праця» у заснуванні КНУУ, наголосив, що цей заклад працював за програмою класичного університету,

- ¹ Див.: Пижик А.М. Вища освіта за Директорії УНР (Київський період) / А.М.Пижик // Матеріали Міжн. наук. конф. «Відродження української державності: проблеми історії та культури». Одеса, 13-16 травня 1996 р. – Одеса, 1996. – Ч.1. – С.105-107; його ж. Культурно-просвітня діяльність уряду УНР в добу Директорії / А.М.Пижик. – К.: Четверта хвиля, 1998. – 36 с.; його ж. Реформування системи національної освіти в добу Директорії УНР / А.М.Пижик. – К.: Бланк-Прес, 1998. – 40 с.
- ² Див.: Кравчук Л. Свято двох університетів / Леонід Кравчук // Тернопіль. – Тернопіль, 1996. – №2. – С.47-50; його ж. Культуротворча діяльність в період Української державності 1917-1920 років / Л.В.Кравчук // Українська еміграція в історії та літературі: матеріали Міжн. наук. конф., 18-20 вересня 1996 р. – Тернопіль, 1996. – С.36-41.
- ³ Див.: Кучменко Е.М. Національно-культурне життя в Україні (1917-1920 рр.) / Е.М.Кучменко. – К.: Знання, 1999. – 20 с.; її ж. Історія реформування освіти в Україні за доби гетьманату Павла Скоропадського / Е.М.Кучменко // Магістеріум Національного університету «Кієво-Могилянської академії» / [Редкол.: Ю.А.Мицик (гол. ред.), М.В.Кірсенко, Я.Д.Ісаєвич та ін.]. – К., 2001. – Вип. 7: Історичні студії. – С.21-26.
- ⁴ Див.: Богуславська В.Г.Розвиток народної освіти в Україні за часів гетьманату (квітень-грудень 1918 р.) / В.Г.Богуславська // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К.: Рідний край, 1999. – Вип.7. – С.202-208; її ж. Історіографія проблеми становлення народної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917-1920 рр.) / В.Г.Богуславська // Вісник Донецького університету. Серія «В»: гуманітарні науки. – Донецьк, 1999. – №1. – С.27-33 та ін.
- ⁵ Див.: Агафонова Н.В. Концептуальне і практичне вирішення освітньої політики в Україні (1919-1920 рр.) / Н.В.Агафонова // Рідна школа: щомісячний науково-педагогічний журнал. – К., 1997. – №3-4. – С.76-79; її ж. Вороги і приятелі. Освітня політика за часів Директорії / Н.В.Агафонова // Рідна школа. – К., 1997. – №7-8. – С.19-20; її ж. Реформування освітньої галузі в Україні (1917-1920 рр.) / Н.В.Агафонова // Рідна школа. – К., 1998. – №1. – С.76-77; її ж. Основні акценти в освітній політиці доби Директорії (на архівних матеріалах) / Н.В.Агафонова // Записки исторического факультета / Одесский государственный университет имени И.И.Мечникова. – Одесса, 1997. – Вып.5. – С.120-125; її ж. Становлення національної системи освіти в Україні 1917-1920 рр. / Н.В.Агафонова. – Одеса: Принт-Мастер, 2002. – 206 с.
- ⁶ Див.: Боровик А. Створення перших українських вищих навчальних закладів та підготовка в них педагогічних працівників у період національно-демократичної революції / Анатолій Боровик // Сіверянський літопис: всеукр. журн. / [Гол. ред. С.О.Павленко; Чернігів. держ. пед. ун-т імені Т.Г.Шевченка, Чернігів. держ. інститут економіки та упр., Ніжин. держ. пед. ун-т імені М.В.Гоголя]. – Чернігів, 2004. – №1 (55). – С.3-11.
- ⁷ Див.: Шевченко Л.В. Університети Києва доби Української революції (1917-1920 рр.) / Л.В.Шевченко // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К.: Рідний край, 2001. – Вип.16. – С.60-67.

а тому відрізнявся від усіх інших народних університетів¹. Л.В.Баженов, В.С.Прокопчук і Т.С.Бульба частково висвітлили роботу краєзнавців², а В.М.Пархоменко, В.С.Лозовий, В.П.Ляхоцький, В.С.Прокопчук і Л.Ф.Філінюк – створення і діяльність бібліотеки К-ПДУУ³. А.Б.Пономаренко,

¹ Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.) У 3 кн. / [С.І.Білокінь, О.Д.Бойко, Г.С.Брега, А.О.Буравченков та ін.; відп. ред. Ю.О.Курносов]; Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 1994. – Кн.1. – С.91.

² Див.: Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія / Л.В.Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – 256 с.; його ж. З історії краєзнавчого руху на Київщині, Волині й Поділлі у час визвольних змагань в Україні (1917-1920 рр.) / Л.В.Баженов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1 (3). – С.115-133; його ж. Краєзнавство у діяльності і творчості Івана Огієнка / Л.В.Баженов // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка (1882-1872) в контексті українського національного відродження: наук. доп. Другої Всеукр. наук.-практ. конф. (18-19 лютого 1997 року): До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.113-116; його ж. Кам'янець-Подільський університет – вогнище слов'янської науки і культури / Л.В.Баженов // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / Кам.-Под. дер. пед. ун-т. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.1. – С.57-59; Прокопчук В.С. Краєзнавство в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920 рр.) / В.С.Прокопчук // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.1. – С.20-27; Бульба Т.С. Бібліографічно-краєзнавчі дослідження у Кам'янець-Подільському державному університеті (початок ХХ ст.) / Т.С.Бульба // Культура України: історія і сучасність: тези доп. Міжн. наук.-теор. конф., 25-26 жовтня 1994 р. – Харків, 1994. – С.123-124.

³ Див.: Пархоменко В.М. З історії бібліотеки Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету / В.М.Пархоменко // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.1. – С.59-65; Лозовий В.С. Робота з читачами в бібліотеці Кам'янець-Подільського університету в період революції 1917-1920 років / В.С.Лозовий // Трансформація ролі бібліотек в інформаційному суспільстві: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 40-річчю бібліотеки Технол. ун-ту Поділля. – Хмельницький, 2003. – С.103-106; його ж. З історії бібліотеки Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету / В.С.Лозовий, В.М.Пархоменко // Там само. – С.96-103; його ж. Бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету в добу революції (1918-1920 рр.) / В.С.Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство / [Відп. ред. В.С.Прокопчук]. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип.2. – С.206-213; Ляхоцький В.П. Книга творить людину... (Сторінки з літопису заснування університетської бібліотеки у Кам'янці-Подільському) / В.П.Ляхоцький // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип.1. – С.88-99; Прокопчук В.С. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: етапи розвитку, стан і перспективи / В.С.Прокопчук // Там само. – С.99-105; його ж. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення й розквіту: історичний нарис / В.С.Прокопчук, Д.Ф.Філінюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 284 с.:іл.; його ж. І.Г.Сливка – організатор і перший керівник фундаментальної бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету / В.С.Прокопчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – Вип.2. – С.20-30.

В.І.Горбатюк спробували познайомити з літературно-мистецьким і видавничим життям цього ж університету¹.

Названі автори видали історичні праці, які докорінно змінили історіографічну ситуацію. Від згадок і невеличких сюжетів, створених з 20-х років до моменту проголошення незалежної України, дослідники перейшли до ґрунтовного вивчення проблеми у контексті національно-освітнього руху, становлення національної освіти, українського культурного відродження 1917-1920 рр., підготовки педагогічних кадрів тощо. Окремі праці були пов'язані з таким надзвичайно цікавим, різноманітним і часто унікальним джерелом, як преса тих років (Г.Я.Рудий, П.І.Губа). І хоча кількість робіт, спеціально присвячених українським держ-університетам, виявилася загалом незначною, вони заклали основу для подальших зусиль, спрямованих на поглиблене вивчення проблеми.

Одним із його напрямів стало з'ясування персоналій, причетних до заснування і діяльності українських університетів. Найбільше висвітлена роль І.І.Огієнка, який входив до складу комісії із вироблення концепції і нормативної бази КНУУ, працював у цьому закладі лектором історії української мови і української культури, секретарем історико-філологічного факультету, увійшов до складу Комісії В.І.Вернадського з вищих шкіл і наукових інституцій з правом дорадчого голосу як в. о. ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету. Філолог М.С.Тимошик у кількох дослідженнях про І.І. Огієнка в контексті національного відродження з'ясував, зокрема, його організаційно-освітню діяльність, вказав на виняткові заслуги цього діяча у появі і роботі К-ПДУУ². Про освітній,

¹ Див.: Пономаренко А.Б. Літературно-мистецьке життя Кам'янець-Подільського університету / А.Б.Пономаренко // Духовні витоки Поділля: творці історії краю: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. – Хмельницький: Поділля, 1994. – Ч.1. – С.385-387; Горбатюк В.І. «Нова думка» – студентський журнал Кам'янець-Подільського державного українського університету 1920 року / В.І.Горбатюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки / [Відп. ред. Л.М.Марчук]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – С.344-346.

² Див.: Тимошик М.С. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності: Монографія / М.С.Тимошик; передм. М.Г.Жулинського. – К.: Заповіт, 1997. – 231 с.:іл.; його ж. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження / М.Тимошик // Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Життєписи великих українців. – К., 1999. – С.7-61; його ж. «Липусь навіки з чужиною...» Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження / Микола Тимошик. – Вінніпег: Укр. православний Собор Св. Покрови; К.: Наук.-вид. центр «Наша культура і наука», 2000. – 547 с.; його ж. Боротьба за український статус Київського університету і доля українознавчих студій після 1917 року (на основі матеріалів київських архівів) / М.Тимошик // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах: зб. наук. пр. У 2 ч. / Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка. – К.: Наук.вид. центр «Наша культура і наука», 1999. – Ч.2. – С.303-311.

науковий і організаційний доробок ректора І.І.Огієнка йдеться у працях І.І.Тюрменко, присвячених як життєвому і творчому шляху, так і державотворчій діяльності діяча¹, а також Є.І.Сохацької².

Крім кількох уже згаданих праць В.П.Ляхощького, які розкривають роль І.І.Огієнка у процесах університетотворення, заслуговують на увагу й інші дослідження цього автора, які дають змогу з'ясувати роботу ректора з укомплектування і вдосконалення діяльності такого підрозділу К-ПДУУ, як фундаментальна бібліотека³. На ролі І.І.Огієнка у створенні богословського факультету, який брав участь у відродженні Української Православної Церкви, наголосив В.Пащенко⁴.

¹ Див.: Тюрменко І.І. І.І.Огієнко і відродження національної школи в Україні / І.І.Тюрменко // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка в контексті українського національного відродження. (До 110-річчя від дня народження): тези доп. наук.-теор. конф. (квітень 1992). – Кам'янець-Подільський, 1992. – с.15-16; її ж. Іван Огієнко – митрополит Іларіон / І.І.Тюрменко // Укр. іст. журн. – 1995. – №2. – С.79-90; її ж. І.Огієнко – митрополит Іларіон про державу як складову частину національної ідеї / І.І.Тюрменко // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1(3). – С.261-265; її ж. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона): Монографія / І.І.Тюрменко. – К., 1998. – 281с.; її ж. Життя, віддане народові: Іван Огієнко (митрополит Іларіон) / Ірина Тюрменко // Історія України. – К., 1999. – №16: квітень. – С.6-7; №17: травень. – С.4-5; її ж. Іван Огієнко – головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.) / І.І.Тюрменко // Укр. іст. журн. – 1999. – №5. – С.101-109; №6. – С.101-111; її ж. Формування суспільно-політичних поглядів і державотворчої позиції І.Огієнка / Ірина Тюрменко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 1999. – Вип.44. – С.27-31; її ж. Іван Огієнко – головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.) / І.І.Тюрменко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України / [Відп. ред. І.Ф.Курас]. – К., 1999. – Вип.7. – С.256-268; її ж. Огієнко Іван Іванович (митрополит Іларіон). Державний та релігійний діяч / І.І.Тюрменко // Діячі науки і культури України: Нариси життя та діяльності / [За ред. А.П.Коцура, Н.В.Терес]. – К.: Книги-XXI, 2007. – С.301-307.

² Див.: Сохацька Є.І. Культурно – просвітницька діяльність Івана Огієнка у Кам'янці – Подільському (1918-1920 рр.) / Є.І.Сохацька // Огієнківські читання: матеріали наукових круглих столів 1991-1996 рр. – К., 1997. – Вип.1. – С.70-79; її ж. «Молюся за весь Рідний Край...». Штрихи до життєпису Івана Огієнка та його культурологічної діяльності / Є.І.Сохацька. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2007. – 276 с.

³ Див.: Ляхощький В.П. Бібліотека Кам'янець-Подільського університету (1918-1920 рр.) / В.П.Ляхощький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки / [Відп. ред. В.С.Степанков]. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т.4(6). – С.305-315; його ж. Ректор Іван Огієнко і бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету / Володимир Ляхощький // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2000. – №3-4. – С.70-74; його ж. Тільки книжка принесе волю українському народові... Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / В.П. Ляхощький. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – 664 с.: іл.

⁴ Див.: Пащенко В. Іван Огієнко / В.Пащенко // Історія України в особах XIX-XX ст.: наук.-попул. вид. – К.: Вид-во «Україна», 1995. – С.289-296.

Викладацьку, наукову і громадську роботу науковців Київського і Кам'янець-Подільського університетів (П.Г.Клепатського, М.П.Кравчука, М.А.Чайковського, М.І.Туган-Барановського, В.О.Біднова, П.М.Бучинського, М.Т.Герашенка, С.Ф.Русової, М.О.Драй-Хмари, П.В.Клименка, Д.О.Граве, К.В.Широцького, Г.Г.Павлуцького, Д.І.Дорошенка, М.Т.Герашенка, А.С.Синявського, Ю.Й.Сіцінського, В.П.Храневича, О.З.Неселовського, П.В.Клименка, І.А.Олійника, В.О.Гериновича, О.А.Янату, С.С.Остапенка та ін.) висвітлили такі дослідники, як В.М.Ричка¹, Н.О.Вірченко², М.А.Чайковський³, Б.Й.Пташник⁴, С.М.Злупко⁵, В.І.Ульяновський і С.В.Ульяновська⁶, Б.М.Кушнір⁷, О.О.Нестуля⁸, М.І.Алещенко і О.С.Каденюк⁹, М.М.Соб-

¹ Див.: Ричка М.В. Загублене життя (П.Г.Клепатський) / В.М.Ричка // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К.: Рідний край; Хмельницький: Ред.-вид. відділ, 1991. – С.202-204.

² Див.:Вірченко Н.О. Корифей української математики [М.П.Кравчук] / Н.О.Вірченко // Аксіоми для нащадків. Українські імена у світовій науці: зб. нарисів / [Упор. Олег Романчук]. – Львів: Меморіал, 1992. – С.89-142.

³ Див.: Чайковський М.А. Михайло Пилипович Кравчук (1892-1942) (до 100-річчя від дня народження) / М.А.Чайковський // Нариси з історії природознавства і техніки: зб. наук. пр. / [Редкол.: Ю.О.Храмов (відп. ред.), О.М.Боголюбов, Ю.К.Дупленко та ін.]. – К., 1994. – Вип.41. – С.28-32.

⁴ Див.: Пташник Б.Й. Життя для народу [М.А.Чайковський] / Б.Й.Пташник // Аксіоми для нащадків. Українські імена у світовій науці: зб. нарисів. – С.142-169.

⁵ Див.: Злупко С.М. Фундатор теорії економічної кон'юнктури [М.І.Туган-Барановський] / С.М.Злупко // Аксіоми для нащадків. Українські імена у світовій науці: зб. нарисів. – С.437-464.

⁶ Див.: Ульяновський В.І. В.О.Біднов / В.І.Ульяновський // Укр. іст. журн. – 1992. – №10-11. – С.80-95; його ж. Василь Біднов / В.Ульяновський, С.Ульяновська // Українська культура: лекції / За ред. Дмитра Антоновича; [упор. С.В.Ульяновська]. – К.: Либідь, 1993. – Додатки. С.514-526; його ж. Дмитро Дорошенко / В.Ульяновський, С.Ульяновська // Там само. – С.527-553.

⁷ Див.: Кушнір Б.М. Професор Кам'янець-Подільського університету [В.О.Біднов] / Б.М.Кушнір // Духовні витоки Поділля: творці історії краю: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. – Хмельницький: Поділля, 1994. – Ч.1. – С.297-299.

⁸ Див.: Нестуля О.О. Роль П.В.Клименка в організації охорони пам'яток Поділля за доби Директорії УНР / О.О.Нестуля // Духовні витоки Поділля: творці історії краю: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. – Ч.1. – С.307-309.

⁹ Див.: Алещенко М.І. Петро Миколайович Бучинський / М.І.Алещенко // Поділля й Волинь в контексті історії українського національного відродження: наук. зб. – Хмельницький: Доля, 1994. – С.279-283; його ж. Професор Петро Миколайович Бучинський / М.І.Алещенко // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: наук. зб. / [Редкол.: Л.В.Баженов (відп. ред.), І.С.Винокур, О.М.Завальнюк та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.2. – С.58-59; його ж. Микола Тимофійович Герашенко / М.І.Алещенко, О.С.Каденюк // Духовні витоки Поділля: творці історії краю: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. – Хмельницький: Поділля, 1994. – Ч.1. – С.299-302; його ж. Микола Тимофійович Герашенко / М.Алещенко, О.Каденюк // Вісник історико-культурологічного Подільського братства. – Кам'янець-Подільський, 1995. – №4. – С.85-86; його ж. Професор В.П.Храневич – відомий вчений-зоолог Поділля / М.І.Алещенко, В.А.Нестеренко // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / [Редкол.: Л.В.Баженов, І.С.Винокур, В.І.Войтенко та ін.; відп. ред. О.М.Завальнюк]. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.3. – С.190-196; його ж. Брати Іван та Георгій Олійники / Михайло Алещенко // Хмельниччина. Дивокрай: наук.-краєзн. видання. – Кам'янець-Подільський, 2006. – №1-2. – С.55-56.

чинська і М.Г.Кукурудзяк¹, С.А.Копилов², І.Дивний³, І.Б.Матяш⁴, І.В.Саламаха⁵, В.М.Урбанський⁶, Л.Горкіна⁷, Н.Г.Ковпаненко⁸, О.А.Денисенко⁹, Е.М.Мельник¹⁰, В.С.Лозовий¹¹, Я.Ганітке-

¹ Див.: Собчинська М.М. Софія Русова і Кам'янець-Подільський / М.М.Собчинська // Духовні витoki Поділля: творчі історії краю: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. – Хмельницький: Поділля, 1994. – Ч.1. – С.310-311; її ж. Софія Русова і Кам'янець-Подільський / М.М.Собчинська, М.Г.Кукурудзяк // АСADEMIА на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка (до 90-річчя від дня народження) / Кам'янець-Подільський держ. пед. ін-т. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Ч.І. Історичні дослідження. – С.149-152.

² Див.: Копилов С.А. М.Драй-Хмара в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1921 рр.) / С.А.Копилов // Матеріали ІХ-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.264-268; його ж. П.Клепатський: кам'янецький період діяльності / С.А.Копилов // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.1. – С.209-213.

³ Див.: Дивний І. Український історик Пилип Клименко (1887-1955): документальний біографічний нарис / І.Дивний // Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів; Ін-т укр. археології та джерелознавства НАН Укр. – К., 1996. – Т.1. – С.356-385.

⁴ Див.: Матяш І.Б. Архівна справа в Україні 1917-1921 рр.: особи, події, здобутки / Ірина Матяш // Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів] / [Редкол.: Ляховський В.П.(гол. ред.), Матяш І.Б. (заст. гол. ред.), Климова К.І. (відп. секр. та ін.)]; Гол. арх. упр. при Каб. Мін-в Укр., Укр. держ. наук.-досл. ін-т арх. справи і документознавства. – К., 1998. – Т.1. – С.4-10; її ж. Пилип Клименко: Архівіст, учений, організатор науки / Ірина Матяш // Пам'ять століть: історичний науковий та літературний журнал. – К., 2001. – №1 (27). – С.123-124.

⁵ Див.: Саламаха І. Василь Віднов у Кам'янці-Подільському / І.Саламаха // Слово і час: орган Ін-ту літ-ри ім. Т.Г.Шевченка НАН Укр. та Націон. Спільки письменників України. – К., 1997. – №11-12. – С.11-12.

⁶ Див.: Урбанський В.М. Дмитрий Граве и время /В.М. Урбанский; НАН Укр. – К.: Наук. думка, 1998. – 271 с.

⁷ Див.: Горкіна Л. Академік Михайло Туган-Барановський / Лариса Горкіна // Київська старовина: історичний науково-популярний та літературний журнал. – К., 1998. – №6 (324). – С.94-116.

⁸ Див.: Ковпаненко Н.Г. К.В.Широцький (сторінки життя) / Н.Г.Ковпаненко // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К.: Рідний край, 1999. – Вип.6. – С.335-340.

⁹ Див.: Денисенко О. Григорій Павлуцький та його внесок у пам'яткоохоронну справу / Олена Денисенко // Краєзнавство: науково-популярний журнал. – К., 1999. – №1-4. – С.115-118; її ж. Павлуцький Григорій Григорович / Олена Денисенко // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біограф. довідник / Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 2005. – Ч.2. – С.125-129.

¹⁰ Див.: Мельник Е.М. Діяльність П.Г.Клепатського в Кам'янець-Подільському державному українському університеті / Е.М.Мельник // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. – К., 2001. – Вип.8. – С.59-61.

¹¹ Див.: Лозовий В.С. Діяльність Дмитра Дорошенка у Кам'янці-Подільському у 1919 р. / В.С.Лозовий // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С.350-353.

вич¹, Є.О.Бондарев², В.М.Заруба³, А.М.Трембіцький⁴, В.А.Нестеренко⁵, С.І.Кот⁶, В.М.Островий і Ю.В.Телячий⁷, Г.Возняк⁸, М.В.Костюк⁹, Л.В.Іваницька¹⁰ та ін. М.Баран¹¹, М.С.Бачинський¹²,

¹ Див.: Ганіткевич Я. Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи: біографічні нариси та бібліографія / Ярослав Ганіткевич. – Львів, 2002. – 544 с.

² Див.: Бондарев Є.О. Туган-Барановський Михайло Іванович (20.01.1865 р. – 29.01.1919 р.) / Є.О.Бондарев // Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети / [За ред. М.І.Панова]. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2002. – Кн.1. – С.278-282.

³ Див.: Заруба В.М. Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866-1951): монографія / В.М.Заруба. – Дніпропетровськ: ІПП «Ліра ЛТД», 2003. – 284 с.:іл.

⁴ Див.: Трембіцький А. Громадсько-просвітницька діяльність Євфимія Сіцінського в період визвольних змагань (1917-1920 рр.) / Анатолій Трембіцький // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія / [Редкол.: М.Алексієвць (гол. ред.), В.Балух, П.Брицький та ін.; за заг. ред. М.М.Алексієвця] – Тернопіль, 2003. – Вип.3. – С.265-268; його ж. Євфимій Сіцінський (1859-1937): наукова та громадська діяльність: монографія / А.М.Трембіцький. – Хмельницький: ІПП Мельник А.А., 2009. – 300 с.

⁵ Див.: Нестеренко В. Відомий дослідник історії Поділля О.З.Неселовський / В.Нестеренко / Музейний вісник. – Кам'янець-Подільський, 2001. – №1. – С.6-7; його ж. Опанас Неселовський – подвижник історичного краєзнавства на Поділлі наприкінці ХІХ – першої третини ХХ ст. / В.А.Нестеренко // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: наук. зб. – Житомир: Видання М.Косенко, 2004. – Т.27: АCADEMIA на пошану доцента Миколи Юхимовича Костриці (до 60-річчя від дня народження). – С.344-348.

⁶ Див.: Кот С. Клепатський Павло Григорович / С.Кот // Видатні діячі науки і культури Києва в історично-краєзнавчому русі України: біограф. довідник; Ін-т іст. Укр НАН Укр., Укр. тов.-во охорони пам'яток іст. та культ. Укр, Центр пам'яткознавства НАН Укр. та УТОШК. – К., 2005. – Ч.1. – С.260-264.

⁷ Див.: Островий В.М. Наукова та громадсько-політична діяльність В.О.Ґеріновича в роки Української революції (1917-1920) / В.М.Островий, Ю.В.Телячий // Освіта наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С.234-248.

⁸ Див.: Возняк Г. Основні віхи життя і наукової діяльності Миколи Чайковського / Григорій Возняк // Математика в школі: науково-метод. журн. – К. – 2008. – №1: січень. – С.48-53.

⁹ Див.: Костюк М.В Яната Олександр Алоїзович. Учений-агроном, ботанік / М.В.Костюк // Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності. – С.679-681.

¹⁰ Див.: Іваницька Л.В. Остапенко Сергій Степанович. Політичний та громадський діяч, дипломат, економіст / Л.В.Іваницька // Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності. – С.443-445.

¹¹ Див.: Баран М. Биковський Лев / М.Баран // Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника; Львівська національна бібліотека ім. В.Стефаніка НАН Укр.; [за ред. М.М.Романюка]. – Львів, 2003. – Вип.10. – С.26-30; його ж. Биковський Лев / М.Баран // Там само. – Львів, 2004. – Вип.11. – С.483-486.

¹² Див.: Бачинський М. Бачинський Леонід Васильович / М.Бачинський // Українська журналістика в іменах. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С.20-23; його ж. Бачинський Сергій Васильович / М.Бачинський // Там само. – С.23-28.

О.Вішка¹, О.Дзьобан², О.Дроздовська³, В.Передирій⁴, М.Савка⁵, М.Тимошик⁶, О.Школьна⁷ частково з'ясували різні аспекти журналістської діяльності Л.Ю.Биковського, Л.В.Бачинського, С.В.Бачинського, Л.Т.Білецького, Ю.Й.Сіцінського, М.А.Чайковського, С.Ф.Русової, О.В.Корчак-Чепурківського, І.І.Огієнка, В.О.Біднова, А.С.Синявського та ін. Роботи цих авторів мають різну вагу і значення, але, попри різну їх мету, неодмінною рисою усіх є з'ясування більшою чи меншою мірою діяльності вказаних науково-педагогічних працівників на різних посадах в державних українських університетах. І все ж, позитивно оцінюючи зусилля понад трьох десятків вчених, які лише частково дослідили працю професорів, приват-доцентів і лекторів ДУУ в 1918-1920 рр., зауважимо, що поза їх увагою залишилося ще чимало нез'ясованих питань (передусім тих, що стосуються навчальної, наукової і громадської діяльності окремих науково-педагогічних працівників), які потребують глибшого опрацювання архівно-джерельної бази. А відтак, і роль професорсько-викладацьких корпорацій цих університетів в національному відродженні має бути досліджена більш ретельно і у повному обсязі.

До вивчення процесу утворення та діяльності державних українських університетів долучився і автор цієї роботи. Впродовж тривалого періоду він досліджував різні складові цієї проблеми, віддзеркалені у монографії. Загальний внесок автора у вивчення проблеми становить понад 190 праць.

Отже, проблема творення і діяльності українських університетів здавна викликала зацікавленість дослідників як української діаспори, так і сучасної України. За радянської доби появилось усього кілька праць. Взагалі весь історіографічний доробок досить вражаючий, хоча комплексного вивчення зазначеної теми ще не проводилось.

¹ Див.: Вішка О. Білецький Леонід / О.Вішка // Українська журналістика в іменах. – Львів, 2000. – Вип. 7. С.11-12.

² Див.: Дзьобан О. Сіцінський Юхим Йосипович / О.Дзьобан // Українська журналістика в іменах. – Львів, 1995. – Вип.2. – С.199-201.

³ Див.: Дроздовська О. Чайковський Микола Андрійович / О.Дроздовська // Українська журналістика в іменах. – Львів, 2001. – Вип. 8. – С.306-311.

⁴ Див.: Передирій В. Русова Софія Федорівна / В.Передирій // Українська журналістика в іменах. – Львів, 1997. – Вип.4. – С.228-232.

⁵ Див.: Савка М. Корчак – Чепурківський Овксентій / М.Савка // Українська журналістика в іменах. – Львів, 2000. – Вип.7. – С.158-160.

⁶ Див.: Тимошик М. Огієнко Іван Іванович / М.Тимошик // Українська журналістика в іменах. – Львів, 1995. – Вип.2. – С.154-157.

⁷ Див.: Школьна О. Біднов Василь Олексійович / О.Школьна // Українська журналістика в іменах. – Львів, 1997. – Вип.4. – С.14-17; її ж. Синявський Антін Степанович / О.Школьна // Українська журналістика в іменах. – Львів, 1996. – Вип.3. – С.272-276.

1.2. Характеристика джерел

Для успішного розв'язання означених у роботі завдань та досягнення сформульованої мети автор опрацював широке коло історичних джерел. Писемні джерела, використані в процесі дослідження, за родово-видовим принципом поділяються на такі групи: 1) законодавство та законодавчі джерела; 2) матеріали діловодства державних установ, органів місцевого самоврядування і навчальних закладів; 3) періодична преса і 4) джерела особового походження.

Важливу частину джерел становлять опубліковані законодавчі акти, які мають, по-перше, російське, по-друге, українське походження. До перших належать університетський статут 1884 р.¹, який зі змінами використовувався в державних українських університетах, а також постанова Тимчасового уряду «Про заснування в університеті св. Володимира чотирьох кафедр українознавства»². Українські законодавчі акти, по-перше, проголосили державними наявні в Україні російські вищі школи³ і зобов'язали відкрити у Харківському і Новоросійському університетах по чотири, а в Ніжинському історико-філологічному інституті – дві кафедри українознавства⁴, по-друге, оформили державні українські університети, унормували їх структуру (закони про перетворення Київського народного українського університету в Київський державний український

¹ Див.: Высочайше Учрежденный Общий Устав Императорских Российских Университетов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр.3-е. – СПб., 1887. – Т.IV: 1884 г. – С.457-472.

² Див.: Временное правительство // Вестник Временного правительства. – 1917. – 26 августа (8 сентября). – №140 (186). – С.3.

³ Див.: Ухвалений Радою Міністрів Закон про проголошення Українськими Державними Вищими школами бувших Російських вищих шкіл, які знаходяться нині на території України. Затверджуємо: Ф.Лизогуб, Д.Носенко, Генеральний Бунчужний Рогоза. 16 вересня 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 24 вересня. – №51. – С.1; Ухвалений Радою Міністрів Закон про проголошення Українською Державною Вищою Школою Ніжинського Історико-Філологічного інституту князя Безбородька. Затверджую. Павло Скоропадський. 27 вересня 1918 року. Київ // Там само. – 3 жовтня. – №54. – С.3.

⁴ Див.: Ухвалений Радою Міністрів Закон про відкриття чотирьох кафедр українознавства в Харківському та Новоросійському Державних Університетах. Затверджую. Павло Скоропадський. 28 вересня 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 5 жовтня. – №55. – С.1; Ухвалена Радою Міністрів Постанова про утворення в Ніжинськiм Історично-Філологічнiм Інституті двох кафедр Українознавства. Затверджую. Павло Скоропадський. 2 жовтня 1918 року. Київ // Там само. – 8 жовтня. – №56. – С.2

університет¹, про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету², про заснування богословського³, сільськогосподарського⁴ і правничого⁵ факультетів К-ПДУУ). Українська держава і УНР на законодавчому рівні розв'язувала питання, що стосувалися матеріально-технічної бази національних вишів, підготовки і використання науково-педагогічних кадрів, добробуту працівників і студентської молоді ДУУ. Йдеться про ухвалу постанов (законів), зокрема про передачу в розпорядження Київського державного українського університету приміщень колишньої Миколаївської артилерійської школи⁶ та земельної ділянки

¹ Див.: Ухвалений Радою Міністрів Закон про перетворення Київського Народного Українського Університету в Київський Державний Український Університет. Затверджую. Павло Скоропадський. 17 серпня 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 27 серпня. – №41. – С.2.

² Див.: Ухвалений Радою Міністрів Закон про заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Затверджую. Павло Скоропадський. 17 серпня 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 27 серпня. – №41. – С.3.

³ Див.: Ухвалений Радою Міністрів Закон про заснування богословського факультету Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Затверджую. №712. Павло Скоропадський. 20 листопада 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 22 листопада. – №73. – С.4.

⁴ Див.: Ухвалений Радою Народних Міністрів Закон про відкриття з 1-го квітня 1919 року сільськогосподарського факультету при Кам'янець-Подільському Державному Українському Університеті. Іменем Української Народної Республіки Затверджуємо. За Голову Директорії А.Макаренко. Член С.Петлюра. Член-секретар П.Андрієвський. 9 квітня 1919 року // Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 28 червня. – Вип.20. – С.137-138; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.205. – Арк.1-2.

⁵ Див.: Ухвалений Радою Народних Міністрів Закон про відкриття з 1-го квітня 1919 року правничого факультету при Кам'янець-Подільському Державному Українському Університеті. Іменем Української Народної Республіки Затверджуємо. За Голову Директорії А.Макаренко. Член С.Петлюра. Член-секретар П.Андрієвський. 12 квітня 1919 року // Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 8 липня. – Вип.21. – С.146-147; Закон про відкриття з початку 1919 / 1920 академічного року правничого факультету при Кам'янець-Подільському Українському Державному Університетові // Трудовий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 27 червня. – Ч.2. – С.3.

⁶ Див.: Ухвалена Радою Народних Міністрів Постанова про передачу до власності Міністерству Народної Освіти та Мистецтва для потреб Київського Державного Українського Університету будинків бувшої Військової Миколаївської Артилерійської школи. Затверджуємо: Ф.Лизогуб, Д.Носенко, Генеральний Бунчужний Рогоза. 16 вересня 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 24 вересня. – №51. – С.1.

«Кадетський гай»¹, що були у розпорядженні військового міністерства; про ремонт приміщень Кам'янець-Подільської технічної школи, у яких розмістився університет², і заснування для потреб Кам'янець-Подільського державного університету зразкового городу³, Дністровської біостанції⁴, друкарні⁵, а також про відселення з університетського будинку технічної школи⁶ і будівництво корпусів

¹ Див.: Ухвалена Радою Народніх Міністрів Постанова про передачу Міністерству народної освіти для потреби Київського Державного Українського Університету участка землі під назвою «Кадетська Роща», що знаходиться в розпорядженні Військового Міністерства та межує з університетською садибою. Іменем Української Народньої Республіки. Затверджуємо: Голова Директорії В.Винниченко. Член П.Андрієвський. Член-секретар Ф.Швець. 4 лютого 1919 року // Вістник державних законів для всіх земель Української Народньої Республіки. – 1919. – 28 червня. – Вип.20. – С.92; ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.117. – Арк.1, 2.

² Див.: Ухвалена Радою Міністрів Постанова про асигнування в розпорядження Міністра Народньої Освіти та Мистецтва 60000 карбованців на ремонтні роботи Кам'янець-Подільської Технічної Школи. Затверджуємо: Ф.Лизогуб, Д.Носенко, Генеральний Бунчужний Рогоза. 6 вересня 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 17 вересня. – №48. – С.1.

³ Див.: Ухвалена Радою Народніх Міністрів Постанова про заснування при Кам'янець-Подільським Державнім Українським Університеті зразкового городу і про асигнування на те 97707 карбованців. Іменем Української Народньої Республіки. Затверджуємо: Голова Директорії В.Винниченко. Члени: А.Макаренко, П.Андрієвський. Член-секретар Ф.Швець. 8 лютого 1919 року // Вістник державних законів для всіх земель Української Народньої Республіки. – 1919. – 28 червня. – Вип.20. – С.94; ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.60-60зв.

⁴ Див.: Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про заснування в м. Жванці Кам'янецького повіту «Дністрянської Біологічної Станції» при Кам'янець-Подільському Державному Університеті і про асигнування на це 84700 гривень. Іменем Української Народньої Республіки Затверджуємо: Голова Директорії С.Петлюра. Член Ф.Швець. Член-секретар А.Макаренко. 12 квітня 1919 року // Вістник державних законів для всіх земель Української Народньої Республіки. – 1919. – 8 липня. – Вип.21. – С.147.

⁵ Див.: Ухвалена Радою Народних Міністрів Постанова про асигнування з коштів Державної Скарбниці 200000 карбованців на початкове улаштування друкарні при Кам'янець-Подільським Державнім Українським університеті і на придбання шрифту до цієї друкарні. Іменем Української Народньої Республіки Затверджуємо: Голова Директорії В.Винниченко. Член: А.Макаренко. Член-секретар Ф.Швець. 20 січня 1919 року. Київ // Вістник державних законів для всіх земель Української Народньої Республіки. – 1919. – 24 лютого. – Вип.10. – С.79-80.

⁶ Див.: Ухвалена Радою Народних Міністрів Постанова про асигнування 60000 гривень на переїзд Кам'янець-Подільської технічної школи в друге помешкання та опал цієї школи. Іменем Української Народньої Республіки Затверджуємо: Голова Директорії С.Петлюра. Член Ф.Швець. Член-секретар А.Макаренко. 12 квітня 1919 року // ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.1.

К-ПДУУ¹. Низка постанов (законів) була спрямована на виділення необхідного університетам фінансування², придбання навчальної літератури³, використання Кам'янець-Подільської губернської земської лікарні для виготовлення анатомічних препаратів⁴, кадрове

¹ Див.: Ухвалений Радою Народних Міністрів Закон про асигнування в розпорядження Міністра Народної Освіти з коштів Державної Скарбниці одного мільйона вісімсот тисяч карбованців на заготовлення матеріалів та на збудування помічних будинків та приладдя задля збудування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Іменем Української Народної Республіки Затверджуємо: Голова Директорії В.Винниченко. Члени: А.Макаренко, П.Андрієвський. Член-секретар Ф.Швець. 8 лютого 1919 року // Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 28 червня. – Вип.20. – С.93; ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.255а. – Арк.94.

² Див.: Ухвалена Радою Міністрів Постанова про асигнування в розпорядження Міністерства Народної Освіти та Мистецтва з коштів Державної Скарбниці 2354450 карбованців на утримання в 1918 році Київського та Кам'янець-Подільського Державних Українських Університетів. Затверджую. Павло Скоропадський. 30 серпня 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 10 вересня. – №46. – С.2; Ухвалена Радою Народних Міністрів Постанова про продовження на 1919-й рік чинности деяких кредитів по Київському та Кам'янець-Подільському Державних Університетах. Іменем Української Народної Республіки Затверджуємо: Голова Директорії В.Винниченко. Члени: С.Петлюра, П.Андрієвський, А.Макаренко. Член-секретар Ф.Швець. 24 січня 1919 року. Київ // Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 24 лютого. – Вип.10. – С.74; Ухвалена Радою Народних Міністрів Постанова про продовження на 1919 рік чинности кредитів відпущених в 1918 році Богословському Факультетові Кам'янець-Подільського Державного Університету. Іменем Української Народної Республіки Затверджуємо: Голова Директорії В.Винниченко. Члени: С.Петлюра, П.Андрієвський, А.Макаренко. Член-секретар Ф.Швець. 24 січня 1919 року. Київ // Там само. – С.75; Ухвалена Радою Народних Міністрів Постанова про асигнування 1225000 карбованців на утримання Українського Державного Кам'янець-Подільського Університету за першу третину 1919 року. Іменем Української Народної Республіки Затверджуємо: Голова Директорії В.Винниченко. Члени: А.Макаренко, П.Андрієвський. Член-секретар Ф.Швець. 8 лютого 1919 року // Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 28 червня. – Вип.20. – С.94; Ухвалена Радою Народних Міністрів Постанова про продовження на 1919 рік чинности кредитів, відпущених Київському Державному Українському і Кам'янець-Подільському Державному університетам на 1918 рік на улаштування наукових кабінетів приладдям. 20 січня 1919 року // ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.80-80зв.

³ Див.: Ухвалена Радою Народних Міністрів Постанова про асигнування 50000 польських марок на купівлю книжок для Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. 1 вересня 1920 року // ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.2. – Спр.8. – Арк.51зв.; Спр.15. – Арк. 29; Ухвалена Радою Народних Міністрів Постанова про асигнування 1000000 гривень на купівлю книжок для Богословського і Историко-Філологічного Факультетів Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. 3 жовтня 1920 р. // Там само. – Арк.44, 57.

⁴ Див.: Ухвалений Радою Народних Міністрів Закон про надання Кам'янець-Подільському Державному Українському Університетові права готувати потрібні анатомічні препарати в Кам'янець-Подільській губернській земській лікарні. 24 березня 1919 року // ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.19.

забезпечення і отримання викладачами наукових ступенів і вчених звань¹, поліпшення матеріального становища усіх працівників університетів, професорських стипендіатів і частини студентів². Ці

¹ Див.: Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про надання Міністру Культів права давати дозвіл доглядачам духовних шкіл і ректорам духовних семінарій викладати лекції в інших школах. Іменем Української Народньої Республіки Затверджуємо: Голова Директорії С.Петлюра. Член А.Макаренко. Член-секретар П.Андрієвський. 9 квітня 1919 року // Вістник державних законів для всіх земель Української Народньої Республіки. – 1919. – 28 червня. – Вип.20. – С.138; Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про зміну порядку одержання вченого ступеня магістра для приват-доцентів державних університетів. Іменем Української Народньої Республіки Затверджуємо: Голова Директорії С.Петлюра. Член Ф.Швець. Член-секретар А.Макаренко. 12 квітня 1919 року // Там само. – Вип.21. – С.147; Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про право Київського та Кам'янець-Подільського Державних Українських Університетів провадити іспити на ступені магістра та доктора. 6 лютого 1919 року // ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.79-80; Спр.210. – Арк.1; Ухвалений Радою Міністрів Закон про право писання та оборони дисертацій на вчені ступені в усіх школах України українською мовою. Затверджую. Павло Скоропадський. 28 вересня 1918 року // Державний вістник. – 1918. – 5 жовтня. – №55. – С.1; ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.20; Ухвалений Радою Міністрів Закон про зміну умов здобуття звання приват-доцента в державних університетах України. Затверджую. Павло Скоропадський. 22 листопада 1918 року // Державний вістник. – 1918. – 4 грудня. – №80. – С.2; Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про надання особам, що скінчили університети Львівський та Чернівцький, а також Львівський Політехнік усіх прав нарівні з особами скінчившими відповідні вищі школи колишньої Російської імперії. 10 лютого 1919 року // ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.81зв.; Ф.2201. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.68.

² Див.: Ухвалений Радою Міністрів Закон про установлення розпису платні служачим вищих шкіл на Україні. Затверджую. Павло Скоропадський. 23 серпня 1918 року // Державний вістник. – 1918. – 19 вересня. – №49. – С.1-2; ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.186-189; Ухвалена Радою Народніх Міністрів Постанова про поліпшення матеріального становища приват-доцентів та позаштатних професорів вищих шкіл. 26 січня 1919 року // ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.67; Ухвалений Радою Міністрів Закон про встановлення 20 стипендій в розмірі від 5000 до 7200 карбованців для підготовки професорів вищих навчальних закладів України з українською викладавкою мовою // ЦДАВО. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.202; Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про заснування в ознаменування свята роковин Кам'янецького Університету при цім Університеті 10 Державних стипендій дітям селян і робітників. 20 жовтня 1919 року // Там само. – Спр.16. – Арк.121зв., 122; Закон про видачу утримання наперед за місяць травень, червень, липень і серпень тим професорам і приват-доцентам Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету, які посилаються в наукову командировку. Іменем Української Народньої Республіки Затверджую. За Голову Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки, Головноуповноважений уряду УНР міністр Іван Огієнко 7 травня 1920 року // Там само. – Спр.77. – Арк.1; Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про тимчасове підвищення з 1-го серпня 1919 року оплатних норм служачим Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету і до асигнування на цю мету по параграфу 6 1485615 гривень. (*Продовження на сторінці 32*)

юридичні акти охоплюють велике коло питань щодо заснування і функціонування державних українських університетів і є базовими для розуміння політики українських урядів у галузі національного університетотворення. Утім, попри їх незаперечну цінність, вони не дають змоги проаналізувати повністю зміст багатогранної діяльності із заснування молодих українських вищих шкіл, які у той період називали вогнищами національної освіти і культури.

З-поміж документальних джерел, опрацьованих нами, найціннішими за дослідницькою вагою і значенням є матеріали діловодства державних установ, органів місцевого самоврядування і українських університетів.

Цінний фактичний матеріал значної історичної ваги зосереджений у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). Особливу групу становлять документи центральних органів державного управління – фондів Генерального секретаріату Української Народної Республіки, Рада народних міністрів Української Народної Республіки (ф.1063), Рада міністрів Української Держави (ф.1064), Рада народних міністрів Української Народної Республіки (ф.1065), за якими можна простежити ідеологічні засади творення державних українських університетів, обговорення і ухвалу цілої низки законів про заснування національних вищих шкіл, розвиток їх матеріально-технічної та навчально-інформаційної бази, підготовку молодих науково-педагогічних кадрів і порядок отримання наукових ступенів і вчених звань, фінансування діяльності держуніверситетів тощо. Частина цих документів публікувалася у 1918-1920 рр. у підсумковому вигляді, без пояснювальних записок і зазначення змін до них у «Державному вістнику» (1918 р.) і «Вістнику державних законів для всіх земель Української Народної Республіки» (1919 р.). У 2006 р. зусиллями вчених Інституту історії України НАН України, Дослідного інституту сучасної

(Закінчення. Початок на сторінці 31)

Іменем Української Народної Республіки Затверджуємо: Голова Директорії С.Петлюра // Там само. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр12. – Арк.33зв.; Ухвалений Радою Народних Міністрів Закон про відсоткові надбавки до утримання на дорожнечу для служачих державних інституцій. Іменем Української Народної Республіки Затверджуємо. 15 серпня 1919 року // Там само. – Спр.8. – Арк.100-100зв.; Ухвалена Радою Народних Міністрів Постанова про видачу одноразової допомоги евакуйованим служачим Центральних і Місцевих Державних Установ з приводу дорожнечі. Іменем Української Народної Республіки Затверджуємо. Голова Директорії С.Петлюра. 12 листопада 1919 року // Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.34; Ухвалена Радою Народних Міністрів Постанова про видачу одноразової допомоги на Різдяні свята 1920 року (по старому стилю). Іменем Української Народної Республіки Затверджуємо. Голова Директорії С.Петлюра. 26 січня 1920 року // Там само. – Арк.45.

української історії (Філадельфія, США) і працівників ЦДАВО України побачив світ двотомний збірник документів і матеріалів «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918-листопад 1920 рр.», який вмістив журнали засідань Директорії Української Народної Республіки, журнали і протоколи усіх засідань українських урядів В.М.Чехівського, С.С.Остапенка, Б.Мартоса, І.П.Мазепи і В.К.Прокоповича із ухвалами всіх законів і постанов з розбудови національної вищої школи (подаються лише назви юридичних документів)¹. Про реагування вищого колективного державного органу на ухвалені урядом закони і постанови свідчать матеріали фонду Канцелярія Директорії Української Народної Республіки (ф.1429).

Важливі документи ми почерпнули з фонду Головноуповноважений уряду Української Народної Республіки на Поділлі (ф.1131). Прийняті колегіально Комітетом (Радою) Головноуповноваженого уряду УНР і затверджені І.І.Огієнком ухвали щодо кадрових призначень, виділення фінансування на придбання будинків, переклад богослужбових книг українською мовою, підготовки низки словників, а також соціального захисту працівників і студентів стосувалися лише одного державного українського університету – у Кам'янці-Подільському. Цінний документ, який проливає світло на підготовку візиту гетьмана України П.П.Скоропадського на свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету, виявлений у фонді Інспектор державної варті при Подільському губернському старості (ф.1794).

Незамінними для дослідників, які вивчають процес становлення національної вищої освіти у 1917-1920 рр., є документальні матеріали низки міністерств, розміщені передусім у фондах Народне міністерство освіти Української Народної Республіки (ф.2581), Міністерство освіти Української Держави (ф.2201) і Міністерство народної освіти Української Народної Республіки (ф.2582). Вони дають змогу простежити формування та реалізацію політики щодо заснування і підтримки молодих українських держуніверситетів, спротив заходам українізації російських вищих шкіл в Україні та спроби їх радикального реформування, формування кадрового потенціалу українських вишів, зусилля із творення матеріально-технічної бази та її розвитку, асигнування на забезпечення діяльності цих університетів, умови формування студентського контингенту тощо. Також тут знаходяться автобіографічні матеріали, які висвітлюють питання щодо

¹ Див.: Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918-листопад 1920 рр.: док. і матеріали: У 2 т., 3 ч. / [Упоряд. В.Верстюк (керівн.) та ін.]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Т.1. – 688 с.; Т.2. – 744 с.

особистісного складу науково-педагогічних працівників. Власне, цей аспект, як й інші (наприклад, науково-видавнича, бібліографічна і лекційно-пропагандистська діяльність К-ПДУУ), доповнюють документи фонду Народний комісаріат освіти Української РСР (ф.166), Центрального державного архіву літератури і мистецтва України (ф.271) та Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (ф.ф. 12, 21, 81 і 170). У ф.10 Інституту рукопису містяться цінні матеріали, які розповідають, зокрема, про діяльність керівництва і членів Українського наукового товариства із заснування та вироблення нормативної бази Київського народного українського університету, який мав науковий характер і дав поштовх до відкриття інших вищих шкіл. Про діяльність комісії з вироблення політики в галузі національної університетської освіти йдеться в одному із документів фонду Управління Київського учбового округу (ф.707) Центрального державного історичного архіву в м. Києві.

Чимало цінних документів, які сприяють дослідженню окремих аспектів діяльності національних держуніверситетів (розв'язання фінансових проблем, регулювання цінової політики, підтримка повітовим земством національної вищої школи, ревізіція приміщень навчальних закладів тощо) вміщують фонди інших центральних органів виконавчої влади – Міністерства фінансів Української Народної Республіки (ф.1509), Міністерства внутрішніх справ Української Держави (ф.1216), Міністерства внутрішніх справ Української Народної Республіки (ф.1092), Міністерства ісповідань Української Народної Республіки (ф.1072) ЦДАВО України. У значному за обсягом ф.1072 репрезентована цінна інформація про участь викладачів і студентів К-ПДУУ у церковному відродженні Подільського краю, боротьбі за українізацію Служби Божої, забезпеченні її відповідною україномовною літературою. Документи фонду Головне управління мистецтв та національної культури Української Народної Республіки (ф.3689) дають змогу з'ясувати діяльність найбільш активних професорів і приват-доцентів К-ПДУУ, спрямовану на збереження культурно-історичної спадщини українського народу від анархічних дій частини населення регіону і непродуманих заходів влади щодо використання архівних документів для виготовлення паперу. Частина цих документів опублікована¹.

¹ Див.: Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів] / [Редкол.: Ляхощкий В.П. (гол. ред.), Матяш І.Б. (заст. гол. ред.), Климова К.І. (відп. секр.) та ін.]; Гол. арх. упр. при Каб. Мін-в Укр., Укр. держ. наук.-досл. ін-т арх. справи і документознавства. – К., 1998. – Т.1. – С.95-96, 121-123, 127-136, 139; Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917-1919 рр.): Зб. док. і матеріалів / [Автори-упоряд.: О.О.Нестуля, С.І.Нестуля, Г.Я.Рудий; відп. ред. В.О.Горбик]; Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 2008. – 320 с.

Частково про участь студентів К-ПДУУ в політичному житті міської громади можна судити з кількох документів фондів ЦК УПСР, УКП (боротьбистів) і місцеві організації (ф.43) та УСДРП. Центральний комітет та місцеві організації (ф.266) Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Досить цікаві матеріали про фінансову підтримку університетів і студентів окремими повітовими земствами містять фонди Подільський губернський комісар Української Народної Республіки (ф.538) ЦДАВО України та Канцелярія Київського губернського комісара Українського Народної Республіки (ф.р-2798) Державного архіву Київської області.

Неопубліковані рукописні спогади приват-доцента К-ПДУУ Л.Т.Білецького, які містять чимало цінної, нерідко унікальної інформації про діяльність вишу, сприймання автором подій Української революції в різних містах країни, зокрема в Кам'янці-Подільському, містяться у фонді Білецький Леонід Тимофійович (1882-1955) – літературознавець, доктор філології, член партії соціалістів-федералістів, президент УВАН, ректор Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова у м. Празі (ф.3876) ЦДАВО України. У цьому ж архівосховищі (фонд 3830. Приходько Віктор Кіндратович – громадський і культурний діяч, член Української Центральної Ради, міністр юстиції, товариш міністра фінансів Директорії УНР, викладач Української господарської академії в м. Подєбрадах) виявлені машинописні спогади В.К.Приходька «З історії повстання Українського Університету в Кам'янці на Поділлі», у яких мемуарист з'ясовує передумови, хід і результати роботи місцевої інтелігенції щодо заснування в адміністративному центрі Подільського краю державного українського університету. Цей матеріал ще за життя автора побачив світ у дещо зміненому вигляді на сторінках науково-літературного видання «Наша культура» 1935-1936 рр. до 20-річчя заснування згаданого вишу. У цьому ж ряду мемуари лектора К-ПДУУ С.Ф.Русової, розміщені у фонді 3889. Русова Софія Федорівна (1856-1940) – педагог, громадська й культурно-освітня діячка, член Української Центральної Ради, професор Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова, Українського інституту громадознавства в м. Празі, голова Української національної жіночої ради ЦДАВО України. Ці матеріали побачили світ у Львові незадовго до смерті авторки.

Великий комплекс документів і матеріалів про заснування, підтримку і діяльність державних українських університетів зосе-

реджений у державних архівах Хмельницької області (далі ДАХО) та міста Києва (далі ДАМК). У ДАХО основним фондом, який є унікальною архівною пам'яткою національного рівня про освітнє, наукове, культурне і громадське життя країни в добу Української революції 1917-1921 рр., вважаємо Р-582. Кам'янець-Подільський державний український університет. Він нараховує 1502 справи, 1206 з яких особові. Цей архівний комплекс містить сотні оригінальних документів, а також чимало їх копій про вшанування університету в день його відкриття, формування професорсько-викладацької корпорації і студентського контингенту, навчально-виховний процес, матеріально-фінансові проблеми, розв'язання соціальних питань членів трудового колективу і студентства, діяльність керівних органів – професорської ради і правління, рад факультетів, формування і розвиток фундаментальної університетської бібліотеки, обслуговування читачів. Також простежуються внутрішньодемократичні порядки в університеті, за яких кожен мав право висловлюватися з різних питань, робити не анонімні критичні записи у книзі відгуків, відрито критикувати керівництво закладу у молодіжному часописі. Важливою складовою, яка, за збереженими документами, розкриває громадську активність студентської молоді, згуртованої у різні молодіжні організації, була рада студентських представників. Тут добре простежується самодіяльність молодих людей, спрямована на виживання в умовах глибокої фінансово-економічної кризи, заробіток коштів для погашення заборгованості за право навчання в університеті.

Частина документів дає змогу з'ясувати вплив на свідомість науково-педагогічних й інших працівників, становище університету, загалом молоді за кількарізових змін влади у місті, прихід польського війська тощо, реакцію студентів на утиски чужої влади, порушення автономних прав К-ПДУУ тощо.

З особових справ молоді стає відомо про запис на навчальні дисципліни (обов'язкові і за вибором), частково про біографічні подробиці майбутніх фахівців, їх соціальний і освітній рівень, віросповідання та ін. Справи науково-педагогічних працівників, лаборантів, управлінців значно бідніші за інформацією, оскільки, як видно, зазнали «чистки», після чого частина документів була вилучена. У першу чергу це стосується тих осіб, які покинули батьківщину і стали політичними емігрантами, у другу чергу зачепило групу лояльних до нового режиму, з-поміж яких згодом виявили «ворогів» народу. Але і попри зменшення документів справи дають чимало інформації, досить корисної для дослідження ролі науковців у забезпеченні роботи вишу.

Інший фонд ДАХО, який ми залучили до архівно-джерельної бази монографії, це – р-302. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти. Кам'янець-Подільський інститут соціального виховання. Кам'янець-Подільський учительський інститут. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. Кам'янець-Подільський державний університет. Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка. Із десятків тисяч архівних справ використані ті, які стосуються початку 20-х років і містять десятки документів про роботу університету, заходи із реорганізації його в ІНО, репресії щодо викладачів і студентів, конфіскації музейних цінностей, архівних збірок, української преси доби УНР, а також «контрреволюційної» літератури, і які були у розпорядженні закладу. Особові справи працівників і студентів дають змогу з'ясувати вплив ідеологічного режиму на долю тих осіб, які донедавна були пов'язані з К-ПДУУ.

У фондах Кам'янець-Подільська міська управа (ф.р-249), Подільська губернська народна управа (ф.р-260), Кам'янець-Подільське середнє восьмикласне технічне училище (ф.66) містяться документи та їх копії щодо прийняття ухвали про заснування університету і створення для нього відповідних умов, виділення на зазначену мету з коштів подільського земства 1 млн крб., розв'язання питання про спільне використання навчальних площ університетом і технічним училищем тощо. Окремі документи засвідчують закріплення за закладом 100 дес. землі (ф.р-47. Народний суд четвертої дільниці Кам'янецького повіту), стосунків з радянською владою влітку-восени 1920 р. (ф.р-6. Відділ народної освіти Кам'янецького виконавчого комітету Рад робітничих, солдатських і червоноармійських депутатів).

Інший університетський архівний фонд (р-936. Український народний університет. Київський державний український університет), про який уже згадувалось, у цілому нараховує 336 справ, причому із них особових – усього 28. В інформаційному сенсі він значно поступається тому, який зберігається у ДАХО, і не дає можливості глибоко висвітлити усі найважливіші складові діяльності столичного держуніверситету. Складається враження, що такий стан фонду пов'язаний або ж із не зовсім якісним діловодством і станом поточного архіву, або ж «чисткою» його, причому як працівниками вишу напередодні зміни влади у Києві (з кінця 1918 до літа 1920 рр. їх було аж 6), так і працівниками ВУЧК і ДПУ для пошуку «доказів» контрреволюційної діяльності науково-педагогічних працівників

Київського державного українського університету (М.П.Василенка, О.С.Грушевського, М.П.Кравчука, А.Ю.Кримського, А.М.Лободи, М.Є.Слабченка, Є.К.Тимченка та ін.). Як би там не було, але нинішнім дослідникам вельми складно скласти на основі зафіксованих в архівних справах значно меншої кількості фактів цілісну і змістовну картину життя первістка національної вищої школи, на який рівнялася регіональна інтелігенція.

Збережені документи (оп.1) дають змогу простежити спочатку механізм формування Київського народного українського університету. 24 справи, у яких вміщені відповідні документи (переважно рукописні), розкривають діяльність спільної громадської комісії із вироблення концепції, статуту та заснування КНУУ, створення навчальних планів за участю членів УНТ, формування лекторських кадрів, роботу ради лекторів закладу із налагодження навчальної праці, формування своєї бібліотеки, створення всеукраїнської мережі народних університетів тощо. У цій групі документів виділяються кілька протоколів засідань ради лекторів, у яких висвітлена реакція її членів на непослідовність політики міністерства освіти щодо створення окремого державного українського університету в столиці та українізації університету св. Володимира, формування кадрового складу КДУУ з лекторів, а студентського контингенту зі студентів народного університету, ухвала загальних зборів українських студентів про можливе об'єднання КНУУ зі столичним російським університетом.

Децю повніше документи розкривають діяльність Київського державного українського університету (оп.2, 3). Значний інтерес становлять протоколи засідань університетської комісії при міністерстві освіти щодо реформування мережі російських вищих навчальних закладів в Україні, листування щодо заміщення вакантних посад професорсько-викладацьких кадрів, розв'язання проблеми навчальних площ, фінансування кабінетно-лабораторної бази, придбання літератури для бібліотеки, діяльність культурно-просвітньої комісії в регіоні. Також виявлені розклади занять, проекти кошторисів обох державних українських університетів на 1918 р., довідка про стан КДУУ на кінець літа 1919 р., копії платіжних доручень на придбання майна і літератури, протокольні ухвали керівництва вишу щодо звільнення від плати за навчання або відтермінування внесення її, копія ухвали Наркомосвіти УСРР про об'єднання в столиці українського і російського університетів тощо.

Крім уже зазначених кількох збірників документів і матеріалів, залучених до джерельно-документальної бази, автор монографії

використав й інші. Це, зокрема, двотомник «Українська Центральна Рада»¹, «Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 року)»², «ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920»³, які містять низку цікавих історичних документів про діяльність в галузі національної вищої освіти Української Центральної Ради та її Генерального Секретарства освітніх справ, розгортання в Україні і на етнічних українських землях широкого громадського руху за українізацію старої вищої школи і відкриття нових вишів з українською мовою навчання. Досить важливими є опубліковані протоколи про роботу з'їздів делегатів російських вищих навчальних закладів щодо реформи вищої освіти за УЦР і гетьманату, а також засідання комісії в справах вищих шкіл і наукових інституцій під головуванням академіка РАН В.І.Вернадського (ф.2201 ЦДАВО України).

Залучена збірка документів і матеріалів, де висвітлюється участь студентів КНУУ у боях під ст. Крути і під час придушення січневого більшовицького повстання у Києві⁴.

Також використані опубліковані у 1917-1918 рр. матеріали про роботу другого всеукраїнського учительського з'їзду, у яких йдеться про необхідність заснування з осені 1917 р. народного українського університету⁵, матеріали Подільської⁶ і Київської⁷ губернських

¹ Див.: Українська Центральна Рада: док. і матеріали у 2 т. / [Упоряд.: В.Ф.Верстюк (кер.), О.Д.Бойко, Ю.М.Гамрецький, Т.С.Осташко та ін.; відп. ред. В.А.Смолій, заст. відп. ред. В.Ф.Верстюк]. – К.: Наук. думка, 1996. – Т.1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 590 с.; 1997. – Т.2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – 424 с.

² Див.: Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 року): док. і матеріали / [Упоряд.: В.Верстюк (відп. ред.), О.Бойко, Р.Піріг, Л.Яковлева; відп. ред. В.Верстюк]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.

³ Див.: ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920: матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / [Упоряд. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський]. – К.: Прайм, 2000. – Кн.1: Університет св. Володимира між двома революціями. – 702 с.; 2001. – Кн.2: Університет св. Володимира за доби Української Центральної Ради та гетьманату Павла Скоропадського. – 704 с.

⁴ Див.: Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідження, кіносценарій / [Упоряд. Я.Гаврилюк]. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2010. – 880 с.:іл.

⁵ Див.: Другий Всеукраїнський учительський з'їзд: тези докладів, дебати, постанови. – К.: Вид. Всеукр.тов-ва шкіл. освіти, 1917. – 40 с.

⁶ Див.: Доклади Подільської Губерніальної Народної Управи Губерніальній Народній Раді Першого чергового народного зібрання по народній освіті. Сесія з 22 по 26 квітня 1918 року. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня Поділ. губ. правл., 1918. – 119 с.

⁷ Див.: Доклади Київської Губерніальної Народної Управи Губерніальній Народній Раді сесії 1918 року по відділу освіти. – К.: Друкарня Київ. губ. нар. управи, 1918. – 80 с.

земств щодо фінансування університетського проекту у Кам'янці-Подільському та виділення коштів на стипендії студентам Київського державного українського університету.

Через складні випробування, яких зазнала наша країна у роки воєн і революції, репресивну діяльність тоталітарного режиму Національний архівний фонд зазнав значної руйнації. Це великою мірою стосується фондів центральних і обласних держархівів, які містять документи з історії Української революції. Компенсувати втрачене неможливо, утім варто ширше залучати до джерельної бази наукових праць збережений фонд періодичних видань того часу. Фахівець з української преси 1917-1920 рр. Г.Я.Рудий дослідив кілька сотень газет і дійшов висновку, що вони активно пробуджували національну свідомість, переконували у важливості культури і духовності, привертали увагу, зокрема, до проблеми формування й функціонування національної вищої школи¹. Опрацювавши понад 700 матеріалів з більш як трьох десятків україно- і російськомовної преси революційної доби, ми маємо підстави цілком погодитися з ним у тому, що питання національної вищої освіти, зокрема державних українських університетів, представлені у цих виданнях досить широко, хоча нерідко траплялися незначні за обсягом матеріали, які майже телеграфним стилем фіксували різні факти з життя конкретного вишу. Найбільш цінні матеріали про роботу із заснування українських університетів та їх багатогранну діяльність вміщували центральні та місцеві газети різних політико-ідеологічних напрямів, зокрема «Нова Рада» (Київ, 1917-1919), «Рада» (Київ, 1919), «Народна Воля» (Київ, 1917-1918), «Відродження» (Київ, 1918), «Державний вістник» (Київ, 1918), «Робітнича газета» (Київ, 1918), «Слово» (Київ, 1918), «Промінь» (Київ, 1919), «Киевская мысль» (Київ, 1918), «Рідне слово» (Полтава, 1918-1919), «Волинська газета» (Житомир, 1918), «Волинська народна газета» (Житомир, 1918), «Свято Поділля» (Кам'янець-Подільський, 1918), «Життя Поділля» (Кам'янець-Подільський, 1918-1919), «Поділля» (Кам'янець-Подільський, 1918), «Подольская мысль» (Кам'янець-Подільський, 1918), «Україна» (Кам'янець-Подільський, 1919), «Трудовий шлях» (Кам'янець-Подільський, 1919), «Трудова громада» (Кам'янець-Подільський, 1919), «Визволення» (Кам'янець-Подільський, 1919), «Боротьба» (Кам'янець-Подільський, 1919), «Новий шлях» (Кам'янець-Подільський, 1919),

¹ Див.: Рудий Г.Я. Преса України як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти / Г.Я.Рудий; Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 2005. – С.323, 329.

«Шлях» (Вінниця, 1919), «Республіканські вісті» (Вінниця, 1919), «Наш шлях» (Кам'янець-Подільський, 1919-1920), «Новий шлях» (Кам'янець-Подільський, 1919), «Громада» (Кам'янець-Подільський, 1919), «Слово» (Кам'янець-Подільський, 1920), «Подольський край» (Кам'янець-Подільський, 1920) та ін.

У тогочасній пресі публікувалися матеріали, пов'язані з діяльністю КНУУ, трагедією під Крутами, закони про заснування університетів і відкриття у структурі К-ПДУУ різних факультетів, інтерв'ю з ректорами, матеріали про роботу міністерської комісії на чолі з В.І.Вернадським, різні точки зору щодо політики в галузі вищої школи, звернення професорсько-викладацьких корпорацій і студентських організацій з приводу важливих подій в житті країни, міста, університету і молодіжного руху, інформацію про навчальний процес і підсумковий контроль, наукове життя викладачів і студентів, видавничу справу, розвиток різних підрозділів, роботу читальні, культурно-мистецькі заходи тощо. Окремі періодичні видання (наприклад, «Наш шлях») виконували роль своєрідного літописця діяльності Кам'янець-Подільського державного українського університету. З'ясовано лише кілька випадків, коли опублікована інформація не відповідала дійсності. Тож загалом пресі, як одному з джерел, залучених до бази дослідження теми, можна довіряти.

Важливим джерелом є мемуарна література. Вона почала з'являтися у 20-х рр., хоча окремі рукописи були виконані раніше. Вже у січні-травні 1919 р. П.П.Скоропадський виклав у 16 зошитах спогади про події в Україні з кінця 1917 до середини грудня 1918 р. Машинописний варіант він відредагував у 1920-1922 рр. Повний текст мемуарів¹ вийшов у світ аж 1995 року у незалежній Україні. Приділяючи основну увагу політичним, дипломатичним і військовим аспектам, він з'ясував і питання університетського будівництва в часи гетьманування, зокрема високо оцінив діяльність у цьому напрямку міністра освіти М.П.Василенка². Попри окремі фактографічні помилки, свідчення П.П.Скоропадського заслуговують на увагу дослідників. Говорячи про заснування двох держуніверситетів як про досягнення гетьманської влади, з чим треба погодитися, автор допустився принизливого випадку проти Київського народного українського університету, який був створений науково-освітньою громадськістю за попередньої влади, називаючи його пародією на

¹ Див.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917-грудень 1918 / Павло Скоропадський; [Гол. ред. Ярослав Пеленський]. – К.-Філадельфія, 1995. – 495 с.

² Там само. – С.165-166, 231-232.

вищий навчальний заклад, де «українського ... майже нічого не було»¹. Скоріш за все у мемуариста не було достовірної інформації про КНУУ.

Значну групу спогадів опублікували колишні викладачі і будівничі державних українських університетів. Усвідомлюючи своє важке емігрантське становище, примарність перспективи у чужому світі, а також потребу донести до українців діаспори свідчення про події і людей періоду державотворення 1917-1921 рр., зрозуміле бажання «не пропасти на чужині», справедливо вписати до нього і свої імена, автори створювали праці з власної ініціативи, іноді – на пропозицію видавців-українців. Для об'єктивного відтворення канви подій частково використовували літературу і періодичні видання, які встигли захопити з собою, або брали з різних бібліотек, набагато рідше – копії різних документів революційної доби. Це стосувалося тих діячів, які працювали в Україні на різних посадах або були в команді керівників держави. Мемуаристам іноді допомагали матеріалами колеги з різних емігрантських об'єднань, Українського вільного університету у Празі (у цьому виші працювали колишні професори, приват-доценти і асистенти державних українських університетів, такі як Д.І.Дорошенко, В.О.Біднов, Ю.О.Русов, Ф.П.Швець, Л.Т.Білецький, О.Мицюк, С.Тимошенко та ін.), Українського вищого педагогічного інституту Михайла Драгоманова у Празі (тут доля звела колишніх викладачів Кам'янець-Подільського державного українського університету – Д.І.Дорошенка, Л.Т.Білецького, С.Ф.Русову, Ю.О.Русова, С.Риндика, бібліотекаря С.О.Сірополка, колишнього студента А.П.Животка), інших закладів, наукових товариств².

З-поміж мемуаристів-емігрантів передусім треба відзначити зусилля Д.І.Дорошенка, який у 1923-1924 рр. в опублікованих спогадах, зроблених переважно на документальній основі, розповів про свою роботу у Кам'янець-Подільському державному українському університеті у січні-квітні 1919 р., навів дані про персональний склад науково-педагогічних працівників і чисельність студентського контингенту та ін. Згодом вони двічі перевидавалися за кордоном³, а у 2007 р. – в Україні⁴.

¹ Див.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917-грудень 1918. – С.232.

² Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Вид.2-е / Симон Наріжний. – Львів – Кент – Острогож, 2008. – Ч.1. – С.123-127, 174-177.

³ Див. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Вид.2-е / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. – 543 с.

⁴ Див.: Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки): науково-популярне видання / Дмитро Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.:іл.

Спеціально К-ПДУУ присвятив змістовні спогади, які охоплюють дворічний період роботи у виші, В.О.Біднов¹ (вони дістали схвальну оцінку і у 1936 р. були використані Д.І.Дорошенком і С.Наріжним при написанні нарисів про небіжчика В.О.Біднова, зокрема для висвітлення кам'янецького періоду його громадської і наукової діяльності²). Крім того, він започаткував роботу зі створення життєписів колишніх колег (перший нарис був присвячений приват-доценту О.А.Аленичу, який пішов з життя у 1923 р.³, і перегукувався з менш змістовною газетною публікацією М.Ясінського в УСРР⁴), на основі документів проаналізував роботу Комісії із перекладу Святого Письма українською мовою, що працювала на базі богословського факультету у Кам'янці-Подільському⁵.

На початку 30-х рр. К.Левицький випустив у світ книгу «Великий зрив» про події у Східній і Західній Україні в період з березня до листопада 1918 р. У ній знайшлося місце для розповіді про відкриття Київського державного українського університету за спогадами і опублікованими матеріалами української періодики, згадки про появу такого ж закладу у Кам'янці-Подільському⁶.

Ситуацію, у якій зародилася ідея заснувати університет у Кам'янці-Подільському, та основні віхи його діяльності до листопада 1920 р. висвітлив у мемуарно-документальній праці І.І.Огієнко на сторінках часопису «Наша культура»⁷, який видавався у Львові і

¹ Див.: Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському. (Уривок зі спогадів) / В.Біднов // Літературно-науковий вістник. Річник XXVII. – Львів: З друкарні Ставропігійського інституту, 1928. – Т.ХCVII. – Кн.ХІ: листопад. – С.233-240; Кн.ХІІ: грудень. – С.325-333.

² Див.: Дорошенко Д. Життя й громадська діяльність проф. В.О.Біднова / Дмитро Дорошенко // Пам'яті професора Василя Біднова. Засідання Українського історико-філологічного товариства в Празі дня 30. квітня 1935 року / Видання Українського історико-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1936. – С.9; Наріжний С. Наукова праця проф. В.О.Біднова / Симон Наріжний // Там само. – С.23.

³ Див.: Біднов В. Український астроном Олександр Аленич (1890-1923 рр.) / В.Біднов // Літературно-науковий вістник. Річник ХХХ. – Львів: З друкарні А.Салевича і с-ки, 1931. – Т.СV. – Кн.1: січень. – С.80-85.

⁴ Див.: Ясінський [М.]. Олександр Аленич / [М.] Ясінський // Червоний шлях. – Кам'янець-Подільський, 1923. – 28 квітня. – №77 (126). – С.3.

⁵ Див.: Біднов В. Одна з спроб перекладу Біблії на українську мову / В.Біднов // Книголюб: видання Українського товариства прихильників книги. Річник V. – Прага, 1931. – Кн.1. – С.1-9.

⁶ Див.: Левицький К. Великий Зрив (до історії української державности від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів) / Кость Левицький. – Львів: Видавн. кооператива «Червона калина», 1931. – С.98-103.

⁷ Див.: Огієнко І.І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура: науково-літературний місячник, присвячений вивченню української культури / [Гол. ред. і видавець проф. д-р Іван Огієнко]. – Львів, 1935. – Кн.8. – С.510-522; 1936. – Кн.1 (10). – С.64-72; Кн.3 (12). – С.233-236; Кн.7 (16). – С.С.554-557; Кн.8-9 (17). – С.628-636; Кн.10 (18). – С.710-712.

Варшаві у 1935-1937 рр. Завершальну частину їх, що стосувалася листопада 1919 – листопада 1920 рр., автор згодом виокремив, розширив і опублікував під назвою «Рятування України. На тяжкій службі своєму народові»¹. Кам'янець-Подільському університетові присвятив детальні спогади, насичені різними перевіреними даними, взятими із опублікованих джерел, унікальною інформацією, один із його будівничих В.К.Приходько. Публікувались вони у «Нашій культурі»², згодом їх видали окремою брошурою³. У тому ж періодичному виданні з'явилася мемуарна праця О.М.Пащенко, яка в еміграції завершила висвітлення напруженого процесу творення університету в Кам'янці-Подільському місцевою університетською комісією, до якої входила й сама⁴. З-поміж цих і спомини про роботу в К-ПДУУ асистента Л.В.Бачинського⁵ і помічника лікаря й скарбника Ю.А.Гудзій⁶. У часописі І.І.Огієнка розмістив невеличкі спогади про свою культурну працю у 1918 р. також П.П.Скоропадський⁷. Згадав він і про заснування обох українських держуніверситетів, і спроби українізації університету св. Володимира. Гетьман був переконаний, що якби державна праця не перервалася у грудні 1918 р., то завдяки послідовним зусиллям його команди «університет св. Володимира незабаром був би українським цілком»⁸. У 1978 р. журнальну статтю П.Скоропадського передрукували під іншою назвою видавці збірки «У 60-річчя відновлення Гетьманської Української Держави 29 квітня Р.Б. 1918»⁹.

¹ Див.: Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. Вид.2-е, доп. / Іван Огієнко. – Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1968. – 94 с.

² Див.: Приходько В. Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі / Віктор Приходько // Наша культура. – 1935. – Кн.5. – С.305-316; Кн.6. – С.364-378; Кн.7. – С.439-444; 1936. – Кн.1 (10). – С.34-42; Кн.2 (11). – С.115-126.

³ Див.: Приходько В. Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі: відбитка з «Нашої культури» 1935-1936 рр. / Віктор Приходько. – Варшава: Друкарня синодальна, 1936. – 60 с.

⁴ Див.: Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету / Олімпіяда Пащенко // Наша культура. – 1936. – Кн.5 (14). – С.332-346; Кн.6 (15). – С.413-420; Кн.10 (18). – С.671-677.

⁵ Див.: Бачинський Л. Найкращі хвилини мого життя. Мої спомини про Кам'янецький Університет / Леонід Бачинський // Наша культура. – 1936. – Кн.11 (19). – С.765-767.

⁶ Див.: Гудзій Ю. З життя Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Спомини лікарського помічника й скарбника Університету. 1918-1920 / Юрій Гудзій // Наша культура. – 1936. – Кн.3 (12). – С.229-233; Кн.4 (13). – С.291-295.

⁷ Див.: Скоропадський П. Українська культурна праця за Гетьманщини 1918-го року / Павло Скоропадський // Наша культура. – 1936. – Кн.4 (13). – С.241-246.

⁸ Там само. – С.244.

⁹ Див.: Гетьман Павло про свою працю 1918 р. // У 60-річчя відновлення Гетьманської Української держави 29 квітня Р.Б. 1918. – Торонто: Вид-во «Батьківщина», 1978. – С.38-42.

У 1937 р. окремим виданням вийшли спогади С.Ф.Русової, яка 1920 року викладала педагогіку в К-ПДУУ. Вона залишила незабутні враження про ставлення студентської молоді до навчальної праці і запровадження в місті більшовицького режиму після поразки Української революції¹.

Наступного 1938 р. до 20-річчя відновлення держави Павла Скоропадського вірні гетьманові діячі видали у Львові спеціальний збірник статей «За велич нації», у якому вмістили спогади колишнього професора двох українських держуніверситетів Й.Пеленського, що був свідком відкриття столичного закладу². Через 20 років збірник перевидали у Нью-Йорку до 10-ї річниці смерті гетьмана³.

Після Другої світової війни продовжувалося накопичення мемуарних джерел з історії національного університетського будівництва в 1918-1920 рр. Так, 1949 року у Нью-Йорку побачив світ невеличкий матеріал Л.Биковського про роботу автора в бібліотеці Кам'янець-Подільського державного українського університету, формування книжкового фонду⁴. У 1971 р. ці спогади увійшли до більш об'ємної мемуарної праці того ж автора, яка появилася у Західній Німеччині⁵.

Упродовж 50-х рр. мемуарні свідчення про функціонування Кам'янець-Подільського державного українського університету опублікували два колишні студенти цього вишу – Петро Білон⁶ і невстановлена особа⁷, у яких, зокрема, вони розповідають про ставлення студентської молоді до виконання своїх навчальних обов'язків, до педагогічної майстерності окремих науково-педагогічних працівників тощо. Одні із цих спогадів (невстановленого

¹ Див.: Русова С. Мої спомини / Софія Русова. – Львів: Видавн. кооператива «Хортиця», 1937. – 165 с.

² Див.: Пеленський Й. Оснування Українського Університету в Києві / Йосип Пеленський // За велич нації. У двадцяті роковини відновлення Української гетьманської держави. – Львів, 1938. – С.107-112.

³ Див.: Пеленський Й. Оснування Українського Університету в Києві / Йосип Пеленський // За велич нації. У двадцяті роковини відновлення Української гетьманської держави: зб. ст. / [Редкол.: М.Пасіка та ін.]. – Нью-Йорк, 1955. – С.137-144.

⁴ Див.: Биковський Л. Бібліотека Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. (Спомини) / Лев Биковський. – Нью-Йорк-Вінніпег, 1949. – 9 с.

⁵ Див.: Биковський Л. Книгарні. – Бібліотеки. – Академія: Спомини (1918-1922) / Лев Биковський. – Денвер-Мюнхен: Вид-во «Дніпрова хвиля», 1971. – 154 с.

⁶ Див.: Білон П. Спогади / Петро Білон. – Пітсбург, 1952. – Ч.1. – 164 с.

⁷ Див.: Кам'янецький Український Державний Університет. Спогади студента // Віра й Культура. – Вінніпег, 1959. – Ч.9 (69). – С.46; Ч.10-11 (70-71). – С.15-19.

студента) перевидали в Україні у 2000 р.¹. Цей ряд продовжує мемуарне видання В.Гарби, у якому містяться свідчення, зокрема, про фрагменти навчального процесу у тому ж виші².

Про діяльність К-ПДУУ із збереження архівної спадщини українського народу частково засвідчують мемуарні матеріали архіваріуса університету П.Богацького, видані після його смерті в Австралії сином Левком³.

У спогадах Г.Костюка, колишнього учня гімназії для дорослих при Кам'янець-Подільському державному українському університеті, вміщені невеличкі згадки про цей середній освітній заклад і товаришів по навчанню⁴.

Крім мемуарно-документальних праць емігрантів, які, на жаль, не позбавлені фактографічних й хронологічних огріхів, до джерельної бази роботи залучені видані після смерті авторів в Україні «Спомини» М.С.Грушевського⁵ і щоденники В.І.Вернадського⁶, а в Росії – спогади В.В.Зеньківського⁷. Вони містять вельми цікаві свідчення про слабкість української влади щодо українізації російських вищих шкіл в Україні, зокрема університету св. Володимира, підготовчі заходи із формування та діяльність комісії із вищих шкіл та наукових інституцій, викладацьку роботу в КНУУ, ставлення російської професури до появи українського університету тощо. У мемуарах фінського посла у Києві Г. Гумеруса, що опубліковані в перекладі українською мовою, зафіксоване враження від його участі у святі відкриття Київського державного українського університету⁸.

¹ Див.: Кам'янецький Український Державний Університет. Спогади студента // Пам'ятки культури: історія та культура. – К., 2000. – №3-4. – С.110-113.

² Див.: Гарба В. На розпутьях (до історії одного покоління) / Василь Гарба. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США; Товариство подолян при ВУАН, 1976. – 351 с.

³ Див.: Архіви / [Зібрав Левко Богацький]. – Сідней, 2003. – 432 с.

⁴ Див.: Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади / Григорій Костюк. – Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1987. – 743 с.

⁵ Див.: Грушевський М. Спомини / Михайло Грушевський // Київ. – К., 1989. – №11. – С.24-35.

⁶ Див.: Вернадский В.В.Дневники. Октябрь 1917-январь 19120 / В.И.Вернадский; [Сост. М.Ю.Сорокина, С.Н.Киржаев, А.В.Мемелов и др.; отв. ред. К.М.Сытник, В.В.Левшин]. – К.: Наук. думка, 1994. – 270 с.

⁷ Див.: Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.: воспоминания / Василий Зеньковский; [публ. текста и редакция М.А.Колерова]. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1995. – 218 с.

⁸ Див.: Гумерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / [Перекл. з фін., коментарі та передмова Й.Ремі, В.Пилипенка]. – К.: Таксон, 1997. – 200 с.

Для з'ясування участі студентів КНУУ в бою під ст. Крути певну цінність мають мемуари учасників тієї події І.Лоського¹, Л.Лукасевича², С.Довгаля³ та ін.

Отже, для дослідження процесу заснування і діяльності державних українських університетів наявна досить велика джерельна база, яка включає в себе як цінні архівні комплекси, опубліковані різноматематичні документальні збірки, так і надзвичайно багатий матеріал періодики, а також мемуарних видань.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Входження українських земель до складу великих імперій спричинило процеси асиміляції українців, позбавило їх на століття можливості побудувати свою власну державу, яка б займалася усіма важливими питаннями національного розвитку, передусім культури. Тож культурно-освітній рівень українців, стан їхньої мови та ідентичності великою мірою залежав від національно-культурної політики, яку проводили щодо них імперські режими. Так, Наддніпрянську Україну вже наприкінці XIX ст. імперський центр сприймав як саму Росію, а українську історію включив до «всеросійського» історичного процесу. Царизм нав'язував українцям («малоросам») російську загальнодержавну мову, забороняв здобувати українською мовою освіту – від початкової до вищої, друкувати нею підручники, читанки і тексти до музичних творів, ставити українською сценічні вистави, забороняв ввозити в межі імперії видану за кордоном україномовну літературу. Все це мало на меті не тільки втримати Україну в тілі Росії, а й сприймати українську культуру як складову російської. В умовах русифікації культурного і духовного життя, національного гноблення

¹ Див.: Лоський І. Крути / Ігор Лоський // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року / [Упоряд. І.Льненко]. – Дрогобич: Вид. фірма «Відродження», 1995. – С.49-57; його ж. Історія формування студентського куреня і опис перебігу крутянського бою. Спогад / Ігор Лоський // Героїка трагедії Крут; Київська міська організація Всеукр. тов-ва «Меморіал» імені Василя Стуса. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – С.87-91; його ж. Крути / Ігор Лоський // Крути: Збірка у пам'ять героїв Крут / [Упоряд. Зінкевич О., Зінкевич Н.]. – К.: Смолоскип, 2008. – С.95-105.

² Див.: Лукасевич Л. Из книги «Роздуми на схилку життя» / Левко Лукасевич // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року. – С.57-68; його ж. Вій під Крутами // Крути: Збірка у пам'ять героїв Крут. – С.133-141; його ж. Спогади / Левко Лукасевич // Героїка трагедії Крут. – С.61-76.

³ Див.: Зарицький В. Спогади Спиридона Довгаля / В.Зарицький // Героїка трагедії Крут. – С.143-145.

взагалі створювалася колізія, яка породжувала мрію про українське відродження і рано чи пізно мала призвести до посилення національного руху за її реалізацію. За прогнозом І.Я.Франка, висловленим в «Одвертому листі до галицької молодезі», велика доба української нації розпочнеться з падінням абсолютизму в Росії.

На західноукраїнських землях українці, маючи чисельну етнічну перевагу, користувалися правами національної меншини, зазнавали колонізації. Українська мова і культура формально не заборонялися, хоч і зазнавали всіляких утисків і обмежень. Більшість польських діячів Галичини, представлена в місцевій адміністрації, вважала, що українці не повинні існувати без Польщі, а українську мову зараховувала до польської. Наприкінці XIX ст. українською була лише одна гімназія у Львові.

У Східній і Західній Україні частина інтелігенції і політикуму українського походження здобула вищу освіту в університетах – російських і австрійських. Ці заклади появились в результаті підтримки владними структурами Росії і Австрії, які дбали про культурний та інтелектуальний розвиток своїх суспільств, університетської ідеї*, досить поширеної у європейських та інших країнах світу в XIII-XIX ст. (наприклад, наприкінці XV ст. у Європі нараховувалося майже 80 університетів). Незалежно від специфіки освітньої політики у тій чи тій країнах, університети засновували, як правило, для підготовки національно-державної еліти, причому під національним характером розуміли відповідність інтересам панівної в імперії нації. Щодо інших національних груп, то вони певною мірою могли бути представлені в елітній, високоосвіченій частині суспільства за умови сприйняття імперського ідеалу громадянина і чесного служіння великодержавній ідеї. Виходячи з такої системи цінностей, університетська ідея обов'язково відповідала загальноімперським інтересам. Попри певні відмінності між російською і австрійською (німецькою) моделями університету (остання допускала, зокрема національний компонент), вони уособлювали здобутки відповідно російської і австрійської культур. Виняток становили, наприклад, Краківський (заснували у XIV ст.) і Празький (чеський) (1882 р.) університети. Останній появився завдяки наполегливій боротьбі чехів за створення свого національного університету і знаменував перемогу чеської культури. Це стало прикладом для інших поневолених народів, різних національних груп, зокрема західних українців, вимагати для

* В університетську ідею у вузькому розумінні цього поняття ми вкладаємо усвідомлення потреби творення університету (університетів) та її формулювання вченими, політиками, громадськими діячами.

себе більше прав на своє культурно-освітнє життя в контексті здійснення історичного права націй і народностей на самовизначення. Враховуючи свою чисельну перевагу у національно-демографічній структурі регіону, вони почали вимагати від Відня збільшення кількості українських кафедр у Львівському університеті, а відтак і створення самостійного Львівського українського університету.

Проаналізувавши механізм утворення університетів у різних європейських країнах, відомий сучасний український соціолог В.С.Бакиров дійшов висновку, що вже у XIX ст. в «національній моделі» університету різні народи вбачали втілення «національного духу», предмет національних гордоців і фактор подальшого національного розвитку. Тож університети стали «національними символами», найбільш авторитетним інститутом доіндустріальної епохи¹.

Обґрунтовуючи право українців на свою вищу школу, М.С.Грушевський вперше в суспільно-політичній думці України сформулював ідею такого університету. Під поняттям «український університет» він розумів вищий навчальний заклад, у якому навчання, засідання сенату, рад факультетів і діловодство здійснюються українською мовою, нею ж видаються підготовлені вченими наукові праці, університетська преса, а у навчальному процесі, крім загальноприйнятих в інших університетах, вивчаються ще й українознавчі дисципліни. Це поняття віддзеркалює сутність і основний зміст названого (за національною ознакою) типу університету. Вчений був свідомий того, що реалізувати задум буде дуже складно (не вистачало кадрів з відповідними науковими ступенями і вченими званнями, підтримки політикуму і урядовців), тому пропонував: по-перше, згуртувати науково обдаровану молодь, забезпечити її матеріально і готувати до габілітації; по-друге, зосередити у Львові українських вчених, зокрема й тих, які працюють у Росії, домагатися відкриття для них кафедр й доцентур у Львівському університеті і, по-третє, за сприяння цісарської влади впродовж 2-3 років відкрити український університет².

Щодо сподівань на підтримку імперського центру, то вони були вельми примарними: міністерство освіти Австро-Угорщини заявило,

¹ Бакиров В.С. К читателю /В.С.Бакиров // Университетская идея в Российской империи XVIII – начале XX веков: Антология: учеб. пособие для вузов / [Сост. А.Ю.Андреев, С.И.Посохов]. – М.: Российск. полит. энциклопед. (РОССПЭН), 2011. – С.7.

² Грушевський М.С.Листи з-над Полтви. Лист третій / М.С.Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2002. – Т.1: серія «Суспільно-політичні твори 1894-1907». – С.186; його ж. Із польсько-українських стосунків Галичини. (Кілька ілюстрацій до питання: автономія області чи національно-територіальна) / М.С.Грушевський // Там само. – С.501, 502.

що український університет може бути створений за умови, якщо українська спільнота матиме у своєму розпорядженні достатню кількість дипломованих учених (щонайменше 10-15 осіб). Виконати цю важливу умову галицьким українцям так і не вдалося до розпаду імперії у 1918 р. (знайшлося 12 науковців). Сподіватися на залучення вчених-українців з російських університетів було нереально через приналежність обох країн до різних військово-політичних таборів. Не підтримувала цей проект і польська професура Львівського університету (за твердженням М.С.Грушевського, «з польського боку не припиняли висловлювати міркування й аргументи як проти збільшення русинських [українських. – Авт.] кафедр у нинішньому університеті, так і проти запровадження окремого русинського університету, і на кожному кроці русинам доводилося натикатися на глуху стіну при першій-ліпшій спробі просунути вперед це питання»¹). Це було не просто позицією польської академічної спільноти, а й віддзеркаленням політичного курсу правлячих кіл регіону, що зводився до блокування національно-культурних проектів українців, які могли перешкодити утвердженню тут польського панування. (У 1903 р. в Східній Галичині українці мали лише 4 середні школи, а поляки – 25. У 1907 р. М.С.Грушевський заявив, що «компетентні чинники нічого не роблять для того, щоб задовольнити наукові потреби української суспільності, прискорити заснування українського університету...»²).

У Наддніпрянській Україні співчутливо ставилися до боротьби галицьких українців за відкриття нових українських кафедр і заснування окремого українського університету, утім переймати їх досвід не поспішали (було не на часі), бо усвідомлювали набагато складніші умови свого існування. До того ж, у наявних тут російських університетах безроздільно панувала російська мова, російська професура загалом була вороже налаштована до «малоросійської говірки» (так називали українську мову), не було жодної української кафедри. Під поняттям «українська кафедра» слід розуміти (йдеться про перші десятиліття ХХ ст.) навчальну дисципліну, яка викладалася професором, що володів українською мовою. Поняття «кафедра українознавства» включало в себе дисципліну українознавчого характеру, але не мову її викладання (викладалася й російською). Поняття «українська кафедра» появилось у Львівському університеті ще 1849 року, коли була відкрита перша така кафедра. Східні українці чекали її аж до осені 1917 р. (тоді запрацював Київський народний український

¹ Грушевський М.С. Із польсько-українських стосунків Галичини. – С. 512.

² Грушевський М.С. Злобна пам'ять / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Львів: Світоч, 2005. – Т. 5: серія «Суспільно-політичні твори 1907-березень 1917»). – С. 39.

університет, у якому переважна більшість дисциплін викладалася українською). Запровадження українських кафедр означало частковий прорив української вищої освіти у вузькому сегменті. Воно також доводило спроможність мови одного з найбільших народів Європи, яку не хотіли визнавати рівноправною з російською державною, забезпечити наукове викладання різних навчальних предметів. Перші спроби викладати українською мовою на короткий час (доки не кинулася царська влада!) здійснили в Харківському університеті професор М.Ф.Сумцов, у Новоросійському – приват-доцент О.С.Грушевський наприкінці 1907 року. Але надіям не судилося здійснитися.

Що ж до окремого українського університету в Наддніпрянщині, то, на переконання М.С.Грушевського, «треба, щоб ідеї свobodного національного розвою недержавних народностей зробили ще великий поступ в Росії, аби ставити жадання українських університетів як домагання нинішньої хвилі, готове до здійснення зараз [1907 р. – Авт.], в теперішній момент». Виходячи з такого розуміння, українське студентство, підтримане пресою і «Просвітами», у 1906-1907 рр. розгорнуло рух за відкриття українських кафедр в російських університетах як один із етапів боротьби за свій майбутній національний університет. Молодь висувала вимоги запровадити у вищих школах навчальні дисципліни, найбільш цікаві і цінні з погляду «становища українського культурного життя», а також допустити українську мову до кафедр¹. Заперечуючи тим, хто не сприймав таких нововведень, М.С.Грушевський наголошував, що, з одного боку, це є вимогою національно-культурного розвою українців, а з другого, має історичні прецеденти. «Хіба в часах найбільшого абсолютизму в Росії, в другій чверті і в середині XIX в. не було німецького університету в Дерпті, польського в Вільні й Варшаві? – запитував він. І продовжував. – ... В сусідній Австрії державна мова німецька. Але чехи мають чеський державний університет, поляки – польський, русини й румуни – виклади різних курсів по українськи, румунськи. Справа викладової мови – чи нижчої, чи вищої – не залежить від питання про державну мову й мусить рішатися з становища освітніх й культурних інтересів місцевої людності»².

М.С.Грушевський вперше розробив перелік кафедр і доцентур з українознавства. Йшлося, зокрема, про українську мову, українську літературу й фольклор, історію українського народу й української території з найдавніших часів, допоміжні історичні дисципліни

¹ Грушевський М.С. Справа українських кафедр і наші наукові потреби / М.С.Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Т.1. – С.480, 481.

² Там само. – С.477.

(палеографію, дипломатику, сфрагістику та ін.), історію української штуки (мистецтва), археологію України, етнологію і антропологію української людності, українське кодифіковане і звичаєве право, політичний та адміністративний устрій різних регіонів української території, фізичну географію, економіку й статистику України, медичну статистику, географію і кліматологію¹, тобто вчений запропонував півтора десятка навчальних дисциплін, які у російських вишах в Україні ніколи не вивчалися. Прислухатися до цього ні в столиці імперії, ні в російських університетах ніхто й не думав. Утім ці пропозиції були слухними для творців майбутнього українського університету, які могли сформувати на їх основі свої навчальні плани, перші в історії національної вищої школи.

Отже, до лютневої революції 1917 р. український національний рух отримав належне обґрунтування вимог до влади щодо відкриття українських кафедр, запровадження цілого циклу українознавчих дисциплін, які відповідали потребам культурного самопізнання української нації, нарешті, відкриття окремого українського університету як найвищої ланки освітньої системи. Ці результати суспільно-політичної і наукової думки ми врахували при виробленні концепції українського університетотворення як складової частини національного відродження 1917-1920 рр. (під університетотворенням або університетським будівництвом розуміємо процес підготовки і реалізації громадських і державних проектів із заснування і розвитку університету чи університетів відповідно до виробленого ідеалу, структуризацію відкритих вишів і вдосконалення роботи кожного навчального, господарського, бібліотечного чи управлінського підрозділу)*. У поняття національне відродження українців 1917-1921 рр. автор вкладає розкриття можливостей нації до розвитку, більш широкого, ніж раніше, задоволення потреб і запитів членів національної спільноти, яке підпорядковане розквіту української культури відповідно до вимог нової історичної доби.

Концепція українського університетотворення включає в себе ще й інші не менш важливі компоненти, зокрема такі, як ігнорування російською державною владою, що зосереджувала в своїх руках весь інструментарій проведення внутрішньої політики, широких національно-культурних вимог української нації; об'єктивна потреба залучення більшої кількості українських інтелігентів різних спеціаль-

¹ Грушевський М.С. Справа українських кафедр і наші наукові потреби. – С.481-482.

* На жаль, зміст цих понять не розкриває сучасна енциклопедична і довідкова література, подана у списку наприкінці роботи, що стимулює дослідників до вироблення власного погляду на їх тлумачення.

ностей, яких гостро бракувало, до обслуговування національних потреб і якісного служіння національній справі (політика, держава, військо, самоврядування, освіта, медицина, культура, господарство тощо); створення української державності як вирішальної умови проведення політики відкриття українських університетів; розширення сфери вжитку української мови через здійснення політики українізації в освіті, культурі, державному управлінні тощо; законодавча підтримка молодих держуніверситетів у матеріально-технічній, фінансовій, кадровій, навчальній, науковій і методичній галузях діяльності; залучення професорсько-викладацьких корпорацій до державно-політичного, церковного життя, активної лекційно-пропагандистської, публіцистично-редакційної, просвітньої роботи серед населення; національно-патріотичне виховання студентської молоді, формування у неї активної життєвої позиції, залучення її до державотворчих процесів і збройного захисту молоді держави від зовнішніх посягань; соціальний захист учасників навчального процесу, усього трудового колективу, організація побуту і культурного дозвілля студентської молоді.

Виходячи з методологічних засад у висвітленні обраної теми, ми керувалися передусім принципом історизму, який передбачає розгляд подій та явищ минулого у тісному зв'язку з конкретними історичними умовами їхнього існування, тобто у певному державно-політичному і суспільному просторі. Важливим для достовірного відтворення історичних процесів є принцип об'єктивності, що простежується у прагненні науковця добирати ті джерела, які б дали змогу всебічно висвітлити та глибоко проаналізувати досліджувану тему. Принцип системності, що передбачає врахування багатofакторності історичного процесу та орієнтує на комплексне його осмислення, дозволяє розкрити мотивацію поведінки інтелігенції у її прагненні до створення мережі державних і народних українських університетів і виходу їх на рівень європейських.

Під час створення роботи ми послуговувалися проблемно-хронологічним, історико-типологічним, історико-порівняльним, історико-системним, біографічним та статистичним методами.

Проблемно-хронологічний та історико-типологічний методи забезпечили виокремлення в темі дослідження певних проблем, дали змогу простежити різні форми державності та влади у зв'язку з університетським будівництвом та необхідністю збереження університетів в умовах гострої воєнно-політичної конфронтації.

Діяльність одного народного українського (з науковим змістом), двох державних українських та кількох російських університетів зумовили необхідність застосувати історико-порівняльний метод.

Завдяки йому вдалося простежити зміни політики, зокрема, щодо російських університетів. Історико-системний метод, який базується на структурно-функціональному аналізі, забезпечив висвітлення університетського будівництва як цілісного процесу, сукупності подій та явищ, їх цілісності та взаємозв'язку. Біографічний метод дозволив з'ясувати участь конкретних діячів у творенні і діяльності державних українських університетів, статистичний метод дав змогу простежити процес формування професорсько-викладацьких корпорацій і студентських контингентів різних вишів.

Кожен метод по-своєму важливий, однак лише разом вони складають ту унікальну основу, яка забезпечила розв'язання окреслених дослідницьких завдань і досягнення мети.

Пропонуючи своє бачення процесу утворення і діяльності державних українських університетів у 1917-1921 рр., ми усвідомлюємо, що із-за певних причин не всі його складові дістали однакове висвітлення, що утім не завадило вперше у вітчизняній історіографії створити таку роботу.

* * *

Аналіз праць істориків дає підстави стверджувати, що, попри їх величезний масив, який стосується певних аспектів досліджуваної проблеми, запропонована тема спеціально і комплексно ще не вивчалася. Процес утворення і діяльності державних українських університетів потребує подальшого з'ясування на основі уже отриманих результатів дослідження і залучення набагато ширшого кола архівних і опублікованих джерел.

Для створення великої наукової праці, присвяченої становленню і діяльності українських держуніверситетів у 1917-1921 рр., існує багата джерельно-документальна база, основу якої становлять понад 560 справ центральних і місцевих державних архівів. Значна частина зосереджених тут різнотипних документів до наукового обігу ще не залучалась. Загалом висока різнобічна інформаційна насиченість використаних архівних джерел дає підстави вважати, що фактографічне тіло роботи отримає достатню кількість значущих історичних фактів, сприятиме аргументованим і логічним висновкам.

Запропоновані методологічне бачення досліджуваної проблеми, концептуальні підходи до її з'ясування та набір сучасних методів історичного дослідження дають підстави розраховувати на отримання потрібних дослідницьких результатів, які будуть винесені на суд наукової громадськості.

РОЗДІЛ II

Революція і перші спроби українізувати російськомовні університети в Україні. Заснування і діяльність Київського народного українського університету (березень 1917 – квітень 1918 рр.)

Історично склалося так, що українці, маючи у XVII-XVIII ст. свої вищі школи, згодом вимушено втратили їх, а відтак на тривалий час були позбавлені можливості здобувати національну вищу освіту, готувати кадри найбільш потужної в інтелектуальному і духовному сенсі суспільної групи – національної інтелігенції. В умовах російської державності на українських землях, усі намагання відкрити університети у Києві, Батурині та Чернігові зазнали невдачі. Найбільш забезпечені українські юнаки навчалися в університетах Росії і європейських країн. У свідомості багатьох поколінь залишилась непоборна туга за нереалізованою мрією – мати свої університетські заклади, які б обслуговували власні інтереси.

Відкриття в Україні російських шкіл, зокрема й вищих, відсутність українського друкованого слова, обмеження української мови побутовою сферою – все це принижувало українство, перешкоджало його розвитку на національному ґрунті, викликало справедливе занепокоєння і протести. Молодий український письменник І. Нечуй-Левицький наприкінці 70-х рр. XIX ст. застеріг: «Гніт над українською літературою та язиком [мовою. – Авт.] – це велика помилка. Він викличе в українців протест і ненависть до Великоросії. Росія повинна якнайскоріше прийняти український язик під свою оборону нарівні з великоруським язиком, повинна дати йому таке саме право, як і великоруському, повинна завести його в народні школи, гімназії, в духовні та учительські семінарії, в університети, в канцелярії, в церкву, в суди, словом сказати – повинна не одрізняти його права од права свого великоруського язика, тоді тільки вона покладе кінець

недоумкам [непорозумінням. – Авт.] між собою й нами»¹. Утім його голос, як і десятки інших, на захист національного права мільйонів українців вільно користуватися своєю мовою у різних сферах життя, зокрема й в університетах, на жаль, не був почутий. Самодержавство не бажало прислухатися до здорових українських настроїв, а відтак і корегувати свою національно-мовну політику. Німецький історик Андреас Каппелер дійшов висновку, що у XIX ст. розвиток освіти українців, який досяг апогею у минулому, XVIII столітті, загальмувався через «репресивну мовну політику й асиміляційні тенденції»².

У 1906-1907 рр. широкі кола громадянства виступили за відкриття у трьох російських університетах, що діяли на території України, українських кафедр. Перші з них вдалося відкрити на короткий час у Харківському і Новоросійському університетах. Однак царизм не примирився з викладанням у вищій школі українською мовою, тому кафедри негайно закрили, а викладачів покарали. Розчаруванню українських студентів, які бажали навчатися рідною мовою, не було меж.

Вимоги української спільноти щодо творення своїх, національних, університетів, почули молоді політичні сили, які постали на початку XX ст. Враховуючи досвід боротьби галицьких українців за українізацію Львівського університету і потребу нації мати свою вищу школу, яка б служила у першу чергу її інтересам, Українська народна партія, що виступала за самостійність України, у своїй програмі констатувала, що «факт існування московських [російських. – Авт.] університетів і шкіл з московською викладовою мовою на території України є глумом над свободою, є нехтуванням наших загальнолюдських прав, є ганьбою і зневаженням нашої нації, а надто освічених її членів – української інтелігенції. Не за «академічні свободи» нам треба боротися, а саму академію [університет. – Авт.], за право мати її своєю національною власністю...»³. Українська вища школа повинна була бути україномовною, такою, де «дух, розум народу підноситься на незвичайну висоту»⁴. Проте до 1917 р. питання творення українських університетів

¹ Нечуй-Левицький І. Непотрібність великоруської літератури для України і Слов'янщини (сьогочасне літературне прямування) / Іван Нечуй – Левицький // Тисяча років української суспільно-політичної думки: У дев'яти томах. – К.: Дніпро, 2001. – Т.У. – Кн.1 (XIX ст.) – С.482.

² Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер; [перекл. з німецької Х.Назаркевич, наук. ред. М.Крикун]. – Львів: Вид-во Укр. католиц. ун-ту, 2005. – С.242.

³ Міхновський М.І. Самостійна Україна / М.І.Міхновський. – К.: Діокор, 2002. – С.47.

⁴ Самостійна Україна: збірник програм українських політичних партій початку XX століття / [Упоряд., авт. передм. і прим. О.Федьков]. – Тернопіль: Ред.-видав. відділ управл. по пресі, 1991. – С.44, 45.

як осередків вищої національної освіти і культури жодна інша політична сила на порядок денний історичного розвитку так і не поставила. З одного боку, це було зрозуміло, адже найбільш пекучими проблемами українського життя були припинення Першої світової війни, повернення українців у шинелях до мирної праці, формування політичної платформи щодо майбутнього української нації, а також об'єднання українців сусідніх країн в одну національну державу.

2.1. Громадський рух за українізацію вищої освіти. Спроби заснування українознавчих кафедр в російських університетах України

Падіння царизму, революційна демократизація суспільно-політичного життя Росії загалом активізували політичні сили України. Формуючи свої вимоги до уряду революційної Росії, українці, зокрема, наполягали на націоналізації освіти. Вже 7 березня 1917 р. у Москві Союз українських федералістів, московський Комітет соціалістів-революціонерів, редакції журналів «Украинская жизнь» і «Промінь», українська секція Товариства слов'янської культури у спільній відозві «Наші вимоги» вказали на необхідність організації навчання в школі рідною мовою і підготовку необхідних учительських кадрів¹. 8 березня рада Товариства українських поступівців, звертаючись до українського громадянства, закликала створювати українські школи, насамперед народні, українізувати наявні, дбати про середню й вищу освіту².

Свій голос за національну вищу школу подала й петроградська громада ТУПу. 9 березня вона поширила заяву, в якій чітко сформулювала вимоги ввести українську мову, українознавчі дисципліни до всіх університетів, інститутів, академій і вищих жіночих курсів, що діяли в Україні. У першу чергу, тупівці вимагали українізувати університет св. Володимира. Усі ці заходи мали наблизити вищу школу до потреб української нації³.

На негайному впровадженні української мови у навчальний процес наполягав Український кооперативний з'їзд, який відбувся 14-15 березня 1917 р.⁴. Збори українців Чернігова, скликані 18 березня

¹ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: док. і матеріали / [Упоряд. В.Верстюк (керівник) та ін.]. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2000. – С.42-43.

² Там само. – С.44.

³ Там само. – С.48.

⁴ Там само. – С.55.

місцевим відділом ТУПу, проголосували за повну українізацію шкіл в Україні – від початкових до вищих¹. З ними солідаризувалися українці Воронежа і Воронежчини. У своєму листі до Голови Ради Міністрів Росії кн. Г.Є.Львова вони висловили сподівання, що «до скликання Установчих зборів Тимчасовий уряд відкриє і забезпечить шлях Соборній Україні до відродження 34-мільйонного українського народу на підставі українізації всіх шкіл на українській території і безпеки прав української мови...»².

Як правило, подібні звернення і листи друкувалися у пресі, відтак формуючи відповідну громадську думку і настрої серед освічених, політично активних українців. Кореспонденції і телеграми, які надходили на адресу уряду, засвідчували цілком конкретну позицію українців як в Україні, так і у великоруських губерніях, а географія пошти мала переконати високопосадовців, по-перше, в неінспірованості кампанії, а по-друге, в незаперечній актуальності висунутих вимог.

Значно ширше вимоги українців до Тимчасового уряду Росії сформулювала делегація Петроградської української громади. Члени ТУП О.Г.Лотоцький та П.Я.Стебницький склали пам'ятну записку, яку українська делегація (О.Г.Лотоцький – голова, М.А.Славинський, М.А.Корчинський, М.Ф.Чечель, Т.Гайдар, Лобода) 17 березня вручила Г.Є.Львову. В записці йшлося про утиски, яких зазнав український народ від царизму, а також перераховувалися першочергові проблеми, на які треба звернути увагу революційній владі. Один із розділів стосувався освітніх проблем, зокрема й у вищих навчальних закладах. Українці хотіли, щоб доки «вища школа на Україні не буде цілком пристосована до потреб української корінної людності, – допускались лекції українською мовою, заводились курси по українознавству по всіх університетах та інших вищих школах, – на ближчій черзі повинно в сім напрямі реформувати київський університет св. Володимира»³. Але уряд не збирався серйозно займатися українським питанням: його глава обмежився заявою, що не має нічого проти вислуханих пропозицій делегації, утім давав зрозуміти, що з цим слід зачекати.

Українська Центральна Рада, яка постала на початку березня 1917 р. як орган, що незабаром набрав значення всеукраїнського координаційного центру, не поспішала тиснути на російську револю-

¹ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: док. і матеріли. – С.42-43.

² Там само. – С.38-39.

³ Там само. – С.59.

ційну владу. У своїй першій відозві до українського народу, датованій 9 березня, вона задекларувала «в найблизшій часі право на заведення рідної мови по всіх школах, од нисших до вищих»¹. Лише через 10 днів, 19 березня Голова УЦР М.С.Грушевський сформулював завдання щодо українізації усіх ланок школи на українській землі. Щоб розвіяти безпідставні сумніви щодо можливості здійснити цей намір, він запевнив, що «наукових українських сил для того досить» і закликав професорів, доцентів і молодших викладачів з числа українців взяти участь у педагогічному з'їзді, який збирався обміркувати, зокрема, питання про залучення науковців-українців до роботи у вищій школі України і «використання для українізації її та взагалі для обдумання самого [процесу] переведення українізації вищої школи»².

З ініціативи Товариства шкільної освіти 5-6 квітня 1917 р. у Києві відбувся Перший всеукраїнський учительський з'їзд за участю близько 500 делегатів. Основна увага форуму була звернена на початкову і середню освіту. Втім представники педагогічної громадськості не обійшли питання й вищої школи. На відповідній секції працювало чимало членів Українського наукового товариства³. Делегати дійшли висновку про необхідність українізації школи і прийняли ухвалу «звернутись до професорів та учителів вищих шкіл України, які володіють українською мовою, з закликом, аби зараз же переводити [виклади навчальних дисциплін] на українську мову або принаймні відкривати паралельні курси на українській мові». Щоб полегшити виконання цього завдання, учасники форуму вирішили просити УЦР, щоб та у свою чергу звернулася до Міністерства освіти Росії і вищих навчальних закладів в Україні посприяти українізації вищої освіти через творення, зокрема, паралельних кафедр в російських університетах, що діяли на українській території, а також відкрити з осені

¹ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: у двох томах / [Упоряд.: В.Ф.Верстюк (керівник) та ін.] – К.: Наук. думка, 1996. – Т.І (4 березня – 9 грудня 1917 р. – С.38.

² Грушевський М. [Звернення] «До українців професорів і преподавателів вищих шкіл» [21 березня 1917 р.] / М.Грушевський //Грушевський М. Твори: у 50 т. / [Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; гол. ред. П.Сохань]. – Львів: Світ, 2007. – Т.4. – Кн.І.: Серія «Соціально-політичні твори (доба Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918)». – С.5.

³ Онопрієнко В.І. Українське наукове товариство. Вклад у національну культуру / В.І.Онопрієнко, Т.С.Щербань //Вісник Академії наук Української РСР. – 1990. – №11. – С.70; його ж. Українське наукове товариство. 1907-1921 роки / Валентин Онопрієнко, Олександр Рєєнт, Тетяна Щербань; НАН Укр., Ін-т істор. Укр. – К., 1998. – С.78; Щербань Т.С. Фундатори Українського наукового товариства / Т.С.Щербань. – К.: Вид-во тов-ва «Знання» України, 1992. – С.24.

1917 р. в університеті св. Володимира, крім уже чотирьох задекларованих Міносвіти кафедр історії України, історії українського письменства, української мови та історії південно-західного права, ще дві – історії української етнографії з оглядом народної творчості та історії українського мистецтва¹.

Делегати погодилися з М.С.Грушевським в тому, що українські наукові сили на той час були «розпорошені і дезорганізовані обставинами старого режиму»², а тому вирішили звернутися «до українських учительських робітників, що живуть поза територією України, перекладаючи [пропонуючи. – Авт.] їм негайно перенести свої виклади на Україну»³. Втім не уточнили, у яких саме університетах доведеться працювати і за яким правовим механізмом мають бути оформлені на роботу професори-українці з великоруських губерній. Ніхто з делегатів не розумів, як це буде; вони керувалися революційною доцільністю, переживали момент національного романтизму.

Ухвала I Всеукраїнського учительського з'їзду знайшла підтримку серед різних верств населення України. В авангарді прихильників реформаторів освіти йшли національно свідомі українці, серед яких виділялися студенти. 21 квітня Третя конференція українського студентства, враховуючи той факт, що «сучасний стан шкільної справи на Україні далеко не відповідає як потребам української освіти й науки, так і тій великій жадобі освіти в різних формах, від вищої до нищої», висловила за негайне проведення цілковитої українізації всіх типів шкіл в Україні і закликала українських вчених, професорів, доцентів, наукових і педагогічних діячів негайно перейти у своїй науково-педагогічній роботі на українську мову. Українців-професорів, які перебували за межами рідних місць, просила «негайно перенести свою діяльність на Україну»⁴.

16 травня Голова Ради міністрів Росії прийняв 9 українських посланців, які передали йому пам'ятну записку «Декларація Української Центральної Ради». Головним у цьому документі було питання про надання Україні права автономії. Один із 9 пунктів вимог зводився до українізації вищої і середньої школи як в плані мови викладання, так і запровадження українознавчих дисциплін. Крім того, для

¹ Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920 рр.) / Г.Васькович. – К.: Укр. вільн. ун-т, 1996. – С.27.

² Грушевський М. Зазначена праця. – С.5.

³ Соловей Д. Втрата орієнтиру: українська інтелігенція у визвольних змаганнях / Дмитро Соловей. – К.: Вид-во «Час», 1998. – С.17.

⁴ Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: док. і матеріали. – С.236.

фінансування національно-культурних потреб Рада просила виділити їй з Державного казначейства Росії відповідні кошти¹.

Глава уряду обіцяв українцям для задоволення їх вимог створити спеціальну комісію. Міністр освіти О.О.Мануйлов запевнив, що він підтримує необхідність українізації школи, втім, як свідчив С.Єфремов, для цього керівник освітньої галузі вважав за доцільне спочатку підготувати і прийняти відповідний закон, а це стане можливим лише після проведення всеросійського з'їзду з проблем народної освіти².

Очевидно, через таке ставлення петроградського уряду до українських вимог (не дозволяти, але й не забороняти) організоване українство хотіло негайного формування українського освітнього простору. Так, 28 травня Подільський губернський учительський з'їзд просив Центральну Раду вжити для цього енергійних заходів, щоб в Україні «ще до переведення [запровадження. – Авт.] автономії негайно було зложено Українське Міністерство Народної Овіти...»³. А І Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.) доручив УЦР подбати про те, «щоб наука по школах од нижчої до вищої з осені біжучого року велась на українській мові»⁴. З цим погоджувався інший форум – II Всеукраїнський військовий з'їзд, який відбувся 5-11 червня. Він доручив Українській Центральній Раді вирішити «справу практичного переведення в життя української середньої та вищої освіти (гімназії, університети, спеціальні інститути)»⁵.

На перші звернення передової української громадськості до Тимчасового уряду з вимогами задовольнити її національно-культурні потреби Міністерство освіти Росії відреагувало досить оперативно. Вже в березні 1917 р. своїм циркуляром воно дозволило, по-перше, перейти на навчання українською мовою у «народних школах», по-друге, запровадити викладання української мови, літератури, історії й географії в учительських семінаріях та інститутах і, по-третє, у вищій школі створити кафедри української мови, літератури, історії й права⁶. Останній пункт стосувався трьох російських університетів в Україні. Такі кафедри могли появитися щонайближче восени 1917 р. Утім патріотично налаштовані викладачі під впливом дозволу російської

¹ Українська Центральна Рада: док. і матеріали. – Т.І. – С.98.

² Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: док. і матеріали. – С.311.

³ Там само. – С.345.

⁴ Там само. – С.353.

⁵ Там само. – С.389.

⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Ужгород, 1932; Нью-Йорк, 1954. – Т.1: доба Центральної Ради. – С.389.

влади не стали чекати початку нового навчального року і вирішили скористатися отриманими зверху політичними можливостями. Вже на початку квітня група професорів Харківського університету на чолі з відомим українознавцем М.Ф.Сумцовим виступила за негайне відкриття у їхньому вищому навчальному закладі кафедр українознавства. Вельми дражливе в професорсько-викладацькій корпорації питання винесли на засідання ради історико-філологічного факультету. В підсумку ухвалили «відкрити кафедри української мови, літератури, етнографії та історії», мотивуючи це тим, що «вільний розвиток науки не зустрічав більше перепон з боку державної влади»¹. Для того, щоб ця ухвала набрала юридичної сили, її треба було погодити з Міністерством освіти.

Враховуючи складність такої процедури, окремі викладачі не чекали офіційного дозволу і самовільно переходили на викладання українською мовою тих навчальних дисциплін, які були їм доручені факультетами. Так, вже у квітні 1917 р. в університеті св. Володимира (який загалом не приймав українізації) на такий сміливий крок відважилися дві особи – професор І.В.Шаровольський і приват-доцент І.І.Огієнко². Проте підтримки колег вони не отримали, бо ті чекали відповідної ухвали ради університету. Попри таку «законослухняність», професорсько-викладацька корпорація закладу, різні опоненти і широка громадськість дістали переконливий урок: в недалекій перспективі цілком реально можна було творити паралельні до російськомовних україномовні кафедри в одному із найбільш консервативних з погляду захисту великоросійських інтересів вищому навчальному закладі України.

Спроби україномовного навчання в університетських аудиторіях позитивно оцінили чимало науковців, освітян, політиків.

Після II Всеукраїнського учительського з'їзду (10-12 серпня 1917 р.), який схвалив ідею паралельних кафедр з українськими викладами, необхідно було активізувати роботу щодо появи в російськомовних університетах тих кафедр українознавства, на які дала згоду російська влада. 17 серпня 1917 р. І.І.Огієнко направив Українській Центральній Раді підготовлену ним записку «Про українські кафедри», у якій наголосив на значенні університетського українознавства в житті українців, а можливе відкриття відповідних

¹ Заява професорів // Нова Рада. – 1917. – 21 квітня. – №19. – С.3.

² Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження / Микола Тишик – Вінніпег: Укр. Правосл. Собор св. Покрови; К.: Наша культура і наука, 2000. – С.53.

кафедр розцінив як важливий крок на шляху «українізації університетів на нашій рідній землі»¹. Він вважав, що навколо кожної із них згуртується українська молодь, а відтак може розпочатися очолювана кафедрами науково-культурна робота як в університеті, так і поза ним (малось на увазі відкриття семінарій і гуртків із вивчення української мови, літератури, історії й права)².

Щоб реалізувати ідею українських кафедр в російських університетах, які не поспішали до такого нововведення напередодні нового навчального року, автор записки запропонував керівному органу українського визвольного руху взятися за здійснення невідкладних заходів: 1) «...негайно подбати, аби якнайшвидше заснувати українські катедри – спільні катедри з певною програмою, певною кількістю годин, з відомим офіціальним штатом, як то є на кожній кафедрі; 2) подбати, аби ці катедри було заведено ще в цьому семестрі [осінній семестр у 1917-1918 навчальному році. – Авт.], – тоді студенти зможуть одразу ж взятись за українську науку та свою спеціальність...»; 3) допустити до українознавчих кафедр приват-доцентів, як це вже зроблено на історико-філологічних факультетах трьох нових російських університетів – Пермського, Саратовського і Томського. Вирішальну роль у проведенні українізації російських університетів в Україні І.І.Огієнко відводив Центральній Раді, «бо іншому нема кому»³.

Записку опублікувала «Нова Рада», то ж її зміст був відомий широкому колу українців, зокрема політикам, науковцям, студентам. В.П.Ляхощкий стверджує, що апарат УЦР направив її Генеральному секретарству освіти на чолі з І.М.Степенком⁴. Нам не вдалося простежити рух документа за архівними джерелами. В усякому разі, 18 серпня 1917 р. в порядку денному засідання Малої Ради, крім «Докладної записки Коаліційної Ради київського студентства», інших освітніх питань не значилося. То ж питання українізації вищої школи в Україні офіційно не розглядалося взагалі. Пояснення такої нерішучості знаходимо у М.С.Грушевського. У своїх «Споминах», розповідаючи про ті часи, він відверто зізнавався: «Ще слабо і несміливо почували себе наші українські головачі супроти ... російських тверджень. Російські круги, що мали свої рахунки з сею

¹ ЦДАВО України. – Ф.2581. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.51.

² Там само. – Арк.53 зв., 54.

³ Там само. – Арк.54-54 зв.

⁴ Див.: Центральна рада і український державний процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): матеріали наукової конференції. 20 березня 1917 р. – К., 1997. – Ч.П. – С.260.

[університету св. Володимира. – Авт.] чорносотенною професурою (речником їх виступав Зарубін, якийсь доцент чи асистент політехнікуму), не від того були, щоб українськими руками погромити сю страшну чорносотенну професуру, сподіваючись зайняти їх місце... Але українцям боязно було піднімати руки на такі високі місця... Я думаю, що українська наша влада так не здужала б провести українізацію вищої школи. Занадто багато було все-таки побожного страху перед різними фетишами старого ладу»¹.

Щоправда, УЦР реагувала на антиукраїнські випадки професури університету св. Володимира, і з цього питання Мала Рада вже у серпні 1917 р. дала доручення Генеральному секретареві освіти «виробити цілий ряд конкретних мір і подати їх потім на затвердження»². 29 вересня Генеральний секретаріат як виконавчий орган Української Центральної Ради розповсюдив декларацію, у якій, зокрема, наголосив, що збирається запровадити контроль над усіма вищими школами на теренах Наддніпрянської України, не порушуючи їх автономії³. Проте реалізувати цей намір владі не вдалося через негативні чинники.

Діючи відповідно до отриманих настанов Малої Ради, І.М.Стещенко відразу звернувся до ректора університету св. Володимира М.М.Цитовича з проханням повідомити про підготовчі заходи із введення до навчальних планів українознавчих дисциплін. Проте у закладі не захотіли пояснити реального стану справ. У відповіді, яку редакція «Нової Ради» переклала українською мовою, М.М.Цитович наголосив, що «Рада Ун-ту Св. Володимира не знайшла можливим роздивитись [розглянути. -Авт.] надіслані Вами од імени Центр[альної] Укр[аїнської] Ради відношення і дати на них відповідь по суті, як через те, що склад Ген[ерального] Секретаріату ще не затверджений Правительством, так і з огляду на те, що зазначені відношення написані не на загально-російській (державній) мові»⁴. Шукаючи захисту від натиску очільників українського руху, М.М.Цитович звернувся аж до міністра освіти з проханням підтвердити, що очолюваний ним заклад має не місцеве, а загальноросійське значення, тобто не може підпорядковуватися ані Центральній Раді, ані її Генеральному секретаріатові⁵. Відповідь з Петрограда сильно підбадьорила ректора, додала

¹ Грушевський М. Спомины /Михайло Грушевський //Київ. – 1989. – №11. – С.131.

² Українська Центральна Рада: док. і матеріали: у 2 т.; [упоряд. В.Верстюк (керівник) та ін.]. – К., Наук. думка, 1996. – Т.І. – С.262-263.

³ Там само. – С.326.

⁴ ДАМК. – Ф.16. – Оп.356. – Спр.79. – Арк.7; Дві відповіді // Нова Рада. – 1917. – 29 серпня. – №124. – С.2.

⁵ ДАМК. – Ф.16. – Оп.356. – Спр.79. – Арк.15.

йому впевненості щодо ігнорування співпраці з «українцями». Міністерство освіти повідомило, що університет св. Володимира підпорядковується безпосередньо освітньому відомству, обминаючи інші інстанції¹.

Коли розпочався 1917-1918 навчальний рік, то з'ясувалося, що для запровадження українських кафедр не було нічого зроблено як з організаційного боку, так і з кадрового забезпечення. Міністерство освіти, зважаючи на значне «піднесення національної свідомості українського населення Росії», запропонувало урядові відкрити в університеті св. Володимира чотири кафедри українознавства. Міністр стверджував, що ця «ініціатива не належить Раді університету» (її позиція з цього приводу була діаметрально протилежна). Попри такий невтішний стан речей, очільник освітнього відомства вважав за необхідне ввести нововведення, щоб, на його думку, «задовольнити назрілу державну потребу» (очевидно, під цим слід розуміти часткове заспокоєння українців і збереження за урядом реноме демократичного виконавчого органу)². Врахування цих моментів мало неабияке значення у зв'язку з національним рухом, що зростав, і з'їздом народів зокрема, який УЦР скликала в Києві у вересні 1917 р.³. Тож відкриття українських кафедр хотіли подати як одну із поступок українським визвольним змаганням і доказ турботи російської революційної влади про національно-культурний розвій українців в умовах посилення їх вимог за створення національно-територіальної автономії в складі майбутньої Російської федеративної республіки.

19 вересня 1917 р.* голова Тимчасового уряду О.Ф.Керенський і міністр освіти С.С.Салазкін підписали постанову «Про заснування в університеті св. Володимира чотирьох кафедр українознавства», якою передбачалось «заснувати з 1917-1918 навчального року... на історико-філологічному факультеті кафедру української мови, кафедру української історії і кафедру української літератури; на юридичному факультеті – кафедру історії західноросійського права». Викладання мало здійснюватися українською мовою. У зв'язку з цим відповідно до наявних штатів російських університетів і наступних змін до них уряд розпорядився відкрити додаткові науково-педагогічні посади – трьох ординарних і одного екстраординарного професорів. На останню посаду могли претендувати особи, які мали ступінь магістра і

¹ ДАМК. – Ф.16. – Оп.356. – Спр.79. – Арк.38.

² Там само. – Оп.469. – Спр.864. – Арк.14.

³ Див.: Українська Центральна Рада: док. і матеріали. – Т.І. – С.288-312.

* С.Сірополько помилково вказує іншу дату – серпень 1917 р. (див.: Сірополько С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополько. – К.: Наук. думка, 2001. – С.470).

викладали як приват-доценти (співпало з пропозицією І.І.Огієнка) в одному з російських університетів або в інших вищих навчальних закладах щонайменше три роки. До виконання обов'язків ординарного і екстраординарного професорів могли залучатися через відповідні вибори російські вчені, які здобули ступінь доктора наук одного з іноземних університетів і були відомі своїми науковими працями, а також викладацькою діяльністю у вишах. За обрахунками на утримання чотирьох професорів-українознавців до кінця 1917 р. потрібно було відшукати 8285 руб. Уряд мав намір виділити їх через кредит. З 1 січня 1918 р. кошти мали відпускатися у кошторисному порядку¹ (про підготовку цього документа преса повідомила ще наприкінці серпня 1917 р.²).

Виконання зазначеної урядової постанови започаткувало б у закладі реальний утратізм, а нові кафедри могли б стати базою для подальшої українізації закладу, проти чого абсолютна більшість професорської корпорація університету св. Володимира висловились ще в липні 1917 р.

На постанову Тимчасового уряду відреагував історико-філологічний факультет, де згідно з документом мали появитися три із чотирьох кафедр українознавства. Цей структурний підрозділ погодився оголосити конкурс терміном на 3 місяці для заміщення відкритих вакантних посад професорів. До нього допускалися магістри або доктори російських університетів з російської історії, мови і літератури за умови, що у науковому доробку претендентів значаться праці з відповідних українознавчих дисциплін. Також відповідно до постанови Тимчасового уряду від 28 червня 1917 р. участь у конкурсі могли взяти доктори наук одного із закордонних університетів, які були відомі своїми науковими працями з історії, мови і літератури України, а також своєю викладацькою діяльністю у тих же закладах. Виняток робився для приват-доцентів з менш як трирічним вищівським стажем, але за умови, що вони обов'язково склали магістерський іспит. Претендувати вони могли лише на посаду екстраординарного професора. До конкурсу допускалися також представники кафедр російської історії, мови і літератури Академії наук і всіх російських вищих навчальних закладів³.

¹ ДАМК. – Ф.16. – Оп.469. – Спр.869. – Арк.15-15зв.; Временное правительство // Вестник Временного Правительства. – 1917. – 23 сентября (6 октября). – №160 (206). – С.3.

² Украинские кафедры // Вестник Временного правительства. – 1917. – 26 августа (8 сентября). – №140 (186). – С.3.

³ ДАМК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.437. – Арк.62.

Реально конкурс оголосили на всі кафедри українознавства лише у листопаді 1917 р., коли Тимчасового уряду вже не існувало, а в Україні влада перейшла до УЦР. Про результати конкурсу повідомили аж навесні 1918 р. А на кафедру історії західно-руського права не змогли підшукати кандидата упродовж усього навчального року¹. Лише 11 жовтня 1918 р. рада університету св. Володимира розглянула подання історико-філологічного факультету і таємним голосуванням обрала магістра Є.К.Тимченка на посаду в.о. екстраординарного професора кафедри української мови і словесності². З моменту прийняття урядової постанови щодо відкриття у цьому виші кафедр українознавства до вказаної дати збігло більше року.

В умовах затягування юридичної процедури з відкриття українських кафедр (конкурс мав завершитися тільки восени 1918 р.) у осінньому семестрі 1917-1918 навчального року в університеті св. Володимира розпочались виклади систематичних (але не обов'язкових для всіх студентів) українознавчих курсів. Їх забезпечували три приват-доценти: І.І.Огієнко (з української мови), Ф.П.Сушицький (історії української літератури) та О.С.Грушевський (історії України)³.

Не краще виглядали справи із запровадження українознавчих дисциплін у двох інших російських університетах України. Так, у червні 1917 р. міністр освіти О.О.Мануйлов затвердив постанову історико-філологічного факультету Харківського університету про відкриття з початку нового навчального року кафедр «малоросійської філології» і «малоросійської історії»⁴. Кошти на нововведення мало виділити Міносвіти, але через дефіцит міністерського бюджету цього не сталося. Через відсутність фінансування з Петрограда в закладі, за свідченням його керівництва, розпочалась підготовка викладачів з української філології, якою охопили професорських стипендіатів⁵. Утім до української мови як мови викладання у вищій школі рада Харківського університету мала загалом неприємне ставлення. Вона вважала, що петроградській владі треба надати право вільного вживання української мови лише у місцевих установах⁶, до яких університети, звісно, не належали. Проте не всі члени зазначеного

¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.73.

² ДАМК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.437. – Арк.90.

³ Там само. – Арк.34.

⁴ Новые факультеты и кафедры //Вестник Временного Правительства. – 1917. – 18 июня (1 июля). – №83 (129). – С.2.

⁵ Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна за 200 років / В.С.Бакіров, В.М.Духапельников, Б.П.Зайцев та ін. – Харків: Фоліо, 2004. – С.282.

⁶ Там само. – С.280; Харьковский государственный университет им. А.М.Горького за 150 лет. – Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1955. – С.198.

колегіального органу підтримували таку позицію. Зокрема, професори Д.І.Багалій і М.Ф.Сумцов* були іншої думки. Вони не поставили своїх підписів під висновками комісії, яка готувала це питання на засідання ради, бо вважали, що Харківський університет, який зобов'язаний своїй появі «слобідсько-українській громаді і народу», повинен мати український характер¹.

Після проголошення УНР частина старої професури найдавнішого університету в Україні висловлювалася проти підтримки будь-яких стосунків з Центральною Радою («ворожої Росії установи») попри те, що заклад залишився зовсім без фінансування². Очевидно, сподівання були на швидке падіння Української республіки, з одного боку, і більшовицької влади в Росії, з іншого, та повернення України до складу російської держави. Тож проводити реальні і непоодинокі заходи з українізації університетського життя за такого можливого розкладу вважали за недоцільне.

Не підтримував запровадження української мови у життя старої вищої школи і Новоросійський університет. Навесні 1917 р. Українське студентське бюро цього закладу двічі зверталось до ректора з вимогою розпочати з осені виклади українознавчих дисциплін («історія, література, мовознавство і руське південно-західне право»)³, але безрезультатно. 22 червня цей орган знову звернувся до ради університету з пропозицією включити до навчальних планів україно-

* Д.І.Багалій і М.Ф.Сумцов обстоювали ідею запровадження українських кафедр в Харківському університеті з 1905 р. 28 вересня 1907 р. професор М.Ф.Сумцов прочитав україномовну лекцію з «малоруської народної словесності» у присутності ректора університету Д.І.Багалія, який згодом зазначив, що він не чув мовних перехватостей – «все було просто, ясно, безпосередньо, про мову забувалося; увага фіксувалася на змісті, тобто виходило те, що і повинно було бути». По закінченні лекції один зі слухачів від імені українського студентства сказав лектору, що цей день відкрив нову еру в житті Харківського університету. Згодом М.Ф.Сумцов через газету «Южный край» подякував молоді за підтримку його патріотичного починання. На україномовні лекції професора приїжджали студенти з різних вишів, аж доки через вказівку згори їх не припинили (див.: Матеріали до історії Харківського університету // Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету / [редкол.: В.В.Кравченко (відп. ред.), А.В.Шмалько, В.І.Семеновенко, І.Л.Михайлин]. – Харків: Основи, 1994. – Вип.1. – С.86; Левицька Н.М. Студентство в національно – визвольному русі наприкінці XIX – на початку XX ст. / Н.М.Левицька. – К.: ТОВ «Міжнар. Фінанси. Агенція», 1998. – С.22; Посохов С.І. Національно – культурний рух та Харківський університет на початку XX ст.: нотатки до біографії Д.І.Багалія / С.І.Посохов // Багаліївські читання в НУА. – Харків, 2001. – Ч.4. – С.94-95).

¹ Харьковский государственный университет им. А.М.Горького за 150 лет. – С.199.

² Там само. – С.204.

³ Державний архів Одеської області. – Ф.45. – Оп.4. – Спр.2007. – Арк.101.

знавчі дисципліни, а також відкрити відповідні кафедри. У відповідь студенти почули таке: «Звертайтеся до Тимчасового уряду і окремих національних організацій». І це прозвучало тоді, коли рада історико-філологічного факультету з легкістю погодилася на заснування кафедри румунознавства¹.

Коли у липні 1917 р. Генеральний секретар освіти І.М.Стешенко звернувся до ректора Новоросійського університету з проханням надати йому інформацію про запровадження у закладі кафедр українознавства, то відповіді не отримав взагалі, бо, як наголошував в.о. ректора О.П.Доброклонський, він не розумів української мови, якою було написане звернення. Через це І.М.Стешенку пропонували звертатися державною мовою².

Наприкінці 1917 р. рада Новоросійського університету, попри проросійські настрої абсолютної більшості її членів, змушена була листуватися з Генеральним секретаріатом, називаючи Центральну Раду органом крайової влади, що обслуговував «інтереси населення південно-західного краю і Новоросії», наголосивши при цьому, що її (ради) ідеалом є «загальноросійська держава»³ (не випадково, що восени 1919 р., коли в Одесі господарювали білогвардійці, рада Новоросійського університету обрала почесним членом закладу генерала Денікіна⁴). І все ж у листопаді-грудні 1917 р. професор Вілінський, приват-доценти Потапов і Загоровський приступили до викладання українознавчих дисциплін (історії української мови і української літератури, історії Запоріжжя) на історико-філологічному факультеті, але, не володіючи українською, вони послуговувалися традиційною, тобто російською мовою⁵.

Процеси українізації не обійшли Ніжинський історико-філологічний інститут (власне, невеличкий університет). Під тиском прогресивної професури, українського студентства і громадськості восени 1917 р. тут внесли зміни до навчального плану і передбачили

¹ Самойлов Ф. Новоросійський університет в березні-жовтні 1917 р. /Федір Самойлов //Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий зб. наук. пр. /Ін-т іст. Укр. НАН Укр.; [відп. ред. В.Смолій]. – К., 2002. – Вип.6. – С.220-221.

² Сірополько С. Історія освіти на Україні / Степан Сірополько. – Львів: накладом тов.ва «Взаїмна Поміч Українського Вчителства», 1937. – С.153.

³ Одесский университет за 75 лет (1865-1940) / [Предс. редак. совета ун-та проф. Н.А.Савчук; ответ. редак. проф. К.П.Добролюбский]. – Одесса: Одес. держ. ун-т, 1940. – С.140.

⁴ Там само. – С.155.

⁵ Українознавство в Одеському університеті // Нова Рада. – 1917. – 30 грудня. – №219. – С.3.

вивчення історії української мови й історії України. Як і в попередньому випадку, у цьому закладі не знайшлося відповідно підготовлених україномовних науково-педагогічних кадрів, тому лекції читалися російською мовою¹.

Вимоги щодо українізації російської вищої школи в Україні, які приймалися на різних форумах навесні-влітку 1917 р., були враховані Генеральним секретарством освіти після проголошення УНР. Маючи свій державний простір, українські чинники втратили юридичну залежність від російського центру, тому вибудовували національно-державну траєкторію без будь-яких погоджень ззовні. У підготовленому «Проекті українізації вищої школи», що появився наприкінці 1917 р., передбачалось провести відповідну реформу, основні положення якої зводилися до таких заходів: по-перше, в усіх вищих навчальних закладах, не створених національними меншинами, мовою викладання і діловодства стає українська; по-друге, виклади українською мовою визначаються основними, іншими мовами – паралельними; по-третє, зважаючи на технічні перешкоди, виконання п.2 відбувається поступово і, по-четверте, у всіх ВНЗ запроваджується лектура з української мови, іспити з якої обов'язкові для кожного студента². Отже, в «Проекті» передбачалися революційні зміни, які мали докорінно перетворити систему вищої освіти. У вишах поступово запроваджувався утраквізм за провідної ролі української мови. Її збиралися ввести також як загальнокультурну дисципліну, що мала забезпечити рівень володіння мовою титульної нації усіх без винятку юнаків і дівчат, що здобували вищу освіту в Україні. Відтак передбачувані заходи віддзеркалили історичні прагнення українців мати свою вищу школу – основу національної культури.

З невідомих причин «Проект» не набрав юридичної сили, його навіть не розглядали на засіданні Генерального секретаріату. Ймовірно, І.М.Стешенко, його наступник, а також український уряд, по-перше, зрозуміли усю складність негайної реалізації реформи, по-друге, зробили поправку в часі через непередбачені воєнно-політичні події (перша радянсько-українська війна, перемовини у Брест-Литовську тощо), які на той час мали для України набагато більше значення, ніж українізація освіти. Радикальні заходи у цій сфері могли збільшити ряди опозиції проти української влади, що неминуче послабило б її внутрішню

¹ Дорошенко Д. Зазначена праця. – С.394; Ростовська О.В. Ніжинська вища школа в період демократичних процесів 1917 року / О.В.Ростовська // Література та культура Полісся: [зб. наук. пр.]; Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин, 2006. – Вип.32. – С.114.

² ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.88.

становище і викликало б додаткові ускладнення. Спрацював також і той психологічний чинник, про який говорив М.С.Грушевський.

Робота відкритого у жовтні 1917 р. Київського народного українського університету довела реалістичність проекту «українська кафедра», спростувала усі вигадки і сумніви щодо української мови як мови викладання у вищій школі. Що ж до російських вищих навчальних закладів в Україні, то вони, прикриваючись правами автономії, отриманими від Тимчасового уряду у серпні 1917 р., і далі продовжували зберігати свою позицію, не допускаючи утраквізму. Проблема їх реформування українською владою актуалізувалася навесні 1918 р. і у січні 1919 р. (про це йтиметься у розділі III).

Отже, навесні-влітку 1917 р. складовою частиною українського національно-визвольного руху стали вимоги найбільш свідомої частини українців створити національну вищу школу. Поступкою російського державного центру стала урядова постанова про створення чотирьох україномовних кафедр українознавства в університеті св. Володимира, яку так і не виконали. Відмовилися відкрити українознавчі кафедри й інші вищі школи (Харківський і Новоросійський університети, Ніжинський історико-філологічний інститут).

Молода українська влада наприкінці 1917 р. мала намір запровадити в російських університетах, чинних в Україні, паралельні українські кафедри, що перетворило б ці вищі в утраквістичні, але через втягнення у війну з більшовицькою Росією відклала це на невизначений час.

2.2 Творення і функціонування Київського народного українського університету – прорив національної освіти і науки

Як уже зазначалось, український національний рух навесні 1917 р. виніс на порядок денний розвитку нації доленосні питання, пов'язані з майбутнім народу, з-поміж яких виокремимо намагання українізувати стару вищу школу в Україні та створити свій перший національний університет. Таку пропозицію у березні зробило Українське наукове товариство під головуванням М.С.Грушевського¹. На початку

¹ Онопрієнко В.І. Українське наукове товариство. Вклад у національну культуру / В.І.Онопрієнко, Т.О.Щербань // Вісник Академії наук Української РСР. – К., 1990. – №11. – С.70; його ж. Українське наукове товариство. 1907-1921 роки / Валентин Онопрієнко, Олександр Реєнт, Тетяна Щербань / НАН Укр., Ін-т істор. Укр. – К., 1998. – С.78.

квітня Перший всеукраїнський учительський з'їзд прийняв ухвалу звернутися до українських науково-педагогічних працівників, які проживали за межами України, «негайно перенести свої виклади на Україну»¹. Отже, для майбутнього університету скликалися науковці-українці з усієї Росії. Про необхідність утворення в Києві Українського народного університету наголосив у своєму привітанні Українському національному конгресові (6-8 квітня 1917 р.) відомий дослідник української літератури і етнографії, професор Харківського університету М.Ф.Сумцов. Він пропонував відкрити у тому закладі «декілька професур із українознавства, запросивши [на них] тих молодих вчених, які за останні роки заявили про себе в науковій літературі в розрізі тих чи інших наукових досліджень»².

Це питання було в центрі уваги української преси. «Нова Рада» 21 квітня опублікувала актуальний у зв'язку з цим матеріал про український вільний університет, висловивши побоювання, що у новому навчальному році кафедри українознавства, на які дало згоду Міністерство освіти Росії, в наявних університетах України можуть не появитися через позицію професури. Пропонувалося заснувати український вільний (народний) університет. Тут, на думку автора, можна буде зосередити найкращі сили українознавців, створити своєрідну лабораторію, яка займеться розвитком української науки, підготовкою нових кадрів науковців, українських підручників³.

Ідею українського університету підтримали кооператори. На з'їзді представників кооперативних союзів, який відбувся 9 квітня 1917 р., була прийнята ухвала про співпрацю «з організаторами народного університету в Києві»⁴. А II Всеукраїнський педагогічний з'їзд висловився за те, щоб такий заклад відкрити з початком 1917-1918 навчального року⁵.

Після бурхливого обнародування положень I Універсалу Української Центральної Ради, одне з яких – «однині самі будемо творити

¹ Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905 – 1920 рр.) / Г.Васькович / Український вільний університет. – К., 1996. – С.271; Соловей Д. Втрата орієнтиру: українська інтелігенція у визвольних змаганнях / Дмитро Соловей. – К.: Вид-во «Час», 1998. – С.17.

² Український національно – визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: док. і матеріали / [Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін.]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – С.197.

³ Т-ко Гр.Український вільний університет / Гр. Т-ко // Нова Рада. – 1917. – 21 квітня. – №19. – С.1.

⁴ Український національно – визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: док. і матеріали. – С.182.

⁵ Другий Всеукраїнський Учительський З'їзд: тези докладів, дебати, постанови. – К.: Видання Всеукр. тов-ва шкільн. освіти, 1917. – С.35.

наше життя» – надзвичайно імпонувало українській спільноті, започаткувалася конкретна робота із виконання ухвал освітянського форуму щодо заснування українського університету. Першою спробою утворити майбутній заклад, за словами І.А.Фещенка-Чопівського, стали україномовні вечірні загальноосвітні і фахові курси, відкриті 6 червня 1917 р. технічно-агрономічним товариством «Праця»¹. З середини червня 1917 р. розпочалося формування організаційного осередку, який згодом назвали «Спільною комісією по влаштуванню Українського народного університету в м.Києві». 19 червня представники товариств «Праця» і «Просвіти», Товариства шкільної освіти, а також Українського наукового товариства обміркували комплекс питань, зокрема щодо плану майбутнього закладу, умов його діяльності та програм викладання. Для узгодження різних позицій, іноді суперечливих, що виникали під час дискусії, обрали спеціальну комісію, якій доручили виробити проект детального плану діяльності УНУ (відповідальним за виконання цього доручення призначили доцента І.С.Свенціцького) і підготувати відповідну доповідь про завдання нового навчального закладу (виконавцем обрали приватдоцента О.С.Грушевського)². Більшість учасників зборів висловилися за збільшення представництва у «Спільній комісії», прийнявши до неї лекторів вечірніх курсів, організованих товариством «Праця», а саме – І.С.Свенціцького, О.С.Грушевського, С.Ю.Гаєвського, І.А.Фещенка-Чопівського, О.Грушевську. Українське наукове товариство мали представляти професори Г.Г.Павлуцький, О.Г.Черняхівський, а також В.Яковлев і В.Козловська. Від ТШО членами комісії стали І.М.Стещенко, П.І.Холодний, С.Ф.Русова, а від «Просвіти» – В.Рафальський, і Більський³. Члени «Спільної комісії» висловилися за те, щоб окремо запросити до її складу Голову УЦР М.С.Грушевського⁴.

4 липня комісія заслухала доповідь О.С.Грушевського про завдання Українського народного університету. Вчений запропонував, по-перше, спростити вступ до закладу, щоб забезпечити повніше представництво у студентському контингенті якомога ширших верств українського суспільства, по-друге, здійснювати навчальний процес не на популярних засадах, а на наукових принципах, що дасть змогу університету посісти відповідне місце серед вищих шкіл України, по-третє, максимально наблизити навчальні плани створюваного закладу

¹ Відкриття вечірніх загальноосвітніх і фахових курсів т-ва «Праця» // Народня Воля. – 1917. – 7(20) червня. – №28. – С.3.

² ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.5зв., 6.

³ Там само. – Арк.8.

⁴ Там само. – Спр.6. – Арк.7.

до аналогічних, запроваджених в російських університетах України, крім, звісно, українознавчої частини. У дискусії (О.В.Корчак-Чепурківський, Коробцов, І.С.Свенціцький та ін.) взяв участь запрошений, але не кооптований до складу «Спільної комісії», М.С.Грушевський. Він підтримав ідею наукового змісту народного університету, запевнив у можливості віднайти джерела фінансування його роботи¹. Погодивши концептуальні засади створюваного університету, зібрання сформувало спеціальні комісії, яким доручило підготувати впродовж нетривалого часу проекти нормативних документів для різних структурних підрозділів УНУ. До адміністративно-господарської комісії увійшли О.С.Грушевський, І.А.Фешенко-Чопівський, інженер З.Кошель (від «Праці»), О.В.Корчак-Чепурківський, М.Ткаченко (УНТ), М.Ішуніна («Просвіта»), К.Любинська (Шкільна Рада при УЦР). Членами історичної комісії стали Г.Г.Павлуцький, О.С.Грушевський, І.С.Свенціцький, Ф.П.Сушицький, І.І.Огієнко, О.Грушевська; правничої – М.Ткаченко, В.Гаврик, С.Ю.Гаєвський; природничо-технічної – І.М.Ганицький, інженер Коробцов, Г.Руденко, М.П.Кравчук, Дяченко, Ф.П.Швець, Сухомел, Шаповал; медичної – О.Г.Черняхівський, З.Більський, Коцюба².

8 липня на спільному засіданні секцій Українського наукового товариства для завершення вироблення навчальних планів і програм для УНУ створили відповідні наукові комісії: математичну (Лященко, Н.Шульгина, М.П.Кравчук), медичну (О.Г.Черняхівський, Є.Г.Черняхівський, О.В.Корчак-Чепурківський, Квятковський), природничо-технічну (І.А.Фещенко-Чопівський, І.М.Ганицький, Г.Г.Холодний, В.Різниченко, В.І.Лучицький), юридичну (М.Ткаченко, А.Яковлєв, Б.О.Кістяківський), історико-філологічну (О.С.Грушевський, М.П.Василенко, Г.Г.Павлуцький, А.М.Лобода). Робота комісій проходила успішно, про що засвідчили їх звіти, зроблені 27 липня³.

Над організаційними питаннями працювали спеціальні комісії, створені «Спільною комісією». 21 вересня 1917 р. вони обміркували і відхилили для доопрацювання проект Статуту КНУУ, обрали ректором І.М.Ганицького, секретарем – Ф.П.Сушицького, директором підготовчих курсів – І.С.Свенціцького⁴. Через кілька днів сформували керівництво підрозділів: деканом історико-філологічного факультету

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.Ззв.

² Там само. – Спр1. – Арк.18.

³ Ігнатієнко В. Про Київський Народний Університет / В.Ігнатієнко // Громада. – 1919. – №4-5. – С.7.

⁴ Український Народний Університет // Нова Рада. – 1917. – 24 вересня. – №145. – С.2.

став професор Г.Г.Павлуцький, фізико-математичного – приват-доцент Ф.П.Швець і правничого – професор М.І.Туган-Барановський¹.

Широкий громадськості був представлений «Проспект Народного Українського Університету» за підписом ректора, у якому стверджувалося, що «1. Народний Український Університет є вища школа з українською викладовою мовою, лише виїмково з деякими курсами з інших мов, як російська й ин. 2. Як український, він надає велике значіння наукам українознавства, як національний – обслуговує потреби переважно українського народу і взагалі всієї людності на Україні, разом з тим, як всякий Університет, намічає широкий обсяг наукових предметів викладання, як і Університети інших народів... 5. Курс викладання лекцій в Університеті трьохрічний»².

Вступати до НУУ мали право абітурієнти, які закінчили середню школу різних типів або не менше 6 класів хлоп'ячої гімназії і відповідних шкіл (учительські інститути і семінарії, військові і земсько-фельдшерські школи), а також студенти вищих шкіл за умови, що всім їм на час вступу виповнилось не менше 18 років. Плата за право навчання становила 40 руб. на семестр для студентів і 60 руб. – для слухачів підготовчих курсів³.

На посади лекторів університету прийняли переважно відомих українських науковців: на історико-філологічний факультет – професорів Г.Г.Павлуцького (викладав історію мистецтва), О.М.Лук'яненка (слов'янську філологію), В.В.Зіньківського (філософію), приват-доцентів О.С.Грушевського (історію України), І.С.Свенціцького (порівняльну та слов'янську літературу), Ф.П.Сушицького (історію української літератури), І.І.Огієнка (історію української мови), К.В.Широцького (історію мистецтва), М.І.Рудницького (вступ до філософії), В.К.Прокоповича (історію Києва), М.Ф.Біляшівського (археологію); на фізико-математичний – професорів І.М.Ганицького (фізику), Д.О.Граве (алгебру), В.О.Плотнікова (хімію), С.Е.Кушакевича (зоологію), В.І.Лучицького (мінералогію), ад'юнкта П.К.Пилипчука (механіку, диференціальну лічбу), приват-доцентів М.П.Кравчука (вступ до математики і геометрії), Ф.П.Швеця (геологію), Гука (геометрію), Руденка (фізику), інженера Губарева (хімію), професорських стипендіатів Мовчана, Мукалова, Михайлоту та ін.; на правничий факультет – професорів М.І.Туган-Барановського

¹ Колпакова О.В. Український державний університет у Києві (1917 – 1920 рр.) / О.В.Колпакова // Укр. іст. журн. – 1993. – №7,8. – С.31.

² Ганицький І. Проспект Народного Українського Університету /І.Ганицький// Університетські вісти; Український Університет в Києві. – К.,1917. – №1. – С.11.

³ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.40.

(політичну економію), Б.О.Кістяківського (цивільне право), доктора права В.Охримовича (соціологію і філософію права), приват-доцента В.Ф.Рафальського та ін.¹. Утім не всі названі особи змогли взяти участь у навчальному процесі. Так, один із найбільш відомих українських вчених – М.І.Туган-Барановський, який, працюючи на посаді професора кількох вищих навчальних закладів Петрограда, дав згоду на роботу в КНУУ, однак, як зазначалось на засіданні ради лекторів 28 лютого 1918 р., на ім'я ректора надіслав листа, у якому просив вважати його професором Українського університету².

З серпня до канцелярії КНУУ почали надходити листи від молодих українців, які виявили бажання детально ознайомитися з новим національним навчальним закладом. Один із українських вояків, 26-річний штабс-капітан 18 Кавказького стрілецького полку Данько Чорнокун, що знаходився зі своєю частиною на території Туреччини, просив керівництво університету надіслати йому умови вступу, відповідні положення і програму навчання. Своє прагнення отримати національну вищу освіту він пояснював тим, що має «тільки одно серце щире, котре проситься працювати на українській ниві», «щире бажання к праці для пользи і утіхи неньки України»³.

Склад абітурієнтів був різноманітний. Серед них зустрічалися і студенти російських вищих шкіл, які були українцями за походженням і мали намір студіювати в КНУУ лише цикл українознавчих дисциплін, і слухачі (слухачки) різних курсів, і народні вчителі, і представники галицької молоді⁴. Станом на 16 вересня 1917 р. на історико-філологічний факультет подали заяви 136 осіб, на фізико-математичний – 29, на правничий – 16 і підготовче відділення – 100 осіб⁵. Це був лише початок формування студентського контингенту. На момент відкриття закладу загальна кількість зарахованих сягала 626 осіб, з них 293 – студенти і 333 – слухачі підготовчого відділення⁶. У перших числах листопада, коли прийом заяв був завершений повністю, загальна кількість молоді, прийнятої на навчання до українського університету, становила 1370 осіб, з них 420 навчалися на історико-філологічному факультеті, 240 – на правничому і 140 – на

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.1; Український Народний Університет // Нова Рада. – 1917. – 24 вересня. – №145. – С.2.

² ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.4.

³ Там само. – Спр.1. – Арк.86.

⁴ Постернак С. Из історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917 – 19 рр. / С.Постернак. – К.:Печатня видавн. тов-ва «Друкар», 1920. – С.74.

⁵ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.7.

⁶ Український Народний Університет // Нова Рада. – 1917. – 5 жовтня. – №154. – С.3.

фізико-математичному. 570 юнаків і дівчат стали слухачами підготовчих курсів¹.

Нез'ясованим до кінця залишається, на жаль, питання про Статут КНУУ. Є всі підстави вважати, що його так і не ухвалили. Дослідники освітніх процесів в Україні 1917-1920 рр. В.І.Онопрієнко і О.В.Жолпакова у своїх працях цитують віднайдені ними примірники Статуту українського народного університету (відповідно у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського та Державного архіву міста Києва; аналогічний примірник ми виявили у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України²), які, судячи з цитованих уривків, ідентичні. Однак вчені не звернули увагу на кілька суттєвих невідповідностей, які виявив аналіз документа. По-перше, серед засновників університету (Українське наукове товариство, Центральний кооперативний комітет) не згадується товариство «Праця», яке влітку 1917 р. було основним «гравцем» на полі університетотворення. По-друге, у названому документі знижений мінімальний вік студентів з 18 до 16 років. По-третє, засновники закладу у 1917 р. називали його «Український народний університет у м. Києві» або ж як у названому вище «Проспекті» (його опублікували наприкінці жовтня 1917 р., коли завершувався перший місяць роботи закладу) – «Народний Український Університет» чи «Український Університет в Києві». У «Статуті», який використали дослідники, чітко вказана інша назва – «Київський український народний університет». По-четверте, у тексті «Статуту» зафіксовано, що «для обговорення і рішення питань наукової й педагогічної діяльності складається [створюється. – Авт.] Рада професорів...», натомість у 1917-1918 навчальному році у народному університеті функціонувала рада лекторів. Документ, про який йдеться, на наш погляд, стосується так званого «другого КНУУ», підготовку до заснування якого розгорнули студенти і частина лекторів «першого КНУУ» у серпні – вересні 1918 р.³.

5 жовтня 1917 р. у залі Педагогічного музею відбулося урочисте відкриття першого Українського народного університету. На свято

¹ Сушицький Ф. Про вищі українські школи на Україні / Ф.Сушицький // Вільна Українська школа. – К., 1917. – №2. – С.109.

² Див.: ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.5-52.

³ Див.: Там само. – Спр.330. – Арк.10, 20, 22, 50; Мельник Е.М. Другий Київський народний український університет: нереалізований проєкт (вересень 1918 – початок 1919 рр.) / Е.М.Мельник // Наукові праці Кам'янець – Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / [Відп. ред. В.С.Степанков]. – Кам'янець – Подільський: Оіюм, 2002. – Т.8(10). – С.324-339.

прибуло київське православне духовенство на чолі з преосвященним Олексієм. Наприкінці молебну проголосили многоліття Українській Центральній Раді, Генеральному секретаріатові і Українському університетові. Олексій, поблагословивши заклад іконою Спасителя, заявив, що почувається найщасливішою людиною, оскільки бере участь у хрестинах «першого сина вільної України – Народного університету».

Слова ректора І.М.Ганицького «Оповіщаю перший Український народний університет відкритим» викликали бурхливі оплески і вигуки «Слава!» понад тисячі осіб, присутніх на святі. Ректор пояснив, чому новий навчальний заклад має назву народного. «...Коли першу вищу школу [в Україні] квапились назвати «імператорською», то ми тепер маємо повне право і честь назвати свій Університет Народним. Школа ця повстала завдяки праці нашого громадянства і тепер треба працювати всім нам коло того, щоб школа ця дала ті наслідки, яких і сподіваємося... Отже, товариші, до спільної культурної праці!»¹.

Після промови І.М.Ганицького розпочалися привітання від різних офіційних представників і громадськості. Генеральний секретар освіти І.М.Стешенко наголосив, що український університет відкривається, на жаль, не у великому палаці, який варто було спорудити, а у приймах, «в тім храмі науки Святого Володимира, котрий мав би належати нам, [українцям], і в котрому ми самі могли б гостинно приймати других...». Наголосивши на значенні діяльності Михайла Драгоманова та інших діячів української науки для національного відродження, він закликав сучасних українських науковців наслідувати національних світочів у своїй праці².

КНУУ вітали представники різних інституцій: генеральних секретарств, навчальних закладів, освітянських, студентських, селянських організацій, військових частин, галицьких і грузинських студентів (усього 22 віншувальники). Присутнім запам'ятались виступи двох студентів молодого українського університету – Заславського (історико-філологічний факультет) і Шумського (правничий факультет), які, зокрема, звернулися до своїх наставників³. Теплі привітання надіслали київська «Просвіта», група викладачів Харківського університету (Квасницький, Шевченко, Ярошенко і Сергієв), приват-доцент Петроградського університету О.Багрій, президія з'їзду Південно-Західного фронту, товариство «Просвіта» з

¹ Відкриття Народного Університету // Нова Рада. – 1917. – 6 жовтня. – №155. – С.2.

² Там само.

³ Там само. – С.3.

містечка Окниця Могилівського повіту і 2-й учительський з'їзд Летичівського повіту Подільської губернії, Костянтиноградська повітова земельна управа та ін.¹.

Після завершення урочистої частини слово взяли лектори КНУУ. Для студентів, слухачів підготовчого відділення і гостей були виголошені дві академічні промови, які мали підкреслити саме український характер новопосталого закладу. Секретар історико-філологічного факультету, приват-доцент І.І.Огієнко запропонував присутнім тему «Українська культура». Бездоганно володіючи яскравим ілюстративним матеріалом, він нагадав усій українській спільноті, її друзям і тим, кого зараховували до недругів, що у світі є український народ, його різнобарвна культура, а отже, українці можуть розраховувати на реалізацію свого історичного права – збудувати власну державу, яка опікуватиметься усім українським. Завершуючи промову, лектор з піднесенням побажав, аби щойно відкритий університет став на чолі української культури, показав усьому світові «всю силу нашого таланту та нашої вдачі», дав українцям більше світла на шляху до «обітованої землі», якою впродовж віків марили кращі сини України². Промова викликала велике захоплення присутніх. За згодою І.І.Огієнка Генеральний секретар військових справ С.В.Петлюра розпорядився видрукувати її текст 100-тисячним накладом й розповсюдити серед українізованих частин російської армії для підвищення рівня національної свідомості солдатів-українців³. (Керівництво українського університету вирішило запровадити для студентів історико-філологічного факультету навчальний курс під назвою «Українська культура». Розроблення і викладання його доручили, звісно, І.І.Огієнкові. Зрештою, він виконав доручення вже у 1917-1918 академічному році. А 1918-го у столичному видавництві Є.Череповського вийшла з друку однойменна книжка⁴, яка відразу була розкуплена).

Інший лектор, приват-доцент Ф.П.Сушицький, виступив з промовою, яку назвав «Принципи українознавства» (згодом її текст опублікував освітянський журнал «Вільна Українська школа»).

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.15. – Арк.17-24.

² Огієнко І. Українська культура. Академічна промова на одкритті Українського Народного Університету / Іван Огієнко. – К.,1917. – С.31.

³ Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура – 1935. – Кн.7. – С.452.

⁴ Див.: Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: курс, читаний в Українському Народному Університеті / Іван Огієнко. – К.: Вид-во книгарні Є.Череповського, 1918. – 272 с.

Проаналізувавши найважливіші засади і принципи нового напрямку викладання у вищій школі, він зробив висновок про те, що «першою підвалиною, на якій засновується наша вільна школа, має бути національний принцип... Наша Україна ... не може не завершувати своєї культури національним університетом. ...Наш перший на землі університет має бути українським, національним, хоча й усі державні [російські] університети на Україні згодом мають стати українськими»¹. Ф.П.Сушицький також отримав високу оцінку учасників святкового дійства з нагоди відкриття КНУУ.

О.С.Грушевський, який долучився до реалізації українського університетського проекту з перших його днів, переживаючи 5 жовтня 1917 р. незабутні враження від побаченого і почутого, згодом наголосив, що відкритий заклад слід розцінювати як певний підсумок культурного руху передового українства впродовж останніх чверть століття², до якого він зараховував як східну, так і західну його частину. Віддаючи належне тим професорам і приват-доцентам, що з весни 1917 р. перейшли на україномовне викладання у вищих школах, вчений побачив у їх новотарстві один із важливих моральних чинників, який забезпечив успіх цієї справи впродовж чотирьох місяців³.

Навчальну працю університет розпочав 9 жовтня. Слава про нього поширювалася дуже швидко. Вже через кілька днів об'єднаний з'їзд Української лікарської спілки та військових лікарів і фельдшерів фронту і тилу (12-14 жовтня 1917 р.), враховуючи велику потребу українського народу, знедоленого воєнним лихоліттям, у медичній допомозі та у високоосвічених лікарських кадрах, без яких охорона здоров'я українців була неможливою, запропонував у найближчому часі відкрити в структурі КНУУ медичний факультет⁴. Трохи згодом комітет Всеукраїнської фельдшерсько-акушерської спілки, підтримуючи ухвалу з'їзду, надіслав 12 грудня 1917 р. Генеральному секретарству з народної освіти прохання створити відповідний факультет після завершення різдвяних канікул і зарахувати на нього фельдшерів, які навчалися (а це понад 150 осіб) на інших факультетах КНУУ, щоб пришвидшити «випуск сотні (а то й двох) лікарів-українців до так потрібної лікарської праці серед

¹ Сушицький Ф. Принципи українознавства / Ф.Сушицький // Вільна Українська школа. – 1917. – №2. – С.83.

² Грушевський О. Український Народний Університет / Олександр Грушевський // Літературно – науковий вістник. Річник XVIII. – К.,1917. – Т.LXVIII. – Кн.V-VI: падолист – грудень. – С.322.

³ Там само. – С.323.

⁴ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.336. – Арк.45.

народу»¹. Звернення подіяло, і структуру закладу розвинули – новий навчальний підрозділ запрацював.

Організація молодого українського університету як під час підготовки до відкриття, так і в процесі функціонування стикалася з цілою низкою різних проблем. Для успішної роботи необхідно було розв'язати такі завдання, як створення адміністрації, лекторських сил, контингенту слухачів, бібліотеки, а також розміщення і відповідне фінансування закладу, налагодження навчального процесу, наукових досліджень, культурно-просвітної діяльності поза університетом тощо.

Однією із найбільш важливих проблем була кадрова. Відповідно до навчальних планів кожного факультету (історико-філологічного, фізико-математичного і правничого) треба було підшукати не лише фахових лекторів, а ще й здатних викладати українською мовою. Основним шляхом формування професорсько-лекторської корпорації нового закладу стала добровільна мобілізація професури і доцентури українського походження, до того задіяної у російськомовних вищих школах Києва та інших міст України. У вересні – грудні 1917 р. дали згоду працювати в КНУУ вчені-українці університету св. Володимира: ординарні професори Г.Г.Павлуцький, В.М.Константинов, С.Е.Кушакевич, Б.О.Кістяківський, В.І.Луцицький, А.М.Лобода, екстраординарні професори О.М.Лук'яненко, В.В.Зеньківський, приват-доценти І.І.Огієнко, Ф.П.Сушицький, О.С.Грушевський, А.Е.Маліновський, О.В.Корчак-Чепурківський, М.П.Кравчук, М.П.Василенко, Є.К.Черняхівський, О.К.Черняхівський та ін. До викладацької праці приступили також викладачі неукраїнського походження: заслужений ординарний професор Д.О.Граве і ординарний професор І.І.Косоногов². Дослідниця О.В.Колпакова пояснювала їх вибір (більшість професури університету св. Володимира іронічно оцінювала КНУУ) прихильним ставленням до українського відродження³. За свідченням В.В.Зеньківського, «було 10 осіб професорів Університету св. Володимира, які увійшли до складу Українського Народного Університету. Наші колеги із російського Університету (який був відомий своїм консерватизмом) поставились надзвичайно гостро і вороже до того, що частина його професорської колегії перейшла до Українського Університету...»⁴.

¹ Український національно – визвольний рух. Березень – листопад 1917 р.: док. і матеріали. – С.845.

² ДАМЖ. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.1.

³ Див.: Колпакова О.В. Зазначена праця. – С.33.

⁴ Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.): воспоминания / Василий Зеньковский; [публ. текста и редакция М.А.Колерова]. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1995. – С.33.

Лекторські сили поповнили й представники інших вишів. Так, на роботу до КНУУ перейшли ординарні професори Київського політехнічного інституту І.М.Ганицький, В.О.Плотников і П.К.Пилипчук, приват-доцент Дерптського університету Ф.П.Швець, професор Варшавського політехнічного інституту В.В.Дуб'янський, професор Петроградського університету М.І.Туган-Барановський, приват-доцент того ж вишу К.В.Широцький¹. Крім того, зголосилися працювати приват-доцентами М.І.Рудницький, В.К.Прокопович, В.Ф.Рафальський, М.Ф.Біляшівський, Гук, Руденко, а також професорські стипендіати О.І.Мовчан, Лукалов і Михайлюта. З різних установ і організацій прийшло чимало освічених лекторів, утім без наукових ступенів і вчених звань. Це – С.Ю.Гаєвський, П.Ю.Грищинський, Жілінський, П.М.Пелех, Г.Г.Холодний, Н.Я.Шульгіна-Ящук, Хомик, В.В.Шарко, С.М.Лащенко і О.К.Мицюк². За підрахунками В.І.Онопрієнка, з вересня 1917 р. майже тридцять українських учених (здебільшого члени Українського наукового товариства) виявили бажання працювати в КНУУ³.

Не усі вчені-українці, прийняті на роботу до українського університету, могли відразу викладати українською мовою. Зокрема, професор М.І.Туган-Барановський заявив, що «буде старатися викладати на українській мові»⁴. В.В.Зінківський «не розмовляв українською мовою»; однак його запевнили, що, як виняток, він зможе викладати російською, адже керівництво КНУУ не мало шовіністичних настроїв⁵. Професор, який не зміг відмовитися від запрошення викладати в українському університеті курс філософії, зізнався, що його становище в закладі було дещо фальшиве і двозначне, адже завдання полягало в тому, щоб дати змогу студентам-українцям слухати лекції рідною мовою⁶. Російськомовних лекторів у КНУУ було небагато.

Перед початком навчального року російські університети для зручності студентів, зазвичай, видавали друком проспекти і програми

¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.182. – Арк.18; ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.11. – Арк1; Шевченко Л.В. Університети Києва доби Української революції (1917 – 1920) / Л.В.Шевченко // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. статей / [гол. ред. П.Т.Троцько]. – К.-Донецьк: Рідний край, 2001. – С.62.

² ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.1.

³ Онопрієнко В.І. Осередки національного відродження. Українські університети в 1917-1919 рр. / В.І.Онопрієнко // Вісник Академії наук України. – К., 1992. – №2. – С.80.

⁴ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.4.

⁵ Зеньковський В. Зазначена праця. – С.32.

⁶ Там само. – С.33.

навчання на кожному факультеті. Сподівалися, що і КНУУ розвиватиметься таким шляхом, аби ознайомити студентську молодь з усіма основними складовими навчальних планів і програм. Однак український університет через відсутність достатньої кількості коштів (його бюджет складала пожертви від різних юридичних і фізичних осіб, а також внески студентів як плата за навчання) і високу дорожнечу (1 друкований аркуш обходився у 400 руб.), на жаль, не зміг цього виконати¹.

Наприкінці 1917-1918 навчального року в КНУУ нараховувалося 1363 студенти і слухачі². Незначне зменшення пояснюється фізичними втратами через військові дії і смертельні хвороби, що не обійшли університетську молодь. Одне із архівних джерел подає значно вищу, на наш погляд, перебільшену, а отже, необ'єктивну цифру про наявний навчальний контингент КНУУ. Так, 2 жовтня 1919 р. Ф.П.Сушицький, Г.Г.Павлуцький і О.В.Корчак-Чепурківський у «Пам'ятній записці про Київський Державний Український Університет» вказували, що народний університет у Києві в перший рік свого існування (а другого і не було!) мав у своєму складі понад 1500 осіб молоді, яка здобувала освіту і навчалася на підготовчих курсах³. Округлення цифри у бік збільшення в умовах, коли денікінщина загрожувала державному закладу, не мало, на думку професури, принципового значення і було покликане продемонструвати на більш «солідних» статистичних викладках тягу української молоді до вищої національної освіти.

О.С.Грушевський, який досить тісно працював зі студентами КНУУ, знав їх настрої і переживання, відмічав старанне ставлення юнаків і дівчат до навчальної праці. «Пропустити виклад [лекцію. – Авт.] без важкої причини, мало хто се зробить, – наголошував він, – а хто зробить, той викличе докір від товаришів». Порівняння академічного тону студентів університету св. Володимира і КНУУ, зроблене Грушевським, було на користь української молоді, що пояснювало їх давню мрію про національну науку⁴.

Відповідно до «Проспекту Народного Українського Університету» перший навчальний рік поділявся на два півріччя – осіннє (з 9 жовтня

¹ Перший місяць // Університетські вісти / Український університет в Києві. – К., 1917. – №1. – С.1.

² Справоздання про Київський Укр[аїнський] Нар[одний] Ун-т // Відродження. – 1918. – 27 (14) липня. – Ч.97. – С.3; Бурлака. Київський Державний Український Університет / Бурлака // Там само. – 6 жовтня. – Ч.153. – С.3; Онопрієнко В.І. Осередки національного відродження. – С.79; Горбань Т.Ю. З історії становлення українознавства / Т.Ю.Горбань // Укр. іст. журн. – 1994. – №5. – С.69.

³ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр14. – Арк.14.

⁴ Перший місяць. – С.1.

до Різдва (свят) і весняне (від Водохреща, тобто з 21 січня до квітня). Навчання відбувалося після обіду (з 16.00 до 22.00) у приміщеннях університету св. Володимира, де за невисоку плату орендували 5 аудиторій¹. Свої кабінети і лабораторії надав молодому університету Київський політехнічний інститут. У листопаді 1917 р. КНУУ розпочав видання свого друкованого органу – «Університетські вісти» (редактор О.С.Грушевський), у якому розмістили, зокрема, програми викладів з політичної економії (лектор О.К.Мицюк) та історії середньовічної Європи. З цього можна робити висновок, що інші програми або ж не були готові до друку, або ж невеликий обсяг видання (всього 16 сторінок формату 14 x 20 см) зашкодив цьому наміру.

Зацікавленість молоді україномовними дисциплінами була справді велика. До університету прагнули студенти інших вищих шкіл Києва. Для формування національного світогляду майбутніх українських діячів, що готувалися тут, навчальний план, зокрема історико-філологічного факультету, був побудований за принципом інтенсивного студіювання українознавства, тобто спочатку вивчались дисципліни, пов'язані з історією, економікою і культурою українського народу, а вже потім загальні (третій і наступні семестри), значною мірою узгоджені з планами російських і західноєвропейських університетів. Така послідовність навчання сприймалася не всіма, але найбільше не погоджувалася значна частина професури історико-філологічного факультету університету св. Володимира. Утім, попри певні хронологічні невідповідності у вивченні, наприклад, українського і світового мистецтва (на II курсі доводилося повертатися від початку ХХ ст. до античних часів), запропонований варіант національної моделі історико-філологічної освіти в цілому був прийнятний, особливо зважаючи на відсутність подібного українського досвіду. Це було виявом апріорного бачення структури навчального року, яке потребувало апробації, а вже згодом аналізу і вироблення пропозицій щодо вдосконалення².

Нова справа відразу виявила упущення і недоліки, одним з яких стало недостатнє забезпечення літературою. Як зазначав у листопаді 1917 р. О.С.Грушевський, лектори КНУУ «не мають до послуг цінних бібліотек, якими користуються їх товариші, лектори російського університету [св. Володимира]. Починати і вести виклади в Україн-

¹ Див.: Ганицький І. Зазначена праця. – С.11-12; Сушицький Ф. Про вищі українські школи на Україні. – С.109.

² Українознавство і загальні дисципліни // Університетські вісти; Український університет в Києві. – К., 1917. – №1. – С.2-3.

ському університеті без відповідної бібліотеки се дуже важко»¹. Такої думки дотримувалися усі лектори. Однак, виправити становище за тогочасних умов було вкрай непросто. Розв'язанню цього задання перешкоджало кілька серйозних чинників. По-перше, фінансовий. Заклад не мав достатніх коштів для повного забезпечення усього університетського життя. Розрахунок на отримання фінансової підтримки від Тимчасового уряду чи Української Центральної Ради не виправдався (22 жовтня 1917 р. рада КНУУ, заслухавши інформацію ректора І.М.Ганицького про результати його розмови з Генеральним секретарем освіти щодо можливості фінансування закладу, прийняла таку категоричну ухвалу: «...До Центрального уряду з проханням не удаватись, грошей не просити»²). По-друге, попри величезну кількість українознавчої літератури, що появилася у 1917 р. (747 найменувань³), її наукова складова була вельми незначна. Приміром, з історії України та українського права опублікували, за підрахунками А.Козаченка, україномовних всього 85 книг і 14 статей⁴. Тому питання бібліотечного фонду розв'язували у нетрадиційний спосіб – звернулися до авторів книг з проханням подарувати університетові свої праці. Для фінансування початкових заходів зі складання фундаментальної бібліотеки І.М.Ганицький відмовився від своєї ректорської платні. З невеликих коштів виділили 1500 руб. на придбання літератури (2/3 цієї суми направили на придбання україномовної літератури, решту – на іншу). 29 жовтня 1917 р. рада лекторів утворила спеціальну бібліотечну комісію (О.С.Грушевський, І.І.Огієнко, С.Ю.Гаєвський, О.К.Мицюк, Ф.П.Швець, Г.Г.Холодний), якій доручили відповідати за формування бібліотечних фондів⁵. Історик В.П.Ляхоцький стверджує, що результатом діяльності цієї комісії стало започаткування «книжкового навчально-культурного центру» українського університету⁶.

¹ Перший місяць. – С.2.

² ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.11.

³ Сірополько С. Історія освіти на Україні / Степан Сірополько. – Львів: Накладом тов-ва «Взаїмна Поміч Українського Вчительства», 1937. – С.155.

⁴ Козаченко А. Наука історії України, Росії за рр.1917-1927 в УСРР / А.Козаченко // Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917-1927 роки (огляд): бібліограф. зб.; [склала бібліограф. комісія Наук.-дослід. катедри історії україн. культури ім. акад. Д.Багалія в Харкові 1929 р.]. – Харків: Держ. вид-во України, 1930. – С.12.

⁵ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.11зв.

⁶ Ляхоцький В.П. Тільки книжка принесе волю українському народові... Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / В.П.Ляхоцький. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – С.336.

Бібліотекарем КНУУ призначили Г.Г.Холодного. За його звітом, який охоплює період з 1 грудня 1917 р. по 9 червня 1918 р., до фонду бібліотеки передали 134 примірники (110 назв). Частину книг подарували І.М.Ганицький (42 примірники), Г.Н.Губарев (11), Сльозкін (4), І.І.Огієнко, архієпископ Олексій, різні інституції¹. На придбання літератури заклад витратив усього 25 тис. крб. Загальна чисельність бібліотечного фонду сягала близько 20 тис. примірників, більшість яких стосувалася українознавства². Невелике приміщення бібліотеки розміром 8,5 м x 8,5 м доводилося орендувати. Через недостатню кількість шаф (їх було усього 5) значну кількість книг розмістили на підлозі, без належної систематизації, хоча майже вся література була закаталогізована. Давалася взнаки відсутність читальні, недостатність площ для зберігання фонду. Із-за проблеми з фінансуванням виник борг з платежу за оренду приміщення (сума досягла 10 тис. крб.) у Київському комерційному інституті. У травні 1918 р. через дефіцит навчальних площ у бібліотеці проводив засідання ботанічний гурток студентів природничого відділу фізико-математичного факультету³.

Одним із важливих завдань українських вчених, які працювали в КНУУ, було проведення наукових досліджень, що, як наголошував О.С.Грушевський, виконувалися б у тісному зв'язку з Українським науковим товариством та з використанням його періодичних видань⁴. Отже, перший український університет мав стати не лише національним освітнім, а й науковим центром країни, що відповідало університетській традиції як Європи, так і Росії. З початком функціонування української держави появилася надія, що вона займеться створенням для вчених необхідних умов науково-дослідної праці. У дуже актуальній для національного відродження царині історії України очікували важливих урядових заходів, зокрема таких, як створення державних архівів зверху донизу, належне фінансування діяльності архівних комісій, допомога науковим товариствам і молодим дослідникам тощо⁵. Однак для розв'язання накреслених самим життям вимог державі потрібна була стабільність, мирні умови існування, вихід із тривалої економічної кризи, що охопила Україну через участь у Першій світовій війні.

Попри вкрай нелегкі умови життя громадян УНР, по суті виживання, лектори КНУУ займалися науковими дослідженнями,

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.5.

² Там само. – Арк.1зв.

³ Там само. – Арк.5а.

⁴ Грушевський Ол. Зазначена праця. – С.326.

⁵ Грушевський Ол. Стежки і шляхи української науки / Ол. Грушевський // Літературно – науковий вістник. Річник XIX. – К., 1918. – Т.LXX. – Кн.IV-VI: квітень – червень. – С. 133.

хоча значна частка їх праць не друкувалася через відсутність належних коштів. Серед опублікованих праць домінували українознавчі дослідження, науково-популярні і публіцистичні твори, які відразу використовували українські кола суспільства.

Восени 1917 – у першій половині 1918 р. історик і філолог О.С.Грушевський опублікував низку своїх праць: російськомовну монографію про міста Литовського князівства¹ (на її основі збирався захищати магістерську дисертацію в університеті св. Володимира), серію досліджень про Тараса Шевченка², Івана Франка³, Пантелеймона Куліша⁴, письменство другої половини XIX ст.⁵, про економічне життя України у XVI ст.⁶, митну справу⁷, а також про міське життя південних замків XVI ст.⁸ і Кирило – Мефодіївське братство⁹. Розробляв учений і питання сучасної історії, зокрема про українське архівознавство¹⁰, роздумував над проблемами становлення української науки¹¹, фіксував основні віхи творення і діяльності Київського українського народного університету¹² тощо.

¹ Див.: Грушевський А. Города Великого княжества Литовского в 14-16 вв. / А.Грушевский. – К., 1917.

² Див.: Грушевський Ол. Шевченківська література за останні роки / Ол.Грушевський // Україна. – 1917. – Кн.1-2. – С.116-127; його ж. Невільницький цикл творів Т.Шевченка / О.Грушевський // Літературно – науковий вісник. – 1918. – Кн.2-3. – С.15-21; його ж. Життя і творчість Т.Г.Шевченка (1814-1838) / Ол.Грушевський. – К., 1918. – 32 с.; його ж. Історичні твори Шевченка на лекціях історії / О.Грушевський. – К., 1918. – 32 с.; його ж. Шевченківська література за останні роки / Ол. Грушевський // Україна. – 1917. – Кн.1-2. – С.116-127.

³ Див.: Грушевський О. З етнографічних студій Ів. Франка / О.Грушевський. – К., 1918. – 8 с.

⁴ Див.: Грушевський О. Пантелеймон Куліш / О.Грушевський // Шлях. – 1918. – №2. – С.29-33.

⁵ Див.: Грушевський Ол. З сучасної української літератури / Ол. Грушевський. – К., 1918. – Ч.1: Українські повісті другої половини XIX ст. – 208 с.

⁶ Див.: Грушевський О. З економічного життя XVI в. / О.Грушевський // Україна. – 1917. – Кн.3-4. – С.5-18.

⁷ Див.: Грушевський Ол. Митні комори / Ол. Грушевський // Україна. – 1918. – Кн.1-2. – С.21-31.

⁸ Див.: Грушевський О. З мійського життя в полудневих замках у XVI в. / О.Грушевський // Україна. – 1918. – Кн.1-2. – С.38-45.

⁹ Див.: Грушевський О. З планів і думок Кирило – Метод[іївського] братства / О.Грушевський // Літературно – науковий вісник. – 1918. – Кн.УІ-УІІ. – С.89-95.

¹⁰ Див.: Грушевський Ол. Сучасне українське архівознавство / Ол. Грушевський // Україна. – 1918. – Ч.1-2. – С.81-90.

¹¹ Див.: Грушевський Ол. Стежки і шляхи української науки / Ол. Грушевський // Літературно-науковий вісник. Річник XIX. – 1918. – Т.LXX. – Кн.IV-УІ: квітень – червень. – С.126-133.

¹² Див.: Грушевський Ол. Український Народний Університет / Ол. Грушевський // Літературно – науковий вісник. Річник ХУІІІ. – 1917. – Т.LXVIII. – Кн.У-УІ: падолист – грудень. – С.320-326; його ж. Український Народний Університет / О.Грушевський // Шлях. – 1918. – Ч.2: лютий. – С.55-59.

Певний доробок належить дослідникам української культури. Як зазначалося, за розпорядженням військової влади був видрукований текст академічної промови І.І.Огієнка під час відкриття КНУУ¹. Крім того, за ініціативи автора вийшла в світ коротка історія культури українського народу, яка стала навчальним посібником для студентів усіх факультетів народного університету, що вивчали однойменну дисципліну². К.В.Широцький, дослідник української історії, етнографії і мистецтва, опублікував низку статей, зокрема «Старовинне мистецтво на Україні», «Українська штука за часів старокнязівських та її виучення», де підняв питання про джерела української художньої культури, історіографії мистецтвознавчих досліджень³. Його перу належать видані для широкого вжитку перший путівник до пам'яток культури м. Києва⁴, статті про церковні стародруки⁵, виготовлення кольорового паперу⁶, церковний обряд⁷ та музику й співи в Україні⁸. Автор ґрунтовно проаналізував публікацію Солнцева про Софіївський собор у Києві⁹, спробував відповісти на питання про авторство плану Києва 1638 р.¹⁰, став одним із перших літописців Академії мистецтв¹¹. Попри важку хворобу, вчений активно працював над рукописом двотомної історії українського мистецтва, яку закінчив незадовго

¹ Див.: Огієнко І. Українська культура. Академічна промова на одкритті Українського Народного Університету в Києві / Іван Огієнко. – К., 1917. – 31 с.

² Див.: Огієнко І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу: курс, читаний в Українським Народнім Університеті; з 126 малюнками і портретами українських культурних діячів / Іван Огієнко. – К.: Вид-во книгарні Є.Череповського, 1918. – 272 с.

³ Див.: Широцький К. Старовинне мистецтво на Україні / К.Широцький // Дорошкевич Ол., Білецький Л. Хрестоматія по історії української літератури. – К.: вид-во «Криниця», 1918. – Ч.1. – С.85-97.

⁴ Див.: Широцький К. Киев: путеводитель / К.Широцкий. – К.: Изд-во В.С.Кульженко, 1917. – 346, VIII с.

⁵ Див.: Широцький. Церковні стародруки / К.Широцький // Книгар. – К., 1918. – Ч.14. – С.809-814.

⁶ Див.: Широцький К. Кольорові папери /К.Широцький// Книгар. – 1918. – Ч.12-13. – С.691-694.

⁷ Див.: Широцький К. Церковний обряд на Україні / К.Широцький // Книгар. – 1918. – Ч.14. – С.809-814.

⁸ Див.: Широцький К. Музыка й співи на Україні / К.Широцький // Календар на рік 1918. – К.: Вид-во благодійн. тов.-ва, 1918. – С.67-71.

⁹ Див.: Широцький К. Про публікацію Солнцева «Киевский Софийский Собор» в «Древностях Российского государства, 1871-1887 гг.» / К.Широцький // Україна. – 1917. – Кн.1-2. – С.128-132.

¹⁰ Див.: Широцький К. Хто був автором плану Києва 1638 р. / К.Широцький // Записки історичної і фіольогічної секції Українського Наукового Товариства за 1918 р. – К., 1918. – Кн.ХУІІ. – С.98-102.

¹¹ Див.: Широцький К. Про академію мистецтва / К.Широцький // Вільна Українська школа. – К., 1917. – №3-4. – С.192-194.

до смерті у вересні 1919 р.¹. Цікавила К.В. Широцького й історична тематика. У 1918 р. він видав змістовну брошуру про Коліївщину².

Чи не найбільш плідно працювали мово- і літературознавці. Один із найбільш наполегливих науковців І.І.Огієнко присвятив низку наукових і науково-популярних праць практичній українській мові, які користувалися підвищеним попитом української громади. Велику увагу звернув на український правопис і вивчення граматики у школах різних типів, зокрема й російських³.

Фахівець з історії української літератури Ф.П.Сушицький досліджував питання, пов'язані з творчістю Тараса Шевченка⁴, розробив концепцію принципів і методів дослідження і викладання українознавства⁵. На той час учений завершував написання магістерської дисертації «Западнорусские летописи как литературный памятник»⁶ (захист мав відбутися в університеті св. Володимира).

Опубліковані праці з українознавства надходили до бібліотеки університету, використовувалися студентами у навчальному процесі, дали змогу дещо розширити можливості пізнання української історії, літератури, культури, глибше вивчати рідну мову, її еволюцію упродовж століть.

Після Водохреця 1918 р. у КНУУ розпочався другий (весняний) семестр. Розжитися на свої приміщення, на жаль, не вдалося, тож і далі послуговувалися орендованими. О.С.Грушевський, який відстежував основні кроки українського вишу, піднесено наголошував: «...Знов залунала українська мова в сих старих стінах [будинку

¹ Див.: Довідник з історії України. А-Я. Вид.2-е, доопр. і доп. / [За заг. ред. І.Підкови і Р.Шуста]; Ін-т істор. дослідж. Львівського нац. ун-ту ім. Івана Франка. – К.: Генеза, 2001. – С. 1090.

² Див.: Широцький К. Коліївщина (Гайдамаччина в 1768 р.) / К.Широцький. – К.: Час, 1918. – 48 с.

³ Див.: Огієнко І. Вчімося рідної мови: нариси про мову вкраїнську / Іван Огієнко. – К.,1917. – 32 с.; К.,1918. – 48 с.; його ж. Рідна мова в українській школі / Іван Огієнко. – К.,1917. – 32 с.; його ж. Українська граматика: основи вкраїнського правопису / Іван Огієнко. – К.,1918. – Ч.1. – 48 с.; Ч.2. – 112 с.; його ж. Краткий курс украинского языка / И.Огиенко. – К.,1918. – 240 с.; його ж. Курс украинского языка / И.Огиенко. – К.,1918. – 325 с.

⁴ Див.: Сушицький Ф. Народність в творах Т.Шевченка / Ф.Сушицький // Вільна Українська школа. – 1918. – №2. – С.13-18; його ж. Релігійні мотиви в творах Шевченка / Ф.Сушицький // Там само. – С.18-21.

⁵ Див.: Сушицький Ф. Принципи українознавства / Ф.Сушицький // Вільна Українська школа. – 1917. – №2. – С.13-18; його ж. Методи українознавства / Ф.Сушицький // Там само. – №3-4. – С.135-140.

⁶ ДАМК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.468. – Арк.326зв.

університету св. Володимира. – Авт.], і весела українська молодь може ділитися своїми вражіннями і спостереженнями»¹. Однак, попри оптимізм намірів, університету незабаром довелося перервати свою працю більш як на місяць. Причиною цього стали події першої російсько-української війни і, зокрема, окупація столиці УНР більшовицьким військом Муравйова 5 лютого 1918 р. Цьому передував 11-денний артилерійський обстріл Києва. У місті виникло багато пожеж. Кияни ховалися у підвалах. Магазини і базари не працювали. За спогадами А.А.Гольденвейзера, перші дні більшовицької влади були наповнені «жахом і кров'ю»². Упродовж трьох тижнів «господарі міста» розстріляли близько 5 тис. осіб,* переважно військових³. «Червоний терор» був спрямований і проти національно свідомих українців, унеможливив роботу українських просвітних інституцій. Значна частина української інтелігенції, зокрема лектори КНУУ, рятуючись від переслідувань і фізичного знищення, покинули Київ. А ті, що залишилися, жили у постійному страхові. «По вулицях було зовсім небезпечно ходити, українців хапали, виводили кудись, звідти вони не вертались. Де почують, що люди розмовляють по-українськи, їх заарештовували»⁴.

Після відновлення у столиці української влади запрацював і КНУУ. 10 березня 1918 р. за новим стилем зібрався вищий колегіальний орган університету – рада лекторів. Студенти, які після відновлення в столиці владу УНР зібралися на загальні збори, прийняли ухвалу про відкриття у «найближчому часі» другого семестру. Крім того, вони висловилися за повернення з війська студентів, мобілізованих туди у січні 1918 р., а також поширення інформації про відновлення роботи університету у сільській місцевості (туди від'їхала частина студентства)⁵. 14 березня 1918 р. газета «Народна Воля» помістила повідомлення ректора КНУУ І.М.Га-

¹ Грушевський О. Український Народний Університет. – С.55.

² Гольдевейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917-1921 гг.) / А.А.Гольденвейзер // Архив русской революции в 22 томах / [изд. И.В.Гессеном]. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т.6. – С.205.

* І.Нагаєвський вважає, що всі вони були українцями, а загальна кількість жертв «червоного терору» у Києві становила, за австрійськими джерелами, понад 10 тис. осіб (див.:Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / Ісидор Нагаєвський. – К.: Укр. письменник, 1993. – С.103,104).

³ Довідник з історії України. А-Я. – С.489.

⁴ Русова С. Мої спомини / Софія Русова. – Львів: Видавн. Кооператива «Хортиця», 1937; К.: Україна-Віта, 1996. – С.147.

⁵ Український Народний Університет // Поділля. – 1918. – 26 (13) березня. – Ч.11. – С.3.

ницького про те, що факультети і підготовче відділення поновлять свою працю через 3 дні, тобто 18 березня¹. Про те ж писала газета «Нова Рада».

Відновити навчальну працю було вкрай непросто. Український народний банк, у якому зберігалися кошти університету, що надійшли від студентів і курсистів за право навчання, був дезорганізований попереднім режимом і не працював. 14 березня 1918 р. керівництво університету звернулося до Ради Народних Міністрів УНР з проханням виділити 200 тис. крб. на облаштування хімічної і фізичної лабораторій, кабінетів зоології, ботаніки, мінералогії, геології, фізичної географії, механіки і геометрії, математичного семінару, а також на астрономічні прилади². Однак такої потрібної допомоги на розвиток своєї матеріально-технічної бази заклад, на жаль, не отримав. Навіть невідомо, чи уряд офіційно відповів на прохання єдиного в республіці українського університету, що забезпечував науковий зміст освіти. В опублікованих протоколах уряду за березень-квітень 1918 р. не виявлено пунктів, які б засвідчували внесення і розгляд цього питання міністрами. Не виділяючи коштів на підтримку українського народного університету, уряд водночас проголосував 17 квітня 1918 р. ухвалу про асигнування Київському політехнічному інституту на покриття дефіциту 1917 р., виплату додаткової платні допоміжним і технічним працівникам за попередній рік, а також на ремонт геологічного кабінету загалом 149345 крб. 89 коп.³. Різні джерела однозначно засвідчують, що аж до кінця навчального року КНУУ існував лише за кошти, отримані за надання освітніх послуг⁴.

Крім навчальних студій і наукових досліджень, університет проводив значну культурно-просвітницьку роботу, яка мала на меті утверджувати в свідомості широкого громадянства ідеї національного відродження. Створена студентами у травні 1918 р. Культурно-просвітня комісія (її очолював Іван Іванов) зайнялася питаннями відкриття на Київщині курсів української, латинської і грецької мов (за програмою гімназій), українознавства (читалися лекції з історії України, української мови і письменства), кооперації (готували

¹ Від Українського Народного Університету // Народна Воля. – 1918. – 1 березня / 14 березня. – №28. – С.3.

² ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.1 – Арк.3.

³ Українська Центральна Рада: док. і матеріали. У 2 т. / [Упоряд. В.Верстюк та ін.; відп. ред. В.А.Смолій]. – К.: Наук. думка, 1997. – Т.2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – С.284.

⁴ Sprawozdania pro Київський Укр[аїнський] Нар[одний] Ун-т // Відродження. – 1918. – 27 (14) липня. – Ч.97. – С.3.

рахівників), пасічництва тощо. В столиці Комісія зуміла організувати літні курси з українознавства для пересічних киян. В орендованих приміщеннях університету св. Володимира курсисти слухали лекції з історії української культури (лектор І.І.Огієнко), історії нової української літератури, української граматики і стилістики (З.Євтушенко), опрацювання літературних творів, ораторського мистецтва, декламації, журналістики й публіцистики (І.Юхименко)¹.

Історико-екскурсійна секція Комісії готувала керівників, яким належало організувати для дітей і дорослих екскурсії українською мовою до історичних і архітектурних пам'яток Києва. У червні – липні 1918 р. на тритижневих платних курсах (навчалися 45 осіб) лекції організаторам екскурсійної справи читали лектори КНУУ – Г.Г.Павлуцький, В.К.Прокопович, В.Козловська, А.Грабар, Ф.Л.Ернст, Зумер, Алешко, Стелецький та ін.².

Разом із природничою секцією КНУУ Комісія провела платні тритижневі природничі курси для студентів, курсистів, учителів і любителів природи. Тут викладали і лектори народного університету – В.В.Дуб'янський, В.І.Лучицький, П.А.Тутковський, О.А.Яната, Л.Красівський, Грищинський, Портенко та ін. Вони прочитали низку лекцій з українського природознавства, зокрема, про фізико-географічне положення України, її флору і фауну, завдання та стан української географії, дослідження рослинного і тваринного світу України, стан і завдання українських антропології і етнографії, методику збирання зоологічних матеріалів, а також про світову охорону пам'яток України³.

Лекції на історичну тематику прочитали представними КНУУ у Переяславі, Каневі, Черкасах, Кременчуку, Харкові, Лубнах, Ромнах, Прилуках і Ніжині⁴.

Культурно-просвітня комісія накреслила план відкриття шкіл для дорослих, зайнялася виробленням статуту шкіл грамоти. Роботу розпочали зі столиці. Члени комісії підшукали 6 приміщень на Куренівці, Деміївці, ст. Київ-товарний. Як правило, це були приміщення вже наявних шкіл для дітей. Міська дума дала необхідний дозвіл на їх оренду. Охочих навчатися було чимало. Однак гостро відчувалася фінансова проблема⁵. 30 травня 1918 р. Комісія прийняла Статут школи

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.10. – Арк.49.

² Там само. – Арк.108.

³ Там само. – Спр.17. – Арк.50; Ботанічний гурток Укр[аїнського] Народнього Університету // Вісти природничої секції Українського Наукового товариства. – К., 1918-1919. – Т.1. – С.17.

⁴ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.10. – Арк.108.

⁵ Там само. – Спр.17. – Арк.62.

грамоти для дорослих, вирішила звернутися до населення про пожертви на організацію шкіл для дорослих громадян¹.

Дослідник освітніх процесів в Україні революційної доби (1917-1921 рр.) Е.М.Мельник вважає, що завдяки діяльності Культурно-просвітньої комісії значно зріс рівень свідомості української молоді, що забезпечувало її активну участь у подальшій розбудові і зміцненні української держави². Очевидно, це лише та частина молодших українців, яка прослухала відповідні лекції і підвищила рівень своєї національної свідомості, що зумовило її активну участь у культурно-освітніх і державотворчих процесах.

Як осередок національно свідомої, патріотично налаштованої української інтелігенції, КНУУ відіграв велику роль у розвитку мережі національної університетської освіти. Один із відомих борців за реалізацію національного університетського проекту Ф.П.Сушицький у 1917 р. вважав, що революція забезпечить зміну статусу університетів в Україні з російського на український³. Однак механізм цього складного і, на жаль, вкрай заполітизованого процесу на той час явно не усвідомлювався. Згодом, навесні 1918 р., рада лекторів КНУУ, взявшись за вироблення плану мережі українських державних і народних університетів, обрала спеціальну комісію, якій доручила зайнятися вирішенням питань, пов'язаних із заснуванням університетських закладів. До її складу ввійшли О.М.Лук'яненко (голова), В.В.Дуб'янський (секретар), Ф.П.Швець і К.Д.Титаренко. Комісія провела своє перше засідання 20 березня 1918 р. Для вироблення програми університетського будівництва у її роботі взяв участь директор департаменту вищої і середньої школи Міністерства народної освіти УНР Ф.П.Сушицький. Усі погодилися з думкою, що вирішальна роль у творенні українських народних університетів має належати МНО. До цієї роботи вважали за необхідне залучити також місцеві українські громадські організації.

Комісія виробила програму своєї діяльності, чільне місце у якій посідало відкриття в різних містах народних українських університетів. Першу групу у цьому ряду становили університети «нормального» типу (на зразок КНУУ). Першочергово передбачалося відкриття їх у Києві, Кам'янці-Подільському, Катеринославі, згодом – у Полтаві і Чернігові. До другої групи зарахували звичайні (не наукові, а культурно-просвітні)

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.13. – Арк.57.

² Мельник Е.М. Діяльність Культурно – просвітньої комісії Київського українського народного університету (травень – липень 1918 р.) / Е.М.Мельник // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія [Відп. ред. А.Г.Слюсаренко] – К.: Видавн. – поліграф. центр «Київ. ун-т», 2002. – Вип.62. – С.41.

³ Сушицький Ф. Принципи українознавства. – С.18.

НУУ, які збиралися заснувати передусім у Києві, Житомирі, Холмі, Одесі, Харкові, Полтаві, Чернігові, Сумах, а вже згодом – у Херсоні, Черкасах, Умані, Ніжині, Вінниці, Кременчуці і Єлисаветграді. Проведені комісією попередні розрахунки засвідчили, що утримання одного університету першої групи мало обійтися державі (за тодішнім масштабом цін) у 2 млн крб., другої – у 10 разів менше, тобто 200 тис. крб¹.

Підбираючи для відкриття університетів різних типів ті чи інші міста, комісія керувалася інформацією, що надходила до них з місць. Найбільш достовірні дані вона отримувала безпосередньо від делегатів, які прибували до столиці з регіонів. Так, у березні 1918 р. комісія заслухала аргументи представників кам'янець-подільської і харківської², у травні – катеринославської³ громад.

Оскільки гетьманська влада доручила підготовку питань, пов'язаних із відкриттям університетів в Україні, Міністерству освіти і, зокрема, створеній при ньому тимчасовій спеціальній Комісії із заснування вищих шкіл і наукових інституцій, то потреба у функціонуванні зазначеної вище комісії КНУУ із створення мережі українських університетів відпала – розв'язання зазначеної проблеми перейшло із громадського рівня на державний. Усі напрацювання університетської комісії були передані офіційній комісії, яку очолив академік В.І.Вернадський.

Наприкінці навчального року університет мав значний науково-педагогічний колектив, який нараховував 2 заслужені ординарні професори, 14 ординарних і 5 екстраординарних професорів, 2 доценти, 10 приват-доцентів, 10 викладачів без наукових ступенів і учених звань (мали наукові праці)⁴.

Сучасники по-різному оцінювали появу і діяльність першого українського університету, який засвідчив здатність українців до високої самоорганізації, був реальним осередком національної вищої освіти, науки і культури, служив інтересам відродження країни. Автори згаданої «Пам'ятної записки про Київський Державний Український Університет» бачили в КНУУ національний вищий навчальний заклад, створений заради обслуговування потреб «усього місцевого населення, яке розмовляє і думає по-українському»⁵.

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.6-бзв.; Державні й народні українські університети // Поділля. – 1918. – 2 квітня (20 березня). – Ч.17. – С.2.

² ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.8-11.

³ Укр[аїнський] ун-т в Катеринославі // Відродження. – 1918. – 25 (12) травня. – Ч.46. – С.7.

⁴ Урбанский В.М. Дмитрий Граве и время / В.М.Урбанский. – К.: Наук. думка, 1998. – С.103.

⁵ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.14. – Арк.14.

О.С.Грушевський розцінював його як єдиний український університет, який відповідав «давнім українським мріям», що реалізувалися внаслідок «невпинної культурної праці українського громадянства», став «культурним кристалізаційним центром, коло якого зараз же почалося єднання і гуртування» українців¹. Університет, на переконання Грушевського, формував кадри «інтелігенції з українською освітою та ... любов'ю до рідного українського життя»².

Бачення рушійної ролі КНУУ в національному відродженні не завадило сучасникам відзначати і певні вади в його організації. Йшлося, зокрема, про відсутність власного приміщення, нерозв'язану проблему фінансування, а також, що найсуттєвіше, відсутність «жодних державних прав», «патенту для служби, як давали державні російські університети»³. Редакція часопису «Наше слово» назвала КНУУ одним із здобутків Української революції і висловила солідарність зі студентами цього закладу щодо небезпеки реалізації плану злиття його з університетом св. Володимира, в результаті чого він міг зазнати русифікації, втратити свою національну самобутність і оригінальність. Молодь вважала за необхідне надати університетові державні права, бачила себе вже у державному університеті, бо, на її переконання, саме вона «не щадила і не щадить своїх сил для розповсюдження між українським народом самоосвіти», а «в часи небезпеки для Української Держави [перша російсько-українська війна. – Авт.] залишила свої аудиторії та підручники і зі зброєю в руках пішла рятувати свою рідну батьківщину і кров'ю своєю покропила той шлях, що привів нас до незалежності»⁴.

Приват-доцент П.К.Пилипчук ще у жовтні 1917 р., коли народний університет тільки запрацював, звернув увагу на те, що випускники КНУУ не матимуть відповідних офіційних документів, необхідних для працевлаштування, а тому, скоріш за все, змушені будуть вступати ще й до російських державних університетів, аби отримати дипломи. Через це він розцінював КНУУ як «сурогат», що не мав «ні обсягу прав, ні програми, ні взагалі певного статуту і обсягу науки». У статті «Український університет» він чи не вперше поставив питання про

¹ Грушевський Ол. Український Народний Університет // Ол.Грушевський // Літературно – науковий вісник. Річник ХУІІІ. – К., 1917.– Т.ЛХУІІІ. – Кн.У-УІ. – С.320,322,324.

² Грушевський О. Український Народний Університет / О.Грушевський // Шлях. – 1918. – Ч.2. – С.58.

³ Ігнатієнко В. Зазначена праця. – С.8.

⁴ Ф.П. Децю про удержавлення Українського Народного Університету / П.Ф. // Наше слово. – К., 1918. – Травень. – Ч.1. – С.6-7.

необхідність творення українського державного університету, бо відсутність такого закладу, на його думку, «гальмує всю справу освіти», адже випускники українських гімназій змушені вступати до російських повноправних університетів. Тому Україна повинна була мати свій державний університет, «свій розсадник рідної, а не чужої, культури»¹.

Отже, восени 1917 р. українська спільнота зуміла відкрити перший у своїй історії науковий народний університет, який, з одного боку, засвідчив про успіх національної ідеї в університетському будівництві, дав змогу 800 студентам здобувати вищу освіту рідною мовою, а з другого, висвітлив низку проблем, які потребували розв'язання на державному рівні, сприяв нагромадженню досвіду національної вищої школи. Цей заклад став також осередком, який продукував наукові, науково-методичні та інші праці, які використовувалися у навчальному процесі. КНУУ проводив в українському суспільстві дуже корисну лекційно-пропагандистську роботу, дбав про освіту для дорослих, готував молодь до навчання в університеті, поширював різні професійні знання, працював над зміцненням університетської ідеї в територіальних громадах України, виробленням проекту мережі українських університетів різних типів.

* * *

Після повалення самодержавства і встановлення революційної влади в Петрограді в українських губерніях і поза ними організоване українство почало вимагати невідкладних реформ. Одна із них, освітня, на переконання більшості учасників національного руху, повинна була привести до створення мережі українських навчальних закладів – від початкових до вищих, де навчання проводилося б мовою корінного народу. Щодо наявних закладів, то їх пропонували реформувати на засадах українізації. Найважче було змінити традиційні устої у вищій школі. Професорська еліта, за національністю переважно російська, будучи надмірно політизованою, вороже налаштованою до української мови у вишах, всіляко протестувала проти запровадження в університетах, з одного боку, українознавчих кафедр, а з другого, паралельного навчання українською мовою з усіх обов'язкових дисциплін навчальних планів. І хоч останнє було далекою перспективою, вони не погоджувалися навіть на мінімальні поступки – забезпечити існування кафедр, які б давали студентській молоді знання з історії України, української мови і літератури, а також західно-руського права, хоч ухвала про це, зокрема щодо університету св.

¹ Пилипчук П. Зазначена праця. – С.3.

Володимира, була прийнята спочатку на рівні Міністерства освіти, а згодом і Тимчасового уряду. Конкурс на заміщення відповідних вакантних посад був проведений із затягуванням процедури, відтак ні в осінньому, ні у весняному семестрах 1917-1918 академічного року він не відбувся. Замість кафедр українознавства у головному російському університеті України відкрили необов'язкові українознавчі курси, які не мали солідної наукової ваги і не завершувалися іспитами.

Не погоджувалися на негайне відкриття українознавчих кафедр і у двох інших університетах – Харківському і Новоросійському, а також Ніжинському історико-філологічному інституті. І тут вдалися до так званих перехідних кроків (у Харкові – до підготовки на майбутнє професорів-українознавців з тих, хто ще навіть не став приват-доцентами, а в Одесі і Ніжині – до викладання українознавчих курсів російською мовою).

Молода українська влада наприкінці 1917 р. розробила проект творення у вищих школах паралельних кафедр, але не зуміла надати йому офіційного характеру і розпочати втілення через ускладнення зовнішнього становища УНР та інші причини.

Проте українській столичній інтелігенції вдався важливий і цінний проект щодо відродження своєї вищої школи. За організаційну роботу із заснування Київського народного українського університету, на чому наполягали різні діячі, структури, представницькі форуми тощо, взялася наукова і освітня громадськість, зорганізована в різні українські товариства. Виробленням концептуальних засад, навчальних планів і програм зайнялися Українське наукове товариство і представницька Спільна комісія із улаштування НУУ. Запропонований ними проект заснування народного університету із трирічним терміном україномовного навчання в основному був успішно реалізований і засвідчив про здатність українців здійснювати важливі і складні культурно-освітні проекти, що вкрай необхідні для розвитку молодій нації. Так завершилися тривалі в історичній ретроспективі зусилля передової частини спільноти мати свою вищу школу – осередок підготовки національно свідомих кадрів національної інтелігенції. До роботи в університеті вдалося залучити потужні українські наукові сили, які навчали студентську молодь на рівні тодішніх передових дидактичних вимог. Лектори університету займалися не лише академічною роботою, а й науковими дослідженнями (загалом вони опублікували майже 40 наукових, навчально-методичних, науково-популярних і довідкових праць). Здобувати вищу освіту до КНУУ прибуло 800 підготовлених хлопців і дівчат, ще понад півтисячі

готувалися до вступу на перший курс трьох факультетів через підготовче відділення. Студентство, яке навчалось за власні кошти, було академічно старанним, свідомим свого покликання, становило найближчий резерв кадрів української інтелігенції, яким належало розвивати національне відродження. Матеріально-технічна база навчального процесу поступалася тій, якою володіли російські вищі школи в Україні, і потребувала значного впливу фінансових ресурсів, яких українська громадськість не могла дати. Університет не отримував жодної допомоги від держави. Не маючи власного будинку, він змушений був послуговуватися орендованими приміщеннями інших навчальних закладів. Попри нерозв'язані матеріальні та інші проблеми, статус неофіційної вищої школи, заклад об'єднав навколо себе частину науково-педагогічної інтелігенції, яка згодом візьме участь у наступному етапі національного університетотворення. Свято відкриття першого українського університету стало велелюдною демонстрацією успіху національної ідеї на шляху відродження української державності, прологом до наступних звитяг української вищої освіти і науки в добу революції.

РОЗДІЛ III

Процес формування і відкриття державних українських університетів. Нормативно-правова база національної університетської освіти (січень 1918 – жовтень 1920 рр.)

3.1. Роль інтелігенції у творенні державних українських університетів за Центральної Ради

Інтелігенція України, до якої, на переконання історика Г.В.Касьянова, треба зарахувати всіх, хто на початку ХХ ст. професійно займався кваліфікованою розумовою працею в сфері культури, управління, освіти, науки, матеріального виробництва (не обов'язково з вищою освітою), а також частину студентства, що поєднувало навчання з інтелектуальною діяльністю¹, відіграла важливу роль у поступі дореволюційної України. Українська інтелігенція стала одним із найактивніших учасників національно-визвольного руху. Власне, вона дала революції 1917-1921 рр. плеяду видатних діячів, які створили «підмурок української державності».

Саме наукові та освітянські кола відіграли вирішальну роль у творенні першого в історії українства вищого навчального закладу – Київського народного українського університету. Не зупиняючись на досягнутому, вони намагалися розвинути успіх і здобути для української культури повноправний університет класичного типу, який, за світовим досвідом, мав утримуватися і розвиватися на державні кошти, готувати дипломованих фахівців для різних галузей життя країни.

Ідея створення держуніверситету в столиці УНР на базі діючого народного підтримувалася ще з осені 1917 р. «На Україні повинен бути свій Державний Університет, – наголошував один із лекторів народного

¹ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть: соціально-політичний портрет / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – С.4.

українського університету в Києві, – а не переймання від Москви чи Петрограда, повинен бути розсадник рідної культури, а не чужої. Тоді і життя наше стане менш провінційним»¹. Словом, передова частина української наукової інтелігенції була свідомою необхідності нового кроку в національному університетському будівництві, який мав призвести до появи українського держуніверситету.

Втрата столиці у першій українсько – радянській війні на певний час загальмувала рух у цьому напрямку. 9 березня 1918 р. до Києва, визволеного від радянських військ, повернулися Українська Центральна Рада і Рада Народних Міністрів. Переможний настрій поширився і на патріотичні кола української інтелігенції, які виступали за радикальне реформування старої вищої освіти, найперше університету св.Володимира, оплоту великоросійської ідеї. Намагаючись якомога швидше покінчити з цим «гніздом реакції» (О.С.Грушевський у квітні 1918 р. наголошував, що в професорській корпорації того закладу панує «ворожий настрій і не помітно, щоб сей настрій щезав»²), делеговані до владних структур представники української інтелігенції подали ідею об'єднати університет св. Володимира з КНУУ в один державний український університет. Виступаючи на засіданні ради лекторів народного українського університету 24 (11) березня 1918 р., директор департаменту вищої і середньої школи Ф.П.Сушицький повідомив українським вченим про такий намір Міністерства освіти УНР. При цьому він наголосив, що зовсім не йдеться про нищення російських культурних цінностей в Україні взагалі і університету св.Володимира зокрема. «Не боротьбу з російською культурою повинні ми ставити собі на меті, [а] як найбільше порозуміння між нею та культурою українською, позаяк культура російська, звичайно, заслуговує поваги, з боку й українців особливо»³.

Ідея злиття двох столичних університетів викликала неоднозначну реакцію української наукової інтелігенції. Так, професор Б.О.Кістяківський вважав за доцільне паралельне існування у Києві двох держуніверситетів – українського і російського. Приват-доцент О.В.Корчак-Чепурківський пропонував українізувати університет св. Володимира, не вказуючи механізму досягнення цієї мети. Ректор КНУУ, професор І.М.Ганицький, погоджуючись із потребою українізації російських вищих шкіл в Україні, прогнозував, що на це піде

¹ Пилипчук П. Український університет / П.Пилипчук // Українська республіка. – К., 1917. – 15 жовтня. – №1-2. – С.3.

² О.Г. Університетське питання / Г.О.// Народна Воля. – К., 1918. – 10 / 23 квітня. – №60. – С.3.

³ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.13.

4-5 років¹. До думки керівника українського університету прислухалося чимало науковців (М.П.Василенко, В.В.Зінківський, Ф.П.Швець, Ф.П.Сушицький, Г.Г.Павлуцький, Д.О.Граве, В.М.Константинович та ін.). Вони висловилися за «обережну українізацію» наявних вищих шкіл і, як один із компромісів, підтримали ідею створення у цих закладах паралельних кафедр².

Представники російських професорських кіл зовсім не підтримували ідею реформування російських вищих навчальних закладів України, зокрема університету св.Володимира. Так, професор Новоросійського університету І.А.Линниченко, який відкрито позиціонував себе непримиреним противником української мови, заявив, що теперішня мова українців штучна, і якщо знайдуться студенти, які захотять слухати україномовні лекції, то вони нічого не зрозуміють. На його переконання, в Україні немає викладачів і студентів, які володіють цією мовою. При цьому, заперечуючи сам собі, він допускав можливість відкриття в російських університетах українських паралельних кафедр за умови, що ради тих закладів, в яких не було українознавців, самі будуть вибирати викладачів. Готовність до нововведення професор обґрунтовував тим, що «при паралельному існуванні російських і українських кафедр з'явиться сприятлива конкуренція на користь російської науки», яка, на його думку, призведе до того, що через незначний час «слухачі [студенти. – Авт.] українських курсів [кафедр. – Авт.] перейдуть на російські», відтак українізація провалиться³. Професор Н.М.Бубнов був ще більш категоричний, стверджуючи, що вивчати українську мову недоцільно, оскільки «читати на ній нічого». Він домовився до того, що заявив про непотрібність цієї мови навіть для самої української держави⁴.

До певної міри з ним солідаризувався ректор університету св.Володимира професор Є.В.Спекторський, вважаючи несвоєчасним запровадження української мови як державної. Щодо наміру об'єднати два університети, то він його не сприймав, обстоюючи тодішній їх стан, тобто роздільне існування і необхідність фінансування з держбюджету на будівництво «особливого державного університету». Проти інтеграційних процесів у галузі вищої школи виступав ще один представник столичного російського вишу – професор О.О.Садовень. Не вдаючись до аргументації, він заявив, що злиття закладів може

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.12,14.

² Там само. – Арк.16-16зв.

³ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.327. – Арк.16-16зв.

⁴ Там само. – Арк.18зв.

призвести до катастрофічних наслідків, зокрема, для природничого і медичного факультетів¹.

Приват-доцент університету св.Володимира І.М.Малінін, розмірковуючи над ідеєю паралельних кафедр в контексті захисту російської культури, вбачав у майбутніх українських кафедрах спосіб піднесення української культури, яка, на його переконання, стояла нижче російської². А ректор Новоросійського університету професор О.Д.Білімович, щоб уникнути різних неприємних несподіванок при запровадженні утраквізму, підтримав керівника університету св.Володимира і висловився за створення окремого державного українського університету, хоча й застеріг, що в разі прийняття цієї ідеї вона обійдеться для бюджету країни у вельми круглу суму³.

Серед українських вчених не було єдиної думки щодо необхідності об'єднання двох університетів і запровадження паралельних кафедр. Професор Б.О.Кістяківський, який спочатку обстоював незалежне існування обох вишів, згодом змінив свою думку і висловився за створення об'єданого університету⁴. Категорично не погоджувався з таким варіантом українізації університету св.Володимира О.С.Грушевський. 23 квітня 1918 р. газета «Народна Воля» опублікувала його роздуми під назвою «Університетське питання». Розглядаючи пропозицію приєднання українського університету до російського, він прогнозував, що через нинішні антиукраїнські настрої професури університету св.Володимира українським вченим у новому закладі доведеться зіткнутися зі значними неприємностями, тратити час і сили на те, щоб «обстоювати і боронити свої думки і принципи». Тому вважав «злуку двох університетів» шкідливою, такою, що може «припинити корисну працю Українського Університету»⁵.

О.С.Грушевський був не єдиним опонентом об'єданого українсько-російського вишу. Нищівній критиці піддав її невідомий представник студентства у замітці «Дещо про удержавлення Українського Народнього Університету». Вболіваючи за ту частину студентської молоді, яка не мала повної середньої освіти і за об'єднання могла залишитися без університетської освіти, автор [заховався за криптонімом Ф.П.] стверджував, що українському університету загрожує чорна хмара обрусіння та північного «поневолення», тому закликав «боронити наш Український Університет од ворожих замірів північних

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.327. – Арк.19зв.

² Там само. – Арк.16 зв.

³ Там само. – Арк.17.

⁴ Там само. – Арк.18.

⁵ О.Г. Університетське питання. – С.3.

культуртрегерів». Редакція «Народної Волі», яка помістила цей матеріал, розділяла такі побоювання і без переконливих аргументів звинувачувала професуру університету св.Володимира у тому, що та хоче зруйнувати український виш як «один із здобутків нашої революції»¹. Подібні міркування були досить поширені серед тих, хто вболівав за долю української вищої школи.

Молодь, чії інтереси жваво обговорювали представники різних державно-політичних кіл, не стояла осторонь цього процесу. 24 квітня 1918 р. студенти КНУУ провели свої загальні збори, на яких заявили, що реалізація проекту не може відбутися без їх участі. Зібрання доручило Головній студентській раді домагатися представництва в комісії, яка виробляла умови цього об'єднання, не менше 5 студентів КНУУ з правом вирішального голосу². Визнаючи необхідність створення державного українського університету, молодь бачила два шляхи досягнення мети: перший полягав у тому, щоб передати державні права чинному народному університетові і матеріально-технічну базу університету св.Володимира, який підлягав розформуванню. Викладачі і студенти цього закладу мали перейти до новопоставленого ДУУ і обов'язково припинити антиукраїнську діяльність. Усі студенти КНУУ автоматично переводяться до КДУУ. Другий шлях полягав в об'єднанні двох університетів при забезпеченні державою переваги того ядра, яке пов'язане з народним українським університетом³.

Символічно, що подібну позицію зайняла і Українська студентська громада університету св.Володимира. На своїх зборах, що відбулися у квітні, студенти висловилися за відкриття восени 1918 р. Українського державного університету. Свою alma mater пропонували закрити як осередок русифікації. Професуру ж, яка погоджувалася працювати на розвиток української культури, студенти пропонували взяти на роботу до нового закладу, де, на їх думку, треба відкрити кафедри національних меншин⁴.

Отже, студенти-українці двох київських університетів, підтримуючи ідею створення ДУУ, виступили за те, щоб українська держава нарешті спромоглася розв'язати питання про відкриття в столиці свого повноправного університету, який би активно працював

¹ Ф.П. Дещо про удержавлення Українського Народнього Університету / П.Ф. // Наше слово. – К., 1918. – Ч.1: травень. – С.7.

² ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.336. – Арк.3.

³ Там само. – Арк.16.

⁴ Збори Української студентської громади // Відродження. – 1918. – 9 квітня (27 березня). – Ч.11. – С.2.

на потреби національного відродження і задовольняв інтереси передусім титульної нації.

По-іншому складалася ситуація із розв'язанням піднятого громадськістю питання про відкриття у Кам'янці-Подільському, за О.М.Пашенко (1918 р.), філії університету св.Володимира¹, за її ж спогадами у 1936 р., філії Київського народного українського університету². Більш ранні свідчення віддзеркалюють національно-демографічну структуру і ту атмосферу громадського життя, яка склалася у місті наприкінці 1917 – на початку 1918 р. (у Кам'янці – Подільському найбільш чисельну групу населення становили євреї. У 1913 р. вони нараховували 23430 осіб³. Українці були другі за чисельністю. За В.К.Приходьком, у 1918 р. із більш як 40 тис. мешканців 25 тис. осіб мали єврейське походження, більш як 5 тис. – польське, а решта (близько 10 тис. кам'янчан) – українське і російське⁴). Приблизно таким було співвідношення місць від національних курій і у міській думі. Тож ідея заснувати тут філію університету св.Володимира у зв'язку зі спробою відкрити подібну структуру в Криму⁵, сприймається як цілком реальний задум. Заміна ідеї російського університету ідеєю української вищої школи відбулася у першому півріччі 1918 р. У березні делегація «Просвіти» (К.Г.Солуха, О.М.Пашенко, В.К.Приходько)⁶ із Кам'янця-Подільського побувала у Міністерстві народної освіти УНР, де отримала згоду відкрити в адміністративному центрі Поділля не філію російського університету, а окремий університет класичного типу з українською мовою викладання. Власне, про це йшлося у виступі Ф.П.Сушицького 17 (4) березня 1918 р. на засіданні ради лекторів КНУУ, якій було доручено виробити план університетського будівництва в країні та заходи щодо його здійснення⁷.

¹ Пашенко О. Як зародився Державний Український Університет у м. Кам'янці на Поділлі / О.Пашенко // Свято Поділля. – Кам'янець на Поділлі, 1918. – 22 жовтня. – С.6.

² Пашенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету / Олімпіяда Пашенко // Наша культура. – 1936. – Кн.5(14). – С.335.

³ Григоріів Н.Я. Поділля: географічно-історичний нарис. [Вид.2-е] / Н.Я.Григоріів. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2003. – С.32.

⁴ Приходько В. Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі / Віктор Приходько // Наша культура. – 1935. – Кн.5. – С.310.

⁵ Див.:ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920: матеріали, документи, спогади. У 3 кн. / [Упоряд.: В.А.Короткий, В.І.Ульяновський]. – К.: Прайм, 2001. – Кн.2. –С.327-328.

⁶ Пашенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. – С.339.

⁷ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.3.

Після візиту делегації міської думи (К.Г.Солуха, І.Діяченко, О.М.Пащенко, М.Сістер) до Генерального секретарства освіти ще у січні 1918 р., під час якого відбулася дискусія про можливість заснування у Кам'янці-Подільському університетської філії, міська дума прийняла ухвалу про створення спеціальної Університетської комісії (П.М.Бучинський (голова), К.Г.Солуха, Ю.Й.Сіцінський, О.М.Пащенко, О.П.Шульмінський, О.М.Прусевич, М.Сістер, О.Зак). Їй доручили опікуватися всіма питаннями, пов'язаними з відкриттям у місті філії університету¹. Утім розгорнути свою діяльність вона не встигла через військово-політичні події, які призвели до зміни влади – замість українських виборних органів усім життям у Кам'янці – Подільському почав заправляти ревком. За спогадами О.М.Пащенко, в тих жахливих умовах культурна праця української інтелігенції припинилася².

Юрисдикція УНР у центрі Подільського краю відновилася лише на початку весни. 28 (15) березня 1918 р. Університетська комісія зібралася на своє перше засідання у розширеному складі (на 4 квітня 1918 р. вона складалася з 15 осіб: П.М.Бучинського, К.Г.Солухи, О.М.Прусевича, О.М.Пащенко, О.П.Шульмінського, Д.Цермана, Н.Шияна, І.Діяченка, О.Нацкевича, С.Бика, Я.Гольденберга, К.Свінцова, М.Сістера, Р.Саркісова, А.Красовського³). Присутні заслухали інформацію про результати поїздки до столиці делегації «Просвіти» щодо заснування університету, були втішені тим, що «уряд Української Народної Республіки [йдеться про Міністерство освіти УНР. – Авт.] поставився до цього питання із розумінням і пообіцяв з свого боку повну підтримку». Члени комісії висловилися за необхідність і своєчасність до початку нового навчального року відкрити Кам'янець – Подільський університет, вирішили оглянути придатні будинки, в яких можна було тимчасово розмістити заклад, – духовні чоловіче і жіноче училища, заміські казарми, окружний суд, а також рекомендували міській думі виділити з міського бюджету 1 млн крб. на потреби майбутнього закладу, а міській управі – опікуватися візитом спільної делегації Міністерства народної освіти і Київського народного українського університету (мала прибути для того, щоб з'ясувати на місці наявність умов для відкриття вищої школи)⁴.

На засіданні міської думи 1 квітня 1918 р. про стан справ, пов'язаних із підготовкою до заснування університетського закладу,

¹ ДАХО. – Ф.Р-249. – Оп.3. – Спр.174. – Арк.15-16.

² Пащенко О. Як зародився Державний Український Університет у м.Кам'янці на Поділлі. – С.6.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.2.

⁴ Там само. – Арк.1; Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. – С.338.

доповідав не голова Університетської комісії професор П.М.Бучинський, а член цієї структури, добре відомий усім кам'янчанам колишній міський голова О.П.Шульмінський. Він наголосив на ролі міської громади у відкритті університету. Запропонував надати українській державі для реалізації проекту позику в розмірі 1 млн крб., забезпечити майбутній заклад необхідними приміщеннями, а також асигнувати із того ж джерела на початкові заходи з реалізації університетського проекту 10 тис. крб. Оскільки достатніх надходжень до міського бюджету через тривалу фінансово-економічну кризу не було, то гласні вирішили взяти позику під урядові гарантії. Одним із джерел наповнення університетського фонду мав стати збір штрафів від спекулятивних операцій як в самому місті, так і на території сусідніх повітів. Дума ухвалила резолюцію: «Відкрити у Кам'янці – Подільському Університет», за яку проголосували 48 гласних (проти не було жодного голосу, один утримався)¹. Як бачимо, переважно неукраїнський склад думи не був готовий уточнити, який саме виш вони хочуть бачити у своєму місті, хоч після візиту другої делегації на столичний олімп стало зрозуміло, що йдеться про його і державний, і український характер.

Дума одностайно проголосувала за пропозицію про обрання спеціальної комісії із 12 гласних для зустрічі київських делегатів, на яких очікували у найближчі дні. Усі витрати, пов'язані з перебуванням гостей, вона брала на себе. Крім того, було вирішено асигнувати 10 тис. крб. на підготовчі роботи з відкриття університету. Що ж до приміщень для нього, то вирішили не приступати до розгляду цього питання до приїзду делегації, а потім спільними зусиллями підібрати ті будинки, які задовольнять обидві сторони. Оскільки університет мав бути україномовним, то представники національних курій висловили побажання, щоб у ньому були відкриті кафедри «з історії і літератури польської, єврейської і російської, де викладання проводитиметься рідною мовою – польською, єврейською і російською»². Усі ухвали дума приймала відкрито, за присутності представників міської громадськості. У зв'язку з цим часопис «Поділля» відзначав: «Зал і хори [міської думи] були переповнені публікою»³, що яскраво свідчило про велику зацікавленість кам'янчан у реалізації найбільшого за весь час існування міста культурного проекту – відкриття університету. Про

¹ ДАХО. – Ф.Р-249. – Оп.3. – Спр.174. – Арк.23-23зв.

² Та само. – Арк.23зв.

³ Про український університет у Кам'янці // Поділля. – 1918. – 3 квітня (21 березня). – Ч.18. – С.2.

цю ж подію розповіла київська преса, зокрема «Нова Рада»¹ і «Відродження»².

4 квітня (22 березня) 1918 р. місто приймало посланців української інтелігенції зі столиці. Ухвалу про їх візит до адміністративного центру Подільської губернії приймала рада лекторів КНУУ. Делегацію уповноважили «поїхати ... з метою улаштування справи заснування в Кам'янці українського університету з допомогою від тих місцевих діячів та громадських організацій, забезпечення за тим університетом деяких будинків та майна тилових шпиталів та інших тилових інституцій і загальної популяризації самої ідеї українських університетів та інформації громадянства щодо діяльності Міністерства освіти»³. Такі повноваження були продиктовані ухвалою, прийнятою 20 березня Комісією в справах організації мережі українських університетів, що діяла при КНУУ, про внесення Кам'янця-Подільського до переліку міст, де університети мали бути відкриті у першу чергу⁴.

Делегація складалася з 4 осіб: професорів І.М.Ганицького (голова) і В.В.Дуб'янського (представляв МНО), приват-доцента І.І.Огієнка та інженера К.Д.Титаренка (товариство «Праця»). На вокзалі їх тепло зустріли представники міської думи, продемонструвавши свою велику зацікавленість в успішному розв'язанні того питання, яке спричинило офіційний приїзд гостей. Потім показали будинки, підібрані для розміщення університету, земельну ділянку, на якій з часом можна було б спорудити університетські корпуси. Під час спільного засідання київської делегації і місцевої Університетської комісії І.М.Ганицький передав кам'янчанам проект Статуту державних університетів, який належало видати значним накладом для поширення в різних регіонах України, наголосив, що він і його колеги схвалюють задум заснувати у старовинному Кам'янці-Подільському університет і будуть домагатися, щоб український уряд для цього виділив з держскарбниці не менше 1 млн крб. Після обміну думками погодили структуру закладу. Він мав складатися з трьох факультетів (філологічного, природничого з помологічним відділенням і торговельно-технічного) і підготовчих курсів. Навчальний контингент обмежили до 1500 студентів, 300 слухачів. Член УК Є.Й.Сіцінський запропонував відкрити в структурі філологічного факультету богословське відділення. Обміркувавши

¹ Див.: Дописи // Нова Рада. – 1918. – 10 квітня (28 березня). – №54. – С.4.

² Див.: Укр[аїнський] Університет в Кам'янці на Поділліу // Відродження. – 1918. – 11 квітня (29 березня). – Ч.13. – С.2.

³ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.4зв.

⁴ Там само. – Арк.6.

пропозицію, зібрання вирішило звернутися до місцевого православного духовенства з тим, щоб воно дало на те свою згоду і виділило університету посильну матеріальну допомогу¹.

Турбуючись про якнайкраще розміщення закладу, на пропозицію І.М.Ганицького, який разом з своїми колегами оглянув кілька намічених будинків, зібрання зупинило свій вибір на трьох спорудах: технічній середній сільськогосподарській школі, де мали намір розмістити природничий і торговельно-технічний факультети, чоловічій духовній школі – для роботи філологічного факультету і жіночій духовній школі – для майбутніх студентів, які навчатимуться на підготовчих курсах².

Делегати побували у міській думі, повітовій земській управі, а також на засіданні Ради Подільської «Просвіти», де розмовляли з місцевими діячами і представниками української культури. Увечері в приміщенні міського театру відбулася зустріч делегації з громадськістю міста, на якій виступи виголошувалися українською мовою. І.М.Ганицький розповів про сучасне становище України, В.В.Дуб'янський проаналізував діяльність відділу вищої школи Міністерства народної освіти, К.Д.Титаренко зупинився на проблемах професійно-технічної освіти, І.І.Огієнко виступив з коротким нарисом про українську культуру³.

Кам'яничани поставилися до промов гостей дуже приязно, були вражені як їх змістом, так і простотою та доступністю виголошених матеріалів. О.М.Пащенко згадувала про ту зустріч через роки: «Українські професори українською мовою перший раз на українській землі [губернського центру] голосять слово про українську культуру, історію, націю. Сиділось і слухалось в якомусь побожному скупленні, як симфонічної музики, не входячи навіть може і в зміст промови, а тільки вухом і серцем пожадливо п'ючи рідні звуки, рідного учуття... Це було величезне, незабутнє Свято Кам'яниччини!». Після цієї події прихильників українського університету у місті значно побільшало.

«Просвіта» влаштувала для гостей вечерю, під час якої продовжувався обмін думками про університет⁴. Зокрема, було висловлено

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.1; Мійська хроніка // Поділля. – 1918. – 5 квітня (23 березоля). – Ч.20. – С.3.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.2-3 зв.

³ Українськ[ий] Ун-т в Кам'янці-Подольську // Відродження. – 1918. – 11 квітня (29 березоля). – Ч.13. – С.5; Мійське життя // Поділля. – 1918. – 9 квітня (29 березоля). – Ч.23. – С.3.

⁴ Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. – С.339-340.

побажання, щоб ректором майбутнього закладу став 36-річний І.І.Огієнко¹.

Делегація мала про що звітувати. Вона переконалася, що лідери місцевої української громади, яка користувалася підтримкою у міській думі, готові працювати і далі, не покладаючи рук, аби лишень наблизити реалізацію своєї мрії про університет. Зустрівшись у Києві з молодим українським вченим-філологом Л.Т.Білецьким відразу після повернення з Кам'янця-Подільського, І.І.Огієнко сказав йому, що результатами візиту залишився дуже задоволений. Особливо його вразила ідейність тих кіл, які наполегливо обстоювали університетський проект². Тоді ж київська газета «Відродження», очевидно, зі слів когось із тих, хто щойно побував у майбутньому університетському місті, повідомила, що ідея заснувати Кам'янець-Подільський університет охопила широкі кола місцевого громадянства після того, як стало відомо про перебазування частини університету св.Володимира до Ялти³.

Про результати візиту до центру Поділля і про можливості відкриття там університету голова делегації І.М.Ганицький доповів раді лекторів КНУУ 7 квітня 1918 р. Одноставно було ухвалено відкрити у Кам'янці-Подільському університет і просити Міністерство народної освіти УНР погодитися на те, оскільки міська дума вирішила дати під цей проект позику в розмірі 1 млн крб., аванс (10 тис.крб.), будинок середньої технічної школи, яку тимчасово зайняли австрійські військові підрозділи, духовні чоловічу та жіночу школи. На пропозицію доповідача, що стосувалася забезпечення Кам'янець-Подільського університету науковими кадрами, рада лекторів ухвалила таке: «Прохати п.п.професорів намітити к призначеному терміну [сам термін не вказаний. –Авт.] відповідних кандидатів, хоч би і не маючих поки що повного цензу, та на одному із засідань ради лекторів Українського Народнього Університету обрати перших лекторів – професорів для Кам'янецького Університету»⁴. 28 квітня 1918 р. І.І.Огієнко і В.В.Дуб'янський доповіли раді КНУУ про стан формування науково-педагогічних кадрів університету у Кам'янці-Подільському. Вони відзначили, зокрема, що працювати на історико-філологічному (назва

¹ Пащенко О. Як зародився Державний Український Університет в м.Кам'янці на Поділлі. – С.6.

² Білецький Л.Т. Мої спомини (рр.1917-1920) / Л.Т.Білецький // ЦДАВО України. – Ф.3876. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.42зв.

³ Див.: Укр[аїнський] Університет в Кам'янці на Поділлі // Відродження. – 1918. – 11 квітня (29 березоля). – Ч.13. – С.2.

⁴ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.19.

з'явилася після 7 квітня) і природничому факультетах вже дали згоду відповідно 8 і 7 осіб.

Крім того, доповідачі наголосили, що на роботу до вищу запрошені кілька професорів із Чернівців і Львова¹.

Після від'їзду київської делегації члени УК обговорили проект «Статуту державних українських університетів» і вирішили опублікувати його великим як для того часу накладом 1000 примірників та надіслати навчальним закладам, міським і земським самоврядуванням Подільського регіону². Перший пункт розділу I проекту урочисто проголошував: «Університети на Україні мають завдання сприяти розвиткові науки й давати громадянам вищу наукову освіту». Держуніверситети мали підпорядковуватися українській владі, отримувати від неї автономні права. Про це йшлося у наступному пункті: «Кожний університет є автономною вищою школою, яка стоїть під особливою опікою правительства Української Народної Республіки, називається державним і належить до компетенції Міністра Народ[ної] Освіти на Україні»³. Згодом проект видрукували окремою брошурою і розповсюдили краєм від імені Кам'янецької університетської комісії⁴.

Для того, щоб зміцнити фінансову основу майбутнього університету, Подільська «Просвіта» залучила до розв'язання цієї складної проблеми губернське земство, використавши той факт, що член ради товариства В.К.Приходько (він же і член Української Центральної Ради) очолював відділ освіти Подільської народної (земської) управи. До Вінниці, де з червня 1917 р. перебував керівний орган губернського земства, направився почесний голова Подільської «Просвіти» К.Г.Солуха, щоб прозондувати можливість підтримки університетського проекту земцями. За час обміну думками з'ясувалося, що досягти кінцевої мети буде справою нелегкою. По-перше, в роки світової війни фінансове становище земських органів різко погіршилося через зменшення надходжень від основних платників податків – селянських господарств та руйнівні інфляційні процеси (за даними директора Держбанку УНР М.Є.Кривецького, за 1914-1917 рр. вартість рубля впала до 15 коп., тобто зменшилася у 6,6 раза⁵). З березня

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.25.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.4.

³ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.21.

⁴ Див.: Проект Статуту Державних Українських Університетів. Від Кам'янецької Університетської комісії. – Б.м., б.р. – 28 с.

⁵ Див.: Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української держави, УСРР (1917-1930 рр.) / Павло Гай-Нижник. – К., 2006. – С.87.

1918 р. майже у кожному селі діяли особливі комісії «по відчуженню лишків зернових, фуражних і м'ясних продуктів». Уряд звернувся до населення із закликом платити державні, земські і міські податки, обіцяв вжити до цього законних заходів, зобов'язав міліцію «негайно приступити до виконання своїх обов'язків по зборі податків»¹. На початку квітня 1918 р. Міністерство внутрішніх справ зобов'язало губернських і повітових комісарів надавали допомогу, зокрема і збройну, районним уповноваженим та головам районних комісій щодо реквізицій селянського хліба і фуражу². За таких умов сподіватися, що в земську касу надійдуть усі не сплачені у попередні роки грошові податки було ризиковано. Тож і шанс отримати земську фінансову допомогу під університет був невеликий.

По-друге, з'ясувалося, що політичні настрої членів Подільської губернської народної управи, яким належало розглядати внесені просвітцями питання у першу чергу, дуже різнилися – не всі вони підтримували політику УНР, українське національне відродження. За свідченням В.К.Приходька, з-поміж 5 членів управи виділявся національною свідомістю лише Ю.О.Богацький. В.о.голови управи Городецький був членом РСДРП, «до української влади ставився явно вороже, а до українських культурних починань із явною нехиттю й скептицизмом». Інший член управи – Стадник (заможний селянин) – «ніяк не міг второпати, що це за Україна»³. Ще двома членами виконавчого органу губернського земства були С.А.Ільницький (заступник голови управи) і С.М.Іваницький⁴ (прихильник української справи, в добу Директорії УНР очолив Кам'янець-Подільську учительську семінарію, працював на дворічних педагогічних курсах, що діяли при Кам'янець-Подільському державному українському університеті⁵). За такого розкладу підтримка університетського проекту народною управою Поділля залишалася до кінця незрозумілою.

Як засвідчує мемуарне джерело, у цьому питанні несподівано стався прогрес – губнарауправа зняла з себе відповідальність щодо його

¹ Гай-Нижник П. Зазначена праця. – С.96, 98.

² Мироненко О.М. Українське державотворення. Невитребуваний потенціал: Словник-довідник / О.М. Мироненко, Ю.І.Римаренко, І.Б.Усенко, В.А.Чехович. – К.: Либідь, 1997. – С.193,194.

³ Приходько В. Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі: відбитка з «Нашої культури» 1935-1936 рр. / Віктор Приходько. – Варшава: Друкарня синодальна, 1936. – С.13.

⁴ ДАХО. – Ф.Р-260. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.3.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.155. – Арк.9зв.

підтримки і переадресувала її відділу народної освіти. Іншими словами, основним гравцем у цій справі на попередній, але дуже відповідальній стадії розгляду став патріотично налаштований В.К.Приходько. Саме йому випало доповідати від імені управи делегатам Першого Подільського народного зібрання, яке відбулося у Вінниці 22-26 квітня 1918 р. «На мене, – писав згодом В.К.Приходько, – випав обов'язок підготувати доповідь про український університет у Кам'янці для майбутнього демократичного Земського Зібрання... Це було завдання почесне, але не дуже легке: університети не відчиняються щороку. Правда, потребу Університету для Поділля довести було не важко: за кордоном для такої кількості населення (4 мільйони) існує по дві-три високих школи. Був іще й мотив чисто національний: старі російські університети в Києві, Харкові, Одесі зукраїнізувати буде не так легко, – російська професура ставитиме опір, та й українська влада під цим поглядом була дуже толерантна, – вона була проти негайної «насильственной», як тоді скаржилися росіяни, українізації». Отже, «націоналізація» старих університетів в Україні мала розтягнутися на довгі роки, а тут будувався національний університет відразу і з «кореня».

Існував ще один прициповий момент, який належало «обіграти» доповідачу, – місце розташування першої подільської вищої школи. «...Трохи тяжче було захищати Кам'янець як місце осідку майбутнього університету на Поділлі. Кам'янець був губерніальним містом Поділля, але знаходився цілком на краю губернії. Тут були адміністративні установи й багато середніх шкіл. Але поза тим – нічого. Інша річ Вінниця: вона знаходилася в центрі Поділля, в центрі цукрової промисловості, на [залізничному] шляху Київ – Одеса й швидким темпом розбудовувалась і розросталась. До того ж вона мала кілька літ підряд дуже енергійного міського голову Оводова. А мрією й амбіцією його було зробити молоду Вінницю губерніальним центром...»¹.

Доповідач мав певні сумніви щодо того, чи підтримає його аргументи губерньське народне зібрання. Взагалі він був свідомий того, що після виборів, які відбулися восени 1917 р., до земства потрапило чимало патріотично налаштованих людей. Так, повітові установи за національним складом були переважно українськими. Замість поміщиків, урядовців і волосних старшин – візитівки старого земства – земцями стали народні вчителі, кооператори й селяни – «все народ молодий, енергійний, національно свідомий і патріотично налаштований». Кожне із 12 повітових земств делегувало до губерньської народної ради по 5 гласних. «Здебільшого це були інтелігентніші й

¹ Приходько В. Зазначена праця. – С.15-16.

сильні одиниці... Тут уже зустрічались люди з високою освітою, колишні земські служачі, загалом же найяскравіші повітові діячі»¹. За підтримки такої групи гласних можна було сподіватися на ухвалу цього питання.

Свою доповідь В.К.Приходько побудував з трьох частин. Перша, невеличка за обсягом, стосувалася загальних суджень про політику УНР, яка мала на меті заснувати університет у центрі прикордонної губернії. «Міністерство Освіти розглядає Кам'янець-Подільський з погляду історичного як стародавній культурно-історичний центр Подільської землі; з огляду географічного – jako центр не тільки для західної частини Подільської губернії, але і для Північної Бессарабії, а також Буковини і Галичини; нарешті з погляду культурно-історичного Кам'янець-Подільський повинен бути форпостом на західному рубі [рубезі. – Авт.] України». Наведений фрагмент став вельми показовим і несподіваним, адже прибічникам ідеї Вінницького університету дали зрозуміти, що відкриття університетського закладу у Кам'янці-Подільському підтримує центральна українська влада в особі Міносвіти.

В.К.Приходько віддав належне кам'янецькій громаді, яка через свою міську думу висловилася за грошову позику К-ПДУУ, розкрив відомі йому плани освітнього відомства щодо структури цього закладу, запровадження у ньому української викладавчої мови, а також відкриття кафедр єврейської і польської літератури.

У другій частині доповіді зробив наголос на значенні університету для краю і ролі земців у його заснуванні. Заклик поспішити із прийняттям необхідного для подільського регіону рішення аргументувався тим, що в столиці розглядають питання про відкриття ще двох вищих навчальних закладів – Полтавського і Кременчуцького університетів (держава зможе профінансувати лише один).

І нарешті третя, завершальна частина, стосувалася прийняття ухвали зборів: 1. Подільська губернська народна рада гаряче вітає заходи МНО УНР в справі заснування Кам'янець-Подільського державного університету і обіцяє сприяти їй. 2. Асигнувати в розпорядження Міносвіти на потреби зазначеного університету 1 млн крб. 3. Кошти виплачувати частинами: у 1918 р. – 200 тис.крб., 1919-1920 рр. – 800 тис. крб.².

¹ Приходько В. Зазначена праця. – С.16-17.

² ДАХО. – Ф.Р-206. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.40; Доклади Подільської Губерніальної Народної Управи Губерніальній Народній Раді Першого чергового народного зібрання. По народній освіті. Сесія з 22 по 26 квітня 1918 року. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня Поділ. губ. правління, 1918. –С.72.

Першими познайомилися з доповіддю і схвалили її члени комісії з народної освіти губнаруправи 23 квітня 1918 р.

Через три дні, 26 квітня, аналогічну ухвалу прийняли й гласні зібрання (вони голосували в пакеті за 14 питань)¹.

Здавалося, справа на цій стадії зроблена, можна було рухатися далі. Утім сам «хресний батько» проведеної через земські збори ухвали на користь університету вважав, що реальне значення її виглядало як «дуже маленьке», оскільки на той час «каси всіх самоврядувань були порожні... Вся надія була на майбутнє*, коли революційні хвилі спадуть і життя ввійде в нормальну колію»². Але в морально-політичному плані ухвала, на його думку, мала вирішальне значення, адже, озброївшись нею, як і ухвалою міської думи, делегація Кам'янець-Подільського подалася до Міносвіти з вельми вагомими формальними аргументами (подібних на той час не змогли представити інші регіональні еліти)³. Ухвала губернського земства асигнувати 1 млн крб. на потреби К-ПДУУ мала для української влади більше значення, ніж ухвала Кам'янецької міської думи про позику державі на таку ж суму, адже ці кошти мали повністю витратитися на різні університетські потреби і не підлягали поверненню до земського бюджету.

Падіння Української Центральної Ради наприкінці квітня 1918 р. призупинило на певний час роботу із заснування державних українських університетів. Вироблені на цьому шляху механізми мали, поза сумнівом, позитивне значення для просування національної університетської справи далі. Проблема полягала в тому, чи захоче гетьманська влада творити українські вищі школи і використати при цьому нагромаджений за Центральної Ради досвід.

Отже, українська науково-освітня інтелігенція відіграла вирішальну роль у виробленні проектів творення державних українських університетів, один з яких полягав у реформуванні КНУУ(1), другий – в об'єднанні українського народного і російського класичного університетів (2), ще один – у заснуванні регіональних українських університетів (3). Перемогли ті проекти (1, 3), які викликали найменший опір і не були зв'язані з ліквідацією старої університетської моделі.

¹ Доклади Подільської Губерніальної Народньої Управи Губерніальній Народній Раді... – С.72.

* У червні 1918 р. Подільська губерньська народна управа подала до уряду заяву на позику в розмірі 2 млн 180 тис. крб. (Див.: ЦДАВО України. –Ф.1216. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.10).

² Приходько В. Зазначена праця. – С.17.

³ Там само.

Поява проекту створення Кам'янець-Подільського університету стала можлива завдяки ініціативі та великій наполегливості місцевої інтелігенції. Сформувавши спеціальну багатонаціональну університетську комісію, Кам'янецька міська дума якнайкраще прислужилася справі заснування університету. Неабияку роль у цьому відіграла делегація, яка проінспектувала місто і його можливості розмістити виш. Столичні науковці, зосереджені в КНУУ, стали основним рушієм реалізації мрії кам'янецької інтелігенції з отримання своєї вищої школи. До цього їх зобов'язувала не лише вірність ідеї національного відродження, а й серйозна підтримка університетського проекту міським і губерньським самоврядуванням.

3.2. Плани і перші кроки влади щодо створення державних українських університетів. Діяльність комісій із заснування вищих шкіл (січень-липень 1918 р.)

Рух регіональних еліт щодо заснування на місцях університетів, підкріплений організаційними заходами професури КНУУ, яка створила всеукраїнський центр сприяння розвитку мережі народних українських університетів (держуніверситетів в Україні на той час офіційно не існувало), не могла не помітити центральна українська влада.

Як відомо, Третій Універсал УЦР проголосив Українську Народну Республіку автономною частиною Російської Федерації. До скликання Українських Установчих Зборів (9 січня 1918 р.) закони в УНР мала приймати Центральна Рада. Генеральний Секретаріат перетворювався в уряд республіки. Проголосивши низку очікуваних соціально-економічних і політичних реформ (ліквідація приватної власності на землю, запровадження 8-годинного робочого дня і контролю над промисловістю, відміна смертної кари, амністія політичним в'язням тощо)¹, українська влада не задекларувала перетворення в сфері освіти, що пояснюється відсутністю на той час добре продуманої концепції творення національної вищої школи. Попри такий очевидний недолік, до цього питання Генеральне секретарство освіти звернулося наприкінці року і, як зазначає Д.Ф.Розовик, затвердило програму перспективного розвитку національної освіти на наступні роки².

¹ Див.: Українська Центральна Рада: док. і матеріали. У 2 т. – К.: Наук.думка, 1996. – Т.1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – С.398-401.

² Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920): монографія / Д.Ф.Розовик. – К.: Видавн.-поліграф.центр «Київ.ун-т», 2002. – С.12.

Одним із перших кроків української влади до творення національної вищої школи можна вважати промову Генерального секретаря освіти І.М.Стешенка 14 грудня 1917 р. на VIII сесії УЦР, який заявив, зокрема, що «вищі школи на Україні створені коштами українського народу і через те ... повинні бути українськими. В крайньому разі по вищих школах можна читати лекції на кількох мовах, як це робиться в Швейцарії»¹. Ці та інші ідеї були закладені в «Проект українізації вищої школи» і, як уже зазначалося, мали на меті поступово українізувати всі 37 російських вищих навчальних закладів², зберігши у них і російськомовне навчання на рівні паралельних кафедр. В разі реалізації цієї великої програми вдалося б отримати якісно нову, з погляду національної організації, систему освіти. Втім документ не набрав юридичної сили через відомі причини і проблему законсервували.

Четвертий Універсал УЦР, прийнятий 11 січня 1918 р., проголосив українську суверенну державу, окресливши найбільш пекучі національні проблеми (економічна криза, безробіття, земельна реформа, насунання голоду, ріст злочинності, військовий розбій Росії, потреба мирного виходу зі світової війни тощо). Про стан освіти і потребу її реформування не згадувалося зовсім³. Очевидно, цим, як й іншими невідкладними справами, мали зайнятися Українські Установчі Збори – «господар і впорядник землі нашої».

Після повернення Малої Ради й уряду до Києва 9 березня 1918 р. влада зайнялася важливими питаннями національно-державного будівництва і ратифікацією Берестейської мирної угоди. Зокрема, були прийняті державно-правові акти із надання українській мові статусу державної мови⁴. Певний тиск на урядовців щодо пришвидшення вироблення політики української влади в галузі вищої освіти робила сформована з лекторів КНУУ громадська Комісія із заснування мережі українських університетів. 20 березня 1918 р. в присутності директора департаменту вищої і середньої школи Міністерства народної освіти Ф.П.Сушицького, який доповідав про зроблене у цьому напрямку, вона прийняла ухвалу щодо перспектив університетського будівництва в Україні. Передусім члени комісії наголосили на необхідності активізації діяльності Міносвіти в плані заснування значної кількості державних і народних українських університетів, запропонували

¹ Українська Центральна Рада: док. і матеріали. – К.: Наук.думка, 1997. –Т.2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – С.22.

² ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.172. – Арк.31зв. (Підр. автора).

³ Див.: Українська Центральна Рада: док. і матеріали. – Т.2. – С.102-104.

⁴ Там само. – С.182, 229.

відкрити «українські народні університети нормального типу» (на зразок КНУУ) у першу чергу в Києві, Кам'янці-Подільському і Катеринославі, у другу чергу – в Полтаві і Чернігові; «справжні народні університети» (як культурно-просвітні заклади) – спочатку у Києві, Житомирі, Холмі, Одесі, Харкові, Полтаві, Чернігові і Сумах, а далі – в Херсоні, Черкасах, Умані, Ніжині, Вінниці, Кременчуці і Єлизаветграді. За підрахунками комісії, на реалізацію цієї програми треба було відшукати 7 млн 600 тис. крб (відкриття університету «нормального типу» мало обійтися в 2 млн крб., «справжнього народного» – у 200 тис. крб.)¹. Такі плани і розрахунки помістили в українській пресі². З ними познайомився і В.К.Прокопович, призначений 24 березня 1918 р. міністром освіти в уряді В.О.Голубовича.

8 квітня 1918 р. він доповів на засіданні Ради Народних Міністрів про плани роботи очолюваного ним міністерства³. На жаль, в опублікованому протоколі того зібрання про сам план нічого не сказано. Комісар з народної освіти Київщини С.Постернак, який був добре обізнаний з освітніми починаннями влади, у своїй праці «Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-19 рр.», яка побачила світ 1920 року, зазначив, що у березні 1918 р. Рада Міністра народної освіти, до якої входив і сам автор, ухвалила план діяльності міністерства в галузі вищої освіти. Він зводився до проведення таких важливих заходів: по-перше, відкриття обов'язкової для всіх студентів лектури української мови у всіх вищих навчальних закладах України, як одну із необхідних умов отримання дипломів про завершення підготовки; по-друге, поширення кафедр українознавства; по-третє, вироблення термінів і шляхів поступової українізації всіх ВНЗ в Україні «відповідно до сил укр[аїнських] вчених та можливостей неукраїнським вченим вивчити укр[аїнську] мову»; по-четверте, організація систематичної підготовки кадрів нових українських вчених; по-п'яте, затвердження складу мережі нових державних вищих шкіл в Україні відповідно до чинних класичних університетів, перетворення у першу чергу Київського народного українського університету в національний з державними правами і на державні кошти; по-шосте, відкриття таких нових вищих шкіл: спеціально-професійної та народного українського університету в столиці (замість КНУУ, який мали перетворити у

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.6-бзв.

² Див.: Бурлака. Перші кроки. (К відкриттю Українського Університету в Кам'янці) / Бурлака // Відродження. – 1918. – 7 квітня (25 березоля). – №10. – С.2; Державні й Народні Українські Університети // Поділля. – 1918. – 2 квітня (20 березоля). – Ч.17. – С.2.

³ Українська Центральна Рада: док. і матеріали. – Т.2. – С.257.

державний), класичного університету – у Кам’янці-Подільському, народних університетів – у кількох губернських містах, у першу чергу у Харкові і Одесі; по-сьоме, планомірне запрошення на роботу до українських вищих шкіл українських вчених, що працюють за кордоном¹.

Отже, вперше за весь період діяльності українських урядів Міносвіти виробило більш-менш чіткий, хоч і не всеосяжний план творення української вищої школи, передусім двох класичних і кількох народних університетів, що увібрав в себе ідеї і наміри, вироблені всеукраїнськими учительським і педагогічним з’їздами 1917 року, Генеральним секретарством освіти після проголошення УНР, а також частково ухвалу Комісії із заснування мережі українських університетів. Як бачимо, цей план обходив таке дражливе в соціумі питання, як негайна українізація російських вищів взагалі й університету св.Володимира зокрема, що розходилося зі студентськими вимогами.

Як повідомляла «Киевская мысль», працівники Міносвіти, обстоюючи перетворення з осені 1918 р. КНУУ в державний класичний, висловили сумнів, чи зможе небагата держава утримувати відразу аж два університети. І щоб полегшити навантаження на держбюджет, запропонували обміркувати питання про об’єднання університету св. Володимира і КНУУ в один державний університетський заклад². Ця інформація, на наше переконання, була правдивою. З одного боку, пункт 3 названого С.Постернаком «Плану» передбачав поступову українізацію російських вищих шкіл в Україні, а з другого, враховуючи настрої українських політичних і громадських кіл, де-факто вирішували долю найбільш опозиційного українській владі російського університету в столиці УНР. Для цього при Міністерстві народної освіти на початку квітня 1918 р. створили Комісію у справах вищої школи в Україні (інша назва – Погоджувальна комісія) під головуванням товариша міністра народної освіти П.І.Холодного. До її складу увійшли представники обох університетів, які мали намір об’єднати, та відповідного департаменту освітнього відомства. Від університету св. Володимира – ректор Є.В.Спекторський, професори О.О.Садовень, Г.Г.Де-Метц, С.М.Реформаторський, доцент П.П.Смирнов, КНУУ – ректор І.М.Ганицький, професори М.П.Василенко, Д.О.Граве, В.В.Зіньківський, Б.О.Кістяківський, В.М.Константинович, О.М.Лук’яненко, В.І.Лучицький, О.Г.Черняхівський, С.Ф.Веселовський,

¹ Постернак С. Из історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917 – 19 рр. / С.Постернак. – К.: Печатня видавн. тов-ва «Друкар», 1920. – С.74-75.

² Судьба Киевского университета св. Владимира // Киевская мысль. – 1918. – 29 (16) марта. – №37. – С.1.

приват-доцент Ф.П.Швець, а від Міністерства народної освіти – приват-доцент Ф.П.Сушицький і професор В.В.Дуб'янський. Комісії запропонували розглянути підготовлений департаментом вищої і середньої школи проєкт об'єднання російського й українського університетів в утравістичний державний університет св.Володимира. При цьому пропонувалось перевести до об'єданого закладу, по-перше, лекторів КНУУ на українські кафедри за умови, що вони мали наукові ступені і вчені звання, по-друге, студентів українського університету з освітою не менше 6 класів гімназії. Російська професура, навіть якщо вона не мала українського громадянства, могла працювати на російських паралельних кафедрах. Для неї передбачали збільшення розміру пенсій до 4500-5000 крб., полегшували умови набуття громадянства УНР. Упродовж 5 наступних років об'єднаний університет мав перейти на україномовне викладання на усіх штатних кафедрах. Тим часом запроваджувалась обов'язкова лектура української мови, без засвоєння якої не можна було посісти посади держслужбовця. Адміністрацію зобов'язували перевести діловодство і листування на українську мову. Професорські стипендіати могли розраховувати на отримання фінансової підтримки лише за умови володіння українською мовою¹.

На жаль, не збереглися протоколи роботи комісії, то ж не має змоги з'ясувати перебіг дискусій з цієї проблеми, які відбувалися на засіданні вже 13 квітня 1918 р. Не буде помилкою стверджувати, що делегація університету св. Володимира не погоджувалася на об'єднання закладів. Про це можна судити із матеріалів роботи з'їзду представників вищих навчальних закладів України, підготовка якого офіційно розпочалася ще 1 квітня 1918 р. З'їзд відбувся 14-17 квітня в приміщенні університету св.Володимира. У його роботі взяли участь 18 делегатів від 5 ВНЗ – університету св.Володимира, Київської політехніки, Київської духовної академії, Новоросійського університету та Ніжинського історико-філологічного інституту. В складі делегації «Володимирського університету» (5 осіб) чотири особи були членами міністерської комісії, яку очолював П.І.Холодний. Через не вказані причини на з'їзд не прибув представник Харківського університету. Делегати піддали міністерський план щодо об'єднання університетів різнобічному аналізу. Професор П.М.Богаєвський наполягав на необхідності охорони російської культури в Україні. Щодо університету св.Володимира, то делегат наголосив, що той має право на подальше існування, головне щоб це визнали ті діячі, які «називають себе українцями». Доцент І.М.Малінін (представляв Новоросійський

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.326. – Арк.92-92зв.

університет) заявив, що, спілкуючись з представниками української влади, він переконався: курс Міністерства народної освіти УНР на об'єднання двох університетів незмінний, тому пропонував йти на компроміс, який йому бачився у створенні паралельних кафедр. Українські кафедри, на його думку, забезпечать ріст рівня української культури, тому підтримав ідею створення української вищої школи.

Песимістичні прогнози щодо українізації університету св.Володимира висловив професор І.А.Лінниченко (Новоросійський університет). Він, зокрема, заявив: «Не лише через 5 років, – через 10 років українізація університетів не вдасться»¹.

Ректор Новоросійського університету А.Д.Білімович, прогножуючи негативні наслідки створення паралельних кафедр в російських вишах, несподівано попросив присутніх підтримати його бачення виходу із ситуації, а саме: запропонувати владі перейти до творення нових українських вищих шкіл, які не заважатимуть діяльності російських ВНЗ та існуватимуть паралельно з ними в єдиному освітньому просторі України. Цей хід сподобався Є.В.Спекторському. Підтримуючи його, він висловився проти надання українській мові статусу державної і введення її до вищої школи.

Дисонансом прозвучав виступ на з'їзді Б.О.Кістяківського (працюючи в двох університетах, він, як один із найбільш авторитетних учених на цьому форумі, представляв професорську корпорацію університету св.Володимира). Професор підтримав ідею об'єднання університетів. Але його позицію не врахували при голосуванні підготовлених проектів ухвал. З'їзд абсолютною більшістю голосів висловився за несвоечасність реформи вищої школи. Нею, на переконання делегатів, повинен зайнятися законодавчий орган, створений Установчими зборами. Не погоджуючись із запровадженням української мови як державної, форум не підтримав ідею об'єднання двох університетів, українізацію Ніжинського історико-філологічного інституту, наголосив, що відкриття нових українських просвітніх установ не повинно відбуватися за рахунок наявних російських університетів та інститутів і запропонував шлях творення «самостійних українських вищих шкіл»².

Комісія, яку очолював П.І.Холодний, під час роботи цього з'їзду не працювала. Вдруге вона зібралася 20 квітня 1918 р. Очевидно, саме тоді їй і подали ухвалу делегатів російських вищих навчальних закладів, яка явно не узгоджувалася з міністерським проектом щодо

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.327. – Арк.1зв.-22зв.

² Там само. – Спр.326. – Арк.92зв.

об'єднання двох університетів. Сподіватися на компроміси у розв'язанні проблеми було нереально. Представники університету св.Володимира дали зрозуміти, що за ними стоїть практично вся російська професура ВНЗ України. Зламати такий опір було не під силу тим, хто, маючи владні повноваження, збирався реформувати на національних засадах успадковану від старого режиму систему вищої освіти. Не випадково, що у звіті про роботу тієї комісії коротко зазначалось, що підсумком обговорення плану злиття університетів стало вироблення деяких кроків «щодо порозуміння між зацікавленими сторонами»¹. Отже, домовитися про підтримку урядового проекту не вдалося.

Як бачимо, російська професура, попри обіцяні їй поступки, явно не бажала брати участі у реформуванні вищої освіти і через непродуманість владних заходів, зуміла відстояти свої позиції та взяти верх над тими урядовими колами, які розробляли плани негайної українізації. Можна було прогнозувати поведінку цієї групи науково-педагогічної інтелігенції за наполягання влади довести свій задум до кінця. Опір українізації чи то дерусифікації університетів виявився настільки очевидним, що ламати його революційними методами при недостатній кількості україномовних науково-педагогічних кадрів було передчасно (цей аргумент абсолютно проігнорувала більшовицька влада, яка навесні 1919 р. об'єднала два заклади – університет св.Володимира і Київський державний український університет – в нову структуру – Київський державний університет св.Володимира, у якому колишні юридичні особи були представлені російським і українським відділеннями²).

Комісія в справах вищих шкіл не припиняла своєї роботи після гетьманського перевороту. У травні 1918 р. вона провела кілька засідань вже за нового міністра освіти. Результативність її роботи загалом була незначна. Основне питання, над яким працювали члени комісії, полягало у продовженні дебатів щодо долі КНУУ³.

10 травня 1918 р. в Раді Міністрів, очолюваній Ф.А.Лизогубом, посаду міністра освіти посів М.П.Василенко. Поява коло керма освітнього відомства такої потужної особистості дала змогу виробити набагато чіткішу, ніж раніше, політику в галузі національної вищої школи. Виступаючи на з'їзді кадетів, що відбувся у Києві в травні 1918 р., він, зокрема, заявив: «Я прийняв обов'язки міністра,

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. Спр.327. – Арк.111, 133.

² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Вид-2-е / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. – С.319-320.

³ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.326. – Арк.111, 133-133з в.

уважаючи це своїм обов'язком. Я не думаю виправдовуватись [роботу в українському уряді чимало його однопартійців розцінювали як відступ від великодержавної платформи партії конституційних демократів. – Авт.]. Я не зійду з позиції, котра потрібна для добра Батьківщини, незважаючи на будь-які напади. Треба поставити межі революції, яко руїні. Ідея нації в Україні поглибила ідею Держави. Національна ідея була сильніша, і Українська Народна Республіка будувалася на національному принципі.

Українська культура повинна вступити в боротьбу з російською культурою. Ця боротьба буде допомагати розвитку української культури. Україна може і повинна творитися як самостійна держава»¹.

Трохи пізніше у тому ж дусі М.П.Василенко зробив заяву перед членами Ради міністра освіти, назвавши національну школу єдиною підвалиною народного розвою. Що ж до національної вищої освіти, то він висловився за її найширший і найглибший розвиток². Відповідно до цього у своїй доповідній записці на ім'я гетьмана України він пропонував заснувати 4 українські університети, а також українізувати усі типи шкіл³. Не випадково П.П.Скоропадський, опонуючи національно-радикальним колам, які виступали проти поміркованості М.П.Василенка в питанні українізації старої системи освіти, вказував, що мати такого міністра освіти, попри його кадетські погляди, було просто таки знахідкою. Він підходив керівникові держави також за «своїми національними переконаннями»⁴.

Для матеріалізації ідеї творення українських університетів М.П.Василенко покладався на роботу Комісії в справа вищих шкіл і наукових інституцій, яка була успадкована від попереднього Міністерства освіти. Не задовольняв його керівник цієї структури. На його думку, потрібна була більш підготовлена, рішуча і потужна кандидатура. Тому на посаду голови комісії він запропонував свого однопартійця, давнього приятеля, українця за походженням, наукового і освітнього діяча Росії академіка РАН В.І.Вернадського, який саме тоді вимушено мешкав у Полтаві. На запрошення М.П.Василенка той прибув до Києва, де і отримав відповідне запрошення.

¹ Цит. за: Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. / Дмитро Дорошенко. – Ужгород, 1930; Нью-Йорк: Видавн. корпорація «Булава», 1954. – Т. II: Українська гетьманська Держава 1918 року. – С. 64-55.

² Полонська – Василенко Н. Микола Прокопович Василенко – його життя та наукова діяльність / Наталія Полонська-Василенко // Український історик. – Нью-Йорк-Мюнхен, 1966. – №3-4. – С. 45.

³ Там само.

⁴ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Павло Скоропадський. – К. – Філадельфія, 1995. – С. 166.

Давши згоду працювати на користь української вищої школи, відразу дістав перелік справ, якими належало зайнятися¹.

Голова комісії мав двоїсте ставлення до процесу національно-культурного відродження України. З одного боку, він підтримував «відродження українськ[ої] мови та інтересу й почуття національної особистості»², а з другого, побоювався, аби ця політика не призвела до втрати зв'язків між українською і російською та світовою культурами.

Пристаючи до роботи в комісії, В.І.Вернадський по-своєму розумів необхідність університетського будівництва. Він вважав, що мережа вищих навчальних закладів в Україні недосконала («ми маємо осколок чогось великого, до того ж ... випадкового»), а російська мова впродовж тривалого часу буде провідною в роботі вишів. Обстоюючи потребу відповідного раціонального плану університетського будівництва, пропонував, по-перше, перенести роботу університету св.Володимира в Крим (щоб не муляти очі націонал-патріотам і відтак уберегти його від українізації), по-друге, відмовитися від наміру створити у Кам'янці-Подільському філію КНУУ, натомість перенести сюди «який-небудь із вищих навчальних закладів або створити новий». Розглядаючи останній варіант, В.І.Вернадський допускав, що це може бути або український університет (сюди можна було залучити галицьких науковців), або ж змішаний (очевидно, українсько-російський). Як би там у підсумку не вийшло, але Кам'янець-Подільський університет він розглядав як осередок протистояння «полонізації і германізації заходу України».

Пропонувалось також заснувати Катеринославський університет на багатомільйонне пожертвування підприємця Калачевського³.

До підготовчих заходів із формування нового складу комісії В.І.Вернадський приступив 4 червня 1918 р. Саме того дня він зробив запис у своїх «Щоденниках», з чого можна дізнатися про вибір секретаря комісії. Ним погодився бути Б.Л.Личков⁴. Затвердження особового складу відбувалося складно. Річ в тім, що частина київської професури, якій пропонували попрацювати у цій дорадчій структурі, наполягала, щоб члени комісії не призначалися міністром освіти, а вибиралися (можливо, побоювалися прийняття угодницьких ухвал).

¹ Вернадский В.И. Дневники. 1917-1921. / В.И.Вернадский. – К.:Наук. думка, 1994. – С.83.

² Из эпистолярного наследия В.И.Вернадского. Письма украинским академикам Н.П.Василенко и А.А.Богомольцу / [Сост.: С.Н.Киржаев и В.А.Толстов; комиссия по разработке научн. наслед. акад. В.И.Вернадского]. – К.,1991. – С.7.

³ Там само. – С.11-12.

⁴ Вернадский В.И. Зазначена праця. – С.89.

Саме на цьому наполягав ректор університету св.Володимира. До того ж він пропонував визнати права створеної у травні 1918 р. на черговому з'їзді представників російських університетів та інститутів в Україні Ради вищої школи – органу, опозиційного реформаторському курсу Міністерства освіти Уккраїнської держави. Зрештою, наведені аргументи В.І.Вернадського виявилися переконливими, і Є.В.Спекторський та його колеги поступилися своєю вимогою, давши згоду працювати в комісії¹. В результаті тривалих консультацій і перемовин був сформований такий її склад: В.І.Вернадський – голова, Б.Л.Личков – секретар; члени – міністр освіти М.П.Василенко, ректор Київського народного українського університету І.М.Ганицький, ректор університету св.Володимира Є.В.Спекторський, професори того ж університет і одночасно КНУУ: В.М.Константинович, В.І.Лучицький, Г.Г.Павлуцький, Б.О.Кістяківський, А.М.Лобода, професори університету св.Володимира: П.М.Богаєвський, Г.Г. Де Метц, В.Г.Шапрошников, К.Г.Воблий, І.В.Єгоров, приват-доцент університету св.Володимира і одночасно представник Кам'янець-Подільського державного українського університету І.І.Огієнко, працівники Міністерства освіти: Ф.П.Сушицький, І.А.Красуський і П.І.Холодний². (На жаль, в архівних фондах не виявлений наказ міністра освіти про створення і персональний склад цієї комісії). Починаючи з 4 липня 1918 р., в її роботі брав участь представник Харківського університету професор Д.І.Багалій³.

17-19 червня 1918 р. В.І.Вернадський готував перше засідання ввіреної йому комісії (загалом вона збиралася 13 разів). До порядку денного внесли питання про перетворення КНУУ в державний український університет та про відкриття українського держ-університету в Кам'янці-Подільському. Напередодні голова комісії зустрівся з директором департаменту вищої школи Міносвіти Ф.П.Сушицьким і мав з ним тривалу розмову з приводу запланованих до розгляду питань. Протоколи засідань комісії містять скупі інформацію про зміст обговорення запланованого. Відкриваючи перше засідання, міністр освіти сформулював її основне завдання – розглянути, обговорити і розв'язати деякі питання принципового характеру⁴.

21 червня В.І.Вернадський подав М.П.Василенку російськомовний «Законопроект про перетворення Київського [Народного] Університету

¹ Вернадский В.И. Зазначена праця. – С.98.

² ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.3.

³ Там само. – Арк.38.

⁴ Там само. – Арк.17.

в державний університет і про заснування Державного Кам'янецького Університету» (статті 1-10), підготовлений членами комісії. Ст.1 документа передбачала «заснувати з 1-го липня 1918 року Київський Український Державний Університет в складі факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного і медичного та Кам'янецький Український Державний Університет в складі факультетів: історико-філологічного з теологічним відділом та природничо-історичного з помологічним відділом»¹. До прийняття статутів і штатів на українські університети на зазначені заклади поширювалася дія загального статуту і штату російських університетів, затверджених імператором Олександром III 23 серпня 1884 р., із прийнятими до них у наступний період змінами і доповненнями, а також з дотриманням таких паравил: а) професори трьох факультетів (історико-філологічного, фізико-математичного і юридичного) КДУУ обирають деканів і перший склад професури; б) на медичному факультеті того ж університету, а також на історико-філологічному та природничо-історичному К-ПДУУ декани і професори призначаються Міністерством освіти. Також призначається і ректор Кам'янець-Подільського університету; в) на трьох факультетах КДУУ на посади екстраординарних професорів тимчасово обираються особи (пункт «а»), які склали магістерські іспити і викладали у званні приват-доцента одного із російських університетів не менше трьох років. На посади ординарного і екстраординарного професорів можуть обиратися російські вчені, які мали ступінь доктора одного з іноземних університетів та були відомі як своїми «цінними працями», так і викладацькою діяльністю у тих самих вишах; г) на усіх факультетах КДУУ і К-ПДУУ присудження наукових ступенів магістра і доктора дозволяється лише після повного сформування цих підрозділів (тобто з появою усіх чотирьох курсів підготовки студентської молоді). Зазначений термін може скоротити лише Міністерство освіти; д) керівник освітнього відомства (за отримання від держави кредитів) після відповідних звернень факультетів обох університетів надавав відрядження професорам (не більш як на два семестри), що пропрацювали тут не менше одного року; е) за відрядженими професорами зберігається їх посадовий оклад (крім того, за ними закріплюється право на отримання піврічного окладу і основної зарплати).

Статті 3-8 стосувалися фінансового становища і матеріально-технічної бази українських держуніверситетів. Так, на утримання закладів у 1918 р. передбачалось виділити з держказначейства: КДУУ –

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.7а.

653150 крб., К-ПДУУ – 548450 крб. З 1 січня 1919 р. фінансування університетів мало відбуватися в кошторисному порядку, відповідно до практичних потреб і наявних штатів. Упродовж чотирьох наступних років мали намір виділити з того ж джерела на завершення наукового облаштування кафедр необхідні додаткові кредити у розмірі, що визначався дійсною потребою.

З початку 1919 р. міністр освіти отримував право замовляти кредити на утримання і устаткування будинків обох університетів в кошторисному порядку відповідно до нагальних потреб.

Крім того, законопроект зобов'язував Кам'янець-Подільське «міське громадське управління» відвести безкоштовно в районі міста земельну ділянку для спорудження будинків К-ПДУУ. Вибір місця будівельного майданчика належало погодити з міністром освіти. До завершення будівельних робіт і початку експлуатації своїх навчально-лабораторних корпусів міське самоврядування мало надати Кам'янець-Подільському університетові й обладнати тимчасові приміщення за рахунок пожертви, зробленої міською думою (1 млн крб.).

КДУУ належало користуватися будинками університету св.Володимира¹.

При аналізі документа кидається у вічі спроба його авторів одним юридичним актом домогтися одночасного заснування обох державних українських університетів – і Київського, і Кам'янець-Подільського. Зрештою, подібної практики світовий досвід ще не знав.

24 червня 1918 р. міністр освіти, опрацювавши отриманий законопроект, висловив свої критичні зауваження щодо окремих статей. Зокрема, він не погодився з тим, що створювані вищі не зможуть відразу присвоювати вчені ступені через неповну структуру факультетів, запропонував «допустити представлення дисертацій, виконаних українською мовою, поряд з дисертаціями, виконаними російською, у всі вищі навчальні заклади України»². Саме так можна було зарадити дефіциту викладачів з науковими ступенями і вченими званнями в українських університетах у зв'язку з їх майбутнім розвитком. Наступного дня М.П.Василенко у листі до В.І.Вернадського застеріг, що комісія робить помилку, вважаючи, що ідея двох державних столичних університетів уже схвалена у верхах (ще не сказала свого слова Рада Міністрів). «...Я вважаю надзвичайно важливим, – наголосив він, – щоб Комісія поставила питання про заснування в Києві другого державного університету [першим

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.7а-7а, зв.

² Там само. – Арк.9.

вважався університет св.Володимира. –Авт.] по всій ширині і обміркувала з наукової, фінансової і громадської точки зору... Можливість заснування другого університету або ж заснування в університеті св.Володимира паралельних кафедр з українською мовою викладання. Я просив би Комісію врахувати наявність наукових сил, які володіють українською мовою настільки, щоб у новому університеті викладання розпочалося дійсно українською мовою. Необхідно також взяти до уваги, що створення нового університету, при невикористанні до кінця розширення [можливостей. –Авт.] старого, викличе зайві витрати з боку казни у той самий час, як важке фінансове становище України вимагає вкрай ощадливого ставлення до державних коштів...»¹.

Міністр не лукавив. Проблема видатків у гетьманській державі справді була. Але враховуючи наступний перебіг подій, пов'язаний з національним університетотворенням, виходить, що скрутне фінансове становище було не єдиним чинником зміни наміру міністра освіти. Очевидно, він відчував тиск тих політичних кіл, які вимагали від гетьмана України негайно українізувати університет св. Володимира². П.П.Скоропадський вважав негайну українізацію столичного російського університету абсурдом, утім, як сам зазначав, М.П.Василенко стримував його і запропонував план «безболісної» українізації того вишу³. Цілком можливо, що повернення до ідеї, висунутої ще за часів УЦР щодо відкриття в університеті св.Володимира паралельних українських кафедр як можливу альтернативу українському держ-університету (про це йшлося у листі міністра освіти до В.І.Вернадського від 24 червня 1918 р.), і було наслідком розмови у гетьмана.

Питання, запропоноване міністром освіти, голова вніс до порядку денного засідання комісії, яке відбулося 24 червня 1918 р. Результати обговорення його частково віддзеркалені в «Щоденниках» В.І.Вернадського: «Засідання комісії. Ділове, йшло добре. Зрушено ряд справ: штати, умови прийому. Прочитано лист Васил[енка] (він передав мій проект листа, згладив). Ганицький стримав вибух незадоволення українців [очевидно, йшлося про реакцію на пропозицію М.П.Василенка відмовитися від самостійного державного українського університету, а в університеті св. Володимира відкрити паралельно до російських українські кафедри. –Авт.], дуже розумно перевів справу

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.26.

² Скоропадський П. Зазначена праця. – С.52.

³ Скоропадський П. Українська культурна праця за Гетьманщини 1918-го року / Павло Скоропадський // Наша культура. – 1936. – Кн.4(13). – С.244.

на розгляд Кам'янецького унів[ерситету]. Розглядали умови утворення цього університету»¹.

І все ж «заспокоїти» представників українського університету, які працювали в комісії, було непросто. Питання про створення окремого КДУУ вирішили тимчасового зняти з обговорення і розглянути аж 4 липня 1918 р. Тим часом департамент вищої школи під керівництвом Ф.П.Сушицького підготував проект закону (складався із 9 статей) про заснування паралельних українських кафедр не в одному, а відразу в усіх трьох російських університетах України. Користуючись паузою, 2 липня на своє екстренне засідання зібралася рада лекторів КНУУ під головуванням не ректора (був у відрядженні в Криму), а декана Г.Г.Павлуцького для оцінки законопроекту. У ньому наголошувалося, що російські університети – св.Володимира, Харківський і Новоросійський – стають державними українськими, у яких, починаючи з нового 1918-1919-го навчального року, відкриваються з усіх навчальних дисциплін паралельні кафедри з обов'язковим викладанням українською мовою. Щоб уникнути кадрового голоду, передбачалось, що один професор зможе відразу працювати на двох кафедрах (тобто викладатиме двома мовами – відповідною для російських і українських студентів. Професура КНУУ, яка володіла необхідним науковим цензом, згодом могла перейти на штатні паралельні кафедри як в.о. екстраординарних професорів). Студентів українського університету зараховували до студентського контингенту університету св.Володимира². У підсумку рада лекторів погодилася на пропозицію І.І.Огієнка і визнала найбільш актуальним для того моменту не відкриття паралельних кафедр у російських університетах, а створення на базі КНУУ державного українського університету, як «того потребує національна українська культура й інтереси незалежної Української Держави». Що ж до проекту закону, то абсолютною більшістю голосів вирішили підтримати його в тому разі, якщо комісія буде наполягати на його ухвалі. До законопроекту додали ще одну, десятю за рахунком статтю, за якою міністру освіти з початку 1918-1919 академічного року доручалось призначати на кожен факультет усіх державних українських університетів не менше 3-х професорів, які мали б право обирати претендентів на українські кафедри, а також залишати професорських стипендіатів на українських кафедрах. Призначені професори Харківського і Новоросійського університетів повинні були обрати свої факультетські колеги на чолі з деканами і секретарями³.

¹ Вернадский В.И. Зазначена праця. – С.112.

² ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.37.

³ Там само. – Арк.37зв.

Отже, науково-педагогічні працівники українського вишу прийняли пропозицію українізувати російські університети в Україні, утім в жодному випадку не як альтернативу творенню столичного українського держуніверситету. Тож виходило, що міністр, не бажаючи того, ускладнив загальну ситуацію: крім запропонованих ним паралельних кафедр (на що були потрібні немалі кошти), з порядку денного не знімалося ще більш затратне з фінансового боку питання про трансформацію народного університету в державний.

Усі ці питання стали предметом дуже жвавого обміну думками членів комісії 4 липня 1918 р. У ньому взяли участь М.П.Василенко, Г.Г.Павлуцький, Ф.П.Сушицький, Є.В.Спекторський, І.В.Єгоров, В.І.Вернадський, К.Г.Воблий та ін. Не дійшовши згоди, вирішили продовжити обговорення питання на наступному засіданні¹, яке відбулося через 4 дні, 8 липня. Взятю паузу М.П.Василенко потратив, зокрема, на ревізію своїх попередніх пропозицій, висловлених письмово 24 червня 1918 р., відповідно до ситуації, що склалася, для розблокування розгляду цієї проблеми. За цих кілька днів він підготував на ім'я В.І.Вернадського нового листа (датований 8 липня), у якому наголосив, що попередні дебати 4 липня, у яких він брав участь, а також розмова з головою комісії переконали його у тому, що національним інтересам країни найбільш відповідатиме не відкриття паралельних кафедр в університеті св.Володимира, а «заснування в Києві самостійного другого [першим вважав університет св.Володимира. – Авт.] Державного Університету Українського»². У зв'язку зі зміною позиції міністра питання українізації російського університету в столиці вже не було актуальним в контексті основної мети діяльності комісії. На переконання М.П.Василенка, в державному українському університеті викладання має вестися «обов'язково українською мовою» (винятки робилися з дозволу міністра освіти в «особливих випадках»). Новий виш повинен був мати «свій власний особливий будинок» (розміщення українського і російського університетів під одним дахом допускалося як тимчасове, на короткий термін). Міністр пропонував винести на одне із засідань комісії питання, що стосувалося відкриття паралельних українських кафедр у Харківському і Новоросійському університетах, інших вищих школах, а також запровадження кафедр українознавства (української мови, літератури, історії України та історії західно-руського права) в усіх без винятку університетах України і Ніжинському історико-

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.39зв.

² Там само. – Арк.42.

філологічному інституті як обов'язкові для всіх студентів відповідних факультетів¹.

Нові міркування і настанови М.П.Василенка зняли напруженість у роботі комісії. В.І.Вернадський у зв'язку з цим заявив, що лист очільника освітянського відомства ставить підняте питання у нову площину. Після короткого обміну думками (В.І.Вернадський, Г.Г.Павлуцький, Д.І.Багалій, В.М.Константинович) члени комісії одноголосно проголосували за резолюцію про необхідність створення в столиці самостійного державного українського університету на тих засадах, які виклав міністр².

Виходячи з такої ухвали, логічним постало питання про будівництво власних університетських приміщень (під цей проект треба було мати земельну ділянку площею 15-20 дес.). Для вибору її сформували спеціальну підкомісію (Д.І.Багалій, Г.Г.Павлуцький, В.І.Луцицький, О.В.Корчак-Чепурківський)³.

Далі комісія зосередилася на розгляді раніше внесеного Міністерством освіти «Законопроекту щодо перетворення Київського Українського Народного Університету в державний університет». У пояснювальній записці до нього, зокрема, зазначалось, що відкритий у жовтні 1917 р. КНУУ залишався народним не більше одного місяця, потім він еволюціонував у бік класичного і за складом професури, навчальних програм, рівнем підготовки зарахованих студентів «майже нічим не відрізнявся від Державного Університету св.Володимира і наприкінці поширився до справжнього Університету за всіма чотирма факультетами [насправді, повноцінно існували лише три факультети, оскільки медичний запрацював лише з весняного семестру. –Авт.], хоч до останньої хвили не одержує жодної допомоги із державних коштів»⁴.

Обговорення проекту проходило на наступних чотирьох засіданнях комісії (11,15,18 і 22 липня). Його ухвалили в російськомовному варіанті. Переклад українською доручили Д.І.Багалію, О.В.Корчак-Чепурківському, І.І.Огієнку і Ф.П.Сушицькому⁵.

У більш спокійнішому руслі працювала комісія з розв'язання іншої важливої проблеми – вироблення засад університету у Кам'янці-Подільському. Ще 20 червня В.І.Вернадський вніс пропозицію розглянути питання про створення державних українських універси-

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.42-42зв.

² Там само. – Арк.45.

³ Там само. – Арк.45зв.

⁴ Там само. – Арк.21.

⁵ Там само. – Арк.61.

тетів не цілісно, а окремо. Під час другого засідання комісії, яке відбулося 24 червня 1918 р., І.І.Огієнко доповів у загальних рисах про ситуацію у Кам'янці-Подільському. Оскільки візит делегації на Поділля відбувся ще за часів УЦР, то не було зрозуміло, чи за нових державно-політичних умов міське самоврядування готове сприяти матеріальному розв'язанню університетського питання в його місті. Тому одностайно погодившись з необхідністю заснувати університет в адміністративному центрі Подільського регіону, комісія доручила І.І.Огієнку, як ректору майбутнього університету і юрисконсульту Міністерства освіти і мистецтва Уляницькому навідатись до Кам'янця-Подільського і «цілком конкретно з'ясувати питання про раніше дані обіцянки університету містом і земством та перетворити ці обіцянки в зобов'язання юридичного характеру, звернувши увагу на закріплення за університетом відповідним актом не менше 50 дес. землі». Департаменту вищої школи належало внести на найближче засідання комісії окремих законопроект про заснування цього вишу¹.

Внесений документ розглянули і схвалили 1 липня 1918 р., що мало велике значення для поїздки І.І.Огієнка (юрисконсульт з невідомих причин з Києва не виїхав). 6 липня він був у Кам'янці-Подільському. Виконуючи покладені на нього обов'язки, передусім зустрівся з УК міської думи, якій повідомив, що тимчасова міністерська комісія, очолювана В.І.Вернадським, визнала за необхідне якомога швидше відкрити університет тут, у центрі прикордонного Поділля. Від себе додав, що висока школа для регіону – це надбання величезного національно-культурного значення. Місто матиме основу культурного й економічного розвитку. Тому до організації університету необхідно залучити всі можливі інституції та діячів, які розуміють значення справи і зможуть їй реально допомогти².

Виходячи із очікуваних більш складних завдань, Університетську комісію оперативно реформували. Її склад збільшили до 21 особи, які представляли міську думу, Подільське історико-археологічне товариство, «Просвіту», Товариство природодослідників Поділля, губернське і повітове земства. Головою обрали І.І.Огієнка, який розподілив обов'язки між усіма членами УК, дав відповідні доручення своєму заступникові П.М.Бучинському³.

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.25зв.

² Приходько В. Зазначена праця. – С.27.

³ Там само. – С.28.

Важливо було залучити до практичного університетського будівництва національні курії, які посідали важливе місце в управлінні, господарстві і культурі міста. Виходячи з цього стратегічного завдання, І.І.Огієнко зустрівся з рабином місцевої єврейської громади Оксманом і пообіцяв йому домогтися відкриття в майбутньому вищої кафедри юдаїки, виділити для молодих євреїв до 25 відсотків усіх студентських місць. Взамін отримав запевнення, що громада збере на потреби закладу не менше 100 тис. крб.¹. У розмові з головою польських громадських організацій лікарем Т.Заленським в.о.ректора пообіцяв домогтися відкриття в університеті кафедри полоністики, а також пообіцяв приймати на навчання польську молодь без будь-яких обмежень і виділяти їм державні стипендії. Польські організації зі свого боку мали намір підтримувати заклад матеріально і зібрати для його зведення 50 тис. крб.². (На жаль, віднайти документи про виконання єврейською і польською громадами міста взятих фінансових зобов'язань не вдалося).

Того ж таки насиченого робочого дня екстренно зібралася міська дума, яка у відповідь на звернення посланця міністерської комісії мала підтвердити свою попередню ухвалу від 1 квітня 1918 р. або ж відмовитись від неї. За повідомленням преси, у приміщенні думи, де вдруге ставилося питання важливої історичної ваги, «зібрався ... увесь інтелігентний Кам'янець, оскільки близько до серця приймає він університетську справу, із одвертою душею йде назустріч великому культурному ділу». Дума, як від неї і очікували, відповіла ствердно. Проводжали І.І.Огієнка до потяга представники усіх культурно-просвітних та інших громадських організацій міста з надією на його швидкий наступний приїзд з усіма прийнятими у столиці історичними документами³.

До Києва в.о.ректора привіз усі необхідні для розв'язання університетської справи постанови: міської думи – про асигнування на потреби вишу 1 млн крб., виділення під спорудження нових корпусів 100 дес. міської землі у вигідному мікрорайоні та передачу йому у тимчасове користування (до збудування своїх приміщень) триповерхового будинку міської середньої технічної школи, склад Університетської комісії, якій треба було надати державні права;

¹ Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура. – 1935. – Кн.8. – С.511.

² Там само.

³ Кам'янецький Укр[аїнський] Держ[авний] Ун-т // Відродження. – 1918. – 31 (18) липня. – Ч.100. – С.3.

губернської народної управи – про асигнування на потребу закладу сумарно на 3 роки 1 млн крб. (в середньому по 333,3 тис. крб. щорічно)¹.

11 липня 1918 р. комісія заслухала звіт І.І.Огієнка про результати поїздки до Кам'янець-Подільського і висловила йому подяку за оперативне й ефективне вирішення дорученої справи. Крім того, ухвалили рішення звернутися до Міністерства освіти з проханням, по-перше, розв'язати питання про тимчасове розміщення К-ПДУУ в приміщенні технічного училища, а по-друге, тимчасово затвердити склад Університетської комісії і доручити їй взяти на себе обов'язки з охорони будинку і складання інвентарного списку. Для створення в структурі університету факультетів організували окрему підкомісію, до якої увійшли Д.І.Багалій, В.І.Вернадський, І.В.Єгоров, Б.Л.Личков, В.І.Луцицький, І.І.Огієнко і Г.Г.Павлуцький².

Комісія повернулася до законопроекту про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету і ухвалила його в останньому читанні 26 липня 1918 р. Текст документа був україномовний².

Отже, за Української Народної Республіки було вироблено змістовний план реформування вищої освіти, який передбачав українізацію чинних вишів і створення державних українських університетів. Намір об'єднати КНУУ і університет св.Володимира не знайшов підтримки серед професорсько-викладацьких корпорацій обох закладів. Проти цього висловився і з'їзд представників вищих навчальних закладів України.

Після гетьманського перевороту активно запрацювала Комісія в справах вищих шкіл і наукових інституцій на чолі з В.І.Вернадським, що складалася переважно з представників української і російської професури, які мали різне бачення шляхів реформування вишів. Попри різні складнощі у роботі, комісія за короткий час зуміла виконати поставлене їй основне завдання і виробила два важливі законопроекти – про перетворення Київського народного українського університету в Київський державний український університет і заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Так, на підготовчому рівні була завершена велика законодавча робота із формування нової університетської системи освіти, що відповідає б духові молодій українській державності. У цій складній

¹ Огієнко І. Зазначена праця. – С.511.

² ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.55.

і напруженій справі авторитет, досвід і ерудиція В.І.Вернадського відігравали одну з вирішальних ролей. Не нав'язуючи своєї думки, вивчаючи настрої і пропозиції усіх членів очолюваної ним структури, прислухаючись до порад М.П.Василенка, він в режимі гласності і прозорості зумів розгорнути роботу так, що внутрішні суперечності, які давалися взнаки особливо на початковому етапі роботи, не стали на заваді розв'язання такого доленосного завдання, як підготовка проектів нормативних актів про заснування двох державних українських університетів – вогнищ вищої освіти і науки молодой української нації.

3.3. Юридичне оформлення державних українських університетів та їх законодавча підтримка владою

Робота комісії В.І.Вернадського започаткувала тривалий процес формування нормативно-правової бази державних українських університетів, який охоплює період з літа 1918 по осінь 1920 рр., тобто повністю накладається на добу гетьманату і другої УНР. Попри суттєві відмінності у внутрішньому устроєві обох зазначених типів української держави, у правовому забезпеченні національно-університетської галузі освіти спостерігалася наступність і пролонгування попередніх державно-правових актів у цій сфері.

Вирішальним для становлення і розвитку національних університетів мало їх юридичне оформлення влітку 1918 р. 5 серпня Рада Міністрів Української держави розглянула поданий Міністерством освіти й мистецтв законопроект, підготовлений Комісією в справах вищих шкіл і наукових інституцій. Як свідчить журнал засідання уряду, спочатку розглядали законопроект про перетворення Київського народного українського університету в Київський державний український університет. Міністри, в принципі погодившись зі змістом документа, все-таки внесли до нього певні зміни. По-перше, вони стосувалися ст.ІІІ, у якій йшлося про ценз для студентського контингенту. Так появилася норма, за якою «усі студенти, котрі не мають атестату..., до часу одержання діпльому мусять цей атестат представити, без чого діпльому одержати не можуть». По-друге, урядовці вирішили не допускати до науково-педагогічної праці в університеті осіб, які не мали наукових ступенів. У зв'язку з цим

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.63 зв.

проголосували за виведення з тексту повністю ст. V, що передбачала подібну практику. По-третє, до законопроекту внесли норму, за якою навчання в університеті мало вестися українською мовою. По-четверте, із тексту виключили чотири статті (VI, VII, VIII і X) на тій підставі, що кожна із них згодом доведеться трансформувати в окремі законодавчі акти¹.

Під час обговорення законопроекту про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету несподівано виникла дискусія щодо мови викладання на кафедрах польської і єврейської літератури й історії. М.П.Василенко і В.В.Зінківський вважали, що вивчення цих дисципліни необхідно проводити відповідними національними мовами. Утім з цим не погодилась більшість міністрів, які проголосували за те, «що в інтересах слухачів українців навчання обох наук мусить проводитися на українській мові»².

Не було згоди і щодо необхідності відкриття кафедри румунської мови (її відкриття обстоював М.П.Василенко). Голосування показало, що позицію міністра освіти підтримали всього три урядовці. Більшість не погодилася із запропонованою нормою. За свідченням Д.І.Дорошенка, який брав участь у тому засіданні, вони виходили з міркувань, що українцям треба збільшувати свій культурний вплив на румунів, а не навпаки, і не допускати розвитку «румунщини, яка, – на їх думку, – не має ніякої загальнолюдської ваги й інтересу»³.

Міністри не погодились зі ст.ст. XIII і IX законопроекту, зовсім виключивши їх із тексту, висловилися за іншу редакцію статті про побудову приміщень К-ПДУУ. Після відповідних змін вона набула такого вигляду: «...Доручити Міністрові Народної Освіти ввійти з Кам'янецьким Самоврядуванням у договірні відносини, шляхом котрих забезпечити Міністерству виконання названим самоврядуванням прийнятих на себе постановою Міської Думи від 6.06.1918 р. [насправді – 6.07.1918 р. - Авт.] обов'язань як відносно необхідного для будування будинку університету участку мійської землі, так і асигнування 1000000 крб. на його будування, для потреб університету садиби і будинку технічної школи». Аналогічний договір міністрові освіти належало укласти і з Подільським губернським земством, яке зобов'язувалося асигнувати на потреби університету 1 млн крб.⁴.

¹ ЦДАВО України. – Ф.1063. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.148-149.

² Там само. – Арк.149.

³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Вид.2-е / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. – С.413.

⁴ ЦДАВО України. – Ф.1063. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.149зв.

Із вказаними змінами проекти було прийнято. 17 серпня 1918 р. гетьман України затвердив їх¹, відтак надавши обом актам, згідно з «Законами про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р., необхідної юридичної сили.

Відповідно до закону Київський державний український університет, який засновувався з 1 липня 1918 р. в результаті припинення існування такої юридичної особи, як КНУУ і на його базі, мав складатися з чотирьох факультетів: историко-філологічного, фізико-математичного, правничого (вони нараховували по два курси) і медичного (мав лише перший курс). Усі студенти КНУУ переводилися на другі курси КДУУ із зарахуванням всіх прослуханих дисциплін і складених іспитів (якщо у когось із них на той час не було атестата про середню школу, то цей документ належало подати до канцелярії студентських справ не пізніше складання випускних іспитів). Мовою навчання ставала українська. Професори і в.о. професорів (приват-доценти), які входили до складу факультетів народного університету, приймалися до складу аналогічних навчальних підрозділів КДУУ. До викладацької праці не допускалися особи, які не мали наукових ступенів. Упродовж перших п'яти років на посади в.о. екстраординарних професорів могли обиратися особи з науковим ступенем магістра і званням приват-доцента одного з російських чи українських університетів (не менше трьох років). Що ж до посад ординарних і екстраординарних професорів, то на них могли претендувати українські та російські вчені, які мали ступінь доктора одного із закордонних університетів і були відомі своїми науковими працями й викладацькою діяльністю у тих самих вищих навчальних закладах. КДУУ надавалося право приймати випробування для присвоєння наукових ступенів магістра і доктора наук «лише після повного оформлення [факультетів] в складі всіх курсів».

Закон давав право міністрові освіти і мистецтва, починаючи з 1919 р., замовляти державні кредити на будівництво і облаштування власних будинків КДУУ (тимчасово заклад мав використовувати приміщення вищих і середніх навчальних закладів Києва з дозволу керівника освітнього відомства і за згодою рад тих шкіл). Вибір місця для будівництва, виготовлення плану і проектно-кошторисної доку-

¹ Див.: Ухвалений Радою Міністрів закон про перетворення Київського Народного Українського Університету в Київський Державний Український Університет. Затверджую. Павло Скоропадський. 17 серпня 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 29 серпня. – №41. – С.2; Ухвалений Радою Міністрів закон про заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Затверджую. Павло Скоропадський. 17 серпня 1918 року. Київ // Там само. – С.3.

ментації покладалися на спеціальний комітет, сформований з представників правління університету, Міносвіти, Держконтролю за участю архітектора, а також інших осіб, яких запропонує міністр освіти (комітет мав працювати за своїм статутом). Керівникам окремих інститутів і науково-допоміжних установ КДУУ надавалося право брати участь у засіданнях комітету з правом вирішального голосу (вибірково) лише у тих питаннях, які стосувалися зазначених підрозділів¹.

Кам'янець-Подільський державний український університет створювався також з 1 липня 1918 р. У його структурі передбачались чотири факультети, утім з осені 1918 р. розпочинали роботу лише два – історико-філологічний і фізико-математичний з двома відділами – математичним і природничо-історичним. Навчальний процес мав бути україномовний. В окремих випадках з дозволу міністра освіти робилися винятки для тих, хто володів російською мовою. Професорсько-викладацькі кадри формувалися за тими ж вимогами, що й у КДУУ. Перший ректор, перші декани факультетів, а також увесь склад професорської корпорації першого курсу призначався керівником освітнього відомства. На історико-філологічному факультеті на загальних підставах створювалися дві національні кафедри – польської і єврейської літератури й історії.

Закон доручав міністрові освіти, починаючи з 1919 фінансового року, замовляти кредити на будівництво приміщень університету відповідно до реальних потреб. За спорудження нових університетських корпусів відповідала спеціальна «Комісія по збудуванню Кам'янець-Подільського державного українського університету», очолювана ректором (до її складу входили 13 представників міського самоврядування, 5 – губернського земства, 3 – громадських організацій і наукових установ міста, а також представники правління університету й архітектор)².

Отже, попри певні відмінності, які впливали із особливостей творення і стартових можливостей названих університетів, обидва акти були досить схожі, що засвідчувало єдиний методологічний підхід до формування системи національної вищої освіти, представлені двома українськими університетами – у столиці і в периферійному, прикордонному місті.

¹ Див.: Ухвалений Радою Міністрів закон про перетворення Київського Народного Українського Університету в Київський Державний Український Університет. Затверджую. Павло Скоропадський. 17 серпня 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 29 серпня. – №41. – С.2.

² Ухвалений Радою Міністрів закон про заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Затверджую. Павло Скоропадський. 17 серпня 1918 року. Київ // Там само. – С.3.

Через відсутність статуту державних українських університетів (підготовлений у березні 1918 р. проект не набрав юридичної сили) обидва закони зобов'язували колективи університетів послуговуватися «Загальним статутом імператорських російських університетів» 1884 р. Він складався із 6 відділів, другий і третій з яких поділялися на глави. Загальна кількість статей нараховувала 157¹.

Відділ I «Статуту» складався з 5 статей, частина яких повністю втратила актуальність для тодішньої України. Так, ст.1 віддавала університети під особливе покровительство імператора. Те ж стосується ст.4 в частині підпорядкування кожного університету «начальству попечителя місцевого навчального округу» (в Україні навчальні округи перестали функціонувати у грудні 1917 р.). Університети знаходилися у головному віданні міністра народної освіти (ст.4). Безпосереднє управління закладом покладалося на ректора за участі у передбачених випадках Ради, правління, зборів і деканів факультетів (ст.5).

У відділі II «Управління університетом» мертвою для українських університетів виявилася глава I «Попечитель навчального округу» (ст.ст.6-9). Повноваження ректора були виписані у розділі II (ст.ст. 10-21). Ст.10 передбачала вибір ректора міністром народної освіти з-поміж ординарних професорів терміном на 4 роки з наступним затвердженням самодержцем. У безпосередньому підпорядкуванні ректора були секретар, рада і правління, а також особи, що працювали за наймом у канцелярії, бібліотекар, його помічники, секретар бібліотеки, казначей, бухгалтер, архітектор, ексекютор (чиновник, який відав господарськими справами і наглядом за зовнішнім порядком), архіваріус і лікар. Ректор головував у раді і правлінні, міг вести збори факультетів, мав наглядати за: 1) правильним ходом навчального процесу в університеті і за повнотою викладання усіх дисциплін; 2) належним виконанням всіма службовцями і їх помічниками покладених на них обов'язків; 3) дотриманням студентами і всіма відвідувачами університету встановлених правил і спонуканням їх до того посадовцями, яким безпосередньо доручався нагляд за цим; 4) утриманням навчально-допоміжних установ університету; 5) правильною витратою коштів закладу; 6) збереженням університетського майна². Крім того, ректор ухвалював розпорядження про зарахування студентів, заходи щодо підтримки в структурних підрозділах порядку

¹ Высочайше Учрежденный Общий Устав Императорских Российских Университетов // Полное собрание законов Российской империи. Собр.3-е. – СПб., 1887. – Т.IV. 1884 г. – С.457-472.

² Там само. – С.459.

і спокою, дозволяв відпустки, ініціював нагородження працівників університету¹.

Діяльність факультетів регламентували статті розділу III. Кожний навчальний підрозділ складався з декана і професорів, які викладали тут доручені їм навчальні дисципліни. До складу факультету входили також приват-доценти, лектори й особи, які працювали в навчально-допоміжних установах університету. Факультет очолював декан, якого призначали на 4 роки. Збори факультету мали досить широкі повноваження: проводили випробування на наукові ступені (зазначимо, що за українським законодавством 1918 р. ця функція заморожувалася до повного сформування структури факультетів), а також півкурсів (семестрові), перевірні, змагальні та інші заходи, які мали на меті «забезпечення успішного ходу студентських занять»², зарахування студентам семестрів і вручення їм випускних свідоцтв про закінчення повного університетського курсу; приймали ухвали про видачу магістрам свідоцтв про проходження ними випробувань на ступінь магістра, а також свідоцтв на право читання лекцій зі званням приват-доцента; розглядати праці, які могли видаватися за кошти університету чи з його схвалення; призначати щорічні завдання студентам і стороннім слухачам для виконання наукових праць; присуджувати студентам і стороннім слухачам медалей і почесних відгуків за написані ними наукові праці; присуджувати премії за наукові праці, виконані за завданнями вчених, у тих випадках, коли право на це надавалось особливими ухвалами; обговорювати пропозиції ректора про заходи забезпечення повноти і правильності викладання і приймати щодо них відповідні ухвали; дозволяти професурі читати лекції і призначати практичні заняття з дисциплін, що виходили за межі кафедрального навантаження у тому разі, коли обраний для викладання предмет стосувався іншого факультету; розглядати звіти викладачів щодо проведення практичних занять зі студентами; допускати у передбачених випадках докторів іноземних університетів до випробувань на ступінь магістра без попередньої перевірки знань повного курсу наук факультету³.

Чітко регламентувалися питання, які виносили факультети на розгляд ради університету. До них зараховували: 1) пропозиції щодо осіб, які претендували на заміщення вакантних посад професорів і

¹ Высочайше Учрежденный Общий Устав Императорских Российских Университетов. – С.459.

² Там само. – С.459-460.

³ Там само. – С.460.

лекторів; 2) удостоення науковими ступенями осіб, які виконали встановлені для цього умови; 3) порушення питання про присудження наукового ступеня доктора наук без магістерських випробувань і виконання дисертації особам, які були відомі своїми науковими працями, а також про допущення осіб, відомих своїми науковими досягненнями, на здобуття докторського ступеня прямо; про затвердження докторами наук тих магістрів, які виконали особливо цінні дисертації; 4) вироблення навчальних планів і оглядів викладання з розподілом часу на лекції і практичні заняття за днями і годинами; 5) пропозиції щодо об'єднання чи перенесення кафедр одного факультету на інший; 6) пропозиції щодо запровадження різних випробувань та умов допуску до них; 7) обміркування заходів про тимчасове викладання на вакантних кафедрах; 8) пропозиції про винагороду приват-доцентам; 9) розподіл грошових коштів між навчально-допоміжними установами факультету, пропозиції щодо вдосконалення їх діяльності; 10) повернення проектів документів, отриманих від ради і правління університету, зі своїми висновками¹. На розгляд правління університету факультети мали право виносити пропозиції щодо розподілу приміщень під навчально-допоміжні установи і зміни до них, прохання про призначення студентам стипендій і одноразових грошових допомоги².

Рада університету, яка складалася з усіх професорів і працювала під головуванням ректора, була головним колегіальним органом, наділеним широкими повноваженнями. Так, вона щорічно встановлювала кількість медалей для нагородження студентів і сторонніх слухачів за праці, виконані на запропоновані теми, розподіляла їх серед факультетів; затверджувала ухвалу про присудження наукових ступенів особам, які виконали усі передбачені умови, а також ступеня доктора наук тим магістрантам, які представили дисертації, що вирізнялися особливими науковими якостями; вибирала почесних членів університету, обирала на вакантні посади професорів; розглядала пропозиції щодо об'єднання і роз'єднання кафедр, заміни однієї кафедри іншою, питання про відкриття нових кафедр і перенесення кафедр з факультету на факультет; приймала ухвалу про тимчасове викладання на вакантних кафедрах; розглядала пропозиції про винагороду приват-доцентам, заснування при університеті наукових товариств, подання факультетських зборів про заходи щодо поліп-

¹ Высочайше Учрежденный Общий Устав Императорских Российских Университетов. 1884 г. – С.461.

² Там само. – С.460-461.

шення роботи навчально-допоміжних установ; за поданням факультетів допускала осіб, що були відомі своїми науковими працями, до здобуття наукового ступеня доктора наук безпосередньо; задовольняла звернення факультетських зборів про присудження наукового ступеня доктора наук без складання іспитів і захисту дисертацій особам, які були добре відомі своїми науковими працями; розглядала і схвалювала навчальні плани, які виробляли факультети; обмірковувала подані факультетами огляди викладання, що містили розподіл навчального часу на лекції і практичні заняття за днями і годинами; попередньо розглядала проекти правил: про прийом студентів до університету, допущення в заклад сторонніх слухачів, про обов'язки студентів, їх поведінку та відповідні покарання за порушення правил і обов'язків, про зарахування студентам півріч, проведення перевірних, змагальних і півкурсних робіт, про завідування університетською бібліотекою, придбання для неї клінік і користування ними та про завідування університетськими клініками; розглядала підготовлений правлінням кошторис університету¹.

Інший колегіальний орган – правління – займався майновими, фінансовими, студентськими та іншими питаннями. Так, правління розпоряджалося коштами, які отримував університет, зокрема і спецфондом (не більше 300 руб. [у випадку державних українських університетів – 300 крб. – Авт.] на один предмет у навчальному році), давало згоду на укладання контрактів за підрядами і поставками (не більше 500 руб. [500 крб. – Авт.] на кожний), на друк навчальних праць, схвалених зборами факультетів, за кошти університету чи від його імені, розглядало внесені ректором питання про прийом студентів та допуск сторонніх слухачів до університету, про перехід студентів з факультету на факультет і про відрахування з навчального закладу, інші студентські справи, зокрема покарання винних за порушення чинних правил (догана, арешт, звільнення і відрахування), прийом фельдшерів до студентської лікарні, призначало стипендії і грошові допомоги з наступним затвердженням їх вищими інстанціями, ініціювало питання про звільнення незаможних студентів від внесення плати за право навчання, розподіляло університетські приміщення під навчально-допоміжні установи і квартири посадовцям університету, запрошувало на роботу вчителів мистецтв, обирало бібліотекаря, його помічників, казначея, архітектора, університетського лікаря, екзакутора, архіваріуса, економа-екзакутора клінік, діловода, їх контори і наглядча².

¹ Высочайше Учрежденный Общій Устав Императорских Российских Университетов. – С.462-463.

² Там само. – С.463.

Правління належало розпоряджатися університетським майном, кредитами, відкритими на утримання закладу, приймати плату за слухання лекцій та інші доходи, оберігати і раціонально витратити кошти, контролювати виплату винагороди професорам та іншим викладачам за навчальну працю.

«Статут» передбачав посади інспектора студентів та його помічників. Утім в українських університетах таких посад не відкривали – функціонувала канцелярія студентських справ, яку наділили зовсім іншими функціями.

Відділ III «Устрій навчальної частини» складався із трьох глав. Перша містила норми, що регулювали викладання навчальних дисциплін. Українські університети не дотримувались частини статей (йдеться про ті, які передбачали функціонування на кожному факультеті кафедри богослов'я, викладання російської мови і літератури на історико-філологічному факультеті тощо). Ст.ст.55-58 і 63 містили перелік навчальних дисциплін, які треба було вивчати на історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному і медичному факультетах. Абсолютну більшість з них взяли для підготовки фахівців українські університети, доповнивши дисциплінами українознавчого циклу. Одному викладачеві заборонялось працювати відразу на двох кафедрах. Професор мав щотижня присвячувати викладанню дорученого предмета достатньо часу. Йому надавалось право «понад обсяг викладання по займаній кафедрі оголошувати курси і практичні заняття зі студентами і з інших предметів; причому, якщо оголошений предмет належав до іншого факультету, то слід було отримати на те свою згоду»¹.

Кожний факультет розробляв один чи кілька навчальних планів, робив огляд навчання на кожних півроку, з розподілом лекцій і практичних занять за днями і годинами. Ці документи розглядала рада університету, після чого подавала їх на затвердження міністру освіти. Кожний студент мав право, крім предметів свого факультету, за власним бажанням прослухати лекції, що читались на інших факультетах².

Розділ II «Випробування» чітко окреслював випробувальні заходи, які проводили відповідні комісії та факультети. Найперше екзамнувалися ті студенти, які виконали навчальний план і отримали від факультету випускні свідоцтва. В разі успішного проходження іспитів у комісії студент «відповідно до обсягу і якості виявлених ним знань»

¹ Высочайше Учрежденный Общий Устав Императорских Российских Университетов. – С.465.

² Там само. – С.466.

отримував випускний диплом першого або другого ступеня¹. Факультети проводили випробування на науковій ступені магістра і доктора наук, на отримання стипендії і грошової допомоги, перевірни, а також півкурсів роботи, які були обов'язковими лише для студентів-медиків.

У завершальному розділі йшлося про навчально-допоміжні установи (бібліотеки, семінарії).

Відділ ІУ стосувався викладацького складу й працівників навчально-допоміжних установ. Йшлося про ординарних і екстраординарних професорів, приват-доцентів, лекторів, працівників бібліотек і семінаріїв. Ст.99 чітко прописувала вимоги до професорського корпусу: «Ніхто не може бути професором, не маючи ступеня доктора в галузі науки, що відповідає його кафедрі. Крім того, для отримання звання професора необхідно довести здатність до викладання читанням лекцій упродовж щонайменше трьох років на посаді приват-доцента університету чи викладача іншого вищого навчального закладу. Ступінь доктора потрібний також для отримання звання профектора [лікаря-паталогоанатома. – Авт.]»².

«Статут» встановлював, що заміщення вакантної посади професора відбувається через вибори на факультеті і в раді університету з наступним затвердженням міністром освіти. Професор, який мав 25 років стажу викладацької роботи в університеті, отримував звання заслуженого професора³.

Приват-доцентами могли працювати особи, які мали наукові ступені, професори інших вищих навчальних закладів і відомі своїми працями науковці (з дозволу міністра освіти), а також особи, які витримали випробування на ступінь магістра, але ще не захистили дисертації (за умови, що після закінчення університету пройшло не менше трьох років). Контроль за роботою приват-доцентів покладався на деканів і ректора⁴.

Відділ V стосувався студентів. На навчання їх приймали один раз на рік (до 20 серпня). Студентами могли стати випускники гімназій відомства Міністерства народної освіти. За право навчання вносилися відповідна плата. Відповідно до міністерських правил майбутні фахівці мали право отримувати стипендії. За кращі наукові праці їх нагороджували золотими або срібними медалями. Найбільш здібних випускників залишали на 2 роки при університеті в статусі професорських стипендіатів для отримання наукового ступеня⁵.

¹ Высочайше Учрежденный Общий Устав Императорских Российских Университетов. – С.466.

² Там само. – С.467.

³ Там само. – С.468.

⁴ Там само. – С.469.

⁵ Там само. – С.469-470.

Завершальний УІ-й відділ містив перелік прав і переваг університетів. Так, усі університетські видання, а також отримана з-за кордону друкована і рукописна продукція не підлягали цензурі. Університетам надавалося право періодично видавати наукові праці професури, мати свої друкарні, книгарні, засновувати наукові товариства, купляти нерухомість, присвоювати звання почесного члена університету з видачею відповідних дипломів особам, які підтримували науку або прославились своєю обдарованістю і заслугами².

Отже, «Загальний статут імператорських російських університетів» 1884 р. був досить детальним нормативним актом, який охоплював всі основні сфери життєдіяльності вишів. Попри неприйнятність певної частини статей, яким виповнилося 34 роки, використання «Статуту» мало посприяти налагодженню розміреної праці національних університетів в Україні, хоч значною мірою і уподібнювало їх з внутрішньою організацією російських університетів.

Прийняттям двох базових законів, за якими започатковувалась національна вища освіта в Україні, не обмежувалася законотворча робота гетьманської влади. У її доробку були ще дві важливі постанови і кілька законів, які значно збагачували нормативно-правову базу і стосувалися фінансування закладів³, матеріально-технічної бази КДУУ⁴, розв'язання проблеми підготовки науково-педагогічних кадрів і отримання звання приват-доцента⁵, підвищення окладів усім працівникам вищої школи⁶, відкриття в структурі К-ПДУУ богословського факультету⁷.

¹ Высочайше Учрежденный Общій Устав Императорских Российских Университетов. – С.472.

³ Див.: Ухвалена Радою Міністрів Постанова про передачу до власности Міністерству Народньої Освіти та Мистецтва для потреб Київського Державного Українського Університету будинків бувшої Військової Миколаївської Артілерійської школи. Затверджуємо: Ф.Лизогуб, Д.Носенко, Генеральний Бунчужний Рогоза. 16 вересня 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 24 вересня. – №51. – С.1.

⁴ Див.: ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.202, 235зв; Спр.55. – Арк.13а зв.; Нові закони // Відродження. – 1918. – 26 (13) листопада. – Ч.194. – С.3.

⁵ Див.: ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.186-189; Ухвалений Радою Міністрів Закон про зміну умов здобуття звання приват-доцента в державних університетах України. Затверджую. Павло Скоропадський. 22 листопада 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 4 грудня. – №80. – С.4.

⁶ Див.: Ухвалений Радою Міністрів Закон про установлення роспису платні служачим вищих шкіл на Україні. Затверджую. Павло Скоропадський. 23 серпня 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 19 вересня. – № 47. – С.1-2.

⁷ Див.: Ухвалений Радою Міністрів Закон про заснування Богословського Факультету Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Затверджую. №712. Павло Скоропадський. 20 листопада 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 22 листопада. – №73. – С.4; ДАХО. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.155; Заснування богословського факультету // Відродження. – 1918. – 17 (4) листопада. – Ч.188. – С.4.

Уряди Директорії УНР продовжили законодавчу підтримку національної вищої школи. Приймалися постанови і закони, якими встановлювалося фінансування для роботи і зведення будинків університетів¹, вирішувалися їх земельні питання², підвищувалася зарплата приват – доцентам і позаштатним професорам³, надавалося право випускникам західноукраїнських вищих шкіл працювати в університетах Наддніпрянської України⁴, а самим українським держуніверситетам приймати іспити на ступені магістра і доктора наук⁵. На підтримку і розвиток К-ПДУУ, який, за послідовного функціонування у Києві то більшовицького, то денікінського, то знову більшовицького режимів, залишався єдиною національною вищою школою УНР, було спрямовано чимало урядових заходів, які знайшли віддзеркалення у різних законах. Оскільки цей заклад тимчасово розміщувався у приміщеннях, які йому не належали, Рада Народних Міністрів ухвалила закон, яким виділяла кошти на початкові роботи із зведення власне університетських будинків⁶. Взагалі на підтримку цього університету уряд виділив 2,45 млн грн. у рахунок кошторису 1919 р.⁷. Дбаючи про належну матеріально-видавничу базу К-ПДУУ, яка б не поступалася російським і європейським університетам, Рада Народних Міністрів задовольнила подання міністра освіти І.І.Огієнка і ухвалила постанову (за іншими джерелами – закон) про асигнування з коштів держскарбниці 200 тис. крб. на початкову організацію університетської друкарні і придбання для неї різних друкарських шрифтів⁸. З ініціативи І.І.Огієнка 24 березня 1919 р. уряд С.С.Остапенка ухвалив закон, за яким професори й асистенти кафедр анатомії

¹ Див.: ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.67зв.; Спр.15. – Арк.80-80зв.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали. У 2-х т., 3-х ч. / [Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін.]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Т.1. – С.41, 201, 204, 206, 219.

² Див.: Там само. – С.42, 206-207; ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.60-60зв.; Спр.117. – Арк.2; Ф.2582. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.8-9.

³ Див.: ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.67; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали. – Т.1. – С.218.

⁴ Див.: ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.81-81зв.; Ф.2201. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.68.

⁵ Див.: Там само. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.80.

⁶ Див.: Там само. – Спр.248. – Арк.2, 3-5; Спр.255а. – Арк.94; Ф.2582. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.112.

⁷ Див.: Там само. – Спр.12. – Арк.15.

⁸ Див.: Там само. – Арк.10; Ф.1065. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.107; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали. – Т.1. – С.239.

і зоології К-ПДУУ тимчасово отримували право виготовляти анатомічні препарати у Кам'янець-Подільській губернській земській лікарні до тих пір, доки не буде збудований власний анатомічний театр¹. 6 і 8 квітня 1919 р., йдучи назустріч потребі підготовки національних кадрів з більшої кількості спеціальностей, передусім аграрної і юридичної, Рада Народних Міністрів ухвалила закони, за якими з 1 квітня 1919 р. в структурі Кам'янець-Подільського університету відкривалися сільськогосподарський і правничий факультети з державним фінансуванням² (насправді обидва підрозділи запрацювали аж у жовтні 1919 р.). На пришвидшення розв'язання гострої кадрової проблеми спрямовувався затверджений Директорією УНР 12 квітня 1919 р. і ухвалений урядом закон «Про зміну порядку одержання вченого ступеня магістра для приват-доцентів університету». Він звільняв від складання усних іспитів тих осіб, які подали до захисту магістерські дисертації і при цьому мали вагомні наукові здобутки, працювали на посадах приват-доцентів держуніверситетів упродовж щонайменше чотирьох семестрів і викладали обов'язкові навчальні курси на вільних кафедрах³. Для повнішого забезпечення кадрами богословського факультету К-ПДУУ неабияке значення мало прийняття закону «Про надання Міністру культів права давати дозвіл доглядачам духовних шкіл і ректорам духовних семінарій викладати лекції в інших школах»⁴.

12 квітня 1919 р. на користь природничого відділу фізико-математичного факультету К-ПДУУ появився закон про створення у містечку Жванець Кам'янецького повіту Дністрянської біостанції (на її потреби виділяли 84700 грн.). Але у дію він вступив лише 1 липня 1919 р., що було пов'язано з чинним в УНР механізмом фінансування⁵.

Для поліпшення матеріального становища викладачів, співробітників і студентів здійснювались конкретні кроки українських урядів. Йдеться передусім про ухвалу законів, якими підвищувалися зарплата і різні допомоги працівникам університету в зв'язку з інфляцією⁶. У жовтні – листопаді 1919 р. появились урядові постанови,

¹ Див.: ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.19.

² Див.: Там само. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.104; Спр.205. – Арк.1-2; Ф.2582. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.22-33зв., 27-28.

³ Див.: Вістник державних законів для всіх земель Української Народньої Республіки. – Вип.21. – С.146-147.

⁴ Вістник державних законів для всіх земель Української Народньої Республіки. – Вип.20. – С.318.

⁵ Там само. – Вип.21. – С.147; ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.108.

⁶ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.8. – Арк. 100-100зв.; Спр.12. – Арк.33зв.; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.34, 40, 61.

за якими в розпорядження Міносвіти виділялися кошти на ремонт будинків¹ і на поточне утримання К-ПДУУ², а для допомоги незможним студентам, які походили з селян, робітників і трудової інтелігенції, заснували 10 стипендій³.

Після 15 листопада 1919 р., коли Директорія і уряд УНР тимчасово залишили Україну, а міністр ісповідань був призначений Головноуповноваженим представником української влади для зносин з польськими військовими і цивільними чиновниками на південному заході Поділля, підтримка К-ПДУУ не припинялася. В розпорядженні І.І.Огієнка було 30 млн грн. «на видатки по піклуванню громадян УНР, що залишаються на цій території» (згодом цю суму збільшили). Із вказаної суми міністр намагався робити видатки і на користь університету, дотримуючись встановленого правового механізму. 1 січня 1920 р. нарада трьох міністрів (І.І.Огієнко, П.І.Холодний і М.Шадлун), яка відбувалася у Кам'янці-Подільському, ухвалила законопроект «Про тимчасове підвищення з 1-го грудня 1919 р. оплатних норм служачим Кам'янець-Подільського Державного Університету». При цьому були схвалені нові оклади по 45 розрядах працівників закладу⁴. 26 січня С.В.Петлюра затвердив урядову постанову «Про видачу одноразової допомоги на Різдвяні свята 1920 року (за старим стилем)»⁵. Аналогічну постанову ухвалила група міністрів і їх заступників, які перебували у Кам'янці-Подільському в березні 1920 р. напередодні великодніх свят⁶.

7 травня 1920 р. І.І.Огієнко провів через засідання уряду закон «Про видачу платні наперед за м.м. травень, червень, липень і серпень тим професорам і приват-доцентам Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету, які посилаються в наукову командировку»⁷. А у вересні того ж року, коли І.І.Огієнко разом з міністрами знаходився у Тарнові, він домігся прийняття рішення про виділення частини державних коштів на придбання літератури для бібліотеки К-ПДУУ⁸. Наступного місяця, під час осідку в Станіславі, Рада Народних

¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.60-60зв.

² Там само. – Арк.68.

³ Там само. – Арк.62; Ф.1065. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.121зв., 122.

⁴ Там само. – Арк.40-42.

⁵ Там само. – Арк.45.

⁶ Там само. – Арк.55.

⁷ Там само. – Ф.1065. – Оп.2. – Спр.77. – Арк.1; Ф.2582. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.66.

⁸ Див.: Там само. – Ф.1065. – Оп.2. – Спр.8. – Арк.51зв.; Спр.9. – Арк.13; Спр.15. – Арк.44; Спр.18. – Арк.9зв.-10; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали. – Т.2. – С.186.

Міністрів УНР ухвалила закон про асигнування значної суми на придбання наукових і навчальних видань для богословського та історико-філологічного факультетів К-ПДУУ¹.

Незадовго до початку нового 1920-1921 навчального року уряд зробив університету в Кам'янці-Подільському ще один подарунок – ухвалив закон «Про відкриття з 1 жовтня 1920 р. політехнічного факультету Кам'янець-Подільського Державного Університету». За задумом такий структурний підрозділ мав сприяти Подільському регіону «у розвитку техніки і культури», «боротьбі із загальним занепадом ... залізниць, фабрик і заводів»². Цей крок свідчив не лише про турботу української влади про національну вищу школу, економіку і культуру країни, а й про віру в успіх національно-визвольних змагань. Однак уже в листопаді 1920 р. ситуація виявилась безнадійною і українському державному проводу довелося назавжди покинути рідний край.

Отже, у серпні 1918 р. уряд прийняв зі змінами, а гетьман затвердив досить схожі закони про започаткування двох державних українських університетів. Навчальний процес у цих вишах мав бути україномовний. Через відсутність статуту нових університетів закони зобов'язували послуговуватися російським університетським статутом 1884 року (у ньому була низка застарілих норм). Після появи двох базових законів, які де-юре започаткували національну вищу освіту в Україні, гетьманська влада прийняла низку постанов і законів, які розширили нормативно-правову базу діяльності українських вишів. За Директорії УНР ця робота була продовжена (загалом було створено понад два десятки законодавчих актів, які набрали юридичної сили).

3.4. Уроцисте відкриття державних українських університетів – свято національної культури

На відміну від Української Центральної Ради, яка до осені 1917 р. проводила масові народні маніфестації, що позитивно позначалося на її авторитеті, гетьманщині не випадало пропагувати нову українську державу широким масам через аналогічні заходи. Навіть більше, влада відразу заборонила проведення селянського з'їзду. Поєднуючи національно-консервативні і ліберально-реформаторські засади,

¹ Див.: ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.2. – Спр.15. – Арк. 44, 47,57; Спр.18. – Арк.25зв.-26. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали. –Т.2. – С.246.

² Див.: ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.89.

керівництву країни потрібен був демонстраційний демократичний форум для спростування стереотипу про одіозність і недемократичність нового режиму. Перед початком навчального року ставка була зроблена на велелюдне урочисте відкриття КДУУ.

За розпорядженням П.П.Скоропадського у вересні 1918 р. була створена спеціальна Комісія з вироблення церемоніалу свята. Її очолив керівник Головного управління мистецтв і національної культури Міністерства освіти і мистецтв П.Я.Дорошенко. Безпосередній зв'язок між ним і гетьманом підтримував господар Гетьманського будинку генерал-хорунжий М.М.Ханенко¹. Урочистості мали відбутися у приміщеннях колишньої Миколаївської гарматної школи, які, як зазначалось, передали у користування університетові. Згодом комісія виробила програму заходів у такій послідовності: 1) молебен, 2) читання жалуваної грамоти Ясновельможного пана Гетьмана, 3) відповідь ректора на грамоту, 4) привітання університету від різних інституцій і осіб, 5) академічна промова ректора КДУУ Ф.П.Сушицького і 6) академічна промова ректора К-ПДУУ І.І.Огієнка. Дійство запланували на 6 жовтня 1918 р.^{*}, в неділю. Розпочати мали об 11.00². Виявили бажання взяти участь у святі і студенти, об'єднані в Головну студентську раду³. У призначений день київська газета «Відродження», яка впродовж квітня-вересня 1918 р. присвятила реформуванню вищої освіти чимало змістовної інформації, опублікувала підсумковий матеріал про становлення нового національного університетського центру. На переконання автора, університет постає «в тяжкі і страшні часи великих мук велетня-народа і роля його у відродженні України повинна бути величезна. Він не може усунутися від священної праці по будуванню національної культури України. Він повинен з'явитися одним з головніших факторів визволення глибоко збуреної світовою війною батьківщини та перетворити її в поновлену та розцвітну велику державу повноправного члена в сем'ї культурних народів світа»⁴. У

¹ Київський Державний Університет // Відродження. – 1918. – 26 (13) вересня. – Ч.165. – С.7.

^{*} М.В.Марчук помилково пише, що КДУУ відкрили у серпні 1918 р., коли було прийнято закон про перетворення КНУУ у Київський державний український університет (див.: Марчук М. Освітні процеси в Україні в період національно-культурного відродження 1917-1920-х років / М.Марчук. – Коломия: Видавн.-поліграф. тов.-во «Вік», 2002. – С.17).

² Урочисте відкриття // Відродження. – 1918. – 5 жовтня (22 вересня). – Ч.152. – С.7.

³ Засідання студентської ради // Відродження. – 1918. – 4 жовтня (21 вересня). – Ч.151. – С.7.

⁴ Бурлака. Київський Державний Український Університет // Відродження. – 1918. – 6 жовтня (23 вересня). – Ч.153. – С.3.

тому ж номері помістили інтерв'ю з ректором Ф.П.Сушицьким. Керівник закладу розповів про завдання держуніверситету, склад професури і студентський контингент, нагальні проблеми і перспективи розвитку¹.

На свято прибуло багато гостей, з-поміж яких міністри, урядовці, високі церковні ієрархи, послы Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини, Фінляндії, культурно-освітні діячі, керівники вищих шкіл, представники багатьох українських громадських організацій, чимало простих киян. За підрахунками Д.І.Дорошенка, в урочистостях взяли участь 2 тис. осіб². Подіум, з якого мав промовляти гетьман України, устелили килимами. В центрі, на висоті розмістили портрет Тараса Шевченка, прикрашений українськими рушниками. Місця і проходи «затопила жива маса людей». Усі чекали приїзду Павла Скоропадського, якому спецслужба доповіла, що політичні противники готують на нього замах (серйозність інформації не викликала сумніву, адже не так давно, 30 липня 1918 р., біля гетьманської резиденції був убитий головнокомандувач німецьких військ в Україні Г.Ейхгорн). Близьке оточення наполягало, щоб він того дня не покидав палац, але П.П.Скоропадський вирішив ризикнути і взяти участь у святі. І вже в еміграції він скаже, що за той сміливий крок йому не довелося жалкувати³.

При вході до будинку університету керівника держави зустріли вдячні господарі. Від керівництва і професури його вітав проректор Ф.П.Швець. Гетьман пройшов у зал, а потім до свого місця на подіумі, де знаходилось спеціальне крісло для нього (на той час запланований молебень, який відправляв священник О.Липківський, вже відбувся). П.П.Скоропадський постав перед публікою в історичному гетьманському вбранні: атласному білому жупані і соболевій шапці з пір'ям страуса. Знявши її, він в цілковитій тиші голосно прочитав текст гетьманського документа: «Грамотою цією ознаймуємо всім тим, кому про це відати належить, а особливо Пану Міністру освіти, панам ректору, професорам і студентам, що Ми визнали за благо для всього люду українського утворити в столиці України, місті Києві, перший Український Державний Університет в складі всіх чотирьох факуль-

¹ Розмова з ректором університету проф. Сушицьким // Відродження. – 1918. – 6 жовтня (23 вересня). – Ч.153. – С.4.

² Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. / Дмитро Дорошенко. – Ужгород, 1930; Нью-Йорк: видавн. корпорація «Булава», 1954. – Т.П: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – С.355.

³ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Павло Скоропадський ; [гол. ред. Ярослав Пеленський]. – К. – Філадельфія, 1995. – С.293.

тетів. Призиваючи боже благословення на це нове огнище Народньої Освіти, бажаємо, щоб цей університет, сприяючи широкому відродженню нашої національної культури, виявив усі творчі сили багатого духом та здібностями українського народу»¹.

Після оголошення змісту грамоти керівник держави звернувся до всіх з промовою, де згадав українських гетьманів Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка та Івана Мазепу, які сприяли розвою української освіти, пообіцяв докласти всіх сил для процвітання Київського державного українського університету. Професуру закликав не замикатися лише в національних рамках, а запозичати європейський і російський науковий досвід, що, на його переконання, сприятиме піднесенню закладу до європейського і російського рівнів. Звертаючись до студентства, він наголосив на великому значенні навчальної праці і правильному розумінні соціальних реформ, недопущенні руїни культури і цивілізації, повного знищення свободи людини і задекларував своє бачення соціального розвитку країни на засадах освіти, державності та індивідуальної свободи, під якою розумів приватну власність, висловив упевненість, що студентська молодь виступить на захист «законності і справжньої свободи особи» і своєю працею сприятиме процвітання і добробуту народу і держави України.

На почуте зал відреагував гучними вигуками «Слава!», а хор виконав національний гімн українців*. П.П.Скоропадський згодом писав, що його згадка гетьмана Івана Мазепи викликала в російських і проросійських громадських колах шипіння, яке він пояснював непримиренністю до «будь-якого не казенного виявлення думки»².

Гетьман справив на присутніх, абсолютна більшість яких бачила його вперше, гарне враження. Один із представників професорської корпорації українського університету, С.П.Тимошенко, пізніше згадував, що П.П.Скоропадський, хоч і поводився дещо театралью, утім зовнішньо відповідав вимогам, які пред'являлися самодержавцю³. Д.І.Дорошенко помітив, що гетьман «був трохи блідий

¹ Дорошенко Д. Зазначена праця. – С.354.

* Й.Пеленський помилково згадував, що хор виконав Шевченків заповіт як український національний гімн (див.: Пеленський Й. Оснування Українського Університету в Києві / Йосип Пеленський // За велич нації. У двадцяті роковини відновлення Української гетьманської держави: зб. статей / [Редкол.: М.Пасіка та ін.]. – Нью-Йорк, 1955. – С.140).

² Скоропадський П. Спогади. – С.293.

³ Тимошенко С.П. Воспоминания: [уринок] / С.П.Тимошенко // ALMA MATER. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920: матеріали, документи, спогади. У 3 кн. / [Упоряд.: В.А.Короткий, В.І.Ульяновський]. – К.: Прайм, 2001. – Кн.1. – С.299.

і схвильований» [очевидно, через повідомлення про ймовірний замах на його життя. – Авт.]¹.

Думки керівника держави підтримали наступні промовці. Так, міністр освіти й мистецтв М.П.Василенко побачив в утворенні КДУУ ріст національної свідомості українців, підтримку гетьманом руху за перетворення народного українського університету в державний. Новий університет, на його переконання, вже став осередком української культури і національного життя. А ректор Ф.П.Сушицький щиро подякував очільнику держави за допомогу у появі українського університету, забезпечення його своїми навчальними площами. Після слів «Нехай живе Ясновельможний Пан Гетьман!» зал знову відреагував гучним «Слава!», а хор виконав кантату «Живи, живи, Україно!»².

Гетьман, побувши на святі всього 20 хвилин, залишив у Книзі почесних гостей свій автограф і покинув університет, направившись оглядати батареї гармат Сердюцької дивізії. Слухати наступних промовців він не хотів, адже знав, що серед них обов'язково будуть опозиційні політики, які неминуче зачеплять його державницьку діяльність. Про те, як завершилося святкування, йому трохи пізніше розповіли з близького оточення.

Привітання КДУУ виголосили: головнокомандувач німецьких військ в Україні генерал Г.Кірхбах*, Голова Національного Союзу В.К.Винниченко, член ЦК УСДРП В.М.Чехівський, ректори К-ПДУУ І.І.Огієнко і університету св.Володимира Є.В.Спекторський, представник Галичини Л.Цегельський, митрополит Антоній, священник М.Крамаренко та багато інших³. Під час виступу митрополита Антонія (передав університетові примірник Біблії острозького видання) стався конфуз. Звертаючись до залу, він замість слова «український» вжив «малоросійський», що викликало невдоволення молоді, яка становила більшість учасників свята⁴.

¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.): науково-популярне видання / Дмитро Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – С.359.

² Відкриття Українського Державного Університету // Відродження. – 1918. – 8 жовтня (25 вересня). – Ч.154. – С.3; Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Т.П. – С.356.

* С.П.Тимошенко вказує, що Г.Кірхбах виступав відразу після гетьмана (див.: Тимошенко С.П. Зазначена праця. – С.299). Про цей факт не згадують інші учасники свята, наприклад, Д.І.Дорошенко і Й.Пеленський.

³ Відкриття українського державного університету // Робітнича газета. – К., 1918. – 8 жовтня. – №385. – С.5; Привітання в день одкриття Укр[аїнського] Держ[авного] Ун-ту // Слово. – К., 1918. – 8 жовтня. – Ч.7. – С.4; Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Т.П. – С.356-357; Тимошенко С.П. Зазначена праця. – С.299.

⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.). – С.360.

Університет отримав десятки вітальних телеграм, зокрема від Вінницької філії Національного Союзу, ректора Київської духовної академії, єпископа Василя, 1-ї Київської української гімназії імені Тараса Шевченка, Українського правничого товариства, Подільського товариства «Просвіта», Центрального комітету українських кооперативів, декана фізико-математичного факультету К-ПДУУ П.М.Бучинського, українських акторів театральної трупи М.К.Садовського, Українського товариства ветеринарних лікарів, Ради Українського робітничого клубу на Лук'янівці, представників кооперативних установ Київського району, Кам'янець-Подільського державного українського університету, Ради залізничного українського культурно-просвітнього куреня урядовців і робітників¹, Пирятинської повітової народної управи² та ін.

На підтримку університету банки «Дніпросоюз» і «Союзбанк» подарували відповідно 50 тис. і 25 тис. крб. Підмонастирська «Просвіта» передала через свого представника 250 крб. Грошові пожертви зробили й інші установи та організації.

Чотиригодинне свято завершилося співом національного гімну України і студентського гімну «Gaudeamus igitur». Увечері студенти КДУУ організували розважальні заходи за участю національного хору, групи бандуристів та інших творчих сил³.

Зарубіжні гості високо оцінили свято. Так, повірений у справах Фінляндії в Україні Герман Гумерус назвав урочисті заходи із відкриття першого державного українського університету «чудовим проявом патріотичного піднесення». Пильне око фінського дипломата зафіксувало той факт, що оплески учасників свята на адресу гетьмана України «були нічим порівняно з овацією та вітаннями, якими публіка зустріла Голову Національного Союзу професора [? – Авт.] Винниченка». Не пропустив він й згаданого уже конфузу, допущеного Антонієм. Митрополиту довелося просити вибачення і відразу виправляти помилку⁴.

Військовий аташе посольства Австро-Угорщини в Українській державі граф Спанок у своєму звіті 7 жовтня 1918 р. назвав відвіданий

¹ До відкриття Українського Державного Університету // Відродження. – 1918. – 9 жовтня (26 вересня). – Ч.155. – С.5.

² Привітання з приводу відкриття Українського Державного Університету // Відродження. – 1918. – 13 жовтня. (30 вересня). – Ч.159. – С.4.

³ Відкриття українського державного університету. – С.3.

⁴ Гумерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / Герман Гумерус; перекл. з фінської; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Ін-т Росії та Схід. Європи (Хельсінки). – Таксон, 1997. – С.127.

захід дійсно теплим і великим національним зібранням, на якому була заманіфестована приналежність малозаможної інтелігенції до української нації. Тому, на його думку, «вирішальному дню треба надати величезне значіння в розвитку Української державности». Генерал відзначив теплий прийом, влаштований гетьману, і зауважив, що шлях від П.Скоропадського до національних і демократичних партій «робиться усе вільнішим», а партії «помітно залишаються з консервативним Гетьманом і приступають до співробітництва з ним». Якщо ця тенденція розвиватиметься і надалі, то, на думку військового аналітика, через кілька років «ми справді читатимемо в географії Європи про Українську Державу»¹.

Про підкреслено теплу реакцію студентства на виступ В.К.Винниченка гетьман дізнався, зокрема, від генерального консула Німеччини Тілля (посол Мумм на той час перебував за межами України). Вже в еміграції, зайнявшись мемуарами, він знову повернеться до цього епізоду і розцінить його як відтінок, адже «на всі привітання [студенти] відповідали дуже шумними оваціями»².

Д.І.Дорошенко назвав відкриття КДУУ «великим національним святом», днем, який став «ясним променем на фоні похмурої дійсності й тих сумних, тривожних переживань, які доводилось тоді зазнавати»³.

Після урочистого відкриття українського держуніверситету в столиці, святкові заходи відбулися у Кам'янці-Подільському, що стали логічним завершенням величезної і результативної роботи із заснування університетського закладу, яку успішно провели місцеві «Просвіта» і дума, київська українська професура, Міністерство освіти й мистецтв Української держави, Комісія в справах вищих шкіл і наукових інституцій при МОМ, визначні діячі як Поділля (О.М.Пашенко, О.П.Шульмінський, К.Г.Солуха, В.К.Приходько та ін.), так і України загалом (М.П.Василенко, І.М.Ганицький, І.І.Огієнко, В.В.Дуб'янський, Ф.П.Швець, В.І.Вернадський, Ф.П.Сушицький та ін.).

За задумом І.І.Огієнка, свято відкриття університету мало стати великою подією не лише для самого міста й Поділля, а й усєї країни. Найкраще його «заманіфестують... депутації та привітання з різних кінців України і поза меж її»⁴.

¹ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Т.П. – С.357; Вакуловський В. Освітня і культурна праця другої Гетьманщини / В.Вакуловський // У 60-річчя відповлення Гетьманської Української держави 29 квітня Р.Б.1918. – Торонто: вид-во «Батьківщина», 1978. – С.26.

² Скоропадський П. Спогади. – С.293.

³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.). – С.355.

⁴ ДАХО. – Ф.Р.582. – Оп.3. – Спр.6. – Арк.7.

Згуртуванню міських жителів напередодні урочистого відкриття К-ПДУУ сприяла, зокрема, лекційно-роз'яснювальна робота. 20 жовтня лекційна комісія місцевої «Просвіти» організувала у трьох школах (Шевченківській, Гоголівській і Русько-Фільварецькій) кілька публічних лекцій про значення університету. Послухати виступи просвітян прийшли школярі, дорослі і навіть люди похилого віку, які представляли дрібне міщанство і робітників. Лектори, а ними були місцеві педагоги, переконали аудиторію, що найвищим здобутком української культури на той час став національний університет¹.

Тій же меті добре прислужилися православні священники. Наступного дня, увечері, місцеве духовенство відслужило літургію і звернулося до вірних з промовами про значення відкриття у їх місті першої української вищої школи.

Але найбільше згуртувалися навколо цієї події тисячі школярів середнього і старшого віку. Саме для них товариство «Просвіта» влаштувало безкоштовний концерт, присвячений заснуванню К-ПДУУ. До багатоголосого залу звернувся професор В.О.Біднов, який з'ясував значення цієї події для світової і української культури, закликав молодь до свідомої праці на користь українського народу. Пісенну програму, побудовану на народних творах, виконав Український національний хор під керівництвом П.Бутовського. Юні глядачі також побачили п'єсу «Гетьман Дорошенко», яку поставили про-світяни².

Основне святкове дійство відбулося в університетському будинку, який виглядав досить ошатно. На фасаді привертали увагу великі літери кирилицею, які фіксували юридичну назву закладу, – «Кам'янець-Подільський Державний Український Університет». Кілька вулиць міста прикрасили великими зеленими арками. Над залізничним вокзалом з'явився тризуб із електричних лампочок. Задекорували частину житлових будинків. Очікували на приїзд гетьмана України. Втім напередодні свята стало відомо, що він не прибуде через важливі державні справи³.

Свято відбулося 22 жовтня 1918 р. Розпочалось воно о 10.00 службою Божою в університетській церкві св. Миколая. Сюди прибули професори, гості, вище духовенство. Правив єпископ Пимен. На олтарі стояв єпископ Уманський – преосвященний Дмитрій. Перед причастям проповідь українською мовою проголосив протоієрей Ю.Й.Сіцин-

¹ ДАХО. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.87.

² Там само. – Арк.94-95.

³ Огієнко І. Мос життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура. – 1935. – Кн.8. – С.520.

ський. Наприкінці літургії до храму зайшли учасники хресного ходу і поблагословили український університет іконою св.Миколая¹.

Після літургії перед будинком університету, на прикрашеному под'юмі, товариш міністра освіти й мистецтва П.І.Холодний, який прибув на урочистості разом з багатьма працівниками МОМ, і ректор І.І.Огієнко приймали привітання від учасників зведеної святкової колони (50 гласних міської думи, 6 тис. школярів), яка з державними і різними національними прапорами, під музику духового оркестру рухалася університетською вулицею. Демонстрація тривала більше години і була однією з незабутніх і яскравих складових свята².

У переповненому актовому залі, де в центрі розмістили уквітчаний портрет Тараса Шевченка, а поруч переміщені з церкви ікони св. Архистратига Михаїла й Божої Матері, відбувся молебен, перед яким виступив єпископ Пимен. Співав місцевий Український національний хор. Уривки зі Святого Письма прочитали українською мовою. Також українською прозвучало многоліття «боголюбивій Державі Українській і благовірному Гетьманові всеї України Павлові», патріархові Тихонові і чотирьом східним патріархам, єпископам Пименові і Дмитрію, а також вічна пам'ять «всім усопшим українським князям і гетьманам, всім почившим українським письменникам і діячам, всім положившим своє життя за Україну». Наприкінці молебню многоліття адресували міністрам освіти та ісповідань, ректорові університету, всім, хто долучився до справи заснування і відкриття К-ПДУУ³.

Грамоту гетьмана України, аналогічну тій, що отримав Київський державний український університет, зачитав представник керівника держави генерал-хорунжий Лібов. Після останніх слів аудиторія відреагувала гучними вигуками «Слава!», а київський і кам'янець-подільський національні хори виконали гімн «Ще не вмерла Україна».

Відповідаючи на гетьманський документ, П.І.Холодний склав керівникові держави подяку за щире і доброзичливе ставлення до національної освіти, висловив упевненість, що університет проводитиме наукову роботу для культурного розвою країни⁴. Ректор І.І.Огієнко переказав П.П.Скоропадському через генерала вдячність за сприяння у заснуванні К-ПДУУ і запевнив, що «університет творитиме нову основу для держави через те, що має політичне та

¹ ДАХО. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.109; Відкриття Кам'янець-Подільського Державного Університету // Відродження. – 1918. – 24 (11) жовтня. – Ч.167. – С.3.

² ДАХО. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.58.

³ Там само. – Арк.110.

⁴ Відкриття Кам'янець-Подільського Державного Університету. – С.3.

національне значення». Завершив виступ словами «Слава Гетьманові!»¹.

Святковий градус урочистостей підняли представники різних установ і організацій, які взяли участь у так званому «параді привітань». Урочистими промовами і святковими адресами молодий університет віншували: єпископи Пимен і Дмитрій, представники Української Національної Ради, Чернівецького університету, галицького українського студентства, Чорноморської Української Ради, Національного Союзу, ЦК Селянської спілки і правого крила УПСС². За спогадами О.М.Пащенко, їй найбільше запам'ятались виступи деяких членів Національної Ради Західної України, а також молодого поета, сотника, студента-філолога К-ПДУУ Степана Грещенка, представників різних національних меншин (вони вітали заклад рідною мовою, а кінцівки виголошували українською), С.Ф.Русової, Л.М.Старицької-Черняхівської. Найбільше промовців було від місцевих шкіл і організацій (В.К.Приходько, О.М.Пащенко, д-р Зеленський та ін.)³.

У Держархіві Хмельницької області зберігаються оригінали 36 вітальних адрес, вручених університетові 22 жовтня 1918 р. З-поміж них – зворушливі, справді якісні літературні тексти від київської «Просвіти», Київської духовної академії, Комітету Всеукраїнської спілки лікарських помічників, помічниць і акушерок, артиста Українського театру М.К.Садовського, Товариства діячів українського пластового мистецтва у Києві, Першої Київської української гімназії імені Тараса Шевченка, українських видавництв («Час», «Вік», видавництво М.М. Грінченко, «Другар», «Рідна мова», «Дзвін», «Українська школа», «Вернигора»), Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книжок, Громади подолян у Києві, батьківського комітету Другої Київської української гімназії, Українського наукового товариства в Києві, Наукового товариства Шевченка у Львові та ін.⁴.

Зміст цих привітань виголошували гості. Про виступи окремих з них, які не мали текстових послань чи їх тексти не збереглися, частково можна судити за мемуарними джерелами. Так, В.О.Біднов згадував,

¹ Відкриття Кам'янець-Подільського Державного Університету. – С.3.

² Урочисте відкриття Українського державного університету в м.Кам'янці на Поділлі 22 жовтня 1918 року // Народна Воля. – 1918. – 31 (18) жовтня. – №27. – С.4.

³ Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету / Олімпіада Пащенко // Наша культура. – 1936. – Кн.6(15). – С.415-416.

⁴ Див.: ДАХО. – Ф.Р.302. – Оп.3. – Спр.3а. – Арк.2зв.-3, 3а, 11-12; Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.9; Спр.7. – Арк.1-25; Спр.8. – Арк.15; Оп.2. – Спр.775. – Арк.24; Оп.3. – Спр.9. – Арк.1-28; Спр.11. – Арк.16.

що «привітань було виголошено – і писаних, і усних – безкінечна низка; ...були привітання й від сільських громад. Мені більше сподобалося привітання єпископа Дмитра, представника Духовної Академії, та проф[есора] І.Крип'якевича (обидва говорили по-українському)»¹. Ректор Чернівецького університету В.Тарнавський промовляв німецькою мовою².

Також були оголошені святкові телеграми і листи. Згодом І.І.Огієнко відзначив, що заклад до свого свята отримав «сотні телеграм і листів»³. О.М.Пащенко зафіксувала, що «телеграм не можна було й перечитати на святі – так їх було багато»⁴. Архівні документи і матеріали періодичної преси 1918 р. дають підстави стверджувати, що до університету надійшло майже 300 привітань поштою, телеграфом і через пресу, зокрема, від Посольств Німеччини і Фінляндії в Україні, Міністерства закордонних справ Української держави, вчених, учителів, студентів, учнів, самоврядувань, просвітян, лікарів, військовиків, різних організацій, діячів і навіть від ув'язнених у Жмеринській тюрмі національно свідомих українців. Вітання надійшли із столиці, Київщини, Черкащини, Полтавщини, Харківщини, Холмщини, Сумщини, Херсонщини, Запоріжжя, Чернігівщини, Катеринославщини, Одещини, Галичини, Рівненщини, Житомирщини, Поділля, а також від українців з Відня⁵. Усі віднайдені

¹ Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському (уривок із спогадів) / В.Біднов // Літературно-науковий вістник. Річник XXVII. – Львів, 1928. – Т.ХCVII. Кн.ХІ: листопад. – С.237.

² ЦДАВО України. – Ф.3876. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.96зв.

³ Огієнко І. Моє життя... – С.520.

⁴ Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. – С.416.

⁵ Див.: ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.3.-Арк.23; ДАХО. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Оп.3. – Спр.4. – Арк.3 – 286; Спр.8. – Арк.1; Спр.268. – Арк.124; Національна бібліотека імені В.І.Вернадського НАН України: Ін-т рукопису. – Ф.70. – Спр.30. – Арк.1-1зв; Відкриття Кам'янець-Подільського Державного Університету // Відродження. – 1918. – 24 (11) жовтня. – Ч.157. – С.4; 25 (12) жовтня. – Ч.158. – С.4; 26 (13) жовтня. – Ч.159. – С.6; Привітання Кам'янецькому університетові // Робітничая газета. – 1918. – 22 жовтня. – №396. – С.2 Привітання Кам'янецькому університету // Волинська народна газета. – 1918. – 10 листопада. – №21. – С.19; Привітання в день одкриття Укр[аїнського] Держ[авного] Ун-ту // Слово. – К., 1918. – 8 жовтня. – Ч.7. – С.4; Телеграми // Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.8; Камінецькому Державному Українському Університетові // Село. – Кам'янець на Поділлі, 1918. – 8 листопада. – №44-45. – С.8; Кух О.М. Контакти Кам'янець – Подільського державного українського університету з Фінляндією (1918-1920 рр.) / О.М.Кух // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./ [Голова ред. колегії П.Т.Тронько]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – Т.16: матеріали круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 159.

тексти святкової кореспонденції опубліковані в окремому виданні до 90-річчя Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2008 р.¹.

Близько 17.00 слово взяв І.І.Огієнко. Він стисло висвітлив основні етапи процесу реалізації національної університетської ідеї у Кам'янці-Подільському, проаналізував роботу очолюваної ним Університетської комісії, Подільської «Просвіти», відзначив невтомну працю на ниві національного відродження М.С.Грушевського, покійного І.М.Стешенка, висловив подяку усім, хто прибув на святкові заходи, і заявив про відмову від своєї ректорської платні на користь незаможних студентів, також наголосивши, що «наш [Кам'янець-Подільський державний] університет український по духові й устроєві, а наша мета – науковий дослід і виховання молоді. Університет виховуватиме українську інтелігенцію, ... буде вселяти любов до інших народів. Коли ти поляк – будь поляком, коли ти єврей – будь євреєм. Університет буде зв'язком між професорами та студентами, що дасть змогу працювати на користь рідної України»².

Після виступу ректора хор О.А.Кошиця заспівав «Живи, Україно». Потім обидва хорові колективи урочисто виконали український гімн, а за ним – «Гаудеамус». Коли зазвучали безсмертні слова «Віват академія, віват професорес», зал у єдиному пориві звівся і бурхливими оплесками привітав професорсько-викладацьку корпорацію молодого університету, якій належало втілювати у життя грандіозні задуми передової української інтелігенції і держави³.

К-ПДУУ отримав чимало цінних і грошових подарунків. Так, єпископ Дмитрій передав від митрополита Київського і Галицького один із кількох збережених примірників Біблії острозького видання 1581 р., що знаходились у Києво-Печерській лаврі. Видавнича спілка м. Києва передала через М.Сосницького на потреби розвитку закладу 35 тис. крб., Ямпільська повітова народна управа асигнувала на ті ж цілі 30 тис., Подільський союз кредитних і позичково-ощадних

¹ Див.: Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету. Дослідження. Документи. Матеріали / [Упоряд., автор передн. слова і досліджень О.М.Завальнюк]. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – С.148-264.

² Відкриття Кам'янець-Подільського Державного Університету. – С.4; До відкриття Кам'янець-Подільського Державного Університету // Відродження. – 1918. – 6 листопада (24 жовтня). – Ч.178. – С.4; Селянська стипендія імені Івана Огієнка // Там само. – 1 листопада (19 жовтня). – Ч.174. – С.4.

³ До відкриття Кам'янець-Подільського Державного Університету. – С.5.

товариств («Союзбанк») – 25 тис., Вінницький «Споживсоюз» – 12,5 тис., Гайсинський союз споживчих товариств – 10 тис., міська управа м.Могилева – 6 тис., Проскурівський союз споживчих товариств – 5 тис., мешканці Могилева-Подільського – 3 тис., Подільська каса дрібного кредиту – 1 тис., Гайсинська повітова народна управа, спілка служачих Подільської губнаруправи, лікар Мальований з Ямполья – по 500 крб.

Кошти жертвували і на потреби незаможного студентства. Найбільші суми надійшли від міністра шляхів Б.А.Бутенка (20 тис. карб.), міської думи Кам'янця-Подільського (12 тис. – на стипендії і 20 тис. – на студентську їдальню), «Українбанку» (25 тис. на підтримку Товариства допомоги незаможним студентам і 5 тис. – на стипендію імені Дмитра Марковича), Вінницького «Споживсоюзу» (12,5 тис. крб.)¹.

Надзвичайно цінний і корисний подарунок зробила Київська духовна академія. Від цього закладу професор М.Смирнов передав університетові усі праці, видані КДА у XIX – на початку XX ст., що розмістилися аж у 48 скринях².

У святковому дійстві взяли активну участь студенти, напередодні зараховані на навчання. Їм відвели допоміжні функції. Як згадувала О.М.Пащенко, 22 жовтня в приміщеннях університету «скрізь увивалися розпорядчики студенти й студентки з національними розетками при боці, проводячи гостей по залах, не залишаючи нікого без уваги, знайомлячи одного з одним, зводячи кількох у групи, щоб всі почували себе однаково дорогими й бажаними гістьми»³.

Основна маса молоді не потрапила до святкового залу, розрахованого на 500 місць. Вона розмістилася на сходових маршах, звідки мала змогу чути промовців, спів хорів, реакцію залу, зокрема й виступи

¹ ДАХО. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.130; Спр.5. – Арк.84; Кам'янець – Подільський Університет // Відродження. – 1918. – 29 (16) вересня. – Ч.147. – С.6; Дарунки Кам'янецькому Університетові // Відродження. – 1918. – 1 листопада (19 жовтня). – Ч.174. – С.4; Кам'янецький Державний Український Університет // Відродження. – 1918. – 3 листопада (21 жовтня). – Ч.176. – С.6; Для Кам['янець] – Под[ільського] Університету // Робітнича газета. – 1918. – 30 жовтня. – №403. – С.2; Відкриття Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Нова Рада. – 1918. – 27 (14 жовтня). – №198. – С.4; 5 листопада (23 жовтня). – №205. – С.3; 14 (1) листопада. – №213. – С.2.

² До відкриття Кам'янецького Університету // Відродження. – 1918. – 17 (4) листопада. – Ч.188. – С.2.

³ Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. – С.414-415.

представників від студентства. Майбутні інтелігенти запевнили, що віддадуть усі сили і здібності для зміцнення університету, будуть вірними українському народові¹.

Увечері відбувся організований «Просвітою» платний концерт. Зібрані кошти направили на потреби студентів-незаможників університету. Глядачі побачили виступи кам'янецького Українського національного хору, драматичного гуртка просвітян, артистки Львівської опери О.Любич, професора Бережницького із Львівського музичного інституту ім. М.Лисенка та ін.².

Учасники свята отримали спеціально випущені до цієї події номери місцевої преси (газети «Подільські губерніяльні відомости», «Подольская мысль», «Подольский край»). Особливий інтерес викликала одноденна газета «Свято Поділля», зніційована Подільською «Просвітою» і видана на кошти губернського земства. Вона повністю присвячувалась відкриттю К-ПДУУ. На 8 великоформатних шпальтах розмістили текст закону про заснування закладу, статті В.О.Біднова «Освіта на Україні», В.Наддністрянського «Тяжким шляхом», історичний нарис О.М.Пащенко про роботу з відкриття університету в Кам'янці-Подільському, інтерв'ю з Головою Подільської губернської народної управи В.К.Приходьком, замітки «Університет і Кам'янець-Подільська «Просвіта», «Відкриття Українського Університету і українська кооперація» (М.Годованця), «Бібліотека Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету», дві відозви ректора: перша – до земств і кооперативів, друга – до громадянства щодо допомоги університету, розлога біографія І.І.Огієнка, біографічні довідки ряду професорів і приват-доцентів (П.М.Бучинського, В.О.Біднова, К.В.Широцького, М.О.Столярова, Л.Т.Білецького, М.А.Чайковського, І.П.Крип'якевича, В.Кучера, М.О.Драй-Хмари, Ю.Гірняка), вірші С.Грещенко «Свято на Поділлі (на відкриття університету)» і М.Годованця «Народу рідньому – усе!». Видання було вельми цікаве, частково ілюстроване. Українським патріотам, що вірили в успіх національного відродження, прийшлися до серця чудові рядки студента М.Годованця: «І наш нещасний, бідний край, / Зруйнований, стемнілий вкрай, / Неначе травень, зацвіте / А люд, зневажений від віку, / Себе відчує чоловіком / слави нам вінок сплете»³.

¹ ДАХО. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.24.

² Там само. – Арк.118; Хроника // Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.8.

³ Годованець М. Народу рідньому – усе! Присвячую Кам'янець-Подільському Українському Університетові // Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.2.

Гості були приємно здивовані і заангажовані яскравим українським духом урочистостей, вражені гостинністю господарів, виглядом університету і міста. «Всі казали, – згадувала С.Ф.Русова, – що [відкриттям К-ПДУУ] прорубується вікно в Європу, до її науки»¹. Звучали й інші, не менш ідеалістичні думки – Кам'янцю пророчили славу, зокрема, німецького Гейдельберга². А журналіст, відомий український політик О.Х.Саліковський, осмислюючи події того святкового дня, зробив зв'язок між цією подією і культурним розвитком України загалом. «Перед нашими очима, – писав він, – пройшов ... смотр наших [українських] культурних сил, що вдсятеро побільшилися за яких-небудь півтора року, перед нами пройшла величезна й чисто по-європейському зроблена організація праці – заслуга невеликого місцевого гуртка українських патріотів ... Тут [в університеті] чувається вже присутність нової майбутньої сили, що зсунулася з мертвої точки і рушила вперед. Ніхто й ніщо її не спинить!».

Відаючи належне організаторському таланту І.І.Огієнка, автор висловив віру, що в молодих руках ректора «при його тактовній вдачі та завідомо талановитих співробітниках наш новий розсадник вищої науки скоро стане одною з найкращих наукових інституцій України»³.

Найвищий представник Міністерства освіти й мистецтва, П.І.Холодний, був вражений великим обсягом праці, виконаної Університетською комісією. За це він висловив всім її членам сердечну подяку⁴. Вдячні слова товариша міністра освіти були адресовані і всій міській громаді, і педагогічним, і учнівським колективам, і працівникам університету, які добре попрацювали на неперевершений успіх свята, яке мало всеукраїнське значення⁵.

За повідомленням української преси, відкриття університету святкували і поза межами Кам'янця-Подільського, в різних куточках регіону (наприклад, у повітових центрах Бар і Ямпіль), а також у містечку Чуднів на Волині, де педагоги кількох навчальних закладів (гімназія, дві вищі початкові школи і дві двокласні школи) на спільних зборах підкреслили «велике значіння нового університету для українського народу». Після кожної промови хор виконував україн-

¹ Русова С. Мої спомини / Софія Русова. – Львів: видавн. кооператива «Хортиця»; К.: Україна-Віта, 1996. – С.149-150.

² Віднов В. Перші два академічні роки... – С.237.

³ Саліковський О. Після свята / О.Саліковський // Нова Рада. – 1918. – 31 (18) жовтня. – №201. – С.1.

⁴ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.1.

⁵ Там само. – Арк.2-4.

ський гімн, Шевченків «Заповіт», а також патріотичну пісню «Не пора, не пора» на слова Івана Франка, інші твори¹.

23 жовтня гості знайомилися з університетським будинком, його аудиторіями, кабінетами, лабораторіями і бібліотекою. Потім відбулися дві екскурсії до історичних пам'яток міста: одну очолив колишній секретар Університетської комісії, краєзнавець О.М.Прусевич. У його групі були П.І.Холодний, В.Тарнавський, С.Й.Смаль-Стоцький, П.І.Зайцев, Г.І.Нарбут та ін. З більш чисельною групою працював Ю.Й.Сіцінський². За свідченням Л.Т.Білецького, «цікаві історичні пам'ятки ... і краса краєвидів м.Кам'янця виявили найбільше захоплення гостей і найліпше задоволення, що український університет буде функціонувати власне тут»³. Після фотографування о 17.00 потяг із учасниками свята, під звуки національного гімну, відправився до столиці.

Господарі залишилися задоволені вдалою реалізацією плану святкових заходів і величезною моральною підтримкою широкої української громадськості, поширенням інформації про університет в різних куточках України. В.О.Біднов, оцінюючи події того великого для нього і його колег дня, наголосив, що урочистість свята, зміст привітань та розмов з гостями впливали по-особливому на тих, кому випала доля працювати у цьому новому навчальному закладі. «Малось вражіння, – зазначав він, – що українське громадянство покладає великі надії на університет, сподівається від професорів чогось доброго. Мимоволі очікувалася велика відповідальність перед нашим народом і краєм...»⁴.

Після від'їзду гостей ректор склав подяку диригентам, хоровим радам і всім членам Першого київського і кам'янець-подільського національних українських хорів, а також двом найбільш активним членам Університетської комісії О.М.Пащенко і О.П.Шульмінському, українсько-польському подружжю, яке до справи відкриття К-ПДУУ доклало чи не найбільше зусиль з-поміж усіх місцевих діячів⁵.

Інформації про підготовку до відкриття і вшанування університетів у Києві і Кам'янці-Подільському вмістили провідні київські часописи –

¹ Див.: Открытие Кам[енец] – Подольского Университета // Слово. – 1918. – 25 жовтня. – Ч.21. – С.3; Отголоски открытия [Каменец-Подольского] университета // Там само. – С.2; Відкриття Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Нова Рада. – 1918. – 27 (14) жовтня. – №198. – С.5; 14 (1) листопада. – №213. – С.3.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.102.

³ ЦДАВО України. – Ф.3876. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.97.

⁴ Біднов В. Зазначена праця. – С.238.

⁵ ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.14,15,20.

«Нова Рада»¹, «Відродження»², «Народна воля»³, «Слово»⁴, «Робітничка газета»⁵, львівський «Новий час»⁶, житомирська «Волинська

¹ Див.: З життя Кам'янецького Українського Державного Університету // Нова Рада. – 1918. – 2 жовтня (19 вересня). – №177. – С.2; Відкриття Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Там само. – 27 (14) жовтня. – №198. – С.4; 5 листопада (23 жовтня). – №205. – С.3; 14 (1) листопада. – №213. – С.2; Інститутчики в Кам'янецькому Університеті // Там само. – 1918. – 12 листопада (29 жовтня). – №211. – С.3 та ін..

² Див.: Київський Державний Український Університет // Відродження. – 1918. – 6 вересня (24 серпня). – Ч.130. – С.5; 10 вересня (28 серпня). – Ч.133. – С. 2; Український Державний Університет // Там само. – 19 (16) вересня. – Ч.140. – С.6; Кам'янець-Подільський Університет // Там само. – 20 (7) вересня. – Ч.141. – С.5; Кам'янець-Подільський Державний Український Університет // Там само. – 26 (13) вересня. – Ч.145. – С.1; Київський Державний Український Університет // Там само. – 20 (7) вересня. – Ч.141. – С.5; Київський Державний Український Університет // Там само. – 26 (13) вересня. – Ч.145. – С.1; Київський Державний Український Університет // Там само. – 20 (7) вересня. – Ч.141. – С.5; Київський Державний Український Державний Український Університет // Там само. – С1; Київський Укр[аїнський] Держ[авний] Університет // Там само. – 27 (14) вересня. – Ч.146. – С.4-5; Кам'янець-Подільський Державний Український Університет // Там само. – 29 (16) вересня. – Ч.147. – С.7; Кам'янець-Подільський університет // Там само. – 29 (16) вересня. – Ч.147. – С.6; Урочисте відкриття [Київського Державного Українського Університету] // Там само. – 5 жовтня (22 вересня). – Ч.152. – С.7; Бурлака. Київський Державний Український Університет // Там само. – 6 жовтня (23 вересня). – Ч.153. – С.2-3; Розмова з ректором університету проф. Сушицьким // Там само. – 6 жовтня (23 вересня). – Ч.153. – С.4; Відкриття Українського Державного Університету // Там само. – 8 жовтня (25 вересня). – Ч.154. – С.3-5; Український Державний Університет // Там само. – 16 (3) жовтня. – Ч.160. – С.5; До відкриття Українського Державного Університету // Там само. – 9 жовтня (26 вересня). – Ч.155. – С.5; До відкриття Кам'янецького університету // Там само; Привітання з приводу відкриття Українського Державного Університету // Там само. – 13 жовтня (30 вересня). – Ч.159. – С.4; Дуб'янський В. Другий Український Державний Університет / В.Дуб'янський // Там само. – 22 (9) жовтня. – Ч.165. – С.2; Відкриття Кам'янець-Подільського Державного Університету // Там само. – 24 (11) жовтня. – Ч.167. – С.3-4; Київський Державний Український Університет // Там само. – 8 листопада (26 жовтня). – Ч.180. – С.5; Український Державний Університет // Там само. – 28 (15) листопада. – Ч.196. – С.2 та ін.

³ Див.: Урочисте відкриття Укр[аїнського] Держ[авного] Ун-ту в м.Кам'янці на Поділлі 22 жовтня 1918 року // Народна Воля. – 1918. – 31 (18) жовтня. – №27. – С.4 та ін.

⁴ Див.: Открытие Киевского Укр[аїнського] Держ[авного] Ун-та // Слово. – 1918. – 5 жовтня. – №5. – С.5; Открытие Кам[янець] – Подольского Университета // Там само. – 24 жовтня. – №20. – С.2-3; 25 жовтня. – Ч.21. – С.3 та ін.

⁵ Див.: Відкриття українського державного університету // Робітничка газета. – 1918. – 8 жовтня. – №385. – С.2; Відкриття Кам[янець] – Подільськ[ого] ун-ту // Там само. – 17 жовтня. – №392. – С.2; Відкриття Кам'янець-Подільського Університету // Там само. – 24 жовтня. – №398. – С.3 та ін.

⁶ Див.: Відкриття державних університетів в Києві та Каменці-Подільській // Новий час. – Львів, 1918. – 17 жовтня. – Ч.7. – С.6; Всячина: [Святочне відкриття українського університету в Каменці...] // Там само. – 31 жовтня. – Ч.9. – С.13 та ін.

газета»¹, кам'янець-подільські «Подольская мысль»² і «Село»³, ольгопільська «Воля»⁴ та ін., наповнивши інформаційний простір матеріалами про події великої національної ваги, за які українці боролися впродовж десятиліть. Велика увага з боку преси до національного університетського будівництва переконувала українську спільноту в тому, що відкриття державних українських університетів є одним із виявів впевненого руху нації вперед, можливістю розвиватися культурно більш потужно і йти до вищої якості життя. Завдяки періодиці українці з усіх регіонів держави і різних українських земель дізналися про появу на освітянській карті двох своїх держуніверситетів і надіслали їм свої сердечні привітання. Відповідаючи на частину із них, І.І.Огієнко висловив через друковані органи подяку за те, що університет згадали «в великий день всеукраїнського свята».

Отже, обидва державні українські університети провели велелюдні святкові дійства з нагоди їх відкриття. Більш офіційно урочистості відбулися в столиці – у них взяв участь сам керівник держави. У Кам'янці-Подільському заходи були більш продумані, різноманітні, охопили кілька тисяч учасників. У обох випадках свято мало національний, всеукраїнський характер, засвідчило про велику підтримку відкритих вишів серед української спільноти.

¹ Див.: По Україні // Волинська газета. – Житомир, 1918. – 11 жовтня (28 вересня). – №30. – С.2; Од редакції // Там само. – 22 (9) жовтня. – №36. – С.1 та ін.

² Див.: GAUDEAMUS // Подольская мысль. – Каменец-Подольск, 1918 – 22 октября. – №63. – С.1-2.

³ Див.: Вступ до Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Село. – 1918. – 28 серпня. – №28-29. – С.32; 1 вересня. – №32-33. – С.32; 15 жовтня. – №40-41. – С.32; К-ий С. Поспішаймо до рідного Університету // Там само. – 7 вересня. – №32-33. – С.5; ПБ. Український Державний Університет в Камінці на Поділлі / П.Б. // Там само. – 28 серпня. – №28-29. – С.3-4; Заклик Ректора Кам'янець-Подільського Українського Державного Університету // Там само. – 19 вересня. – №34-35. – С.3; До свята відкриття Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі // Там само. – 28 вересня. – №36-37. – С.3-6; Б.П. Урочисте відкриття Камінецького Державного Українського Університету / П.Б. // Там само. – 8 листопада. – №44-45. – С.4-7 та ін.

⁴ Див.: Університет і народне учительство // Воля. – Ольгопіль, 1918. – 31 грудня. – Ч.3. – С.2.

3.5. Надання державних прав російським університетам і спроби їх українізації за гетьманату та у добу Директорії УНР

Ми вже торкалися позиції керівництва і професури російських університетів України щодо руху за українізацію вищих шкіл за Тимчасового уряду і Української Центральної Ради. Із появою української державності це питання стало трактуватися набагато ширше, ніж відкриття в старих храмах науки кафедр українознавства, тобто проведення їх часткової українізації.

Названі заклади, попри ряд об'єктивних труднощів, що супроводжували їхню роботу у 1917 – навесні 1918 рр., були функціональними освітніми і науковими центрами, які концентрували більшу частину професури, що проживала в Україні і забезпечувала підготовку фахівців з вищою освітою за різними спеціальностями. Найбільшим із них був університет св.Володимира. Станом на 1 січня 1918 р. тут нараховувалось 68 професорів, 108 доцентів і приват-доцентів, 10 ординаторів і прозекторів, 5 лекторів, 72 асистенти і 43 професорські стипендіати¹. Вони навчали понад 6 тис. студентів на історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному і медичному факультетах. Молодь з етнічних росіян, євреїв, поляків, українців охоче йшла здобувати вищу освіту в стінах одного із найдавніших ВНЗ в Україні. Станом на 10 жовтня 1918 р. на перший курс було зараховано 1538 осіб².

У Харківському університеті також були зосереджені значні наукові сили і контингент студентів. У 1917 р. навчальний процес тут забезпечували 82 ординарні і екстраординарні професори. До наукових ступенів готувалися не менше 24 професорські стипендіати. Станом на осінь 1915 р. (пізніших даних не виявлено) у закладі нараховувалося 3909 студентів³.

Менш чисельним був Новоросійський університет. Його професорсько-викладацьку корпорацію складали 52 ординарні і екстра-

¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.179. – Арк.21-30. (Підр. автора).

² В університеті св.Володимира // Відродження. – 1918. – 10 жовтня (27 вересня). – Ч.156. – С.5.

³ Харківський національний університет ім.В.Н.Карахзіна за 200 років / [В.С.Бакіров, В.М.Духопельников, В.П.Зайцев та ін.]. – Харків: Фоліо, 2004. – С.224, 260,282; Харьковский государственный университет. 1805-1980: истор. очерк / [Редкол.: И.Е.Таранов, Я.С.Блудов, И.И.Залюбовский и др.] – Харьков: Изд-во при Харьков. ун-те «Вища школа», 1980. – С.16.

ординарні професори, 54 приват-доценти, 4 викладачі іноземних мов. Станом на 1 січня 1917 р. в закладі навчалися 2627 осіб. Восени 1918 р. на перший курс зарахували 1150 осіб¹.

Отже, ці університетські заклади, які за багато десятиліть сформували свої чіткі наукові і освітні традиції, були досить вагомими центрами вищої освіти і до осені 1918 р. не мали реальної альтернативи в державному освітньому просторі України. Усі вони були засновані як імперські і до жовтневого перевороту 1917 р. у Петрограді існували переважно за кошти, які виділяло Міністерство освіти Росії.

Для отримання фінансової підтримки від першої УНР треба було передусім надати цим університетам статусу державних. Об'єднання університету св. Володимира з КНУУ якраз і відкривало шлях до державного фінансування. Втім з різних причин проект не реалізували і проблема залишалася відкритою.

З травня 1918 р. українські опозиційні сили робили всілякі спроби вплинути на П.П.Скоропадського з тим, щоб змінити російський характер університету св. Володимира. Гетьман, проте, не поділяв їх наміру, вважаючи за потрібне зберегти цей заклад². Ректор Є.В.Спекторський уже в еміграції заявив, що за гетьманату очолюваний ним заклад «зберіг автономію буття і, залишаючись коректним до влади, оберігав свій характер російської вищої школи»³.

І все ж за джерелами фінансування російські університети в Україні могли бути або державні, або приватні. Самі ж заклади, попри опір розбудові української державності, добре усвідомлюючи свою тимчасову незамінність в справі підготовки фахівців для різних галузей життя країни, виступали за набуття статусу державних, тобто за утримання з боку тієї самої держави, яка, на їх думку, підривала загальноросійську єдність (з цим доводилося миритися за умов більшовицької влади в Росії і незавершеної боротьби білогвардійців за її повалення). Це складне питання доручили розглянути створеній при Міністерстві освіти тимчасовій Комісії в справах вищих шкіл і наукових інституцій. Після того, як вона виробила законопроекти про заснування двох державних українських університетів, був підготов-

¹ Одесский университет за 75 лет (1865-1940) / [Предс. ред.совета ун-та Н.А.Савчук, отв. ред. К.П.Добролюбский]. – Одесса, 1940. – С.121,125,147.

² Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917-грудень 1918 / Павло Скоропадський; [Гол. ред. Ярослав Пеленський]. –К., Філадельфія, 1995. – С.232.

³ Спекторский Е.В. Столетие Киевского университета св.Владимира / Е.В.Секторский // ALMA MATER. Університет св.Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920: матеріали, документи, спогади: у 3 кн. / [Упор.: В.А.Короткий, В.І.Ульяновський]. – К.: Прайм, 2000. – Кн.1: Університет св. Володимира між двома революціями. – С.61-62.

лений проект ухвали про оголошення державними, українськими кількох навчальних закладів, які на той час чітко позицінували себе як російські виші. Відповідний законопроект погодили 26 липня 1918 р.¹ і передали до Міністерства освіти, звідки він потрапив на розгляд уряду і був схвалений.

За день до повернення П.П.Скоропадського з Берліна до Києва, 16 вересня 1918 р. Ф.А.Лизогуб, Д.Носенко і Генеральний бунчужний О.Ф.Рогоза затвердили «Ухвалений Радою Міністрів Закон про проголошення Українськими Державними Вищими школами бувших російських вищих шкіл, які знаходяться нині на території України». З того часу університети св. Володимира, Харківський і Новоросійський, як і 4 інститути, вважалися державними і номінально українськими². На думку М.П.Василенка, відтепер зникли «всякі непорозуміння з приводу того, що ... вищі школи [зокрема й університети. – Авт.] користуються й досі старими титулами, стратившими своє значення»³. Однак про «український зміст» цих закладів міністр не обмовився жодним словом. На новопроголошені держуніверситети поширювалася дія «Закону про установлення розпису платні служачим вищих шкіл на Україні»⁴. Керуючись ним, Рада Міністрів ухвалила «Закон про асигнування в розпорядження Міністерства освіти 2.986.123 карбованців на утримання особистого [особового. – Авт.] складу державних університетів: св.Володимира, Харківського і Новоросійського»⁵. Актуальність прийнятого акту керівник освітнього відомства пояснював тим, що названі університети опинилися у дуже скрутному становищі, а державна скарбниця може «зовсім припинити виплату утримання служачим університету з 1-го листопада цього [1918. – Авт.] року»⁶.

Ще одним законом професорам усіх державних університетів встановлювали підвищений розмір пенсійних виплат. Так, ординарний

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.63зв.

² Див.: Ухвалений Радою Міністрів Закон про проголошення Українськими Державними Вищими школами бувших Російських вищих шкіл, які знаходяться нині на Території України. Затверджуємо: Ф.Лизогуб, Д.Носенко, Генеральний Бунчужний Рогоза. 16 вересня 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 24 вересня. – №51. – С.1.

³ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.107зв.

⁴ Ухвалений Радою Міністрів Закон про установлення розпису платні служачим вищих шкіл на Україні. Затверджуємо: Ф.Лизогуб, Д.Носенко, Генеральний Бунчужний Рогоза. 6 вересня 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 19 вересня. – №49. – С.2.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.141.

⁶ Там само. – Арк.140.

професор відразу отримував 4 тис. крб. пенсії, екстраординарний професор – 3 тис. крб. Такі виплати призначались за 1917 р. для 5 ординарних професорів університету св.Володимира, а також 18 ординарних і 1 екстраординарного професорів Харківського університету¹. Міністерство освіти зробило обрахунок видатків на утримання тих закладів, які набули державних прав у 1918 р. Вийшов такий фінансовий розклад: університету св.Володимира на зарплату, навчальний процес, стипендії і допомогу студентам, канцелярські і господарські потреби треба було виплатити з держказначейства 2920761 крб., Харківському на ті ж цілі – 2614990 крб., і Новоросійському – 2986518 крб. Крім того, на підготовку професорських стипендіатів ті ж заклади мали отримати у такій же послідовності 48510, 39600 і 23475 крб.² Це попри видатки на утримання усіх інших категорій працівників (на жаль, помилково не включили до обрахунків клінічних доглядальниць та інших). Тому, враховуючи це упущення, а також окремі статті закону від 23 серпня 1918 р., Міністерство освіти на початку грудня 1918 р. внесло пропозицію додатково виділити названим університетам на період з 1 липня 1918 до 1 січня 1919 рр. 2749348 крб.³.

Отже, набуття державних прав в умовах гетьманату позитивно позначилося на становищі російських університетів. Отримавши від Української держави необхідні права на фінансування з держскарбниці, вони відтак дістали перспективу діяльності і разом з власне українськими за змістом університетами увійшли до державної університетської мережі, де-факто зберігаючи і свою попередню структуру, і характер навчально-виховного процесу. Суперечливим і нелогічним з погляду української державності і політики, спрямованої на широке національне відродження українців, було демонстративне ігнорування ними української державної мови і необхідності відкриття українських паралельних кафедр у їх структурі.

Поступкою старих університетів творенню національної вищої освіти можна вважати вимушену готовність їх до запровадження окремих кафедр українознавства. Це питання як одне з невідкладних стало предметом розгляду Комісії в справах вищих шкіл і наукових інституцій під головуванням академіка В.І.Вернадського. Після протистояння української і російської професури на засіданні 4 липня 1918 р., пов'язаному з проектом обов'язкового запровадження у всіх

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.218.

² Там само. – Арк.182.

³ Там само. – Спр.56. – Арк.71.

російських університетах України україномовних паралельних кафедр як способу загальної їх українізації та зняття його з розгляду 8 липня через повну готовність влади створити в столиці окремий державний український університет, обговорення запровадження українознавчих кафедр в російських університетах відбулося 22 липня 1918 р. Причому департамент вищої школи Міносвіти підготував законопроект про відкриття в університеті св.Володимира, Харківському і Новоросійському університетах паралельних кафедр з українською мовою викладання. Без тривалих дискусій члени комісії вирішили не утворювати паралельні кафедри в університеті св.Володимира (підставою була раніше прийнята ухвала про необхідність відкриття Київського державного українського університету, яка повністю задовольняла національно-патріотичні кола). Що ж до двох інших університетських центрів – Харківського і Одеського, – то це питання так і не винесли на засідання комісії¹.

Міносвіти без погодження у тій же комісії, маючи повне право, подало на розгляд уряду підготовлений ним законопроект про відкриття в Харківському і Новоросійському університетах кафедр українознавства (історії України, історії української мови та історії українського письменства – на історико-філологічному та історії західноруського права – на правничому факультетах). Рада Міністрів ухвалила, а 28 вересня 1918 р. П.П.Скоропадський затвердив відповідний закон. Кафедри були обов'язковими і відкривалися з 1 липня 1918 р. (з цього часу призначалися кошти, необхідні для утримання професорів). Для забезпечення високого рівня викладання відповідно до закону треба було відкрити чотири професорські ставки (3 – для ординарних і 1 – для екстраординарного професорів) і відпустити відповідні кредити на їх утримання відповідно до розміру окладів².

2 жовтня 1918 р. гетьман затвердив постанову про дальшу українізацію російських вищих шкіл. Йшлося про відкриття двох кафедр українознавства (з історії України та історії української мови й історії українського письменства) у Ніжинському історико-філологічному інституті, з обов'язковим україномовним викладанням³.

¹ Див.: ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.63зв.,80-81.

² Ухвалений Радою Міністрів Закон про відкриття чотирьох кафедр українознавства в Харківському та Новоросійському Державних Університетах. Затверджую. Павло Скоропадський. 28 вересня 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 5 жовтня. – №55. – С.1.

³ Ухвалена Радою Міністрів Постанова про утворення в Ніжинському Історико-Філологічному Інституті двох кафедр Українознавства». Затверджую. Павло Скоропадський. 2 жовтня 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 8 жовтня. – №56. – С.2.

Департамент вищої школи Міністерства освіти й мистецтва зробив важливий крок до поширення української мови в російських вищих школах – розробив законопроекти про заснування з 15 вересня 1918 р. в університетах св.Володимира, Харківському і Новоросійському, а також Ніжинському історико-філологічному інституті лектури української мови як обов'язкового предмета для всіх без винятку факультетів. Ф.П.Сушицький у пояснювальній записці до цього документа наголосив, що знання української мови для громадян Української держави є не лише важливим, а й вкрай необхідним. Щоб практично пізнати саму мову, оволодіти нею на рівні університетського вжитку, якраз і треба було запровадити запропоновану лектуру для всіх студентів, незалежно від їх національності і ставлення до національного відродження української нації¹. З невідомих причин М.П.Василенко не підписав цього законопроекту, унеможлививши тим його внесення на засідання Ради Міністрів. Пояснення такому факту знайти непросто. Очевидно, сам міністр і його прихильники (ймовірно, й сам В.І.Вернадський, який був за довготривале використання російської мови у вищих школах України), знаючи ставлення російської професури до української мови (про це яскраво засвідчив «Протест ради університету св.Володимира проти насильницької українізації Південної Росії», прийнятий 26 липня 1917 р. і рішення ІІ з'їзду представників російських вищих шкіл в Україні, проведеного у травні 1918 р.), не ризикнули юридично оформити такий радикальний крок, який міг мати великий суспільний резонанс. Відтак вони уберегли себе від передбачуваної хвилі критики російської інтелігенції і тих проросійських кіл, які не приховували свого ворожого ставлення до радикальної українізації середньої і вищої освіти в Україні.

Після відставки М.П.Василенка міністром освіти й мистецтва 24 жовтня 1918 р. став відомий український діяч 55-річний П.Я.Стебницький. Новий очільник освітнього відомства продовжив роботу, зокрема з українізації російських університетів. Причому він взявся за розв'язання одного з тих питань, яке, на думку його попередника, втратило актуальність через заснування в країні двох державних українських університетів. Так, за його вказівкою у листопаді 1918 р. департамент вищої школи виробив законопроект про відкриття в Харківському і Новоросійському університетах українських паралельних кафедр. Ним передбачалося поступове створення разом з кожною російською кафедрою – української, починаючи з 1918-1919 навчального року (очевидно, з весняного семестру, який розпочинався у січні

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.247-248.

1919 р.). Виклади на цих кафедрах мали бути тільки україномовні. Професорам, доцентам і приват-доцентам цих університетів тимчасово дозволяли займати посади на паралельних кафедрах з платнею 900 крб. за річну лекційну годину. Міністерство освіти й мистецтв мало виробити порядок заміщення паралельних кафедр і подати його на затвердження уряду, внести кандидатури українських учених на розгляд університетів для заміщення вакансій на цих кафедрах. Зрештою, міністр міг відкрити паралельні кафедри відповідно до наявних наукових сил, просити під це необхідні кредити і відкривати при паралельних кафедрах необхідні для справи нові науково-дослідні інституції, а також розширювати раніше створені¹. У пояснювальній записці до законопроекту вказувалося, що відкриття паралельних кафедр у російських університетах стане виявом не до кінця задоволених «справедливих культурних запитів українського громадянства», дасть змогу створити в Харкові і Одесі «національно-українські вищі осередки культури»².

З невідомих причин міністр освіти не вніс цей документ на розгляд Ради Міністрів. Цілком ймовірно, що цьому завадила ще одна урядова криза, яка призвела до відставки вищого органу виконавчої влади. 15 листопада 1918 р. новий Кабінет міністрів очолив С.М.Гербель. Посаду міністра освіти й мистецтва посів 66-річний В.П.Науменко. Криза Української держави, пов'язана з виданням гетьманом Федеративної грамоти, за якою Україна мала вступити до складу ініційованої Російської федерації, призвела до піднятого Директорією масового антигетьманського повстання, за якого розв'язання проблеми вищої школи стало неможливим. І навіть за таких складних умов В.П.Науменку вдалося успішно завершити справу із зміни умов для отримання звання приват-доцента, розпочату ще за М.П.Василенка (за паралельні кафедри він принципово не брався). Доведений до необхідних юридичних стандартів «Закон про зміну умов здобуття звання приват-доцента в державних університетах України» (йшлося як про українські, так і російські університети) П.П.Скоропадський затвердив 22 листопада 1918 р. Цей акт давав змогу вченим отримати звання приват-доцента на основі диплома першого ступеня про закінчення одного з державних університетів України, публічного захисту дисертації, двох пробних лекцій і списку наукових праць³. Попередні умови були менш складні (достатньо було скласти ма-

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.87.

² Там само – Спр.54. – Арк.86.

³ Ухвалений Радою Міністрів Закон про зміну умов здобуття звання приват-доцента в державних університетах України. Затверджую. Павло Скоропадський. 22 листопада 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 4 грудня. – №87. – С.2.

гістерські іспити без захисту дисертації). Як наголошував в.о. директора департаменту вищої школи Міністерства освіти й мистецтва професор В.В.Дуб'янський, практика свідчила, що досить часто приват-доцентами ставали особи, які не мали опублікованих наукових робіт, що негативно позначалося на якості праці таких викладачів¹.

Після приходу до влади антигетьманські сили видали «Декларацію Української Директорії» за підписами Голови Директорії УНР В.К.Винниченка і членів Директорії: С.В.Петлюри, Ф.П.Швеця, П.М.Андрієвського і А.Г.Макаренка. Тимчасова верховна влада революційного часу в особі Директорії Української Народної Республіки, зокрема, закликала трудову інтелігенцію присвятити свої знання, наукові вміння справі соціального прогресу. У цьому ж важливому документі вказувалося, що нова влада відновила національно-персональну автономію, яка забезпечує право кожної нації на вільне життя². Утім це аж ніяк не означало, що російський етнос в Україні міг розраховувати на збереження старих університетів у нереформованому вигляді. Вже 27 грудня 1918 р. Рада Народних Міністрів під головуванням В.М.Чехівського, заслухавши доповідь товариша міністра народної освіти П.І.Холодного про штати і утримання особового складу університетських закладів російського характеру, прийняла ухвалу про утворення комісії з представників Національного Союзу, Українського наукового товариства, Товариства українських економістів, а також чотирьох міністерств (народної освіти, фінансів, праці і охорони здоров'я), доручивши їй за 5 днів підготувати свої пропозиції щодо, по-перше, складу університетської професури і звільнення з роботи злочинних елементів (таких бачили з-поміж професорської корпорації), по-друге, юридичної назви трьох російських університетів – св.Володимира, Харківського і Новоросійського, по-третє, нового механізму звільнення із займаних професорських посад і процедури заміщення вакантних професорських посад, по-четверте, наділення Українського наукового товариства правом вибирати на вакантні професорські посади тих чи тих осіб в обхід рад факультетів і університетів³.

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.135, 136.

² Декларація Української Директорії (1918 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України: у 2-х т. / [В.Д.Гончаренко, А.Й.Рогожин, О.Д.Святоцький; за ред. чл.-кор. Академії прав. наук Укр. В.Д.Гончаренка]. – К.: Ін Юре, 1997. – Т.2. – С.74, 76.

³ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали. У 2-х т, 3-х кн./ [Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін.]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Т.1. – С.124.

Комісія зібралася 3 січня 1919 р. у такому складі: П.І.Холодний, Д.І.Багалій і Плечко – від Міністерства народної освіти, Д.В.Антонович – від Українського наукового товариства, Д.Левицький – від Національного Союзу, М.Стродомський – від Міністерства фінансів і О.Михалевський – від Державного контролю. Отже, не було представників від міністерств праці та охорони здоров'я і Товариства українських економістів. У дискусії про долю університету св.Володимира взяли участь П.І.Холодний, Д.І.Багалій, Д.В.Антонович і Д.Левицький. Її спричинило звернення керівництва названого закладу до Міносвіти з проханням надати 3,5 млн крб. на погашення заборгованості із виплати зарплати професурі і працівникам за останній квартал 1918 р. Д.В.Антонович, наприклад, вважав, що університет св.Володимира, який демонстративно не підтримав Української Народної Республіки, не варто фінансувати з держбюджету, а навпаки закрити, створивши на його базі український університет. Цю пропозицію, по суті, підтримав Д.Левицький, утім його не задовольняла категоричність Д.В.Антоновича щодо невиплати заборгованості із зарплати. Представники Міністерства народної освіти вважали за необхідне задовольнити звернення ректора університету¹. Д.І.Багалій наполягав на тому, що радикальний підхід до вирішення долі російських вищих шкіл в Україні неприпустимий, а тому пропонував «зберегти всі [зокрема й російські. –Авт.] культурні сили і дати спроможність [їм] працювати». З цим рішуче не погоджувався Д.В.Антонович. Він вважав, що підходити до обговорюваного питання треба принципово і комплексно, а не частково. «Наукове товариство вимагає, – заявив він, – аби на Україні існували українські університети. Обережність зараз не до речі. Не можна ні рахуватись, ні сподіватись на професорські кола університетів [російських. –Авт.], особливо Київського [університету св.Володимира. – Авт.]. Безумовно, російські університети треба закрити, бо треба будувати українську науку і культуру»².

Першого дня дискусія не привела до вироблення якоїсь погодженої позиції. Кожна зі сторін залишалася при своїй думці і збиралася відстоювати її надалі. Для переведення розмови у більш конкретне русло Д.Левицький розповсюдив підготовлений у Національному Союзі проект ухвали комісії, який передбачав у весняному семестрі 1918-1919 навчального року, по-перше, перетворити всі російські університети та інститути в УНР на українські, по-друге, звільнити з роботи професорсько-викладацькі корпорації зазначених закладів у

¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.173. – Арк.5.

² Там само. – Арк.6.

повному складі; Міністерству народної освіти і Українській академії наук сформувані у реформованих вищих школах новий склад професури, по-третє, до нових професорських корпорацій залучати як власне українських професорів, так і тих російських, які дадуть згоду викладати в нових університетах і за два роки вивчать мову титульної нації¹.

Наступного дня комісія продовжила свою роботу і збиралася обговорити внесений проект ухвали. Однак присутніх виявилось ще менше, ніж 3 січня. З невідомих причин на засідання не прибули Д.І.Багалій і Д.В.Антонович, який, цілком ймовірно, почав готуватися до від'їзду за кордон на чолі однієї з дипломатичних місій УНР. Проте він встиг передати П.І.Холодному записку, у якій виклав свої міркування щодо проекту ухвали. «Підтримуючи в цілому проект Національного Союзу, – йшлося у ній, – я, [як] представник Наукового товариства в Києві, маю додати... Справа університету св.Володимира має бути відділеною від інших російських закладів [і] розв'язаною в той спосіб, що перед початком весняного півріччя 1919 р. університет св.Володимира має бути зачинено, а все майно, рухоме і нерухоме, передано Українському Державному Університетові»². Архівні джерела не дають, на жаль, змоги простежити хід дискусії із вироблення підсумкового документа, втім відомо, що комісія прийняла ухвалу, за якою російські університети та інститути УНР мають бути реформовані в українськомовні вже навесні 1919 р.³.

21 січня 1919 р., доповідаючи на засіданні Ради Народних Міністрів про доцільність асигнування на ремонт будинку університету св.Володимира 87500 крб., новий міністр освіти І.І.Огієнко, скоріш за все, доповів і про результати роботи комісії, бо, як засвідчує опублікований протокол того зібрання, погодившись профінансувати ремонтні роботи, члени уряду доручили І.І.Огієнку «виробити законопроект про перетворення університету св.Володимира в Український державний університет»⁴.

Питання, яке, безперечно, мало набути великого резонансу, І.І.Огієнко вирішив винести на загал. Враховуючи досвід роботи своїх попередників (В.К.Прокоповича і М.П.Василенка) щодо колегіальної підготовки питань, пов'язаних із перетвореннями в галузі університетської освіти, він 24 січня 1919 р. розпорядився заснувати при

¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.173. – Арк.10.

² Там само. – Арк.9зв.

³ Пижик А.М. Вища освіта за Директорії УНР (Київський період) / А.М.Пижик // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Відродження української державності: проблеми історії та культури. Одеса, 13-16 травня 1996 р.». – Одеса, 1996. – С.106.

⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали. – Т.1. – С.204.

Міносвіти «Комісію по справах щодо вищих шкіл та наукових інституцій». У ній були представлені 26 осіб від 13 українських установ, закладів і організацій¹. 25 січня комісія зібралася на своє перше засідання і вирішила продовжувати діяльність аналогічних дорадчих органів, що існували при Міністерствах освіти у 1918 р. (комісії П.І.Холодного і В.І.Вернадського), означила низку заходів з підтримки національної вищої школи². В центрі її уваги був розгляд підготовленого департаментом вищої школи Міносвіти законопроекту, за яким, починаючи з 1 січня 1919 р., університет св. Володимира і КДУУ, що знаходились під одним дахом, належало об'єднати в один заклад – Київський державний український університет св.Володимира, де основною мовою викладання ставала українська. З дозволу міністра народної освіти якийсь час можна було викладати й іншими мовами (звісно, йшлося передусім про російську). Кафедри підлягали поділу на основні (україномовні) і паралельні (іншомовні), які мали статус тимчасових.

Заміщення вакансій на основних кафедрах мало проводитися представниками основних кафедр. Паралельні до них могли посісти ординарні і екстраординарні професори університету св.Володимира. Студентам надавалося право на власний розсуд вибирати курс лекцій за основною чи паралельною кафедрою. Матеріальну базу об'єданого університету складали усі ті цінності, які до того були в розпорядженні кожного із закладів³.

Однак реалізувати все це влада не встигла через підготовку до евакуації і від'їзд на початку лютого 1919 р. до Вінниці. Навіть невідомо, чи Міністерство народної освіти встигло передати урядовцям погоджений в комісії законопроект. Мабуть, це питання збиралися розглядати пізніше, після повернення до Києва. Але наступні невтішні воєнно-політичні події, як і гостра державно-політична криза УНР, аж ніяк не сприяли прийняттю закону про долю російських університетів в Україні. Для цього потрібна була відносна політична стабільність і вихід зі стану воєнної конфронтації, що українській владі не судилося. Реорганізацією університету св.Володимира і КДУУ в один університет з двома відділеннями – українським і російським – зайнялася навесні 1919 р. більшовицька влада. Не дотримуючись демократичної процедури, вона провела задумане в життя⁴, повністю не задоволь-

¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.173. – Арк.15-15зв.

² Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920): монографія / Д.Ф.Розовик. – К.: Вид.-поліграф. центр «Київ.ун-т», 2002. – С.81.

³ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.173. – Арк.16-16зв.

⁴ ДАМК. – Ф.Р – 936. – Оп.2. – Спр.36. – Арк.87; Спр.41. – Арк.2.

нивши у такий спосіб інтересів обох сторін, оскільки керівні органи мало кожне відділення і заклад загалом (без рівного представництва). Між відділеннями досить часто виникали непорозуміння, поступатися своїми інтересами ніхто не хотів. Крім того, російське відділення зберегло за собою попередні права на вжиток російської мови, збільшивши відтак свої переваги.

Отже, за гетьманату російські вищі школи в Україні, які були визнаними осередками вищої освіти і науки, отримали статус державних і право на фінансування з держбюджету, що не надало їхній діяльності українського характеру. Отримані від держави кошти поліпшили матеріальне становище цих вишів. Поступкою старих вищих шкіл національному відродженню стала їх попередня згода відкрити окремі кафедри українознавства. Втім російська професура, як і вся російська спільнота в Україні, а також влада були не готові до запровадження у навчальний процес старих університетів обов'язкової лектури з української мови. Не реалізували й інший проєкт – відкриття паралельних українських кафедр в Харківському і Новоросійському університетах.

За Директорії УНР зробили спробу перетворити університет св. Володимира в український. Спеціальна урядова комісія підтримала цю ідею, а Рада Народних Міністрів доручила виробити відповідний законопроект (російський виш збиралися об'єднати з українським університетом). Документ не набрав юридичної сили через воєнно-політичні події і від'їзд з столиці вищих органів державної влади.

* * *

Як бачимо, у виробленні стратегічної мети щодо творення державних українських університетів та поступі, спрямованому на її досягнення в період діяльності Центральної Ради, вирішальну роль відігравала українська науково-педагогічна інтелігенція. Дбаючи про інтереси молоді щодо отримання національної вищої освіти, яка б відкривала їй реальний шлях до служіння Україні у сферах державного управління, місцевого самоврядування, господарства, охорони здоров'я, а також у науковому і культурно-освітньому житті, вона взялася за створення першого державного українського університету через реформування КНУУ. Підтримуючи ідею поступової українізації старих вишів, у першу чергу університету св. Володимира, російська професура якого не підтримувала національне державотворення і не бачила перспективи застосування у вищій школі української мови, лектори столичного народного українського університету не погоди-

лися з політичним проектом, який передбачав негайне радикальне реформування російських університетів в Україні аж до їх повного зникнення. Не знайшла підтримки у них також ідея об'єднання КНУУ з університетом св.Володимира, проти чого активно виступала російська професура. Проте гарячими прихильниками цієї ідеї виявилися студенти-українці обох закладів.

Інтелігентні кола Кам'янця-Подільського, ініціювавши через місцеве самоврядування і товариство «Просвіта» відкриття у місті філії столичного університету, заручилися через своїх делегатів підтримкою Міністерства народної освіти УНР і Київського народного українського університету, який взяв на себе місію сприяти творенню українських вишів у різних регіонах України. При міській думі заснували спеціальну Університетську комісію, якій доручили займатися розв'язанням на місцевому рівні через міську думу питань, пов'язаних з можливим заснуванням і відкриттям вишу (підбір приміщення, формування університетського фонду, співпраця зі столичними діячами, інформаційна і видавнича робота тощо). Важливу роль у мобілізації коштів під університетський проект відіграли міське і губернське самоврядування, які ухвалили виділити для цього по 1 млн крб. (міська дума – позикою, подільське земство – без повернення). Основним рушієм реалізації мрії кам'янецької інтелігенції з отримання своєї вищої школи стали столичні науковці, зосереджені у КНУУ. Їх представники, побувавши з інспекцією в історичному і адміністративному центрі Подільського краю, обґрунтували необхідність відкриття тут державного українського університету, який мав стати другим після запланованого КДУУ.

Молоді державні структури першої УНР через політичну нестабільність і складні умови функціонування зарахували творення державних українських університетів до завдань другої черги. Обмежуючись певний час деклараціями і розробкою проекту реформування вищої освіти (передбачалося перетворити старі університети в українські), освітнє відомство лише після повернення до столиці у березні 1918 р. під впливом громадської структури – Комісії із заснування мережі українських університетів, що діяла при КНУУ і розробила програму широкого національного університетського будівництва, – спромоглося скласти і затвердити на рівні ради міністра народної освіти, а не уряду план, яким передбачалося, зокрема, створити два українські класичні університети – у Києві і Кам'янці-Подільському, забезпечивши їх відповідними кадрами. Через невизначеність влади, документ не набрав юридичної сили і залишався внутрішньоміністерським,

демонструючи лише наміри щодо майбутньої реформи. Для об'єднання КНУУ і університету св.Володимира як способу дерусифікації флагмана старої вищої школи в столиці, чого вимагали політикум і громадськість, Міносвіти створило спеціальну комісію. Побоюючись за свою долю, керівництво університету св.Володимира спрацювало на випередження і скликало з'їзд представників російських вищих шкіл в Україні, який прийняв низку ухвал, що захищали наявну мережу ВНЗ і йшли в розріз із намірами українських політиків. Комісія в справах вищих шкіл не виправдала покладених на неї сподівань і не виробила механізму об'єднання українського і російського університетів.

Ефективною була Комісія в справах вищих шкіл і наукових інституцій під керівництвом В.І.Вернадського. Працюючи за суперечливих настанов міністра освіти і настороженості представників української професури, вона, на підставі концепції паралельного існування старих і нових вищих шкіл за короткий час підготувала два законопроекти, один з яких передбачав перетворення КНУУ у держуніверситет, а інший – заснування К-ПДУУ. В обох випадках за основу бралася модель російських університетів. Схвалені міністром освіти й мистецтв законопроекти про заснування двох державних українських університетів пройшли детальне обговорення на засіданні Малої Ради Міністрів, зазнавши при цьому змін і зменшення кількості статей. Після затвердження гетьманом вони стали повноцінними юридичними актами, що увінчали тривалий і тернистий шлях українців до утворення своїх національних університетів. Великим досягненням законотворчості стало юридичне закріплення україномовного характеру навчання у нових вишах, серйозним упущенням – відсутність статуту державних українських університетів, через що в законах прописали норму про тимчасове (до створення свого статуту) користування російським Університетським статутом 1884 р. Цей документ утверджував у внутрішньому житті молодих національних вишів російську університетську модель і строго регламентував усі складові університетського буття. Для якомога швидшого формування, зміцнення і розвитку нових держуніверситетів влада (гетьманат і Директорія УНР) спромоглася прийняти низку вкрай потрібних законів і постанов, спрямованих на зміцнення матеріально-технічної бази національної університетської освіти (надавалися для користування просторі будинки, виділялися кошти для придбання навчальної і наукової літератури, ремонту приміщень, які тимчасово не експлуатувалися, і на спорудження власних навчально-лабораторних корпусів,

створення друкарні, метео- і біостанцій, територія – для дослідних полів і ботанічного саду тощо), відкриття нових факультетів, приведення у відповідність з новим характером відкритих вишів підготовки молодих науково-педагогічних кадрів і зміненої процедури присвоєння вчених звань і наукових ступенів. Важливе значення мали ухвали влади щодо поліпшення матеріального становища професорсько-викладацької корпорації і працівників К-ПДУУ (збільшення норм оплати праці, компенсація втрат від гіперінфляції, святкові і разові грошові допомоги), заснування нових стипендій для студентської молоді. Більша частина законодавчих актів припала на добу Директорії УНР, коли керівники освітнього відомства (І.І.Огієнко, П.І.Холодний) активно стимулювали уряд до підтримки переважно К-ПДУУ, який з лютого 1919 р. був єдиною державною вищою школою, що працювала на національне відродження України.

Напередодні першого навчального року державні українські університети провели свої святкові дійства з нагоди їх відкриття. До вироблення і реалізації сценарію урочистостей у Києві прилучилася гетьманська адміністрація, що мало продемонструвати суспільству роль влади у появі столичного українського держуніверситету. У Кам'янці-Подільському цим займалася Університетська комісія на чолі з І.І.Огієнком, яка активно спиралася на міську думу, місцеві «Просвіту» і земство, школи, церкву, пересічних громадян і студентську молодь. Участь у святі відкриття КДУУ самого гетьмана, оголошення ним своєї грамоти і урочиста промова надали події офіційного, державного значення. Другорядний представник П.П.Скоропадського, який побував на урочистостях у Кам'янці-Подільському і був слабо підготовлений для такої ролі, не міг забезпечити такого ж ефекту при відкритті другого держуніверситету, хоч і вручив ректорові гетьманську грамоту. В обох випадках дійство віддзеркалювало українську національну ідею, чому слугувало не лише національне убранство кожного залу, а найголовніше – портрети Тараса Шевченка, які нагадували усім присутнім про національно-визвольні ідеали. Церковні літургії, патріотичні виступи хорових колективів надавали заходам виразної духовної і культурної складових, неповторності. У більшості промов віддавалося належне творцям і будівничим університетів, висловлювалися великі сподівання на виконання університетами їх великої ролі у забезпеченні розвитку національної освіти, науки і культури як власне українців, так і інших національностей. Концертні програми для учнів, студентів і дорослих громадян збагатили враження від святкування, зробили ці дні незабутніми.

Привітання, які надійшли з різних куточків країни, як і цінні подарунки, засвідчили готовність української громади допомагати своїм університетам, а високі оцінки організаторам свята мали додати їм моральної сили і стимулювати університетські колективи до поступу, розв'язання основних завдань в освітній, виховній, науковій і методичній галузях.

Велику роль в популяризації успіху українського університетотворення відіграла преса, зокрема газети «Нова Рада», «Відродження», «Народна Воля». Завдяки цим та іншим періодичним виданням про відкриття двох національних вищих шкіл дізналися сотні тисяч українців у різних українських землях, наповнюючись гордістю за великі досягнення національного відродження.

Для збереження російських вищих шкіл в Україні і утримання їх за кошти держбюджету, гетьманська влада надала їм статус державних ВНЗ, відкривши для них перспективу функціонування. Для українського бюджету їх утримання вже у 1918 р. (з погашенням заборгованості за 1917 р.) мало обійтися в суму понад 11 млн крб. Своєрідною «платою» за це мало бути включення до навчальних планів Харківського і Новоросійського університетів та Ніжинського історико-філологічного інституту українознавчих дисциплін на підставі відповідних правових актів Української держави. Реформатори з Міносвіти пропонували відкрити у трьох російських університетах та одному інституті лектуру української мови для всіх без винятку факультетів, але гетьманський міністр не дав на те своєї згоди. З тієї ж причини не вдалося запустити в роботу підготовлений законопроект про відкриття у двох російських університетах українських паралельних кафедр.

За Директорії УНР була зроблена санкціонована урядом спроба перетворити університет св.Володимира в державний український (згодом мали взятися за інші вищі). Підготовлений законопроект (нагадував проект ухвали МНО часів В.К.Прокоповича про об'єднання КНУУ з УСВ) не встиг потрапити на розгляд Ради Народних Міністрів через поспішну евакуацію органів державної влади і управління зі столиці. Тож, маючи велику політичну волю, влада таки не зуміла спрямувати старі вищі школи у русло відродження країни, що звузило масштаби творення національної вищої освіти.

Розділ IV

Кадровий потенціал і студентський контингент. Творення матеріально-технічної й інформаційної бази державних українських університетів (серпень 1918 – лютий 1921 рр.)

4.1. Кадровий склад українських університетів: особливості формування і якісний рівень

Однією із найбільш важливих і складних проблем, пов'язаних із процесом становлення молодих українських університетів у 1918-1920 рр., було творення їх професорсько-викладацьких корпорацій, покликаних забезпечити на високому рівні розв'язання завдань навчально-виховної, навчально-методичної і науково-дослідної роботи. Основними вимогами до підбору кадрів були як наукові якості та досвід роботи у вищій школі, так і вміння викладати українською мовою. Остання умова виявилася однією із серйозних перешкод, бо чимало вчених українського походження не мали такої практики через роботу переважно в російськомовних університетах та інститутах.

Відносно простіше цей процес протікав у Київському державному українському університеті, оскільки у КНУУ, на базі якого і створювався держуніверситет, нараховувалося понад 60 професорів, приват-доцентів, лекторів і асистентів, які впродовж навчального року набули відповідних навичок.

Ще за вироблення законопроекту «Про перетворення Київського народного українського університету в Київський державний український університет» рада лекторів КНУУ уважно відстежувала перебіг подій, пов'язаних з підготовкою до реорганізації закладу. 21 червня 1918 р. цей колегіальний орган народного університету заслухав повідомлення директора департаменту вищої школи Міністерства освіти Ф.П.Сушицького про основні статті цього документа і загострив увагу на питанні про долю лекторів, які не мали відповідного для

роботи в класичному університеті наукового цензу (наукового ступеня і складених магістерських іспитів), зокрема й на тій обставині, що «поза межами України є багато українців з певним науковим цензом, і не буде дуже прикро, коли вони звернуться з проханням щодо одержання кафедр в українському університеті...»¹.

Питання про можливість використання лекторів у навчальному процесі цього закладу розглядалось 15 липня 1918 р. на засіданні Комісії у справах вищих шкіл і наукових інституцій. З цього приводу Ф.П.Сушицький зробив повідомлення на зібранні ради лекторів Київського народного українського університету, яке відбулося 16 липня 1918 р., про те, що комісія (у протоколі її засідання цей момент не зафіксований) «принципово ухвалила внести [у законопроект. –Авт.] розділ про утворення на три роки інституту тимчасових лекторів... для тих осіб, які брали участь у викладах ... наук минулого року, але не мають цензу для обібрання їх приват-доцентами державних університетів»². Утім, як виявилось пізніше, в ухваленому урядом і затвердженому гетьманом законі містилася зовсім інша норма – лише професори зі ступенями щонайменше магістрів і ад'юнктів та в.о.професорів (приват-доценти російських університетів), які до 1 липня 1918 р. працювали в КНУУ на всіх факультетах, крім медичного, зараховувались до штату відповідних факультетів КДУУ. У примітці до ст.4 закону чітко роз'яснювалось: «Особи, які не мають учених ступенів, не можуть бути допущені до навчання в Університеті [КДУУ. –Авт.]»³.

Керуючись такою нормою, Рада лекторів КНУУ 9 серпня 1918 р. доручила в.о.ректора Г.Г.Павлуцькому затвердити всіх цензових лекторів народного університету на відповідних посадах держ-університету (йшлося про 36 осіб)⁴, що не зовсім узгоджувалося із «Законом про перетворення Київського Народного Українського Університету в Київський Державний Український Університет». Річ у тім, що ст.4 зазначеного акту надавала право прямо зараховувати до КДУУ професорів і приват-доцентів лише трьох факультетів – історико-філологічного, фізико-математичного і правничого. Що ж до медичного факультету, то відповідно до ст.5 (пункт б) його початковий склад (декан та 7 професорів) мав призначатися міністром освіти⁵.

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.51.

² Там само. – Арк.58.

³ Див.: Державний вістник. – 1918. – 29 серпня. – №41. – С.2; ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.336. – Арк.95.

⁴ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.64-71.

⁵ Див.: Державний вістник. – 1918. – 29 серпня. – №41. – С.2; ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.336. – Арк. 95зв.

10 серпня 1918 р. Г.Г.Павлуцький у листі до міністра освіти й мистецтва висловив прохання затвердити списком лекторів колишнього українського народного університету на посадах професорів КДУУ (відповідно до ухвали ради лекторів). Пропонувався і персональний склад професорсько-викладацької корпорації. Так, на історико-філологічному факультеті мали викладати: на посаді штатного ординарного професора – доктор церковної історії архієпископ Олексій (кафедра історії церкви); в.о. ординарних професорів – доктор історії мистецтва Г.Г.Павлуцький (кафедра історії мистецтва), магістр російського письменства А.М.Лобода (кафедра російського письменства) і магістр російської мови М.К.Грунський (кафедра російської мови); в.о. екстраординарних професорів – магістр слов'янської філології О.М.Лук'яненко (кафедра слов'янської філології) і магістр філософії В.В.Зінківський (кафедра філософії); штатних в.о. екстраординарних професорів – приват-доценти І.І.Огієнко (кафедра української мови), Ф.П.Сушицький (кафедра українського письменства), О.С.Грушевський (кафедра історії України) і К.В.Широцький (кафедра історії мистецтв); в.о. лектора грецької мови – М.Пахаревський.

Штат фізико-математичного факультету пропонувався у такому складі: 6 в.о.ординарних професорів – доктор математики Д.О.Граве (кафедра математики), ад'юнкт прикладної математики І.М.Ганицький (кафедра математики), доктор геодезії і мінералогії В.І.Луцицький (кафедра кристалографії, мінералогії і петрографії), доктор зоології С.Е.Кушакевич (кафедра зоології), доктор фізики І.І.Косоногов (кафедра фізики), доктор хімії В.О.Плотников (кафедра хімії); 1 штатний ординарний професор – магістр геології і мінералогії, магістрант географії В.В.Дуб'янський (кафедра географії); 3 в.о. екстраординарних професорів – приват-доценти Ф.П.Швець (кафедра геології з палеонтологією), М.П.Кравчук (кафедра математики) і С.П.Тимошенко (кафедра прикладної механіки).

На правничому факультеті пропонувалось прийняти на посади штатних ординарних професорів – доктора політичної економії М.І.Туган-Барановського (кафедра політичної економії), доктора цивільного права Б.О.Кістяківського (кафедра цивільного права) і доктора римського права Карпека (кафедра римського права); екстраординарного професора – магістра церковного права Ф.І.Мищенка (кафедра церковного права), в.о. екстраординарного професора – доцента С.Ф.Веселовського (кафедра статистики)¹.

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.336. – Арк.58-59.

12 серпня 1918 р. наказом міністра освіти й мистецтва із 25 пропонуванних університетом осіб було затверджено лише 21. З невідомих причин не потрапили до штату КДУУ Карпеко, М.К.Грунський, С.П.Тимошенко і К.В.Широцький¹. Цікаво, що в опублікованому варіанті цього наказу значиться доктор слов'янської філології М.К.Грунський, який отримав кафедру російської мови й письменства².

Міністр призначив (до виборів) адміністрацію університету : ректорську посаду посів І.М.Ганицький, проректорську – Ф.П.Сушицький ; деканом історико-філологічного факультету став Г.Г.Павлуцький, правничого – М.І.Туган-Барановський* і фізико-математичного – Ф.П.Швець³.

Залишався без штату медичний факультет. 14 серпня 1918 р. міністр згідно з законом про перетворення КНУУ в КДУУ до проведення виборів призначив на посаду декана доктора медицини О.В.Корчак-Чепурківського (він також зайняв посаду ординарного професора кафедри гігієни); на посади в.о. ординарних професорів – доктора медицини В.М.Константиновича (кафедра паталогічної анатомії) і доктора медицини А.А.Тржецієвського (кафедра фармакології), на посаду в.о. екстраординарних професорів – доктора медицини М.Нещадименка (кафедра загальної патології) і приват-доцента Є.Г.Черняхівського (кафедра клінічної хірургії), прозекторів – О.Г.Черняхівського (кафедра гістології) і М.Вовкобая (кафедра нормальної анатомії)⁴.

24 вересня 1918 р. відбулися демократичні вибори керівництва університету. Ректором обрали Ф.П.Сушицького, проректором – Ф.П.Швеця. Деканські посади зайняли: Г.Г.Павлуцький – історико-філологічного, І.М.Ганицький – фізико-математичного і Б.О.Кістяківський – правничого факультету. Вибори на медичному факультеті не проводили (підрозділ лише створювався), тож його керівником залишили О.В.Корчак-Чепурківського⁵.

Отже, до початку 1918-1919 навчального року в КДУУ замістили 30 професорсько-лекторських посад, що, на думку ректора, цілком

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.336. – Арк.60-61.

² Міністерство Народньої Освіти й Мистецтва. Накази про призначення й увільнення // Державний вістник. – 1918. – 6 вересня. – №44. – С.2.

* Дмитро Дорошенко помилково зазначає, що М.І.Туган-Барановського було призначено деканом фізико-математичного факультету (див.: Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Т.ІІ. – С.353).

³ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.336. – Арк.67.

⁴ Там само. – Арк.66.

⁵ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.25. – Арк.22,278-278зв.

вистачало для кадрового забезпечення навчального процесу у першому півріччі¹.

Заклад і його структурні підрозділи отримали керівників, на плечі яких лягла відповідальність за організацію повноцінної роботи. Адміністрація була свідома того, що з розвитком університету у його штаті мають з'явитися нові професорсько-викладацькі посади. Тому вчасно запитали кандидатів-українців, які за сприятливих умов могли поповнити штат професури. Йшлося, зокрема, про Д.І.Багалія, ординарного професора Харківського університету, М.Н.Бурденка, відомого хірурга з Дерптського університету, А.Ю.Кримського, професора Лазаревського університету східних мов у Петрограді, С.Й.Смаль-Стоцького, професора Чернівецького університету, Є.К.Тимченка, професора Петроградського університету, М.С.Цвіта, професора Воронізького університету та ін. Віддаленим резервом українських науково-педагогічних кадрів були 33 професорські стипендіати, які добре володіли українською мовою і мали певні наукові здобутки².

У вересні 1918 р. формування кадрів продовжили. Так, на посади ординарних професорів історико-філологічного факультету прийшли А.Ю.Кримський і Є.К.Тимченко (кафедра української мови), в.о.екстраординарних професорів – С.С.Дложевський, І.В.Шаровольський і В.Ю.Данилевич. Штат ординарних професорів медичного факультету поповнили вчені-українці з Москви – П.Леонтович і О.Яцута. Тоді ж прозекторами стали М.Т.Герашенко і О.Ф.Цішковський. На правничому факультеті з'явилися в.о. екстраординарних професорів М.М.Тоцький, М.П.Василенко, В.І.Сінайський. Штатним ординарним професором фізмату міністр освіти й мистецтва затвердив В.О.Кістяківського³. На асистентські посади впродовж вересня–грудня 1918 р. рекомендували П.Ю.Грищинського, О.М.Домбровського, Л.О.Красівського, Т.А.Алешкевич, О.С.Архимович та ін.⁴.

Не всі рекомендовані і зараховані до штату професори змогли прибути і приступити до праці в університеті з різних причин – хвороби, сімейні обставини, перебування за кордоном тощо. Один із запрошених, 71-річний професор Петербурзького університету В.К.Вовк дорогою до України помер на залізничному вокзалі у білоруському

¹ Розмова з ректором університету проф.Сушицьким // Відродження. – 1918. – 6 жовтня. – Ч.153. – С.4.

² Там само.

³ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.11-14.

⁴ Там само. – Арк.16; Спр.22. – Арк.8,13.

Жлобині¹. Для заповнення вакансій рада професорів КДУУ 12 листопада 1918 р. обрала науковців з Галичини – доктора Й.Л.Пеленського приват-доцентом кафедри історії мистецтв, а доктора М.І.Рудницького – доцентом кафедри філософії².

За Директорії УНР збільшилась кількість професорських стипендіатів, яких готували до роботи в українських університетах. Так, уже в січні 1919 р. до їх кола Міносвіти зарахувало В.Я.Підгаєцького, П.М.Пелеха, І.Капустянського, О.Сулимовича, П.Лозієва, П.Волинського, В.Семенова і Е.Ю.Перфецького³. До викладацької праці були закликані кілька десятків нових постатей. Зокрема, на історико-філологічному факультеті чекали ординарних професорів М.С.Грушевського і Д.І.Багалія, в.о. екстраординарних професорів О.І.Покровського, М.І.Гордієвського, Г.І.Якубаніса, М.Ф.Мухіна і М.Л.Туницького, приват-доцентів О.І.Сагарду, П.Я.Світлова, Е.А.Рихліна, М.Б.Гуревича, М.Ф.Оксіюка, В.Лаверсона, М.М.Марковського і М.К.Маковітського; лекторів Л.Вівієна, А.А.Бартоломуччі, К.І.Германа; штатного асистента В.Черпановського. Працювати на фізико-математичному факультеті погодилися заштатний ординарний професор Р.Ф.Фогель, приват-доцент О.А.Яната, штатний доцент Д.А.Крижанівський, асистенти А.Г.Архипович, М.Доманіцький, Б.М.Домбровський, Л.О.Красівський, Б.М.Краєвський, Я.Ф.Лепченко, С.М.Крашениників, В.Ф.Омельянів, І.К.Мацуревич, О.О.Соколовський, В.В.Кальпіцький-Патейко. Поповнити штат правничого факультету збиралися ординарний професор Ф.В.Тарановський, в.о. екстраординарного професора О.Н.Нерсесов і приват-доцент М.Є.Слабченко. На медичному факультеті очікували в.о. екстраординарного професора А.І.Ракочі, приват-доцентів С.Г.Коляндика, А.В.Старкова, Корчак-Чепурківську, В.Удовенка, В.І.Шпака, Науменка, І.В.Гаха, М.Кучеренко-Равицьку і Б.У.Дейкуна⁴. Значна кількість цих науковців змогла приступити до роботи в університеті.

¹ Іващенко Ю. Видатний вчений і патріот України / Юрій Іващенко // Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології / Хведір Вовк. – К.: Мистецтво, 1995. – С.6; Терес Н.В.Вовк Федір Кіндратович. Засновник української етнографії, антропології, музезнавець, літературознавець / Н.В.Терес // Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності / [За заг. ред. А.П.Коцура, В.П.Коцура, Н.В.Терес]. – Київ-Чернівці: Книги-XXI, 2010. – С.102.

² Київський Державний Український Університет // Нова Рада. – 1918. -27(14) листопада. – №223. – С.2.

³ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.178. – Арк.11; Спр.181. – Арк.35; ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.22. – Арк.98-100.

⁴ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.95-96.

Отже, за Директорії УНР штат науково-педагогічних працівників університету номінально зріс більш як на 50 осіб. При належному перебігу навчальної праці цієї кількості було навіть і забагато. Проте, значна частина їх розглядалася як найближчий резерв для заміщення посад тих викладачів, які вчасно не поверталися чи із ситуативних відпусток, чи просто переривали з невідомих причин свою професійну діяльність, про що не сповіщали керівництво університету. Найчастіше це спостерігалось у лютому 1919 р., коли влада у столиці знаходилася в руках творців червоного терору (кияни добре пам'ятали масові розстріли ні в чому невинних людей, вчинені військом Муравйова у січні – лютому 1918 р.). 6 квітня 1919 р. на засіданні ради професорів КДУУ наголошувалося, зокрема, що професор В.Ю.Данилевич не виконує своїх обов'язків через хворобу, професор П.Леонтович взагалі не з'явився на роботу, професори І.М.Ганицький, Є.К.Тимченко, Є.Г.Черняхівський, Ф.П.Сушицький, Ф.П.Швець, М.П.Василенко і О.Яцуга так і не повернулися з відпусток, у які попросилися після завершення першого півріччя 1918–1919 навчального року¹. Втім, попри таке невтішне становище, «кадрового голоду» університет не відчував упродовж усього періоду функціонування (до літа 1920 р.).

Значно складніше було забезпечити науково-педагогічними кадрами Кам'янець-Подільський державний український університет. Ще 22 травня 1918 р. рада лекторів КНУУ обрала І.І.Огієнка в.о. ректора майбутнього К-ПДУУ (12 жовтня 1918 р. М.П.Василенко видав наказ про відкомандирування його з 1 липня поточного року по 1 липня 1920 р. до адміністративного центру Подільської губернії «для виконання посади ректора Кам'янець-Подільського Держав [авного] Українськ [ого] Університету, залишаючись на відповідних посадах у Київському Державному Українському Університеті і в Університеті св. Володимира, без отримання платні в останніх»²). Саме на нього ліг основний тягар розв'язання пекучої кадрової проблеми (наукові сили Кам'янця-Подільського представляли заслужений ординарний професор П.М.Бучинський, який завершив кар'єру в Новоросійському університеті, магістр богослов'я О.З.Неселовський, кандидати богослов'я Ю.Й.Сіцінський і П.В.Табінський, кілька викладачів трьох гімназій, які мали в активі наукові праці і в разі потреби могли працювати на посадах асистентів). З подачі ректора у серпні 1918 р. міністр освіти зробив перші кадрові призначення до К-ПДУУ. Так,

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.41. – Арк.14.

² Міністерство Народньої Освіти й Мистецтва. Накази про призначення й увільнення // Державний вістник. – 1918. – 16 жовтня. – №59. – С.4.

ординарним професором кафедри зоології і водночас деканом фізико-математичного факультету став П.М.Бучинський, в.о. екстраординарного професора кафедри історії мистецтва – приват-доцент Петроградського університету К.В. Широцький, приват – доцентами кафедр слов'янської філології і української літератури – професорські стипендіати університету св. Володимира М.О.Драй – Хмара і Л.Т.Білецький. Професора В.І.Петра (Ніжинський історико-філологічний інститут) перевели на посаду ординарного професора кафедри грецької словесності (у 1882, 1883-1885 рр. працював у гімназіях Кам'янця-Подільського)¹. Галицьких науковців С.Балея, Ю.Гірняка, І.Крип'якевича, М.Чайковського і В.Кучера призначили на посади приват-доцентів різних кафедр (філософії, хімії, історії України, чистої математики і фізики) у серпні – жовтні 1918 р.². Викладач Катеринославської духовної семінарії магістр богослов'я В.О.Біднов отримав у К-ПДУУ посаду в. о. екстраординарного професора по кафедрі історії української церкви³. (Цікаво, що майже одночасно вчений отримав запрошення на роботу і до російського Катеринославського приватного університету, втім перевагу віддав вишу у Кам'янці-Подільському. Свій вибір він пояснив так: «...Аби тільки бути в рідному [українському. – Авт.] університеті!»⁴).

Станом на 22 жовтня 1918 р. професорсько-викладацький склад історико-філологічного і фізико-математичного факультетів, на які було здійснено прийом студентів, нараховував реально всього 13 осіб⁵.

Збільшення кількості професури, якої, на жаль, не вистачало для виконання навчального плану у 1918-1919 навчальному році, відбулося у січні 1919 р. вже за Директорії УНР. Міністр І.І.Огієнко (за ним залишалася посада ректора Кам'янець-Подільського університету) упродовж першого місяця праці у Міністерстві народної освіти

¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.76-76зв.; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.133. – Арк.11зв.; Відродження. – 1918. – 17(4) серпня. – Ч.115. – С.3; Міністерство Народної Освіти й Мистецтва. Накази про призначення й увільнення // Державний вістник. – 1918. – 16 жовтня. – №59. – С.4.

² ДАХО. – Ф.Р-582. Оп. 1. – Спр.49. – Арк.38; Спр.133. – Арк.11зв.; Оп.2. – Спр.6. – Арк.1зв; Міністерство Народної Освіти й Мистецтва. Накази про призначення й увільнення // Державний вістник. – 1918. – 16 жовтня. – №59. – С.4.

³ Міністерство Народної Освіти й Мистецтва. Накази про призначення й увільнення // Державний вістник. – 1918. – 16 жовтня. – №59. – С.4; ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.76-76зв.

⁴ Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському. (Уривок із спогадів) // Літературно-науковий вістник. Річник ХХVII. – Львів: З друкарні Ставропільського ін-ту, 1928. – Т.ХСVII. – Кн.ХІ: листопад. – С.235.

⁵ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.22.

призначив до К-ПДУУ 16 нових осіб на різні науково-педагогічні посади: доглядача Кам'янець-Подільської чоловічої духовної школи магістра теології О.З.Неселовського – в.о. екстраординарного професора кафедри історії богослужіння; професорського стипендіата Київської духовної академії М.М.Васильківського – приват-доцентом кафедри філософії релігії; кандидата богослов'я Київської духовної академії Й.Ф.Оксіюка – приват-доцентом кафедри історії стародавньої церкви; викладача Київської духовної семінарії О.В.Прахова – приват-доцентом кафедри єврейської мови; приват-доцента університету св. Володимира Д.Шелудька – в.о. екстраординарного професора кафедри романської філології; професорського стипендіата Новоросійського університету П.Г.Клепатського – приват-доцентом кафедри історії України; професорського стипендіата Харківського університету М.А.Плевако – приват-доцентом кафедри української літератури; ординарного професора Катеринославського гірничого інституту М.М.Хведорова – ординарним професором кафедри математики (у лютому 1919 р. його обрали проректором університету¹); колишнього професора теоретичної механіки Харківського технологічного інституту М.О.Столярова – в.о. ординарного професора кафедри математики; приват-доцента університету св. Володимира А.Е.Маліновського – в.о. ординарного професора кафедри фізики; професорського стипендіата колишнього (російського) Варшавського університету Л.М.Левітського – приват-доцентом кафедри ботаніки; магістранта Київської духовної академії І.А.Любарського – приват-доцентом кафедри новогрецької мови; колишнього міністра закордонних справ за гетьманату Д.І.Дорошенка – приват-доцентом кафедри історії; асистента Пермського університету О.А.Аленича – старшим асистентом (згодом астрономом-наглядачем, приват-доцентом) кафедри фізики; приват-доцента університету св. Володимира П.В.Клименка – в.о. екстраординарного професора кафедри історії (з 2 лютого 1919 р. його затвердили деканом історико-філологічного факультету)². Призначений тоді ж на посаду приват-доцента кафедри порівняльного мовознавства професорський стипендіат Петроградського університету Б.О.Ларін мав приступити до роботи аж з 1 липня 1919 р.³ 21 січня 1919 р. І.І.Огієнко запросив архієпископа Олексія, штатного ординарного професора Київського державного

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.145. – Арк.2; 3 університетського життя // Освіта. – 1919. – 15 січня. – №2. – С.28; 3 університетського життя // Там само. – 1 березня. – №5. – С.28.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.22.

³ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.22-22зв., 26-26зв,33,59.

українського університету, викладати на богословському факультеті К-ПДУУ історію первісного християнства (запрошення було прийняте і у лютому того ж року архієпископ розпочав свій лекційний курс)¹. 16 січня міністр призначив Г.М.Іваницю професорським стипендіатом Кам'янець-Подільського університету, дозволивши йому тимчасово перебувати у м. Ніжині, де той мешкав².

Дбаючи про якомога швидший і організований приїзд значної частини вчених до місця роботи, І.І.Огієнко замовив для них у міністра шляхів на 24 січня 1919 р. два класні купе у потязі «Київ-Кам'янець-Подільський»³. За свідченням Д.І.Дорошенка, завдяки старанням міністра народної освіти, він разом зі своїми колегами (М.О.Столярів, П.В.Клименко, А.Е.Малиновський, І.А.Любарський, а також Л.Т.Білецький і М.А.Плевако, які їхали разом з дружинами) вранці 26 січня прибули потягом до пункту призначення, а на початку лютого приступили до читання вступних лекцій⁴.

19 лютого 1919 р. І.І.Огієнко призначив відомого дослідника історії Поділля, кандидата богослов'я, протоієрея Ю.Й.Сіцінського приват-доцентом кафедри церковної археології з дорученням читати обов'язковий курс⁵. Була спроба залучити до викладання лекційного курсу в університеті професора М.С.Грушевського, який на початку лютого 1919 р. прибув до Кам'янця-Подільського. Зустрівшись з відомим істориком і українським державотворцем, І.І.Огієнко спробував переконати його не від'їжджати за кордон, а «перебути певний час при Кам'янецькім Університеті, читаючи виклади й допомагаючи його науковій організації»⁶. Але М.С.Грушевський, очолюючи з березня 1917 по квітень 1918 рр. національно-визвольний рух і молоду українську державу, не погодився бути одним із професорів «гетьманського» університету і вирішив на якийсь час попрацювати в редакції місцевої популярної української газети «Життя Поділля». На таке рішення не вплинула навіть ухвала ради професорів К-ПДУУ обрати його почесним членом університету за заслуги в галузі українознавства (трохи раніше, у травні 1918 р., таку ж честь

¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.182. – Арк.74а; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Вид.2-е / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. – С.415.

² ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.178. – Арк.9.

³ Там само. – Спр.5. – Арк.9.

⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – С.410-412.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.82; Спр.188. – Арк.14; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.4.

⁶ Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура. – 1936. – Кн.1(10). – С.68.

видатному вченому зробила рада лекторів Київського народного українського університету)¹.

За свідченням Д.І.Дорошенка, на роботу до Кам'янець-Подільського державного українського університету запросили «цілий ряд старших і молодших вчених з різних вищих шкіл України», але через наступ більшовицьких військ зв'язок з ними перервався і поповнити тоді кадровий потенціал закладу не вдалося². І все ж деякі призначення вдалося зробити. У квітні 1919 р. міністр народної освіти призначив доктора філософії Львівського університету О.Тисовського приват-доцентом кафедри зоології, магістра А.С.Синявського – приват-доцентом кафедри політичної економії³ (перед початком 1919-1920 навчального року його обрали деканом правничого факультету, утім до виконання обов'язків він так і не приступив через роботу в державному управлінні⁴), а магістранта Московського університету В.Ф.Рафальського – приват-доцентом кафедри церковного права⁵.

Наступний етап кадрового поповнення К-ПДУУ пов'язаний з переміщенням до Кам'янця-Подільського державного і політичного центру Української Народної Республіки влітку 1919 р. (міністром освіти з 26 квітня по 25 липня 1919 р. працював В.В.Крушельницький). Потреба у нових науково-педагогічних працівниках пояснювалася двома серйозними чинниками: по-перше, заснуванням у структурі університету сільськогосподарського і правничого факультетів (чого у квітні 1919 р. І.І.Огієнко домогся від уряду), на яких упродовж чотирьох років мали запрацювати 15 ординарних і 8 екстраординарних професорів та 18 приват-доцентів⁶, а по-друге, підготовкою до початку другого в історії закладу академічного року на трьох факультетах: історико-філологічному, фізико-математичному і богословському. У липні 1919 р. міністр освіти направив до університету таких осіб: вченого агронома 1-го рангу О.М.Полонського – в.о.приват-доцента кафедри сільськогосподарського аналізу⁷; директора департаменту

¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.83; ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.28; Грушевський М.С. Автобіографія, 1914-1919 рр. / М.С.Грушевський // Великий Українець: матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С.219.

² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – С.416.

³ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.82; Спр.183. – Арк.11.

⁴ Руденко В. Професор Антін Синявський – подвижник української географії / В.Руденко. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 1996. – С.26.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.93, 96, 98.

⁶ Там само. – Спр.12. – Арк.23,30зв. (Підр. автора).

⁷ Там само. – Спр.2. – Арк.109. – Арк.109; Спр.188. – Арк.19; Оп.2. – Спр.21. – Арк.131; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.40.

Державної скарбниці Х.М.Лебідь-Юрчика – приват-доцентом кафедри фінансового права (з вересня 1919 по 31 жовтня 1920 р. працював деканом правничого факультету)¹; колишнього викладача Катеринославського міського технікуму, екс-заступника міністра закордонних справ в уряді С.С.Остапенка С.В.Бачинського – в.о.приват-доцента кафедри сільськогосподарської механіки²(з 12 серпня 1919 по 2 липня 1920 р. обіймав посаду декана сільськогосподарського факультету³); прозектора КДУУ М.Т.Герашенка – в.о.екстраординарного професора кафедри фізіології худоби⁴(3 липня 1920 р. обраний на посаду декана сільськогосподарського факультету⁵); колишнього прем'єр-міністра С.С.Остапенка – приват-доцентом кафедри політичної економії і статистики⁶; секретаря комісії із видання творів українських класиків П.Филиповича – приват-доцентом кафедри російської літератури⁷; магістранта університету св. Володимира О.К.Еланича – приват-доцентом кафедри російської історії⁸; викладача Ніжинських вищих жіночих курсів Г.М.Іваницю, який формально був професорським стипендіатом К-ПДУУ, – в.о.приват-доцента кафедри класичної філології⁹; доктора філології Краківського університету Л.Б.В'ялковського – приват-доцентом кафедри полоністики¹⁰ і губернського зоотехніка Б.Й.Крижанівського – приват-доцентом кафедри приватного скотарства¹¹.

¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.109; Спр.93. – Арк.6; Спр.188. – Арк.19; Оп.2. – Спр.21. – Арк.131; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2.-Спр.67. – Арк.2зв.

² ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.109; Спр.188. – Арк.19; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.113. – Арк.32; Оп.2. – Спр.25. – Арк.2; Спр.67. – Арк.1зв.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.133. – Арк.35.

⁴ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.109; Спр.16. – Арк.36-37зв.; Спр.188. – Арк.21; Оп.2. – Спр.21. – Арк.130зв.; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.67. – Арк.1зв.; Спр.57. – Арк.1зв.

⁵ Алещенко М. Микола Тимофійович Герашенко / М.Алещенко, О.Каденюк // Вісник історико-культурологічного Подільського братства. – Кам'янець-Подільський, 1995. – №4. – С.85; Біднов В. Зазначена праця. – Т.ХСУП. – Кн.ХП. – С.320.

⁶ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.37зв.; Оп.2. – Спр.21. – Арк.131; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.124. – Арк.8.

⁷ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.110; Спр.188. – Арк.21.

⁸ Там само. – Спр.2. – Арк.110; Спр.188. – Арк.27; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.156. – Арк.1.

⁹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.188. – Арк.21; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.47. – Арк.2зв.; Спр.50. – Арк.64зв.; Спр.124. – Арк.5.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.119; Спр.188. – Арк.27, 34; Оп.2. – Спр.21. – Арк.130 зв.; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.67. – Арк.2зв.; Спр.58. – Арк.2зв.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.2. – Спр.21. – Арк.131 зв.; ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.2. – Спр.125. – Арк.8; Спр.126. – Арк.6; Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.24. – Арк.11зв., 12, 13; Спр.25. – Арк.2.

Після того, як у середині липня 1919 р. до Кам'янця-Подільського із-за Збруча перебазувалася Начальна команда Української Галицької армії, у складі якої були й науковці, І.І.Огієнко запросив на роботу до університету двох із них – сотника доктора філософії В.О.Гериновича і четаря доктора біології Н.Т.Гаморака. Їх обрали приват-доцентами кафедр відповідно географії і фізіології рослин. Наказ Міносвіти про призначення цих осіб до К-ПДУУ з'явився 11 серпня 1919 р.¹. Тоді ж вченого агронома І.А.Олійника призначили на посаду лектора суспільної агрономії і земельного питання², В.К.Бернацького (Бернадського) і М.П.Вікула – старшими асистентами кафедр відповідно фізики і неорганічної хімії³, Я.І.Регулу – старшим асистентом кафедри ботаніки⁴, В.К.Добровольського і С.Риндика – старшими асистентами кафедри хімії⁵, С.І.Назаревича – старшим асистентом кафедри мінералогії⁶, Є.В.Федосієва – в.о.молодшого асистента кафедри ботаніки⁷ і Г.К. Ватич – лектором французької мови⁸.

З-поміж новопризначених влітку 1919 р. був і майбутній міністр земельних справ в уряді Б.Мартоса Є.П.Архипенко (він зайняв посаду приват-доцента кафедри сільськогосподарської економіки і статистики)⁹, а також лектор німецької мови О.О.Попович¹⁰. У вересні на посаду в.о.приват-доцента кафедри римського права оформили випускника Львівського університету Є.А.Завадського¹¹. Наступного місяця в.о. ординарного професора кафедри географії став перспек-

¹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.12. – Спр.5496. – Арк.3; Ф.2582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.129; Спр.188. – Арк.31, 33; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.67. – Арк.3зв.

² ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.188. – Арк.33; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.38зв.; Оп.2. – Спр.24. – Арк.11зв., 12, 13; Спр.25. – Арк.2.

³ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.2. – Спр.21. – Арк.131зв.; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.24. – Арк.11, 12.

⁴ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.2. – Спр.21. – Арк.130зв.; ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.38; Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.133. – Арк.30; Оп.2. – Спр.24. – Арк.11зв., 12; Спр.25. – Арк.2.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.2. – Спр.21. – Арк.131зв.; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.24. – Арк.11, 12, 13; Спр.67. – Арк.3зв.

⁶ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.188. – Арк.37; Оп.2. – Спр.21. – Арк.131зв.; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.24. – Арк.11, 12; Спр.59. – Арк.5зв.

⁷ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.5зв.; Спр.124. – Арк.6зв.

⁸ Там само. – Спр.27. – Арк.40; Спр.67. – Арк.2зв.

⁹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.228; Оп.3. – Спр.1. – Арк.144; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.67. – Арк.2зв.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.2. – Спр.21. – Арк.130; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.67. – Арк.3зв.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.188. – Арк.87; ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.38зв.; Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.24. – Арк.12; Спр.124. – Арк.3.

тивний вчений С.Л.Рудницький¹, а до виконання обов'язків приват-доцента кафедри патрології (раніше був призначений на посаду екстраординарного професора) приступив П.В.Табінський². Появилися нові асистенти – А.П.Чернявський (кафедра мінералогії), І.І.Шиманович (кафедра статистики), Л.В.Бачинський (кафедра зоології) і С.М.Красников (кафедра хімії)³. До професорсько-викладацької корпорації на певний час увійшли три прикомандировані працівники КДУУ: в.о. екстраординарного професора Є.К.Тимченко¹¹ та асистенти О.Соколовський і Я.Лепченко⁴, які покинули Київ після захоплення його денікінськими військами.

Отже, кадровий потенціал К-ПДУУ до осені 1919 р. серйозно зріс, то ж напередодні першої річниці відкриття закладу І.І.Огієнко з приємністю заявляв, що на 1919-1920 навчальний рік «нам професорських сил вистарчить»⁵. Однак, це аж ніяк не означало, що пошук нових яскравих особистостей на науково-педагогічні посади припинили. Наприкінці жовтня 1919 р. відбулися чергові призначення. Так, появилися приват-доценти – В.П.Храневич (кафедра луківництва та кормових культур)⁶, В.Бірчак (кафедра нового українського письменства)⁷ і О.Яніцький (кафедра фізики)⁸, професорський стипендіат кафедри політичної економії Є.І.Шманкевич⁹, асистенти Ю.Г.Шмідт і Г.Стороженко (кафедри відповідно приватного скотарства і фінансового права)¹⁰.

У березні 1920 р. науково-педагогічні кадри поповнилися, зокрема, на історико-філологічному факультеті, приват-доцентом кафедри історії всесвітнього мистецтва Й.Л.Пеленським (раніше працював на такій же посаді у КДУУ), який опинився у Кам'янці-Подільському ще

¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.230; Спр.188. – Арк.60, 63; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.67. – Арк.2зв.

² ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.2. – Спр.21. – Арк.131зв.; ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.38зв.; Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.24. – Арк.11, 11зв., 12, 13; Спр.27. – Арк.40.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.1; Біднов В. Зазначена праця. – Т.ХСУП. – Кн.ХІІ. – С.333.

⁴ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.191; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.40; Спр.67. – Арк.4зв.; Спр.124. – Арк.3, 46.

⁵ В.Л. Рік існування Кам'янецького Університету. (Розмова з Ректором Університету п.І.Огієнком) / Л.В. // Україна. – 1919. – 22 (9) жовтня. – Ч.58. – С.2.

⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.12. – Спр.8249. – Арк.2,2зв.; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.67. – Арк.3зв.

⁷ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.40; Спр.124. – Арк.7.

⁸ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.188. – Арк. – Арк.13; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.101. – Арк.1зв.; Спр.102. – Арк.2зв.; Спр.106. – Арк.2зв.

⁹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.40; Спр.57. – Арк.2зв.; Спр.62. – Арк.5зв.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.2. – Спр.21. – Арк.131; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.40; Спр.67. – Арк.5зв.; Спр.58. – Арк.3зв.

у вересні 1919 р.¹, на сільськогосподарському факультеті приват – доцентами (вчений агроном і ветеринарний лікар І.С.Шереметинський – кафедра загального хліборобства та інженер-будівельник Є.Н.Сердюк – кафедра сільськогосподарського будівництва) і молодшим асистентом (ветеринарний лікар Д.Д.Мельник – кафедра ентомології)².

Готуючись до прийому Голови Директорії УНР і Головного Отамана військ УНР С.В.Петлюри 1 травня 1920 р. у Кам'янці-Подільському, І.І.Огієнко, ректор університету і одночасно Головний уповноважений міністр українського уряду, підготував спеціальний рапорт про К-ПДУУ, де, зокрема, зазначалось, що тут працюють 2 заслужені ординарні професори, 5 екстраординарних професорів, 23 приват-доценти, 1 астроном-наглядач, 5 лекторів, 11 старших та 10 молодших асистентів. Разом – 60 осіб³. У червні-липні 1920 р. це число побільшало. Зокрема, прийняли двох приват-доцентів – М.Д.Бессарабова (кафедра Святого Письма Нового Завіту)⁴ і С.Ю.Гаєвського (кафедра російської мови і літератури)⁵. З кількома професорськими стипендіатами чисельність науково-педагогічних працівників зросла до 65 осіб⁶.

Для дальшого поповнення професорсько-викладацької корпорації ректор мав намір запросити до університету для тимчасового викладання професорів Бодуен-де-Куртене, Петражицького, Ашкеназі та інших відомих в Росії та поза її межами вчених⁷. Утім навіть за успішного розв'язання цього питання зняти кадрову проблему на початку третього навчального року навряд чи вдалося б, адже, як свідчить періодика, у червні 1920 р. рада професорів оголосила конкурс на заміщення загалом 59 вільних кафедр, 3 лектури і 3 асистентури⁸, що могло подвоїти професорсько-викладацький штат. Продовжувався підбір кандидатів на вакантні посади. Але встановлення в середині липня у Кам'янці-Подільському радянської влади (її органи функціонували до 18 вересня 1920 р.) перешкодило поступовому розв'язанню кадрової проблеми.

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.40, 67; Спр.58. – Арк. Зв.

² Там само. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.1; Нові члени сільськогосподарського факультету // Наш шлях. – 1920. – 10 березня. – №49. – С.6.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.146. – Арк.37.

⁴ Там само. – Спр.140. – Арк.199; Нові професори богословського факультету // Наш шлях. – 1920. – 20 червня. – Ч.121. – С.4.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.2. – Спр.21. – Арк.130; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.45. – Арк.33зв., 44зв., 106 зв.

⁶ Склад Кам'янець-Подільського Державного Університету // Наше життя. – 1920. – Ч.1. – С.23.

⁷ Кам'янецький Університет // Наш шлях. – 1920. – 7 травня. – Ч.87. – С.2; Університетське життя // Там само. – 11 травня. – Ч.90. – С.4.

⁸ Університетське життя // Наш шлях. – 1920. – 19 червня. – Ч.120. – С.4. (Підр. автора).

Лише після відновлення на короткий час суверенітету УНР знову взяли за неї. На початку листопада в штаті, зокрема історико-філологічного факультету, появились: в.о. екстраординарного професора С.С.Дложевський (кафедра історії мовознавства), лектор філософії А.Г.Борис, в.о.лектора німецької мови К.А.Поль, професорський стипендіат кафедри українського письменства К.О.Копержинський. На сільськогосподарський факультет прийшли працювати лектори: М.М.Баєр (геодезія) та Б.Ю.Іваницький (лісівництво), асистенти Ю.П.Підкуй-Муха, В.І.Надеждін-Варениця, М.Й.Пахар, М.Кравців; на фізико-математичний – екстраординарний професор М.А.Аганін (кафедра фізичної географії), приват-доценти А.І.Філіпов і П.Г.Пархоменко (кафедра чистої математики), асистенти О.М.Кожухів, Х.О.Лисенко, О.М.Реганів, Е.А.Кирилів та ін.¹.

Вagalі науково-педагогічних працівників мало б вистачити для осіннього семестру третього навчального року (за нашими підрахунками, з серпня 1918 до кінця 1920 р. на роботу до К-ПДУУ було оформлено 123 професори, приват-доценти, лектори, асистенти і професорські стипендіати²).

¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.2. – Спр.21. – Арк.170-171зв.; ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.38-38зв.

² Див.: ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.12. – Спр.2286. – Арк.2; Спр.3307. – Арк.3; Спр.4521. – Арк.4; Спр.4646. – Арк.2; Спр.5207. – Арк.3; Спр.5301. – Арк.3; Спр.5496. – Арк.3; Спр.6085. – Арк.5; Спр.7532. – Арк.1,6; Спр.8188. – Арк.7, 29, 30; Спр.8249. – Арк.2, 2зв.; Ф.2201. – Спр.153. – Арк.38; Спр.331. – Арк.4; Спр.1078. – Арк.142, 171; Оп.5. – Спр.28. – Арк. 4зв., 5зв., 6зв., 7зв., 8зв., 9зв.; Ф.2582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк. 8зв., 22, 22зв., 26, 26зв., 76, 93, 98, 109, 110, 119, 129, 191, 230; Спр.93. – Арк.6; Спр.155. – Арк.10; Спр.176. – Арк.9; Спр.181. – Арк.30; Спр.182. – Арк. 4, 17, 20, 22, 23, 27, 28, 29, 32, 43, 44, 51, 53,58, 69, 74а, 130зв.; Спр.188. – Арк.5, 14, 17, 18,19, 21, 25, 27, 31, 34, 37, 60, 63, 73, 85, 87; Оп.2. – Спр.2. – Арк.110; Спр.21. – Арк.130-132; Оп.2. – Спр.93. – Арк.4зв.; Оп.3. – Спр.144. – Арк.144; ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.38-38зв.; Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.25, 29; Спр.22. – Арк.134; Спр.16. – Арк.39; Спр.89а. – Арк.29зв.; Спр.113. – Арк.32; Спр.140. – Арк.199; Спр.145. – Арк.15; Оп.2. – Спр.6. – Арк.5зв., 50зв., 252зв.; Спр.24. – Арк.7зв., 11-13зв.; Спр.25. – Арк.2; Спр.26. – Арк.8; Спр.27. – Арк. 40; Спр.39. – Арк.17, 27, 27зв., 30; Спр.45. – Арк.33-106зв.; Спр.46. – Арк.73зв.-139зв.; Спр.47. – Арк.10зв.-75зв.; Спр.49. – Арк.38зв., 61; Спр.50. – Арк.1зв.-115зв.; Спр.51. – Арк.1, 2, 7зв.; Спр.53. – Арк.1зв.; Спр.57. – Арк.1зв., 2; Спр.58. – Арк.1зв.-8; Спр.59. – Арк.1зв.-6зв.; Спр.62. – Арк.1-5зв.; Спр.67. – Арк.1зв.-5зв.; Спр.70. – Арк.1зв.-5зв.; Спр.72. – Арк.1зв.-8зв.; Спр.73. – Арк.1зв.-5зв.; Спр.75. – Арк.3зв., 5зв., 8зв., 10 зв.; Спр.77. – Арк.1зв.-2зв.; Спр.81. – Арк.1зв.-5зв.; Спр.82. – Арк.1зв.-5зв.; Спр.85. – Арк.1зв.-5зв.; Спр.87. – Арк.1зв.-5зв.; Спр.88. – Арк.1-4зв.; Спр.90. – Арк.1зв.-5зв.; Спр.91. – Арк.1зв.; Спр.95. – Арк.1зв.-3зв.; Спр.96. – Арк.1-4зв.; Спр.98. – Арк.1зв.; Спр.100. – Арк.1зв.-3зв.; Спр.101. – Арк.1зв., 2зв., 6зв.; Спр.102. – Арк.1зв., 2зв.; Спр.104. – Арк.6зв.-116зв.; Спр.106. – Арк.1зв.-11; Спр.108. – Арк.10-11зв.; Спр.109. – Арк.2, 7; Спр.110. – Арк.1; Спр.112. – Арк.2, 3; Спр.113. – Арк.3-13; Спр.117. – Арк.16; Спр.119. – Арк.6; Спр.124. – Арк.1-134; Спр.129. – Арк.1-34зв., 382; Спр.130. – Арк.30зв.-37зв.; Спр.131. – Арк.1-8; Спр.140. – Арк.199; Спр.156. – Арк.1. (Підр. автора).

Утім через воєнно-політичну ситуацію чимало осіб до виконання своїх обов'язків так і не приступило. Вже у листопаді 1918 р., не дочекавшись приїзду з Галичини прийнятих за наказом міністра освіти й мистецтва приват-доцентів І.П.Крип'якевича, С.Балея, Ю.Гірняка, В.Бірчака, В.Кучера і М.А.Чайковського, ректор відрядив до Львова і Тернополя спеціального кур'єра, якому належало розшукати їх і за можливості отримати інформацію про час їх приїзду. Втім вояж до Галичини не дав очікуваних результатів – нікого із молодих приват-доцентів за вказаними адресами не виявилось, тож за допомогою звернулися до Львівського і Тернопільського повітових комісарів¹.

Згодом вдалося розшукати лише М.А.Чайковського, який приступив до виконання своїх обов'язків на початку лютого 1919 р.². Також не прибули на роботу до К-ПДУУ науковці, призначені восени 1920 р. Це професор М.А.Аганін, приват-доценти В.Завадський, В.І.Підлісний, А.Філіпов та асистент А.М.Елькнер³.

Не всі вчені поверталися із зарубіжних відряджень. Йдеться передусім про приват-доцентів Д.І.Дорошенко і М.А.Чайковського. Перший із них так і залишився у Європі, а інший з'явився в університеті лише на початку листопада 1920 р., коли драматичний фінал Української революції спонукав частину професури до від'їзду в еміграцію, у якій вони залишилися назавжди. Викладацької праці в К-ПДУУ М.А.Чайковський так і не відновив⁴. Це стосується і приват-доцента Л.Б.Б'ялковського, який восени 1919 р. відбув до Кракова для закупівлі навчальної і наукової літератури для викладання полоністики і «застряг» там на шкоду університетській справі⁵.

Відповідно до чинної тоді законодавчої норми, запозиченої з російського дореволюційного права, науково-педагогічний працівник, який не викладав в університеті більше одного семестру, позбавлявся своєї посади. На жаль, під цю статтю потрапило чимало осіб, що призвело до зменшення чисельності професорсько-викладацького штату. Йдеться передусім про Д.І.Дорошенка, питання про відсутність якого винесли на розгляд ради професорів К-ПДУУ. 1 лютого 1920 р.

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.56; Хроніка // Життя Поділля. – 1918. – 26 грудня. – №9. – С.4.

² ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.2. – Спр.21. – Арк.170-179зв.; ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.38-38зв.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.35.

⁴ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.2. – Спр.82. – Арк.3; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – С.439-440.

⁵ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.60; Спр.145. – Арк.13.

його офіційно позбавили посади приват-доцента кафедри історії¹. Тоді ж втратили юридичну силу призначення, які свого часу отримали професор О.К.Еланич, приват-доценти С.Балей, В.Бірчак, Л.Б.Б'ялковський, Ю.Гірняк, О.Тисовський, І.П.Крип'якевич, В.Кучер, Б.Ларин, Л.Левитський, П.Филипович та асистент П.Тінцер².

До зменшення чисельності науковців призводили й інші об'єктивні чинники. Так, за власним бажанням звільнилися з роботи професори Е.А.Кирилів, П.А.Мавродіяні, М.О.Столярів і асистент С.Риндик³. Перейшли на роботу до різних міністерств УНР приват-доценти Є.П.Архипенко і Х.М.Лебідь-Юрчик⁴. Через невилковну хворобу пішов із життя професор К.В.Широцький⁵. 23 червня 1919 р. загинув асистент М.Г.Любичанківський⁶.

В цілому чимало науково-педагогічних працівників, які відповідали встановленим вимогам і виявили бажання працювати в державних українських університетах, були важливим кадровим ресурсом функціонування і розвитку молоді університетської освіти в Україні. На початку 1921 р. їх почали перевіряти на політичну лояльність до радянської влади.

Отже, попри певні сумніви, державні українські університети змогли зацікавити українських вчених з науковими ступенями і вченими званнями і об'єднати їх у професорсько-викладацькі корпорації. Значно легше цей процес відбувався у КДУУ, де була значна кількість науково-педагогічних працівників, яка володіла українською мовою. У Кам'янець-Подільському університеті основну частину викладацьких кадрів становили вихідці з столиці й інших наукових центрів. Загалом до роботи в обох українських держуніверситетах вдалося залучити понад 50 ординарних і екстраординарних професорів, майже 100 доцентів і приват-доцентів. Для підготовки викладацьких кадрів, потреба у яких зростала впродовж чотирирічного циклу підготовки фахівців, ДУУ практикували інститут професорських стипендіатів.

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.60; Спр.145. – Арк.13.

² Там само. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.38-38зв.; Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.24. – Арк.11.

³ Там само. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр. 27. – Арк.40; Спр.57. – Арк.2.

⁴ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.101; Хроника // Подольский край. – 1920. – 3 ноября. – №604. – С.2.

⁵ ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.38.

⁶ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.2. – Спр.93. – Арк.4зв.; ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.38зв., 61; Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.24. – Арк.12зв.

4.2. Студентський контингент: чисельність, національний і віковий склад, базовий освітній рівень

Державні українські університети засновували заради майбутнього країни, зокрема для творення української інтелігенції. Тому від рівня підготовки випускників середніх навчальних закладів залежала і якість студентського контингенту. Необхідно було розробити ефективний механізм його формування, щоб молоді люди, прийшовши в університети, змогли успішно виконати програму підготовки і стали висококваліфікованими фахівцями. Над розв'язанням цієї непростої проблеми працювали у міністерській комісії, яку очолював академік В.І.Вернадський. У її складі діяла відповідна підкомісія (А.М.Лобода, І.М.Ганицький, Ф.П.Сушицький, І.І.Огієнко), яка 27 червня 1918 р. подала свої пропозиції щодо права вступу хлопців і дівчат різних національностей за документами про закінчення чоловічих або прирівняних до них жіночих гімназій, які підпорядковувались Міністерству освіти, православних духовних семінарій (пройшли повний курс або закінчили чотири останні класи), четвертого класу Олександрівського ліцею або училища правознавства, реальних шкіл з додатковим класом, військових гімназій, восьмикласних громадських комерційних шкіл (за умови додатково складених іспитів з латини та однієї стародавньої мови за програмами чоловічих гімназій), учительських інститутів (за умови додатково складених іспитів з латини і однієї з нових іноземних мов) і вищих навчальних закладів. Щодо випускників семикласних комерційних училищ, жіночих гімназій різних відомств, жіночих інститутів та середніх навчальних закладів, які відповідали жіночим гімназіям, а також семикласних епархіальних училищ, то їм, аби мати право подати документи до університетів, треба було, на вимогу членів підкомісії, скласти додаткові іспити (для семикласних комерційних училищ – з російської мови і літератури, історії, математики і латини; для випускників інших зазначених шкіл – з російської мови і літератури, латини, фізики і математики, а також однієї з нових іноземних мов). У всіх випадках можна було не складати іспиту з латини, якщо випускник мав намір вступати на фізико-математичний факультет. Більш детальні умови прийому мали розробити правління і ради університетів¹. Члени комісії обмірковували кожний пункт проекту і зробили окремі поправки, які

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.30-30зв.

стосувалися уточнення прав випускників, зокрема учительських інститутів, семикласних комерційних училищ та вищих навчальних закладів. Зокрема, вони не погодилися з наданням університетам права розробляти більш детальні умови прийому абітурієнтів. Департаменту вищої школи Міністерства освіти й мистецтв Української держави запропонували врахувати запропоновані зміни і відредагувати документ для подачі очільнику міністерства на затвердження¹.

Працівники департаменту виконали доручення комісії і внесли відповідні правки в документ. 15(2) липня 1918 р. міністр М.П.Василенко затвердив «Проект прийому в університети в 1918-19 рр.». Інформацію про це опублікувала київська газета «Відродження»². Самі ж правила появилися на шпальтах «Державного вістника» 6 серпня 1918 р.³. З невідомих причин у Кам'янець-Подільському державному українському університеті користувалися російськомовним варіантом «Правил»⁴.

5 серпня керівник освітнього відомства затвердив ще один важливий для проведення вступної кампанії документ – «Правила прийому у вищі школи на Україні демобілізованих бувших студентів», якими передбачалося повернути колишніх студентів на відповідні факультети, відділи і курси тих закладів, де вони раніше навчалися або в окремих випадках – до інших вишів. У цьому випадку зарахування на вакантні місця відбувалося за умови пред'явлення посвідчень, виданих раніше вищими навчальними закладами, або документів, необхідних для вступу. При відсутності документів колишніх військовиків могли прийняти вільними слухачами з правом зарахування семестрів, прийнятих заліків та іспитів. При пред'явленні усіх офіційних паперів юнаків переводили у дійсні студенти. Якщо ж демобілізовані вступали на перші курси, то перевага надавалася тим особам, які мали посвідчення «про участь у битвах, а особливо про ранення та військові нагороди»⁵.

Отже, за гетьманату П.Скоропадського правила вступу до вищих навчальних закладів України були єдиними як для російських, так і для українських університетів. Через те, що в середніх школах багато учнів не вивчали у повному обсязі української мови, літератури та

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.27зв.

² Прийом до укр[аїнських] університетів // Відродження. – 1918. – 18(5) липня. – Ч.89. – С.3.

³ Див.: Державний вістник. – 1918. – 6 вересня. – №31. – С.3.

⁴ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1-1зв.; ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.11.

⁵ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.3.

історії України, при вступі до українських вишів від них не вимагали знань з цих предметів, що неминуче мало позначитись на їх подальшій навчальній праці.

Керуючись цими правилами, державні українські університети оголосили прийом абітурієнтів. До заяв треба було додати оригінали документів про освіту та їх копії, свідоцтва про військову повинність, дві засвідчені фотокартки і квитанції про внесення семестрової плати за право навчання (125 крб. – на історико-філологічному і правничому факультетах, 150 крб. – на фізико-математичному і медичному)¹.

У добу Директорії УНР правила прийому до українських університетів зазнали певних змін. 5 лютого 1919 р. міністр народної освіти І.І.Огієнко затвердив «Тимчасові умови для вступу до Київського і Кам'янець-Подільського державних українських університетів», за якими обом закладам доручалось виробити перелік тих середніх шкіл, випускники яких мали право вступати на різні факультети дійсними студентами. На відміну від практики 1918 року, абітурієнти повинні були складати вступні іспити в особливих комісіях (їх перелік мали затвердити ради професорів зазначених вишів)². Наступного дня І.І.Огієнко затвердив зміни до умов вступу в університети, опублікованих у серпні минулого року. Відтепер для випускників шкіл замість іспитів з російської мови і словесності та історії Росії запроваджувались інші – з української мови, української літератури та історії України (їх можна було скласти при університетських гімназіях, а в разі вступу до державних українських університетів – у професорських комісіях цих закладів)³, що було продиктоване значним впливом молоді, яка переважно не знала і не розуміла української мови, якою відбувався навчальний процес.

Міністерство народної освіти роз'яснило ректорам українських університетів, що випускники тих середніх шкіл, які не мають підстав бути зарахованими дійсними студентами, можуть отримати статус вільних слухачів. Після року навчання і складання щонайменше трьох іспитів їм дозволяли перевестися в категорію дійсних студентів за

¹ Київський державний український університет // Відродження. – 1918. – 4 вересня. – Ч.128. – С.1; Київський державний український університет // Там само. – 1918. – 6 вересня (24 серпня). – Ч.130. – С.1; Вступ до Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Село. – 1918. – 28 серпня. – №28-29. – С.32; 1 вересня. – №30-31. – С.32; 15 вересня. – №32-33. – С.32; 1 жовтня. – №38-39; С.32; 15 жовтня. – №40-41. – С.32; Вступ до Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Голос Подольской церкви. – 1918. – 8 сентября (26 августа). – №20. – С.4.

² ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.174. – Арк.26.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.12.

умови, що вони також витримують в університетських комісіях іспити за курс середньої школи (тих, яких не вистачало для своєрідного еталона)¹.

Залишалося неврегульованим питання щодо тих вступників, які мали першу педагогічну освіту. Для цього І.І.Огієнко 20 березня 1919 р. затвердив «Правила вступу до вищих шкіл України осіб, що скінчили реформовані по закону 14 червня 1917 р. учительські семінарії». Відповідно до них право на вступ мали у першу чергу ті випускники зазначених навчальних закладів, які не отримували державних стипендій, а отже, і не повинні були обов'язково проходити процедуру розподілу на роботу. Як виняток, міністр народної освіти міг дозволити вступ до вищої школи і колишнім стипендіатам, утім конкретні підстави для такого кроку не зазначались. В усіх випадках для вступу до університетів семінаристи-випускники повинні були скласти іспити за курс середньої школи (латину, якщо обирали будь-який факультет, крім фізико-математичного, і нові іноземні мови – німецьку та французьку)². Влітку – восени 1919 р., у зв'язку з воєнними подіями у Східній Галичині і Наддніпрянській Україні, до Кам'янця-Подільського, який відігравав роль державного і політичного центру УНР, прибули десятки тисяч біженців з різних регіонів. Чисельність мешканців міста зросла майже удвічі і досягла 100 тис. осіб³. З-поміж біженців було багато молодих людей, які, покидаючи рідні місця, не встигли захопити з собою, зокрема, документи про освіту або мали ті свідоцтва, які видали радянські або австрійські органи державного управління. Враховуючи це, рада професорів К-ПДУУ 4 жовтня 1919 р. на пропозицію ректора прийняла ухвалу, спрямовану на розширення доступу такої категорії молоді до університету. Зокрема, дозволили вступати на місця дійсних студентів особам, що перебували на державній службі УНР. Що ж до «осіб з більшовицькими посвідченнями, а також галичан, буковинців і взагалі біженців, які мають дефективні [не українські. – Авт.] документи або не всі, які вимагаються уставом», то їх зараховували умовно і вимагали, щоб за першої ліпшої можливості вони подали усі необхідні для вступу офіційні папери. Крім того, ухвалили зарахувати дійсними студентами випускників семикласних жіночих гімназій і єпархіальних шкіл

¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.174. – Арк.27; Умови переходу вільних слухачів на стан дійсних студентів // Українська ставка. – 1919. – 12 лютого. – Ч.39. – С.3.

² ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.174. – Арк.28.

³ Якимович С. З висновків минулого // С.Якимович // Наш шлях. – 1920. – 1 липня. – Ч.130. – С.4.

на богословський, правничий, історико-філологічний і сільськогосподарський факультети. Тих, які закінчили Кам'янець-Подільську приватну комерційну школу Р.Мазинга і прагнули стати студентами, дозволили приймати на навчання лише вільними слухачами¹.

Процес формування особового складу зведеного студентського контингенту державних українських університетів, який розпочався влітку 1918 р., відбувся і у наступні роки відповідно до названих вище правил прийому. Архівні джерела містять дані про чисельність молоді, зарахованої на навчання, зокрема, до Київського ДУУ. У пояснювальній записці до кошторису цього навчального закладу на I півріччя 1919 р. зазначалось, що на двох курсах історико-філологічного, правничого і математичного відділу фізико-математичного, а також перших курсах природничого відділу фізмату і медичного факультетів навчалось загалом 1700 студентів (57 груп)². За повідомленням керівництва закладу Народному комісаріату освіти УСРР від 22 березня 1919 р., у КДУУ нараховувались 1792 студенти, зокрема на історико-філологічному факультеті – 591, правничому – 490, фізико-математичному – 543 і медичному – 168 осіб³. В іншому архівному документі, «Пам'ятній записці про Київський Державний Український Університет», який на початку жовтня 1919 р. делегація закладу (ректор Ф.П.Сушицький, декани Г.Г.Павлуцький і О.В.Корчак-Чепурківський) доставила до Ростова-на-Дону Особливій нараді при Головнокомандувачі Збройних Сил Півдня Росії, йшлося, зокрема, про те, що на початку третього року роботи університету кількість студентів у ньому сягнула 1600 осіб⁴. Зокрема, на історико-філологічному факультеті навчалось понад 600, на фізико-математичному – близько 400, на правничому – понад 400 і на медичному – близько 500 осіб. Отже, студентський контингент мав би нараховувати 1800-1900 осіб. Очевидно, поспішаючи до Ростова для з'ясування подальшої долі університету, керівництво КДУУ просто не вчитало записку, зокрема, не перевірило статистичні дані. На користь цього свідчить прикінцева частина документа, у якій стверджується, що за два роки існування університету його студентський контингент зріс до більш як 1800 осіб⁵. Утім дані про 1600 студентів КДУУ на початку

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.96.

² ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.13.

³ Там само. – Спр.36. – Арк.31.

⁴ Там само. – Арк.144зв.

⁵ Там само. – Спр.6. – Арк.458.

1919-1920 навчального року вже увійшли до наукового обігу¹. Таку ж кількість студентів, але щодо осені 1918 р., називає й Л.В.Шевченко². Уточнити цифру можна було б, якби збереглися протоколи зарахування абітурієнтів, однак в архівному фонді КДУУ їх, на жаль, немає. Не можна виявити і точної кількості молоді, прийнятої на навчання, й за особовими справами студентів, оскільки збереглися вони далеко не всі. Немає також інформації канцелярії студентських справ про рух контингенту. Тож, вважаємо, варто посприголосуватися двома рубіжними цифрами щодо чисельності студентської молоді – 1700 осіб наприкінці 1918 р. і понад 1800 на початку жовтня 1919 р. Що ж до 1920 року, то, за даними голови ради професорів КДУУ, у травні контингент слухачів становив близько 2000 осіб³. Залишається нез'ясованим, за рахунок яких джерел зроста остання цифра. Напевне, її занадто «заокруглили» перед реорганізацією університету.

Формування контингенту студентів у Кам'янець-Подільському державному українському університеті проходило за складніших, ніж у столичному закладі, умов – у адміністративному центрі Поділля функціонували 7 середніх шкіл, духовна і учительська семінарії. Загалом у регіоні станом на березень 1919 р. нараховувалося 83 середні навчальні заклади різних типів⁴. Зрештою, сюди теоретично могли вступати випускники усіх 1073 середніх шкіл України, які діяли у 1918-1920 рр.⁵. Вищих навчальних закладів у губернії не було зовсім. Отож, при прийомі абітурієнтів розраховувати, у першу чергу, треба було на випускників російських гімназій Подільського краю, а також сусідніх регіонів.

Інформацію про прийом заяв до К-ПДУУ вмістили як подільські, так і всеукраїнські часописи. І молодь потягнулася до університету, який знаходився на окраїні держави. З цього приводу ректор І.І.Огієнко згадував: «1918.УІІІ. Оголошення прийому студентів до

¹ Див.: Колпакова О.В. Український державний університет у Києві (1917-1920 рр.). – С.34.

² Шевченко Л.В. Університети Києва доби Української революції (1917-1920 рр.) / Л.В.Шевченко // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб статей. – К.-Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип.16. – С.64.

³ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.14. – Арк.18.

⁴ Коцюк В.Д. Українська влада і розвиток початкової та середньої освіти на Поділлі у 1917-1919 рр. / В.Д.Коцюк, І.В.Рибак // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. –Т.4. – С.43.

⁵ Сірополко С. Історія освіти на Україні / Степан Сірополко. – Львів: Накладом тов.-ва «Взаїмна поміч україн. вчителів», 1937. – С.157.

К.П.Д.У.У. Поступає дуже багато прохань. Великий відсоток жидів»¹. Про вступ до закладу, крім української, ще й єврейської і польської молоді керівник закладу, як уже згадувалося, вів переговори з місцевим рабином Оксманов і головою Польської національної ради Т.Заленським ще на початку липня 1918 р.²

19 жовтня 1918 р. відбулося перше засідання університетської комісії із зарахування абітурієнтів, яку очолив сам ректор. У складі комісії були професори П.М.Бучинський і В.О.Біднов, приват-доценти Л.Т.Білецький і І.П.Крип'якевич. Того дня дійсними студентами історико-філологічного факультету стали Онопрій Чумак, Неофіт Ганчевський, Віктор Шанський, Володимир Харков, Олександр Садківський і ще 44 юнаки і дівчини. Через відсутність у частини заявників усіх документів 47 із них були зараховані вільними слухачами. Такий же статус отримали 9 осіб, які мали неповну середню освіту. Одного абітурієнта зарахували вільним слухачем умовно до пред'явлення усіх передбачених умовами прийому офіційних паперів. Відмовили у зарахуванні через невідповідність документів 5 особам і невідповідність освіти – двом. Загалом на той час прийняли 106 хлопців і дівчат³, і відразу залучили до участі у відкритті університету, яке відбулося 22 жовтня 1918 р.

Наступне засідання комісії із зарахування абітурієнтів відбулося 25 жовтня 1918 р. На цей раз ухвалили важливі рішення, які сприяли росту контингенту студентської молоді в К-ПДУУ. Так, комісія, по-перше, прирівняла випускників учительських інститутів до випускників середніх шкіл і надала їм право претендувати на звання умовно дійсного студента до пред'явлення свідоцтва про складені додаткові іспити за курс чоловічої гімназії; по-друге, започаткувала практику зарахування умовно дійсними студентами тих осіб, які через певні обставини не мали складеного іспиту з латини (за пред'явлення відповідного свідоцтва їх автоматично переводили в категорію дійсних студентів); по-третє, надала право вступати до університету випускникам кам'янець-подільських восьмикласних приватної комерційної школи Підгурського і державної технічної сільськогосподарської школи; по-четверте, зрівняла у правах щодо відвідування лекцій, користування бібліотекою, монографіями, а також складання заліків та іспитів дійсних студентів і вільних слухачів; по-п'яте, збільшила

¹ Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура. – 1935. – Кн.8. – С.514.

² Там само. – С.511.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.9. – Арк.1-2. (Підр. автора).

обсяги прийому молоді на фізико-математичний факультет до 220 осіб. Того ж дня комісія зарахувала на математичний відділ фізмату 44 особи дійсними студентами, 6 – умовно дійсними і 16 – вільними слухачами¹.

Документи абітурієнтів комісія розглядала також 31 жовтня, 1,8,9,10,12,16 і 25 листопада, 10 і 30 грудня 1918 р. За ці дні кількість зарахованих зростає: на історико-філологічному факультеті – на 27 осіб (5 дійсних, 9 умовно дійсних і 13 вільних слухачів); на фізико-математичному – на 114 (відповідно 51, 16 і 47), на богословський факультет зарахували 9 осіб (4,2 і 3)². Отже, наприкінці 1918 р. студентський контингент університету нараховував 414 осіб. Д.І.Дорошенко у своїх мемуарах вказував, що наприкінці січня 1919 р. у цьому закладі нараховувалось понад 500 студентів, не враховуючи вільних слухачів³.

Протоколи комісії К-ПДУУ із зарахування абітурієнтів засвідчують, що у весняному семестрі 1918-1919 навчального року продовжувалось поповнення студентського контингенту. За період з 1 лютого і по 13 травня 1919 р. відбулося 7 засідань комісії, на яких зарахували ще 84 особи (33 – дійсними студентами, 10 – умовно дійсними, 40 – вільними слухачами і 1 – умовно вільним слухачем)⁴. Відтак на середину травня 1919 р. в університеті нараховувалося 498 студентів різних категорій. Канцелярія студентських справ натомість подала дещо іншу цифру – 493 особи (очевидно, були враховані й ті, які з різних причин покинули університет)⁵. Місцева преса повідомляла в одному випадку про 480⁶, в іншому – про 490⁷ студентів К-ПДУУ. Останню цифру, датовану 15 квітня 1919 р., знаходимо і в деяких архівних документах⁸.

Отже, названа Д.І.Дорошенком цифра ніби й не суттєво відрізняється від інших. Утім, якщо її скорегувати, врахувавши кількість вільних слухачів (за нашими підрахунками, наприкінці весняного

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.9. – Арк.3-4. (Підр. автора).

² Там само. – Арк.8-17. (Підр. автора).

³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. 2-е вид. / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. – С.415.

⁴ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.9. – Арк.18-26. (Підр. автора).

⁵ Там само. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.2.

⁶ Степовий В. Культурний рух на Україні в часи революції / В.Степовий // Наш шлях. – 1918. – 11 грудня. – Ч.15. – С.2.

⁷ В.Л. Рік існування Кам'янецького Університету. (Розмова з ректором Університету п.І.Огієнком) / Л.В. // Україна. – 1919. – 22 (9) жовтня. – Ч.58. – С.2.

⁸ Див.: ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1-1зв. (Підр. автора).

семестру 1918-1919 навчального року ця категорія студентської молоді нараховувала 157 осіб або 31,5% усього контингенту¹), то вона буде далека від реальної.

Канцелярія студентських справ, на наш погляд, найбільш точно віддзеркалила чисельний склад університетської молоді, оскільки врахувала рух студентів (цього не можуть показати протоколи зарахування абітурієнтів). Як свідчать різні джерела, у грудні 1918 р. за власним бажанням покинув навчання студент-філолог Володимир Зав'ялов²; у травні-червні 1919 р. загинули студенти Юрій Приходько і Степан Греценко³. Деякі студенти помирали від епідемії. Якщо ж врахувати закриття більшовиками у квітні 1919 р. богословського факультету (з поверненням до Кам'янця-Подільського у червні того ж року української влади цей структурний підрозділ відновив свою роботу⁴), то станом на травень 1919 р. загальна чисельність студентів К-ПДУУ тимчасово зменшилася щонайменше на 25 осіб⁵. З липня 1919 р. розпочалася нова вступна кампанія. Документи приймали до 15 серпня, утім крайній термін неодноразово переносили, доки остаточно не встановили інший – 20 листопада⁶. Ректор університету у зв'язку з появою нових навчальних підрозділів доручив деканам факультетів визначитися із квотою прийому молоді на I курс відповідно до навчальних площ. Так, історико-філологічний і фізико-математичний факультети вирішили обмежитися 200 першокурсниками⁷, богословський – 60⁸, керівництво правничого заявило, що буде приймати без обмежень⁹, а сільськогосподарського не визначилося.

Поінформована про прийом молодь потягнулася до університету, який ставав усе більш знаним у різних регіонах України. Станом на 22

¹ Див.: ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.9. – Арк.1зв.-26. (Підр. автора).

² Некультурний вчинок // Освіта. – 1918. – 15 грудня. – №3. – С.27.

³ В.Л. Рік існування Кам'янецького Університету... – С.2.

⁴ Огієнко І. Зазначена праця. – 1936. – Кн.1(10). – С.70.

⁵ Див.: ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.44,46; Оп.2. – Спр.17. – Арк.10; спр.23. – Арк.112, 116, 133, 134, 136, 139, 140-142, 150, 163; Спр.128. – Арк.9-11, 16, 29, 30, 37, 39, 44, 46, 52, 53, 56, 59, 60, 62; Спр.213. – Арк.1; Спр.214. – Арк.116, 134; Спр.216. – Арк. 5; Спр.379. – Арк.1-16; Спр.469. – Арк.1-2; Спр.603. – Арк.1; Спр.914. – Арк.3; Спр.978. – Арк.2; Спр.1051. – Арк.1-2; Спр.1096. – Арк.1. (Підр. автора).

⁶ Вступ до Кам'янець-Подільського державного українського університету // Подольский край. – 1919. – 9 июля. – №409. – С.1; Прийм прохань про вступ до університету // Боротьба. – 1919. – 12 листопада. – Ч.8. – С.4.

⁷ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.17, 19.

⁸ Там само. – Арк. 20.

⁹ Там само. – Арк.8.

серпня 1919 р. було подано 243 прохання про зарахування на перші курси п'яти факультетів¹. 18 вересня їх кількість зростає до 578², а 20 жовтня – до 806. З них на історико-філологічний факультет подав документи 91 абітурієнт, на фізико-математичний – 316 (математичний відділ – 121, природничий – 195), на богословський – 10, на правничий – 163 і на сільськогосподарський – 226 абітурієнтів³. Надалі цифри збільшувалися. Додатковою умовою для зарахування було складання вступного іспиту з української мови (йшлося про вміння розмовляти і розуміти державну мову) на підставі наказу міністра освіти від 17 лютого 1919 р. і відповідної ухвали ради професорів К-ПДУУ⁴.

На відміну від першого навчального року, коли вступною кампанією опікувалася відповідна комісія, восени 1919 р. зарахування молоді проводило Правління університету під головуванням ректора І.І.Огієнка. Цей процес розпочався 30 вересня і завершився, як і передбачалося, 20 листопада. За цей час комісія збиралася 13 разів і, за протоколами, зарахувала 801 особу⁵. Через елементарне незнання української мови, виявлене на іспиті у жовтні 1919 р., відмовили у зарахуванні 30 особам⁶. Надалі це число збільшувалося. Враховуючи невідповідність документів про освіту, в прийомі до університету відмовили 93 юнакам і дівчатам⁷.

29 жовтня 1919 р. рада професорів К-ПДУУ розглянула заяви тих, хто не склав іспиту з української мови, з проханням надати дозвіл на повторне складання його і прийняла ухвалу зарахувати прохачів на вакансії вільними слухачами у межах факультетських квот⁸. Йшлося про 116 осіб⁹. Перш ніж скористатися наданим правом і повторно проєкзаменуватися молоді люди змушені були брати приватні уроки з української мови і належно готуватися до випробування. Цей процес затягнувся, про що свідчить доповідна записка приват-доцента М.А.Плевако, подана правлінню закладу 23 лютого 1920 р.: «...Я переведив[проводив. – Авт.] доручені мені історико-філологічним факультетом і радою професорів іспити по українській мові для наново

¹ З університетського життя // Трудова громада. – 1919. – 26 серпня. – Ч.46. – С.8.

² З університетського життя // Трудова громада. – 1919. – 21 вересня. – Ч.65. – С.7.

³ Український Державний Університет в Кам'янці // Україна. – 1919. – 22 (9) жовтня. – Ч.58. – С.3.

⁴ Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 24 вересня. – Ч.67. – С.7.

⁵ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.1-16. (Підр. автора).

⁶ Там само. – Арк. 4, 7, 7зв., 8, 8зв., 10, 10зв. (Підр. автора).

⁷ Там само. – Оп.2. – Спр.41. – Арк.3-4. (Підр. автора).

⁸ Там само. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.98.

⁹ Там само. – Оп.2. – Спр.42. – Арк.1-2. (Підр. автора).

вступаючих студентів на протязі останніх трьох тижнів. Усього було призначено мною 5 днів. За цей час, причому вважаю необхідним зазначити, що двічі на іспит ніхто не з'явився, хоч про це були оповістки звичайні в університеті і в газетах. У третій раз прийшов один бажаючий (12-го лютого), вчетверте (17-го) – сім чоловік і у п'яте (21-го) – одинадцять чоловік. Я не знаю, до якого часу мають тривати ці іспити...»¹. Отже, поєднувати україномовне навчання в університеті із самостійним вивченням української мови для багатьох студентів – неукраїнців було справою вкрай складною.

За даними канцелярії студентських справ, наприкінці 1919 р. загальна чисельність академічної молоді в К-ПДУУ становила 1407 осіб. Між факультетами вони розподілялись таким чином: на фізико-математичному навчалися 466 (на математичному відділі – 207 і природничому – 259), на історико-філологічному – 348, на правничому – 318, на сільськогосподарському – 237 і на богословському – 38 осіб². Повністю зберегти контингент до кінця навчального року не вдалося, оскільки не всі зараховані змогли навчатися. Окремі з них звільнялися за власним бажанням. Таких виявилось аж 36. Причини цього можна встановити лише частково. Так, 28 лютого 1920 р. Д.Курган подав до правління заяву про те, що він вимушений припинити навчальну працю і відмовитися від стипендії (600 крб. на семестр) на користь бідних студентів³, Артур Стульге у травні 1920 р. виїхав до Німеччини, щоб продовжити навчання у вищій школі Мюнхена⁴, через поширення епідемії інфекційних захворювань кілька студентів померли (у 1919-1920 навчальному році 13 осіб). Двох студентів убили⁵.

Фізичні втрати компенсовувались зарахованими на навчання у весняному семестрі. У січні–травні 1920 р. влилися до студентського контингенту щонайменше 37 осіб, які прибули до Кам'янця-Подільського з різних регіонів України⁶. Отже, загальна цифра мала б становити щонайменше 1393 особи. Втім у рапорті ректора університету на ім'я Головного отамана військ УНР С.В.Петлюри, датованому 1 травня 1920 р., вказувалася більша кількість студентів К-ПДУУ – 1420 (на фізико-математичному – 500, зокрема на математичному відділі – 221 і природничому – 279, на історико-філологічному – 348, на правничому – 304, на сільськогосподарсько-

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.146. – Арк.14.

² Там само. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.1-23. (Підр. автора).

³ Там само. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.44.

⁴ Там само. – Спр.69. – Арк.28.

⁵ Там само. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.8, 12, 17, 23. (Підр. автора).

⁶ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 4, 8зв.,18 зв. (Підр. автора).

му – 228 і на богословському – 40)¹. Напевне, цифри «підігнали» під візит першої особи УНР, або ж до вишу перевели з інших навчальних закладів більше, ніж 37 осіб. Станом на 1 липня 1920 р. канцелярія студентських справ зафіксувала 1401 студента (фізико-математичний факультет нараховував 478, історико-філологічний – 338, правничий – 310, сільськогосподарський – 235 і богословський факультет – 40)². Попри незначні відмінності, незаперечним є той факт, що в університеті зосереджувалася велика, як для того часу, кількість молоді, яка проходила відповідний вишкіл і готувалася до праці на користь суспільства і національної держави.

Зарахування абітурієнтів на навчання у серпні-вересні 1920 р. відбувалося на засадах, які серйозно відрізнялися від практики двох попередніх років. З середини липня і до кінця другої декади вересня 1920 р. у місті діяли органи радянської влади, які керувалися законами УСРР і розпорядженнями Народного комісаріату освіти УСРР. У зв'язку з цим змінилася структура університету. Так, правничий та історико-філологічний факультети об'єднали у факультет соціальних наук. На фізматі появився третій відділ – технічний. Богословський факультет знову ліквідували. Щоб стати студентами, від абітурієнтів не вимагали документів про завершену середню освіту. У першу чергу мали зараховуватися «діти трудових верств, членів продукційних і професійних союзів, члени комсомолу, члени КП(б)У і соціалістичних партій, що стоять на радянській платформі і пробули не менше 1-2 місяці в Совпрофах і не менше 6-ти місяців у відповідних партійних організаціях»³. Ігнорування новою владою вимог щодо пред'явлення абітурієнтами документів про повну середню освіту та знання української мови призвело до того, що з-поміж першокурсників переважали неукраїнці. 6, 11 та 18 вересня 1920 р. комісія з прийому слухачів до К-ПДУУ (голова – приват-доцент В.О.Геринович, члени – асистент С.І.Назарович, студенти З.Приходько і О.Остафійчук) зарахувала 569 дійсних студентів і кандидатів у студенти (так називали колишніх вільних слухачів)⁴. За підрахунками секретаря студентських справ М.Грінченка, 85% новозарахованих представляли єврейську національність⁵, які, поза сумнівом, мали проблеми з володінням українською мовою.

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.146. – Арк.37.

² Там само. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.2; Склад Кам'янець-Подільського Державного Університету // Наше життя. – 1920. – Ч.1. – С.4.

³ ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.69.

⁴ Там само. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.116. – Арк.1-8. (Підр. автора).

⁵ Там само. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.71.

Із відновленням у Кам'янці-Подільському наприкінці другої декади вересня 1920 р. юрисдикції УНР рада професорів університету повернулася до попереднього механізму зарахування абітурієнтів. 29 вересня вона підтвердила одну із своїх попередніх ухвал про прийом дійсними студентами лише на базі повної середньої освіти. Щодо випускників вищих початкових шкіл, то їх вирішили приймати вільними слухачами і «вимагати, щоб всі вони прослухали підготовчі курси»¹. Від зарахованих за радянськими правилами прийому вимагали замінити всі копії документів на оригінали і до 10 жовтня 1920 р. скласти іспит з української мови², що реалізувати повною мірою не вдалося, бо 16 листопада до міста повернулися органи радянської влади, які відновили свою політику щодо формування студентського контингенту. Однак до того часу комісії із зарахування абітурієнтів на чолі з професором М.М.Хведоровим все ж вдалося провести 4 засідання (13, 16, 28 жовтня і 6 листопада), на яких ухвалили прийом 212 першокурсників³. Станом на 9 листопада ця кількість зросла до 238. Поповнення історико-філологічного факультету становило 33 особи, фізико-математичного – 113 (природничого відділу – 84, математичного – 17 і технічного – 12), сільськогосподарського – 63, правничого – 18 і богословського – 11⁴.

За суверенітету УСРР прийом молоді на навчання продовжили. Так, з 20 листопада 1920 р. по 28 січня 1921 р. відбулося 6 засідань комісії. Причому у вільні слухачі зараховували за перших трьох зібрань, а з 24 грудня повернулися до вже апробованого у серпні-вересні 1920 р. поняття «кандидат у студенти». За цей час контингент зарахованих зріс на 297 осіб⁵. Цікаво, що 20 листопада комісія зарахувала 2 дійсні студенти на ... богословський факультет¹. Очевидно, що на той час жорсткого пролетарського контролю за роботою університету ще не встановили. Помилку виправили радикально – підрозділ закрили. З 24 грудня перестали зараховувати на історико-філологічний і правничий факультети, які злили в один під назвою соціальних наук, де колишні факультети стали відділами.

Назвати точне число прийнятої на навчання молоді до К-ПДУУ восени 1920 – на початку 1921 р. складно, адже невідомо, як повторно зараховували, по-перше, ті, кого у вересні 1920 р. прийняли на перші курси за радянськими законами, а по-друге, осіб, які стали студентами

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.48.

² Хроника // Подольский край. – 1920. – 6 октября. – №581. – С.2.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.116. – Арк.6–9. (Підр. автора).

⁴ Там само. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.71зв.

⁵ Там само. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.116. – Арк.10-16. (Підр. автора).

у жовтні – першій половині листопада того ж року. Що ж до зведеного студентського контингенту обох державних українських університетів, то національну вищу освіту здобували станом на травень 1920 р. майже 3400 молодих людей.

За національним складом студентство українських держуніверситетів було неоднорідне. На момент відкриття Київського державного українського університету, за даними ректора Ф.П.Сушицького, 99% молоді, зарахованої на навчання до ввіреного йому закладу, були українцями з різних регіонів держави². Очевидно, що цей відсоток і надалі залишався високим, оскільки представники інших національних груп, які не володіли українською мовою і не підтримували національне відродження України, а також зрусифікована частина української молоді мали можливість вступати на навчання до інших університетів (державних – св. Володимира, Харківського, Новоросійського, Таврійського і приватного Катеринославського), де навчання відбувалося російською мовою. Лише університет св. Володимира у 1918 р. прийняв 1110 першокурсників³. З'ясувати абсолютний показник студентів-українців у КДУУ, на жаль, немає змоги через брак відповідних джерел. Це стосується також соціального, статевого і вікового складу молоді, її базового освітнього рівня.

Зовсім інша ситуація з вивчення контингенту кам'янецького студентства. За даними канцелярії студентських справ К-ПДУУ, станом на 1 липня 1920 р. із 1401 особи, що навчалася тут на I-II курсах, 1111 або 79,3% були українцями, 211 або 15,06% – євреями, 35 або 2,49% – поляками, 32 або 2,28% – росіянами, 8 або 0,57% – німцями, 3 або 0,21% – білорусами і 1 або 0,07% – вірменин⁴. Вони представляли переважно Подільський регіон (60%). 12% молоді були з Галичини, 7% – з Київщини, 5% – Слобожанщини, 4% – Степової України, по 3% – з Волині, Чернігівщини і Бессарабії, 2% – з Полісся, по 0,5% – з Прибалтики і Московської губернії⁵. За віросповіданням переважали християни православного обряду (979 або 69,87%), далі іудеї (211 або 15,06%), греко-католики (166 або 11,84%), християни римо-католицького обряду (35 або 2,49%), лютерани (9 або 0,64%) та 1 вірменин-григоріанець (0,07%)⁶.

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.116. – Арк.10.

² Розмова з ректором проф.Сушицьким // Відродження. – 1918. – 6 жовтня (23 вересня). – Ч.153. – С.4.

³ В унів[ерситеті] св. Володимира // Робітничка газета. – 1918. – 1 серпня. – №332. – С.2.

⁴ ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.2.

⁵ Склад Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. – С.24-25.

⁶ Там само. – С.24.

За статеву ознакою переважали юнаки – 1112 осіб (79,37%). Дівчат було значно менше – 289 (20,62%). Рівень освіти студентів також різний: 519 осіб або 37,04% закінчили чоловічі й жіночі гімназії та єпархіяльні училища, 198 або 14,13% – духовні семінарії, 93 або 6,63% – учительські інститути та семінарії, 86 або 6,13% – комерційні, 67 або 4,78% – реальні, 66 або 4,71% – технічні школи, 7 або 0,49% – кадетські корпуси; 123 вільні слухачі мали неповну середню освіту; 242 особи (17,27%) перевелися до університету з різних вищих навчальних закладів¹.

За соціальним походженням 34% представляли селянство, 25% – духовенство, 15% – державні службовці і працівники місцевого самоврядування, 11% – ремісники, 8% – учителі, 5,5% – дворянство і 1,5% – лікарі та їх помічники². Тобто були представлені всі основні соціально-професійні групи українського суспільства, крім робітництва. Переважали ж вихідці з інтелігентських кіл (майже кожен другий походив з родин, пов'язаних зі сферами управління, освіти, релігії і медицини).

Середній вік студентів К-ПДУУ був далеко за 20 років. У 1920 р. із 1171 особи, вік якої вдалося встановити, 18-19-річні юнаки і дівчата нараховували 131 (11,2%), 20-24-річні – 699 (59,7%), 25-29-річні – 245 (21,0%), 30-39-річні – 65 (5,6%), 40-річні і старші – 30 (2,6%) осіб³, чимало яких повернулися з фронтів Першої світової війни.

Студентський загал державних українських університетів, який поповнювався з року в рік, засвідчував тягу передусім української за національністю молоді до національної університетської освіти, бажання прислужитися відродженню країни, поповнити небагаточисельну українську інтелігенцію та інтелектуальний потенціал нації.

Отже, упродовж 1918-1920 рр. механізм відбору молоді на навчання в державних українських університетах не був єдиним і залежав від правил, запроваджених тією чи тією державною владою. Досконалішим був відбір за Директорії УНР (враховував середню освіту і володіння державною мовою). Загалом на навчання прийняли майже 3400 студентів, абсолютну більшість яких становили етнічні українці, що походили з різних регіонів України. Значний відсоток молоді становили вільні слухачі, які не здобули повної середньої освіти гімназійного типу. Студентство належало до різних соціальних, вікових і конфесійних груп, мало значний трудовий стаж і життєвий досвід.

¹ ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.2-2зв.

² Там само. – Арк.2зв.

³ Там само. – Арк.4зв. (Підр. автора).

4.3. Матеріально-технічна база: здобутки і проблеми

Російські університети в Україні у 1917 р. мали досить розвинену навчально-наукову базу, розміщувалися у спеціально збудованих за державні кошти просторих будівлях. Запозичити подібний досвід українська влада, на жаль, не могла. Тож не випадково, що первісток національної вищої освіти – Київський народний український університет – змушений був восени 1917 р. орендувати приміщення в університеті св. Володимира і Київському політехнічному інституті. Враховуючи таке невтішне становище, українська професура налягала, щоб при творенні в столиці державного українського університету влада одночасно, крім юридичної, розв'язала ще й матеріально-технічну складову.

Комісія у справах вищих шкіл і наукових інституцій України, розглядаючи законопроект про перетворення Київського народного українського університету у Київський державний український університет, серйозну увагу приділила питанню про забезпечення закладу відповідними приміщеннями. Міністр освіти М.П.Василенко у листі від 24 червня 1918 р. до голови цієї комісії В.І.Вернадського, розмірковуючи над можливістю паралельного існування в стінах університету св. Володимира українського і російського університетів (на той час проблему бачили саме так), наголошував, що такий симбіоз може викликати у майбутньому «ускладнення на національному ґрунті як між студентами, так і між самими професорськими корпораціями». Тому розміщення в одному будинку двох університетських закладів він розглядав як крок тимчасовий, але допускав, що через гостроту проблеми, пов'язаної з будівництвом нових корпусів і відсутністю вільних приміщень у Києві, він може бути тривалий¹.

У наступному листі до В.І.Вернадського від 4 липня 1918 р. М.П.Василенко запропонував винести на розгляд комісії, зокрема, таке положення: «Український Державний Університет повинен мати своє власне особливе приміщення. Розміщення Українського Університету в одному будинку з Університетом св. Володимира або з іншим навчальним закладом може бути допущено, як виняток, тимчасово і на короткий термін з дозволу Міністра Освіти»², – яке голова зачитав 8 липня під час засідання комісії. У дебатах, зокрема щодо розміщення

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.26зв.

² Там само. – Арк.42.

українського університету, В.І.Вернадський наголосив на інформації члена комісії К.Г.Воблого про готовність адміністрації Київського комерційного інституту надати в оренду частину зі своїх 42 аудиторій за умови, якщо їх звільнять військові. Комісія ухвалила просити міністра освіти і мистецтва звернутися з відповідним поданням до військового міністра.

Дискусія щодо вибору місця для будівництва університетських приміщень не привела до одностайності. Одні бачили університет лише у центрі Києва, інші – на його околиці. Зійшлися на тому, що під будівельний проект треба підшукати щонайменше 15-20 дес. землі¹. За свідченням української преси, яка висвітлювала роботу комісії В.І.Вернадського, для розміщення університету пропонувалися різні ділянки столиці: Звіринець, Куренівка, лівий берег річки Либідь, ділянка між вулицею Виноградовою і Собакою стежкою, Сирецькі табори та ін. Звертали увагу і на будівлі Бандерських і Луцьких казарм, будинки військових шкіл на Солом'янці та ін.²

Для більш конкретних пропозицій комісія обрала зі свого складу особливу підкомісію (Д.І.Багалій, Г.Г.Павлуцький, В.І.Луцицький, О.В.Корчак-Чепурківський), якій надали право залучати до роботи різних фахівців, зокрема професора М.І.Мітіліна і міського землеміра Львова³. М.П.Василенко разом із В.І.Вернадським, Д.І.Багалієм і Г.Г.Павлуцьким оглянули приміщення, які пропонувалися під університет. Преса робила заяви про необхідність дистанціювання нового закладу «від шуму великого міста»⁴. Підкомісія запропонувала під український університет будинок Володимирського кадетського корпусу (тут можна було розмістити також і Українську академію наук, законопроект про створення якої проходив обговорення). Саме цю пропозицію вніс М.П.Василенко у доповідній записці гетьману України П.П.Скоропадському 23 липня 1918 р. Він вважав, що, попри складність зазначеного питання, слід взяти до уваги передусім виняткове національне і суспільне значення як українського університету, так і УАН⁵. Усім було зрозуміло, що без згоди керівника держави отримати приміщення військового відомства, які сподобалися українській професурі, не вдасться. 24 липня 1918 р. гетьман прийняв

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.45зв.

² Київський Український Університет // Відродження. – 1918. – 17(4) липня. – Ч.88. – С.2.

³ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.45зв.

⁴ Київський Український Університет // Відродження. – 1918. – 17(4) липня. – Ч.88. – С.2.

⁵ ЦДАК України. – Ф.707. – Оп.86. – Спр.362. – Арк.10.

делегацію (М.П.Василенко, В.І.Вернадський, Д.І.Багалій, Г.Г.Павлуцький, Ф.П.Сушицький, І.І.Огієнко, отаман Медзвецький), яка просила його віддати будинок Володимирського кадетського корпусу. Джерела дають мало інформації про результати візиту. 25 липня 1918 р. «Робітнича газета» повідомляла, що «гетьман обіцяв зробити все можливе для процвітання українського університету»¹. Наступного дня, 26 липня, на черговому засіданні комісії В.І.Вернадський доповів про зустріч делегації зі П.П.Скоропадським і заявив: «Остаточного вирішення питання ще немає, утім є надії на його позитивне розв'язання»². У зв'язку з цим висновок, опублікований у «Відродженні» 28 липня 1918 р., що «помешкання Волинського [Володимирського. – Авт.] кадетського корпусу з наказу Гетьмана відводиться під Київський Український Університет, поки не буде збудовано для нього відповідного столиці України власного помешкання, Кадетський корпус буде переведено в друге [інше. – Авт.] приміщення»³, був передчасний і спровокував негативну реакцію військових. Через кілька днів та ж сама газета змушена була констатувати, що адміністрація названого військового навчального закладу докладає зусиль, щоб не допустити передачі його корпусів КДУУ⁴. У першій половині серпня 1918 р. делегація Володимирського кадетського корпусу побувала на прийомі у Голови Ради Міністрів Ф.Лизогуба і переконувала його не передавати їхні будинки українському університетові⁵. Очевидно, після такого демаршу П.П.Скоропадський і призначив спеціальну комісію під головуванням керівника управління в справах мистецтва і національної культури П.Я.Дорошенка «для підшукування бажаного приміщення»⁶. Комісія (Д.І.Дорошенко помилково називає її комітетом) запропонувала інший варіант розв'язання проблеми – передати КДУУ ще не завершені будинки Миколаївського артилерійського училища. До цього комплексу входив передусім великий головний будинок (найбільший у Києві), 5 великих і 15 менших корпусів, які займали площу 26

¹ Делегація Київського Укр[аїнського] Унів[ерситету] // Робітнича газета. – 1918. – 25 липня. – №326. – С.3.

² ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.62зв.

³ Пан Гетьман і Київський Український Університет // Відродження. – 1918. – 28 (15) липня. – Ч.98. – С.3.

⁴ Київський Український Університет // Відродження. – 1918. – 1 серпня (19 липня). – Ч.100. – С.3.

⁵ Заходи лишити Київський Український Державний Університет без відповідного помешкання // Відродження. – 1918. – 15(2) серпня. – Ч.113. – С.3.

⁶ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Павло Скоропадський; [гол. ред. Ярослав Пеленський]. – К. – Філадельфія, 1995. – С.232.

дес.¹ (У 1935 р. І.І.Огієнко помилково писав, що гетьман призначив саме його очолювати тимчасову комісію для підшукування під університет відповідних будинків ; вибрали будинки Миколаївської артилерійської школи²). Попри такий вибір, держкомісія не уникнула складнощів. Як згадував П.П.Скоропадський, «ця справа тягнулась дуже довго перш ніж відшукати вихід, утім кінець кінцем все владналося. Університет було розміщено чудово, нічим не гірше, якщо не краще, багатьох старих [університетів]»³. Ця ухвала була прийнята не пізніше 25 серпня 1918 р. Саме тоді у «Щоденниках» В.І.Вернадського з'явився такий запис «Гетьман Укр[аїнському] ун[іверситетові] (і Акад[емії]) дає Артилер[ійське] училище – правильне рішення: вони йшли на компроміс – разом з кадетськ[им] корпусом»⁴. Ректор КНУУ І.М.Ганицький у зверненні до гетьмана України посилався на постанову Ради Міністрів від 24 серпня 1918 р. про передачу у власність КДУУ будинків колишньої Миколаївської гарматної школи⁵. Про це засідання українського уряду повідомляла «Робітничка газета»⁶. Ця інформація відповідає запису у «Журналі Ради Міністрів» за 24 серпня 1918 р. (відмовили КДУУ у передачі йому будинків Київського кадетського корпусу, натомість він міг отримати споруди колишньої Миколаївської артилерійської школи)⁷. Утім понад три тижні цей документ не набирав юридичної сили. І лише 16 вересня 1918 р. прем'єр-міністр Ф.Лизогуб, сенатор Д.Носенко і Генеральний бунчужний О.Рогоза затвердили ухвалу урядом «Постанову про передачу до власності Міністерству Народної Освіти та Мистецтва для потреб Київського Державного Українського Університету будинків бувшої Військової Миколаївської Артилерійської школи»⁸. (У 1919 р. Голова Господарчого комітету об'єднаного (КДУУ і св.Володимира) університету помилково писав, що ці будинки були передані у власність

¹ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. / Дмитро Дорошенко. – Ужгород, 1930; Нью-Йорк: видавн. корпорація «Булава», 1954. – Т.ІІ: Українська Гетьманська Держава 1918 р. – С.351.

² Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура. – 1935. – Кн.8. – С.512.

³ Скоропадський П. Зазначена праця. – С.232.

⁴ Вернадский В.И. Дневники. Октябрь 1917 – январь 1920 / В.И.Вернадский; [сост. М.Ю.Сорокина, С.Н.Киржаев, А.В.Мемелов и др.; отв. ред. К.М.Сытник, Б.В.Левшин]. – К.: Наук.думка, 1994. – С.122.

⁵ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.17. – Арк.8.

⁶ Помешкання для Укр[аїнського] Дер[авного] Університету // Робітничка газета. – 1918. – 27 серпня. – №353. – С.2-3.

⁷ ЦДАВО України. – Ф.1063. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.184.

⁸ Див.: Державний вістник. – 1918. – 24 вересня. – №51. – С.1.

саме українському університету¹). Коли стало відомо про внесення проекту цієї постанови на розгляд уряду, українська преса поспішила (вкотре!) привернути увагу читачів до місця, де мав бути розміщений КДУУ: «На високому горбі, на південно-західній околиці Києва, понад ряною зеленню Кадетської рощі будинки Гарматної військової школи, що передано державним урядом України в господарювання вищого осередку рідної культури»². Науковець Й.Пеленський описував мальовничість обраного місця: «Був там гай столітніх дубів, зелена діброва, звана «Кадетською Рощею» ... Через лісок плила річка Либідь і творила рибні ставки»³.

Після появи згаданої постанови розпочалася робота з освоєння отриманих КДУУ в користування будинків. Як повідомляла преса 19-20 вересня 1918 р., ремонт мав намір завершитися через 2-3 тижні⁴. Утім ритм цих робіт не задовольняв правління університету, воно вишукувало можливості для їх пришвидшення⁵.

Плануючи на майбутнє розвиток університету, адміністрація закладу просила керівника держави сформувати будівельну комісію з добудови та обладнання отриманих будівель, дати дозвіл на прирізку з Кадетського гаю (257 дес.) ділянки площею 100 дес., на якій можна було б з часом розмістити ботанічний сад, анатомічний театр, показове поле агрономічного відділу (такого у 1918 р. не існувало) фізико-математичного факультету, музеї, різні науково-дослідні установи університету⁶.

Адміністрацію дуже непокоїла відсутність на університетських площах електричних ліхтарів, сторожів, що могло призвести до розкрадання майна. Тому вирішили утворити свою внутрішню міліцію, яка б охороняла будинки і будівельні матеріали⁷.

Освоєння своїх навчальних площ ніяк не могло розпочатись, через це виникали побоювання щодо неможливості проведення свята відкриття університету, запланованого на 6 жовтня 1918 р. Причини

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.14. – Арк.12.

² Київський Державний Український Університет // Відродження. – 1918. – 6 вересня (24 серпня). – Ч.130. – С.5.

³ Пеленський Й. Оснування Українського Університету в Києві / Йосип Пеленський // За велич нації. У двадцяті роковини відновлення Української Гетьманської Держави: зб статей / [редкол.: М.Пасіка та ін.]. – Нью-Йорк, 1955. – С.108.

⁴ Український Державний Університет // Відродження. – 1918. – 19(6) вересня. – Ч.140. – С.6; Київський Державний Університет // Там само. – 1918. – 20 (7) вересня. – Ч.141. – С.5.

⁵ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.17. – Арк.8, 9.

⁶ Там само. – Спр.26. – Арк.7.

⁷ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.336. – Арк.110.

такого становища І.М.Ганицький виклав 20 вересня у листі до міністра освіти й мистецтв. Він вказував, що у головному корпусі, де незабаром мали розпочатися заняття зі студентами, ще й досі знаходяться Сердюцький полк, різні підрозділи з його обслуговування. Турбувало ректора й те, що на той час зазначені приміщення офіційно не були передані КДУУ¹. М.П.Василенко, вивчивши це питання, 1 жовтня 1918 р. доручив Ф.П.Сушицькому, обраному 24 вересня на посаду ректора університету, негайно прийняти приміщення Миколаївської гарматної школи і забезпечити проведення свята відкриття та початок навчального року у раніше визначені терміни². Утім виконати доручення міністра у повному обсязі ректор не зміг через позицію військовиків. Тож свято відкриття відбулося за фактичного двовладдя у стінах університету. Як зазначав Ф.П.Сушицький 11 жовтня 1918 р., у приміщеннях знаходилося специфічне військове майно (гармати, шинельне сукно, уздечки для коней тощо), яке закладу зовсім не потрібне. Однак навчальний інвентар, будівельні матеріали, ліжка, столики, аптека цілком можуть пригодитися. Приголомшувало ректора те, що військові чини не допускали працівників КДУУ до окремих кімнат, зокрема бібліотеки і лазарету, які були опечатані³. Військовий міністр, захищаючи інтереси очолюваного ним відомства, не погоджувався на передачу усього рухомого майна, пов'язаного з армією, в розпорядження українського університету. Його мали намір використати для нових військових шкіл, що планували згодом відкрити. 10 жовтня 1918 р. перший товариш військового міністра просив М.П.Василенка посприяти, щоб при поділі майна колишньої гарматної школи було реалізовано панівне право військовиків⁴. Міністр освіти і мистецтва підтримав керівництво КДУУ, яке вважало, що відповідно до постанови уряду від 16 вересня 1918 р. все майно необхідно передати на баланс університету, а вже потім колишнім власникам ту його частину, яку вони вимагали. Про це він повідомив у міністерстві військових справ 25 жовтня 1918 р.⁵. Урядова криза і переформатування політичного складу українського уряду на початку 20-х чисел жовтня призвели до заміни, зокрема, міністра освіти і мистецтва. Ним став П.Я.Стебницький. О.Ф.Рогоза залишився на своїй посаді, втім йти на поступки освітянам в умовах, коли становище

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.336. – Арк.116-116зв.

² Там само. – Арк.132-132 зв.

³ Там само. – Арк.138-138зв.

⁴ Там само. – Арк.137-137зв.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.336. – Арк.161; ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.14. – Арк.12.

гетьманської влади продовжувало погіршуватися, він не погоджувався. Тож проблема з поділом майна так і не розв'язувалася. А з початком антигетьманського повстання П.П.Скоропадський розпорядився, щоб вірний йому Особливий корпус розквартирувався у приміщеннях КДУУ. Військові частини виконали це розпорядження і 23 листопада 1918 р. зайняли другий і третій поверхи головного будинку університету¹. А після того, як 26 листопада позавідомча реквізиційна комісія видала ордер особливому артилерійському дивізіону при І-й Київській добровольчій дружині на реквізицію першого поверху того ж будинку², університет зовсім залишився без приміщень, що негативно позначилося на становищі професорсько-викладацького і студентських корпорацій КДУУ. Через це рада професорів університету 1 грудня 1918 р. вирішила звернутися до головнокомандувача військ Української держави генерал-майора О.Долгорукова з проханням переглянути ухвалу щодо реквізиції університетських приміщень³. Ректор просив звільнити для навчальної праці хоча б перший поверх і дати змогу розпочати у січні 1919 р. новий семестр. Він також домагався заборонити вивіз з території університету рухомого майна, нищення дерев тощо⁴. Однак військовики навіть не відреагували на це звернення. З цією проблемою довелося звертатися вже до нової влади. Директорія УНР, попри інтереси національної вищої школи, у першу чергу подбала про тих, хто допомагав їй змістити гетьмана. Тож після вступу до столиці 18 грудня 1918 р. вона надала приміщення КДУУ підрозділам республіканського війська⁵. Формально комісія з передачі майна колишньої гарматної школи прийняла ухвалу на користь університету. Втім у свої приміщення він не повернувся, вимушено орендуючи навчальні площі в університеті св. Володимира⁶. Радянські органи, які функціонували у Києві вже в лютому 1919 р., передали будинки і майно КДУУ у розпорядження «Київської міської комісії по квартирному забезпеченню». Влітку 1919 р. тут функціонували артилерійські курси червоної армії⁷. За денікінщини власність українського університету залишилася безгоспною, розкрадалася⁸. Другий прихід радянської влади наприкінці грудня 1919 р. позначився реформуванням вищої

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.336. – Арк.216зв.

² Там само. – Арк.132-132зв.

³ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.16. – Арк.26-30.

⁴ Там само. – Спр.26. – Арк.9.

⁵ Там само. – Спр.14. – Арк.12; Спр.16. – Арк.18-19.

⁶ Колпакова О.В. Український державний університет у Києві (1917-1920 рр.) / О.В.Колпакова // Укр. іст. журн. – 1993. – №7,8. – С.36.

⁷ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.14. – Арк.13.

⁸ Там само.

освіти, тому про навчальні корпуси для українського університету вже не йшлося.

По-іншому розв'язувалася проблема розміщення Кам'янець-Подільського державного українського університету. З самого початку реалізації університетського проекту міська дума адміністративного центру Поділля зобов'язувалася забезпечити майбутній вищий навчальний заклад добротними будинками. Коли 5 квітня 1918 р. до міста прибула з Києва спеціальна комісія, яка мала з'ясувати умови відкриття університету, їй запропонували оглянути готові споруди, у яких, на думку міської Університетської комісії, можна було проводити навчальну працю, розмістити студентів. Уже тоді спільне засідання обох структур погодило, що під заклад найкраще підходять будинки середньої технічної школи, а також чоловічої і жіночої духовних шкіл¹. Коли комісія в справах вищих шкіл і наукових інституцій України розглядала законопроект про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету, питання про приміщення знову актуалізувалося, вимагало юридичного вирішення і фіксування у тексті документа. Для отримання відповідних юридичних документів до Кам'янця-Подільського відрядили в.о. ректора К-ПДУУ І.І.Огієнка. 11 липня 1918 р. під час чергового засідання комісії він представив привезені необхідні документи і заявив, що під тимчасове розміщення університету відводиться триповерховий будинок технічної школи (54 кімнати). Його корисна площа становила 1313 кв. сажнів (2801,9 кв. м)².

5 вересня 1918 р. Кам'янець-Подільська університетська комісія виділила зі свого складу підкомісію для ремонту приміщень, у яких мав працювати заклад, і придбання меблів. Будинок, виділений під університет, мав незадовільний технічний стан. Комісія, яка обстежувала його, склала такий безрадісний акт: «1. Більшість приміщень як у головному корпусі, так і в будинку квартир службовців перетворено буквально у клозети. 2. Паркетна підлога (2/3 всієї площі) вимагає негайного глибокого перечищення інструментом. 3. Дошата і паркетна підлога частково зірвана і використана як паливо. 4. Штукатурка стін, перегородка, пофарбовані масляною фарбою панелі – вищерблені, місцями пошкоджено зовсім, стіни іноді пробиті наскрізь, забруднені, рябють надписами. 5. Дубові гантелі зірвано на значному проміжку і використано, мабуть, для опалювання. 6. Частину віконних рам знищено. 7. Підвіконники місцями вирвано і, мабуть, спалено.

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.3. – Спр.3.- Арк.3.

² ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.54-54зв.

8. Механічні шпінгалети з розрізними стержнями і мідні засувки переважно або знищено, або ж зіпсовано. 9. Усе віконне скло побите. 10. Деякі фільоночні двері ...знищено, у багатьох вирвано врізні замки з кавками, розкрадено всі ключі від дверей, у багатьох [дверей] ... засувки і ручки вирвано, губки – теж і, крім того, у багатьох дверей відламано нижні зовнішні кути... полотниць. 11. Чавунні і залізні (допоміжні) печі розкрадено; кафельні плити в квартирах розвалено, кафель частини обігрівальних вічок знищено. 12. У багатьох пічках відсутні полосники; печі трохи потріскали, у деяких печах і вентиляційних каналах виявлено бойові ручні гранати... 14. Освітлювальну електричну мережу в обох будинках цілком знищено, місцями залишились лише ролики для відводів і де-не-де обривки проводів. 15. Ватерклозети (найновішої системи) доведено до повної непридатності: більша частина фарфорових чашок зірвана і зникла, фанові чавунні труби частково зірвано і замінено на водостічні [труби]». Загалом збитки, завдані будинкам, становили, за висновками комісії, 125417 крб.¹.

Для фінансування ремонтних робіт Університетська комісія залучила кошти як державні, так і місцевого самоврядування. Мала Рада Міністрів не пізніше 23 серпня 1918 р. ухвалила законопроект «Про асигнування 60000 крб. на ремонт будинків Кам'янець-Подільської технічної школи»². Згодом Міністерство освіти й мистецтва перерахувало цю суму в розпорядження університету³. Подільська губернська народна управа з обіцяних університету на 1918 р. 200 тис. крб. виділила лише 50 тис. крб.⁴. Кошторис усіх робіт, які належало виконати із ремонту будинку, за обрахунками техніка Урсула, становив 119 тис. крб. (у першому варіанті кошторисних витрат значилась трохи менша сума – 85 тис. крб.⁵). Весь ремонт планували завершити до 10 жовтня 1918 р.

Подільська губернська народна управа, яка мала свій дорожно-транспортний відділ, виявила, що на складах цієї структури ще з довоєнних часів були неліквіди – цегла, вапно, інші будівельні матеріали. Їх вирішили передати на ремонтні роботи в університеті. Сюди ж направили і технічний персонал. Як згадував В.К.Приходько, «інженери й техніки щиро перейнялись поважністю і відповідальністю завдання й дружно поборювали різні технічні труднощі, яких

¹ ДАХО. – Ф.66. – Оп.1. – Спр.1273. – Арк.16,36.

² Мала Рада Міністрів // Робітничка газета. – 1918. – 23 серпня. – №350. – С.3.

³ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.353. – Арк.31-31зв.

⁴ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.30.

⁵ Там само. – Арк.40.

повставало досить у зруйнованому війною Кам'янці, що вже кілька літ нічого не будував і не ремонтував. Тут належить відзначити енергійну працю інженера Земської Управи О.П.Морозовського й земських техніків Урсула, Андрієва та Мануїлова, а також інженера Миської Управи Папенгута»¹.

Станом на 4 жовтня 1918 р. на I-II поверхах майже завершили побілку стін, фарбування панелей, ремонт обігрівальних приладів. Складніше було із зовнішнім ремонтом. Університетська комісія, попри фінансові труднощі, вирішила: «Як би дорого не обійшлася побілка фасаду, її треба зробити, позаяк це гарно оздобить будинок для свята відкриття». На ці роботи слід було відшукати 2-3 тис. крб.².

У кошторисі видатків не передбачили коштів на прокладання тротуарів і брукування під'їздів. Вирішили виконати і ці роботи за рахунок економії витрат на інші види ремонту³. Досить дефіцитним було скло. Через це його змушені були купляти за завищеними цінами (на 25%)⁴.

Великі складнощі викликало відновлення електричної мережі. Пошуки обладнання розпочали з Галичини. У самому Кам'янці – Подільському можна було лише дещо роздобути із необхідного устаткування. Головноуповноважений з управління й ліквідації інституцій і організацій воєнного часу Р.Моллов дав доручення заступнику Подільського уповноваженого із ліквідації майна колишньої російської армії Бакламишеву допомогти університету матеріалами і обладнанням, яке знаходилося на військових складах⁵. До вирішення цього залучили і голову Кам'янець-Подільської повітової демобілізаційної комісії Снісаренка. Саме з його допомоги вдалося отримати частину із 4 тис. метрів електричних шнурів, які використали для електрифікації навчального корпусу⁶. Крім того, треба було придбати ще й ролики, вимикачі, перемикачі, запобіжники, штемпелі, втулки, броньовані труби для електровводу, фарфорові коробки і нарешті електролампочки⁶. Підряд на виконання електромонтажних робіт доручили майстру Кіреєву, який запропонував Університетській комісії найбільш вигідні умови⁸.

¹ Приходько В. Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі: відбитка з «Нашої культури» за 1935-1936 рр./ Віктор Приходько. – Варшава: Друкарня Синодальна, 1936. – С.31-32.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.17-17зв.

³ Там само. – Арк.12.

⁴ Там само. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.119.

⁵ Там само. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.51.

⁶ Там само. – Арк.51-51зв.

⁷ Там само. – Арк.17,114зв.

⁸ Там само. – Ф.66. – Оп.1. – Спр.1472. – Арк.16.

Оскільки міській владі не вдалося відселити технічну школу з її будинку, який переходив до університету, то довелося погодитися на спільне користування ним. Педрада дійшла висновку, що для технічної школи вистачить усього третього і лівої частини першого поверху¹. 5 вересня 1918 р. відбулося засідання «Змішаної комісії по розмежуванню помешкань Кам'янець-Подільської Технічної Школи межі Державним Університетом і Технічною Школою» під головуванням В.К.Приходька, яка вирішила залишити за школою третій поверх з окремим входом. Університет отримав другий поверх. Перший поверх поділили таким чином: дві лабораторії, сірководнева кімната, склад посуду і кімната із золіновим апаратом переходили у спільне користування, а кузня, слюсарна майстерня, прибудовані до будинку, передавались технічній школі; гімнастичний зал, інші кімнати першого поверху закріплювались за університетом. Йому ж передавались окремі господарські приміщення для зберігання дров, що знаходилися на території садиби. Церквою мали користуватися спільно².

Із ухвалою погодилися у Києві. 18 вересня 1918 р. директор департаменту професійної освіти Міністерства освіти й мистецтв повідомив університетській комісії у Кам'янці-Подільському, що розмежування навчальних площ між обома закладами «має зберігатися не лише на першій, а й на другий і третій [навчальні] роки»³.

За підрахунками підкомісії, яка займалася ремонтом і облаштуванням аудиторій та кабінетів, університету потрібно було багато меблів: парт – 100 – 125 (залежно від їх розмірів), табуреток – 185, робочих столів – 35, письмових столів – 4, шаф – 25, стільців – 120, диванів – 7, диванчиків – 30, м'яких крісел – 12, кафедр – 6, аудиторних дошок – 5, підставок для таблиць – 5, умивальників – 3, вішалок – 11 (на 50 пар кожна), корзин – 15, портретних рам – 100, плювальниць – 33 тощо. Чимало із перерахованого можна було придбати у місті, складні меблі вирішили купити у Києві або Відні, а прості виготовити у губернській майстерні шкільних приладів і майстерні при університеті, яку треба було ще організувати. Тут належало виготовити 100 лавок, 180 табуреток, бібліотечні і деканські шафи, 35 столів, буфети, дошки, вішалки, рами тощо. Для такої кількості меблів треба було придбати чимало дубових, соснових і ялинових дощок⁴. Члени підкомісії усвідомлювали всю складність завдання, яке полягало не лише у фінансуванні столярних робіт, а й у придбанні дефіцитної деревини. За

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.24.

² Там само. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.99.

³ Там само. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.32зв.

⁴ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.93,135.

допомогою довелося звертатися і до військового міністра, і до господаря майна колишньої російської армії¹. Після своєрідного конкурсу підряд на виготовлення меблів оформили із майстром Пейсатим. Йому замовили лавки, вішалки і табуретки на суму 30500 крб. Крім того, згодом вирішили закупити у нього письмові столи, крісла, зокрема й м'які, дзеркала тощо². Тумби і плювальниці виготовляв майстер Ромер³.

Голова університетської комісії І.І.Огієнко, якому ще у вересні довелося відбути до столиці для участі в роботі комісії із заснування богословського факультету К-ПДУУ та розв'язання інших університетських питань, на відстані контролював підготовку будинку до роботи. За повідомленням секретаря УК О.М.Пащенко, ректор «мало що не кожний день цікавився, що зроблено. Моделі меблів, ґатунок матеріалів, ціни, фарбування й усякі дрібниці – все це апробувала не тільки на місці Комісія [університетська. – Авт.], але нічого не опускав без своєї апробати й Ректор..., про все треба було посилати до Києва, або кілька разів туди їхати»⁴.

До 22 жовтня 1918 р. університетський будинок загалом відремонтували і умеблювали. Залишилися деякі недоробки. Товариш міністра освіти й мистецтва П.І.Холодний залишився задоволений станом навчально-матеріальної бази закладу. Усім членам Університетської комісії він оголосив подяки⁵. І.І.Огієнко зі свого боку подякував найбільш активним діячам міста, які відзначилися в підготовці університетського будинку до експлуатації⁶.

Одне із важливих завдань, яке належало виконати українським університетам до початку навчального року, полягало у забезпеченні іногородніх студентів житлом. У будинках, які отримав КДУУ, можна було облаштувати гуртожиток. Уже під час першого засідання ради професорів університету, яке відбулося 3 вересня 1918 р. у приміщенні департаменту вищої школи Міністерства освіти і мистецтва, ухвалили рішення вжити всіх заходів для «улаштування ...студентської бурси у власних помешканнях»⁷. Тут планувалося розмістити 300, а в перспективі – 4000 осіб⁸.

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.114зв.

² Там само. – Арк.115.

³ Там само.

⁴ Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету / Олімпіяда Пащенко // Наша культура. – 1936. – Кн.5(14). – С.345.

⁵ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.89.

⁶ Там само. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.13,14.

⁷ Київський Державний Університет // Відродження. – 1918. – 6 вересня (24 серпня). – Ч.130. – С.5.

⁸ Український Державний Університет // Відродження. – 1918. – 19 (6) вересня. – Ч.140. – С.6.

Напередодні відкриття КДУУ ректор Ф.П.Сушицький наголосив, що на території закладу в окремих будинках найближчим часом буде відкрита чоловіча й жіноча студентські бурси разом на 400 місць¹. Тож із зобов'язаннями адміністрація закладу справилася.

Складніше було розмістити іногородніх студентів К-ПДУУ. Для вивчення таких можливостей Університетська комісія 3 вересня 1918 р. на пропозицію І.І.Огієнка обрала спеціальну підкомісію (О.М.Прусевич, О.М.Пашенко, Бик, О.П.Шульмінський, Мирський, Самусь, Ільницький)². На наступному засіданні комісії І.І.Огієнко запропонував тимчасово розмістити бурсу у двоповерховому будинку жіночої (чоловічої) духовної школи, яку місцеве духовенство збиралося передати під богословський факультет. Туди ж мали намір переселити технічну середню школу³. Для реалізації задуму треба було пришвидшити передачу університету відповідних документів⁴. Підкомісія, якій доручили займатися цим питанням, підрахувала, що на ремонт приміщення і придбання відповідних меблів необхідно додатково виділити, за мінімальними видатками, 82550 крб., максимальними – 93100 крб. Крім того, не менше 34200 крб. – на утримання студентської їдальні⁵. Отже, йшлося про досить значну суму (116750 – 127300 крб.), якої університет не мав (у його розпорядження Міністерство освіти й мистецтв виділило на утримання бурси, їдальні і допомогу студентам лише 23500 крб.)⁶. Щоб вийти з такого складного становища, вирішили звернутись до Міносвіти з проханням надати університетові безвідсоткову позику⁷. Документи про передачу будинку під факультет (бурсу) духовенство затримувало, що не давало змоги розпочати ремонт (Кам'янецький єпархіальний з'їзд духовенства і мирян, який відбувся 28 серпня – 10 вересня 1918 р., ухвалив передати будинок двокласної церковно-парафіяльної школи, що знаходилася на вул. Лагерній, тимчасово (на 3-5 років) у користування богословського факультету К-ПДУУ; за школою залишалися 4 кімнати, церква, флігель із сараями, кухня і сторожка⁸). Та й додаткових коштів міністерство не виділяло. Через це Університетська комісія, заслухавши 4 жовтня 1918 р. звіт підкомісії по влаштуванню бурси, вирішила

¹ Розмова з Ректором Університету проф.Сушицьким // Відродження. – 1918. – 6 жовтня (23 вересня). – Ч.153. – С.4.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.23.

³ Там само. – Арк.31.

⁴ Там само. – Арк.110.

⁵ Там само. – Арк.41.

⁶ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.118.

⁷ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.41.

⁸ Там само. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.114.

звернутись до адміністрації університету, щоб та виділила на це зі своїх коштів досить незначну суму (15000 крб.)¹. Як би там не було, але до відкриття університету бурсу не організували. Не випадково у відозві ректора К-ПДУУ до земств і кооперативів, опублікованій 22 жовтня 1918 р., зазначалось, зокрема, що для незаможного студентства «засновується бурса». На її відкриття та інші цілі І.І.Огієнко просив «асигнувати певну суму»². Такі кошти до свята відкриття надійшли у сумі 123500 крб.³ Тож частину з них можна було направити і на завершення ремонтних робіт. О.М.Пащенко згадувала, що під студентську бурсу (інші назви – Академічний дім, інтернат) були розроблені «проектні плани, кошториси». Тимчасово під бурсу виділили «всього кілька кімнат із зібраним і дарованим умеблюванням»⁴.

Факт існування бурси у 1918-1919 навчальному році підтверджував І.І.Огієнко. Напередодні першої річниці існування університету він дав широке інтерв'ю газеті «Україна», у якому, зокрема, зазначав, що у минулому академічному році при К-ПДУУ існувала бурса, у якій мешкали близько 25 студентів⁵. Звичайно її розмістили не у тому приміщенні, про яке йшлося вище.

Навчальні площі К-ПДУУ у 1919-1920 навчальному році збільшувались. Велику роль у придбанні нових приміщень відіграв І.І.Огієнко. Займаючи з 6 січня по 25 квітня 1919 р. посаду міністра народної освіти в уряді Директорії УНР (за ним залишалася й посада ректора університету), він уже 20 січня 1919 р. наказав третій поверх будинку, у якому були розміщені К-ПДУУ і К-ПСТШ, а також флігель передати у повне розпорядження університету до зведення власних приміщень. Щоб не ущемлювати інтереси тих педагогів технічної школи, які до того мешкали у флігелі, міністр розпорядився вислати їм спеціальні квартирні гроші⁶. 1 лютого 1919 р. в. о. ректора К-ПДУУ професор П.М.Бучинський отримав від товариша міністра народної освіти П.І.Холодного телеграму, у якій пропонувалось негайно прийняти від директора Кам'янець-Подільської середньої технічної

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.3. – Спр.3. – Арк18.

² Відозва п.Ректора К[ам'янець] – П[одільського] Університету до земств і кооперативів // Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.8.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.3. – Спр.4. – Арк.131, 134.

⁴ Пащенко О. Зазначена праця (продовження) // Наша культура. – 1936. – Кн.7(16). – С.675.

⁵ Рік існування Кам'янецького університету. (розмова з Ректором Університету п.І.Огієнком) // Україна. – 1919. – 22 (9) жовтня. – Ч.58. – С.2.

⁶ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.188. – Арк.224; Спр.224. – Арк.19.

школи третій поверх і «відвести його університетові»¹. Втім керівник техшколи А.Биков, якому належало виконати наказ міністра, не мав змоги провести відселення через відсутність у місті вільних приміщень. Саме про це йшлося у телеграмі на ім'я І.І.Огієнка від кам'янецьких посадовців – голови міської думи Міранського і міського голови Савицького. Вони просили відмінити розпорядження від 20 січня 1919 р. про відселення школи². З подібним проханням до міністра освіти звернувся і батьківський комітет³. Не реагувати на звернення громадськості було б нерозумно (просили почекати із відселенням до кінця навчального року).

Конфлікт міністр (університет) – техшкола на деякий час втратив актуальність, оскільки на третій поверх того ж будинку почала претендувати юнацька військова школа, переведена із Чугуєва до Житомира. Дізнавшись про це, П.І.Холодний зв'язався телеграфом з Подільським губернським комендантом отаманом Бондаренком і роз'яснив, що за постановою українського уряду реквізиція шкільних будинків може відбутися лише за згодою міністра освіти. Він наполягав на забороні «реквізувати хоч щось з університетських будинків», додатково мотивуючи це тим, що «інтереси республіки вимагають, аби лекції в університеті не припинялися ані [на] хвилину»⁴. Відстояти третій поверх удалося.

Незадовго до завершення навчального року, 10 квітня 1919 р. І.І.Огієнко провів через засідання уряду, на якому головував Є.П.Архипенко, заступник прем'єра С.С.Остапенка, постанову про асигнування Кам'янець-Подільській технічній школі 60000 грн. на переїзд в інші приміщення і придбання палива⁵. І хоч у 1919-1920 навчальному році третій поверх будинку був у розпорядженні університету, спроби адміністрації техшколи повернути його собі не припинялися. Щоб уберегти університет від ймовірних несподіванок, І.І.Огієнко, який з 15 листопада 1919 р. отримав від керівництва країни повноваження Головного уповноваженого міністра УНР (з 15 вересня 1919 р. він займав посаду міністра ісповідань) у зносинах з польською владою на Поділлі, 17 лютого 1920 р. вніс на засідання наради українських міністрів, які перебували у Кам'янці-Подільському,

¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.188. – Арк.224; – Спр.27. – Арк.6.

² Там само. – Спр.224. – Арк.24.

³ Там само. – Арк.25.

⁴ Там само. – Спр.27. – Арк.7.

⁵ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали. У 2-х т., 3-х ч. / [Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін.]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Т.1. – С.301.

питання про передачу садиби технічної школи К-ПДУУ для будівництва власних навчальних і допоміжних приміщень. Нарада ухвалила: «Усю садибу Кам'янець-Подільської середньої технічної школи зо всіма в ній будинками передати Кам'янець-Подільському державному українському університету до часу збудування останнім власних помешкань...»¹. Таку ж ухвалу, за повідомленням тодішньої преси, прийняла і Рада Головноуповноваженого уряду УНР, яка як вищий представницький колегіальний орган діяла з лютого 1920 р.²

Довго не розв'язувалося питання про передачу університетові будинку двокласної чоловічої духовної школи. 23 січня 1919 р. П.М.Бучинський доповів І.І.Огієнку, що прийняття цієї будівлі на баланс К-ПДУУ перешкоджає керівництву місцевої єпархії, яке не дає відповідного розпорядження³. Щоб виправити становище на краще, керівник освітнього відомства звернувся до міністра культів І.Липи з проханням вникнути у це питання і посприяти К-ПДУУ, який дуже потребує навчальних приміщень⁴. 5 лютого 1919 р. І.І.Огієнко підписав наказ Міністерства народної освіти, за яким уся садиба колишньої двокласної жіночої церковно-парафіяльної школи у Кам'янці-Подільському (будинки, рухоме і нерухоме майно) з 1 січня 1919 р. передавалася у розпорядження К-ПДУУ, доки той не матиме власних збудованих будинків⁵. 18 лютого 1919 р. університет виконав наказ міністра і прийняв на свій баланс рухоме і нерухоме майно цієї садиби⁶. А у жовтні 1919 р. тут після відповідного ремонту розмістився сільськогосподарський факультет⁷.

На початку другого навчального року, коли у структурі університету нараховувалося вже 5 факультетів, питання розміщення студентів загострилося. За оцінками ректора, навчальні площі становили усього 10% від потреби⁸. Вихід частково знайшли,

¹ ЦДАВО України. – Ф.1131. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.21зв.

² Хроника // Продольский край. – 1920. – 28 февраля. – №502. – С.2.

³ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.182. – Арк.75а.

⁴ Там само. – Спр.5. – Арк.10.

⁵ Там само. – Спр.2. – Арк.60.

⁶ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.1.

⁷ Кам'янець-Подільський Державний Український Університет // Трудова громада. – 1919. – 21 вересня. – №65. – С.8; Віднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському. (Уривок із спогадів) / В.Віднов // Літературно-науковий вісник. Річник XXVII. – Львів: З друкарні Ставропігійського інституту, 1928. – Т.ХСVII. – Кн.ХІ. – С.328; Бачинський Л. Найкращі хвилини мого життя. Мої спомини про Кам'янецький Університет / Леонід Бачинський // Наша культура. – 1936. – Кн.7(16). – С.765.

⁸ Рік існування Кам'янецького Університету. (Розмова з Ректором Університету п.І.Огієнком) // Україна. – 1919. – 22(9) жовтня. – Ч.58. – С.2.

наймаючи приватні будинки. Так, через нестачу приміщень у жовтні 1919 р. К-ПДУУ довелося взяти в оренду триповерховий, але загалом невеликий будинок Бабишева, у якому до того розміщалися міська приватна жіноча гімназія С.О.Славутичівської (на той час у неї закінчилася орендна угода)¹. За кошти, виділені Головноуповноваженим уряду УНР, у лютому 1920 р. університет придбав два одноповерхові будинки: вдови генерала Осаулова (за 4 млн крб.) і Шпіцглуза (за 2,5 млн крб.). Будинок Бабишева передали у розпорядження фізико-математичного факультету; інші придбання отримав сільськогосподарський факультет². Для нових приміщень треба було виготовити меблі. І на цей раз адміністрація звернулася до майстра Пейсатого. Лише до початку 1919-1920 навчального року він виготовив необхідну кількість парт, шаф, стільців тощо на суму 450300 крб.³.

У Києві і Кам'янці-Подільському намагалися виконати відповідні закони щодо будівництва власних будинків. І це при тому, що на всіх рівнях розуміли: швидко реалізувати довгострокові будівельні проекти, які потребували багатомільйонних коштів, не вдасться, та й відшукати у держбюджеті великі суми буде дуже непросто. Утім за справу все-таки взялися. Перспективи КДУУ спочатку вимальовувалися більш-менш оптимістично – треба було добудувати те, що не встигло військове відомство Російської імперії.

Відразу після прийняття Радою Міністрів ухвали про передачу будинків колишньої гарматної школи у розпорядження КДУУ рада професорів висловила, зокрема, за створення будівничої комісії з добудови корпусів. Такі ініціативи адресувалися гетьману України⁴. Очевидно, П.П.Скоропадський якимсь чином відреагував на них, бо вже у вересні 1918 р. міністр освіти і мистецтв направив Головноуповноваженому з управління й ліквідації інституцій і організацій воєнного часу Р.Г.Моллову листа, у якому просив відпустити для огороження будмайданчика КДУУ 50 пудів колючого дроту і 250 дубових (соснових) брусків довжиною 4 аршини і у перерізі 2x4 вершки⁵. На додаткову земельну ділянку згоди не дали. Затягування передачі майна університетові, по суті, відтепер гальмувало завершення добудови корпусів. Реквізиція головного корпусу КДУУ

¹ Огієнко І. Визначена праця (продовження) // Наша культура. – 1936. – Кн.3(12). – С.235.

² Там само // Наша культура. – 1936. – Кн.8-9 (17). – С.634; Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. Вид. 2-е / Іван Огієнко. – Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1968. – С.49.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.55.

⁴ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.17. – Арк.8.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.336. – Арк.150.

переклонила увагу адміністрації закладу на пошук необхідних для роботи навчальних приміщень. Коли наприкінці грудня 1918 р. влада в столиці перейшла до Директорії УНР, керівництво університету поставило перед нею питання про повернення закладові його приміщення, а також через завдані військовиками збитки про «ремонт на десятки, а може, й сотню тисяч карбованців»¹. Крім того, формуючи проект кошторису на 1919 р., адміністрація українського університету 28 грудня 1918 р. просила Міністерство народної освіти передбачити на добудову корпусів КДУУ 1713366 крб. 90 коп. і відпустити відповідні кредити у новому фінансовому році². Освітнє відомство підтримало університет, і вже 26 січня 1919 р. міністр І.І.Огієнко доповідав урядові В.М.Чеховського про необхідність виділення на вказані цілі 1 млн крб., тобто менше, ніж просили, а також про передачу у користування КДУУ усі 257 дес. Кадетського гаю. Уряд прийняв ухвалу на користь українського університету³. Втім у «Віснику державних законів для всіх земель Української Народної Республіки» була опублікована лише постанова про передачу Кадетського гаю Міністерству народної освіти для потреб КДУУ⁴. Отже, інша постанова (про фінансування робіт із завершення будівництва корпусів університету) не була затверджена Директорією УНР, очевидно, через різке погіршення військово – політичного і фінансового становища. Надалі українська влада не поверталася до цього питання, оскільки ситуація на краще не змінювалася.

Значно віддаленому від столиці К-ПДУУ у цьому плані поталанило трохи більше. Після урочистого відкриття університету його адміністрація взялася за виконання статті закону про будівництво у Кам'янці-Подільському університетських корпусів. Уже 23 листопада 1918 р. архітектором призначили інженера Папенгута (у вересні 1919 р. його змінив інженер Сердюк)⁵. Після кошторисних обрахунків він приступив до планування будівельних робіт на частині великої земельної ділянки (100 дес.), яку міська дума виділила університетові ще 6 липня 1918 р. (відповідний юридичний акт, що засвідчував дарунок, університет отримав лише у лютому 1920 р.⁶). 26 січня 1919 р.

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.17. – Арк.9.

² ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.336. – Арк.167.

³ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали. – Т.1. – С.216,219.

⁴ Див.: Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – Вінниця, 1919. – 28 травня. – С.92.

⁵ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.133. – Арк.15; Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 10 вересня. – №58. – С.4

⁶ ДАХО. – Ф.Р-47. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.13.

міністр І.І.Огієнко вніс на розгляд уряду відповідні пропозиції. В результаті ухвалили «Закон про асигнування в розпорядження Міністра народної освіти з коштів державної скарбниці 1786435 карб. 31 коп. на заготовлення матеріалів та на збудування помічних [допоміжних. – Авт.] будинків та приладдя для збудування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету». Акт був затверджений Директорією УНР¹.

Згодом приступили до вироблення проектно-кошторисної документації. Відповідальним за це призначили архітектора Папенгута. Спочатку справи йшли успішно, втім далі погіршення воєнно-стратегічного становища УНР і від'їзд наприкінці березня з Кам'янця-Подільського міністерств та І. І.Огієнка, по суті, припинили розпочату роботу. Лише після відновлення у місті українського суверенітету і перетворення його на тимчасовий державний і політичний центр УНР створили необхідні умови для відновлення будівництва. 7 серпня 1919 р. ректор К-ПДУУ звернувся до керівництва лісового департаменту Міністерства земельних справ з проханням виділити 40 дес. Довжоцького лісу для заготівлі будматеріалу для використання на спорудження університетських корпусів². 12 серпня 1919 р. І.І.Огієнко, добре усвідомлюючи складнощі із проведенням будівельних робіт і неможливість розпочати заплановане будівництво, запропонував засіяти ділянку, на якій не велися роботи, під урожай 1920 р. Правління університету погодилося з аргументами керівника закладу³. Тож будівництво могли розпочати за сприятливих обставин не раніше кінця літа – початку осені 1920 р. Тим часом правління К-ПДУУ затвердило 29 серпня 1919 р. запропонований Папенгутом план будівництва, розроблений 5 місяців тому⁴. Цей крок мав скоріше моральне і символічне значення, адже, як зазначив 4 жовтня 1919 р. новопризначений архітектор, будівництво корпусів триватиме 5-10 років. Є.Сердюк запропонував раді професорів оголосити конкурси на краще розташування університетської садиби, спорудження окремих будинків тощо⁵. Утім до цього не дійшло через далі погіршення державного становища УНР, а згодом і вимушений від'їзд вищих

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.12.- Арк.5; Спр.124. – Арк.36; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918-листопад 1920 рр.: док. і матеріали. – Т.1. – С.43.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.23.

³ Там само. – Спр.20. – Арк.1.

⁴ Там само. – Спр.12. – Арк.34.

⁵ Сердюк Є. До питання будівничого конкурсу в Кам'янецькiм Університетi / Євген Сердюк // Україна. – 1919. – 22(9) жовтня. – №58. – С.8.

органів влади і управління за межі Поділля. Підтвердженням наміру реалізувати будівельний проект була ухвала правління К-ПДУУ про оренду кімнати у приватному будинку для розміщення там контори із проведення підготовчих робіт з будівництва університетських будинків¹. Зрештою, знайти факти, які б засвідчили її функціонування, на жаль, не вдалося.

Отже, у складних умовах життя країни 1918 року вдалося розв'язати питання про розміщення державних українських університетів в окремих будинках, хоча КДУУ більш як через місяць змушений був покинути свої площі, а К-ПДУУ впродовж першого навчального року ділив їх із середнім професійним освітнім закладом. Приміщення були добре відремонтовані, електрифіковані, умебльовані. У другому навчальному році університет у Кам'янці-Подільському примножив свою матеріально-технічну базу, яка обслуговувала п'ять факультетів. Жодному із ДУУ не вдалося у 1918-1920 рр. збудувати свої адміністративні і навчально-лабораторні корпуси, житлові будинки. Розпочата робота обмежилася урядовою постановою про фінансування підготовчих заходів, виробленням відповідного плану (стосувалися К-ПДУУ), створенням будмайданчиків тощо.

4.4. Заснування та організація роботи університетських бібліотек

Університети на різних етапах свого існування приділяли велику увагу комплектуванню бібліотечних колекцій, завдяки яким мали змогу успішно реалізовувати як навчально-виховні, так і науково-дослідні завдання. Приміром, бібліотека Римського університету вже у 1657 р. нараховувала 200 тис. примірників². У Болонському університеті до послуг читачів у 1890 р. було понад 200 тис. друкованої продукції³. У німецькому і чеському університетах Праги спільний бібліотечний фонд сягав у 1893 р. 215 тис. літератури і 4 тис. рукописів⁴. Варшавський університет у 1910 р. мав бібліотеку, у якій

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.134. – Арк.180.

² Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. Изд. 8-е, стереотип. – Т.36. – Ч.П. – С.518.

³ Энциклопедический словарь / [Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон]. – С.-Пб., 1891. – Т.ІУ. – С.306.

⁴ Там само. – С.-Пб., 1898. – Т.ХХІУа. – С.932.

нараховувалося 296074 назв літератури¹. Бібліотека Московського університету у 1915 р. вмістила понад 400 тис. томів². На початку 90-х рр. XIX ст. читачі університету св. Володимира у Києві користувалися більш як 500 тис. примірників³. Чернівецький університет у 1875 р. зосередив у бібліотечному фонді близько 60 тис. томів⁴. Університет Львова вже у 80-х рр. XVIII ст. мав 33 666 томів⁵, а у першій половині 90-х рр. XIX ст. – 85 тис. літератури і 389 рукописів⁶. У відкритому 1865 року Новоросійському університеті бібліотечний фонд, успадкований від Рішельєвського ліцею, нараховував не менш як 35 294 примірників (дані за 1864 р.)⁷. Через 30 років цей показник зріс до 168,5 тис.⁸.

Однорічний досвід роботи КНУУ переконав наскільки важливе значення для здійснення основних функцій українського вишу має університетська бібліотека. Нерозв'язані проблеми формування і використання бібліотечного фонду народного університету успадкував КДУУ. До їх розв'язання приступили відразу після юридичного оформлення університету. Ректор Ф.П.Сушицький на початку жовтня 1918 р. зазначав, що закладу вдалося закупити кілька приватних книгозбірень, зокрема на санскриті. Для придбання іноземних видань до європейських країн відрядили кількох фахівців. Планували до кінця 1918 р. довести чисельність фонду в КДУУ до 100 тис. примірників⁹. Тим часом літератури для роботи катастрофічно не вистачало. Можна було розраховувати на бібліотеку університету св.Володимира, у якій, на жаль, практично не було україномовних видань. Готова була надати свої послуги викладачам і студентам українського університету Національна (всенародна) бібліотека, заснована при УАН. Восени 1918 р. її книжковий фонд становив

¹ Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. Изд. 13-е, стереотип. – Т.7. – С.638.

² Там само. – Т.29. – С.385.

³ Энциклопедический словарь / [Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон]. – С-Пб., 1895. – Т.ХУ. – С.262.

⁴ Там само. – С-Пб., 1903. – Т.XXXVIIIa. – С.608.

⁵ Енциклопедія Львова / [За ред. Андрія Козицького та Ігоря Підкови]. – Львів: Літопис, 2007. – Т.1. – С.233.

⁶ Энциклопедический словарь / [Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон]. – С-Пб., 1896. – Т.ХУIII. – С.135.

⁷ Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук; [гол. ред. В.Г.Кремень]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С.53.

⁸ Энциклопедический словарь / [Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон]. – С-Пб., 1897. – Т.XXI. – С.291.

⁹ Розмова з Ректором Університету проф.Сушицьким // Відродження. – 1918. – 6 жовтня (23 вересня). – Ч.153. – С.4.

близько 700 тис. томів¹. У структурі бібліотеки досить вагомим був відділ «Україніка»².

Питання творення і діяльності бібліотеки КДУУ, на жаль, зовсім обійшли увагою українські історики. Виняток становить хіба що О.В.Колпакова, яка з'ясувала, що в структурі університету функціонувала фундаментальна бібліотека та дві інші, які обслуговували історико-філологічний та правничий семінаріуми³. Але про їх роботу немає жодної інформації. Нам вдалося встановити, зокрема, що бібліотека історико-філологічного семінаріуму розпочала роботу 1 лютого 1919 р. До 30 червня того ж року вона придбала літератури всього на 3772 крб.⁴. Очолював цей бібліотечний підрозділ М.О.Іваненко⁵. Керівник семінаріуму С.С.Дложевський зніщював перед адміністрацією університету питання про виділення приміщення під читальню⁶. Утім влітку 1919 р. через брак навчальних площ його відклали до наступного навчального року⁸. Восени 1919 р. до цього вже не поверталися через величезні складнощі, пов'язані із самим існуванням закладу. Що ж стосується згаданої книгозбірні семінаріуму правничого факультету, то про її діяльність також інформації немає. В архівному документі «Сміта допоміжних інституцій при історико-філологічному факультеті [КДУУ] на 1919 р.» фігурує психологічний семінаріум з бібліотекою, на який збиралися витратити загалом 11550 крб.⁹.

Книгозбірня державного українського університету у Києві мала порівняно невеличкий штат. Бібліотекарем (натепер завідувачем) у вересні 1918 р. призначили приват-доцента О.І.Сагарду¹⁰. До штату ввели посади старшого (О.О.Грушевська) і молодшого (В.П.Соколова) помічників бібліотекаря¹⁰. Канцеляристами працювали А.І.Межиров і І.Г.Дудченко (у липні 1919 р. на вимогу Ради комісарів вищих навчальних закладів Києва їх звільнили з роботи)¹¹. Але вже через

¹ Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920): монографія / Д.Ф.Розовик. – К.: Вид.-поліграф. центр «Київ. ун-т», 2002. – С.120.

² Див.: Перший піврік існування Української Академії наук та начерк її праці до кінця 1919 року. – К.: Друкарня Укр. Наук.тов-ва, 1919. – С.23.

³ Колпакова О.В. Український державний університет у Києві (1917-1920 рр.) / О.В.Колпакова // Укр. іст. журн. – 1993. – №7,8. – С.34.

⁴ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.54. – Арк.3.

⁵ Там само. – Спр.43. – Арк.19зв.

⁶ Там само. – Спр.75. – Арк.6.

⁷ Там само. – Спр.37. – Арк.21.

⁸ Там само. – Спр.54. – Арк.12.

⁹ Там само. – Спр.18. – Арк.1.

¹⁰ Там само. – Спр.6. – Арк.109зв.; Спр.57. – Арк.223.

¹¹ Там само. – Спр.71. – Арк.5.

місяць влада дозволила відновити одну ставку канцеляриста, яку виділили Є.Л.Лошнюковій¹. У вересні 1919 р. у зв'язку з припиненням державного фінансування штат бібліотеки скоротили до двох осіб (залишили бібліотекаря і його помічника)², як це було минулого року (вказані зміни могли призвести, на переконання О.І.Сагарди, до припинення великої праці «по улаштуванню бібліотеки, окрім купівлі книжок»)³.

Через відсутність власного навчально-лабораторного корпусу університету не просто було розмістити бібліотечний фонд, успадкований від КНУУ, який постійно поповнювався. Для забезпечення навчального процесу необхідною літературою, якої в закладі бракувало, ректор Ф.П.Сушицький уже на початку листопада 1918 р. звернувся до свого колеги з університету св.Володимира з проханням дозволити студентам українського вишу користуватися бібліотечним фондом їхнього закладу, на що отримав схвальну відповідь⁴. Частково знявши у такий спосіб гостру бібліотечну проблему, адміністрація КДУУ шукала можливість розмістити свою бібліотеку в приміщеннях інших закладів чи установ. Частина бібліотечного фонду зберігалася в орендованому приміщенні університету св.Володимира. Крім того, за домовленістю особливо цінні видання, що належали українському університетові, зберігалися в окремих ящиках (тобто тимчасово не використовувалися), які розмістили у бібліотеці російського вишу⁵. У середині березня 1919 р. Національна бібліотека погодилася передати КДУУ під його бібліотеку дві кімнати в будинку колеги Павла Галагана (один із трьох будинків, у якому розмістилася НБУ). Чи не найголовнішим пунктом угоди про тимчасове розміщення тут частини університетської бібліотеки був дозвіл користуватися читальнею усім студентам вищих шкіл Києва⁶.

На початку 1919-1920 навчального року бібліотеці знову довелося шукати пристанища. На цей раз проблему несподівано спричинила адміністрація університету св.Володимира, яка передумала продовжувати угоду на оренду приміщення одного зі своїх кабінетів, де тимчасово розмістили частину бібліотеки КДУУ⁷. Втім до виселення підрозділу не дійшло через зміну влади у місті в грудні 1919 р.

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.71. – Арк.65.

² Там само. – Спр.6. – Арк.130.

³ Там само. – Спр.71. – Арк.5.

⁴ Там само. – Спр.25. – Арк.73.

⁵ Там само. – Спр.71. – Арк.73.

⁶ Там само. – Спр.32. – Арк.21зв.; Спр.71. – Арк.72.

⁷ Там само. – Спр.43. – Арк.147зв.

Попри труднощі з розміщенням університетської бібліотеки, її штат за сприяння керівництва закладу і громадськості продовжив значну роботу з поповнення фонду. Одним зі шляхів розв'язання цього непростого питання була закупівля необхідної літератури в книгарнях міста і в приватних книгозбірнях. Ще під час роботи Комісії з вищих шкіл і наукових інституцій, яка діяла за гетьманату при Міністерстві освіти і мистецтв під головуванням В.І.Вернадського, створена у її структурі підкомісія (І.В.Луцицький, В.В.Дуб'янський, О.В.Жорчак-Чепурківський, Ф.П.Швець, І.В.Єгоров і О.Яніцький) 22 липня 1918 р. обрахувала видатки на бібліотеку КДУУ, які становили 90 тис. крб. включно з коштами на передплату газет і журналів¹. Ця цифра міститься і в «Обрахунку Київського Державного Українського Університету на 2-е півріччя 1918 р. (1.07. – 31.12)», доданому до законопроекту про перетворення КНУУ в КДУУ². Утім, як зазначила бібліотечна комісія університету, у жовтні 1918 р. на придбання літератури виділили лише 60 тис. крб. З цієї суми 36 тис. крб. вирішили конвертувати в іноземну валюту для придбання літератури за кордоном³. Решту (24 тис. крб.) збиралися потратити на закупівлю книг в Україні. І вже у вересні 1918 р. бібліотечний фонд університету поповнили придбані у Солухи і Кнацера книгозбірні (чисельність невідома)⁴. На нову наукову і навчальну літературу для фізико-математичного факультету правління КДУУ направило 15 тис. крб.⁵. Загалом до 1 січня 1919 р. університет потратив на поповнення бібліотечного фонду 18500 крб.⁶, хоча книгарні поставили книг на більшу суму (через брак коштів заклад не зміг вчасно розрахуватися, зокрема, з книгарнями Ідзидовського і Оглоблина, яким заборгував сумарно 7333 крб.)⁷.

У другому півріччі 1918-1919 навчального року після встановлення у місті радянської влади становище бібліотеки КДУУ погіршилося. Приміром, усі вищі навчальні заклади зобов'язали замовляти літературу через відділ постачання Народного комісаріату освіти УСРР. У такий спосіб університет подав заявку на отримання 3 тис. примірників на суму 15 тис. крб. Крім того, домовилися з 5 книгарнями («Дзвін», «Дніпросоюз», «Всеувито», «Освіта» і Є.Чер-

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.3.

² Див.: ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1 – Спр.16. – Арк.4.

³ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.3.

⁴ Там само. – Арк.13в.

⁵ Там само. – Спр.10. – Арк.55.

⁶ Там само. – Спр.54. – Арк.2.

⁷ Там само. – Спр.43. – Арк.19зв.

повського) про продаж літератури на суму 7 тис. крб. Утім, як зазначав О.І.Сагарда, реально заклад витратив на вказані цілі замість 22 тис. крб. всього 9 тис. крб.¹. До того ж з цієї суми 1421 крб. довелося потратили на покриття боргів за попередні придбання у книгарнях Ідзидовського, «Промінь», Йогажона, Оглоблина і «Сотрудник шкіл»². На невелику бібліотечку ботанічного кабінету університет витратив 4811 крб. 20 коп.³, на книгозбірню психологічного семінаріуму – лише 500 крб.⁴.

У травні 1919 р. правління закладу відрядило своїх представників до Швейцарії (лектор французької мови П.Вивієнко) і Москви (професор Тоцький), щоб придбати необхідну літературу для кафедри романогерманської і класичної філології та правничому факультету⁵. На жаль, невідомо, чим завершилися вояжі за кордон. Швидше всього безрезультатно через воєнну конфронтацію у південно-східній частині Європи.

Іншим шляхом поповнення бібліотечного фонду стали дарунки книг від українських діячів, різних приватних осіб та інституцій. Серед жертводавців були О.С.Грушевський, О.О.Грушевська, В.І.Екземлярський, В.М.Ханенко, В.П.Степаненко, Г.Г.Попович та інші. На прохання університету подарувати книги відгукнулися: голова Архівного фонду В.П.Модзалевський, голова Музейного фонду М.Е.Макаревич, голова Книжкової палати Ю.О.Іванов-Меженко, голова Комісії по вивченню давніх актів академік В.С.Іконников (подарував 52 томи праць комісії) та ін. Великий подарунок університетській бібліотеці зробила Київська духовна академія (майже 1000 примірників літератури), яку радянська влада закрила як осередок підготовки служителів релігії⁶. Невідомо, чим закінчилася спроба адміністрації КДУУ отримати бібліотеку Іванова, яка упродовж десяти останніх років знаходилася на збереженні у Золотоніському повітовому земстві⁷, книгозбірню закритого більшовиками Міністерства народного здоров'я⁸, бібліотеку товариства тверезості, а також «книжкової комісії» при Лук'янівському робітничому клубі⁹. Нерозв'язаним

¹ ДАМЖ. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.54. – Арк.2.

² Там само. – Спр.43. – Арк.10.

³ Там само. – Спр.54. – Арк.1зв.

⁴ Там само. – Спр.63. – Арк.1.

⁵ Там само. – Спр.59. – Арк.326; Спр.71. – Арк.71.

⁶ Там само. – Спр.32. – Арк.16; Спр.43. – Арк.114, 116, 121, 125; Спр.59. – Арк.322; Спр.71. – Арк.2, 4, 9, 69.

⁷ Там само. – Спр.59. – Арк.7.

⁸ Там само. – Спр.57. – Арк.15.

⁹ Там само. – Спр.13. – Арк.37.

виявилось ініційоване ректором Ф.П.Сушицьким питання про передачу університету частини бібліотеки Миколаївської артилерійської школи (йшлося про літературу, яка не мала військового змісту)¹.

1919-1920 навчальний рік виявився найскладнішим для бібліотеки українського університету. Замість передбачуваних 1950000 крб. (сума зросла через гіперінфляцію) вона отримала всього 12790 крб.², або лише 0,65%. Тож не дивно, що коли університету запропонували придбати дві книгозбірні Голубовського (з кінця жовтня до 6 листопада 1919 р. її грошова вартість різко зросла з 16 тис. крб. до 35 тис. крб.), то коштів на купівлю просто не знайшлося³. На превеликий жаль, їх не вистачало і на виплату зарплати бібліотечним працівникам. Окремі з них були готові працювати якийсь час і без грошової винагороди, тільки збереглося б їх робоче місце. Саме таку заяву зробив 22 жовтня 1919 р. бібліотекар історико-філологічного семінаріуму М.Іваненко, «зважаючи на сучасне становище університету»⁴.

На жаль, встановити чисельність бібліотечного фонду КДУУ не вдалося. У «Пам'ятній записці про Київський Український Державний Університет», датованій вереснем 1919 р., вказано дані про назви літератури в університетській бібліотеці – 8000⁵ (натомість українська преса повідомляла про 8 тис. томів (а не назв) на суму близько 70 тис. крб.⁶). Ймовірно, що фонд був у кілька разів більший, утім заявлених у жовтні 1918 р. 100 тис. примірників, звісно, нагромадити не вдалося через об'єктивні причини, головною з-поміж яких була втрата столиці УНР, починаючи з лютого 1919 р.

Українські студенти активно використовували книгозбірню університету, засиджувалися у читальному залі допізна⁷. До літа 1920 р. працювала не лише фундаментальна бібліотека КДУУ, а й її підрозділи на фізико-математичному, історико-філологічному й правничому факультетах⁸.

Відносно тривалі стабільні умови, в яких функціонував Кам'янець-Подільський державний український університет, позитивно позначилися на усіх його структурних підрозділах, зокрема й на фун-

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.25. – Арк.70.

² Там само. – Спр.6. – Арк.162.

³ Там само. – Спр.42. – Арк.147, 147зв.

⁴ Там само. – Арк.146зв.

⁵ Там само. – Спр.6. – Арк.145.

⁶ Засідання Ради Професорів Державного Українського Університету // Рада. – 1919. – 8(21) вересня. – №6(33). – С.2.

⁷ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.578. – Арк.22.

⁸ Там само. – Спр.14. – Арк.18.

даментальній бібліотеці, яку доводилося створювати практично при пустих книжкових полицях.

Деякі науковці стверджують, що фундаментальна бібліотека К-ПДУУ почала діяти з 5 вересня 1918 р., тобто більш як за 1,5 місяця до офіційного відкриття закладу і при відсутності сформованих професорсько-викладацької корпорації і студентського контингенту (перших студентів зарахували лише 19 жовтня 1918 р.) та необлаштованого бібліотечного приміщення¹. Очевидно, ця дата беззастережно взята зі «Звіту по бібліотеці та читальні Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету за півріччя 1918 і 1919 р.»². Погодитися з тим, що бібліотечний підрозділ розпочав свою роботу раніше, ніж весь заклад, важко. Підставою для такого сумніву є об'єктивні чинники, які стосуються зазначеного часового відтинку. Так, приват-доцент Л.Т.Білецький, який прибув до Кам'янця-Подільського 1 вересня 1918 р., згодом вказував: «Тут [у закладі. – Авт.] зустрів мене Іван Сливка, що на перші часи пізніше завідував бібліотекою, а тепер був безпосереднім сторожем майна, що звозилось до помешкання, і книжок, які лише збирали до купи»³. За інформацією, зафіксованою у протоколах засідання університетської комісії, у вересні в приміщеннях університету кипіли ремонтні роботи. До того ж для їх завершення забракло коштів. На телеграму ректора І.І.Огієнка, у якій висловлювалась стурбованість таким станом речей, директор департаменту вищої школи Міністерства освіти й мистецтв 10 вересня 1918 р. відповів, що 60 тис. карб. на продовження ремонтних робіт ось-ось надійдуть на казначейський рахунок⁴. 17 вересня підкомісія із облаштування університету категорично поставила перед столяром Пейсатим питання про необхідність якнайшвидше виготовити меблі, зокрема бібліотечні шафи, столи і стільці⁵. Трохи пізніше, 4 жовтня, університетська комісія обмірковувала питання про ремонт фасаду

¹ Див.: Ляхощький В.П. Бібліотека Кам'янець-Подільського університету / В.П.Ляхощький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / [Відп. ред. В.С.Степанков]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 200. – Т.4(6). – С.305; Він же. Ректор Іван Огієнко і бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету / Володимир Ляхощький // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2000. – №3-4. – С.71; Він же. Тільки книжка принесе волю українському народові... Книга, бібліотека, архів у житті Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / В.П.Ляхощький. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – С.340.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.89а. – Арк.43.

³ ЦДАВО України. – Ф.3876. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.85.

⁴ Там само. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.353. – Арк.31.

⁵ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.33.

навчального корпусу¹. А 10 жовтня на порядок денний її роботи винесли одне із найбільш складних технічних завдань, пов'язане із проведення в аудиторії, кабінети, усі підрозділи електричної мережі². Отже, бібліотека тоді працювати не могла, тим більше, що з 3 вересня і по 30 жовтня 1918 р. персонал бібліотеки складався лише з одного працівника І.Г.Сливки, який офіційно займав посаду помічника бібліотекаря. 30 жовтня на роботу найняли першого урядовця (натепер бібліотекаря нижчої категорії), 5 листопада – другого помічника бібліотекаря, 19 листопада – другого урядовця, 14 грудня – третього і 20 грудня – четвертого урядовця. То ж станом на 1 січня 1919 р. штат фундаментальної бібліотеки нараховував усього 6 осіб³.

Як згадував Л.Т.Білецький, на початку вересня 1918 р. «для бібліотеки було призначено дві невеликих кімнати внизу праворуч сходів, що вели нагору. Іван Сливка всі книжки, що поступали з місцевих бібліотек як дублети чи від приватних осіб, що дарували як основу для бібліотеки, а таких було досить навіть з міста Кам'янця, реєстрував і складав на полиці, які для того були зроблені, чи на столі»⁴. Скоріш за все перший запис в інвентарній книзі з'явився того ж таки 5 вересня 1918 р.

Член університетської комісії, голова Подільської губернської народної управи В.К.Приходько стверджував, що «на першій же засіданні [Університетської] Комісії [воно відбулося, очевидно, 3 вересня 1918 р., коли після прийняття закону про заснування К-ПДУУ до Кам'янця-Подільського прибув І.І.Огієнко. – Авт.] стало питання й про університетську бібліотеку. Висунули ідею ... створити університетську бібліотеку – властиво основи її – збиранням пожертв книжками. ... Ця ідея знайшла одностайну підтримку цілої Комісії, і ось тут виявилась користь притягнення до справи будівництва університету преси й представників усього населення Кам'янця. Редактор Фукс відразу ... заявив, що для цієї мети він дає сторінку своєї газети [«Подольская мысль». – Авт.] й буде увесь час безплатно вміщати заклики до пожертв книжками й друкувати прізвиська жертводавців»⁵.

За повідомленням газети «Свято Поділля», станом на 21 жовтня 1918 р. університет отримав чимало видань, подарованих на прохання ректора І.І.Огієнка. Йдеться про 119 книг (зокрема й стародруків),

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.114.

² Там само. – Арк.12.

³ Там само. – Спр.89а. – Арк.43.

⁴ ЦДАВО України. – Ф.3876. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.90.

⁵ Приходько В. Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі / Віктор Приходько: відбитка з «Нашої культури» за 1935-1936 рр. – Варшава: Друкарня синодальна, 1936. – С.34.

переданих до бібліотечного фонду Подільським церковним історико-археологічним товариством, 796 – Київською духовною академією, 70 – присяжним повіреним М.О.Альтером, 256 – директором Кам'янець-Подільської комерційної школи В.І.Мазінгом. Свої видання подарували різні українські видавництва – «Союз», «Серп і молот», «Грунт» і «Вернигора». Невстановлену кількість книг пожертвував університетові член Університетської комісії О.М.Прусевич. Загальна кількість подарованої літератури на вказану дату досягла 1686 примірників¹, з-поміж яких 33 (праці В.Винниченка, С.Русової, Л.Марковича і С.Черкасенка) видрукували і передали видавництва «Дзвін» і «Українська школа»².

Згодом книжкові подарунки університету зробили: Наукове товариство імені Шевченка (408 своїх видань), університет св.Володимира (7), Педагогічне бюро Полтавської губернської народної управи (22), Тимчасовий комітет з розбору стародавніх актів (76), Подільська губернська народна управа (475), Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія (2716), Подільська духовна семінарія (1421), Статистичний комітет колишнього Подільського губернського правління (6660), київські друкарні Кульженка (28) і Чоколова (172), департамент вищих і середніх шкіл Міністерства освіти (23), Українське видавництво в Катеринославі (23), Головна державна інспекція республіканського війська (136), державний інспектор 3-ї дивізії (86). Відома українська діячка С.Ф.Русова передала частину своєї книгозбірні, яка нараховувала 642 примірники³.

Одними з перших пожертви бібліотеці зробили представники професорсько-викладацької корпорації К-ПДУУ. З-поміж них виділялися професори П.М.Бучинський (подарував 273 книги), І.І.Огієнко (114), В.О.Біднов (8), приват-доценти Л.Т.Білецький (9), Ю.Й.Сіцінський (23), асистент М.О.Хитьков (2230), професорський стипендіат Є.І.Шманкевич (54)⁴ та ін.

У результаті добре організованої роботи з формування фундаментальної бібліотеки К-ПДУУ вже наприкінці 1919 р. до її фонду залучили 17286 примірників пожертвованої літератури⁵, що засвідчило велике вболівання українських діячів, держслужбовців, військовиків, освітян, книговидавців тощо про створення умов для

¹ Бібліотека Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.7.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.88. – Арк.1.

³ Там само. – Спр.89а. – Арк.47.

⁴ Там само; Ляхоцький В.П. Бібліотека Кам'янець-Подільського університету (1918-1920 рр.) / В.П.Ляхоцький. – С.306.

⁵ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.89а. – Арк.47зв.

повноцінного функціонування ДУУ в Кам'янці-Подільському. У той час українська книга була не лише джерелом знань і духовності, а й символом національного відродження, турботи про наступні покоління нації на тлі воєнного протистояння, часто бездумної руйнації історико-культурної спадщини українського народу. За О.М.Пашенко, «книжки в дослівному виразі не було де й як дістати: ані з-за кордону, ані в краю. В той час книжка тільки нищилась, попросту палилась в печах, продавалася на вагу як з приватних рук, так із закладів...»¹.

До фонду бібліотеки університет закупував літературу у книгарнях різних міст. Так, лише 24 грудня 1918 р. у київських магазинах М.Я. і О.В. Оглоблиних уповноважені К-ПДУУ закупили 1,5 тис. російськомовних видань (1134 назв) з історії літератури на суму 12277 крб. 45 коп.². У січні 1919 р. І.І.Огієнко дав доручення Л.Т.Білецькому, який на різдвяні вакації відбув до столиці, «закупувати потрібні книжки в книжних склепах [магазинах. – Авт.] та здобувати видання в наукових установах та високих школах, які ті видання мали...». Як згадував виконавець, він «оббігав усі книжкові склепи й відібрав усю наукову літературу й твори письменників на сторону й попросив списати й видати рахунки та спакувати як закуплене майно університету. Удалось дістати мені й 6 томів на німецькій мові В.Вундта «Volkerphshychologie», філологічні твори Іодля та інших письменників...; оббігав також і наукові установи, в яких здобував усі їх видання: «Киевские Университетские известия», «Чтения О-ва Нестора Летописца», «Архив Юго-Западной России» зі всіма додатками, «Записки Київського Наук[ового] Т-ва ім. Т.Шевченка», деякі річники: «Киевская старина», «Літерат[урно]-Науков[ий] Вістник» і багато інших. Все це було зібрано і рахунки на оплату лише закуплених книжок представив ректорові проф. Огієнкові, по яких книжки були оплачені»³.

До 22 жовтня 1919 р. кількість закуплених університетом книг для своєї бібліотеки досягла 8703. Загальна чисельність бібліотечного фонду становила 19872 примірники⁴ (станом на першу декаду вересня 1919 р. цей показник був менший на 3451⁵). Утім ректор вважав, що

¹ Пашенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету / Олімпіяда Пашенко // Наша культура. – 1936. – Кн.10 (18). – С.671.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.3-16.

³ ЦДАВО України. – Ф.3876. – Оп.1. – С пр.3. – Арк.103.

⁴ Український Державний Університет в Кам'янці // Україна. – 1919. – 22(9) жовтня. – Ч.58. – С.3.

⁵ С. Кам'янець-Подільський Державний Університет. (Із розмови з Ректором Університету проф.І.Огієнком) / С. // Рідне слово. – Полтава, 1919. – 29 серпня (11 вересня). – №28. – С.4.

цього замало для повного забезпечення навчального процесу українськомовною літературою¹.

Робилися спроби придбати за кордоном іноземну літературу з тих навчальних дисциплін, які найбільше потребували спеціальних видань. Для цього у лютому 1919 р. ректор направив до Чернівців одного з працівників університетської бібліотеки². Вирішальна роль у розв'язанні цієї проблеми належала тим представникам професорсько-викладацької корпорації, які відбували у різні зарубіжні відрядження. 20 лютого 1919 р. правління К-ПДУУ прийняло ухвалу про видачу авансу в розмірі 1000 крб. деканові богословського факультету В.О.Біднову на придбання за кордоном літератури, необхідної для підготовки православних священників Української Церкви³. 10 квітня того ж року керівництво закладу направило за кордон приват-доцентів Д.І.Дорошенка і М.А.Чайковського для закупівлі обладнання для університетської друкарні, яка створювалася за постановою Ради Народних Міністрів, а також наукової і навчальної літератури⁴. У липні 1919 р. І.І.Огієнко, збираючись до Європи як голова Особливої місії Українського товариства Червоного Хреста, зібрав від різних факультетів заявки на різні іноземні видання, які можна було закупити за кордоном⁵. (На жаль, поїздка зірвалася з незалежних від ректора причин). У вересні 1919 р. професор В.О.Біднов отримав на закупівлю літератури в Чернівцях 5000 крб.⁶. Таку ж суму видали приват-доценту Л.Б.Б'ялковському, який мав двотижневу поїздку до Кракова для придбання книг з історії і письменства Польщі й України⁷. Напередодні різдвяних вакацій 1920 р. керівництво К-ПДУУ відрядило за кордон на місяць кількох членів професорсько-викладацької корпорації, яким доручило закупити іноземні видання (кожний з них отримав для цього по 10 тис. крб.)⁸.

Доставити закуплену за кордоном літературу було вкрай складно. Наприклад, у 1920 р. цьому перешкоджала польська адміністрація Східної Галичини, у зв'язку з чим ректор змушений був звернутися за допомогою до начальника Подільської округи Б.Крачевича⁹. Важче

¹ В.Л. Рік існування Кам'янецького Університету. (Розмова з Ректором Університету п.І.І.Огієнком) / Л.В. // Україна. – 1919. – 22 (9) жовтня. – Ч.58. – С.2.

² Хроніка // Освіта. – Кам'янець на Поділлі, 1919. – 1 березня. – №5. – С.28.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.133. – Арк.4.

⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.): науково-популярне видання / Дмитро Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – С.437.

⁵ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.140. – Арк.135.

⁶ Там само. – Спр.41. – Арк.33; Спр.134. – Арк.64.

⁷ Там само. – Оп.2. – Спр.141. – Арк.2.

⁸ Там само. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.3.

⁹ Там само. – Спр.99. – Арк.28.

було доставити книги, придбані у Відні Д.І.Дорошенком¹. Проте літературу, подаровану Академією наук Румунії, з Бухареста успішно доставили повітрям². 28 травня 1920 р. заступник Голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії І.А.Фещенко-Чопівський писав І.І.Огієнкові, що відповідно до отриманого від нього доручення ще у березні того ж року місія звернулася до АНР з проханням подарувати К-ПДУУ свої видання. Румуни поставилися до цього відповідально і пожертвували майже 10 пудів книжок. Українські дипломати збиралися доставити їх літаком. Відповідальним за транспортування призначили сотника Михальського³. Щоправда, оперативно завершити цю справу не вдалося – вантаж прибув до Кам'янця-Подільського у червні 1920 р. рада професорів відреагувала на подарунок лаконічно: «Книжки прийняти і дякувати»⁴.

У січні 1920 р., під час різдвяних вакацій, ректор направив до кількох європейських столиць представників усіх 5 факультетів для закупівлі літератури⁵.

Університетська бібліотека поповнювалася також за рахунок придбаних уцілілих книгозбірень у різних дворянських маєтках. У липні – серпні 1919 р., виконуючи доручення І.І.Огієнка, були закуплені дві приватні книгозбірні, які вдалося розшукати в селах, що знаходилися неподалік від університету⁶. Не змогли доставити до університету кількатисячну бібліотеку графа Холоневського, яка зберігалася у містечку Янів Вінницького повіту, хоч на її перевезення правління університету асигнувало 10 тис. грн.⁷.

Успішно доставили до університету бібліотеки з Могилівського повіту та із невстановленого маєтку⁸.

Активну роль у поповненні бібліотечного фонду відігравали військовики. Вони передали університету декілька тисяч примірників

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.153. – Арк.1зв.

² Там само. – Спр.99. – Арк.45.

³ Там само. – Арк.44.

⁴ Там само. – Арк.57.

⁵ Ляхоцький В.П. Тільки книжка принесе волю українському народові... – С.347-348

⁶ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.57; Справочник // Україна. – 1919. – 17 серпня. – Ч.48. – С.4.

⁷ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.57.

⁸ Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету / Олімпіяда Пащенко // Наша культура. – 1936. – Кн.10 (18). – С.672, 673.

літератури¹, серед яких були і раритети². У травні 1920 р. вдова генерала-поручика української армії Ф. Колодія погодилася передати університетові родинну бібліотеку, яка тимчасово зберігалася в одному з київських музеїв³. За їх прикладом начальник залізничної станції Кам'янець-Подільський В. В. Комісаренко у серпні 1919 р. подарував університетській бібліотеці 92 примірники літератури німецькою мовою⁴.

Ці надходження забезпечили даліше зростання бібліотечного фонду. На 1 жовтня 1920 р. він становив, за архівними даними, 33258 примірників⁵, а за матеріалами періодики, – 33253⁶ (цілком ймовірно, що у пресі допущена технічна погрішність). Останню цифру ввів до наукового обігу у 1992 р. А. О. Копилов⁷. В. П. Ляхоцький називає іншу кількість літератури К-ПДУУ – 33252, датовану жовтнем 1920 р.⁸ Ці розбіжності мають непринциповий характер і суттєво не впливають на встановлення чисельності фонду університетської бібліотеки. В. О. Геринович ще у 1927 р. стверджував, що бібліотека К-ПДУУ у 1920 р. нараховувала 35951 назву літератури⁹ (за архівним джерелом, наприкінці 1920 р. той самий фонд становив 36 тис. примірників¹⁰). Очевидно, ці дані стосуються кінця календарного року. Помилковою є підміна понять «примірник» і «назва». Невідомо, якими джерелами користувався Л. Ю. Биковський, стверджуючи у листі до Українського бібліографічного інституту, що у травні 1920 р. бібліотечний фонд К-ПДУУ нараховував близько 40 тис. томів¹¹.

¹ З університетського життя // Трудова громада. – 1919. – 4 листопада. – №13(98). – С.2.

² Пожертвования бібліотеки // Трудова громада. – 1919. – 9 листопада. – №17(102). – С.4; Пожертвования бібліотеки // Україна. – 1919. – 8(26) листопада. – Ч.58. – С.2.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.1.

⁴ Там само. – Спр.88. – Арк.2-3.

⁵ Там само. – Спр.100. – Арк.2.

⁶ Библиотека // Подольский край. – 1920. – 22 октября. – №594. – С.2.

⁷ Див.: Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 1992. – С.6.

⁸ Ляхоцький В.П. Бібліотека Кам'янець-Подільського університету (1918-1920 рр.). – С.313; Він же. Тільки книжка принесе волю українському народові... – С.361.

⁹ Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти: (відбитка з «Записок Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти». – 1927. –Т.2) / Володимир Геринович. – Кам'янець на Поділлі, 1927. – С.18.

¹⁰ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.138. – Арк.93.

¹¹ ЦДАЛІМ. – Ф.271. – Оп.3. – Спр.29. – Арк.1.

За постійним поповненням бібліотеки літературою не встигала технічна служба, яка повільно виготовляла необхідні для розміщення книг шафи і стелажі. Тому частина фонду певний час не використовувалась, бо, як стверджував у травні 1920 р. в.о.бібліотекаря І.Г.Сливка, знаходилась на столах і підлозі й не була закаталогізована¹.

З часом приміщення для зберігання бібліотечного фонду стало замалим. Довелося перепрофілювати під книгозбірню гімнастичний зал, де книги розмістили двома ярусами². Але згодом і цих площ не вистачило. Вже 19 жовтня 1920 р. в.о.бібліотекаря М.І.Ясинський зазначав, що «необхідно поширити помешкання; зараз абсолютно немає місця для розкладення книжок»³. Утім до кінця 1920 р., попри кількарізні спроби, через матеріальне становище закладу проблема так і не розв'язалася.

Крім літератури, бібліотека накопичувала й періодичні видання. Сюди надходили примірники газет, які друкувалися у Кам'янці-Подільському – «Свято Поділля», «Подольский край», «Подольская мысль», «Подільські губернiальні відомості», «Поділля», «Життя Поділля», «Україна», «Новий шлях», «Наш шлях», «Трудова громада», «Громада», «Селянська думка», «Робітнича газета», «Вісник Української Народної Республіки», «Боротьба» та ін. З березня 1920 р. університет почав отримувати україномовну пресу зі Львова⁴.

Ріст фонду літератури вимагав збільшення штату університетської бібліотеки. Станом на 1 січня 1920 р. він нараховував 1 бібліотекаря, трьох помічників бібліотекаря і 14 урядовців⁵. Ця група проводила велику роботу з упорядкування бібліотечного фонду, структуризації його за децимальною системою. До кінця 1919 р. в інвентарній книзі були зафіксовані 20045 видань (8410 – чекали своєї черги), поділені на десять груп: 1) загальні твори, 2) філософія, 3) релігія, 4) соціальні науки, 5) філологія, 6) точні науки, 7) прикладні науки, 8) мистецтвознавство, 9) література і 10) історія⁶, – що засвідчило, з одного боку, наявність видань з усіх основних галузей науки, представлених у навчальних планах, а з другого, як зазначав І.І.Огієнко, перевагу гуманітарної складової над іншими. Україномовної літератури було порівняно небагато, тож читачі користувалися переважно російсько-

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.99. – Арк.47; Спр.100. – Арк.2.

² Там само. – Спр.90. – Арк.6; Биковський Л. Бібліотека Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. (Спомини) / Лев Биковський. – С.3.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.100. – Арк.1зв.

⁴ Там само. – Спр.137. – Арк.34.

⁵ Там само. – Спр.89а. – Арк.43.

⁶ Там само. – Арк.43зв.-45.

мовними виданнями, яких також не вистачало. З липня по вересень 1920 р. до фонду надійшло 1592 книги українською і 2548 – російською мовами¹, що значною мірою відповідало пропозиціям книжкового ринку країни. Не випадково, І.І.Огієнко у жовтні 1919 р., підводячи підсумок першого року роботи університету, наголошував, що «брак в книжках страшенно відбивається і на студентах, і на професорах»².

Станом справ у книгозбірні опікувалася бібліотечна комісія. Відповідно до «Правил бібліотеки Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету», схвалених радою професорів 21 січня 1920 р., її очолював голова (тоді на цю посаду обрали Ю.Й.Сіцінського) і 6 членів – по одному від кожного з 5 факультетів і університетської бібліотеки. Комісія займалася питаннями придбання, доставки, розміщення і використання книг та журналів, поповнення каталогів, усунення різних дефектів, вдосконалення правил видачі і повернення літератури³. Аналіз протоколів засідань бібліотечної комісії К-ПДУУ засвідчує, що цей орган, попри певні недоліки в роботі, загалом справлявся з завданнями: вчасно реагував на проблеми, які виникали в діяльності бібліотеки, проводив ревізію бібліотечного фонду тощо. Після того, як восени 1919 р. бібліотеку очолив С.О.Сірополко, створили робочий орган підрозділу – бібліотечну раду. 13 січня 1920 р. правління університету затвердило її статут, у якому, зокрема, закріплювалися такі функції: «веде бібліотечні справи», «відповідає за цілість бібліотеки, читальні й лекторії, за порядок в них, за правильне ведення праці, каталогів і всіх урядових книг...», «подає свої пляни та міркування відносно стану або потреб бібліотеки, читальні й лекторії». Бібліотечна рада безпосередньо підчинялася керівникові закладу. Її голові (він же бібліотекар університету) належало постійно інформувати ректора про всі бібліотечні справи⁴. Найбільше бібліотечна рада переймалася, наприклад, термінами користування взятими з бібліотечного абонементу книгами, збільшенням штату працівників, розвитком системного каталогу, складанням кошторису на виготовлення карток для каталогу журнальних статей, переглядом режиму праці бібліотеки після завершення навчального року, розширенням бібліотечних площ, поповненням фонду періодичних видань, енциклопедичних словників, придбанням карт і портретів діячів України й інших країн світу⁵.

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.100. – Арк.4.

² В.Л.Рік існування Кам'янецького Університету. (Розмова з Ректором Університету п.І.Огієнком). – С.2.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.99. – Арк.16-16зв.

⁴ Там само. – Арк.3.

⁵ Там само. – Арк5,13,43.

Крім фундаментальної бібліотеки, були започатковані факультетські книгозбірні, літературу для яких закупляли переважно вчені, які побували у різних відрядженнях. Траплялися непорозуміння, коли частина літератури із факультетських колекцій не проводилася через інвентарну книгу фундаментальної бібліотеки, що, по-перше, несправедливо занижувало загальні статистичні дані, по-друге, дезорієнтувало бібліотечну комісію щодо реального стану забезпечення літературою різних спеціальностей, по-третє, за відчутного дефіциту коштів на розвиток бібліотечного фонду, породжувало невиправданий дубляж книг, придбаних факультетами і бібліотечною комісією К-ПДУУ, причому траплялося, що за різну ціну (нерідко факультети переплачували за літературу, яка вже раніше була придбана і значилась в університетській книгозбірні). Щоб уникнути цього, правління університету 8 червня 1920 р. прийняло ухвалу передати бібліотечки кабінетів різних факультетів до загальної бібліотеки, чим викликало неоднозначну реакцію окремих членів бібліотечної комісії¹.

Замовлення на придбання літератури найчастіше робили факультети. Скажімо, 17 лютого 1920 р. в.о. завідувача семінаріуму історико-філологічного факультету професорський стипендіат С.Ф.Якимович за підтримки в.о.декана Л.Т.Білецького просив правління закладу виділити 45 тис. крб. на придбання великої приватної книгозбірні Говорова (у ній значилися твори М.Костомарова, Р.Бестужева-Рюміна, М.Устрялова, М.Карамзіна та багатьох інших), «аби ця бібліотека не попала в руки спекулянтів», а прислужилася роботі семінаріуму².

Свої заявки на бібліотечні новинки робили й студенти. У січні 1920 р. бібліотекар С.О.Сірополко повідомляв І.І.Огієнкові, що студентська молодь висловила за придбання літератури з сільського господарства, сферичної тригонометрії, політичної економії, хімії, української літератури, вказавши на конкретні праці М.І.Туган-Барановського, С.М.Реформаторського, В.К.Винниченка, О.Поліщука та ін., яких бракувало у фондї³. Не раз траплялося, що хлопці і дівчата не могли отримати рекомендовані професурою книги, тож вдавалися до різних демаршів. Так, через відсутність підручників для підготовки до іспитів студенти сільськогосподарського факультету у березні 1920 р. висловилися за перенесення екзаменаційних випробувань на більш пізній термін з тим, щоб встигнути направити двох своїх товаришів до Львова і Кракова для закупівлі дефіцитної навчальної літератури⁴.

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.99. – Арк11.

² Там само. – Арк.21.

³ Там само. – Арк.29, 34.

⁴ Там само. – Спр.72. – Арк.36.

Бібліотека стала найбільш жвавим підрозділом університету, до якого тягнулися практично усі викладачі і студенти – тут містилися книги і журнали, потрібні одним для розробки курсів лекцій, посібників, підручників або написання наукових праць, іншим – для підготовки до занять, залків, іспитів, виконання рефератів тощо. Причому попит на літературу з обох сторін був досить високий і підвищувався з ростом професорсько-викладацької корпорації і студентського контингенту та придбанням нових видань. Так, з 1 травня 1919 р. до 1 жовтня 1920 р. викладачі зверталися до бібліотечного фонду 261 раз. На руки вони отримали 2884 книги і брошури¹, тобто кожен із 65 з них упродовж 17 місяців звертався до бібліотеки за відповідними послугами в середньому 4 рази і отримував понад 40 різних видань, і це при тому, що значна частина професорсько-викладацької корпорації мала домашні наукові бібліотеки. (За твердженням С.О.Сірополка, у 1918-1919 навчальному році видача книг додому професорам і службовцям університету не перевищувала 100 примірників на місяць²). Відповідно до «Правил бібліотеки [Ж-ПДУУ]» вони могли отримувати терміном на 1 місяць не більше 15 книг (студенти – 3 книги). Щоправда, у примітці до параграфа 41 зазначалося, що професорам і приват-доцентам термін міг бути продовжений до завершення викладання ними їх лекційних курсів³, відтак література тривалий час не поверталася (до двох семестрів), і це відверто не подобалося студентам. В університетському молодіжному журналі «Нова думка», спарене число (1-2) якого появилось у березні 1920 р., студент Філь Гай з іронією запитував адміністрацію: «Чому одну й ту ж книжку студент може прочитати за два дні, а професор читає її два місяці? Я вже скільки не думав, але ніяк цього питання вирішити не можу. Таке важке воно»⁴. Ще у січні 1920 р. бібліотекар доповідав ректорові, що студенти нарікають на поведінку професури, яка вчасно не повертає до фонду книги, а професор М.М.Столярів взагалі взяв додому майже всі книги з аналітичної геометрії⁵. Попри старання працівників бібліотеки дисциплінувати читачів з-поміж професорсько-викладацької корпорації (направляли письмові нагадування), результати загалом були невтішні. Ті, хто потрапив під критичний приціл, виправдовувалися і запевняли, що

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.100. – Арк.2.

² Там само. – Спр.89а. – Арк.45.

³ Там само. – Спр.99. – Арк.18.

⁴ Гай Ф. Про читальню / Філь Гай // Нова думка. – Кам'янець на Поділлі, 1920. – Ч.І-ІІ. – С.79.

⁵ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.99. – Арк.29.

«повернути книжки вони не можуть, бо всі [вони] ... потрібні для викладання лекцій»¹.

Нарікань і скарг студентів на відсутність літератури, взятої додому наставниками, було чимало. Але стосувалися вони і працівників університету, які поєднували виконання посадових обов'язків з навчанням на різних факультетах (заочного відділення тоді не існувало). 26 жовтня 1920 р. студент Микола Гадзінський у заяві на ім'я ректора, підтриманій 27 його товаришами, поскаржився на привілейоване становище працівників канцелярії студентських справ і бібліотеки, які могли використовувати по 2 підручники упродовж цілого місяця. «Привілею цю вони використовують так широко, що я, – стверджував скаржник, – наприклад, вимагаю вже три місяці один підручник, але мені не вдалося його і побачити, позаяк він переходить з рук в руки. Аналогічних випадків у цій справі як зо мною, так і з іншими студентами було дуже багато»². Того ж дня правління університету, реагуючи на скаргу, заборонило службовцям-студентам брати з бібліотечного фонду додому навчальну і наукову літературу, але не белетристику (дозволялося по кілька примірників)³, що у підсумку зняло непотрібну напругу з-поміж студентства.

Раціональному використанню літератури молоддю сприяло відкриття читального залу. Про це 21 вересня 1919 р. повідомила місцева преса⁴. (С.О.Сірополко стверджував, що читальню відкрили 20 вересня того ж року⁵). З цього часу літературу з бібліотечного сховища почали видавати у новий підрозділ для користування, і вже до 1 січня 1920 р. відвідувачі читального залу опрацювали 1416 примірників⁶. Студентство, а також ті громадяни міста (за вересень – грудень 1919 р. таких нараховувалося 48), яким ректор дозволив тут працювати, охоче скористалися змогою короточасної роботи з книгами. За 10 днів вересня 1919 р. кількість відвідин читальні становила 64, у жовтні – 438, листопаді – 885 і грудні – 1851⁷. Читачі активно користувалися залом і наступного року. Так, у січні 1920 р. 1198 відвідувачів, зокрема й 35 сторонніх осіб, побували тут 1408 разів⁸, у лютому – відповідно 1247 і 1483⁹ (за архівним джерелом,

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.99. – Арк.30.

² Там само. – Спр.101. – Арк.116.

³ Там само. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.194. – Арк.3.

⁴ Див.: Університетська читальня // Трудова громада. – 1919. – 21 вересня. – №65. – С.7.

⁵ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.89а. – Арк.45зв.

⁶ Там само. – Арк.45.

⁷ Там само.

⁸ Університетське життя // Наш шлях. – 1920. – 3 березня. – Ч.43. – С.4.

⁹ Університетське життя // Наш шлях. – 1920. – 26 березня. – Ч.61. – С.4.

останній показник становив 1501¹); у березні кількість відвідувань зросла до 1445; у квітні – 569 читачів² 601 раз побували у читальні³; у травні зафіксували 625 відвідувань, у червні – 915, липні – 610, серпні – 381 і вересні – 167⁴. Зменшення показників у квітні-травні можна пояснити тим, що студенти стали більше займатися заробітками (найпоширенішим з них був обробіток городів кам'ячан), у червні – вересні – канікулярним періодом (лише частина студентів мала академзаборгованість і працювала над її ліквідацією). З 1 жовтня 1919 р. до 1 жовтня 1920 р. у читальні 115 студентів отримали для опрацювання 6812 примірників літератури (в середньому по 5,9 видань на одного відвідувача)⁵. У липні – вересні 19120 р. читальня видала 410 видань, які групувалися так: загальна література – 46, філософія – 25, релігія – 32, соціальні науки – 70, філологія – 12, точні науки – 49, історія – 45. Обслуговування в читальному залі здійснювали двоє працівників – О.Н.Кімаль та О.І.Федорова⁶. На жаль, не всі вимоги читачів вони задовольняли. За М.І.Ясинським, у травні-червні 1920 р. 357 замовлень на літературу не виконали через об'єктивні причини⁷.

Із-за дефіциту вільних приміщень читальня займала відносно невелику кімнату на першому поверсі, поруч з двома іншими, які використовувала бібліотека. Замовлені читачами книги доводилося переносити через коридор, що утруднювало роботу працівників. Не могла впоратися технічна служба з такою складною проблемою, як низький температурний режим у холодний період року. Відвідувачі масово скаржилися на погане освітлення. У листопаді 1919 р. вони стверджували, що у вечірній час «читати зовсім неможливо»⁸. У журналі пропозицій щодо вдосконалення роботи читального залу, який ввели з початку його відкриття, студент, який заховався за криптонімом А.Т., 1 листопада 1920 р. з відчаєм записав: «У читальні неможливий холод. Коли далі так буде, то не можна буде займатися наукою, бо «мозги замерзають»... Прошу адміністрацію бібліотеки не виганяти студентів із читальні страшним холодом»⁹. До того ж

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.100. – Арк.5.

² Університетське життя // Наш шлях. – 1920. – 11 травня. – Ч.90. – С.3.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.100. – Арк.5.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – Арк.2зв.

⁶ Там само. – Арк.2, 5зв.

⁷ Ясинський М. Матеріали до статистики фундаментальної бібліотеки Кам'янець-Подільського Університету / М.Ясинський // Наше життя. – Кам'янець на Поділля, 1920. – Ч.ІІ-ІІІ. – С.75.

⁸ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.75. – Арк.6.

⁹ Там само. – Спр.104. – Арк.3зв.

студенти просили ректора продовжити роботу читального залу до 20.00 і навіть 21.30 години, мотивуючи це тим, що вони не встигають підготуватися до занять¹.

Для професури при бібліотеці діяла лекторія, де зосереджувалися, наприклад, усі періодичні видання, які отримував заклад. Вона працювала щоденно, зокрема й під час свят та відпусток, з 14.00 до 15.00 і з 16.00 до 21.00. Газети, журнали, а також атласи, географічні карти, довідники тощо брати додому категорично заборонялося².

Наприкінці 1919 р. в університеті почало діяти бібліографічне товариство (інша назва науковий бібліографічний гурток), яке об'єднало студентів. Його очолив приват-доцент М.А.Плевако. Товариство мало на меті «формування наукової бібліографії творів українського красного письменства, фольклору, історії, літератури й критики». Про це було записано у «Статуті Наукового бібліографічного гуртка студентів історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету»³. Керівник присвятив одну зі своїх лекцій актуальним питанням сучасної бібліографії. Після того робота членів товариства (гуртка) значно активізувалася. У січні-квітні 1920 р. вони склали, зокрема, бібліографію праць Бориса Грінченка і творів про нього⁴.

М.А.Плевако вважав, що університетська бібліотека має стати центром збору матеріалів до бібліографії історичних постатей, діячів освіти і церкви України різних часів. У зв'язку з цим він розмістив у пресі звернення «До кам'янецьких дослідувачів старовини, вчених, самовидців минулого і до всього подільського громадянства», у якому закликав усіх небайдужих і зацікавлених історією краю надсилати відповідні матеріали до відділу рукописів і пам'яток фундаментальної бібліотеки⁵.

Колектив бібліотеки, окрім прямих обов'язків з комплектації фонду й обслуговування читачів, взяв на себе зобов'язання популяризувати бібліотечну справу, зокрема й бібліографію. За цей напрям діяльності відповідав Л.Ю.Биковський. На шпальтах періодичних

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.101. – Арк.138, 141.

² Там само. – Спр.91. – Арк.7-7зв.

³ ЦДАЛІМ. – Ф.271. – Оп.1. – Спр.273. – Арк.1.

⁴ Биковський Л. Нова українська бібліографічна організація / Л.Биковський // Наш шлях. – 1920. – 20 травня. – Ч.98. – С.4.

⁵ Плевако М.А. В справі вивчення Поділля. (До кам'янецьких дослідувачів старовини, вчених, самовидців минулого і всього подільського громадянства) / М.А.Плевако // Освіта. – Кам'янець на Поділлі, 1919. – 1 березня. – №5. – С.8.

видань він друкував різні матеріали. Лише у лютому-липні 1920 р. вийшли друком щонайменше 8 його публікацій на цю тематику¹.

Університетським бібліотечним фондом, найбільш чисельним на Поділлі, успішно користувалися різні державні структури, зокрема Державна канцелярія УНР, створені ухвалою влади спеціальні комісії, такі як з перекладу Святого Письма українською мовою, з вироблення правничої термінології та історичного словника української мови², представники польської військової адміністрації³, лектори Кам'янець-Подільської пішої юнацької школи⁴, студенти Кам'янець-Подільського народного українського університету⁵, десятки державних службовців, які працювали в різних українських міністерствах, учителів і зацікавлених кам'янчан. Одним із користувачів літературою фундаментальної бібліотеки К-ПДУУ був Марко Погоженко, випускник університету св.Володимира. Мотивуючи своє бажання стати її читачем, він вказував, що не має «змоги добувати книжки необхідні ... по причинам загальної розрухи»⁶.

Бібліотеки українських університетів за більш сприятливих умов могли набагато повніше задовольняти потреби читачів з різних галузей знань. Та й самих книг, які знаходилися у фондах, було потрібно набагато більше, особливо українською мовою.

Отже, державні українські університети у своїй структурі мали бібліотечні підрозділи, які розвивалися і в міру можливостей забезпечували літературою навчальну, наукову і науково-методичну працю професорсько-викладацьких корпорацій і студентського загалу.

¹ Див.: Биковський Л. Бібліографія. (Що таке бібліографія?) / Л.Биковський // Наш шлях. – 1920. – 26 лютого. – Додатки. Ч.2. – С.2; його ж. Міжнародна бібліографія / Л.Биковський // Там само. – 1920. – 27 лютого. – Додатки. Ч.3. – С.2; його ж. «Наше минуле»: [огляд журналу «Наше минуле». 1918-1919] / Л.Биковський // Нова Думка. – 1920. – Ч.І-ІІ. – С.75-76; його ж. Українські бібліографічні організації / Л.Биковський // Наш шлях. – 1920. – 3 березня. – Ч.43. – С.4; його ж. Журналістика українського студентства / Л.Биковський // Там само. – 1920. – 23 квітня. – С.80. – С.4; його ж. Бібліографія творів з бібліотекознавства українською мовою / Л.Биковський // Там само. – 1920. – 11 квітня. – Додаток. Ч.6. – С.2; його ж. Українська державна бібліографія / Л.Биковський // Там само. – 1920. – 12 травня. – Додаток. Ч.8. – С.12; його ж. Книгознавство / Л.Биковський // Наше життя. – Кам'янець на Поділлі, 1920. – Ч.І. – С.16-18.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.30зв.; Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура. – 1936. – Кн.8-9 (17). – С.629; його ж. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. Вид. 2-е / Іван Огієнко. – Вінніпег: Тов-во «Волдинь». 1969. – С.48.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – спр.89а. – Арк.53.

⁴ Там само. – Спр.99. – Арк.23.

⁵ Користування бібліотекою // Наш шлях. – 1919. – 29 листопада. – Ч.6. – С.2.

⁶ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.23.

До послуг столичних студентів були бібліотеки інших навчальних закладів і книжковий фонд Національної (всенародної) бібліотеки України. Гостро не вистачало української літератури, хоча з року в рік її чисельність у фондах зростала. Для студентів були створені читальні, для викладачів К-ПДУУ – лекторія. Питаннями комплектації і використання книжкових фондів займалися бібліотечні комісії. За організацію діяльності бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету відповідала бібліотечна рада. Студенти брали активну участь в удосконаленні роботи бібліотеки і читальні, увійшли до складу бібліотечного товариства (гуртка) (К-ПДУУ).

* * *

Як бачимо, основний чинник державних українських університетів – професорсько-викладацькі корпорації – формувався у неоднакових умовах. Для столичного вишу цей процес протікав відносно легше з огляду на значне зосередження в центрі країни науковців високого рівня, зокрема й українців за національністю, які мали значний досвід педагогічної роботи. Крім місцевої професури, вдалося залучити до викладацької праці кількох відомих учених з Петербурга, Москви, Ростова – на – Дону, інших міст Росії. Через неповну відповідність наукових ступенів окремих викладачів чинним вимогам запровадили посади виконувачів обов'язків ординарних і екстраординарних професорів та доцентів. І хоч сформований кадровий склад не завжди можна було залучити до навчального процесу (відрадження, хвороби, вимушені відпустки, залучення до виконання державних функцій тощо), загалом КДУУ мав достатньо професорів, приват-доцентів, прозекторів, лекторів і асистентів.

На відміну від столичного закладу, де професорсько-викладацька корпорація формувалася на базі КНУУ, у Кам'янець-Подільському університеті місцеві наукові сили становили мізерну кількість. Основним шляхом розв'язання цієї проблеми було запрошення на роботу відомих і молодих перспективних науковців з Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Ніжина, Львова, інших галицьких міст.

До роботи в обох українських держуніверситетах вдалося залучити понад 50 ординарних і екстраординарних професорів, майже 100 доцентів і приват-доцентів, абсолютна більшість яких добре володіла українською мовою і становила значний науковий потенціал молодой нації. Частина викладацьких кадрів не дотягувала до відповідного рівня російських університетів в Україні, на які тимчасово і ситуативно орієнтувалися творці національних вищих шкіл. Через величезне

бажання забезпечити постійну життєдіяльність і розвиток українських університетів, керівництво освітньою галуззю в добу Директорії УНР дещо пом'якшувало вимоги до кандидатів на різні науково-педагогічні посади (так було і в молодих російських університетах, які утворили у 1916-1917 рр.), що позначилось на якості кадрів, але дало змогу більш-менш вчасно замінити вакансії різних кафедр, доцентур і лектур та не допустити зриву виконання навчальних планів. Із-за важких умов життя відбувалася плінність професури, а це спричиняло перманентність проблеми. Для її подолання розвивали інститут професорських стипендіатів.

До навчання в українських держуніверситетах залучили майже 3400 юнаків і дівчат різних національностей, абсолютну більшість яких становили етнічні українці. Головною умовою їх відбору була завершена середня освіта. Випускників ряду шкіл, які за програмою поступалися гімназіям, приймали вільними слухачами. Оскільки середні навчальні заклади закінчувала молодь здебільшого православного віросповідання, то вона й переважала з-поміж зарахованих до державних українських університетів. Для забезпечення україномовного характеру навчального процесу з осені 1919 р. від абітурієнтів вимагали знання державної мови. Студентство, що належало до різних соціальних груп суспільства, у багатьох випадках мало значний життєвий, трудовий і нерідко воєнний досвід, представляло різні регіони країни, а також ті українські землі, які увійшли до соборної України під час революції. Найчастіше на навчання приходила молодь з найближчих територій. Значний відсоток студентства К-ПДУУ вихідців з Галичини, Бессарабії і Буковини пов'язаний не лише сусідством з Поділлям, а й невтішним поворотом у цих регіонах національно-визвольної боротьби і перебазуванням військових і цивільних структур за Збруч і Дністер, великим потоком біженців, які рятувалися від польської та румунської окупації.

Вироблений і втілений у життя до осені 1920 р. механізм відбору молоді на навчання до українських держуніверситетів радянська влада замінила на свій, зовсім недосконалий, що серйозно збільшило число студентів, які не мали повної середньої освіти і не володіли українською мовою, але були віддані ідеї пролетарської (комуністичної) диктатури. Це негативно впливало на рівень університетської освіти і її національний характер.

В процесі заснування державних українських університетів успішно розв'язувалося одне з принципових і серйозних питань – забезпечення молодих вишів своїми достатніми навчальними пло-

щами. Проблема виявилася вкрай складною, оскільки держава не будувала, а наявний фонд будинків був розподілений, значною мірою обслуговував потреби військових. Під потреби КДУУ влада передала незавершений комплекс будівель Миколаївської гарматної школи, у якому спочатку перебував ще й замовник будівництва, а у другій половині листопада 1918 р. повністю перейшов у розпорядження вірних гетьманові військових підрозділів. Київський ДУУ змушений був працювати на орендованих площах. Не змогла розв'язати це питання на користь вищого навчального закладу і Директорія УНР, обмежившись формальною ухвалою, яку виконати не вдалося.

Під Кам'янець-Подільський державний український університет міська дума виділила готовий будинок місцевої середньої технічної школи, який, проте, через постій військовиків мав незадовільний технічний стан. Капітальний ремонт приміщень, оперативно організований Університетською комісією, здійснили за рахунок держави і губернського земства. Необхідні матеріали, засоби й обладнання мобілізували з різних територій і джерел. Меблі для аудиторій, кабінетів і лабораторій виготовляли на місці з дефіцитної деревини, дещо придбали через торговельну мережу. Повністю розпоряджатися отриманими приміщеннями університет не міг через розміщення тут середнього навчального закладу, що значно ускладнювало його роботу. З часом навчальні площі К-ПДУУ збільшились після відселення Кам'янець-Подільської середньої технічної школи, а також передачу йому у тимчасове користування будинку чоловічої духовної школи, в оренду приватної споруди і нарешті придбання у власність двох невеликих приватних будинків.

Обидва університети отримали під забудову земельні ділянки, ухвали уряду про фінансування початкових будівельних робіт, допомогли зробити певні кроки з облаштування будмайданчиків. У Кам'янці-Подільському розробили і затвердили план будівництва, хоча до оголошення конкурсу на кращий проект не дійшло.

Для іногородніх студентів обидва державні українські університети облаштували бурси. Краще з цим завданням впоралися в столиці. У Кам'янці-Подільському для проживання студентської молоді знайшлося лише невеличке приміщення.

Вельми складним з технічного і фінансового боку для молодих держуніверситетів стало творення і використання бібліотечних фондів. Передусім це стосувалося Київського ДУУ, який раптово втратив відведений йому владою великий будинок. Не маючи своїх відповідних приміщень під розміщення бібліотечної колекції, доводилося орендува-

ти їх у різних навчальних закладах і Національній бібліотеці України. Подібних проблем не мав К-ПДУУ, який з самого початку запроєктував під свою книгозбірню кілька кімнат, а пізніше виділив їй більші площі. Якщо столичний університет отримав у спадок від КНУУ значний бібліотечний фонд, то у Кам'янець-Подільському університеті роботу із комплектації фонду розпочали з пустими книжковими полицями. Обидва заклади активно отримували пожертви літературою. Більш результативно це проходило у К-ПДУУ, де до такої роботи зуміли залучити більшу кількість жертводавців. Приклад подавала професорсько-викладацька корпорація, від якої за весь період надійшли 2,7 тис. примірників, що становило майже 8% усього бібліотечного фонду. Для придбання навчальної і наукової літератури використовувалися як вітчизняні книгарні і видавництва, так і зарубіжні культурно-освітні і книжкові центри (Москва, Женева, Бухарест, Відень, Краків, Чернівці та ін.). Коштів для закупівлі видань сильно бракувало, особливо у КДУУ, який з лютого 1919 р. опинився без опіки української влади. До послуг столичних студентів були бібліотеки інших навчальних закладів і книжковий фонд НБУ. К-ПДУУ вдалося сформувати свій відносно значний (36 тис. примірників) бібліотечний фонд, який, проте, не завжди задовольняв потреби читачів. Україномовної літератури гостро не вистачало через слабку пропозицію книжкового ринку. Книгозбірню використовували різні державні чиновники, освітяни, студенти народного університету у Кам'янці-Подільському, рядові мешканці тощо. Студенти українських держ-університетів мали у своєму розпорядженні читальні, тягнулися до знань і вболівали за належну організацію роботи цих бібліотечних підрозділів. Професура користувалася спеціальною читацькою лекторією, де зосереджувалися періодичні й різні довідкові та ілюстративні видання. У К-ПДУУ розробили відповідні правила книговидачі, які не завжди вдавалося виконувати через великі замовлення професури, що розробляла лекційні курси і навчальні посібники та підручники. За роботу і розвиток книгозбірні відповідали бібліотечні рада і комісія. Їм допомагали адміністрація, усі факультети, студентство.

Розділ V

Освітня і наукова діяльність українських університетів. Проблема соціального захисту науково-педагогічних, навчально-допоміжних і технічних працівників та студентів (серпень 1918 – лютий 1921 рр.)

5.1. Створення кабінетно-лабораторної бази. Організація і проведення навчальної праці. Підготовка і видання українських підручників і посібників

Концептуальні засади українських національних університетів найбільшою мірою мали реалізуватися в навчально-виховному процесі, кінцева мета якого полягала у випуску фахівців з вищою національною освітою, патріотично налаштованих, безпосередніх учасників процесу розбудови української держави, готових служити загальнонаціональним інтересам, бути прикладом національної вихованості. Проте пріоритет національного, як слушно зауважила О.В.Колпакова, аж ніяк не означав його зверхності¹, та й готувати таких випускників було справою далеко не простою, що залежало як від об'єктивних, так і суб'єктивних чинників.

Будівничі українських держуніверситетів докладали значних зусиль для створення навчальних кабінетів і насичення їх необхідним приладдям (за приклад брали аналогічні структури в російських університетах України). Ще 20 липня 1918 р. підкомісія, очолювана професором В.І.Лучицьким, що діяла в структурі Комісії з вищих шкіл і наукових інституцій при Міносвіти, погодилася на створення у Київському державному українському університеті 8 кабінетів і однієї

¹ Колпакова О.В. Український державний університет у Києві (1917-1920 рр.) / О.В.Колпакова // Укр. іст. журн. – 1993. – №7, 8. – С.33.

лабораторії на загальну суму 500 тис. крб¹. У жовтні-листопаді 1918 р. КДУУ дещо зробив з облаштування своєї навчальної бази. Відповідно до кошторису закладу на 1918-1919 навчальний рік передбачалися кошти на створення різних кабінетів, лабораторій, музеїв тощо на трьох факультетах (фізико-математичному, медичному та історико-філологічному) – 127290 крб.², тобто на 372710 крб. менше, ніж пропонувала підкомісія В.І.Луцицького. Така невідповідність пояснюється корективами, внесеними працівниками Мінфіну при уточненні видатків на перший рік існування університету. Але, як з'ясувалося згодом, і таку суму освоїти було непросто. У 1919 р. в університеті працювали всього 4 кабінети – фізичний, ботанічний, зоологічний і географічний, а також хімічна лабораторія. На придбання устаткування для них виділили майже 230 тис. крб.³. Утім цю суму повністю потратити не вдалося, оскільки в магазинах не було необхідного кабінетного і лабораторного устаткування (в Україні воно не виготовлялося). Його можна було придбати до Першої світової війни у європейських країнах. Однак з ними нормальних торговельних зв'язків не було через воєнні події і звуження їх внутрішнього ринку, тому кошти не освоїли. Відтак вирішили кредитувати ті торговельні фірми, які давали відповідні гарантії. Йдеться про українські товариства «Фізик-хімік» і «Вернигора». У лютому 1919 р. лише для геологічного кабінету у товариства «Фізик-хімік» замовили різні прилади і геологічні колекції на суму 20 тис. крб.⁴. На облаштування ботанічного кабінету його завідувач О.А.Яната потратив аж 4 місяці⁵. Не вдалося відкрити лабораторію з гістології, на чому наполягав медичний факультет⁶, і завершити створення астрономічно-геодезичного кабінету, ініційованого фізико-математичним факультетом⁷. Однак успішно розпочали закладання ботанічного саду⁸.

Основними перешкодами у створенні відповідної навчально-лабораторної бази були гіперінфляція, бідність ринку навчального обладнання та погане фінансування. На це, зокрема, вказував завідувач зоологічного кабінету С.Е.Кушакевич ще 8 січня 1919 р. У зверненні до правління КДУУ він наголошував, що «в сучасний мент колосальної

¹ ДАМЖ. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.3.

² Там само. – Спр.6. – Арк.65.

³ Там само. – Арк.145; Спр.14. – Арк.17.

⁴ Там само. – Спр.43. – Арк.10; Спр.62. – Арк.9.

⁵ Там само. – Спр.1. – Арк.129.

⁶ Там само. – Арк.57.

⁷ Там само. – Арк.130.

⁸ Там само. – Арк.137.

дорожнечі оборудувати кабінет, маючи всього 1000 крб. авансу, являється цілком неможливим, тим більше що на ринку потрібних для кабінету річей і так не багато, вони з кожним днем дорожають і переходять в руки спекулянтів. До того ж торгівці не бажають продавати й чекати на гроши, а вимагають виплати готівкою»¹. У 1919-1920 навчальному році в університеті взяли за створення двох необхідних для навчання музеїв – археології і мистецтва, трьох кабінетів – статистики, механіки і геології. Хіміялабораторію поділили на дві частини – органічної і неорганічної хімії, кожна з яких була автономною. Цей проект тягнув на колосальну за мірками того часу суму – 2,8 млн грн. Однак таких коштів університет не мав, оскільки залишився без державного фінансування через політику денікінської влади². Коштів, внесених студентами за право навчання (101733 крб.), а також позичених у Товариства шкільної освіти (623465 крб.) і «Просвіти» (201750 крб.) загалом не вистачало на виплату зарплати впродовж усього навчального року (проблема виникла у травні-червні 1920 р.). Попри таку складну ситуацію адміністрація закладу таки зуміла виділити 35918 крб. на підтримку навчальної бази (музей мистецтв; фізичний, зоологічний, ботанічний, мінералогії, географічний кабінети; хімічна, гістологічна, гігієнічна, бактеріологічна лабораторії; анатомічний театр і акушерсько-гінекологічна клініка)³. Такої суми було вкрай обмаль для мінімальної закупівлі цими структурами обладнання і повноцінної їх роботи. Не випадково завідувач лабораторії органічної хімії В.О.Плотников 24 січня 1920 р. наголосив, що очолювана ним структура «до цих пір свого майна не мала, а користувалася інвентарем лабораторії органічної хімії Київського університету»⁴. Щоправда, таку заяву сприйняли неоднозначно, адже наприкінці червня 1919 р. той же завідувач лабораторії стверджував, що з 1 липня 1918 р. на лабораторію хімії заклад витратив 76437 крб. 44 коп⁵. А до кінця року ця сума зросла до 105 тис. крб.⁶

Траплялося, що через відсутність коштів необхідні для навчального процесу устаткування і матеріали брали у борг. Саме так сталося з музеєм мистецтв (на 10 лютого 1920 р. він заборгував постачальникам 10 тис. крб.) і ботанічним кабінетом (борг становив близько 3 тис. крб.)⁷.

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.64. – Арк.11.

² Там само. – Спр.6. – Арк.162.

³ Там само. – Спр.14. – Арк.18.

⁴ Там само. – Спр.42. – Арк.22.

⁵ Там само. – Спр.54. – Арк.6.

⁶ Там само. – Арк.11.

⁷ Там само. – Спр.45. – Арк.20.

Доки не було власних лабораторій, український університет орендував їх в університеті св. Володимира. Вже у жовтні 1918 р., після початку навчального року, довелося просити дозволу користуватися хімічною і фізичною лабораторіями російського вишу¹. Дозвіл був отриманий як у 1918-му, так і в 1919-1920-х роках. Лабораторією неорганічної хімії дозволили користуватися щоденно у строго визначений час – з 16.30 до 19.20. Станом на травень 1919 р. усі кошти, передбачені орендною угодою, були внесені на рахунок університету св. Володимира, що засвідчило дотримання взятих зобов'язань обома сторонами². У жовтні 1919 р. правління КДУУ звернулося до ректора Київського політехнічного інституту з проханням надати в користування хімічну аудиторію і отримали на це згоду, хоча навчально-лабораторний корпус, у якому знаходилася потрібна аудиторія, на жаль, «не опалюється, не освітлюється, немає тут води і газу»³. Як не прикро, але довелося погодитися на такі жахливі умови.

Свою навчально-лабораторну базу формував і Кам'янець-Подільський державний український університет. На відміну від КДУУ, який на перших порах використовував свої, а згодом запозичені на певний час у київських російських вишах аудиторії, кабінети, лабораторії і музеї, відкритий в адміністративному центрі Поділля університет такої змоги не мав. Оскільки в осінньому семестрі першого навчального року запрацював, крім історико-філологічного, ще й фізико-математичний факультет, то довелося створити необхідні кабінети і лабораторії, оснастити їх хоча б мінімально навчальним обладнанням і приладами. Попри закладені в університетському кошторисі на 1918-1919 навчальний рік на вказані цілі кошти (загалом 220 тис. крб.)⁴, реалізувати їх було вкрай непросто – кам'яничани зіткнулися з тими ж проблемами, що й їх колеги КДУУ. Тож у звіті фізико-математичного факультету К-ПДУУ відверто зазначалося, що «відсутність на ринку наукового приладдя, матеріалів і книжок не давала змоги улаштувати кабінетів і лабораторій так, як того вимагали інтереси навчання та практика. Відносно препаратів не приходилося і думати, щоби де-небудь їх вирішувати. Але все ж таки в ріжних містах з великими труднощами і, звичайно, по дорогій ціні децю удалось придбати»⁵.

Окремі прилади роздобули ще до відкриття університету. Йдеться про два дуже дефіцитні на той час мікроскопи (виготовлялися у Європі),

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.19. – Арк.2.

² Там само. – Спр.59. – Арк.324.

³ Там само. – Спр.48. – Арк.10-10зв.

⁴ Там само. – Спр.6. – Арк.46зв.

⁵ ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.35зв.

які приват-доцент Ю.Гірняк, позичивши 4000 австрійських корон у української амбасаді у Відні, купив для природничого відділу фізико-математичного факультету у столиці Австро-Угорщини¹. Згодом у приватних крамницях Києва і Гайсина купили ще кілька мікроскопів². Але і їх не вистачало, як, власне, й інших приладів. На початку другого навчального року ректор І.І.Огієнко змушений був визнати, що в університеті «відчувається страшенний брак мікроскопів і готовалень... Бракує також наукового майна для обставлення кабінетів». Одну з причин такого становища він вбачав у тому, що за відпущені державою кошти «нічого не можна купити»³. Довелося долучати до навчально-лабораторної бази устаткування, яке вже було у вжитку. На початку вересня 1919 р. університет закупив у місцевої приватної комерційної школи Мазінга, яка припиняла своє існування, обладнання для двох кабінетів – фізичного і хімічного⁴.

Криза з навчальними площами, яку переживав університет у зв'язку з відкриттям двох нових факультетів і появою на трьох інших студентського контингенту, що навчався за планами другого року навчання, негативно позначилася на виділенні кімнат під кабінети і лабораторії⁵. Після відселення військового шпиталю з будинку колишньої двокласної духовної школи, який влада передала у тимчасове користування університету, там розмістили сільсько-господарський факультет з його структурними підрозділами. Спочатку кабінетно-лабораторна база факультету була дуже слабка. Як згадував колишній асистент кафедри ентомології Л.В.Бачинського, «вбоге урядження відчувалося на кожному кроці»⁶. Однак уже в осінньому семестрі 1919-1920 навчального року тут появилися кабінети хімії, приватного скотарства, ентомології, сільськогосподарської механіки, геодезії, фізіології худоби, земельної справи, а також фізіологічна лабораторія⁷. На весняний семестр факультет попросив в керівництва закладу 5,8 млн грн. на розвиток своєї навчально-лабораторної бази. Зокрема, передбачалось створити кабінети сільськогосподарських машин (1 млн грн.), землемірної справи (400 тис. грн.), метеорології (400 тис. грн.), лабораторії сільськогосподарського аналізу (500 тис.

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.125. – Арк.11.

² Там само. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.36зв.

³ В.Л. Рік існування Кам'янецького Університету. (Розмова з ректором Університету п.І.Огієнком) / Л.В. // Україна. – 1919. – 22(9) жовтня. – Ч.58. – С.2.

⁴ Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 10 вересня. – №58. – С.4.

⁵ З університетського життя // Трудова громада. – 1919. – 26 серпня. – №46. – С.8.

⁶ Бачинський Л. Найкращі хвилини мого життя: мої спомини про Кам'янецький Університет / Л.Бачинський // Наша культура. – 1936. – Кн.11(9). – С.765.

⁷ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.30; Спр.24. – Арк.24.

грн.), сільськогосподарської термінології (400 тис. грн.)¹. Для оснащення кабінетів і лабораторій використовували як місцеві матеріально-технічні ресурси, так і зарубіжні, зокрема Польщі². Однак придбане у польських магазинах обладнання необхідно було доставити до Кам'янець-Подільського. Процес був досить складний і вимагав багато часу та зусиль: вантаж везли залізницею до Львова, звідти – до Тернополя, потім до Борщова – найближчої залізничної станції. Там його перевантажували на гужовий транспорт, який і доставляв вантаж до кінцевого пункту. Для того, щоб розрахуватися з польськими залізничниками, зокрема за доставлене майно, придбане О.М.Полонським для кабінетів сільськогосподарського факультету, правління університету перерахувало їм у квітні 1920 р. 1500 польських марок³.

Досить складним виявилось питання розміщення та насичення необхідним обладнанням кабінетів і лабораторій фізико-математичного факультету. Тож певний час частина цих структурних підрозділів функціонувала не на повну силу, без активної ролі у навчальному процесі. Коли у лютому 1920 р. з'ясувалося, що закінчився договір оренди між Кам'янець-Подільською приватною жіночою гімназією С.О.Славутинської і домовласником Бабичевим щодо експлуатації триповерхового будинку на вул. Петроградській, правлінню університету вдалося взяти це приміщення в оренду за 85 тис. крб. річної плати⁴. Нові площі дісталися природничому відділу фізико-математичного факультету. На них розмістили 10 кабінетів (зоотомічний, зоологічний, фізіології вищих звірят, ботанічний, фізіології рослин, мінералогії та петрографії, геології та палеонтології, фізичний, органічної хімії, географічний і фотографічний), 3 лабораторії (фізичну, неорганічної і органічної хімії) і дві майстерні (фізичного кабінету і препаратурську при фізичному кабінеті)⁵. Кожен кабінет мав по дві кімнати. Усі разом вони утворили біологічний інститут⁶.

2 березня 1920 р. правління університету дало згоду відкрити, а з 10 березня запрацювала метеорологічна станція (вважалася підрозділом сільськогосподарського факультету). Упродовж березня-

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.26.

² Там само. – Спр.46. – Арк.26-27.

³ Там само. – Спр.137. – Арк. 67.

⁴ Там само. – Арк.28.

⁵ Там само. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.35зв.; 3 університетського життя // Наш шлях. – 1920. – 20 лютого. – Ч.34. – С.4; Університетське життя // Там само. – 7 березня. – Ч.47. – С.4.

⁶ ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.3. – Спр.5. – Арк.4зв.; Спр.7. – Арк.3.

квітня її оснастили різним необхідним приладдям (звичайний і особливий (максимальний) термометри, дощомірні відра, барограф тощо), яке забезпечило її функціонування¹. Вже 25 березня 1920 р. преса почала публікувати зведення метеостанції про температуру, опади, вітер і стан атмосфери (показники стосувалися 7 днів – з 15 по 21 березня)², подані викладачами і студентами факультету. 8 липня 1920 р. завідувач станції С.В.Бачинський доповідав, що з 12 березня до 1 липня метеостанцію відвідали 363 особи – професори, студенти, учні, старшини Української республіканської армії, приватні особи. А 20 травня тут побував Головний отаман С.В.Петлюра зі своїм штабом³.

У головному корпусі університету залишилися підрозділи математичного відділу фізико-математичного факультету – 4 кабінети (теоретичної механіки, практичної механіки, нарисної геометрії і астрономічний), астрономічна обсерваторія і креслярський зал⁴.

Попри постанову уряду про створення біологічної станції К-ПДУУ у містечку Жванець Кам'янецького повіту, реалізувати її не вдалося через прикордонний характер місцевості, яку з лютого 1919 р. обстрілювали румунські війська, дислоковані на правому березі Дністра⁵. Така ж доля спіткала ухвалу правління університету про створення ботанічного саду (під нього виділили ділянку площею 14 дес. 1350 кв. сажнів із університетської землі)⁶. Цьому завадило те, що виділену землю віддали на один сезон професурі та іншим працівникам закладу під городи.

Інші факультети відповідно до характеру занять створювали свою навчально-лабораторну базу, яка поступалася названим підрозділам. У більш вигідному становищі був історико-філологічний факультет, якому викладачі і студенти, офіційні і приватні особи жертвували різні цінні мистецькі речі (старовинні монети і паперові гроші світу різних епох, картини, ікони, хрести, вишивки тощо). Так, незадовго до смерті професор К.В.Широцький подарував факультету частину своєї колекції пам'яток українського мистецтва, яку збирав з юних літ⁷. І.І.Огієнко передав до факультетської мистецької скарбниці 135 різних

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.168-168зв., 169; Метеорологічна станція // Наш шлях. – 1920. – 10 березня. – Ч.49. – С.6.

² Звідомлення метеорологічної станції с[ільсько] – г[осподарського] факультету Кам'янецького Університету // Наш шлях. – 1920. – 25 березня. – Ч.60. – С.4.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.169-169зв.

⁴ Там само. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.36.

⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. 2-е вид. / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. – С.418.

⁶ ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.35зв.

⁷ З університетського життя // Трудова громада. – 1919. – 3 вересня. – №52. – С.8.

монет, серед яких були римські й китайські¹. Напередодні залишення Кам'янця-Подільського 15 листопада 1919 р. диктатор ЗОУНР Є.Петрушевич передав К-ПДУУ багато скринь з різним майном, зокрема коштовні речі². На початку липня 1920 р. чимало кам'янчан, побоюючись погрому, який могло вчинити радянське військо, що наближалось до міста, передало університетові чимало творів мистецтва зі своїх домашніх колекцій. І.І.Огієнко розпорядився приймати цей скарб як дарунок³. У зв'язку з накопиченням великої кількості предметів, які мали мистецьке значення, вирішили оформити експозиції, доступні для студентів та інших осіб. 26 грудня 1919 р. ректор доручив приват-доценту Ю.Й.Сіцінському, який викладав в університеті історію українського мистецтва, систематизувати колекцію. Так згодом появився кабінет-музей мистецтва. У 1920 р. тут нараховувалося 3274 експонати, які слугували чудовим автентичним матеріалом до вивчення різних питань історії вітчизняної і світової культур⁴. На жаль, у 1922 р. з конфіскацією церковних та інших цінностей для допомоги голодуючим Поволжя кабінет-музей ліквідували. У державний фонд потрапили, зокрема, 1699 срібних монет вагою понад 11 фунтів (понад 4,5 кг), 7 золотих, 4 срібних медалі і хрести, золотий китайський келишок, 25 частин срібних риз з вікон, підсвічники тощо⁵. Отже, навчально-лабораторна база К-ПДУУ була заледве достатня для підготовки фахівців, проте у складних умовах державного будівництва, воєнного протистояння і поглиблення економічної кризи все ж наповнювалася, мала загалом розвивальну тенденцію. Керівництво університету усвідомлювало недостатність цієї бази і потребу її вдосконалення. У червні 1920 р. в.о.проректора Л.Т.Білецький просив І.І.Огієнка як Головноуповноваженого уряду УНР виділити кредит (700 тис. крб.) на придбання у Києві для кабінетів і лабораторій фізико-математичного і сільськогосподарського факультетів різного приладдя, посібників і матеріалів, що мало забезпечити більш якісне проведення практичних занять зі студентами⁶.

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.30. – Арк.26зв.

² Огієнко І. Моє життя: автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура. – 1936. – Кн. 7 (16). – С. 554; його ж. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. Вид.2-е, доп. / Іван Огієнко. – Вінніпег: Вид. тов-во «Волинь», 1969. – С.19.

³ Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові / Іван Огієнко. – С.85.

⁴ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.1-30; Спр.29. – Арк.1-50. (Підр. автора).

⁵ Там само. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.202. – Арк.26.

⁶ Там само. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.131. – Арк.9-9зв.

Організація навчального процесу в обох вишах значною мірою нагадувала російські університети. Працю викладачів і студентів спрямовували факультети, точніше їх керівні органи – канцелярії, очолювані деканами і секретарями (крім них, тут працювали ще й діловоди). Відповідно до навчальних планів склалися розклади занять. Принцип ритмічності не дотримувався. У канцелярії факультету студенти записувалися на ті чи інші лекційні курси і практичні заняття, які стосувалися обов'язкових і за вибором. До перших зараховували фундаментальні й українознавчі дисципліни (на історико-філологічному факультеті українознавство було розгалуженим і вивчалось набагато ґрунтовніше), які не можна було проігнорувати. Перелік обраних для студіювання курсів вносився до студентської книжки (проти кожної дисципліни значився обсяг лекційних і практичних годин, відведених для вивчення, а також прізвище професора, приват-доцента чи лектора). За вибірковим обстеженням, у К-ПДУУ в осінньому семестрі 1918-1919 навчального року тижневе навантаження студента, наприклад, історико-філологічного факультету, становило 30 годин¹, природничого відділу фізико-математичного – всього 16-20²; у весняному семестрі того ж року обсяг навантаження також був неоднаковий – окремі студенти історико-філологічного факультету повинні були затратити 32 години на вивчення 10 дисциплін щотижня³. У 1919-1920 навчальному році той же показник коливався у межах 20-50 годин⁴. Зазначимо, що на цьому факультеті для студентів встановили граничні межі тижневих годин – 18-30⁵. Записавшись на свій індивідуальний навчальний план, студент повинен був подати до канцелярії квитанцію про внесену ним плату за право навчання в семестрі (коливалася в межах 125-150 крб., залежно від факультету; максимальною вона була на фізико-математичному, сільськогосподарському і медичному, де використовувалося дороге кабінетно-лабораторне і клінічне обладнання).

Навчання відбувалось переважно у другу половину дня, що, наприклад, у Київському ДУУ, починаючи з весняного семестру 1918-1919 навчального року, пояснювалося відсутністю своїх площ (орендодавачі пропонували аудиторії після обіду), а в Кам'янець-Подільському університеті – у більшості семестрів зайнятістю студентів до обіду на різних роботах, які давали засоби до життя (відповідні

¹ ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.3. – Спр.262. – Арк.1, 51зв.

² Там само. – Спр.264. – Арк.177зв., 262зв.

³ Там само. – Спр.262. – Арк.52зв.

⁴ Там само. – Арк.16зв., 178 зв.; Оп.2. – Спр.268. – Арк.1.

⁵ Там само. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.7.

вимоги молодь актуалізувала тоді, коли правління університету переносило заняття у першу половину дня)¹. Корекцію до тривалості лекцій і практичних занять, а отже, і до завершення навчального дня вносили особливі умови життя обох університетських міст, пов'язані із запровадженням поліцейських годин (їх нав'язували то радянський, то польський, то денікінський режими)², а також непередбачені обставини (наприклад, припинення на тривалий час подачі у навчальні корпуси електричної енергії тощо)³. Але і за таких умов доводилося враховувати непохитну позицію студентства (подані у лютому 1920 р. до правління К-ПДУУ анкети засвідчили, що навчання у першу половину дня підтримували усього 6 осіб із 116 проанкетованих⁴) і, задовольняючи її, відмінити початок занять зранку⁵. Для забезпечення освітлення у вечірні години правління університету подбало про використання газових ламп (на придбання газу виділили 200 тис. крб.). Окремі викладачі носили з собою свічку, яку запалювали для підсилення освітлення подіуму, на якому читали лекції⁶.

Через осіб, які приходили на заняття після роботи, доводилося скорочувати тривалість навчання, як це зробили, наприклад, у весняному семестрі 1919-1920 навчального року. Враховуючи побажання юнаків і дівчат, рада професорів К-ПДУУ ухвалила закінчити лекції й іспити до 15 травня 1920 р., а влітку, коли студенти менше працюватимуть фізично, повернутися до виконання навчальних планів (з 15 червня запропоновувалися додаткові платні курси)⁷.

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.107; Спр.72. – Арк.23; Огієнко І. Мое життя: автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура. – 1935. – Кн.8. – С.522; З університетського життя // Наш шлях. – 1920. – 9 березня. – Ч.48. – С.8; З університетського життя // Там само. – 25 березня. – Ч.57. – С.8.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.146. – Арк.13; З університетського життя // Наш шлях. – 1920. – 12 лютого. – Ч.27. – С.4; Поліцейська година // Україна. – 1919. – 25 червня. – Ч.113. – С.1; Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції. 1917-1922 / Олександр Доценко. – К.-Львів, 1923. – Т.ІІ. – Кн.5. – С.317.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.27, 32.

⁴ Там само. – Спр.146. – Арк.6.

⁵ Там само. – Спр.26. – Арк.26, 28; З університетського життя // Слово. – Кам'янець-Подільський, 1920. – 4 листопада. – Ч.31. – С.2.

⁶ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.28; Спр.137. – Арк.71; З університетського життя // Слово. – 1920. – 4 листопада. – Ч.31. – С.2; Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському. (Уривок із спогадів) / В.Біднов // Літературно-науковий вісник. Річник ХХVІІ. – Львів: З друкарні Ставропільського інституту, 1928. – Т.ХСVІІ. – Кн.ХІІ. – С.332.

⁷ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.101; З університетського життя // Наш шлях. – 1920. – 23 квітня. – Ч.80. – С.3; З університетського життя // Там само. – 27 квітня. – Ч.83. – С.4.

Першим розпочав свій літній семестр сільськогосподарський факультет¹.

Розклади занять за семестрами на різних факультетах, які зберігаються в архівосховищах України², враховували як дисципліни навчальних планів, так і наявність професорських кадрів, які забезпечували їх викладання. Через хвороби і відрядження тих, хто працював зі студентами в аудиторіях, доводилося вносити зміни до переліку занять. Студенти богословського факультету К-ПДУУ у листопаді-грудні 1918 р. слухали лекції лише із загальноосвітніх курсів, а з фахових – аж з лютого 1919 р., коли професорсько-викладацький штат факультету був в основному укомплектований і до праці приступили кілька прибулих зі столиці викладачів³.

Складніше було з організацією навчання у КДУУ. Напередодні і під час зміни влади у столиці частина професури покидала роботу і виїжджала або переходила на нелегальне становище, що дезорганізовувало навчальний процес і змушувало серйозно перекроювати розклад занять (наприклад, у лютому-березні 1919 р не викладали Ф.П.Сушицький, Є.К.Тимченко, І.М.Ганицький, М.П.Кравчук, О.О.Черняхівський, Ф.П.Швець, М.П.Василенко, архієпископ Олексій, Яцута)⁴.

Новопризначені викладачі читали вступні лекції, які не вносилися до розкладу занять і мали апробаційний характер. У К-ПДУУ кожен професор, приват-доцент чи лектор у визначений факультетами час демонстрував свою науково-педагогічну майстерність на вступній (пробній) лекції, тему якої обирав сам. Під час такого заняття в аудиторії були не лише студенти різних спеціальностей (приходили ті, кому хотілося дізнатися про спеціальність і особистість лектора, а також задовольнити свою пізнавальну цікавість), а й колеги, зацікавлені кам'ячани. За спогадами В.О.Біднова, «кожен вступний виклад ... був sui generis й розбивав упередження щодо придатності української мови до наукових викладів. Вступні виклади справляли гарне вражіння»⁵. З цим погоджувався і Д.І.Дорошенко. Він наголошував, що «вступні лекції нових професорів і доцентів [у лютому-березні 1919 р. – Авт.] ... збирали завжди велику аудиторію і являлись

¹ Літній семестр сільськогосподарського факультету // Наш шлях. – 1920. – 6 червня. – Ч.109. – С.4.

² Див.: ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.30. – Арк.2, 4-5, 6-7, 10 зв.; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.1зв.-2.

³ Біднов В. Зазначена праця. – Кн.ХІ. – С.240; Кн. ХІІ. – С.325.

⁴ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.31. – Арк.1зв.; Спр.41. – Арк.14.

⁵ Біднов В. Зазначена праця. – Кн. ХІІ. – С.325.

справжнім святом в університетській сім'ї»¹. У лютому 1919 р. це випробування пройшли професори М.М.Хведорів, П.В.Клименко, М.О.Столярів, А.Е.Маліновський, О.З.Неселовський, приват-доценти М.М.Васильківський, І.А.Любарський, М.А.Плевако, Д.І.Дорошенко, П.Г.Клепатський²; у березні – приват-доцент Й.Ф.Оксіюк, Ю.Й.Сіцінський і архієпископ Олексій; у жовтні – В.О.Гериневич і Н.Т.Гаморак³; у вересні-листопаді 1920 р. – А.В.Федорович, В.К.Бернацький, П.Г.Пархоменко та ін.⁴. Ми виявили всього один випадок, коли вступна лекція викладача справила на колег незадовільне враження, що й послужило підставою для призначення повторної лекції (її визнали ледь задовільною)⁵. Опинившись у неприємному становищі, 38-річний доктор філології, за спиною якого було навчання у Львівському і Варшавському університетах, відмовився претендувати на кафедру нової української літератури і відбув до Відня⁶. Одна із вступних лекцій була присвячена українським думам (3 лютого 1919 р. її прочитав В.О.Біднов). Окремі положення лекції проілюстрував грою на бандурі сліпий кобзар (виконав думи про Морозенка, Нечая, Байду Вишневецького і на роковини смерті Тараса Шевченка). Після завершення цієї нетрадиційної лекції міністр освіти І.І.Огієнко, який разом з іншими знаходився в аудиторії, закликав студентську молодь любити Україну не лише в щасливу добу, а й під час горя (йшлося про драматичні події Української революції січня-лютого 1919 р.)⁷.

Як свідчать архівні дані, практики вступних лекцій дотримувались і у КДУУ⁸.

Навчальний процес в українських університетах, за деякими винятками, був україномовний. За свідченням керівництва Київського ДУУ, у 1918-1919 навчальному році українською мовою тут читали лекції і проводили практичні заняття 37 професорів і приват-доцентів, російською – усього 6 осіб⁹ або 13,9%, що переконливо спростовувало твердження опонентів про відсутність учених-українців, які володіли літературною українською мовою. Для столиці, де зосереджувалися

¹ Дорошенко Д. Зазначена праця. – С.416-417.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.161; Спр.41. – Арк.25, 27; З університетського життя // Життя Поділля. – 1919. – 7 лютого. – №42. – С.3; З університетського життя // Там само. – 9 лютого. – №44. – С.3; З університетського життя // Там само. – 14 лютого. – №48. – С.3; Вступні лекції нових професорів Історико-Філологічного та Богословського факультетів // Освіта. – 1919. – 15 лютого. – №4. – С.26.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.27, 161.

⁴ Там само. – Спр.12. – Арк.162.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.188. – Арк.91.

⁶ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.139. – Арк.7.

⁷ З університетського життя // Життя Поділля. – 1919. – 5 лютого. – №40. – С.4.

⁸ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.19.

⁹ Там само. – Спр.6. – Арк.144зв.

вищі органи української державної влади і функціонували з десяток російських вищих шкіл, цей факт мав особливе значення і свідчив про вірність тверджень М.С.Грушевського, інших яскравих діячів національного відродження про наявність в Україні і поза її межами достатньої кількості україномовних учених, якими можна було укомплектувати не один український університет.

У Кам'янець-Подільському ДУУ становище з мовою викладання було ще краще. Спочатку лише два професори (П.М.Бучинський і В.І.Петр) попросили у міністра освіти й мистецтв дозволу викладати російською, як виняток, у 1918-1919 навчальному році, зобов'язуючись надалі вивчити українську мову. 67-річний поляк П.М.Бучинський дотримав слова, але 71-річний чех В.І.Петр своєї обіцянки не виконав і продовжував, як і раніше, послуговуватися у викладацькій праці російським мовленням¹, очевидно, через хворобу, яка застала його лікуватися за кордоном, хоча у діловодстві використовував державну мову і його заяви та звіти були виконані із дотриманням правил українського правопису. Але, попри все, професорові належало виконувати наказ Міністерства народної освіти від 30 січня 1919 р., за яким з моменту оприлюднення цього документа усі викладачі університетів, як і вчителі середніх і початкових шкіл, крім національно розмежованих, мали викладати українською мовою². З проханням до міністра дозволити використовувати російську мову у навчальному процесі на 1919-1920 н.р. В.І.Петр не звертався. Тож це був єдиний випадок академічної «непокори» професора, який мав непогану репутацію в колективі. Україномовне викладання в Кам'янець-Подільському університеті станом на 1 травня 1920 р. забезпечували 59 осіб³. З-поміж них був і 28-річний асистент Пермського університету етнічний українець О.А.Аленич, який перейшов на роботу до К-ПДУУ. Не маючи достатніх навиків українського мовлення, він попросив дати йому трохи часу для виправлення становища. За свідченням В.О.Біднова, «українське оточення в університеті допомогло йому [О.А.Аленичу. – Авт.] засвоїти українську мову, й на початку березня 1919 р. він вже розпочав свої виклади»⁴ (щодо дати, то тут вкралася помилка – вступну лекцію молодий викладач прочитав 15 жовтня 1919 р.⁵).

¹ Біднов В. Перші два академічні роки... – Кн.ХІ. – С.235, 238.

² Наказ по Міністерству Народної Освіти. 30 січня 1919 року // Життя Поділля. – 1919. – 19 лютого. – №51. – С.4.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.146. – Арк.37.

⁴ Біднов В. Український астроном Олександр Аленич (1890 – 1923 рр.) / В.Біднов // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1931. – Т.105. – С.84.

⁵ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.161.

Лекції, практичні і лабораторні заняття, наприклад, у К-ПДУУ тривали у різний час по-різному – від 1 год. до 50 хв. Траплялося так, що через скорочення тривалості занять лектор не встигав подати запланований обсяг навчального матеріалу і захоплював не лише 5-хвилинну перерву, а й частину часу наступної лекції, що вносило у навчальний процес елементи дезорганізації і викликало справедливі нарікання студентів. Так, 27 лютого 1920 р. студенти сільськогосподарського факультету скаржились своєму деканові, що «читання лекцій починається і кінчається несвоєчасно. Одні з лекторів для закінчення свого матеріалу відбирають час у своїх наслідників, ті – у інших, і так далі без упину. Врешті-решт, виходить, що остання лекція буває не 30 чи 50 хвилин, а далеко меншою. З другого боку, деякі лектори самовільно переносять читання теорії вмiсто практичних вправ». Через це «кінцевий вихід такий, що частина студентів, зневірившись, покидає лекції і тратить охоту на будуче їх посіщати»¹. Подібне траплялося і на інших факультетах, що змусило деканів пояснити кожному викладачеві про недопустимість такої практики². Після цього скарги студентів на недотримання розкладу занять припинилися на тривалий час і з'явилися знову аж у листопаді 1920 р., зокрема на історико-філологічному факультеті³. Порушення встановлених норм часу знову ж таки пояснювалися винятково бажанням ґрунтовно подати навчальний матеріал, на самостійне вивчення якого у студентів бракувало і часу, і відповідної літератури. Про це красномовно свідчив один із колишніх студентів фізико-математичного факультету, прізвище якого не встановлено. Він згадував, що почуте на лекції слухачі намагалися записувати «майже все у зошит, бо підручників здебільшого не було, і надіятись на них скоро, при умовах того часу, не приходилось»⁴. Подобались студентам, як згадував В.О.Біднов, виклади професора В.І.Петра з грецької літератури⁵.

Не погоджувалась молодь з таким плануванням навчального процесу, коли кілька разів на день доводилося переходити з одного корпусу в інший, у результаті чого виникали паузи між заняттями «по цій причині»⁶, що викликало байдуже ставлення до лекцій⁷.

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.37.

² Там само. – Спр.23. – Арк.11.

³ Там само. – Спр.104. – Арк.4.

⁴ Кам'янецький Український Державний Університет. Спогади студента // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2000. – №3-4. – С.111.

⁵ Біднов В. Перші два академічні роки.... – Кн.ХІ. – С.238.

⁶ ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.3. – Спр.10. – Арк.13

⁷ Там само. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.27.

Велика увага в обох університетах приділялася новаторській роботі – вивченню українознавства, яке ввели до всіх навчальних планів. У імперський період і в роки Української революції видали низку праць учених-українознавців, які заклали наукову основу вивчення відповідних дисциплін і формування патріотичних почуттів до України і української мови, літератури, історії. Дослідники минувшини зробили серйозний концептуальний прорив в тлумаченні початків національного історичного шляху. Так, М.С.Грушевський опублікував перші томи монументальної «Історії України-Руси»¹, підручник «Очерки истории украинского народа» (перевідавався тричі у 1906-1913 рр.)², десятки інших праць з історії і культури України, зокрема курс лекцій, прочитаний у Львівському цесарському університеті у 1894-1914 рр., і особливо «Звичайну схему «руської» історії й справу раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904 р.), у якій доводив давньоруський етап історії українців³. Головуючи в Науковому товаристві імені Шевченка (1897-1913), сприяв виходу у світ понад 420 томів праць з української історії, філософії, літературознавства, етнографії, бібліографії та інших наукових галузей⁴.

Формуванню національної свідомості мали сприяти праці істориків В.Б.Антоновича⁵, О.М.Лазаревського⁶, О.Я.Єфименко⁷,

¹ Див.: Верстюк В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодні: хронологічний довідник / В.Ф.Верстюк, О.М.Дзюба, В.Ф.Репринцев. – К.: Наук. думка, 1995. – С.170; його ж. М.С.Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності / В.Ф.Верстюк, Р.Я.Пиріг. – К.: Либідь, 1996. – С.42, 45, 47, 52, 54, 56, 75.

² Верстюк В.Ф. М.С.Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності / В.Ф.Верстюк. – С.42.

³ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладення історії східного слов'янства / М.Грушевський // Грушевський М.С. Твори: у 50 т. – Львів: Світ, 2002. – Т.1: серія суспільно-політична (1894-1907). – С.75-82.

⁴ Сохань П. Творча спадщина М.С.Грушевського і сучасність / Павло Сохань // Грушевський М.С. Твори: у 50 т. – Т.1. – С.21.

⁵ Див.: Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия / В.Б.Антонович. – К.: В універ. типограф., 1878. – Вып.1. – 156, II с.; його ж. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России / В.Б.Антонович. – К.: Типогр. Е.Я.Федорова, 1885. – Т.1. – VI, 317 с.

⁶ Див.: Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / Ал. Мат. Лазаревский. – К.: Типогр. К.Н.Милявского, 1888. – Т.1. – [2], XVI, 470, XXXII с.; 1893. – Т.2. – [4], IV, 522, XXIX с.; 1902. – Т.3. – [4], XIV, 426, XXVII с.; його ж. Малороссийские посполитые крестьяне (1648-1783 гг.): истор.-юр. очерк по архивным источникам / Ал. Мат. Лазаревский. – К., 1908. – 2, IX, 108 с.

⁷ Див.: Єфименко А.Я. История украинского народа / А.Я.Ефименко. – СПб.: Изд-во «Брокгауз и Ефрон», 1906. – 391 с.

Д.І.Яворницького¹, Д.І.Багалія², етнографів, які працювали в НТШ, – Ф.К.Вовка, І.Я.Франка, В.Гнатюка, Ф.Колесси та ін., і редагували багатотомні видання «Етнографічного збірника» і «Матеріалів до української етнографії»³.

Чимало досліджень вийшло з-під пера істориків української мови⁴ українського письменства⁵.

До послуг студентів були словники з української мови⁶, 3 – українсько-російські і 15 – російсько-українські (останні були потрібні студентам для перекладу російськомовних підручників і наукових видань), а також термінологічні словники: 4 – з медицини, 4 – з фізики і хімії, 2 – з мовознавства, 3 – з природознавства й географії, 1 – з математики, не менше 8 – з правничої і адміністративної термінології⁷. Щоправда, як зазначав Ю.Шевельов, рівень словників був невисокий, оскільки, на його думку, склалися похапцем, а їхні упорядники мали недостатні лексикографічні знання⁸. Появилися правила українського правопису, які вдосконалювалися з 1917 по 1919 рр.

Центральним питанням засвоєння комплексу українознавчих дисциплін було, звісно, якісне володіння українською літературною мовою.

¹ Див.: Эварницкий Д.И. История запорожских казаков. Изд.2-е, испр. и доп. / Д.И.Эварницкий. – Т.1. – М.: Первая женская типогр. Е.К.Гербек, 1900. – 688 с.; Т.2. –СПб.: Типогр. И.Н.Скороходова, 1895. – 624 с.; Т.3. – М.: Первая женск. типогр. Е.К.Гербек,1900. – 618 с.

² Див.: Багалій Д. Історія Слобідської України / Д.Багалій. – Харків: Союз, 1918. – 308 с.

³ Історія наукового товариства ім.Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування. – Нью-Йорк-Мюнхен: накладом тов-ва ім. Т.Шевченка, 1949. – С.40.

⁴ Див.: Крымский А.Е. Украинская грамматика учеников высших курсов, гимназий и семинарий Приднепровья: научно-практический курс / А.Е.Крымский. – М.: Типогр. Вяч. Ал. Гатцук, 1907. – Т.1. Вып.1. –272 с.; Т.2. Вып.2. – 545 с.; Грінченко Б.Д. Огляд української лексикографії / Б.Д.Грінченко // Наукові записки НТШ. – К., 1905. – Кн.4. –С.1-30; його ж. Три питання нашого правопису. З додатком А.Е.Кримського [Чи справді важко вивчити правопис з «і»?]. – К.: Електр. друкарня К.Н.Милевського і К°, 1908. – 38 с. [Відбитка з «Рідного краю»]; Потебня А. Заметки о малорусском наречии / А.Потебня. – Воронеж: Из типогр. В.А.Гольдштейна, 1871. – 131 с.; Житецкий П.Г. Очерки звуковой истории малорусского наречия / П.Г.Житецкий. – К.: Универ. типогр., 1876. – 376 с.; його ж. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в. / П.Г.Житецкий – К.: Типогр. Г.К. Корчак-Новицкого, 1889. – IV, 162 с.; прилож. 102 с.

⁵ Сфремов С. Історія українського письменства / Сергій Сфремов. – К.-Ляйпціг, 1919. – Т.1. – 448 с.; Т.2. – 460 с.

⁶ Грінченко Б.Д. Словар української мови: зібрала ред. журн. «Киевская старина»; [упоряд. з додатком власного матеріалу Б.Грінченко] / Б.Д.Грінченко. – К.: Друкарня акц. тов-ва Н.Т.Корчак-Новицкого, 1907. – Т.1.А-Ж. – 497 с.; 1908. – Т.2. З-Н. – 573 с.; 1909. –Т.3. О-П. – 506 с.; 1909. – Т.4. Р-Я. – 563 с.

⁷ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): стан і статус / Юрій Шевельов. – Чернівці: Рута, 1998. – С.65.

⁸ Там само. – С.66.

На жаль, не всі студенти університетів у Києві і Кам'янці-Подільському розуміли навчальний матеріал, який подавався державною мовою.

Загалом студенти, попри поєднання навчальної праці із трудовою діяльністю у різних установах і організаціях, а також у приватних осіб, ставилися до виконання своїх академічних обов'язків досить сумлінно. Д.І.Дорошенко, який викладав курс української історії, наголошував, що «молодь з живим інтересом ставиться до викладів, видно вона цінила й те, що Кам'янецький університет являється національною науковою інституцією»¹. Важливу роль у якісному оволодінні знаннями відіграла висока педагогічна майстерність професури. Зафіксовані схвальні відгуки про роботу В.О.Біднова («лекції виголошував по пам'яті», «викладав цікаві і змістовні лекції»), В.О.Гериновича («викладав із захопленням»), М.О.Драй-Хмари («талановитий лектор») та ін.². За спогадами колишнього семінариста В.Гарби, який зникав із Подільської духовної семінарії і потай відвідував заняття в університеті, «особливо ж імпонували нам [очевидно, йдеться про студентів. – Авт.] лекції самого ректора університету проф.І.Огієнка з української мови. Під його науковою аналізою та цікавою манерою викладів наша мова, така собі звичайна та часами навіть банальна, оживала і, на превелике для нас диво, виростала в поважний об'єкт наукового дослідження та аналіз поряд інших братніх (і не дуже братніх) мов слов'янських народів. Цікава порівняльна метода розгляду мов, посилення на стародавні санскритські джерела, широке використання етнічних відмінностей, все нам імпонувало і сповняло гордість за той скарб, що маємо та нічого про нього не знали. Гарячими оплесками винагороджувала аудиторія кожного разу цього улюбленого всіма професора. У захопленні та піднесеному настрої розходилися ми з такої лекції, якимось ніби по-іншому вже вимовляючи, вслухаючись та милуючись нашим звичайнісіньким буденним словом. Чарівною музикою звучали нам такі ординарні слова, як «будь ласка», «дякую», «дякую красно», «прошу вибачення», «моє поважання»...»³.

Студентам запам'яталися й ті лекції різних викладачів, які, на їх думку, були сухими, а тому й малоцікавими.

Змістовно і цілеспрямовано працювала професура Київського ДУУ, озброюючи молодих українців ґрунтовними, фундаментальними знаннями з різних галузей науки. Так, професор Д.О.Граве, викладаючи першокурсникам математичного відділу фізико-математичного

¹ Дорошенко Д. Зазначена праця. – С.417.

² Кам'янецький Державний Університет. Спогади студента // Пам'ятки України: історія та культура. – 2000. – №3-4. – С.111.

³ Гарба В. На розпутьях (до історії одного покоління) / Василь Гарба. – Нью-Йорк: УВАН, 1976. – С.258.

факультету аналітичну геометрію, а другокурсникам – вищу алгебру, пропонував їм для виконання різні конкурсні теми, подавав історію розвитку аналітичних методів. Створюючи певний історичний фон, на якому відбувався розвиток математичних знань, він підводив студентів до якісного засвоєння «цариці математики» – теорії чисел, аналізуючи при цьому основні здобутки Петербурзької математичної школи, з якої вийшов сам¹.

Якісно і наполегливо вчилися не всі, хто прийшов здобувати освіту в українських університетах. Із зазначених вище причин, а також через масові мобілізації до війська, недоїдання, хвороби і навіть арешти студенти пропускали заняття. За повідомленням історико-філологічного факультету КДУУ від 18 липня 1919 р., з 1 січня 1919 р. на заняттях були присутні всього 94 студенти із 591, що становило лише 15,9%. Колоквіум змогла скласти лише третя частина з них (33 особи). На природничому відділенні фізико-математичного факультету заняття відвідували 68 осіб із 302 (22,5%), математичному – всього 8 із 241 (3,3%)². У травні 1920 р. керівник закладу констатував, що заняття відвідували близько 40% студентів³. Тобто 6 із кожних 10 прийнятих на навчання молодих людей не слухали лекцій і не відвідували практичних і лабораторних занять. На низьких показниках відвідуваності занять на фізматі позначилося не в останню чергу й те, що частину семестру заняття проводилися до обіду. Студентські організації наполягали на перенесенні їх у другу половину дня, коли молодь завершувала роботу, що давала їм засоби до життя⁴.

У Кам'янець-Подільському ДУУ також не могли позбутися цієї проблеми. Так, у грудні 1919 р. на правничому факультеті із більш ніж 200 осіб заняття відвідували не більше 150⁵. За даними, наведеними В.О.Гериновичем, у 1918-1919 навчальному році зі 186 студентів одного із відділень фізико-математичного факультету в аудиторіях знаходилися близько 50⁶.

Семестрові заліки й іспити студенти складали не акордно, а після вивчення певної дисципліни, про що викладачі робили відповідні оголошення, зокрема й у пресі. Так, іспит зі вступу до математичного

¹ Урбанский В.М. Дмитрий Граве и время / В.М.Урбанский. – К.: Наук. думка, 1998. – С.125-126.

² ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.75. – Арк.18, 21.

³ Там само. – Спр.14. – Арк.18.

⁴ Там само. – Спр.57. – Арк.16.

⁵ Правничий факультет // Наш шлях. – 1919. – 7 грудня. – Ч.12. – С.2.

⁶ Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти: відбитка з «Записок Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти» (т.2) / Володимир Геринович. – Кам'янець на Поділля, 1927. – С.3.

аналізу за осінній семестр 1919-1920 навчального року професор М.О.Столярів приймав упродовж січня-лютого 1920 р. у дні і години, погоджені зі студентами. Професор М.М.Хведорів розпочав іспит з вищої математики у квітні 1920 р. після завершення лекційного курсу¹.

Не раз іспити доводилося переносити через об'єктивні причини, наприклад, через нестачу навчальної літератури, за допомогою якої студенти готувалися до підсумкового контролю. Саме така ситуація склалася у березні 1920 р. на сільськогосподарському факультеті, коли тексти лекцій не встигли видрукувати в університетській літографії. Рада студентів цього факультету стверджувала, що скласти іспити немає змоги (йшлося про 229 осіб), а тому просила перенести їх на пізніші терміни, тим часом направити двох студентів до Львова і Кракова для придбання у потрібній кількості дефіцитної літератури².

В осінньому семестрі 1918-1919 навчального року знання студентів оцінювалися на «відмінно», «дуже добре», «добре», «задовольняюче» і «зле». Але вже у травні 1919 р., коли влада у місті і регіоні належала більшовикам, рада професорів К-ПДУУ відмовилася від «буржуазного» оцінювання і запровадила спрощену шкалу, яка складалася всього із двох рівнів – «склав» і «не склав». Про втішні результати семестру писала преса: «Всі весняні іспити в Кам'янець-Подільському Університеті відбулися успішно... Бали за іспити було скасовано»³. В жодному джерелі не вдалося знайти пояснення такому нововведенню. І хоча більша частина студентства сприйняла його схвально, секретар ради професорів П.Г.Клепатський наприкінці 1919 р. змушений був заявити ректору, що нова шкала оцінювання знань студентів згодом не дасть змоги диференційовано підійти до вручення випускникам дипломів I і II ступенів, безпосередньо пов'язаних з дотриманням попередньої шкали⁴. Це питання рада переадресувала факультетам. Ті ж вирішили залучити до обговорення питання студентське самоврядування. Процес затягнувся, і лише 7 травня 1920 р. сільськогосподарський факультет остаточно визначився, щоб «відміткою про складений іспит було слово «видержав»⁵. Віднайти інші документи, які б пролили світло на це питання, на жаль, не вдалося. Немає жодних відповідних свідчень і у

¹ До студентів математичного відділу фіз[ико] – математичного факультету // Трудова громада. – 1920. – 13 січня. – Ч.7 (151). – С.2; 3 університетського життя // Там само. – С.2.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.36.

³ 3 університетського життя // Новий шлях. – 1919. – 20 червня. – Ч.9. – С.4.

⁴ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.146. – Арк.2-2зв.

⁵ Там само. – Спр.72. – Арк.48.

спогадах колишніх студентів університету¹. Утім, як вдалося встановити із архівних джерел, на травневих іспитах 1920 р. викладачі використовували 5-бальну шкалу оцінювання. Наприклад, 15 травня 1920 р. І.І.Огієнко, прослухавши відповідь студентки романо-германського відділу Білоус Інни на іспиті з історії української мови, виставив їй «добре»².

Після складання усіх передбачених семестрових іспитів (курскових не було) декани факультетів зараховували студентам семестри. Якщо не всі випробування були витримані, запис на новий семестр заборонявся, тобто вважалося, що студент не виконав навчального плану³.

Піклуючись про свою якомога різноманітну підготовку до практичного життя після завершення університетського курсу і маючи не меті можливе працевлаштування в різних кооперативних товариствах, 57 студентів-правників К-ПДУУ звернулися до ради професорів з проханням відкрити у весняному семестрі 1919-1920 навчального року кафедру теорії, історії і практики кооперації⁴. Керівний орган університету відреагував на це з розумінням, щоправда, замінивши пропоновану назву на іншу – кафедру кооперації і місцевого самоуправління⁵. У травні 1920 р. рада професорів, розглянувши звернення Товариства дошкільного виховання ім. Песталоцці про відкриття на історико-філологічному факультеті кафедри дошкільного виховання, ухвалила заснувати у наступному 1920-1921 навчальному році на тому ж факультеті кафедру педагогіки⁶. На посаду лектора педагогіки запросили відому українську діячку, педагога-теоретика і практика С.Ф.Русову. До роботи вона приступила 3 вересня 1920 р.⁷

У зв'язку з тим, що бібліотечний фонд українських університетів не мав достатньої кількості україномовних підручників і посібників з усіх спеціальностей, які були представлені на факультетах, завдання професорсько-викладацьких корпорацій полягало у тому, щоб оперативно підготувати і розмножити свої курси лекцій – основу

¹ Див.: Білон П. Спогади / Петро Білон. – Пiтсбург, 1952. – Ч.1. – С.49-53; Кам'янецький Державний Університет. Спогади студента. – С.110-113; Гарба В. Зазначена праця. – С.256-259.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.266. – Арк.1.

³ Там само. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.7.

⁴ Там само. – Спр.38. – Арк.1.

⁵ Там само. – Арк.3; Огієнко І. Рятуння України. – С.51-52.

⁶ Університетське життя // Наш шлях. – 1920. – 8 травня. – Ч.88. – С.6; Калічак Ю. Аркадій Животко: повернення із забуття. Педагогічні погляди та громадсько-просвітницька діяльність вченого / Юрій Калічак. – Дрогобич: Коло, 2003. – С.86.

⁷ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.130зв.; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.76.

вивчення різних навчальних дисциплін. За цю роботу професура взялася ще до офіційного відкриття українських університетів. Представники студентської молоді, наголошуючи на значенні таких видань, на сторінках свого часопису «Нова думка» висловлювалися так: «Як би уважно не слухав студент всі лекції, які б найповніші записи він не вів, які б найбільші здатності до науки не виявляв, без підручників і більш без українських підручників все найбільшої суми знання він не придбає і розвою загальної національної свідомості прислужиться як найменше. А від цього підупадає значіння Державного Українського Університету як розсадника наукових ідей, як головного чинника національного розвитку, національної культури, національного поступу до об'єднання всіх розпорошених сил нації...»¹. Віднайти матеріали про організацію цієї роботи, зокрема у КДУУ, виявилось непростю справою. В офіційних документах, що містять основні характеристики діяльності закладу, про підготовку підручників і посібників немає жодної інформації². Не розглядали це питання ні рада професорів університету, ні факультетські ради. Напевно, більшість членів професорсько-викладацької корпорації КДУУ, по-перше, розробляла свої лекційні курси, по-друге, вишукувала можливість їх друку, по-третє, за умов неодноразової появи в столиці неукраїнської влади і балансування на межі бути чи не бути змінювала професійні пріоритети і відкладала на майбутнє творчо-видавничі плани. Попри все, робота у цьому напрямку велася. Так, при виробленні кошторису на 1919 фінансовий рік на видання друком лекцій професури передбачалось витратити загалом 22 тис. крб., зокрема 5 тис. крб. – на курс лекцій з українського письменства, по 4 тис. крб. – з історії України та історії українського мистецтва, по 3 тис. крб. – з історії Східної Європи, української і російської мов. Інші курси лекцій планували розмножити більш дешевим способом – через гектограф і шапірограф³. На жаль, невідомо, чи цю програму вдалося виконати. Цілком ймовірно, що підготовлені до друку тексти так і не побачили світ через невиділене фінансування. Однак нам вдалося виявити опублікований професором Д.О.Граве підручник «Основи алгебри»⁴. Скоріш за все він був зорієнтований на абітурієнтів і слухачів підготовчих курсів, адже в університеті такої дисципліни не викладали.

¹ Студентське життя // Нова думка. – 1920. – Ч.1-П. – С.65.

² Див., напр.: ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.144-145.

³ Там само. – Спр.54. – Арк.12-12зв.

⁴ Граве Д.О. Основи алгебри / Д.О.Граве. – К.: Всеукр. кооп. видавн. союз, 1919. – 270 с.

Успішними щодо навчально-методичного забезпечення були заходи, здійснені у Кам'янець-Подільському державному українському університеті наприкінці 1918-1920 рр. На вказані цілі тут вдалося мобілізувати кошти як власне самого закладу, так і видавничих товариств, фінансових структур і органів місцевого самоврядування (наприклад, подільських губернських народної управи і каси дрібного кредиту тощо). Технічний бік справи переважно забезпечував видавничий відділ ради студентських представників (готували тексти до друку, обслуговували гектограф, зшивали наклад тощо). Першими, хто зумів скористатися такими умовами, були І.І.Огієнко (видрукував лекції з історії української мови¹) і П.М.Бучинський (випустив курс лекцій із загальної гістології²). У 1919 р. професор М.М.Хведорів для зручності студентів і для забезпечення україномовного розуміння такої дисципліни, як елементарна математика, терміново підготував і видав російсько-український термінологічний словник з елементарної математики³. Також були передруковані лекції з методології історії літератури київського професора В.М.Перетця (з березня 1919 р. – почесний член К-ПДУУ)⁴.

Набагато пліднішим став 1920 р. Так, свої курси лекцій змогли опублікувати М.М.Хведорів (зі вступу до аналізу безмежно маліючих)⁵, М.О.Столярів (з аналітичної геометрії та теорії векторів)⁶, А.Е.Маліновський (з фізики)⁷, П.Г.Клепатський (з джерелознавства історії

¹ Див.: Огієнко І. Історія української мови. –Т.1: вступ до історії української мови: лекції, читані в 1918-1919 акад. році / Іван Огієнко. – Кам'янець на Поділлі: Студ. вид. ком. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1919. – 88 с.

² Див.: Бучинський П. Короткий курс загальної гістології: лекції, читані в 1918-1919 рр. в Кам [‘янець – Подільському] Університеті / П.Бучинський. – Кам'янець на Поділлі: Студ. вид. ком. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1919. – 52 с.

³ Хведорів М. Московсько-Українська термінологія елементарної математики / М.Хведорів. – Кам'янець-Подільський, 1919.

⁴ Перетц В.М. Вступ до вивчення літератури: лекції по методології історії літератури: лекції, читані на Вищих жіночих курсах в Києві / перекл. орфогр. комісії / В.М.Перетц. – Кам'янець на Поділлі: Студ. вид. ком. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 77 с.

⁵ Хведорів М. Вступ до аналізу. –Вип.1: теорія визначників: лекції, читані студентам фіз[ико] – мат [ематичного] фак[ультету] Кам'янець – Под [ільського] держ [авного] укр[аїнського] університету в 1919/20 а[кадемічному] р[оці] / М.Хведорів. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. ради студ. предст., 1920. – 107 с.; його ж. Аналіз безмежно маліючих / М.Хведорів. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 64 с.

⁶ Столярів М. Аналітична геометрія: лекції / М.Столярів. – Кам'янець на Поділлі: Студ. вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 83 с.; його ж. Теорія векторів / М.Столярів. – Кам'янець-Подільський: Вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 74 с.

⁷ Маліновський А. Механічна частина фізики: курс лекцій для студентів фіз[ико] – мат[ематичного] фак[ультету] Кам'янець-Под[ільського] держ[авного] укр[аїнського] університету / А.Маліновський. – Кам'янець-Подільський, 1920.

України)¹, С.С.Остапенко (з політичної економії, статистики і демографії)², М.О.Драй-Хмара (з слов'янознавства)³, Н.Т.Гаморак (з ботаніки)⁴, В.О.Геринович (з географії сходу Європи і України)⁵, С.В.Бачинський (з безхребетних тварин)⁶, І.А.Олійник (з суспільної агрономії)⁷, О.А.Аленич (з сферичних геометрії і тригонометрії)⁸, М.П.Вікул (з хімії)⁹. З-поміж названих публікацій був лише один підручник. Значна частина навчальної літератури, видрукована на газетному папері і нерідко примітивним способом, виглядала скромніше від самих прочитаних курсів, що не кращим чином

¹ Клепатський П. Огляд джерел по історії України: курс лекцій, чит[аний] протягом 1919 акад. року. – Вип. I: джерела візантійські, арабські, західні, українсько-руські, юридичні пам'ятки, літописи, хронографії, подорожі чужоземців / П.Клепатський. – Кам'янець на Поділлі: Кам.-Под. держ. укр. ун-т, 1920. – 137, III с.

² Остапенко С. Політична економія. Сер. I: загальнонародна / С.Остапенко. – Кам'янець на Поділлі: Поділ. губ. народна каса дрібн. кредиту, 1920. – 380 с.; Його ж. Політична економія. Сер. II / С.Остапенко. – Кам'янець на Поділлі: Поділ. губ. народна каса дрібн. кредиту, 1920. – 225 с.; його ж. Курс статистики демографії і демографії: числовий метод і демографія / С.Остапенко. – Кам'янець на Поділлі: Поділ. губ. каса дрібн. кредиту, 1920. – 320 с.; його ж. Важніші властивості українського народу в порівнянні з іншими народами: числове доходження: відбитка з курсу статистики і демографії / С.Остапенко. – Кам'янець на Поділлі: Поділ. губ. народна каса дрібн. кредиту, 1920. – 136 с.

³ Драй-Хмара М. Слов'янознавство: підруч[ик] до лекцій по слов'янознавству, чит[аних] у 1918-1919 роках на іст[орико] – філол[огічному] фак[ультеті] Кам'янець-Подільського держ[авного] укр[аїнського] ун-ту / М.Драй-Хмара. – [Кам'янець на Поділлі]: Вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 163 с.

⁴ Гаморак Н. Анатомія рослин: курс лекцій / Н.Гаморак. – Кам'янець-Подільський: Вид. від. ради студ. предст. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 116 с.; його ж. Короткий курс морфології цвітових рослин і вказівки до означування та гербаризації вищих рослин / Н.Гаморак. – Кам'янець на Поділлі: Кам.-Под. держ. укр. ун-т, 1920. – 68 с.; його ж. Систематика рослин: курс лекцій, чит[аний] студентам Кам[янець] – Под[ільського] ун-ту в 1919/20 р. / Н.Гаморак. – Кам'янець на Поділлі: Кам.-Под. держ. укр. ун-т, 1920.

⁵ Геринович В. Географія Сходу Європи: лекції, читані в Кам'янець-Подільському ун-ті / В.Геринович. – Кам'янець-Подільський: Кам. – Под. держ. укр. ун-т, 1920. – 90 с.; його ж. Нарис економічної географії України / В.Геринович. – Кам'янець на Поділлі: ревстудвиконком Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – Ч. I. – 188с.; Ч. II. – 152 с.

⁶ Бачинський С. Артроподи / С.Бачинський. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. укр. ун-т, 1920. – Ч. I.

⁷ Олійник І. Курс суспільної агрономії: конспект лекцій, чит[аних] в Кам'янець[ькому] держ[авному] ун-ті / І.Олійник. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Поділ. губ. нар. управи, 1920. – 64 с.

⁸ Аленич О. Сферична тригонометрія / О.Аленич. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. ради студ. предст. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – Ч. I. – 153 с.; його ж. Сферична геометрія / О.Аленич. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. ради студ. предст. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920.

⁹ Вікул М. Короткий курс хемії / М.Вікул. – Кам'янець-Подільський, 1920. – 120 с.

позначалося на навчальній праці студентів. Тому рада професорів К-ПДУУ 1 лютого 1920 р. звернулася до Головноуповноваженого уряду УНР І.І.Огієнка з проханням додатково виділити кошти для того, «щоб університетські лекції, по можливості, друкувати в розмірі повних курсів»¹. Представник вищої української влади на Поділлі не зміг відразу знайти потрібні кошти, і лише 10 квітня 1920 р. на засіданні у Кам'янці-Подільському групи міністрів уряду УНР та їх заступників підтримав вимоги вчених і запропонував асигнувати 2 млн крб. на видавничі справи університету. Присутні підтримали цю пропозицію і ухвалили виділити зазначену суму на видання наукових записок університету і курсів лекцій професури².

У К-ПДУУ готували й іншу літературу, присвячену окремим питанням навчальних курсів, творчості українських письменників тощо, доступну студентам. Зокрема, у 1919 р. Д.І.Дорошенко опублікував брошуру «Про минулі часи на Поділлі»³, В.О.Біднов – бібліографію з історії України⁴, П.Г.Клепатський – змістовні нариси про життя і творчість І.П.Котляревського⁵, Марко Вовчок⁶, Євгена Гребінки⁷, П.П.Гулака-Артемовського⁸. Наступного року цей ряд поповнили праці інших науковців університету: Л.Т.Білецького – хрестоматія з української літератури (у співавторстві з О.Дорошкевичем)⁹, про характер творчості Тараса Шевченка¹⁰ і народну

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.16.

² ЦДАВО України. – Ф.1131. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.47.

³ Дорошенко Д. Про минулі часи на Поділлі. (Коротенька історія краю) / Дмитро Дорошенко. – Кам'янець-Подільський: Поділ. нар. губ. управа, 1919. – 50 с.

⁴ Біднов В. Що читати по історії України: з викладів на учител[ьських] курсах українознавства. – Кам'янець-Подільський: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1919. – 72 с.

⁵ Клепатський П.Г. Батько нового українського письменства Ів. П. Котляревський (1769-1838) / П.Г.Клепатський. – Кам'янець – Подільський: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1919. – 31 с.

⁶ Клепатський П.Г. Марко Вовчок та його «Народні оповідання» / П.Г.Клепатський. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1919. – 40 с.

⁷ Клепатський П.Г. Український байкар Євген Гребінка (1812 – 1848) / П.Г.Клепатський. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Поділ. губ нар. управи, 1919. – 28 с.

⁸ Клепатський П.Г. Український письменник П.П.Гулак – Артемовський (1790-1865) / П.Г.Клепатський. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1919. – 22 с.

⁹ Білецький Л. Хрестоматія по історії української літератури: для ст[арших] кл[асів] серед[ньої] шк[оли], для самоосвіти / Л.Білецький, О.Дорошкевич. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1920. – Т.П. – Вип.І. – 146 с.

¹⁰ Білецький Л. Народність чи національність в творах Т.Шевченка? / Л.Білецький. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1920. – 45 с.

поезію¹, М.М.Васильківського – про релігійність у творах Шевченка², І.І.Шимоновича – про українську промисловість³, П.Г.Клепатського – про філософа Г.С.Сковороду⁴ і О.А.Аленича – про комети⁵.

Важливе значення для викладів з мовознавства мав переклад професора Є.К.Тимченка з німецької мови однойменного підручника Є.Санфельда⁶.

Україномовної навчальної літератури для ДУУ могло бути більше, наголошував декан богословського факультету К-ПДУУ В.О.Біднов⁷, якби не ті перешкоди, про які йшлося вище.

Чекали своєї черги на друк в університетській літографії чимало рукописів, авторами яких були професори і приват-доценти університету, зокрема, М.М.Хведорів (підручник з тригонометрії), А.Е.Маліновський (з механіки), В.О.Біднов (історичний нарис «Запорозьський край»), М.О.Драй-Хмара (підручник з історії сербської мови і літератури), Л.Т.Білецький (з історії староруського письменства), М.М.Васильківський («Грамматика німецької мови по Гамму»), М.А.Плевако (брошура «Життя та праці Б.Грінченка»), І.А.Любарський і В.І.Петр (підручники з латинської і французької мов), Д.І.Дорошенко (брошура «З минулого Катеринославщини» і «Оповідання про Ірландію»). Цей перелік доповнював рукопис групи вчених «Українці: статистико-антропологічний нарис»⁸.

Університет прагнув мати свої сучасні видавничі потужності. Ці плани підтримав український уряд С.С.Остапенка, який у лютому 1919 р. ухвалив виділити під їх реалізацію 200 тис. крб. Утім зусилля із придбання у Європі відповідного обладнання (туди відправилися

¹ Білецький Л. Народна поезія / Л.Білецький. – Кам'янець-Подільський: Вид. від. Ради студ. предст. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920.

² Васильківський М. Релігійність Т.Г.Шевченка на підставі його поетичних творів / М.Васильківський. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1920. – 35 с.

³ Шимонович Й. Українська промисловість. Нарис найголовніших галузей / Й.Шимонович. – Кам'янець-Подільський: Ревстудвиконком Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 68 с.

⁴ Клепатський П. Український мандрівний філософ Григорій Сковорода / П.Клепатський. – Кам'янець: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1920. – 32 с.

⁵ Аленич О. Комети / О.Аленич. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1920. – 26 с., табл., іл.

⁶ Санфельд Є. Язикознавство / Є.Санфельд; пер. з нім. Є.Тимченка. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1920. – 72 с.

⁷ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.135. – Арк.2зв.

⁸ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.1. – Спр.878. – Арк.69; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.25; Студент[ські] організації і їхня діяльність // Нова думка. – 1920. – Ч.ІІІ. – С.39.

Д.І.Дорошенко і М.А.Чайковський) успіху, на жаль, не мали (у Празі українську валюту конвертували у фунти стерлінгів, однак їх не вистачило). Тож, шукаючи альтернативні шляхи, вирішили взяти в оренду з квітня 1920 р. місцеву друкарню із застарілим обладнанням, яка належала Свято-Троїцькому братству¹.

За сприятливих обставин наклад навчальної літератури, виданої професорсько-викладацькою корпорацією К-ПДУУ, міг бути значно більший і ним можна було б поділитися з колегами із Київського державного українського університету. На такий же крок могла піти і київська українська професура. Спільний банк україномовних підручників і посібників міг стати серйозною допомогою для студентів молодих держуніверситетів, посприяв би підвищенню якості навчального процесу і економії коштів.

Отже, українські держуніверситети докладали значних зусиль до якісної підготовки фахівців, яких потребувала відроджувана країна, зокрема щодо створення належної кабінетно-лабораторної бази. КДУУ через втрату своїх будинків довелося послуговуватися кабінетами, музеями і клініками університету св. Володимира, які мали непогане оснащення. Організація навчального процесу в обох ДУУ загалом була задовільною, відповідала наявному кадровому, науково-методичному і матеріально-технічному ресурсам. Студенти слухали україномовні лекції, виконували практичні і лабораторні завдання, проходили колоквиуми, складали семестрові іспити. Для з'ясування рівня володіння державною мовою запровадили вступний екзамен з української мови. Викладацький корпус володів педагогічною майстерністю, забезпечував викладання дисциплін навчальних планів на високому науково-теоретичному рівні. Великим досягненням у навчально-методичному забезпеченні стала підготовка і вихід у світ україномовної навчальної літератури, яка користувалася підвищеним попитом серед студентів.

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.2.

5.2. Наукове життя професорсько-викладацьких корпорацій і студентів. Науково-видавнича діяльність українських університетів

Державні українські університети стали не лише освітніми й культурними центрами країни, а й важливими осередками наукового життя, що існували паралельно з Українською Академією наук, Українським Науковим товариством, різними громадськими об'єднаннями вчених.

У російських університетах України українські наукові інтереси загалом представлялися фрагментарно й епізодично, не були сформовані у серйозний, функціональний напрям науково-дослідної роботи. На такий невтішний стан українознавства звертали увагу вчені, які обстоювали необхідність серйозного розвитку українознавчих студій (М.С.Грушевський, О.С.Грушевський та ін.). Історик О.Гермайзе, проаналізувавши наукові здобутки українських вчених до 1917 р., зробив висновок, що «на великому шляху університетського життя в Україні та наукових товариств при університетах українські інтереси або тонули в «общерусском» морі, або скромно виявлялися як місцеве чи наукове заінтересування, далеке від життя, від життєвих, громадських інтересів»¹. Молодим українським університетам, щоб уникнути такої практики, треба було критично підійти до досвіду організації наукового життя в російській вищій школі на теренах України, заснувати свої спроможні наукові фундації. Власне, у цьому плані вже були певні здобутки. З 1907 р. в Наддніпрянській Україні існувало Українське наукове товариство на чолі з істориком М.С.Грушевським, членами якого були відомі українські вчені, що з 1918 р. працювали на посадах професорів і приват-доцентів Київського і Кам'янець-Подільського державних українських університетів. Йдеться про Г.Г.Павлуцького, М.П.Василенка, С.Е.Кушакевича, В.І.Лучицького, М.І.Туган-Барановського, Б.О.Кістяківського, О.Г.Черняхівського, Є.Г.Черняхівського, Й.Й.Косоногова, О.А.Янату, О.С.Грушевського, М.П.Кравчука, І.М.Ганицького, А.М.Лободу, І.І.Огієнка, Л.Т.Білецького, Х.М.Лебідь-Юрчика, В.В.Дуб'янського, К.В.Широцького, Лаценко, Н.Я.Шульгіна, Є.К.Тимченка, Д.І.Дорошенка, Ф.П.Швеця, С.Ю.Гаєвського, В.О.Козловську, Ф.П.Су-

¹ Гермайзе О. Праця Київського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України / Осип Гермайзе // Київська старовина. – 1998. – №6. – С.109.

шицького, А.Ю.Кримського, М.О.Драй-Хмару та ін.¹. П'ять членів УНТ (Г.Г.Павлуцький, Є.К.Тимченко, Б.О.Кісятківський, А.Ю.Кримський і М.І.Туган-Барановський) увійшли до складу комісії з вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук². Відповідним законом гетьманської держави були призначені дійсними членами УАН два професори КДУУ – А.Ю.Кримський (історико-філологічний відділ) і М.І.Туган-Барановський (відділ соціальних наук), згодом академіками стали М.П.Василенко, Д.О.Граве, С.П.Тищенко і Ф.І.Міщенко³.

Обидві наукові структури існували паралельно – УНТ як громадське об'єднання вчених (припинило діяльність у 1921 р.), УАН як державна інституція. Більша частина членів УНТ, які представляли професорсько-викладацьку корпорацію КДУУ, не стали ініціювати створення у своєму закладі наукового товариства, що могло призвести до розпорошення наукових сил і послабити потенціал товариства. Вони продовжували працювати у різних секціях УНТ (історичній, археологічній, філологічній, мистецькій, етнографічній, природничій, технічній, медичній і бібліотечній). Згодом, як наголошував О.С.Грушевський, почали з'являтися нові підсекції (історико-економічна і правнича), викликані до життя «почасти програмами [Київського] Українського Державного Університету, де оці дисципліни було заведено вперше: викладання цих дисциплін поставило до вирішення багато проблем, які досі не звертали на себе пильнішої уваги в українській науковій літературі»⁴.

Результати наукових досліджень десятків викладачів КДУУ через велику матеріальну скруту часто-густо не опубліковались. Створивши власну друкарню, УНТ, на жаль, не могло налагодити регулярний друк праць («зробити було це дуже і дуже важко»⁵). Тож не дивно, що підготовлені до друку, наприклад, збірники статей залежувалися (черговий номер «України» (III-IV) за 1917 р. з'явився лише наступного 1918 року, а випуски за 1918 р. побачили світ аж 1919 року. Набраний

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – Ф.Х. – Спр.32914. – Арк.1; Спр.32919. – Арк.87зв., 89, 90, 102, 106зв.; Онопрієнко В. Українське наукове товариство. 1907-1921 роки / Валентин Онопрієнко, Олександр Ресєт, Тетяна Щербань; Ін-т істор. Укр. НАН Укр. – К.,1998. – С.128 – 129.

² Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук. Нарис історії / Н.Д.Полонська-Василенко. – К.: Наук. думка, 1993. – С.12.

³ Там само. – С.14, 32, 34-35.

⁴ Грушевський Ол. «Українське Наукове Товариство в Києві» та «Історична Секція при Всеукраїнській Академії Наук» в рр.1914-1923 / Ол. Грушевський // Україна. – К.,1924. – Кн.4. – С.186.

⁵ Там само. – С.185.

в друкарні збірник «Україна» за 1919 р. так і не був віддрукований). Останнє видання записок історичної і філологічної секцій УНТ датоване 1918 роком¹. Попри таке невтішне становище, частині професорсько – викладацької корпорації КДУУ і одному майбутньому представнику К-ПДУУ таки вдавалося опублікувати, хай і невеличкі за обсягом, наукові статті, зокрема з медицини, – М.Т.Герашенку² і Є.Г.Черняхівському³, з природознавства – В.О.Плотнікову⁴, О.А.Янати⁵ і В.І.Лучицькому⁶, з історії України і української літератури – Д.І.Дорошенку⁷, О.С.Грушевському⁸, Ф.П.Сушицькому⁹ та ін. Але

¹ Грушевський Ол. «Українське Наукове Товариство в Києві» та «Історична Секція при Всеукраїнській Академії Наук» в рр.1914-1923 / Ол. Грушевський // Україна. – К., 1924. – Кн.4. – С.185.

² Див.: Герашенко М. Писання на вкритому сажею цельоїді / М.Герашенко // Збірник медичної секції Українського Наукового Товариства в Києві. – К., 1918. – Кн.4. – С.76 – 77; його ж. Повітряний вентиль, пристосований до бінаурального стетоскопу / М.Герашенко // Там само. – С.78; його ж. Про сталість роботи електромагнетового реаметрону / М.Герашенко // Там само. – С.79-80; його ж. Плесиметр нового типу / М.Герашенко // Там само. – С.81.

³ Див.: Черняхівський Є. Матеріали до питання про поранення кров'яних жил / Є.Черняхівський // Збірник медично секції Українського Наукового Товариства в Києві. – К., 1918. – Кн.4. – С.82-108.

⁴ Див.: Плотніков В. Використання повітряного азоту для техніки й сільського господарства / В.Плотніков // Збірник природничої секції Українського Наукового Товариства. – К., 1918-1919. – Кн.4. – С.55-62.

⁵ Див.: Яната О. Чергові завдання в справі дослідження фльори України / О.Яната // Вісті природничої секції Українського Наукового Товариства. – К., 1918-1919. – С.36-39; його ж. Кілька слів про справу заснування акліматизаційного саду Української Академії Наук / О.Яната // Там само. – С.148-149.

⁶ Див.: Лучицький В. Завдання геологічної праці на Україні / В.Лучицький // Вісті природничої секції Українського Наукового Товариства. – К., 1918-1919. – С.40-47; його ж. Кристалічні лупаки і вапняки Київщини та їх контакти з гранітами / В.Лучицький // Вісник Українського Геологічного комітету. – К., 1919. – Вип.1. – С.9-58.

⁷ Див.: Дорошенко Д. Галицька руїна 1914-1917 рр. / Д.Дорошенко // Наше минуле. – К., 1918. – №3. – С.17-36; його ж. Коротенька історія Чернігівщини / Дмитро Дорошенко. – Чернігів: Сіверянська Думка, 1918. – 38 с.; його ж. П.О.Куліш, його життя і літературно-громадська діяльність / Дмитро Дорошенко. – К.: Просвіта, 1918. – 72 с.; його ж. На громадській роботі. [Про П.О.Куліша]. Вид.2-е / Дмитро Дорошенко. – К.: Друкар, 1918. – 32 с.; його ж. Західно-Українська Народна Республіка / Дмитро Дорошенко // Літературно-науковий вісник. – К., 1919. – №1. – С.160-226; його ж. М.Ів.Костомаров, його громадська й літературно-наукова діяльність / Дмитро Дорошенко. – К.: Друкар, 1920. – 96 с.

⁸ Див.: Грушевський Ол. Митні комори / Ол.Грушевський // Україна. – К., 1918. – Кн.1-2. – С.21-31; його ж. Сучасне українське архівознавство / Ол. Грушевський // Там само. – С.81-90; його ж. З планів та думок Кирило-Метод[іївського] брацтва / Олександр Грушевський // Літературно-науковий вісник. – К., 1918. – Кн.УІ-УІІ. – С.89-95; його ж. Пам'яті Ів.В.Лучицького / Ол.Грушевський // Наше минуле. – К., 1918. – Ч.3. – С.100-105.

⁹ Див.: Сушицький Ф. До історії оповідань про Михайлика й золоті ворота та про Батія / Ф.Сушицький // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1919. – Кн.1. – С.85-103.

більшість рукописів статей і брошур чекали появи сприятливих обставин для друку.

В УАН на посади директорів (з правами дійсних членів) Комісії для складання історичного словника української мови запросили професора КДУУ Є.К.Тимченка, а Комісії для складання історико-географічного словника української землі – приват-доцента О.С.Грушевського. Академічну комісію для видання пам'яток мови, письменства й історії (іншими словами, археографічну комісію) очолив професор Ф.П.Сушицький, а правничо-термінологічну комісію академік А.Ю.Кримський¹. Є.К.Тимченко і А.Ю.Кримський передали у тимчасове користування УАН свої домашні бібліотеки, які використовувалися, зокрема, комісіями із складання словника живої української мови та історичного словника української мови².

Професори КДУУ, які були членами фізико-математичного відділу УАН, працювали в Комісії з вивчення природних багатств України. Так, В.І.Лучицький очолив секцію з вивчення корисних копалин, професор С.П.Тимошенко – секцію з будівельних матеріалів. З листопада 1919 р. обидва вчені увійшли до складу паливної і гідротехнічної секцій академії³. Представник відділу соціальних наук, академік А.Ю.Кримський, підготував до друку монографію «Історія Ірану та його культури з найдавніших часів»⁴, академік Б.О.Кістяківський досліджував українські автономні ідеї з середини ХУІІІ ст., готував до друку працю про методологію дослідження права⁵. Разом з А.Ю.Кримським та іншими академіками працював у правничо-термінологічній комісії, яка укладала відповідний український словник. Так, з березня до вересня 1919 р. вона закарткувала понад 500 термінів і систематизувала майже 400 понять, які розпочиналися на літеру «А»⁶.

Провідні викладачі КДУУ також прагнули до самореалізації через випуск наукового друкованого органу. У зв'язку з цим рада професорів

¹ Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року / невідомий секретар Академії акад. А.Кримський. – К.: Друкарня Укр. Наук. Тов-ва, 1919. – С.4; Онопрієнко В. Історія української науки ХІХ-ХХ століть: навч. посібник / В.Онопрієнко. – К.: Либідь, 1998. – С.125 – 126.

² Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. – С.5.

³ Там само. – С.10.

⁴ Кульчицький С. Історія Національної Академії наук України в суспільно – політичному контексті. 1918-1998 / С.Кульчицький, Ю.Павленко, С.Руда, Ю.Храмов. – К.: Фенікс, 2000. – С.121.

⁵ Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. – С.13.

⁶ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.40. – Арк.23-23зв.

КДУУ ухвалила заснувати «Вісник українського університету». Головою редакційної комісії призначили О.С.Грушевського. До червня 1919 р. скомплектували матеріали до першого тому. Тут були представлені різнопланові статті 13 науковців, зокрема В.В.Дуб'янського («Начерк історії Українських Народного і Державного Університетів»), Г.Г.Павлуцького (з історії мистецтва), А.Ю.Кримського (з історії Сходу), А.М.Лободи («Гоголь і Квітка»), С.Ф.Веселовського («До статистики народної освіти»), О.С.Грушевського («З економічного життя XVII ст.»), М.П.Кравчука («До теорії двосторонніх кривих»), В.І.Лучицького («Геологічні риси Північної України»), О.А.Янати («Нові дані до флори Кримської Яйли»), Б.О.Кістяківського («Про коефіцієнт Травтона»), В.О.Плотникова та Іваніва («Електропровідність йодистого етилу»), О.Г.Архиповича («Методи економічної географії»), а також С.С.Дложевського, Д.О.Граве і Семенова. Про участь викладачів фізико – математичного факультету в підготовці збірника проінформував у своїй статті студент Ф.Калинович, який був секретарем президії того ж факультету¹. Як бачимо, «Вісник» планувався як багатогалузевий науковий збірник, який мав засвідчити, з одного боку, про особисті інтереси вчених університету, а з другого, про наявність наукового потенціалу професорсько-викладацької корпорації. 23 червня 1919 р. О.С.Грушевський звернувся до керівництва закладу з проханням посприяти виданню збірника, але попри певні зусилля справа з місця не зрушилася². На жаль, не вдалося виявити архівних документів і мемуарних свідчень про дальшу долю цього проекту. Скоріш за все матеріальна скрута так і не дала змоги представити науковому світові перший досвід збірника наукових праць КДУУ.

Після смерті декана М.І.Туган-Барановського засідання членів правничого факультету, яке відбулося 3 березня 1919 р., ухвалило підготувати і видрукувати збірник наукових розвідок (20 др. аркушів), присвячений пам'яті вченого і першого декана³. Але знову ж таки немає документів, які засвідчили б про друк збірки.

У важкому становищі опинилися професорські стипендіати університету. Для публікації результатів своїх дисертаційних досліджень вони шукали перші ліпші нагоди за межами свого вишу. Так, професорський

¹ К.Ф. Український Університет / Ф.К. // Вісти природничої секції Українського Наукового Товариства. – К., 1918-1919. – Т.1. – С.137.

² ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.2; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – Ф.Х. – Спр.21224. – Арк.1-1зв; Спр.21225. – Арк.3; Спр.21226. – Арк.4.

³ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.18зв.

стипендіат кафедри гігієни КДУУ В.Я.Підгаєцький у 1919 р. зумів пробитися на сторінки популярного серед освітян журналу «Вільна Українська школа» і розмістити тут аж три свої статті з досліджуваної проблеми¹. На жаль, подібної активності інших молодих науковців, які готувалися до здобуття наукових ступенів, ми не виявили.

Отже, наукова діяльність професорсько-викладацької корпорації КДУУ через об'єктивні чинники не була достатньо організована. Значна частина її членів займалася підготовкою наукових праць поза межами закладу. По-іншому протікало наукове життя професури Кам'янець-Подільського державного українського університету, чисельний і якісний склад якої, як уже зазначалося, поступався КДУУ.

До заснування ДУУ у Кам'янці-Подільському тут діяли дві наукові структури – Подільське церковне історико-археологічне товариство, створене 1903 р., і Товариство подільських природодослідників і любителів природи (з 1911 р.). Вони об'єднували переважно краєзнавців. Учених у цих товариствах було мало. Вищим етапом організації наукових сил міста стало створення переважно з професорсько-викладацьких кадрів університету Наукового товариства.

Науковці до цих пір точно не визначили часу фундації НТ. Одні дослідники стверджують, що товариство було створене восени 1919 р.² в інші, – на початку грудня³ чи наприкінці 1919 р.⁴. Аналіз різних архівних і опублікованих матеріалів дає підстави вважати, що процес творення і діяльності в К-ПДУУ Наукового товариства пройшов кілька етапів: 1) концентрація в університеті наукових кадрів різних спеціальностей; 2) формування ідеї створення науково-дослідної структури, вироблення проекту статуту товариства і початок роботи; 3) вдосконалення статуту НТ і організація широкомасштабної діяльності наукових секцій.

Перший етап хронологічно охоплює відтинок з серпня 1918 р., коли відбулися призначення перших викладачів, і до осені 1919 р.,

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.18зв.

² Див.: Завальнюк О. П. М. Бучинський: науковець, професор, громадянин (1918-1921 рр.) / Олександр Завальнюк // Хмельниччина. Дивокрай: всеукр. наук-краєзн. зб. – Кам'янець-Подільський, 2004. – №1 – 2. – С.69; Копилов А.О. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917-1921 рр.) / А.О.Копилов, О.М.Завальнюк // Укр. іст. журн. – 1999. – №4. – С.48.

³ Див.: Мельник Е.М. Діяльність історико-філологічної секції Наукового товариства Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1920) / Е.М.Мельник, А.Г.Філіпчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. – Вип.63-64. – С.59.

⁴ Див.: Баженов Л.В. ALMA MATER Подільського краєзнавства. (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХІ століть) / Л.В.Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – С.68.

коли українська влада зробила основні кадрові призначення до університету. На початку 1919-1920 навчального року в штаті навчального закладу нараховувалося 45 професорів і приват-доцентів, зокрема 26 гуманітарного і 19 природничо-математичного профілю¹.

Другий етап датувати важче. Швидше всього ідея заснувати в університеті НТ виникла наприкінці січня – на початку лютого 1919 р., коли зусиллями І.І.Огієнка, який з 5 січня почав працювати на посаді міністра народної освіти уряду УНР, професорсько-викладацьку корпорацію К-ПДУУ поповнили науковці з різних міст України. За свідченням Д.І.Дорошенка, який прибув до університету 26 січня 1919 р., у лютому тут проводились заходи зі створення науково-дослідної структури². Л.Т.Білецький у неопублікованих спогадах зазначав: коли М.С.Грушевський (перебував у Кам'янці-Подільському в лютому-березні 1919 р.) спробував організувати філію Українського товариства, то в К-ПДУУ «щось за місяць перед тим... таке Наукове товариство із секціями зі всіх галузів уже заклалося»³. Ідея фундації зазначеної структури належала катеринославцеві В.О.Біднову і киянині Л.Т.Білецькому, «старожилам» університету. В установчих зборах, які відбулися на початку 20-х чисел березня, участі не брав ректор І.І.Огієнко, який 24 березня 1919 р. відбув до Галичини разом з іншими міністрами відповідно до розпорядження глави уряду⁴. За мемуарним джерелом, збори обрали тимчасовим головою НТ Л.Т.Білецького, секретарем – М.М.Васильківського, казначеєм – В.О.Біднова. Було ухвалено проект Статуту товариства. Всі 11 осіб, присутні на зборах, за науковим профілем були гуманітаріями. Отже, до товариства не залучили представників природничих і фізико-математичних наук.

Новоявлена структура, яка мала громадський характер, нагадувала про себе різними заходами. Так, до 105-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка її члени провели урочисте засідання, на якому заслухали доповіді Л.Т.Білецького (про національний і народний характер творчості Великого Кобзаря) і М.М.Васильківського (зупинився на питанні про релігійність творів батька

¹ Див.: Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.) / О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – Додатки. – С.376-413. (Підр. автора).

² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. 2-е вид. / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. – С.431.

³ ЦДАВО України. – Ф.3876. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.110зв.

⁴ Там само. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.14а зв.

української нації)¹. 28 серпня 1919 р. на прохання Міністерства народної освіти УНР НТ провело засідання, де відбулася дискусія щодо актуальної для того часу термінології (аналізували поняття «російський», «руський», «московський», «український», «малоросійський»). У ній взяли участь І.І.Огієнко, В.О.Віднов, П.Г.Клепатський², а також П.В.Клименко³. Коли у вересні 1919 р. помер професор кафедри історії українського мистецтва К.В.Широцький, члени товариства вшанували його пам'ять. Свої виступи діячеві української науки присвятили Л.Т.Білецький (про життєвий і творчий шлях) і П.В.Клименко (висвітлив історіографічний аспект наукової діяльності)⁴.

У вересні 1919 р. розпочався наступний етап функціонування Наукового товариства К-ПДУУ (тривав до середини листопада 1920 р.), в ході якого відбулася його реорганізація і структуризація. 24 вересня рада професорів на своєму засіданні ухвалила створити комісію для перегляду проекту «Статуту Наукового товариства Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету». Її очолив професор П.М.Бучинський. Через певні зволікання із виконанням доручення ректор І.І.Огієнко 29 листопада 1919 р. змушений був нагадати голові комісії про його обов'язок: «З огляду на те, – наголошував він, – що зараз більш, ніж коли-небудь, потрібується, щоб університет розвинув максимум своєї наукової діяльності, ласкаво прошу Вас в найскорішій часі виконати доручення ради професорів і надати Статут Наукового Товариства на її ухвалу»⁵. У держархіві Хмельницької області ми виявили примірник проекту цього статуту із правками П.М.Бучинського. Проект документа складався із 5 розділів: 1) Мета та завдання Товариства; 2) Склад Товариства, права й обов'язки його членів; 3) Про Раду й службових осіб Товариства; 4) Ревізійна комісія Товариства і 5) Про загальні збори Товариства. Метою НТ вважали «розроблення й популяризацію різних галузей науки», а завдання сформулювали так: підтримувати зв'язки між вченими в Кам'янці-Подільському, «давати кожному з них можливість обмірковувати серед членів Товариства питання, які вони студіюють, знайомити членів Товариства зі статтями, наготовленими до друку, науковими відкриттями та висновками, сприяючи розповсюдженню наукових знань через лекції й видання Товариства»⁶.

¹ ЦДАВО України. – Ф.3876. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.114зв.

² Наукове зібрання // Трудова громада. – 1919. – 26 серпня. – №46. – С.8.

³ ЦДАВО України. – Ф.3876. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.115.

⁴ Там само.

⁵ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.156.

⁶ Там само. – Спр.80-а. – Арк.1.

Невідомо, коли саме рада професорів розглянула і схвалила проект статуту. Виявлена в архівному фонді Кам'янець-Подільського історичного музею рукописна копія «Статуту Наукового Товариства при Державному Українському Університеті в м. Кам'янці на Поділлі» дає змогу порівняти цей документ з проектом статуту і побачити відмінності. По-перше, Статут складався із VIII розділів (I. Мета Товариства. II. Права Товариства. III. Організація Товариства. IV. Про Раду Товариства. V. Загальні збори Товариства. VI. Про Раду і службових осіб секцій. VII. Ревізійна комісія секції. VIII. Про загальні збори секції); по-друге, передбачалося, що в структурі НТ діятимуть секції (кількість не зазначена) з цілком автономними правами («§8. Кожна секція має свою Президію, окремо приймає членів і самостійно відає і розпоряджається своїми грошовими сумами, майном і улаштовує відповідні установи і видання»); по-третє, чіткіше прописані права товариства, що зводились, зокрема, до 1) проведення закритих і публічних засідань, 2) організації диспутів, лекцій та систематичних лекційних курсів з окремих галузей наук, 3) видачі наукових дипломів та премій, 4) налагодження зносин зі всіма науковими інституціями і окремими особами, 5) організації наукових досліджень, експедицій та екскурсій, 6) проведення наукових з'їздів, 7) видання окремих розвідок, збірок і монографій, брошур, а також періодичних видань; по-четверте, появились виписані у §25 права президії секції, що полягали в 1) розпорядженні коштами для розвитку діяльності секції відповідно до її завдань, 2) розгляді та затвердженні тем, запропонованих на здобуття премій, присудженні останніх, затвердженні планів роботи наукових секцій, 3) розгляді і схваленні програм доповідей, запланованих до розгляду на засіданнях секції; 4) вчасному розгляді заяв і звернень членів секції для повідомлення їх зборам, 5) складанні кошторису, 6) завідуванні розпорядчою частиною секції, виданні її праць, опікуванні поточними справами¹.

Як свідчать документи, в структурі товариства нараховувалося дві секції: 1) історико-філологічна і 2) секція точних наук. Президію першої очолив професор Є.К.Тимченко. Заступником обрали Л.Т.Білецького, секретарем – О.Синявського, скарбником – П.Г.Клепатського (члени секції сплачували річні внески в розмірі 25 крб.). Через завантаженість науковців історико-філологічної секції (Є.К.Тимченко, В.О.Біднов, П.В.Клименко, Л.Т.Білецький, Є.Й.Сіцінський, П.Г.Клепатський, М.М.Васильківський, М.О.Драй-Хмара, І.А.Любарський, М.А.Плевако, кандидат на посаду приват-доцента кафедри історії

¹ ДАХО. – Ф.Р-1421. – Оп1. – Спр.1. – Арк.72зв.

української мови О.Синявський, професорський стипендіат С.Ф.Якимович, помічник бібліотекаря М.І.Ясинський, секретар студентських справ М.О.Грінченко, вчитель української гімназії С.Козицький) засідання вирішили проводити у недільні дні в кімнаті історико-філологічного семінару, яким керував Л.Т.Білецький. Кожний доповідач зобов'язаний був заздалегідь подавати на розгляд президії секції тези своєї доповіді, з якими голова знайомив присутніх на попередньому засіданні. На зібрання за бажанням могли приходити всі, зокрема кам'янчани з вищою освітою, студенти університету. Так, 21 грудня 1919 р. в роботі секції взяли участь 24 особи, з-поміж яких лише 15 були членами НТ².

Відповідно до статуту члени Наукового товариства проводили діяльність за різними напрямками: 1) готували і виголошували наукові доповіді на засіданнях секцій, 2) займалися підготовкою результатів науково-дослідної роботи до друку у наукових виданнях університету, різних видавництвах, що працювали у Кам'янці-Подільському; 3) публікували науково-дослідні матеріали на сторінках української преси; 4) читали лекції населенню.

У 1919-1920 навчальному році історико-філологічна секція збиралася на засідання 19 разів, було виголошено 29 наукових доповідей. Два засідання присвятили пам'яті Тараса Шевченка і Володимира Антоновича. Велика увага приділялася джерелознавчій проблематиці. Так, П.Г.Клепатський доповідав про литовсько-руські літописи, літопис Якова Лизогуба, листування російської великої княгині Катерини Олексіївни з англійським послом сером Чарльзом Вільямсом, про «Повість минулих літ» як початковий літопис, місцеві й монастирські літописи, а також місцеві синодики. П.В.Клименко проаналізував грамоти Міндовга. У доповіді Л.Т.Білецького йшлося про «Повість минулих літ» у баченні російського академіка О.Шахматова. В.О.Біднов звернув увагу на таке важливе історичне джерело, як комплекс регіональної преси, передусім «губернские ведомости», що видавалися в адміністративних центрах 9 українських губерній.

Значний інтерес викликали персоналії в контексті історії і культури України, інших країн. В.О.Біднов знайомив з біографією І.П.Котляревського, оповіданнями О.Стороженка, діяльністю кошових отаманів Запорозької Січі Сидора Білого та Петра Калнишевського. Л.Т.Білецький і П.Г.Клепатський висвітлювали творчість Тараса Шевченка. В академії на пошану В.Б.Антоновича з доповідями виступали В.О.Біднов («Біографічні відомості В.Б.Ан-

¹ ДАХО. – Ф.Р-1421. – Оп1. – Спр.1. – Арк.70зв.

тоновича»), П.Г.Клепатський («В.Б.Антонович як історик») і Ю.Й.Сіцінський («В.Б.Антонович як археолог»). На інших засіданнях висвітлювалися основні моменти творчості А.Качича-Міошича та його роль в історії сербо-хорватського письменства (М.О.Драй-Хмара), діяльність П.Куліша як критика та історика української літератури (М.А.Плевако), біографія письменника XVI ст. Василя Сурожинського (К.О.Копержинський).

Увазі членів історико-філологічної секції і відвідувачів також були запропоновані теми, пов'язані зі становленням українського письменства (Л.Т.Білецький), краєзнавчі (Ю.Й.Сіцінський, П.В.Клименко) і фольклорно-етнографічні (С.Ф.Якимович). М.М.Васильківський доповідав про перспективи світової історії, А.Г.Борис – про методи психології¹.

4 січня 1920 р. В.О.Біднов подав до президії секції заяву, у якій висловив пропозицію «приступити до складання покажчика-словника, в якому містимуться біографічні відомості про всіх більш-менш відомих діячів українських як найдавніших, так і новітніх. Одночасно з біографічними відомостями треба подавати коротеньку характеристику діяча, оцінку його діяльності, значіння для свого часу та історії, літературні та наукові твори (коли це поет або вчений), відповідну літературу та ін. Складання такого покажчика-словника дасть працю багатьом членам секції, спільну і інтересну для всіх, корисну не тільки для співучасників, але й всього нашого громадянства; ця робота вимагає багато часу і тому її треба вести планомірно і систематично»². Президія секції погодилася із цією ідеєю, і вже 1 лютого 1920 р. В.О.Біднов переконував колег по секції у необхідності створити комісію з формування «Словника українських вчених, письменників та інших діячів». У її складі передбачалося утворити дві підкомісії: 1) бібліографічну, якій належало займатися підбором літератури і архівних джерел і 2) біографічну, яка за результатами роботи першої підкомісії мала створювати відповідні нариси і подавати їх на розгляд комісії. Пропозицію підтримали. До складу комісії увійшли В.О.Біднов, Ю.Й.Сіцінський і М.А.Плевако³. На жаль, завершити цей великий науково-культурний проект не вдалося через брак сил, коштів, а також відірваність Кам'янець-Подільського від визнаних бібліотечних і архівних центрів країни.

¹ Швидкий О. Історико-філологічна секція Наукового Т-ва при Кам'янець – Подільському] Держав[ному] Укр[аїнському] Ун-ті та діяльність її за 1919-1920 роки / О.Швидкий // Наш шлях. – 1920. – 6 червня. – Ч.109. – С.3-4.

² ДАХО. – Ф.Р-1421. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.86-86зв.

³ Там само. – Арк.85, 89-89зв.

Секція точних наук нараховувала 20 дійсних членів і 1 члена-співробітника. Головою Президії обрали П.М.Бучинського, його заступником – М.М.Хведорова, секретарем – С.В.Бачинського. З грудня 1919 по травень 1920 р. провели 10 засідань, на яких заслухали і обговорили 15 доповідей, зокрема «Про протозо (постійні)» (П.М.Бучинський); «Периферійний апарат нюхової комірки», «Фізіологічний індуктор низького напруження» (М.Т.Герашенко); «До питання про поширення спектральних ліній від молекулярних ударів» (А.Е.Маліновський); «Біографія і розбір праць професора І.Пулюя», «Взаємодішення вищих технічних шкіл до університету», «Праці по зоології І.Верхрадського», «Сільськогосподарська механіка в школі» (С.В.Бачинський); «Біографія І.Верхрадського» (Н.Т.Гаморак); «Причинки до морфології карстових явищ» (В.О.Геринович); «Відношення радіантів падучих зірок» (О.А.Аленич) та ін.¹

Члени секції багато працювали над створенням матеріальної бази своїх досліджень. Так, у лютому 1920 р. астроном-наглядач О.А.Аленич, отримавши необхідні кошти (115242 грн.) від ректора університету разом із архітектором О.Сердюком збудував на даху головного корпусу обсерваторію, де розмістив власний телескоп, що давав змогу бачити космічні тіла у 150-кратному збільшенні. Спостереження за небом у нічний час вів сам О.А.Аленич, йому допомагали студенти із наукового гуртка. Після повідомлення у пресі про появу обсерваторії, подивитися у телескоп на нічне небо і почути наукові коментарі астронома-наглядача приходило багато кам'ячан².

Робота секцій у холодний період ускладнювалася. Втім ентузіазм учених, їх гаряче бажання якнайкраще прислужитися розвою наукового життя в університеті і місті не спиняли активного ритму праці. В.О.Біднов в еміграції згадував: «Особливо великий холод почувався в січні-лютому 1920 р. Та ми все-таки працювали, впоряджали навіть по неділях... Не вважаючи на холод, слухали доповідей і брали участь у дискусіях»³.

¹ ДАХО.– Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.36; Б.С. Секція точних наук Наукового товариства при Кам'янецькому Державному Університеті / С.Б. [Сергій Бачинський] // Наш шлях. – 1920. – 24 лютого. – №36. – С.3; Географічний гурток Держ[авного] У[країнського] Університету // Там само. – 28 лютого. – Ч.40. – С.2.

² Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському. (Уривки із спогадів) / В.Біднов // Літературно-науковий вістник. Річник ХХУІІ. – Львів, 1928. – Т.ХСУІІ. – Кн.ХІІ. – С.330; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.17а. – Арк.27зв.; До відкриття обсерваторії в нашому Університеті // Наш шлях. -1920. – 2 березня. – Ч.42. – С.3-4; Університетська обсерваторія // Там само. – 3 червня. – Ч.107. – С.4.

³ Біднов В. Перші два академічні роки... – Кн. ХІІ. – С.332.

У планах науковців секції точних наук було вироблення української наукової термінології із математики, фізики, природознавства¹.

Великою перешкодою видавничій діяльності була, зокрема, відсутність цивілізованого паперового ринку. Приміром, у січні 1920 р. ціни на білий папір у Кам'янці-Подільському досягли рекордної позначки – 5000 крб. за пуд². Попри таку дорожнечу, університет пішов на значні витрати із спеціального фонду на придбання паперу для підготовки і друку курсів лекцій і наукових праць. Так, з серпня 1919 р. по січень 1920 р. по 0,5 пуда паперу отримали з університетського складу на вказані цілі професори В.І.Петр, М.М.Хведорів, А.Е.Маліновський, М.Т.Герашенко, В.О.Біднов, Є.К.Тимченко, М.О.Столярів, приват-доценти П.Г.Клепатський, С.В.Бачинський, М.М.Васильківський, М.О.Драй-Хмара, С.С.Остапенко, О.А.Аленич, М.А.Плевако, П.В.Табінський, В.П.Храневич, Х.М.Лебідь-Юрчик, Є.А.Завадський, чимало асистентів. Загальна кількість науковців, яких університет забезпечив папером, становила 28 осіб³.

Попри величезні труднощі з коштами і папером, університет заходився видавати 8 томів наукових записок. Як стверджував В.О.Біднов, «перший том призначався для опису свята відкриття університету в 1918 р.; другий – для праць історично-філологічного факультету, четвертий і п'ятий – богословського, решта для інших факультетів і праць поодиноких професорів»⁴. Редагування підготовлених науковцями матеріалів доручили спочатку Д.І.Дорошенку, а після його відрядження за кордон – М.О.Драй-Хмарі. Університетська друкарня у 1920 р. встигла зробити відбитки статей, які мали появитися у «Записках» (т.2). У такий спосіб опублікували, умовно кажучи, статті 9 авторів: О.А.Аленича⁵, Л.Т.Білецького⁶, Л.Б.Б'ялковського⁷,

¹ Б.С.Секція точних наук Наукового товариства при Кам'янецькому Державному Університеті / С.Б. [Сергій Бачинський] // Наш шлях. – 1920. – 24 лютого. – Ч.36. – С.3.

² Хроніка // Наш шлях. – 1920. – 30 січня. – Ч.17. – С.2.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.89а. – Арк.29-29зв. (Підр. автора).

⁴ Біднов В. Визначена праця. – С.330.

⁵ Див.: Аленич О. Визначення радіантів падаючих зір: відбитка із «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (Т.ІІ) / Олександр Аленич. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Кам.-Под. держ. ун-ту, 1920. – 4 с.

⁶ Див.: Білецький Л. До питання про початок історії української літератури: відбитка із «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (Т.ІІ) / Леонід Білецький. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Кам.-Под. держ. ун-ту, 1920. – 14 с.

⁷ Див.: Б'ялковський Л. Поріччя Мурахи в ХУ – ХУІ століттях: відбитка із «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (Т.ІІ) / Леон Б'ялковський. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Кам.-Под. держ. ун-ту, 1920. – 20 с.

В.О.Гериновича¹, П.Г.Клепатського², П.В.Клименка³, А.Е.Маліновського⁴, І.І.Огієнка⁵ і Ю.Й.Сіцінського⁶. У науково-літературному молодіжному журналі «Нова думка» Л.Т.Білецький опублікував розлогу і змістовну статтю «М.Євшан як критик»⁷.

Чимало підготовлених науковцями матеріалів не побачили світ, а були виголошені як доповіді на секціях НТ. Так, лише в історико-філологічній секції в період з 4 грудня 1919 р. по 16 травня 1920 р. виголосили 26 наукових доповідей, кожна з яких заслуговувала на друк⁸. 1920 року у секції точних наук 7 науковців 11 разів виступали із повідомленнями з астрономічної, зоологічної, фізичної, фізіологічної та географічної проблематики, з яких опублікували всього одну доповідь⁹. Аналіз матеріалів НТ засвідчує різнопланові наукові інтереси дослідників, які у переважній більшості випадків сформувалися ще до їх переходу на роботу до К-ПДУУ.

Члени Наукового товариства неодноразово виконували різні замовлення державних, військових і громадських органів щодо підготовки видань для освітян, армійських підрозділів, бібліотечних працівників, аграріїв, абітурієнтів тощо. Так, досвід народної школи Франції в контексті реформи української освіти узагальнив С.В.Бачинський¹⁰, який певний час мешкав у тій країні. Реформуванню навчальних закладів України, їх новим історичним завданням

¹ Див.: Геринович В. Причинки до проблем Східної Європи: відбитка із «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (Т.ІІ) / Володимир Геринович. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 12 с.

² Див.: Клепатський П. Літопис Якова Лизогуба (1506-1737): відбитка із «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (Т.ІІ) / Павло Клепатський. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 8 с.

³ Див.: Клименко П. Грамоти Міндовга Лівонському ордену: відбитка із «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (Т.ІІ) / Пилип Клименко. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 18 с.

⁴ Див.: Маліновський А. Сьогочасні проблеми фізики: відбитка із «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (Т.ІІ) / Андрій Маліновський. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 11 с.

⁵ Див.: Огієнко І. «Руно орошенное» св. Дмитрія Ростовського: відбитка із «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» / Іван Огієнко. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 8 с.

⁶ Див.: Сіцінський Є. Начерки з історії Поділля: відбитка із «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (Т.ІІ) / Євфимій Сіцінський. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 15 с.

⁷ Див.: Нова думка. – 1920. – Ч.ІІІ. – С.12 – 16.

⁸ Швидкий О. Зазначена праця. – С.4. (Підр. автора).

⁹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.1. – Спр.878. – Арк.11.

¹⁰ Див.: Бачинський С. Народна школа во Франції: лекція / Сергій Бачинський. – Кам'янець на Поділлі, 1920. – 24 с.

присвятив свою брошуру С.О.Сірополко¹. Для тих, хто збирався вступати до українського університету, але через різні життєві обставини трохи призабув навчальний матеріал з математики за середню школу, той же автор видрукував посібники з алгебри² і стереометрії³.

Для підрозділів Української Галицької армії, які з середини липня 1919 р. брали активну участь у визвольних змаганнях в Наддніпрянській Україні, приват-доцент В.О.Геринович (за сумісництвом референт Диктатора ЗОУНР Є.О.Петрушевича) підготував довідники, які мали сприяти кращій орієнтації галицьких вояків на території і серед населення Поділля⁴ та Київщини⁵, а також успішному розв'язанню бойових завдань. Для зарубіжних експертів і делегацій, які досить часто бували з візитами в УНР, Міністерство преси й інформації замовило В.О.Гериновичу невеликий рекламний проспект про Україну як житницю Європи⁶. Кращому розумінню державного становлення Білорусі, дипломатичне представництво якої працювало в Україні, і зближенню зі слов'янським народом мала сприяти брошура Д.І.Дорошенка про національне відродження білорусів⁷. Роз'яснив становище Палестини Л.Ю.Биковський у невеличкій брошурі⁸.

Завданням і технологіям бібліотечного будівництва у сільській місцевості, що було актуальним завданням української влади і громадських організацій, присвятив свою працю С.О.Сірополко, який співпрацював з Подільською губернською народною управою⁹.

Для реформованої української школи, випускників якої чекали в українських університетах, в К-ПДУУ готувалися підручники,

¹ Див.: Сірополко С. Завдання нової школи / Степан Сірополко. – Нова Ушиця, 1920. – 20 с.

² Див.: Бачинський С. Повторні питання по алгебрі / Сергій Бачинський. – Кам'янець на Поділлі, 1920.

³ Див.: Бачинський С. Повторні питання по стереометрії / Сергій Бачинський. – Кам'янець на Поділлі, 1920.

⁴ Див.: Геринович В. Провідник по Поділлі: справочник / Володимир Геринович. – Вінниця: Мін-во преси і пропаганди УНР, 1919. – 40 с.

⁵ Див.: Геринович В. Провідник по Київщині: справочник / Володимир Геринович. – Вінниця: Мін-во преси і пропаганди, 1919. – 36 с.

⁶ Див.: Геринович В. Хлібне багатство України / Володимир Геринович. – Кам'янець на Поділлі: Мін-во преси і інформації, 1919. – 8 с.

⁷ Див.: Дорошенко Д. Білоруси та їх національне відродження. Вид. 2-е, перероб. і доп. / Дмитро Дорошенко. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1919. – 42 с.

⁸ Див.: Б.Л. Про Палестину / Л.Б. [Л.Биковський]. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія; Друкарня укр. ун-ту, 1920. – 16 с.

⁹ Див.: Сірополко С. Народні бібліотеки. Організація і техніка бібліотечного діла / С.Сірополко. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Поділ. губ. нар. упр, 1919. – 24 с.

зокрема, з географії для 3,4 і 12 класів¹, а також перекладалися з російської українською оповідання російських письменників для дітей².

Такі науковці, як С.В.Бачинський, О.М.Полонський, М.Т.Герашенко, Є.П.Архипенко, Б.Й.Крижанівський та ін., брали участь у рецензуванні російських та інших підручників з природознавства, сільськогосподарської механіки, ґрунтознавства, хімії тощо, які Міністерство земельних справ збиралося видати для середніх і сільськогосподарських шкіл в українському перекладі. Лише у серпні-вересні 1919 р. вони прорецензували понад 20 видань, авторами яких були росіяни – В.Усков, М.П.Дукельський, В.Ігнат'єв і А.Сапожников, Г.Григор'єв, Ю.М.Вагенр, В.Капелькін, І.І.Трояновський, Н.І.Козлов, В.Н.Варгін, В.О.Вільямс, В.Зеленський і Алексеев, В.Коротельников, Зайкін, А.Зусман, Козлов, Бородін, Горячкін, австрієць Р.Шарфеттер, французи Е.Кост'є, Е.Шрібо, поляки Ростафінський, Д.Зімбах і Я.Ф.Сікорський³. Окремо рецензувалися підручники, видані в Галичині і Північній Буковині (автори К.Цегельський і Ю.Гірняк)⁴. Рецензенти працювали відповідально, керувалися передусім інтересами національної школи, науковим змістом і доступним викладом навчального матеріалу. Частина підручників не рекомендували до перекладу і друку без серйозної аргументації («в перекладі книжки немає потреби»), іншим давали зелене світло («визнати книжку бажаною для перекладу», «погодитися, але таблиці замінити малюнками або геометричними фігурами») ⁵.

Вимогливо рецензенти ставилися і до рукописів підручників українських авторів. Не всі вони діставали схвалення і рекомендацію до друку. Міністр земельних справ високо оцінив діяльність рецензійної комісії і висловив сподівання, що вона «принесе чималу користь в справі видання так необхідних для шкіл України підручників» ⁶.

Наукові студії професури були прикладом для талановитого студентства. Свої здібності молодь розвивала у наукових гуртках під керівництвом наставників-професорів і приват-доцентів. У Київському

¹ Див.: Геринович В. Основи географії: для ужитку 3 і 4 кл. / Володимир Геринович. – Кам'янець на Поділлі: Дністер, 1920. – 82 с.; його ж. Фізична географія: для ужитку 12 кл. / Володимир Геринович. – Кам'янець на Поділлі: Дністер, 1920. – 83 с.

² Див.: Діти журби: збірник оповідань для дітей / [Перекл. з рос. мови М.Плевако]. – Кам'янець на Поділлі: Зірка, 1920. – 157 с.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.5–9, 11–12, 16–19, 21, 22, 28 – 35, 38, 42–43, 46–48.

⁴ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.23, 24.

⁵ Там само. – Арк.43-45.

⁶ Там само. – Арк.58.

державному українському університеті великою популярністю користувалася «низка гуртків по різних галузях університетських наукових дисциплін», про що йшлося у «Докладній записці Голови Ради професорів», датованій 14 травня 1920 р.¹ На превеликий жаль, архівні й опубліковані джерела не дають точних відомостей ні про кількість студентських наукових осередків, ні про їх чисельність, ні про форми і зміст роботи. Очевидно, основним завданням гуртківців було поглиблення під керівництвом викладачів теоретичних знань і збагачення практичних навичок, отриманих за час навчання. Ця робота зводилася до опрацювання додаткової літератури, підготовки, виголошення та обговорення рефератів на різні теми тощо.

Подібною діяльністю займалися студенти і К-ПДУУ. Збереглася достатня джерельна база, яка дає змогу проаналізувати студентське наукове життя. Уже 4 лютого 1919 р. запрацював науковий фізико-математичний гурток, зініційований студентами А.Розенкранцом, П.Терлецьким і С.Квасницьким. Методичну допомогу ініціативній групі надавав приват-доцент М.А.Чайковський. На першому засіданні нової структури був присутній декан і професори факультету. Гуртківці виробили проект свого статуту, обрали правління, затвердили план діяльності, прослухали кілька доповідей, зокрема М.А.Чайковського – про математичні студентські гуртки, що функціонували в Берлінському і Віденському університетах. Окремі студенти, на жаль, не володіли українською мовою, що спричинило гостру суперечку, яка перешкодила прийняттю статуту (один із його пунктів вимагав вести засідання гуртка державною мовою). Доробком гуртківців станом на квітень 1920 р. стали підготовка, виголошення і обговорення наукових рефератів з різних проблем, формування власної бібліотечки, проведення гуртківцями практичних занять з низки математичних дисциплін і фізики в академічних групах студентів факультету, запис прослуханих лекцій (зокрема, М.А.Чайковського, А.Е.Маліновського, М.О.Столярова, М.М.Хведорова) і підготовка їх до друку (гуртківці виготовляли машинописні тексти, вичитували їх, вписували від руки формули, задачі, рисунки), а видрукувані курси лекцій розповсюджували студентам².

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.14. – Арк.18.

² Студент. Відкриття Українського наукового фізико-математичного гуртка / Студент // Життя Поділля. – 1919. – 25 лютого. – №56. – С.4; 3 університетського життя // Там само. – 28 лютого. – №59. – С.4; 3 університетського життя // Там само. – 28 березня. – №80. – С.4; Студент. З нагоди роковин студентського фізико-математичного гуртка / Студент // Наш шлях: літературно-науковий додаток. – 1920. – 18 квітня. – Ч.7. – С.7-8.

У лютому 1919 р. студент В.Білінський разом зі своїми товаришами зініціював астрономічний гурток¹. Тоді ж запрацював гурток дослідників природи (голова ради гуртка – В.Сорокатиий)². Його ініціатором виступив асистент кафедри анатомії Ю.О.Русов. Бажання працювати в цій структурі виявили 30 студентів. Відповідно до статуту вони сплачували річний грошовий внесок 10 крб., дбали про ріст своїх рядів за рахунок як студентів різних факультетів університету, так і сторонніх осіб. Гурток мав 4 відділи – помологічний, садівництва, пасічництва і зоотомічний³. Найбільш активні гуртківці виступали з лекціями перед студентами. Про одну із них, яка відбулася у квітні 1919 р., розповів часопис «Життя Поділля». Лекцію прочитав студент М.Хитьков на тему «Лікарські рослини – мовчазні друзі людини». Як зазначив один із слухачів, виступ гуртківця справив на аудиторію велике враження, тож запропонував видрукувати текст лекції окремим виданням як поради для визначення лікарських рослин⁴.

Публічні виступи практикувалися на розширених засіданнях й інших гуртків. Зокрема, член історико-економічного гуртка В.Левницький виголосив реферат на тему «Історія Барського староства»⁵.

Активністю відзначалися члени географічного гуртка, який zorganizувався у грудні 1919 р. під керівництвом В.О.Гериновича. Гуртківці (22 особи) добре попрацювали над створенням метеорологічної станції, виголосили змістовні реферати про земну кору, появу гірських комплексів і життя на землі, будову земної кори, спектральний аналіз і український народ (М.Хитьков, В.Сазанський, О.Коптаренко, П.Зозуляк, П.Василюк, О.Васильківський, Ю.Каменецький). Проводилися екскурсії околицями Кам'янця-Подільського⁶.

На богословському факультеті діяли гомілетичний гурток і «Студія чистого християнства» під керівництвом В.О.Біднова⁷.

Заслугове на увагу студентський бібліографічний гурток, який заснував М.А.Плевако наприкінці грудня 1919 р. для «складання наукової бібліографії творів українського красного письменства, фольклору, історії, літератури й критики». Секретарем обрали студента В.Зборовця. Виробили статут гуртка, який складався з 7

¹ З університетського життя // Життя Поділля. – 1919. – 25 лютого. – №56. – С.4.

² З університетського життя // Життя Поділля. – 1919. – 26 лютого. – №57. – С.4.

³ З університетського життя // Освіта. – 1919. – 1 березня. – №5. – С.28–29.

⁴ Лекція студ[ента] Хитькова // Життя Поділля. – 1919. – 29 квітня. – №106. – С.4.

⁵ Університетське життя // Новий шлях. – 1920. – 17 квітня. – Ч.75. – С.3.

⁶ Географічний гурток // Нова думка. – 1920. – Ч.III. – С.40.

⁷ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.81. – Арк.1; Спр.132. – Арк.17.

розділів і 29 параграфів. В ході роботи гуртківці зачитували і обговорювали прослухані реферати, розпочали складання бібліографії Б.Грінченка¹. Студенти попрацювали досить плідно. У 1920 р. М.А.Плевако, який виїхав з Кам'янця-Подільського, передав історико-філологічному відділу УАН понад 3500 бібліографічних карток творів Б.Грінченка².

Свідоме студентство, яке прагнуло охопити гуртковою роботою якомога більшу кількість своїх товаришів, роз'яснювали їм, що «гурток дасть змогу кожному членові його доповнити свою освіту, буде привчати людину до самостійності і наукової творчості»³. За прикладом професури молодь у травні 1920 р. виявила бажання об'єднати усі свої гуртки і створити єдине наукове студентське товариство, обравши дійсними членами його лише тих студентів, які підготували або опублікували хоча б одну наукову працю (таких, за нашими підрахунками, було щонайменше 10 осіб). Усі інші могли бути лише співучасниками НСТ⁴. Намір реалізували дуже швидко. Новоутворене товариство нараховувало 7 секцій – математично-фізичну, природознавчу, дослідників природи, астрономічну, географічну, історико-економічну і богословську⁵. На жаль, точну кількість дійсних членів і співучасників НСТ встановити не можливо (загалом не менше 100-130 осіб). Вдалося з'ясувати, що найбільше наукових (науково-популярних) та інформаційних статей (вісім) опублікував студент А.Животко⁶, який здобував у К-ПДУУ другу вищу освіту.

¹ ЦДАЛМУ. – Ф.277. – Оп.1. – Спр.273. – Арк.1-2; Биковський Л. Нова українська бібліографічна організація / Л.Биковський // Наш шлях. – 1920. – 20 травня. – Ч.98. – С.4.

² Історія Академії наук України. 1918 – 1923: док. і матеріали / [Упоряд.: В.Г.Шмельов (ст.упоряд.), В.А.Кучмаренко, О.Г.Луговський, М.Н.Монастирицька та ін.; відп. ред. П.С.Сохань]. – К.: Наук. думка, 1993. – С.264.

³ Цит. за: Пащенко О. Заснування Кам'янець – Подільського Державного Українського Університету / Олімпіяда Пащенко // Наша культура. – 1936. – Кн. (15). – С.419.

⁴ Наукове товариство // Наш шлях. – 1920. – 11 травня. – Ч.90. – С.3.

⁵ К деятельности Каменецкого Украинск[ого]Державного Университета // Подольский край. – 1920. – 22 октября. – №594. – С.2.

⁶ Див.: Животко Арк. Фактори дошкільного виховання / Арк.Животко // Освіта. - 1918. – 15 листопада. – №1. – С.12-13; його ж. Огляд дитячих книжок для дітей дошкільного віку / Арк.Животко // Там само. – С.25; його ж. Виховання волі у дитини / Арк. Животко// Там само. – 1919. – 15 січня. – №2. – С.13-15; його ж. Казка і діти / Арк.Животко // Там само. – 15 лютого. – №4. – С.15-17; його ж. Праця секції дошкільного виховання з'їзду по позашкільній освіті і дошкільному вихованню / Арк.Животко // Там само. – С.21-23; його ж. Пам'ятаймо / Арк.Животко // Село. – 1919. – 27 січня. – №3. – С.6-8; його ж. Подільський кобзар [про письменника Степана Руданського] / Арк.Животко // Там само. – 12 грудня. – №23. – С.12-13; його ж. Один з кращих (про письменника Василя Стефаніка) / Арк.Животко // Там само. – 29 вересня. – №19. – С.13-15.

Загалом науковий доробок майбутніх фахівців був невеликий, що пояснюється здебільшого складними умовами їх буття, іншими причинами.

Отже, державні українські університети, виконуючи науководослідну функцію, ставали дедалі помітними осередками наукового життя країни. У столичному виші не було потреби створювати за прикладом Українського наукового товариства об'єднання науковців, оскільки, значна частина їх була членами УНТ. 6 професорів КДУУ входили до складу УАН як її дійсні члени, були гордістю університету, позитивно впливали на науковий тонус в колективі. У Кам'янець-Подільському ДУУ викладачі-члени УНТ ініціювали своє наукове товариство, яке у 1919-1920 рр. об'єднало практично всіх професорів, приват-доцентів, лекторів і асистентів, стимулювало науковий пошук і приваблювало педагогів різних навчальних закладів міста. Вчені брали участь у засіданнях секцій НТ, виступали з науковими доповідями і повідомленнями. Для друку основних результатів наукових досліджень виші заснували два наукові видання – «Вісник» і «Записки». І якщо у КДУУ подані автурою статті так і не були опубліковані, то друкарня К-ПДУУ виготовила відбитки праць одного тому і видрукувала ще один, до якого увійшов зроблений вченими вишу переклад частини Святого Письма. Частина науковців столичного ДУУ опублікувала свої статті поза межами закладу, у виданнях УНТ і УАН. До друку підготували текст однієї монографії. Члени НТ К-ПДУУ виконували різні замовлення наукового, науково-методичного і довідникового характеру, які отримували від державних, військових і громадських структур і стосувалися реформи школи, розвитку бібліотечної справи, інформаційного забезпечення українського війська тощо.

Студенти обох вишів створювали наукові гуртки, які проводили цікаву роботу. У К-ПДУУ виникло наукове студентське товариство. Окремі його члени виділялися високою активністю, мали низку опублікованих праць і були прикладом для наслідування.

5.3. Вплив економічної кризи на становище професорсько-викладацьких корпорацій, навчально-допоміжного, технічного персоналу і студентів. Допомога держави і місцевих самоврядувань університетським працівникам і студентській молоді

Перша світова війна (1914-1918 рр.) руйнівно вплинула на економіку України загалом, кожен її галузь зокрема. Знижувалися валові показники і продуктивність праці у промисловості і сільському господарстві. Щодо аграрного сектора, який забезпечував населення продуктами харчування, то у 1917 р. загальна посівна площа в українських губерніях становила 19 млн га, що на 21,3% менше, порівняно з 1914 р. Середня врожайність продовольчих хлібів і вівса за 1916-1917 рр. знизилася з 10,2 ц до 9 ц/га або на 11,9%, пшениці, яка була основною продовольчою культурою, – на 11%. Валовий збір зерна проти 1913 р. зменшився на 200 млн пудів¹. Попри таке невтішне становище в галузі, петроградський уряд довів Україні план поставки хліба до різних міст Росії, за виконанням якого пильно стежили. Траплялося так, що через викачування збіжжя регіони залишалися без достатньої кількості продовольчого зерна. За спогадами Д.І.Дорошенка, який у 1917 р. працював на посаді Чернігівського губернського комісара, така ситуація склалася, зокрема, у підконтрольному йому регіоні. «Виходило дуже дивне й ненормальне явище: північні повіти Чернігівщини майже голодували, а тим часом з південних повітів відправляли потяги з хлібом на Московщину. До мене приїздили делегації з Суражського і Мглинівського повітів, скаржились, оповідали тяжкі подробиці голоду, а я не міг нічого добитись від продовольчого комітету [губернського. – Авт.], бо там слухали свого начальства з Москви та Петербурга [Петрограда. – Авт.]. Не помогали й апеляції до Генерального Секретаріату в Києві»². Зрештою, змальована ситуація із забезпеченням населення хлібом не була винятковою. За даними сучасних істориків О.П.Реєнта і О.В.Сердюка, із зібраних у 1916 р. в Україні 360814 тис. пудів пшениці

¹ Лановик Б.Д. Історія господарства: Україна і світ / Б.Д.Лановик, З.М.Матясевиц, Р.М.Матейко; [за ред. Б.Д.Лановика]. – К.: Вища школа, 1995. – С.332; його ж. Економічна історія України: підручник / Б.Д.Лановик, М.В.Лазарович, Р.М.Матейко, З.М.Матясевиц; [за заг. ред. Б.Д.Лановика]. – К.: Вид. дім «Юридична книга», 2004. – С.297.

² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.) / Дмитро Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – С.177-178.

у січні – лютому 1917 р. середньомісячна поставка її до великоросійських губерній становила 4605 тис. пудів¹ (у річному обчисленні – 55260 тис. пудів, тобто 15,3%). Крім того, значні обсяги збіжжя Україна направляла на утримання російської армії. Загалом з урожаю 1916 р. українські губернії відповідно до доведених обсягів хлібної повинності мали заготовити для загальнодержавних потреб 232 млн пудів хлібних культур або 35,4% від загальноімперської розверстки².

Продовольча криза поглиблювалася і у наступні роки. Через скорочення у 1918 р. посівних площ майже наполовину, порівняно з довоєнним часом зменшилася товарна маса зерна, через що зросла спекуляція. Ціни на харчі і товари масового споживання значно підвищилися. Так, у містах фунт білого хліба коштував 300 крб., цукру – 600, сала – 700 крб³.

Кризу на продовольчому ринку посилювало військо радянської Росії, яке прибуло в суверенну Україну у січні 1918 р. для повалення чинної легітимно народної влади. Одним із перших кроків цих «господарів» було відправлення до Петрограда 200 вагонів українського хліба⁴. Після проголошення радянської влади у Харкові більшовики до 1 березня 1918 р. щодня з України в Росію відправляли по 140 вагонів з харчами, з 1 березня – по 300, а з 1 квітня – по 400⁵. За лютий 1919 р. до Росії спрямували 4334 вагони з вугіллям, гірничо-заводською продукцією, військовим обладнанням, хлібом, цукром тощо⁶.

Українська Центральна Рада, запросивши до країни війська Німеччини і Австро-Угорщини, зобов'язалася до 31 липня 1918 р. надати союзникам 1 млн пудів збіжжя⁷. Тристороння комісія (Україна, Німеччина, Австро-Угорщина) у квітні 1918 р. виробила умови матеріальної компенсації за перебування іноземного війська, за якими УЦР мала надати 60 млн пудів зерна та виробів з нього (через страйк українських залізничників вдалося відправити до центральних

¹ Реент О. Перша світова війна і Україна / Олександр Реент, Олександр Сердюк ; Ін-т іст. Укр. НАН України. – К.: Генеза, 2004. – С.201, 278.

² Там само. – С.259.

³ Лановик Б.Д. Економічна історія України. – С.302.

⁴ Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української держави, УСРР (1917-1930 рр.) / Павло Гай-Нижник. – К., 2006. – С.94.

⁵ Лановик Б.Д. Економічна історія України. – С.307.

⁶ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. У 2 т. / [Відп. ред. В.А.Смолій; Ін-т іст. Укр. НАН Укр.]. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т.2. – С.133.

⁷ Рубльов О.С. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. / О.С.Рубльов, О.П.Реент / Україна крізь віки. – Т.10. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – С.77.

країн Європи всього 9 млн пудів¹), 400 (за іншими даними, 500²) млн штук яєць, 2,76 млн пудів великої рогатої худоби (у живій вазі), 3 млн пудів цукру, а також регулярно постачати їм овочі, фураж тощо³.

Згідно з економічним договором від 10 вересня 1918 р. на 1918-1919 господарський рік гетьманський уряд надавав право на вивіз не менш як 100 млн пудів хліба, худоби живою масою – до 11 млн пудів, овець – 300 тис. голів, птиці – 2 млн штук, сала, масла, сиру, м'ясних консервів, ковбас і м'ясних товарів до 200 тис. пудів на місяць, 2,5 млн пудів цукру, 20 млн л спирту, а також багато іншого продовольства та промислової сировини⁴.

У добу Директорії УНР продовольчий ринок був ще більше обмежений, оскільки різні армії (українська, добровольча, червона, польська), які вели бойові дії на українській території, сильно перешкоджали нормальному веденню сільського господарства, розбалансовували зв'язки між промисловими й аграрними регіонами, обмін між містом і селом. Багатотисячні збройні формування, які жили за принципом самозабезпечення харчами, по черзі реквізували у селян хліб, який міг бути реалізований на ринку. На думку О.П.Реєнта, продовольче питання в добу Української революції «приховувало у собі потенціал соціального вибуху»⁵. Уряд УНР, підтримуючи новопосталу Західноукраїнську Народну Республіку, прийшов їй на допомогу і надіслав, зокрема, 1000 вагонів з продуктами харчування (зокрема 500 вагонів цукру)⁶. Радянська влада, запровадивши на значній території України продовольчу розверстку, у 1919 р. вилучила у власників 10,5 млн пудів збіжжя, у другій половині 1920 р. – уже 65 млн пудів⁷. За весь 1920 р. було заготовлено 71,5 млн пудів хліба із запланованих 160 млн пудів⁸. Значну частину його відправили до Росії.

¹ Політична історія України. XX століття: У 6 т. – К.: Вид-во «Генеза», 2003. – Т.2: Революція в Україні: політично-державні моделі та реалії (1917-1920) / [Керівн. В.Ф.Солдатенко, автори – В.Ф.Верстюк, В.Ф.Солдатенко]. – С.260.

² МIRONENKO O.M. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: словник-довідник / O.M.МIRONENKO, Ю.І.Римаренко, І.В.Усенко, В.А.Чехович; [за ред. O.M.МIRONENKA]. – К.: Либідь, 1997. – С.332.

³ Рубльов О.С. Зазначена праця. – С.81; Литвин В. Україна: доба війни і революції (1914-1920) / Володимир Литвин. – К.: Видавн. дім «Альтернативи», 2003. – С.253.

⁴ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. – Т.2. – С.113.

⁵ Рубльов О.С. Зазначена праця. – С.167.

⁶ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. – Т.2. – С.131; Лановик Б.Д. Економічна історія України. – С.303.

⁷ Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. –К.: Наук. думка, 1977. – Т.5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні / [Редкол.: М.І.Супруненко (відп.ред.), Ю.В.Бабко, Ю.М.Гамрецький, Ю.Ю.Кондуфор та ін.]. – С.464.

⁸ Економічна історія: Історико-економічне дослідження. – Т.2. – С.144; Лановик Б.Д. Економічна історія України. – С.308.

Дефіцит харчів і споживчих товарів на внутрішньому ринку супроводжувався сильними інфляційними процесами. Ще до проголошення УНР сильно знецінилася російська валюта (наприкінці 1917 р. вартість рубля впала до 15 коп. (за іншими даними, – до 14 коп.¹) щодо золотого запасу імперського Державного банку і до 7 золотих копійок – на спекулятивному ринку². Погіршувались соціальні стандарти, невпинно зростав прожитковий мінімум (на початку 1918 р. уряд УНР встановив його на рівні 200 руб. на одну особу в річному вимірі³).

Економічна і фінансова кризи серйозно погіршили життя усіх трудових верств українського суспільства. Чи не найменш захищеною перед чисельними життєвими негараздами виявилася молода українська інтелігенція – головна і самовіддана сила національно-демократичної революції, носій високої національної свідомості, рішучий будівничий державних інституцій, творець і поборник масштабного культурно-освітнього розвою. Ефективна робота професорсько-викладацьких корпорацій була тісно пов'язана із розміром заробітної платні, реальна спроможність якої постійно зменшувалася. Відповідно до «Закону про штатні ставки працівників вищих шкіл України», затвердженому гетьманом 23 серпня 1918 р., був збільшений розмір платні усім 62-м категоріям працівників – від ректора до садівника. Ординарний професор мав отримувати річний оклад в розмірі 8 тис. крб., крім того, ще по 2 тис. крб. за 10 років стажу (по 1 тис. крб на рік – за 5 років), екстраординарний професор – 7,2 тис. крб. (доплата за дві п'ятирічки – 1800 крб. або 900 крб. за одну), штатний доцент – 5,4 тис. крб. (1350 і 675 карб.); астроном-наглядач – 5,4 тис. крб. (1350 і 675 крб.); старший асистент (лаборант) – 4,8 тис. крб. (1200 і 600 крб.); лектор чужих мов – 2,4 тис. крб. (600 і 300 крб.); декан факультету – 4 тис. крб. тощо⁴. За «Законом про поліпшення матеріального стану особистого складу по учебній частині вищих шкіл України» з 1 липня 1918 р. приват-доценти, не згадані у зазначеному цьому законі, мали отримувати платню відповідно до того навчального курсу, який викладали: за обов'язкові дисципліни навчального плану – 900 крб., необов'язкові, тобто за вибором, – лише 400 крб. за 1 річну

¹ Економічна історія: Історико-економічне дослідження. – Т.2. – С.144; Лановик Б.Д. Економічна історія України. – С.298.

² Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) / Павло Гай-Нижник. – К., 2004. – С.20.

³ Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УССР 1917-1930 рр.). – С.92.

⁴ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.186-89.

годину¹. Як свідчить практика, професорсько-викладацький корпус отримував ще й різні виплати – на дорожнечу, на різдвяні свята, місячні допомоги тощо. Так, в.о. екстраординарного професора КДУУ О.С.Грушевський, піврічна плата якого з 1 липня по 31 грудня 1918 р. становила 4,5 тис. крб. і 413 крб. 33 коп. за виконання обов'язків секретаря правничого факультету, отримав, крім того, ще й 675 крб. на дорожнечу (компенсація за інфляцію), 360 крб. як відсоток до річного утримання, 1080 крб. – як місячна і 450 крб. – як одноразова допомоги. Тобто за кожен із 6 місяців йому нараховували і видали в середньому 1355 крб. 88 коп. Ректор КДУУ Ф.П.Сушицький отримував на місяць із урахуванням тих самих надбавок, виплат і допомоги – 1520 крб. 41 коп.².

У Кам'янець-Подільському державному українському університеті, наприклад, за листопад 1918 р. (того місяця не нараховували допомоги) ректор І.І.Огієнко отримав 1166 крб. 66 коп., ординарні професори П.М.Бучинський – 1133 крб. 33 коп., В.І.Петр – 1000 крб., приват-доценти Л.Т.Білецький і М.О.Драй-Хмара – по 450 крб., асистент М.П.Вікул – 373 крб.³. Зароблених грошей гостро не вистачало. На допомогу прийшло місцеве самоврядування. Так, Подільська губернська народна управа, з'ясувавши, що «розмір жалювання професорам ... університету [так називали усіх викладачів, незалежно від наукових ступенів і займаних посад. –Авт.], а також і іншим служачим зовсім не відповідає навіть елементарним вимогам сучасного дорогого життя», 15 листопада 1918 р. звернулася до ради професорів К-ПДУУ з проханням направити частину грошей із суми в розмірі 129 тис. крб., виділених губернським земством навчальному закладові на різні потреби, на поліпшення матеріального стану викладачів та інших працівників⁴. Пропозицію прийняли, і за два останні місяці 1918 р. додатково нараховували, наприклад, ректорові 833 крб. 32 коп., професорам по 466 і приват-доцентам по 300 крб.⁵. Крім того, відповідно до рішення уряду, викладачам виплатили відсоткову надбавку – від 100 крб. до 437 крб. 50 коп., а також одноразової державної допомоги – від 225 крб. до 1166 крб. 67 коп.⁶.

З 1 вересня 1919 р. у зв'язку зі стрімкою інфляцією і різким зниженням купівельної спроможності оклади працівникам україн-

¹ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.222.

² ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.1-2. (Підр.автора).

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.48. – Арк.52.

⁴ Там само. – Спр.126. – Арк.27.

⁵ Там само. – Спр.48. – Арк.52.

⁶ Там само. – Арк.62, 72.

ських університетів були проіндексовані. Так, у Київському державному українському університеті місячний оклад ординарного професора підвищився до 3500 крб. (проти осені 1918 р. він зріс у 3,5 рази), екстраординарного професора – до 2900 (збільшення у 3,6 раза), приват – доцента і лектора – до 2610, асистента – до 2310 крб. Крім того, ректор додатково отримував 406 крб. на місяць, декан – 362 крб. 30 коп., секретар факультету – 203 крб.¹ Але й таке підвищення не означало суттєвого поліпшення життя членів трудового колективу КДУУ, бо, наприклад, наприкінці липня 1919 р. на київських базарах пуд житнього борошна можна було купити за 1200 крб. (1 кг – 75 крб.), пшеничного – за 1500 крб. (93 крб. 75 коп.), пуд картоплі – за 300 крб. (18 крб. 75 коп.), фунт цукру – за 65 крб., пшона – 24, вершкового масла – 150, олії – 90, чорного хліба – 25 крб., білого – 35, десяток яець – за 70 крб.² Тож виходить, що ординарний професор, який утримував сім'ю з 4 осіб, щодня міг потратити на харчі (забуваючи про інші потреби) максимально 116 крб. 66 коп. Денний продуктовий набір, який складався із 2,5 фунта чорного хліба (62 крб. 50 коп.), 2 кг картоплі (37 крб. 50 коп.), фунта пшона (24 крб.), 40 г вершкового масла (14,6 крб.), 50 г олії (13 крб. 10 коп.), 4 яець (28 крб.) обходився в 179 крб. 70 коп. Іншими словами, професорської платні вистачало заледве на харч для сім'ї. Про інші категорії професорсько-викладацької корпорації, навчально-допоміжних, бібліотечних і технічних працівників й говорити нічого – їм залишалося харчуватися картоплею і окрайцем чорного хліба.

Н.Д.Полонська-Василенко наводить свідчення професора-історика В.П.Петрова про продовольче становище Києва у 1919-1920 рр.: «Голод почав відчуватися ще в грудні 1919 р., поволі він збільшувався й свого апогею досягнув у травні і червні 1920 року... На шляхах під Києвом стояли «заградилочки» [радянські збройні загони – Авт.], що їх завданням було не допускати до Києва довозу продуктів, які були потрібні для фабричних центрів і армії й підлягали ревізії на селі в порядку «продразверстки»... Люди існували з запасів, що їх вони мали ще з минулого 1919 р. ... Їли, поки вистачало зроблених запасів. Коли їх не стало, не їли ... Люди пухли з голоду...»³.

Становище професури у Кам'янці-Подільському було не краще, ніж у Києві. Після повернення у червні 1919 р. до міста української

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.105.

² Літопис українського життя (липень-серпень-вересень) // Літературно-науковий вістник. Річник XX. – К., 1919. – Т.LXXXV. – С.153.

³ Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії / Н.Д.Полонська-Василенко. – К.: Наук. думка, 1993. – С.23-24.

влади керуючий справами Міністерства народної освіти П.І.Холодний, познайомившись зі станом справ в університеті і добробутом професури, відразу він на розгляд Ради Народних Міністрів УНР законопроект про негайну одноразову допомогу викладачам і всім іншим працівникам К-ПДУУ на суму 3 млн грн. (1,5 млн крб.). У пояснювальній записці він зазначав, що переїзд до Кам'янця нових викладачів 5 факультетів вимагає великих фінансових затрат і, на жаль, залишає без належного утримання сім'ї цих людей. Тому, як наголошував керівник освітнього відомства, «професори рішуче відмовляються їхати до Кам'янця-Подільського без матеріального забезпечення їх родин на місці ... попереднього осідку хоча б у розмірі трьохмісячної платні з добовими без покриття дорожніх видатків». Досить переконливо звучав висновок П.І.Холодного: «В інтересах української науки і культури та розвитку самого університету необхідно задовольнити цілком справедливі вимоги професорів, що прилучаються до університету із-за кордону та інших місць України»¹. Наведені аргументи подіяли, і 18 липня 1919 р. уряд ухвалив закон про одноразову допомогу 16 викладачам університету (саме стільки їх було в штаті на той час), після чого 6 професорів додатково отримали по 1000 крб., 8 приват-доцентів – від 720 до 920 крб., 2 асистенти – в межах 450 – 562 крб.². Цей крок влади був дуже доречним, адже ціни на харчі невпинно зростали як за рахунок нестримних інфляційних процесів, так і збільшення попиту на них через механічний ріст населення міста до 100 тис. осіб³. Якщо у червні 1919 р. фунт чорного хліба можна було купити за 6 крб. 50 коп. – 7 крб., то вже 13 липня – за 30 крб., а 14-го – за 45 крб.⁴. Через такий ріст цін на харчі, за свідченням тодішньої преси, «найбідніша частина населення і службовців різних установ і навіть більш заможний клас не мають змоги щось купити»⁵. Спекулянти торгували неякісно випеченим хлібом (наполовину з гнилої квасолі), через що люди труїлися⁶. Зафіксовано й продаж яєць, термін споживання яких давно закінчився («цей товар... ще здалека від крамниць примушує публіку затикати носи»)⁷.

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.17а. – Арк7-7зв.

² Там само. – Спр.6. – Арк.157зв.

³ Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921 / Ісак Мазепа. – Прага, 1942. – С.113.

⁴ Хроніка // Подольский край. – 1919. – 18 июля. – №418. – С.2; Хроніка // Там само. – 14 июля. – №414. – С.2; Хроніка // Там само. – 15 июля. – №415. – С.2; Хроніка // Громада. -1919. – 21 червня. – №14. – С.3.

⁵ Хроніка // Подольский край. – 1919. – 16 июля. – №416. – С.2.

⁶ З місцевого життя // Україна. – 1919. – 21 серпня. – Ч.10. – С.3.

⁷ Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 26 липня. – №25. – С.6.

Для боротьби зі спекуляцією отаман місцевої залози Колодій 16 липня 1919 р. видав наказ, яким зобов'язував Кош Охорони Республіканського ладу на чолі з отаманом П.Богацьким і міську міліцію не допускати підвищення цін на продукти першої необхідності і створювати «в базарні і ярмаркові дні ... досить сильні застави на всіх дорогах до міста... Міліція має слідкувати аби ціни не збільшувалися [на базарі] щогодини...» (спекулянтам загрожувало притягнення до Надзвичайного суду, який міг засудити до трирічного ув'язнення або накладати штраф в розмірі 200 тис. грн.)¹. Нарада членів Трудового конгресу України, яка відбулася у Кам'янці-Подільському 16-17 липня 1919 р., для збільшення пропозиції харчових ресурсів у міській торгівлі запропонувала урядові вилучити у заможного селянства Кам'янецького та інших сусідніх повітів залишки врожаю 1918 р.,² на що влада не відреагувала.

Одним із методів боротьби проти хлібної спекуляції стало встановлення Міністерством народного господарства твердих цін на збіжжя, які у 5-6 разів були нижчими від ринкових. У результаті таких заходів ситуація змінилася на гірше – хліба у місті стало менше. З цього приводу міська управа змушена була заявити про передчасність запровадження твердих цін, допоки не буде зібраний новий врожай (пропонували зачекати 2-3 тижні), бо, на думку фахівців, вони щодня посилюватимуть наявну в місті харчову кризу³.

Збіжжя урожаю 1919 р. почали активно доставляти до міста, і вже 7 серпня ціна фунта випеченого хліба зменшилася до 24 крб. (у 1,8 раза), що серйозно зменшило напругу на споживчому ринку⁴. До кінця місяця ціни на хліб продовжували знижуватися (до 14-15 крб.). Але на інші продукти харчування вони трималися на високому рівні. Так, фунт м'яса коштував по 35-40 крб., вершкового масла – 80, пляшка молока – 10-12, десяток яєць – 20-25, мішок картоплі – 500, капусти – 600-800 крб. Відносно дешевшими були огірки (40 коп. за сотню) і садовина (10-20 коп. за фунт груш і яблук)⁵. Щоб населення міста було з хлібом і надалі, відповідний департамент Міністерства народного господарства розпорядився, аби продовольчі відділи Летичівського, Ушицького і Проскурівського повітів доставили до Кам'янця-

¹ Наказ по залозі м. Кам'янця на Поділлі. Ч.55, 16 липня 1919 року // Трудова громада. – 1919. – 18 липня. – №20. – С.2.

² Хроніка // Трудовий шлях. – 1919. – 19 липня. – Ч.14. – С.2.

³ Мійська управа проти встановлення твердих цін // Трудова громада. – 1919. – 31 липня. – №27. – С.8.

⁴ Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 7 серпня. – №31. – С.7.

⁵ Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 30 серпня. – №49. – С.6.

Подільського 30 тис. пудів збіжжя¹. У вересні того ж року спеціальна фахова комісія при Міністерстві здоров'я і опікунства розробила місячні норми харчування для медичного персоналу, який боровся з епідемією тифу (ці норми можна вважати раціональними і для інших категорій населення, зокрема й професорсько-викладацької корпорації). Враховуючи, що кожній людині щодня необхідно 118 г білків, 50 г жирів і 500 г вуглеводів, лікар Савчинський підрахував (його викладки затвердила згадана комісія), що одній дорослій людині щодня треба з'їдати 0,5 фунта м'яса, 0,25 фунта гороху, фунт житнього хліба, по 0,25 фунта ковбаси і гречаної крупи, по 1/8 фунта вершкового масла, картоплі, цукру і борошна. За ринковими цінами на початку 20-х чисел вересня 1919 р. кожній людині для споживання цих обсягів харчових продуктів треба було щодня витратити по 85 крб., на місяць – 2550 крб.².

Крім витрат на придбання харчів, професурі, як і більшості кам'ячан, треба було оплачувати комунальні послуги, зокрема доставляння холодної води (30-60 крб. щомісяця за умови, що в день витрачається 2 відра)³. (У січні 1920 р. ціна за доставку водовозним обозом 30 відер води зросла до 90 крб.⁴).

Одяг і білизна щомісяця мали б обходитися на суму 1000 крб., взуття – 750 крб. А якщо врахувати потребу людей інтелігентної праці в засобах гігієни, книгах і газетах, наймання квартири, оплату за освітлення, паливо і посуд, то загальний прожитковий мінімум сягав астрономічної суми – 5950 крб. на одну особу щомісяця⁵. Такий науково обгрунтований мінімум був зовсім недосяжний для кожного працівника К-ПДУУ і перетворювався у фантом.

Наведені цифри важливі не стільки щодо наявності відповідної методики розрахунку, а скільки з потреби врахування їх при періодичному перерахунку вартості споживчого кошика. Про незначні можливості доходів професури було добре відомо керівникам країни. З 1 серпня 1919 р. почав діяти закон про тимчасове підвищення оплатних норм працівникам К-ПДУУ. Відтепер ординарний професор мав отримувати за основним окладом 40 тис. грн. на рік (3333 грн. 33 шаги або 1666 крб. 66 коп. на місяць), крім того, додаткову оплату за перших 5 років стажу – 10 тис. грн., за наступне п'ятиліття – стільки

¹ Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 31 серпня. – №50. – С.7.

² Прожиточний мінімум // Україна. – 1919. – 1 жовтня (18 вересня). – Ч.41. – С.4.

³ Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 9 вересня. – №57. – С.7.

⁴ Хроніка // Подольський край. – 1920. – 10 янв. – №472. – С.2.

⁵ Прожиточний мінімум. – С.4.

ж (у річному вимірі); екстраординарний професор – відповідно 35 тис. грн. і по 6750 грн.; штатний доцент і астроном-наглядач – по 30 тис. грн. основного окладу і по 7,5 тис. грн. – за кожну із двох п'ятирічок стажу; старший асистент – 27 тис. грн. і по 7,5 тис. грн. за вислугу, молодший асистент, лаборант і лектор – по 22 тис. грн. і додатково по 6,75 тис. грн. за перших і других п'ять років роботи; професорський стипендіат – 20 тис. грн.; лектор іноземних мов – 14 тис. грн. і декан факультету – 15 тис. грн.¹. 15 серпня 1919 р. набрав чинності закон УНР про відсоткові надбавки службовцям державних інституцій у зв'язку з дорожнечою (до цієї категорії зарахували усіх працівників українських університетів). У квітні 1920 р. його дію припинила постанова Ради Народних Міністрів. Натомість платня за виконання штатних посад в університетах, як і за читання лекцій та завідування кабінетами, зросла у 5 разів².

Таке підвищення платні стосувалося лише працівників К-ПДУУ. На трудовий колектив КДУУ, який у цей час залишався поза юрисдикцією УНР, воно, на жаль, не розповсюджувалося. Тому й рівень доходів усіх категорій зайнятих у цьому виші був значно менший. До того ж виплата їм зарплати за останній літній місяць 1919 р. виявилася украй проблематичною, оскільки радянські органи, покидаючи Київ 30 серпня 1919 р., «очистили університетську касу». Через це борг із зарплати становив 293077 крб. 20 коп. На звернення керівництва університету до уповноваженого представника управління фінансів при Головнокомандувачу Збройних Сил Півдня Росії Б.В.Матусевича щодо погашення заборгованості відповіді так і не надійшло³. Щоб зберегти колектив, ректор змушений був апелювати до українських кооперативних установ Києва про виділення українському університетові фінансової допомоги (за скороченим кошторисом закладові на рік було потрібно 2227836 крб. 40 коп., а станом на 2 вересня 1919 р. він мав на своєму банківському спецрахунку всього 57472 крб. 64 коп.)⁴. На жаль, скористатися ними тоді не вдалося. Попри такий невтішний стан, керівництво університету у вересні розпорядилося нарахувати за попередній місяць для кожного із 71 особи, що входила до складу професорсько-викладацької корпорації, по 600 крб. компенсації за втрати через гіперінфляцію⁵.

¹ ЦДАВО Україна. – Ф.1429. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.51; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.140. – Арк.84.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.140. – Арк.147.

³ ДАМК. – Ф.Р-396. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.126.

⁴ Там само. – Арк. 130, 131, 134.

⁵ Там само. – Арк.116-118.

Стан невикладацьких категорій працівників державних українських університетів був ще драматичніший, ніж професури. Рівень їх доходів у кілька разів поступався прожитковому мінімуму. Станом на кінець липня 1919 р. в українському відділі Київського університету (утворився після приєднання КДУУ до університету св. Володимира), наприклад, лікар отримував місячну платню в розмірі 2050 крб., скарбник – 2000, старший помічник бібліотекаря – 1500, молодший помічник бібліотекаря – 1200, механік – 1125, бухгалтер і завідувачі факультетських канцелярій – по 1080, помічник бухгалтера, голова господарського комітету, його заступник і секретар – по 1000, архіваріус і діловод факультету – по 925, голова факультетської ради від студентів і секретар президії тієї ж ради – по 900, канцелярист і препарататор – по 800, діловоди факультетів – по 750 і нарешті голови факультетських рад і їх товариші – по 500 крб.¹.

У К-ПДУУ працювали 48 службовців (управлінців) і 43 служителі (техпрацівники)². Розмір їх зарплатні, а отже, і житєвий рівень був дещо вищий, ніж їх київських колег. Так, за розписом платні службовців університету, що запроваджувався з 1 січня 1919 р., наприклад, працівники канцелярії отримували 12500 – 15000 грн., електротехнік – 12500, садівник – 12000, псаломник університетської церкви – 13700, диякон – 15000, механік лабораторії, завідувач сільськогосподарської ферми, лікар, архіваріус, діловод, помічник секретаря факультету із студентських справ – по 18000, ексекютор (комендант) будинку – 21000, бухгалтер і скарбник, секретар студентських справ університету – по 22500 грн. на рік тощо³.

Виходи із матеріальної скрути шукали різні. Один із них полягав у використанні земельного господарства К-ПДУУ в загальноуніверситетських цілях. Ще 24 вересня 1918 р. Кам'янець-Подільська університетська комісія ухвалила виділити із 100 дес. землі, подарованої міською думою університету, 30 дес. під університетський город. Після відповідної урядової ухвали ця площа стала називатися зразковим городом. 5 березня 1919 р. рада професорів ухвалила його статут⁴. Основне завдання цього городу – «дати значну кількість насіння і ... продуктів», ознайомити місцеве населення «з новими прийомами культури капусти, помідорів і др. рослин»⁵. Попри значні перешкоди у забезпеченні «зразковості», земля приносила загалом непоганий урожай городини, яка займала площу 18 дес. 2110 кв. сажнів коло с. Цибулівка

¹ ДАМК. – Ф.Р-396. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.150.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.146. – Арк.37.

³ ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.51.

⁴ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.106. – Арк.91.

⁵ Там само. – Спр.138. – Арк.129.

Кам'янецького повіту. 14 вересня 1919 р. правління університету встановило ціни на городину на липень-вересень: фунт картоплі – 4 крб. 25 коп., ранньої капусти – 1 крб. 45 коп., цвітної капусти – 1 крб. 90 коп., цибулі – 1 крб. 15 коп., гороху – 1 крб., моркви – 1 крб. 10 коп., столового буряку – 55 коп. і огірків – 15 коп.¹ 23 грудня того ж року правління затвердило нові ціни на зібрану сільгосппродукцію для службовців: пуд картоплі – 35 крб., столового буряку – 20, моркви – 30, помідорів – 75, головка капусти і десяток огірків – по 1 крб., десяток качанів кукурудзи – по 2 крб. 50 коп.² Доступність цін, які у тих ринкових умовах були мінімальними і не покривали затрат на обробіток землі і вирощення культур, мала вирішальне значення для придбання харчів членами університетської спільноти, які голодували. Як зазначалось у звіті про зразковий город, датованому жовтнем 1919 р., «недовго ми мали мент [ситуацію. – Авт.], коли коло двох тижнів деяким служачим університету не було що їсти, і город... дав їм городину»³.

Щоб усі працівники К-ПДУУ могли мати хліб за доступними цінами, правління університету 29 серпня 1919 р. вирішило засіяти 30-40 дес. ранніми зерновими. На думку членів господарського органу, це мало призвести до «поліпшення становища всього персонального складу університету»⁴.

Ще один шлях часткового подолання негативних наслідків харчової кризи полягав в організації індивідуального городництва, на що відгукнулися різні категорії працівників університету. Йдучи назустріч таким настроям, правління К-ПДУУ 23 грудня 1919 р. розглянуло заяву групи представників професорсько-викладацької корпорації, у якій висловлювалось прохання надати їм під городи на 1920 р. землю в розмірі по 0,25 дес. на кожну сім'ю і прийняло ухвалу задовольнити його. Для цього виділили загалом 8 дес. Ще 13 дес. мали бути поділені на городи службовцям університету⁵.

Певну допомогу своїм членам надавала створена у березні 1919 р. «Спілка служачих Кам'янець-Подільського державного українського університету» (по суті, профспілка управлінців), яка влітку того ж року організувала за спілчанські кошти (внески членів спілки становили по 250 крб. на рік) поїздки в навколишні села для закупки хліба та інших продуктів харчування⁶.

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.88.

² Там само. – Спр.20. – Арк.17.

³ Там само. – Спр.108. – Арк.4.

⁴ Там само. – Арк.13.

⁵ Там само. – Арк.8.

⁶ З університетського життя // Новий шлях. – 1919. – 20 червня. – №9. – С.4.

Важкою для України і всіх її громадян була зима 1919-1920 рр. На Поділлі, де знаходився польський військовий контингент, становище ускладнювалося наявністю двох центрів адміністративного управління – українського й польського. Ціни на продукти харчування продовжували зростати. Наприкінці 1919 р. на кам'янецькому базарі вони становили: фунт сала – 110-115 крб. (до того 60-70 крб.), м'яса – 60-70 (35-40), пуд картоплі – 260 (60), гуска – 600 (200-250), курка – 250-300 (90-100) крб.¹ У січні 1920 р. фунт чорного хліба коштував 31-32 крб.² Наступного місяця ціна піднялася до 35-40 крб.³, а у березні досягла рекордного рівня – 80 крб. за фунт⁴.

Про те, як ринкова кон'юнктура впливала на повсякденне життя, зокрема, професорської родини, розповів В.О.Біднов, який жив із сином Арсеном (дружина Любов влітку 1919 р. відбула у справах до Катеринослава і не могла звідти вибратися через військово-політичні події). За його спогадами, у 1919-1920 навчальному році «білого хліба ми не бачили, мусіли задовольнитись тільки чорним, та й то з домішкою всяких сурогатів. Сало й м'ясо були недоступні. Були моменти, коли кукурудзяна мука являлася розкішшю... Замість чаю вживали якихсь сурогатів, з сушеного листа з яблуні або вишні. Цукру не було місяцями... Навіть картоплі було тяжко добувати та до того й коштувала дорого». Професор з сином взимку харчувалися хлібом з часником і відваром, який називали чаєм, але без цукру⁵.

Враховуючи виявлену на побутовому рівні закономірність в тому, що базарні ціни на хліб зростали найбільше тоді, коли у міській пекарні припинялася через брак борошна його випічка, були зроблені певні кроки до відновлення роботи підприємства. Зокрема, Головноуповноважений уряду УНР І.І.Огієнко у січні 1920 р. відпустив місту з коштів, залишених йому вищою українською владою, 10 млн. крб., більшу частину яких збиралися направити на закупівлю борошна⁶.

¹ Доценко О. Літопис Української революції: матеріали й документи до історії Української революції. 1917-1922 / Олександр Доценко. – К. – Львів, 1923. – Т. II. – Кн. 5. – С. 209-210.

² Хроніка // Наш шлях. – 1920. – 24 січня. – №13. – С. 2.

³ Хроніка // Наш шлях. – 1920. – 7 лютого. – №23. – С. 2.

⁴ Хроніка // Подольський край. – 1920. – 21 марта. – №508. – С. 2.

⁵ Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському (уризок із спогадів) / В.Біднов // Літературно-науковий вістник. Річник XXVII. – Львів: З друкарні Ставропільського інституту, 1928. – Т. ХСУІІ. – Кн. XII. – С. 331-332.

⁶ Хроніка // Подольський край. – 1920. – 24 января. – №482. – С. 2.

Абсолютна більшість працівників К-ПДУУ і їх сім'ї як віруючі християни мали намір відзначити за православними канонами свято Воскресіння Христового, придбати відповідні продуктові набори для освячення в храмах. Однак реалізувати у повному обсязі таке бажання було вкрай непросто, оскільки бракувало коштів. Навесні 1920 р. професура, гнана матеріальною скрутою, вийшла на університетське поле, де їй нарізали земельні ділянки. За свідченням В.О.Біднова, «до звичайної роботи прийшла й ще праця на городі. Звичайно туди ходили дуже рано й перед вечером... Професор з лопатою або з граблями – це була звичайна картина. Конечність примушувала до всього. Хто багато часу віддавав городові, той восени мав задовольняючу кількість продуктів на цілу зиму¹.

Обробіток городів коштував недешево. Необхідно було найняти орачів, закупити посівний матеріал тощо. Не маючи на це достатніх коштів, викладачі попросили правління університету надати їм позичку на 6 місяців в розмірі щонайменше 350 тис. крб. Оскільки вільних грошей заклад не мав, то І.І.Огієнко виніс це питання на розгляд наради за участю присутніх у Кам'янці-Подільському міністрів українського уряду, яка відбулася 20 квітня 1920 р. В результаті ухвалили асигнувати в розпорядження К-ПДУУ 1584032 крб. 50 коп., з яких 1370210 крб. (у 3,9 раза більше, ніж просили заявники) дозволили оформити як піврічний кредит професорсько – викладацькій корпорації².

Складніше було пережити липень–вересень 1920 р., коли влада у місті належала ревкому. Зарплата не виплачувалася. Продуктів на ринку сильно поменшало через продрозкладку, яку більшовики поширили на всі села. 21 серпня 1920 р. загальні збори службовців звернулися до Господарської ради з проханням «про негайне відведення для потреб університетської їдальні в» будинку Осаулової з 2 (двох) і 3 (трьох) кімнат і кухні з 2-х кімнат, 2 (двох) хлівів і льоха». Обіди, на думку працівників, мали коштувати не більше 35 крб. Вранці і увечері вони погоджувалися на чай з хлібом³.

У травні 1920 р. правління університету взялося за реалізацію в колективі частини врожаю з городу. На цей раз запровадили диференційований підхід щодо плати за продукти. Так, для тих, хто не мав городу або втратив його з об'єктивних причин, надали знижку, яка становила 25% від рівня базарних цін⁴. Картоплю вирішили відпускати

¹ Біднов В. Зазначена праця. – С.332.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.1.

³ Там само. – Спр.137. – Арк.54, 63.

⁴ Там само. – Спр.3. – Арк.27; Спр.113. – Арк.37.

лише тоді, коли буде надлишок цього продукту (виняток зробили лише для С.Ф.Русової і асистента О.М.Ретанова, які перебували у вкрай складному стані)¹. У другій половині листопада через відсутність фонду зарплати правління К-ПДУУ за бажанням членів колективу видавало городні продукти замість основної платні (можна було брати помідорне пюре, квасолю, моркву, тютюн і столовий буряк). Натуральну зарплату почали видавати з вересня 1920 р. А вже з кінця року радянська влада запровадила для працівників університету продовольчий пайок замість зарплати². У січні 1921 р. кожен викладач К-ПДУУ отримував на пайок таку кількість продуктів: хліба – 15 фунтів (на 16 днів, тобто по 384 г на добу), круп – 8 фунтів, 12 лотів і 4 золотники (на 21 день або 418 г на добу), солі – 1 фунт, 2 лоти і 12 золотників (на 21 день або 23,1 г на добу), сортового борошна – 3 фунти, 10 лотів і 2 золотники (на 20 днів або 68,3 г на добу), квасолі – 4 фунти (на 20 днів або 82 г на добу), тютюну – 18 лотів, 0,36 золотника (на 21 день або 11 г на добу), 1 фунт мила. З 16 по 20 січня на пайок видавали 6,25 фунта хліба (по 512,5 г на добу) і 2,5 фунта м'яса (по 205 г на добу)³, що дозволяло ледь виживати.

Гардероби не оновлювалися роками. В абсолютній більшості випадків професура носила одяг і взуття, придбані ще до війни. Д.І.Дорошенко про першу зустріч зі своїми колегами, які направлялися на роботу до К-ПДУУ, розповідав, що більшість з них «виглядала якимись обшарпаними: в облізлих капелюхах і шапках, стареньких засмальцьованих, потертих пальтах або кожухах». Та й сам він нове зимове пальто (придбав, коли працював міністром закордонних справ) залишив у столиці, а вдягнув «стареньке, яке вже давно не носив; так само вдяг і стару поточену міллю шапку замість нового теплого бриля, що недавно купив у Швейцарії». Щодо власного перевтілення, то Д.І.Дорошенко пояснив так: по-перше, новий одяг в дорозі може «понівечитись», а по-друге, новий одяг міг дати підстави для загалу приймати його за буржуя. Згодом, під час роботи в університеті, прибулі з різних регіонів викладачі виглядали, на думку мемуариста, цілком «пристойно вдягненими»⁴. Одне із джерел засвідчує, що ректор І.І.Огієнко носив сюртук давніх часів. У такому одязі його запам'ятали студенти, які спілкувалися з ним в університеті⁵. В.О.Біднов згадував,

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.33зв.

² Там само. – Спр.116. – Арк.9, 24.

³ Там само. – Оп.2. – Спр.123. – Арк.7-8, 9-12.

⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Вид.2-е / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. – С.410.

⁵ Кам'янецький Український Державний Університет. Спогади студента // Пам'ятки України. – К., 2000. – №3-4. – С.110.

що у Кам'янці-Подільському «про нове вбрання та взуття й мріяти не можна було»¹.

Не у кращому становищі була і київська професура. У липні 1920 р., коли стало відомо про реквізиції одягу у столичних мешканців, голова об'єднаної президії факультетських рад звернувся до завідувача управління вищої школи м. Києва з проханням «вжити заходів до попередження можливих реквізицій білизни, одєжи та обув'я в помешканнях осіб, належних до професорського персоналу Українського Університету». Своє незвичне прохання посадовець аргументував тим, що, по-перше, працює у двох-трьох освітніх закладах і, отримуючи лише аванси, «знаходиться в тяжкому матеріальному становищі»; а по-друге, «етика відносин і представництво в науково-культурному житті вимагають, щоб професори завжди були в пристойному вбранні: на всякий випадок необхідно мати декілька змін білизни, а також звичайного загальноєвропейського гарнітуру та обув'я»².

Дуже складно розв'язувалося квартирне питання. На перший погляд, воно мало бути простішим для професури КДУУ, адже в комплексі приміщень Миколаївської гарматної школи, переданих університетові, нараховувалося 155 житлових кімнат. Однак використати їх під університетські потреби було практично не можливо (одні не були завершені будівельниками, інші зайняли офіцери чи студенти з дозволу ректорату під бурсу)³. Тож не випадково, що коли, наприклад, виникла потреба розв'язати житлове питання прозекторові М.Т.Геращенко (у другій половині 1919 р. він перейшов на роботу до К-ПДУУ), то йому виділили лише куток для проживання у кімнаті навчального корпусу, де студенти мали готуватися до лекцій і практичних занять з гістології⁴. Члени трудового колективу КДУУ, які народилися і виростили у Києві, проживали у родинних гніздах, попри незначну житлову площу у них. Іногородні (таких було небагато) знімали кутки у приватному секторі (виняток становив М.Т.Геращенко).

Важко було розв'язати питання з житлом для професорсько-викладацької корпорації у Кам'янці-Подільському. Ще влітку 1918 р. університетська комісія підрахувала, що для розміщення призначених міністром освіти й мистецтв до К-ПДУУ викладачів і членів їх сімей треба було підшукати близько 50 квартир чи кімнат⁵. Уже 5 вересня

¹ Біднов В. Зазначена праця. – С.331-332.

² ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.110. – Арк. 22-22зв.

³ Там само. – Спр.57. – Арк.13.

⁴ Там само. – Спр.12. – Арк.22.

⁵ Приходько В. Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі: відбитка з «Нашої культури» за 1935-1936 РР. / Віктор Приходько. – Варшава: Друкарня Синодальна, 1936. – С.38.

1918 р. ректор І.І.Огієнко звернувся до Кам'янецької міської управи з проханням підшукати зручні квартири для університетської професури¹. Того ж дня відбулося засідання змішаної комісії із розмежування, зокрема, квартир у флігелі Кам'янець-Подільської середньої технічної школи. Ухвалили передати університетським працівникам 5 квартир (ректорові, секретареві правління університету, бухгалтерові, секретареві канцелярії студентських справ і ексекutorові)² (наступного місяця вони, після відповідного ремонту, були заселені). Однак проблема з житлом все ж залишалася. У місті підбирали для проживання кімнати у приватному секторі. Не всі вони задовольняли професуру. Доводилося самим знайомитися з пропозицією домовласників і приймати відповідне рішення.

В.О.Біднов пішов саме таким шляхом і найняв в будинку чиновника російського походження зручну кімнату. Електричного освітлення у ній не було, користувався звичайною свічкою. Перш ніж зробити свій вибір він оглянув кімнати в інших будинках. Але вони його не влаштували, бо не мали ліжок, столу, стільців, посуду тощо. Господарі пояснювали, що на їх побут негативно вплинула економічна криза, викликана світовою війною³. Л.Т.Білецький у перші дні перебування у Кам'янці-Подільському оселився в добротному будинку професора М.П.Бучинського («зустрів мене радо і з охотою прийняв у себе, відвівши ... окрему кімнату через сіни»), згодом оселився в одній із кімнат квартири, виділеної учительською семінарією директорові С.М.Іваницькому⁴. Д.І.Дорошенко наприкінці січня 1919 р оселився в квартирі, наданій ректорові І.І.Огієнку (йому виділили простору, теплу кімнату)⁵. Інші науково-педагогічні працівники розмістилися в будинках, що знаходилися в «ріжних кінцях міста»⁶. Зокрема, С.Ф.Русовій дісталася велика кімната в школі мистецтв поблизу університету, у якій з меблів були ліжка, стіл і стілець⁷. Великий подарунок зробив університетові домовласник М.Драгомерецький. З патріотичних міркувань він передав під квартири професорам у безкоштовне користування з 1 листопада 1919 р. по 1 листопада 1920 р. 4 кімнати і кухню⁸.

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.57.

² Там само. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.24зв. – 25.

³ Біднов В. Зазначена праця. – Кн.ХІ. – С.236.

⁴ ЦДАВО України. – Ф.3876. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.83зв.

⁵ Дорошенко Д. Зазначена праця. – С.412.

⁶ Біднов В. Зазначена праця. – Кн.ХІІ. – С.325.

⁷ Русова С. Мої спомини / Софія Русова. – Львів: Видавн. кооператива «Хортиця»; К.: Україна-Віта, 1996. – С.154.

⁸ З університетського життя // Трудова громада. – 1919. – 4 листопада. – №13 (98). – С.2.

На жаль, з поглибленням фінансово – економічної кризи житло все більше і більше переставало бути затишним куточком, де можна було відновити фізичні сили і приготуватися до наступного робочого дня. У холодний період року чимало кімнат не опалювалися через різке подорожчання дров (наприклад, у січніві морози 1920 р. пуд дров продавали за 8 крб. 50 коп.¹). Освітлення було нікудишне, «бо й свічки, й нафта коштували недешево»².

Щоб поліпшити матеріальний стан своїх родин, збільшити їх купівельну спроможність, професура шукала можливість підробітку за фахом. Дехто працював у кількох вищих і середніх навчальних закладах. Так, восени 1919 р., коли життя у столиці різко подорожчало, викладацьку працю у двох університетах (українському і св.Володимира) поєднували 23 особи, в КДУУ, політехнічному і комерційному інститутах – по дві особи, у бактеріологічному інституті та 11-й міській гімназії – по одній особі. У навчальному процесі КДУУ брали участь 7 дійсних членів УАН, яким денікінський режим перестав виплачувати платню³. Академік О.Ейхельман читав лекції і на Київських вищих жіночих курсах⁴. Разом з ним викладали такі професори українського університету, як А.М.Лобода, О.М.Лук'яненко, О.Д.Граве, Г.Г.Павлуцький і О.Сперанський⁵.

Професори КДУУ працювали за сумісництвом і в інших вищих навчальних закладах Києва: Г.Г.Павлуцький – в Українській академії мистецтв, В.В.Зіньківський, О.С.Грушевський, Ф.П.Сушицький, К.В.Широцький (до переїзду на Поділля), С.Ф.Русова – в Українській педагогічній академії⁶. Радник правління українського університету І.А.Фещенко-Чопівський викладав у Київському політехнічному інституті⁷.

У Кам'янці-Подільському не було великих можливостей суміщати викладацькі посади, як в столиці. І все ж, коли у жовтні 1918 р. при університеті була відкрита гімназія для дорослих з правами для учнів,

¹ Хроника // Подольский край. – 1920. – 10 января. – №472. – С.2.

² Віднов В. Зазначена праця. – Кн.ХІІ. – С.332.

³ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.5 – 6.

⁴ Там само. – Спр.22. – Арк.1.

⁵ Кобченко К. «Жіночий університет святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / Катерина Кобченко. – К.: МП «Леся», 2007. – С.198, 199, 205; Колпакова О.В. Національна вища школа в Україні (1917-1921 рр.) / О.В.Колпакова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. / Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 1996. – С.18.

⁶ Онопрієнко В.І. Осередки національного відродження. Українські університети в 1917-1919 рр. / В.І.Онопрієнко // Вісник Академії наук України. – К., 1992. – №2. – С.81.

⁷ ДАХО. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.22. – Арк.16.

кілька педагогічних посад тут посіли професор В.О.Біднов, приват-доценти Л.Т.Білецький, М.А.Чайковський, Ю.Й.Сіцінський, асистенти М.П.Вікул і М.Г.Любичансківський¹. Частина науковців К-ПДУУ забезпечувала навчальний процес у Кам'янець-Подільському народному університеті, відкритому 1 листопада 1919 р. У цьому навчальному закладі, який мав культурно-освітнє, а не професійне значення, працювали приват-доценти В.О.Геринович, Н.Т.Гаморак, С.В.Бачинський, С.С.Остапенко, асистент Ю.О.Русов та ін.².

Підаючись різним епідеміям, викладачі, інші працівники університетів хворіли, випадали із трудового ритму, а то й помирали. На жаль, відповідної статистики тоді не вели, і все ж різні джерела дають змогу дещо частково з'ясувати. Так, у 1919-1920 рр. хворіли професори КДУУ – М.І.Туган-Барановський, Ф.П.Сушицький, В.Ю.Данилевич, В.В.Дуб'янський та ін.³. З-поміж членів трудового колективу К-ПДУУ хвороби підстерегли професорів К.В.Широцького, М.М.Хведорова, працівників бібліотеки Л.Ю.Биковського, Гідзінську, Харькову, Федоріву і Значківську⁴. Не всі вони змогли одужати і повернутися до праці. На жаль, пішли з життя М.І.Туган-Барановський, К.В.Широцький і Ф.П.Сушицький⁵ – вчені, які були гордістю української науки і вищої школи. Через смерть вони не змогли сповна реалізувати свій великий творчий потенціал і ще більше прислужитися справі становлення молодого української інтелігенції. Після втрати К.В.Широцького П.В.Клименко вігукнувся на цю трагічну подію розлогою газетною статтею «Національно-культурні проблеми», у якій з гіркотою стверджував, що «умови життя кам'янецької професури говорять за те, що вона стоїть не краще [як за царизму. – Авт.], коли не гірше... Матеріальний бік її життя поставлений так, що не останній раз ми будемо мати культурну втрату [на зразок смерті К.В.Широцького. – Авт.] й академічні помилки»⁶.

¹ ДАХО. – Ф.Р-3023. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.30 – 30зв.

² Народний університет у м.Кам'янці // Україна. – 1919. – 19 (6) жовтня. – Ч.56. – С.1; Український Народний Університет // Там само. – С.4.

³ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.36. – Арк.4; Спр.41. – Арк.14; Спр.61. – Арк.10-11; Спр.75. – Арк.20.

⁴ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.153. – Арк.57; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.89а. – Арк. 16; Оп.2. – Спр.1. – Арк.96; З університетського життя // Життя Поділля. – 1919. – 1 квітня. – №86. – С.4.

⁵ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.177; Спр.41. – Арк.18; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.101; Копержинський К. Проф. Кость Широцький / К.Копержинський // Село. – 1919. – №19. – С.10; К.Широцький // Промінь. – 1919. – 23 (10) вересня. – №7. – С.2.

⁶ Клименко П. Національно-культурні проблеми / П.Клименко // Україна. – 1919. – 22 (9) жовтня. – Ч.58. – С.5.

Учений, сам того не бажаючи, ніби спрогнозував майбутні фізичні втрати місцевої професури у 20-х рр., тільки причиною цього трагічного явища стало не дальше матеріальне погіршення викладачів, які після ліквідації К-ПДУУ перейшли працювати в інститути народної освіти і сільськогосподарській, а репресивна політика радянського режиму, зокрема, проти тих, хто брав активну участь у національному відродженні 1917-1920 рр.

Отже, економічна, фінансова і продовольча кризи 1917-1921 рр. в Україні негативно позначилися на становищі трудових колективів і студентства українських держуніверситетів. Основне джерело доходів усіх категорій працівників – зарплата, попри її періодичне підвищення, реально не задовольняла навіть на мінімальному рівні потреб повсякденного життя, через що у багатьох випадках люди опинилися за межею бідності, голодували, виживали. Викладачі знаходили підробіток, займалися городництвом, що певною мірою примножувало їх статки. У К-ПДУУ певну допомогу працівники отримували від губернського земства, профспілки, нарешті, університетського земельного господарства, яке відпускало харчові продукти за нижчими цінами, ніж на ринку. Через різні хвороби викладачі, інші працівники випадали з трудової діяльності, потребували дефіцитних ліків. Кілька відомих професорів померли у розквіті інтелектуальних сил, так і не реалізувавши себе повністю в українській вищій освіті і науці.

5.4. Стипендіальне забезпечення студентів. Гуманітарна діяльність громадських організацій

Основу студентського контингенту перших українських університетів становили вихідці переважно з малозабезпечених соціальних прошарків, здебільшого сільських низів і середняків, які найбільше відчували соціально-економічні негаразди, змушені були боротися зі злиденністю життя. Для виживання студентів у 1918-1920 рр. великі надії покладалися на допомогу молодій українській державі і земства через призначення семестрових стипендій і одноразових грошових виплат. Під час урочистого відкриття держуніверситетів у Києві і Кам'янці-Подільському гетьман Павло Скоропадський, міністр освіти і мистецтва М.П.Василенко, його товариш (заступник) П.І.Холодний та інші, закликаючи молодь не шкодувати сил для навчання, не обмовилися жодним словом про хліб, без якого не можна

було ні жити, ні працювати. Ця, на перший погляд, звичайна, буденна проблема, яку обійшли увагою керівники держави і освітнього відомства, стала, як з'ясувалося згодом, актуальною і пекучою для кількох тисяч молодих українців, що прийшли здобувати національну вищу освіту. У промовах високопосадовців під час урочистостей наголошувалося на історичних персоналіях, які готували ґрунт для національної вищої школи, значенні університетів для культурного розвою країни, потребі консолідації навколо політики гетьмана тощо.

Пафосно виступали і ректори, хоча вони добре знали про соціальне походження своїх студентів і ті проблеми, які неминуче заважатимуть їх нормальному навчанню. Керівник КДУУ Ф.П.Сушицький напередодні відкриття університету повідомив українській громадськості, що «студентству дається повна можливість утворити свій кооператив, ідальню тощо»¹. Ректор К-ПДУУ І.І.Огієнко, який був вихідцем із незаможної селянської родини, зазнав значних поневірянь і бідувань під час навчання в університеті св. Володимира та добре знав ціну окрайцю хліба, з-поміж першочергових соціальних завдань виділив формування стипендіального фонду для юнаків і дівчат багатьох національностей, що представляли різні регіони України і не мали достатньої підтримки від своїх родин. Для того, щоб відразу позитивно прислужитися національній справі, підтримати студентську молодь він офіційно відмовився від своєї ректорської платні (йому залишалася зарплата від виконання обов'язків екстраординарного професора кафедри історії української мови), що із захопленням сприйняли в українських колах². До цієї важливої праці І.І.Огієнко спробував залучити земства. Вже 21 липня 1918 р., ще до ухвалення «Закону про заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету», Кам'янецька повітова народна рада, вислухавши палку промову своєї очільниці О.М.Пащенко (вона була ще й секретарем Кам'янець-Подільської університетської комісії із відкриття К-ПДУУ), одностайно проголосувала за те, щоб упродовж 5 років поспіль виплачувати університету на будівництво його корпусів загалом 250 тис. крб. і щорічно по 10 тис. крб. – на стипендії студентам (розмір однієї місячної виплати не зазначили)³.

¹ Розмова з Ректором Університету проф. Сушицьким // Відродження. – 1918. – 6 жовтня (23 вересня). – Ч.153. – С.4.

² Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету / Олімпіяда Пащенко // Наша культура. – 1936. – Кн. – 6 (15). – С.416.

³ Пащенко О. Як зародився Державний Український Університет у м.Кам'янці на Поділлі / О.Пащенко // Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.6.

В одноденній газеті «Свято Поділля», присвяченій відкриттю К-ПДУУ і поширеній у повітах кількох губерній, було вміщено, зокрема, відозву І.І.Огієнка до земств і кооперативів із закликом переказувати університету різні суми грошей на стипендії незаможним студентам¹. Звернення подіяло, і незабаром кілька повітових земств підтримали його. Так, 23 грудня 1918 р. ХХІІ надзвичайне зібрання Ушицької повітової народної ради прийняло постанову про асигнування на стипендіальні виплати кам'янецьким студентам 10 тис. крб.². Таку ж суму вирішило асигнувати перше позачергове засідання Гайсинської повітової народної ради, яке відбулося 28-30 грудня 1918 р.³. У січні 1919 р. фінансова і цінувально-податкова комісія Бердичівського повітового земства Волинської губернії ухвалила виділити на стипендії студентам К-ПДУУ 5 тис. крб.⁴. Наступного місяця ХVІІІ Вінницька надзвичайна повітова народна рада, вірячи в те, що відкриття Кам'янець-Подільського університету має «велике значення для культурної і економічної будучини України і особливо нашого Поділля» і що тут «будуть вчитися студенти Вінницького повіту», визнала за свій патріотичний обов'язок «взяти участь в упорядкуванні закладу і відкритті бурси для бідніших студентів і студенток» та ухвалила асигнувати на це 10 тис. крб.⁵.

Підтримку незаможному студентству надавали й інші земства. Зокрема, у березні 1919 р. ІІ чергове зібрання Гайсинської повітової народної ради висловилося за асигнування на стипендії студентам К-ПДУУ, передусім вихідцям із Гайсинщини, 30 тис. крб.⁶. Солідарність з цим форумом виявили VІІІ чергові збори Ольгопільської повітової народної ради, які змогли направити до стипендіального фонду університету 5 тис. крб.⁷. Але найбільш потужну допомогу студентській молоді надали Подільські губернські народні збори, які 30 серпня 1919 р. ухвалили рішення профінансувати видатки на 46 стипендій (кожна – по 1200 крб.)⁸ за умови, що вони дістануться «біднішим студентам української національності, добре успіваючим у науках, свідомим з національного боку, які відзначилися працею на користь України». За один рік отримання стипендії молодь повинна

¹ Відозва п. Ректора К.-П.Д.У. Університету до земств і кооперативів // Свято Поділля. – С.6.

² ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.14-14зв.

³ Там само. – Спр.27. – Арк.19зв., 75.

⁴ ДАКО. – Ф.Р-2798. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.134.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.274 зв., 291, 374.

⁶ Там само. – Спр.27. – Арк.108зв.-109.

⁷ Там само. – Спр.29. – Арк.127.

⁸ Університетська хроніка // Робітничка газета. – 1919. – 9 вересня. – №132. – С.2.

була відпрацювати на посадах учителів національної середньої школи 1,5 роки¹. Під час святкування першої річниці існування К-ПДУУ голова Подільської губернської народної управи оголосив постанову очолюваного ним органу про передачу ректору університету 50 тис. крб. «на організацію їдальні для студентства»².

Допомагали земці і студентам Київського державного українського університету. Так, на сесії губернської народної ради Київщини, яка відбулася влітку 1918 р., губнар управа, розглянувши звернення керівництва університету про матеріальну допомогу молоді, заснувала для вихідців з губернії, які навчалися у КНУУ (на той час заклад ще не був перетворений у державний), 10 стипендій (кожна по 700 крб. на навчальний рік). Їх виплату регулював «Статут стипендій Київського Губернського Самоврядування в Київському Українському Народнім Університеті» (на момент затвердження цього документа офіційно існувала саме така назва юридичної особи, хоча в одній із постанов того ж таки засідання губернської наруправи вживалося й інше формулювання – «Український Державний Університет»). До речі, в отриманому КДУУ примірнику статуту фігурувала вже нова юридична назва університету³, що усувало побоювання про можливі непорозуміння під час переказування коштів на виплату стипендій. За «Статутом», право на їх отримання надавалося тим студентам, які були зайняті «в культурно-наукових та культурно-громадських установах» і спеціально працювали «над вивченням Київщини», підготували і опублікували відповідні наукові праці. За кожний рік стипендіатства належало відпрацювати 1,5 роки. Перші стипендії призначалися з 1 липня по 31 грудня 1918 р. (по 350 крб. на півріччя). Їх отримували 5 осіб на історико-філологічному, 3 – на фізико-математичному і 2 – на правничому факультетах. Земство справно переказало студентам 3500 крб.⁴. Оскільки на момент прийняття цієї ухвали в структурі університету офіційно ще не було медичного факультету (він появився за законом Української держави від 5 серпня 1918 р.), керівництво закладу згодом звернулося до Київської губернської народної управи з проханням заснувати такі ж стипендії для трьох студентів-медиків. У

¹ Постанова Подільської Губ[ернської] Управи про стипендії Кам'янецького Університету // Трудова громада. – 1919. – 26 серпня. – №46. – С.8; Привітання Українському Державному Університету в день річниці 22 жовтня 1919 р. Подільська Земська Управа // Україна. – 1919. – 24 (11) жовтня. – Ч.60. – С.3.

² Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 10 вересня. – №58. – С.4.

³ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.171.

⁴ Доклади Київської Губерніальної Народної Управи Губерніальній Народній Раді сесії 1918 року. По відділу освіти. – К.: Друкарня Київ. губ. нар. управи, 1918. – С.60-61, 65.

листі зазначалося, що на медичному факультеті навчається чимало колишніх фельдшерів, які походять з бідних родин і раніше працювали у земських лікарнях Київщини¹. Також просили відкрити додатково до 10 стипендій, що виплачувались студентам трьох факультетів, ще дві, але позичково, для тих вихідців з регіону, які вирішили навчатися страхової справи². На жаль, знайти відповідь на ці звернення не вдалося.

Архівні джерела свідчать, що справу із призначенням стипендій в К-ПДУУ, попри великі складнощі, було поставлено загалом задовільно. За нашими даними, в осінньому семестрі 1918-1919 академічного року із 430 студентів державні (земські) допомоги отримували всього 12 осіб або 2,8 відсотки³. Така незначна кількість молодих людей, яким дісталася грошова допомога, явно не задовольняла керівництво закладу, і вже у листопаді 1918 р. І.І.Огієнко звернувся до Міністерства освіти й мистецтв з проханням збільшити на перше півріччя 1919 фінансового року обсяги стипендіального забезпечення, порівняно з осіннім семестром 1918 р., оскільки молодь бідуює⁴. Доводи ректора виявилися переконливими, і у наступному семестрі кількість стипендіатів зросла до 32 (відсоток підвищився до 7,4), причому 10 з них отримували допомогу впродовж двох семестрів, інші – уперше⁵. У весняному семестрі 1918-1919 навчального року стипендії виплачувались поквартально в розмірі 300 крб. (в середньому по 100 крб. на місяць). За січень-червень 1919 р. стипендіат отримував загалом 600 крб.⁶ Враховуючи індекс споживчих цін (приміром, з 20 червня по 14 липня 1919 р. ціна фунта чорного хліба зросла у 6,9 раза і досягла 45 крб.⁷), можна вважати, що така допомога насправді була мізерною. Це, власне, визнавав і ректор І.І.Огієнко, який напередодні першої річниці існування закладу публічно стверджував, що «наша університетська допомога та стипендії не такі великі, щоб студент міг цілком прожити на них»⁸.

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.167.

² Там само. – Арк.168зв.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.2зв. – 242; Спр.39. – Арк.41. (Підр. автора).

⁴ Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура. – 1935. – Кн.8. – С.522.

⁵ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.50 – 124; Спр.23. – Арк.80зв. – 257; Спр.38. – Арк.; 4зв., 5зв., 17зв.; Спр.39. – Арк.26, 28, 39, 41. (Підр. автора).

⁶ Там само. – Спр.38. – Арк.4зв., 5зв., 6зв.

⁷ Хроніка // Громада. – 1919. – 21 червня. – №41. – С.2; Хроніка // Подольский край. – 1919. – 14 юлія. – №414. – С.2; Хроніка // Подольский край. – 1919. – 15 юлія. – №415. – С.2; Хроніка // Подольский край. – 1919. – 18 юлія. – №418. – С.2.

⁸ В.Л. Рік існування Кам'янецького Університету. (Розмова з Ректором Університету п.І.Огієнком) / Л.В. // Україна. – 1919. – 22 (9) жовтня. – Ч.58. – С.2.

Дещо більшими були стипендії імені Директорії УНР, започатковані 21 жовтня 1919 р. для 10 осіб, – по 12 тис. грн. (6 тис. крб.) кожна на рік. Щомісяця такий стипендіат отримував по 1 тис. грн.¹. Тому студенти найчастіше намагалися вибороти саме цю вельми почесну, престижну і водночас найбільш вагомую за вмістом стипендію з-поміж інших в університеті. Загалом за два навчальні роки, 1918-1919 і 1919-1920, кількість стипендіатів становила 153. З них два отримували допомогу впродовж усіх чотирьох семестрів, 8 – трьох, 26 – двох і 117 – впродовж одного семестру².

У зв'язку з гіперінфляцією у 1920 р. університет домігся збільшення кількості підвищених стипендій (видавалися у першу чергу тим, у кого найскладніше соціальне становище). Місячний розмір однієї із них становив 2000 крб.³. Наприклад, у квітні 1920 р. її отримували 38 осіб, у травні-червні – вже 50⁴. У такому ж розмірі видавалися й одноразові місячні, рідше – двомісячні допомоги⁵. Однак основна частина стипендіатів отримували щомісяця значно менше: одна група – по 100 крб., інша – по 312,5 крб.⁶.

Такий диференційований підхід до стипендіального забезпечення не сприймався значною частиною студентської молоді як вияв справедливості, особливо тими, хто отримував порівняно менші суми. Не випадково, вони (студенти) досить часто вимагали відмовитися від різних типів виплат і встановити єдину стипендію, яка у 1920 р. мала б фіксований розмір 2000 крб. на місяць з одночасним наданням стипендіатам права ще й заробляти своєю фізичною працею поза університетом. Якщо ж правління закладу на це не дасть згоди, то вони пропонували підвищити виплати зі стипендії, бо «при рості дорожнечі на 2000 крб. прожити не можна»⁷. Інші джерела свідчать, що студенти неодноразово зверталися до ректора з проханням видати їм стипендію наперед на кілька місяців, щоб можна було вижити⁸. І.І.Огієнко, який щиро вболівав за поліпшення становища молоді, 15 лютого 1920 р.

¹ З університетського життя // Трудова громада. – 1919. – 8 листопада. – №16 (101). – С.4; Стипендії імені Директорії У.Н.Р. // Україна. – 1919. – 5 листопада. – Ч.82. – С.2.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.15. – Арк.1-6зв.; Спр.16. – Арк.77; Спр.17. – Арк.4зв., 6зв.; Спр.18. – Арк.242зв.; Спр.23. – Арк.4зв.-275; Спр.27. – Арк.8-10 зв.; Спр.28. – Арк.4зв., 6зв.; Спр.38. – Арк.2 – 20; Спр.39. – Арк.26, 38, 39, 41; Спр.120. – Арк.6 – 242. (Підр. автора).

³ Там само. – Спр.120. – Арк.11зв., 16 зв.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – Спр.137. – Арк.56, 74.

⁶ Там само. – Спр.120. – Арк.1, 3.

⁷ Студентське життя // Нова думка. – 1920. – Ч.III. – С.64.

⁸ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.51; Спр.137. – Арк.75-75зв., 77.

розпорядився як Головний уповноважений міністр УНР видати університету 2,4 млн крб. на стипендіальні виплати 100 студентам-незаможникам, передусім вихідцям зі Східної Галичини, які не мали матеріальної підтримки від своїх батьків через відсутність з ними будь-якого зв'язку¹. Через два дні група міністрів та їх заступників, які перебували у Кам'янці-Подільському, заслухавши відповідне внесення І.І.Огієнка, ухвалили передати правлінню університету 2,5 млн крб. для виплати стипендій і разової допомоги молоді у весняному семестрі 1919-1920 навчального року². Того ж таки дня правління закладу призначило державні стипендії кільком студентам сільськогосподарського факультету – О.Білянському, С.Лисому, М.Дмитрієвичу, А.Тустанському³. Через тиждень цей список поповнили В.Струминський, О.Филипчук, К.Повсетенко, А.Васюк, Я.Гельфман, В.Мельник (всі – природничий відділ фізико-математичного факультету), Я.Фрайфанг, М.Голубович, П.Зозуляк, Ю.Горгуля (математичний відділ того ж факультету), М.Саєвич, А.Добуш (сільськогосподарський факультет). Розподіл стипендій продовжували у наступні тижні з надходженням коштів із державного казначейства. Загалом у січні-червні 1920 р. 109 студентів отримали стипендії (переважно одномісячні) і одно-двомісячні матеріальні допомоги. Окремі з них були значними – по 3-5 тис. крб.⁴. Отже, у весняному семестрі 1919-1920 навчального року державні грошові виплати (одношестимісячні стипендії, одно-двомісячні допомоги) отримали всього 7,8 % складу студентської молоді.

Щодо студентів КДУУ, то, на жаль, архівні й інші джерела не містять достатньо документів і матеріалів, які б пролили світло на це питання. Скоріш за все, стипендії гарантовано виплачували лише в осінньому семестрі 1918-1919 навчального року (на їх виплату була закладена відповідна сума при обрахунку коштів на утримання університету впродовж першого року роботи за статтею витрат «Стипендії, допомоги студентам, утримання бурси і їдальні» – 47450 карб, для К-ПДУУ – 50 тис. карб.).⁵ Якщо не брати до уваги коштів, отриманих столичним університетом як благодійні від земства, то

¹ Огієнко І. Зазначена праця // Наша культура. – 1936. – Кн. 8-9 (17). – С.633; його ж. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. Вид. 2-е / Іван Огієнко. – Вінніпег: Тов-во «Волинь», 19689. – С.42.

² ЦДАВО України. – Ф.1131. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.21зв.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.18.

⁴ Там само. – Спр.146. – Арк.8; Спр.137. – Арк.19-19зв., 23-24, 31, 33, 41, 44, 46, 53, 66, 75, 77, 102 зв., 112; Спр.131. – Арк.33, 34, 62. (Підр. автора).

⁵ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.45зв., 46зв.

кількість стипендіатів у КДУУ восени 1918 р. становила не менше 10. При формуванні кошторису цього закладу на 1919 фінансовий рік планували 50 стипендій по 3 тис. крб. кожна. Крім того, закладались 15000 крб. на матеріальну допомогу студентству. Щоправда, усі ці кошти мали надійти не до загального, а до спеціального фонду¹. І все ж, у весняному семестрі 1918-1919 навчального року університет виплачував стипендії окремим незаможникам. Наприклад, на історико-філологічному факультеті у березні 1919 р. їх отримували І.В.Євлащенко, В.О.Грищенко (державні) і П.Коцюба (земську)². З 1 вересня 1919 по 1 січня 1920 рр., коли університет не мав державних прав і змушений був позичати кошти на виплату зарплати працівникам і на господарські потреби, у його кошторисі така стаття витрат, як стипендія і матеріальна допомога студентам, зникла зовсім³.

Для підтримки малозабезпечених в обох українських університетах заснували товариства допомоги незаможним студентам. Вони мали на меті виплачувати одноразові або постійні суми «для здешевлення життя», сприяти медичному обслуговуванню, за потреби підшукати різні види тимчасових робіт, які давали б засоби для життя, якщо це не перешкоджатиме навчальній праці. Кошти, що надавали студентам, не були безповоротними – їх оформляли як тимчасову безвідсоткову позику, яку належало погасити до завершення терміну навчання. Грошовий фонд утворювався з членських внесків (не менше 10 крб. на рік), одноразових внесків (не менше 100 крб.), а також всіляких позичок. Передбачалося, що фонд будуть поповнювати надходження від прочитаних професурою платних публічних лекцій, а також від різних концертів і вистав. Товариствами керували виборні комітети, які отримували від студентів відповідні прохання про допомогу, ухвалювали її розмір у кожному конкретному випадку, пропонували незаможникам ту чи ту платну роботу⁴.

На жаль, діяльність цих організацій не набрала великих масштабів. Так, ректор Кам'янець-Подільського університету І.І.Огієнко у жовтні 1919 р. констатував, що засноване у 1918 р. «Товариство допомоги незаможним студентам» згодом завмерло «через байдужість громадянства»⁵. Ініційована зверху схема підтримки, не прижилася передусім через бідність студентської молоді, яка мала стати основним

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.14.

² Там само. – Спр.61. – Арк.20-21.

³ Там само. – Спр.6. – Арк.130.

⁴ Там само. – Спр.109. – Арк.44-46зв.

⁵ В.Л.Рік існування Кам'янецького Університету. (Розмова з Ректором Університету п. І.Огієнком) / Л.В. – С.2.

фінансовим донором. Крім того, їй, до певної міри, відлякувало те, що отримані від організації кошти треба було з часом повертати. Вживаючи щодня, багато молодих людей не були впевнені, що завтра у них знайдуться потрібні кошти, аби погасити борг. Тому справи «Товариства» їх цікавили мало.

І все ж певну допомогу грішми чи матеріальними речами студенти отримували в разі тривалого захворювання. Таку підтримку їм надавали через молодіжні організації. Зокрема, у К-ПДУУ в структурі масової міжнаціональної ради студентських представників діяв гуманітарний відділ, на який покладалися відповідні функції. Станом на червень 1920 р. він взяв на облік і надав допомогу 67 студентам. Цьому якнайкраще посприяв Головний уповноважений уряду УНР І.І.Огієнко. Так, 4 хворим дали на лікування по 3000 крб., 2 – по 2500, 11 – по 2000, 7 – по 1500, 6 – по 1000 і 1 – 500 крб.¹. Отже, 31 молода людина отримала кошти, без яких не можна було подолати недугу. Відділ мав свій фонд, що формувався збором пожертв через підписні листки, поширювані з-поміж студентів і викладачів. Загалом вдалося зібрати 115000 крб. 70 коп., які були витрачені на допомогу незаможній молоді². З дозволу Головного уповноваженого уряду УНР студентам, які нездужали, розподілили також 122 пари штанів, 213 гімнастерок, 129 теплих сорочок і 511 пасків, які залишилися в розпорядженні гуманітарного гуртка (так називали гуманітарний відділ РСР до квітня 1920 р.) після від'їзду у середині листопада 1919 р. вищих органів української влади з Кам'янця-Подільського³.

Життєво важливим для незаможного студентства було налагодження його дешевого харчування. І якщо у КДУУ це питання так і залишилося нерозв'язане, то у Кам'янець-Подільському університеті з ним справилися. Вже восени 1918 р. при студентській бурсі відкрили невеличку їдальню, яка, проте, працювала недовго. Восени 1919 р. ректор заявив, що до цього питання необхідно повернутися знову, оскільки «студенти не мають на що жити». Головна проблема полягала в тому, що не було необхідного приміщення. Як зазначала О.М.Пащенко, міська управа пішла назустріч університету і виділила під їдальню «один із порожніх будинків на Новім Плані [район міста. – Авт.]»⁴. Уже 12 грудня 1919 р. правління університету відпустило 25 тис. крб. на організацію студентської їдальні, причому 10 тис. крб. із

¹ Студентське життя // Нова думка. – 1920. – Ч.ІІІ. – С.38.

² Там само.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.74. – Арк.26.

⁴ Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету / О.Пащенко // Наша культура. – 1936. – Кн.10 (18). – С.675.

них мали піти на безкоштовні обіди для найменш забезпеченої молоді. РСП повинна була щомісяця звітувати про витрачені гроші, які упродовж першого півріччя 1920 р. регулярно отримувала від господарського органу закладу¹. А ці кошти були невеликі. Лише у березні 1920 р. на безкоштовні і дешеві обіди незаможникам надійшло 150 тис. крб.². З цієї суми економічний відділ РСП призначив безкоштовні обіди 6 особам (4-м – на 23-30 і 2-м – на 23-27 березня), дешеві (по 50 крб.) – 59 і менш дешеві (по 75 крб.) – 12³. У квітні того ж року на утримання їдальні відпустили вже 300000 крб.⁴, що посприяло збільшенню до 11 тих студентів, які отримували безкоштовні обіди (їх кількість коливалася від 5 до 15). Були профінансовані й дешеві обіди. Їх отримали: вартістю по 50 крб. – 11, по 70–75 і по 100 крб. – 10 осіб⁵. Тоді ж, у квітні 1920 р., на потреби студентської їдальні і буфету додатково виділили ще 100000 крб.⁶. Але вже 15 липня 1920 р. правління університету змушене було заявити, що через відсутність коштів воно припиняє субсидувати студентську їдальню⁷. Основною причиною такого становища став від'їзд 8 липня 1920 р. з Кам'янця-Подільського державних структур УНР, які, власне, і фінансували заклад. Отже, з грудня 1919 по травень 1920 рр. на харчування незаможної молоді у студентській їдальні витратили 675000 крб., хоча у лютому 1920 р. загальні збори студентів просили виділити для цього 1 млн 12 тис. крб., з них 400000 крб. на вечері в університетському буфеті⁸. Іншими словами, не маючи змоги профінансувати дворазове харчування, господарський орган К-ПДУУ зумів віднайти кошти для студентських обідів у тому обсязі, на якому наполягало студентство.

Взагалі меню у їдальні було, як на той час, більш-менш задовільне. Професор В.О.Біднов, який кілька разів там обідав, писав, що «їжа була недорога й гарна, псувало враження тільки брудне приміщення». З веденням господарських справ студенти справлялися не завжди фахово, то ж траплявся дисбаланс між затраченими і вирученими коштами⁹.

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.70. – Арк.1; Спр.134. – Арк.126зв.; 3 університетського життя // Трудова громада. – 1919. – 30 грудня. – №143. – С.2.

² Університет // Наш шлях. – 1920. – 18 березня. – Ч.54. – С.4.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.70. – Арк.4.

⁴ Там само. – Спр.137. – Арк.72.

⁵ Там само. – Спр.80. – Арк.11.

⁶ Там само. – Спр.137. – Арк.63зв.

⁷ Там само. – Арк.88зв.

⁸ Студентське життя // Нова думка. – 1920. – Ч.І-ІІ. – С.63.

⁹ Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському. (Уривок із спогадів) / В.Біднов // Літературно-науковий вістник. Річник ХХVII. – Львів: З друкарні Старопіп'яйського інституту, 1928. – Т.ХСVII. – Кн.ХІ. – С.239.

Відповідно до правил прийому студенти повинні були вносити на банківські рахунки університетів відповідні кошти за право навчатися (на гуманітарних факультетах 125 крб., інших – 150 крб. щосеместру). Спочатку ці суми були посильні для більшості молоді (без попередньої оплати зарахування на 1 курс не відбувалося). Утім зростання дорожнечі життя, зокрема у столиці, серйозно позначилося на становищі студентів і підірвало їх платоспроможність. Після завершення 1918-1919 навчального року керівництво КДУУ виявило, що із 1600 хлопців і дівчат, які навчалися в університеті, лише 779 або 48,6% повністю внесли плату за право навчання¹. У К-ПДУУ також не всі студенти змогли вчасно розрахуватися за весняний семестр через об'єктивні причини. Чимало молодих людей були за межею бідності. Один із таких боржників, Іван Ардатов, 4 лютого 1919 р. так пояснював несплату передбаченої суми до початку другого півріччя: «Мої батьки – селяни, котрі халяйнують на 4 дес. поля і з цього ледве підтримують своє життя... Вони не мають ніякої змоги допомагати мені в моєму стремлінні до світа науки і добробуту цього труда. Більше мені нікому допомагати, а тому я іще раз звертаюся до пана ректора, яко кормчого всього університету, звільнити мене від плати за право вчення»². Подібних прохань було чимало в обох українських університетах.

Враховуючи таку складну ситуацію, правління КДУУ 26 січня 1919 р. змушене було констатувати, що значна кількість студентів через бідність не внесла плати за право здобувати освіту, тому, щоб якось зарадити цій проблемі, ухвалило звернутися до міністра народної освіти з пропозицією внести зміни до правил прийому і звільнити від непосильного обов'язку від 20 до 50 відсотків усього студентського контингенту³. Міністр народної освіти І.І.Огієнко, який нещодавно приступив до виконання своїх обов'язків і був добре обізнаний з подібною ситуацією у Кам'янець-Подільському університеті, розумів, що проблему треба розв'язувати оперативно, бо в іншому випадку, за чинних юридичних норм, багато молодих людей втратять статус студента. Тому він негайно відгукнувся на внесену пропозицію і провів через Міністерство народної освіти ухвалу про право українських університетів зменшувати платежі за право навчання на 20%. Трохи згодом, 5 лютого 1919 р., міністр видав наказ, за яким дозволяв звільняти від плати вже 30% загальної кількості студентів⁴,

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.144зв.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.16. – Арк.17.

³ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.43. – Арк.6.

⁴ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.187. – Арк.4; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.10.

дозволив окремим студентам скорочувати термін навчання з 4 до 3 років¹ (це могло зекономити кошти), розпорядився здешевити обіди в студентській їдальні К-ПДУУ за рахунок дотації із земських переказів².

Обидва українські університети скористалися отриманими додатковими правами і охоче пішли назустріч незаможній молоді. 15 березня 1919 р. ректор КДУУ своїм наказом звільнив від внесення відповідної плати за право навчання 51 студента різних факультетів³. Враховуючи важкі обставини родин студентів, 11 особам відтермінували внесення плати⁴. У квітні того ж року дозвіл не вносити плату за право навчатися отримали 17 студентів-медиків⁵, у травні – 1 студент природничого відділу фізико-математичного факультету⁶. Перш, ніж винести той чи інший вердикт, правління глибоко розбиралося у суті прохання, зважувало на аргументи. Це тривало і в 1920 р. Загальна кількість пільговиків, зокрема у КДУУ, становила 112 осіб⁷.

Як свідчать факти, навіть після надання такої серйозної пільги ситуація із внесенням плати суттєво не поліпшилася. Причиною було дальше погіршення платоспроможності родин студентів. Приміром, у К-ПДУУ восени 1919 р. не внесли встановленої плати за право навчання аж 320 осіб⁸. Зі студентами проводили відповідну роботу. Так, місцева газета «Трудова громада» часто вміщувала звернення керівництва закладу, де категорично наголошувалося, що усі ті особи, які не внесли плати за отримані освітні послуги у 1-3 семестрах, будуть відраховані зі складу студентів, якщо не погасять заборгованість до 20 грудня 1919 р.⁹. Ситуація була настільки загрозлива, що 23 грудня 1919 р. для її обговорення скликали спеціальне засідання правління університету. Врахувавши важке фінансове становище К-ПДУУ, особливо неможливість вчасно виплатити зарплату працівникам, господарський орган ухвалив відрахувати усіх боржників зі складу студентів. Однак їм дозволили поновитися у попередньому статусі за умови, що вони внесуть заборговані суми¹⁰. Відповідне роз'яснення помістили у пресі¹¹. На нашу думку, строгість правління закладу була все-таки позірною,

¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.175. – Арк.8.

² Там само. – Спр.178. – Арк.8.

³ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.70. – Арк.1-29. (Підр. автора).

⁴ Там само. – Спр.50. – Арк.1-14. (Підр. автора).

⁵ Там само. – Арк.15.

⁶ Там само. – Спр.70. – Арк.33.

⁷ Там само. – Спр.177. – Арк.1 – 4, 6. (Підр. автора).

⁸ ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.11.

⁹ Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 9 грудня. – №126. – С.2.

¹⁰ ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.11.

¹¹ З університетського життя // Трудова громада. – 1919. – 30 грудня. – №413. – С.2.

бо реально позбавитись 23% контингенту студентів, у яких бачили творців майбутнього України, ніхто насправді не збирався.

У весняному семестрі ситуація з неплатежами студентів ще більше ускладнилася: боржниками виявилися аж 972 особи (понад 2/3 складу студентів). І це при тому, що, попри гіперінфляцію, номінальний ріст стипендіальних виплат, плата за право навчання залишалася незмінною упродовж 1918-1920 рр.¹. Якщо врахувати, що 30% молоді законно не платили за своє перебування в закладі, то з надходженням коштів вимальовується зовсім гнітюча картина: на банківський рахунок університету майже перестали надходити платежі від студентської молоді. Це питання змушене було обговорити правління закладу 3 березня 1920 р. Зваживши на об'єктивні причини, які перешкоджали виконанню фінансових зобов'язань перед К-ПДУУ, керівний господарський орган виніс виважену ухвалу: «Рахуючи, що студенти університету не внесли платні як за великої дорожнечі, так і за того, що м. Кам'янець знаходиться за фронтом, продовжити строк внесення платні за право навчання в весінньому семестрі до слідуючого семестру»². Зроблений крок назустріч молоді виявився своєчасним. По-перше, він заспокоїв студентів, по-друге, вони з більшою увагою поставилися до навчально-виховного процесу і нарешті, по-третє, на кінець березня 1920 р. ситуацію вдалося переламати (за архівним джерелом, за січень-березень плату за право навчання внесли 517 осіб³). З цього випливає, що молодь, хоч і з запізненням, все ж таки розрахувалася за осінній семестр. У цьому їй посприяли, цілком ймовірно, не лише рідні, а й ті мізерні заробітки, які вдавалося знайти у місті.

Рятуючись від голоду, холоду і хвороб, а також намагаючись покрити борги перед університетом, студентство, особливо те, яке не отримувало стипендій і не мало підтримки з рідних місць, змушене було, за спостереженням Д.І.Дорошенка, «заробляти собі на життя службою по державних, земських та громадських інституціях у Кам'янці»⁴. Це стосувалося січня-квітня 1919 р., коли в університеті нараховувалося всього 400 юнаків і дівчат. Влітку вони займалися репетиторством з випускниками середніх шкіл, які мали складати вступні іспити до вищих шкіл⁵. З ростом контингенту студентів знайти роботу ставало

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.38; Спр.4. – Арк.42 зв.; Спр.133. – Арк.34.

² Там само. – Спр.5. – Арк.12.

³ Там само. – Оп.2. – Спр.41. – Арк.108. (Підр. автора).

⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920) Вид. 2-е / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. – С.415.

⁵ Студент Кам'янецького Університету ... // Визволення. – 1919. – 8 липня. – №41. – С.1.

дедалі важче. Щоправда, влітку-восени 1919 р., коли Кам'янець-Подільський виконував роль тимчасового державно-політичного центру УНР і сюди перебазувалися усі органи державної влади і управління, проводи політичних партій, молоді люди з середньою освітою чи двома зарахованими семестрами університету були потрібні для виконання нескладних функцій на різних посадах, зокрема у міністерствах, управліннях тощо. Після того, як у середині листопада 1919 р. з міста виїхали Директорія, уряд, військові частини, центральні проводи політичних структур, знайти роботу стало набагато складніше.

Відтак молодь К-ПДУУ згуртувалася у Студентську трудову артіль, яка у березні 1920 р. нараховувала 50 осіб. Артільники виконували певні платні роботи в університеті – рубали дрова, збивали з тротуарів лід, обслуговували Господарсоюз тощо¹. (Подібне молодіжне об'єднання існувало і у КДУУ. До його складу у жовтні 1918 р. входило 30 студентів²). Згодом функції СТА ускладнились. Так, у лютому 1920 р. у дворі закладу вона відкрила шевську майстерню, яка за помірну плату обслуговувала не лише студентів, а й працівників університету, міщан³. Зростання обсягу робіт за більшою кількістю напрямів діяльності призвело до структуризації артілі, у якій запрацювали 6 відділів: шевський, із господарського обслуговування університету, польових робіт, рубання дров, забезпечення приватних помешкань льодом і виконання різноманітних технічних завдань в університетській літографії⁴. Отже, члени СТА виконували переважно некваліфіковану роботу.

Дбаючи про збільшення своїх рядів, а отже і кількості студентів, які могли отримати заробіток і засоби до життя, артіль проводила різні інформаційні заходи, зокрема використовувала пресу. 20 березня 1920 р. газета «Наш шлях» помістила її відозву такого змісту: «100000 крб. мала заробітку Студентська трудова артіль на протязі одного місяця. Безробітні товариші-студенти! Не ловіть журавля в небі, не покладайтесь на [державні] допомоги та стипендії, берітесь за працю! Записуйтесь в члени Студентської трудової артілі»⁵.

Наприкінці 1919 р. в університеті запрацював юридично оформлений ще 1918 року кооператив «Самодопомога». Спочатку цю ідею підтримали лише 30 осіб. Зібравши всього 1600 крб. кооперативного фонду з відносно невеликих пайових внесків (20 крб.)⁶, організатори

¹ Студентське життя // Нова думка. – 1920. – Ч.І-ІІ. – С.65.

² ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.81.

³ Хроніка // Наш шлях. – 1920. – 21 лютого. – Ч.35. – С.2.

⁴ Університет // Наш шлях. – 1920. – 19 березня. – Ч.55. – С.4.

⁵ Університет // Наш шлях. – 1920. – 18 березня. – Ч.54. – С.4.

⁶ З студентського життя // Наш шлях. – 1920. – 28 січня. – Ч.15. – С.4.

не змогли відразу налагодити значну роботу. Щоб мати більші фінансові можливості для кооперативної діяльності, довелося підвищити розмір індивідуального паю до 100 крб. То ж на середину грудня 1919 р. у розпорядженні «Самодопомоги» було вже 5000 крб. На цю суму придбали харчові продукти і промислові товари, які реалізовували через кооперативну крамницю (адміністрація університету дозволила розмістити її в одному зі своїх технічних приміщень). Станом на 25 лютого 1920 р. активи кооперативу оцінювались на суму, за одними даними, 529659 крб. 20 коп.¹, за іншими, – 595802 крб. 16 коп.². На той час пайовиками стали 270 осіб³. «Самодопомога» обслуговувала близько 1 тис. споживачів⁴. У її крамниці реалізовували такі вкрай потрібні населенню товари, як пшеничне і житнє борошно, сало, сіль, цукор, оселедці, тютюн, різне насіння для городництва, мило, гас, нитки, папір тощо⁵. Для харчування студентів кооператив відкрив буфет⁶.

У перспективних планах була дворічна оренда одного із поміщицьких маєтків Кам'янецьчини, власник якого зник невідомо куди⁷. Наразі землю можна було взяти під городи і в університеті. На це наважилися студенти сільськогосподарського факультету. На їх прохання правління виділило 5 дес. (44 городи). Ректор вважав, що цю землю повинні обробляти самі студенти, за свої власні кошти. Заклад готовий був надати їм безкоштовно інвентар (коні, плуг, борони), але під керівництвом приват-доцента В.П.Храневича. Отримані доходи мали йти «на допомогу студентам, які приложили свій труд». Проте обігових коштів молодь не мала. Як доповідав у червні 1920 р. І.І.Огієнко, «студентське поле зорано і засіяно коштами, силами і насінням університету з витратою 1,5 млн крб. замість [передбачуваних] 95 тис. крб.». Більшість студентів не змогла ні прямо, ні опосередковано обробляти землю, тому, як з'ясувалося згодом, без погодження з керівництвом закладу, незаконно передали право на користування городами стороннім особам, причому за ринковими цінами. Легковажність і невміння господарювати на землі призвели до того, що університет зазнав великих фінансових збитків. Через це рада професорів К-ПДУУ змушена була створити спеціальну комісію для проведення ревізії земельного господарства⁸.

¹ Студентське життя // Нова думка. – 1920. – Ч.І-ІІ. – С.65.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.40зв.

³ Там само. – Арк.25-82. (Підр. автора).

⁴ Там само. – Арк. 40зв.

⁵ Там само. – Спр.70. – Арк.9.

⁶ Кооперативне життя // Наш шлях. – 1920. – 8 лютого. – Ч.24. – С.2.

⁷ Університет // Наш шлях. – 1920. – 19 березня. – Ч.55. – С.4.

⁸ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.29-29зв.; Спр.108. – Арк.15; Спр.113. – Арк. 63зв.-64.

12 червня 1920 р. рада сільськогосподарського факультету зобов'язала студентів, що займалися городництвом на університетській землі, повернути закладу кошти, затрачені на обробіток їх городів¹. Сума, про яку йшлося, – 1,5 млн крб., як на ті часи, була для молоді цілком непосильною. Віднайти документи, які б засвідчили фінал цього конфлікту, на жаль, не вдалося. Відомо лишень, що «городники» провели 2 липня 1920 р. свої збори, протокол яких зачитали 10 липня на засіданні ради сільськогосподарського факультету. Очевидно, зібрання не погодилося з пропозиціями студентів, тому вирішили «у справі витрачення Університетом на студентський город сум додержуватись постанов перших зборів студентів [йдеться про їх зобов'язання обробляти землю за власні кошти. – Авт.]»². Утім наступного дня в місто увійшло радянське військо, влада перейшла до ревкому, який почав запровадити усім життям до 18 вересня 1920 р. З університетського господарства він безкоштовно вилучив продукти на суму 1 млн. крб.³. Питання про борги студентів за обробіток землі більше ніхто не піднімав.

Робота із залучення студентів до трудової діяльності для виживання загалом дала позитивні результати, хоча проблема як така не була знята. Молодь важко переживала життєві незгоди, пов'язані з матеріальною скрутою, боляче і часто з безнадією реагувала на них. «Більшість з нас, – писали з глибоким песимізмом 39 студентів сільськогосподарського факультету своєму деканові 24 березня 1920 р., – очікує тільки кращої погоди, щоби на манівці рушити до родинних або інших місць, де вимоги до життя будуть більш терпимі, [ніж у Кам'янці-Подільському]. Частина, передусім товариші-галичани, ... не маючи вороття до родинного гнізда, буде мусіла залишити навчання і йти на щоденний фізичний заробіток шматка хліба ради. Залишиться тільки невеличкий відсоток кам'янчан і студентів – дооколочних [із околиць. – Авт.], заможних священників і селян, які мають змогу забезпечити своїх дітей перед голодовкою»⁴. Щоб уникнути такого песимістичного сценарію, молодь просила надати їй в університеті різну роботу. Вона пропонувала призначати на посади технічних і допоміжних працівників винятково студентів-незаможників, а до обробітку університетської землі залучати лише студентів з оплатою праці як поденним робітникам. Молоді люди також просили адміністрацію посприяти їм у найманні на роботу в різних кооперативних об'єднаннях, таких, як Господарсоюз, Споживсоюз, Союзбанк,

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.70.

² Там само. – Арк.77.

³ Там само. – Спр.36. – Арк.34.

⁴ Там само. – Спр.72. – Арк.44.

а також в губернській і кам'янецькій повітовій управах, різних видавництвах тощо¹. Це був своєрідний крик душі обездолених молодих людей, які дуже бажали здобути національну вищу освіту, утім не мали простих щоденних харчів для елементарного існування.

Найважче було вихідцям з Галичини, у яких не було жодного зв'язку з рідними, що залишилися по той бік Збруча. Щоб якось послабити гіркоту їх становища, І.І.Огієнко видав їм напередодні Великодня 1920 р. 200 тис. крб. для розговин, взяв у них безпосередню участь і морально підтримав галицьку українську молодь². Звісно, такою матеріальною допомогою понад 100 молодих людей не можна було надовго поліпшити їх соціальний настрій, однак виявлену турботу вони оцінили високо.

Влітку 1920 р. з появою городньої продукції ситуація із харчуванням студентів трохи поліпшилася, утім вже восени, коли розкладка вимела із селянських комор значну кількість врожаю, що негативно позначилося на постачанні міста, вона змінилася на гірше. Про це відверто заявив 22 жовтня, під час відзначення другої річниці існування університету, член РСП Олійник. Віддаючи належне старанням професури у навчанні молоді, він водночас стверджував, що «важкі умови державного життя [мались на увазі польське адміністрування на території Поділля і радянський режим. – Авт.], а особливо економічний занепадок краю гальмували працю студентства і безжалісно розбивали його сили. Кращі молоді сили студентство розпоршує в боротьбі за шматок хліба. Матеріальна скрута його досягла апогею»³.

До кінця року чимало університетської молоді відчула, що гірші часи ще не завершилися. 14 грудня 1920 р. Раднароком УССР ухвалив декрет про навчально-трудова повинність студентів старших курсів. Для них встановили жорсткі терміни виконання навчальних планів (третьокурсникам – до 1 жовтня 1921 р.). Тобто дисципліни, які мали вивчатись упродовж трьох семестрів, належало засвоїти за 9 місяців. А це вимагало «інтенсифікації і покращення методів роботи». Відповідальність за порушення вимог декрету була такою ж, як і у мілітаризованих вишах. Як винагороду студенти мали отримувати підвищений натуральний пайок і місячне грошове забезпечення в

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.44зв.

² Великдень в Кам'янецькому Університеті // Наш шлях. – 1920. – 17 квітня. – Ч.75. – С.3; Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура. – 1936. – Кн. 8 – 9 (17). – С.635.

³ К празднованию 2-х лет[него] юбилея Каменецкого Украинского Государственного Университета // Подольский край. – 1920. – 27 октября. – №598. – С.2.

розмірі 6400 радянських рублів¹. Часу на заробітки вже не було, бо він витрачався на надзусилля з освоєння навчальних програм за скороченим терміном.

Передбачені стимули до більш інтенсивної навчальної праці залишилися на папері. У реальному житті все виглядало по-іншому. У лютому 1921 р. комісар А.Волянський доповідав наркомові освіти, що заклад «матеріально зовсім не забезпечений. Служачі незадоволені, утримання немає з грудня, праця проводиться в неопалюваних помешканнях». Тому представник радянської влади в університеті просив надати кредит в розмірі 10 млн. руб.² Із 2051 студента заняття відвідували всього 575 або 28,0%³. З весни 1921 р. усі, хто працював і навчався в закладі, змушені були виконувати фізичну повинність: викладачам належало щотижня відпрацьовувати у весняно-літній період 9-18 годин, студентам – 8⁴. Платою за фізичну працю були харчі в їдальні. Як згадувала С.Ф.Русова, «давали з загальної їдальні обід і вечерю... Харч був жажливий: мамалига та фасоль, фасоль та мамалига, мікроскопічний кусочок м'яса раз на тиждень плавав у темній, брудній водянній юшці. А бруд, а сморід у тій їдальні! Проте мусіли брати й це»⁵.

Великою проблемою, яку доводилось переборювати студентству, були епідемії тифу, холери, різні інфекційні та простудні захворювання. У К-ПДУУ університетський лікар К.Г.Солуха вже з кінця 1918 р. напружено працював, аби повернути молоді здоров'я. Не всім встигали надати потрібну допомогу – станом на 1 липня 1920 р. 12 юнаків і дівчат померли від хвороб⁶. Студентів, які лікувалися в шпиталях чи за місцем проживання, відвідували їх товариші з гуманітарного гуртка. За даними, опублікованими у червні 1920 р., вони опікувалися 67 хворими студентами. Частина з них довелося доставити до міської лікарні. 21 хворому вручили подарунки на Різдво Христове, 25 – на Водохреща. Частина хворих не отримала гостинців, оскільки на це забракло коштів. На жаль, багато підписних листків, які запускали в середовище молоді і населення міста, поверталися до гуртка пустими. У січні 1920 р. вдалося заколядувати 9 тис. крб. Загалом же на весь період діяльності (до літа 1920 р.) гуртківці

¹ ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.16.

² Там само. – Арк.5зв.

³ Там само. – Спр.5. – Арк.57, 59.

⁴ Там само. – Спр.3. – Арк.31.

⁵ Русова С. Мої спомини / Софія Русова. – Львів: Видавн. кооперативна «Хортиця», 1937; К.: Україна-ВІТА, 1996. – С.173.

⁶ ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.58.

мобілізували 115 тис. крб., 91,3% яких потратили на гуманітарні цілі, включаючи і придбання ліків для хворих товаришів¹. Допомогу грішми і натурою надавали у першу чергу тим, хто перебував у найбільш важкому стані. Одним із таких бідолах був Іван Карван, якого хвороба підстергла двічі. Про причини цього він наприкінці грудня 1919 р. розповів таке: «Захворівши вже вдруге (перший раз сипним, а тепер поворотним тифом) і витративши всі гроші, прошу про допомогу. Другим разом захворів я через те, що не мав у що тепло одягнутися, ні взутись». Щоб не захворіти втретє, він просив раду гуманітарного гуртка допомогти йому одягом – по одній парі теплої і звичайної білизни та рушником².

Молодь отримувала й іншу допомогу. Так, зібрані кошти від концерту з нагоди відкриття К-ПДУУ в розмірі 505 карб. 95 коп. місцева «Просвіта» передала університету з тим, щоб «найбідніші студенти одержали друковані книжки [курси лекцій викладачів. – Авт.] безплатно»³. 10 лютого 1919 р. адміністрація Державного драматичного театру в Києві виділила для бідних студентів Київського державного українського університету 25 місць безкоштовно на свої вистави⁴. Утім таких благодійних кроків для молоді було вкрай обмаль.

Попри складні соціально-економічні умови життя, студенти виживали, поєднували навчальну і фізичну працю, просувалися до мети.

Отже, студентська молодь державних українських університетів представляла переважно незалежні соціальні верстви, мала загалом погане матеріальне забезпечення. Велика частина їх потребувала серйозної державної, громадської і приватної допомоги (стипендій, одноразових грошових виплат тощо), дешевого житла і харчування. Більш результативно цю роботу організували у К-ПДУУ. Загалом державні й земські стипендії тут отримували майже 8% студентів. Закінчилася невдачею спроба надати грошові позики через товариства допомоги незаможним студентам. Іногородня молодь наймала житло або мешкала у студентських бурсах. У К-ПДУУ для дешевого харчування студентів відкрили їдальню, у якій були обіди безкоштовні і зі знижками для найбідніших.

Із-за низьких доходів родин студентів і воєнно-політичних подій частина молоді вносила плату за право навчання невчасно. Майже

¹ Студентське життя // Нова думка. – 1920. – Ч.ІІІ. – С.38.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.126. – Арк.10.

³ Там само. – Арк.15.

⁴ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.61. – Арк.15.

третина студентського контингенту була звільнена від внесення такого платежу. Більша частина студентів-незаможників здобувала собі засоби до життя щоденною працею в різних інституціях і приватному секторі. Цьому сприяли, зокрема, студентські трудові артілі, кооператив «Самодопомога». Частина молоді зайнялася городництвом, але очікуваного економічного ефекту це не дало. Радянська влада запровадила обов'язкову фізичну повинність, за виконання якої студентам видавали в університетській їдальні харчі.

Молодь часто хворіла (майже 5% особового складу). Нездужуючими опікувалося студентське самоврядування. Через невчасну і недостатню медичну допомогу 12 юнаків і дівчат К-ПДУУ пішли з життя так і не досягнувши своєї мрії – стати фахівцем, потрібним країні і народу.

* * *

У дуже складних умовах життя країни державні українські університети докладали значних зусиль для якісного забезпечення навчального процесу: створювали кабінети, лабораторії і музеї, обладнували їх необхідним приладдям і устаткуванням, яке закупляли у різних містах країни і в зарубіжних країнах, збільшували навчальні площі через оренду і придбання у користування будинків. Найскладніше ці питання розв'язувалися в Київському ДУУ, який з весняного семестру 1918 – 1919 навчального року повністю послуговувався кабінетно-лабораторною і клінічною базою університету св.Володимира. Організацією навчального процесу займалися безпосередньо канцелярії факультетів, хоча чимало питань (тривалість занять і семестру, перенесення частини навчального плану з одного півріччя в інше, контроль за дотриманням правил організації навчального процесу, зміна шкали оцінювання знань тощо) були прерогативою керівних органів.

Високий і достатній рівень підготовки науково-педагогічні кадри демонстрували на вступних лекціях. За незначним винятком, навчання велося українською мовою, що відповідало чинному законодавству. Знати державну мову повинні були всі учасники навчального процесу, зокрема студенти. Для встановлення рівня володіння нею у 1919 р. запровадили відповідний вступний іспит. Він став бар'єром для тих абітурієнтів не українців, які не знали державної мови, давав підстави зараховувати на навчання лише тих, хто розумів мову викладання і міг опрацювати україномовну навчальну літературу, засвоїти на належному рівні як українознавчі, так і інші дисципліни, успішно

скласти колоквиуми й іспити, пройти практики і отримати перевід на вищий курс.

Попри нищівну економічну й фінансову кризу, вперше в світовій університетській практиці ДУУ готували україномовні підручники і посібники з усіх навчальних дисциплін різних спеціальностей. Цей прорив забезпечив Кам'янець–Подільський університет, у якому віднайшли фінансові можливості і на високому рівні організували науково–методичну працю професорсько–викладацької корпорації. До послуг студентів було щонайменше 25 опублікованих лекційних курсів і підручників (посібників), які сприяли належному цілісному вивченню конкретних дисциплін навчальних планів. Ще понад десяток україномовних видань викладачів університету використовувалися як посібники для засвоєння окремих розділів і тем навчальних програм. Видавничі плани університетів перевищували їх фінансові можливості, тож частина рукописів так і не була опублікована, що не сприяло повнішому навчально–методичному забезпеченню праці викладачів і студентів. Київський ДУУ такої літератури не друкував через політичні причини.

Крім навчальної роботи, молоді держуніверситети організували активне науково–дослідне життя, що узгоджувалося з практикою європейських і російських університетів. У столичному університеті понад 20 професорів і приват–доцентів входили на громадських засадах до складу Українського наукового товариства (1907–1921 рр.), універсальної організації українських вчених різних напрямів, успішно працювали у його секціях. Окремі вчені взяли активну участь у виробленні законопроекту про заснування Української Академії наук, у 1918–1919 рр. стали академіками. Членство у двох авторитетних, широко визнаних національних наукових структурах значної кількості науково–педагогічних працівників КДУУ зняло з порядку денного питання про створення у закладі свого, менш потужного об'єднання вчених. Працюючи за науково–дослідними програмами УНТ і УАН, вони розробляли різні наукові проекти, готували до друку свої наукові праці (найчастіше статті, рідше – монографії). Послугуючись скромними видавничими можливостями обох наукових об'єднань, зуміли опублікувати порівняно невелику кількість робіт (понад 10). Молоді вчені відшукували можливості друкуватися в освітянському журналі. В структурі УАН представники КДУУ очолювали кілька комісій з підготовки словників (української мови, історико–географічного, правничо–термінологічного) і видання пам'яток мови, письменства й історії, а також дві секції. Керівництву

українського університету в Києві не вдалося реалізувати дуже потрібні наукові проекти під назвою «Вісник Київського державного українського університету» (до нього подали свої матеріали 13 авторів) і збірник наукових праць правничого факультету на честь М.І.Туган-Барановського.

У Кам'янці-Подільському, де до відкриття вищого навчального закладу існували два нечисельні наукові об'єднання, вчені К-ПДУУ зуміли організувати своє Наукове товариство, яке запрацювало навесні 1919 р, але найбільшу діяльність розгорнуло з початком другого академічного року (розробило і ухвалило свій статут, утворило дві секції і їх керівні органи, регулярно проводило відкриті засідання секцій, вміщувало у місцевій пресі короткі звіти про свою діяльність тощо). Члени НТ готували до друку наукові праці – частину з них вмістили «Записки Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (Т.ІІ). Розпочали підготовку ще семи томів цього видання, з яких віддрукували лише один, але не зшили через воєнно-політичні причини. Виконуючи замовлення різних структур УНР, вчені підготували й опублікували низку наукових і науково-популярних брошур, довідників, а також підручників і посібників для учнів загальноосвітньої школи і абітурієнтів, рецензували підручники для професійних шкіл, які належало перекласти українською.

Студенти ДУУ створювали під керівництвом наставників свої наукові гуртки, у яких реалізовували прагнення поглибити знання з різних галузей знань через підготовку і обговорення рефератів на різні теми, екскурсійну і бібліографічну діяльність. Окремі студенти-науковці друкували свої праці у різних журналах, що видавалися в університеті й місті. Найбільшим організаційним досягненням високоінтелектуальної частини молоді, яка тягнулася до активної науково – дослідної роботи, стало заснування Наукового студентського товариства – першого в українських університетах, яке брало приклад з аналогічної структури, створеної професорсько-викладацькою корпорацією К-ПДУУ.

Економічна криза 1914-1920 рр. призвела до великого скорочення внутрішнього ринку промислових і сільськогосподарських продуктів, супроводжувалася інфляційними процесами, які вкрай негативно впливали на існування людей. Різке погіршення продовольчого становища громадян України було пов'язане також з грабіжницькою діяльністю окупаційних військово-політичних режимів. Українська держава своєю політикою намагалася підтримати працівників університетської освіти, кілька разів підвищувала їм розмір окладів,

встановлювала надбавки до ставок, різні грошові допомоги, індексувала заробітну плату відповідно до інфляції. Грошову допомогу професорсько-викладацькій корпорації К-ПДУУ надавало подільське губернське земство. Ці заходи, попри їх безперечну важливість, поліпшували становище працівників лише на короткий час, переважно не забезпечували не те що вищої якості життя, а елементарного прожиткового мінімуму. В умовах гострої продовольчої кризи науково-педагогічні, навчально-допоміжні і технічні працівники ДУУ харчувалися нижче фізіологічних потреб, споживали сурогати, голодували. Через дефіцит коштів, спричинений втратою державного фінансування та іншими обставинами, працівники КДУУ не завжди вчасно отримували зарплату і доплати, пов'язані з гіперінфляцією, що ставило їх на межу існування. Для поліпшення свого продовольчого становища професорсько-викладацька корпорація, інші категорії працівників Кам'янець-Подільського державного українського університету у вільний від роботи час займалися городництвом, мали можливість купляти за нижчими від ринкових цінами сільгосп-продукти, вирощені в університетському земельному господарстві. Нового одягу і взуття вони придбати не могли через недоступність цих товарів на ринку, доношували все те, що було придбане ще до війни. За незначним винятком (у Кам'янці-Подільському знайшлося кілька службових квартир), в абсолютній більшості випадків іногородні науково-педагогічні працівники, одинокі і сімейні, наймали елементарне житло без електричного освітлення, а в холодний період без опалення через дороговизну дров, хворіли, іноді помирали через епідемію тифу, інші захворювання. Намагаючись вижити за дуже складних соціально-економічних умов, значна кількість професорів, приват-доцентів і асистентів шукали підробітку в різних закладах, переважно освітянських, у такий спосіб збільшували сімейні доходи, що позитивно позначалося на виконанні ними основних посадових обов'язків.

У ще складнішому становищі перебувало студентство державних українських університетів. Іногородній молоді керівництво закладів за підтримки міських самоврядувань влаштувало студентські бурси, які, проте, діяли не тривалий час. Незначна частина молоді отримувала державні, громадські (регіональні) та іменні (приватні) стипендії, різні грошові допомоги, які загалом не задовольняли щоденних потреб. У К-ПДУУ за сприяння міської влади і губернського земства запрацювала студентська їдальня, яка обслуговувала усіх, а незначній частині молоді надавала обіди безкоштовно або за зниженими цінами. Для

матеріальної підтримки майбутніх фахівців звернувшись створили товариства допомоги незаможним студентам, утім їх реальне значення виявилось мізерним. У К-ПДУУ ефективно працював гуманітарний відділ ради студентських представників, який розподіляв між хворими студентами кошти і матеріальні цінності, отримані від державних структур і громадських пожертв. Більшість молоді, яка знаходилася за межею бідності, з об'єктивних причин не могла вносити до університетської каси плату за право навчання. Щоб не зламати долі неплатоспроможних молодих людей, освітнє відомство здешевило обіди в студіальні, зменшило їм майже на третину обов'язкові платежі. Звільнення від виконання цього своєрідного податку проводило в кожному конкретному випадку керівництво ДУУ.

Для виживання у міському середовищі іногородна частина студентства, яка походила здебільшого з сільської місцевості, змушена була шукати різні заробітки (переважно фізичною працею) у державному, громадському і приватному секторах. Важливу роль в організації працевлаштування відігравали студентські трудові артілі обох українських держуніверситетів, кооператив «Самодопомога» Кам'янець-Подільського ДУУ. Але задовольнити попит усієї молоді на оплачувану працю вони не могли. Студенти-аграрники обробляли частину університетської землі, утім отримати очікуваного економічного результату не змогли через низку об'єктивних і суб'єктивних причин. Фізична праця, забираючи значну частину робочого дня і даючи певний матеріальний ефект, перешкоджала основній масі студентства більше віддаватися навчанню. Несистематичне низькокалорійне харчування, відсутність сезонного одягу, холод, епідемії тощо негативно впливали на здоров'я молоді – частина її хворіла, потрапляла до шпиталів, під опіку гуманітарного гуртка РСР. Понад десять із них пішли з життя, так і не досягнувши життєвої мети. Окремі юнаки і дівчата покидали навчання, не маючи змоги матеріально утримувати себе в дороговому місті.

РОЗДІЛ VI

Українські університети – опора національного державотворення і рушії освітньо-культурного відродження країни (1917 – 1920 рр.)

6.1. Участь викладачів і студентів у державно-політичному житті й збройному захисті української держави

Патріотичність науково-педагогічних працівників і студентів українських університетів, їх відданість національному відродженню чи не найбільше виявилася під час державного будівництва і збройної боротьби за збереження своєї державності.

Уже в добу Української Центральної Ради представники професорсько – викладацької корпорації КНУУ були запрошені на різні державні посади і виконували покладені на них функції державних службовців високого рангу, в міру своїх професійних знань і життєвого досвіду сприяли успішній роботі різних підрозділів державного управління. Так, професор І.М.Ганицький, не залишаючи посади ректора університету, з листопада 1917 р. за сумісництвом працював товаришем Генерального секретаря торгу і промисловості (з січня 1918 р. – товаришем міністра торгу і промисловості), брав участь у засіданнях Генерального секретаріату 13 і 23 листопада, 23 і 26 грудня 1917 р., 2 і 8 січня 1918 р., а також Ради Народних Міністрів УНР – 14, 17 і 21 березня, 8 і 15 квітня 1918 р.¹

І.М.Ганицький також входив до складу української комісії з вироблення п'яти торговельних договорів з Центральними державами, які були укладені в липні 1918 р.² У згаданому Генеральному

¹ Див.: Українська Центральна Рада: док. і матеріали. У 2 т. / [Упоряд.: В.Ф.Верстюк (керівн.), О.Д.Бойко, Ю.М.Гамрецький та ін.]. – К.: Наук. думка, 1997. – Т.1. – С.434, 472; Т.2. – С.64, 68, 84, 97, 201, 210, 220, 256, 279.

² Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. / Дмитро Дорошенко. – Ужгород, 1930; Нью – Йорк, 1954. – Т.ІІ: Українська Гетьманська держава 1918 року. – С.292–293.

секретарстві в.о.директора департаменту був призначений приват – доцент КНУУ П.К.Пилипчук¹. Згодом він очолив Міністерство шляхів в уряді УНР².

Професор М.І.Туган-Барановський з 8 вересня по 14 грудня 1917 р. очолював Генеральне секретарство фінансів, виконував обов'язки Генерального секретаря торгу і промисловості³.

У Генеральному секретарстві освітніх справ (Міністерстві народної освіти) приват–доцент українського університету Ф.П.Сушицький восени 1917 р. очолив департамент вищих і середніх шкіл⁴. Його колега, професор К.В.Широцький, у тому ж секретарстві був завідувачем спочатку художньо-промислового відділу, а згодом секції охорони пам'яток старовини й мистецтва⁵. Приват–доцент О.С.Грушевський, очолював бібліотечно-архівний відділ департаменту мистецтв Генерального секретарства освітніх справ (Міністерства освіти УНР), входив до складу бібліотечної секції Архівно-бібліотечного відділу Головного управління в справах мистецтва та національної культури, а також до Тимчасової комісії із заснування Національної бібліотеки України⁶. Приват-доцент І.І.Огієнко з грудня 1917 р. став членом Шкільної ради, яка діяла при тому ж Генеральному секретарстві⁷. У січні 1918 р.

¹ Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. / Дмитро Дорошенко. – Ужгород, 1930; Нью – Йорк, 1954. – Т.ІІ: Українська Гетьманська держава 1918 року. – С.394.

² Верстюк В.Ф. Передмова / В.Ф.Верстюк // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад, 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали: у 2 т., 3 ч. / [Упоряд. В.Верстюк (керівн.) та ін.] – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Т.1. – С.8.

³ Горкіна Л. Академік Михайло Туган – Барановський / Л.Горкіна // Київська старовина. – К., 1998. – №6 (324). – С.112.

⁴ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.6.

⁵ Довідник з історії України: у 3 т. / [за ред. І.З.Підкови, Р.М.Шуста]. – К.: Генеза, 1999. – Т.3. – С.627.

⁶ Матяш І. Перший голова бібліотечно – архівного відділу (до 120 – ліття від дня народження О.С.Грушевського) / Ірина Матяш // Студії з архівної справи та документознавства. Study on the archives and records sciences; [редкол.: Ляхощкий В.П. (гол. ред.), Матяш І.В. (заст. гол. ред.), Марченко Н.П. (відп. секретар), Боряк Г.В. та ін.]; Гол. Архівне упр. при Каб. Мін. Укр., Укр. держ. наук.-досл. ін-т арх. справи та документознавства. – К., 1997. –Т.П. – С.106; Українські архівісти (XIX–XX ст.): біобібліограф. довідн. / Держ. ком-т архівів Укр.; Укр. наук.-досл. ін-т арх. справи та документознавства; [упоряд.: І.В.Матяш (керівн.), С.Л.Зворський, Л.Ф.Приходько та ін.]. – К., 2007. – С.172; Видатні діячі науки і культури Києва в історико – краєзнавчому русі України: біограф. довідн. / [Відп. ред. В.О.Горбик]; Ін-т іст. Укр. НАН Укр., Укр. тов.-во охорони пам'яток іст. та культ. Укр., Центр пам'яткознавства НАНУ та УТОПСК. – К., 2005. – Ч.1. –С.163.

⁷ Ляхощкий В.П. Просвітитель. Видавничо–редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Огієнка) / В.П.Ляхощкий. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – С.31.

професор М.П.Василенко був обраний членом колегії Генерального суду УНР¹.

За гетьманщини Міністерство культів очолив професор КНУУ та університету св. Володимира В.В.Зіньківський, який був прихильником оновлення церковного життя на строго євангельських основах. До створеного міністром Вченого комітету, завданням якого було давати роз'яснення з різних аспектів культурно-просвітницьких питань церковного життя, увійшли колеги В.В.Зіньківського по народному університету (згодом – Київському державному українському університету) – професори Ф.І.Міщенко і О.М.Лук'яненко². Головою Ради Міністрів, а згодом Міністром освіти й мистецтва Української держави гетьман призначив професора М.П. Василенка (паралельно він був ще й членом Генерального суду; у липні 1918 р., коли був ліквідований Генеральний суд, за наказом П.Скоропадського увійшов до складу Державного сенату, став його президентом)³. У тому ж міністерстві Ф.П.Сушицький (до виборів на посаду ректора КДУУ 24 вересня 1918 р.) очолив департамент вищих шкіл. Обов'язки віце-директора цієї структури (з 1 червня по 18 жовтня 1918 р.) виконував професор В.В.Дуб'янський. У структурі Головного управління мистецтв і національної культури Міністерства освіти і мистецтв одним із шести відділів – пластичних мистецтв – керував професор Г.Г.Павлуцький⁴. У червні 1918 р. при Міністерстві освіти розпочала діяльність Тимчасова комісія з вищих шкіл і наукових інституцій, членами якої були, зокрема, професори КНУУ І.М.Ганицький, А.М.Лобода, В.М.Константинович, В.І.Луцицький, М.П.Василенко, Г.Г.Павлуцький, приват-доцент того ж університету Ф.П.Сушицький, а також в.о.ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету І.І.Огієнко⁵. Професор Б.І.Кістяківський увійшов до складу призначеної гетьманом комісії, мета якої полягала у виробленні

¹ Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради: біобібліограф. довідн. / В.Верстюк, Т.Осташко; НАН Укр., Укр. між нар. Комітет з питань науки і культури, Ініціативний комітет «Універсал». – К., 1998. – С.72; його ж. Громадсько-політична діяльність М.П. Василенка / В.Ф.Верстюк // Вісник Національної Академії наук України. – К., 2006. – №6. – С.47.

² Дорошенко Д. Зазначена праця. – С.60, 322, 332.

³ Верстюк В.Ф. Громадсько-політична діяльність М.П. Василенка. – С.47; Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біограф. довідн. – Ч.1. – С.107.

⁴ Сорочан Н.А. Міністерство народної освіти і мистецтв Української держави гетьмана П.Скоропадського / Н.А.Сорочан // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: історія, економіка, філософія. – Вип.7-8; [гол. ред. Ю.І.Терещенко]. – К.: Видавн. центр КНЛУ, 2003. – С.105.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.3.

закону про громадянство Української держави (підготовлений за УЦР «Закон про громадянство Української Народної Республіки», який так і не був введений в дію, гетьманський режим визнав недосконалим)¹, став сенатором Адміністративного державного суду Державного сенату². Його колега – приват-доцент КНУУ О.В.Корчак-Чепурківський очолив Санітарний департамент Міністерства народного здоров'я і опікунства³. Чимало вчених КНУУ (КДУУ) розробляли законопроект про заснування Української Академії наук – це професори М.П.Василенко, Б.І.Кістяківський, Й.Й.Косоногов, А.Ю.Кримський, Г.Г.Павлуцький, Є.К.Тимченко, М.І.Туган-Барановський⁴. Крім того, професор А.М.Лобода працював у складі Тимчасової міністерської комісії з розгляду питань, які визначені до компетенції ради міністра народної освіти. А приват-доцент КПДУУ Л.Т.Білецький певний час був членом Комісії з вироблення Статуту ради міністра освіти й мистецтв⁵.

Інтелектуальний потенціал і досвід діяльності ряду представників українських університетів на ниві національного відродження добре прислужилися справам державного будівництва з кінця 1918 до кінця 1920 рр. Зокрема, проректор КДУУ Ф.П.Швець у листопаді 1918 р. увійшов до складу Директорії від Селянської спілки⁶. Міністром народної освіти (з 5 січня по 25 квітня 1919 р.), міністром ісповідань (з 15 вересня 1919 р. і до кінця революції), а також Головноуповноваженим міністром уряду УНР (з 15 листопада 1919 р. по 31 жовтня 1920 р.) за сумісництвом працював ректор К-ПДУУ І.І.Огієнко. У серпні-вересні 1920 р. він також виконував обов'язки Голови Ради Народних Міністрів, провів кілька засідань уряду⁷. До створеної Огієнком ради міністра освіти увійшли, зокрема, професори КДУУ – А.Ю.Кримський, Є.К.Тимченко, Ф.П.Сушицький, Г.Г.Павлуцький і А.М.Лобода⁸.

¹ Дорошенко Д. Зазначена праця. – С.157, 361, 375.

² Там само. – С.314.

³ Там само. – С.361.

⁴ Кульчицький С. Історія Національної Академії наук України в суспільно-політичному контексті. 1918-1998 / С.Кульчицький, Ю.Павленко, С.Руда, Ю.Храмов. – К.: Фенікс, 2000. – С.75-76.

⁵ Сорочан Н.А. Зазначена праця. – С.105, 106.

⁶ Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради: біобібліограф. довідн. – С.191.

⁷ Тюрменко І.І. Огієнко Іван Іванович (митрополит Іларіон). Державний та релігійний діяч / І.І.Тюрменко // Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності / [За заг. ред. А.П.Коцура, Н.В.Терес]. – К.: Книга-XXI, 2007. – С.302-304.

⁸ Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура. – 1936. – Кн.1(10). – С.65.

На початку 1919 р. Директорія призначила професора КДУУ М.І.Туган-Барановського на посаду радника з економічних питань делегації УНР на Паризькій мирній конференції¹. У лютому-березні того ж року приват-доцент К-ПДУУ Д.І.Дорошенко, виконуючи доручення уряду В.М.Чехівського, очолив комісію з урегулювання прикордонного конфлікту у Придністров'ї між українською і румунською сторонами через наслідки Хотинського повстання, провів кілька зустрічей із представниками групи військ Румунії і відстояв інтереси буковинських українців та України загалом². У листопаді-грудні 1919 р. Д.І.Дорошенко, якого Рада професорів відрядила за кордон, щоб придбати обладнання для університетської друкарні, за розпорядженням Директорії УНР виконував обов'язки уповноваженого Української місії Червоного Хреста на Балканах³.

Коли на початку червня 1919 р. йшли бої за Кам'янець-Подільський і очікувалася перемога українського війська, рада професорів К-ПДУУ, в унісон із «Законом про утворення Особливої Слідчої Комісії для розслідування протиеврейських погромних дій», затвердженням Головою Директорії С.В.Петлюрою і членами Директорії А.Макаренком і Ф.П.Шведцем 27 травня 1919 р.⁴, ухвалила і опублікувала у місцевій пресі звернення до козаків-українців, у якому закликала не чинити насилля над єврейським населенням, а обороняти усіх мирних мешканців міста різних національностей⁵. Тим самим представницький орган українського університету задекларував свою відданість державній політиці, спрямованій на забезпечення рівноправності усіх громадян УНР, а також міжнаціональної злагоди.

На виконання ухвали уряду про відзначення другої річниці з часу прийняття I Універсалу УЦР 29 червня 1919 р. у Кам'янець-Подільському державному українському університеті провели урочисте відкрите засідання ради професорів, на якому викладачі й гості

¹ Бондарев Є.О. Туган-Барановський Михайло Іванович (20.01.1865 р. – 29.01.1919 р.) / Є.О.Бондарев // Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети / [за заг. ред. М.І.Панова]. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2002. – С.281.

² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Вид. 2-е / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1968. – С.424–428.

³ Лупандін О.І. Дмитро Дорошенко – міністр закордонних справ Української держави 1918 р. / О.І.Лупандін // Укр. іст. журн. – 1998. – №2 (419). – С.124; Табачник Д. Історія української дипломатії в особах / Дмитро Табачник. – К.: Либідь, 2004. – С.169.

⁴ Див.: Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Т.ІІ: [Упоряд. В.Сергійчук]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – С.97-99.

⁵ До козаків Українського війська від Українського Кам'янецького Університету // Громада. – 1919. – 29 червня. – Ч.3. – С.4.

заслухали спеціальні наукові доповіді: «Історія українських універсалів» (професор П.В.Клименко), «Перший Універсал Української Центральної Ради» (професор В.О.Біднов), «Культурно-просвітнє життя України за два останні роки» (І.І.Огієнко)¹. Представники професорсько-викладацької корпорації взяли участь у виробленні пропозицій до законопроекту про збільшення норм оплати праці педагогам професійних шкіл відповідно до індексу інфляції², увійшли до складу міжвідомчої комісії, яка працювала при Міністерстві внутрішніх справ і мала на меті розробити законопроект про ліквідацію успадкованих від старого режиму соціальних станів³. У комісію із вироблення проекту Конституції УНР, яка запрацювала на початку липня 1920 р., рада професорів К-ПДУУ делегувала професора П.В.Клименка і приват-доцента Є.А.Завадського⁴. 17 жовтня 1919 р. ректор українського університету в Кам'янці-Подільському за ухвалою ради професорів в урочистій атмосфері прийняв від трудового колективу закладу обітницю на вірність республіці⁵.

Коли Міністерство культів (ісповідань) очолив І.І.Огієнко, Директорія затвердила склад ради міністра цієї структури. Її членами стали, зокрема, два представники К-ПДУУ – професор В.О.Біднов і приват-доцент Ю.Й.Сіцінський, які брали участь в усіх засіданнях ради, рішуче обстоювали державний курс на українізацію Православної Церкви, протистояли підступам проросійських церковних кіл тощо⁶.

У серпні 1919 р. професор П.В.Клименко очолив відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва (з книжковою і архівною секціями) Головного управління у справах мистецтв і національної культури, що діяло при Міністерстві народної освіти УНР⁷. Тоді ж у структурі Головного управління розпочала роботу архівна комісія (голова – П.В.Клименко, члени – приват-доценти Ю.Й.Сіцінський, Л.Б.Б'ялковський (усі від К-ПДУУ) і Й.Л.Пеленський (КДУУ)). Усі вони ввійшли також до складу комісії з підготовки проекту

¹ З університетського життя // Трудовий шлях. – 1919. – 29 червня. – Ч.3. – С.4.

² Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 10 липня. – №14. – С.6.

³ З життя міністерств // Трудова громада. – 1919. – 25 червня. – №6. – С.3.

⁴ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.146. – Арк.67–67зв.

⁵ Там само. – Спр.95. – Арк.14.

⁶ ЦДАВО України. – Ф.1072. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.13; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1919 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали. – Т.2. – С.100.

⁷ Нариси з історії архівної справи в Україні / [За заг. ред. І.Матяш, К.Климової]. – К.: КМ Академія, 2002. – С.350.

Статуту національного архіву в Києві. Головувати у ній доручили П.В.Клименку¹.

Улітку 1919 р. у Кам'янці-Подільському розпочався завершальний етап роботи над «Проектом єдиної школи на Україні». Її виконувала створена наказом міністра освіти спеціальна комісія (29 осіб), у складі якої був і приват-доцент К-ПДУУ А.С.Синявський (за сумісництвом він працював у департаменті середньої школи Міносвіти). Значну допомогу комісії надавали науковці університету – І.І.Огієнко, Л.Т.Білецький, В.О.Геринович, М.О.Драй-Хмара, І.А.Любарський і С.С.Остапенко. За їх активної допомоги вдалося узгодити ті концептуальні питання, які раніше викликали різне бачення і суперечності, зокрема щодо структури і змісту освіти, і у вересні того ж року вдалося віддрукувати текст «Проекту», що був покладений в основу реформування національної школи².

До професорсько-викладацької корпорації К-ПДУУ з 1 липня 1919 р. на посаду приват-доцента кафедри сільськогосподарської механіки був призначений С.В.Бачинський, член Трудового конгресу України, голова Комісії закордонних справ ТК. Уже 6-11 липня 1919 р. він взяв участь у нараді групи членів конгресу, які опинилися в Кам'янці-Подільському – новій резиденції Директорії і уряду УНР, доповідав про міжнародне становище республіки і стан постачання української армії усім необхідним³.

У Державній нараді, яку 25 жовтня 1919 р. провів у Кам'янці – Подільському С.В.Петлюра за представництва вищої влади УНР, політичних і громадських структур, взяли участь також делегати К-ПДУУ, які поєднували викладання із роботою у владі, політичних партіях і різних організаціях. Йдеться про ректора І.І.Огієнка, приват-доцента Є.П.Архипенка, декана сільськогосподарського факультету і члена УПСС С.В.Бачинського, приват-доцента, голову Українського товариства економістів С.С.Остапенка, декана історико-філологічного факультету і члена УПСФ Л.Т.Білецького, а також приват-доцента і члена УПСФ С.Ю.Гаєвського⁴.

Професура українських університетів, загалом непогано «підкована» політично, по-різному оцінювала тодішнє політичне становище і перспективи розвитку країни. Наприклад, 11 червня 1919 р. на обіді,

¹ Див.: Пам'ятки. Monuments: [док. і матеріали] / [Упоряд.: К.І.Климова, В.П.Ляхоцький, І.В.Матяш та ін.]. – К., 1998. – С.132.

² Проект Єдиної школи на Україні: основна школа. – Кам'янець-Подільський, 1919. – Кн.1. – С.5.

³ Народа членів Трудового конгресу в Кам'янці-Подільському 6 – 11 липня // Трудовий шлях. – 1919. – 19 липня. – Ч.14. – С.2; Народа членів Трудового конгресу // Там само. – 20 липня. – Ч.15. – С.4.

⁴ Перша Державна нарада // Україна. – 1919. – 28 (15) жовтня. – Ч.63. – С.1.

влаштованому на честь приїзду до Кам'янця-Подільського С.В. Петлюри, І.І.Огієнко у вітальному слові від імені університету наголосив, що очільникам країни необхідно прислухатися до голосу діячів, які трудяться на ниві національно-культурного відродження України¹. Це була ніби увертюра, яка проклала шлях до колективної заяви групи громадських діячів краю, що появилася на сторінках місцевої преси наприкінці червня під гучною назвою «Меморандум до Високої Директорії Української Народної Республіки». Його підписали 20 осіб, зокрема й два представники К-ПДУУ – І.І.Огієнко і В.О.Біднов. Підписанти пропонували керівництву країни провести низку політичних і соціальних реформ, «позаяк, – на їх думку, – дотеперішня політика Українського Уряду не може дати країні ні ладу, ні спокою, ні [нормального] державного існування»². Складалося враження, що представники кам'янецької професури стали на шлях опозиційної боротьби з урядом (на думку, наприклад, дослідника В.С.Лозового, який солідаризувався з мемуаристом І.П.Мазепою, «Меморандум» свідчив про наявність в країні правої опозиції³). Утім, як свідчив той же І.П.Мазепа, під час колективного обіду, на якому були представники влади і групи-20, останні заявили, що не «думають боротися з правительством»⁴. Підпис екс-міністра освіти І.І.Огієнка під меморандумом був продиктований, на наш погляд, не лише співпаданням поглядів з «правою» опозицією з окремих питань реформування влади, а й з його реакцією на те беззаконня, яке, за його свідченням, вчинили українські військовики, роблячи в університеті обшук «без пред'явлення письмового на те уповноваження від належних органів» (йшлося про виконання усного наказу С.В.Петлюри військовому міністру Г.Сиротенку про арешт члена Директорії П.Андрієвського і соціалістів-самостійників Маєвського і Симонова, які зустрічалися в будинку К-ПДУУ і обмірковували дії, спрямовані проти керівників держави)⁵. І.І.Огієнко, який прагнув до утвердження реальної університетської

¹ Обід в честь Головного Отамана військ У.Н.Р., Голови Директорії С.Петлюри // Новий шлях. – 1919. – 14 червня. – Ч.4. – С.4.

² Меморандум гром[адських] діячів Поділля // Трудовий шлях. – 1919. -29 червня. – Ч.3. – С.2.

³ Див.: Лозовий В.С. Політична боротьба в кам'янецьку добу Директорії УНР. «Права» опозиція проти соціалістичного уряду (червень – листопад 1919 р.) / В.С.Лозовий // Наукові праці Кам'янець – Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / [Відп. ред. М.Г.Кукурудзяк]. – Кам'янець–Подільський, 1998. – Т.2 (4). – С.238.

⁴ Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції: документ видання / Ісаак Прохорович Мазепа. – Дніпропетровськ: Січ, 2001. – Т.П. – С.267.

⁵ Там само. – С.266.

автономії на зразок тієї, що існувала у європейських країнах, вважав, що цей факт «залишиться найтемнішою сторінкою в діяльності уряду»¹.

Утім на цьому непорозуміння між владою і університетом не закінчилися. У серпні 1919 р., як подає І.І.Огієнко, міністр внутрішніх справ І.П.Мазепа розпорядився зробити в приміщеннях К-ПДУУ обшук та знайти опозиціонерів І.Липу, М.Білинського, І.Кобзу та інших. Уночі поліція навіть постукалася до квартири ректора, сподіваючись виявити там осіб, оголошених у політичний розшук. Та замість прикрих опозиціонерів вони зустрілися із Ф.П.Швецем, членом Директорії УНР, який своєю владою і припинив беззаконня. Наступного дня рада професорів університету висловила протест проти безцеремонного втручання силовиків в університетське життя, текст якого вручили представникам влади (вчених обурило вчинок представників владних структур, несумісний з хартією і практикою європейських університетів). За ці дії і моральну шкоду, завдану університетові, І.П.Мазепа приніс професорській корпорації свої вибачення².

З боку керівника університету більше не помічалось випадів проти влади, скоріш навпаки. У вересні І.І.Огієнко заявив С.В.Петлюрі, що його (Петлюри) моральна підтримка «дає університетові сили, не покладаючи рук і з вірою в кращу будучину нашого народу, працювати на користь рідного краю»³. 24 вересня 1919 р. він разом з іншими міністрами підписав звернення до українського народу із закликом підніматися на бій з денікінською загрозою⁴. А 15 жовтня того ж року рада професорів К-ПДУУ прийняла «Звернення до світових держав з протестом проти нищення генералом Денікіним української культури» (керівний орган закладу з боєм сприйняв повідомлення про те, що денікінці, зокрема, закривають навчальні заклади, а захопивши Київ, відмовилися визнавати державні права столичного українського університету)⁵.

Важливою проблемою, пов'язаною із самим фактом існування УНР, стало формування міждержавного польсько-українського політичного і військового союзу. Ставлення до нього у різних українських колах було далеко неоднозначне. Це стосувалося й університетської професури. Щоб завоювати більше прихильників такого союзу, з Варшави до Кам'янець-Подільського прибув 13 квітня

¹ Цит за: Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції. – Т.ІІ. – С.267.

² Огієнко І. Зазначена праця. – С.71.

³ До смерті проф.Широцького // Україна. – 1919. – 26 (13) вересня. – Ч.38. – С.4.

⁴ Від Правительства Соборної України // Село. – 1919. – 20 жовтня. – №20. – С.2–3.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.187. – Арк.69.

1920 р. голова Української дипломатичної місії А.М.Лівицький. Він зустрівся, зокрема, з членами опозиційної Української Національної Ради і домігся від них, як згадує І.І.Огієнко, схвалення змісту конвенції, яку мали ось-ось підписати¹. У тому ж джерелі не висловлено особистого ставлення автора до Варшавського договору, укладеного 21 квітня 1920 р. Утім у другому доповненому виданні тих спогадів, які появилися більш як через 30 років уже не в Польщі, а в Канаді, І.І.Огієнко оприлюднив нові дані, пов'язані з ситуацією напередодні укладання конвенції. Зокрема, він засвідчив, що голова дипмісії зустрічався перш за все з міністрами, які тоді перебували у Кам'янці-Подільському, і намагався переконати їх дати письмову згоду на вироблені умови українсько-польського союзу. Це видання, очевидно, врахувавши настрої канадських українців, підкреслює, що «Огієнко угоди не підписав і закликав до того всіх міністрів...» (його не влаштовували вчинки української сторони щодо державних кордонів УНР)².

Коли 1 травня 1920 р. до Кам'янця-Подільського прибув найбільший прихильник українсько-польського зближення С.В.Петлюра, І.І.Огієнко як Головноуповноважений міністр влаштував йому пишний прийом і на вокзалі, і в університеті. В актовому залі, де зібралися професура, студентство, представники державних, політичних і громадських кіл, керівник держави обґрунтував необхідність укладеного з поляками союзу, закликав усіх будувати «власну хату» (українську державу). Вийшовши на майдан перед університетом, він виголосив коротку промову перед кількатисячним зібранням кам'янчан, після чого відбулася велелюдна демонстрація за участю усіх шкільних колективів, держслужбовців і національних громад на підтримку української держави і особисто С.В.Петлюри. Під час обіду на квартирі ректора, на який прибули 25 державних, військових, політичних і громадських діячів, лунали різні промови на честь високого гостя і народної республіки. Не обійшлося і без опозиційної репліки від голови Української Національної Ради М.А.Корчинського. Наступного дня під час зустрічі тет-а-тет С.В.Петлюра з гіркотою сказав І.І.Огієнкові: «...Конечну потребу такого союзу [України і Польщі. – Авт.] Ви віддавна визнаєте. Розходимось тільки в методах досягнення мети»³. Головний Отаман не прийняв відставки І.І.Огієнка, націлив

¹ Огієнко І. Моє життя... // Наша культура. – 1936. – Кн.7 (16). – С.635.

² Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. Вид.2-е, доп. / Іван Огієнко. – Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1968. – С.69.

³ Огієнко І. Урочистий в'їзд С.Петлюри до Кам'янець-Подільського 1-го травня 1920 р. / Іван Огієнко // Наша культура. – 1936. – Кн.5 (14). – С.330.

його на подальшу державну працю, яка в Україні вимушено припинилася в середині листопада 1920 р. через поразку революції.

У 1917-1920 рр. активну участь у процесах національного державотворення брало українське студентство. Своєю активною позицією воно демонструвало для всіх небайдужих до долі України молодих людей, як служити національним інтересам, захищати їх від внутрішнього спротиву і зовнішніх зазіхань. Не шкодували студенти і свого життя, беручи до рук зброю, з якою направлялися на фронт давати відсіч тій зайшлій військовій силі, яка мала намір зруйнувати молоду українську державу, покінчити з українськими визвольними змаганнями і повернути Україну де-юре і де-факто до складу Росії.

Приклад у цьому показала молодь КНУУ. З-поміж 800 юнаків і дівчат, які були зараховані студентами, та 570 слухачів підготовчого відділення виділялися ті, хто прийшов здобувати національну вищу освіту з фронтів Першої світової війни. Точну кількість їх встановити не можна, утім відомо, що серед них, наприклад, були демобілізовані сотники Оверко Омельченко і Нестор Король. Студентський загаль активно підтримував державотворчі процеси в Україні, брав участь у різних важливих патріотичних заходах, що відбувалися в столиці, гаряче відгукнувся на проголошення 7 листопада 1917 р. Української Народної Республіки, заклик Центральної Ради взятися «до рішучої боротьби з усяким безладдям і руйнівництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм»¹. Під час виборів до Всеукраїнських Установчих зборів абсолютна більшість студентського колективу віддала свої голоси за українські політичні партії (УСДРП, УПСР), з якими вона пов'язувала перспективи національного державотворення, розвій країни. З непослабною увагою молоді патріоти відстежували матеріал преси і коментарі своєї професури про конфлікт між Раднаркомом РСФРР і Центральною Радою.

Коли розпочалася перша українсько-більшовицька війна, університетську молодь охопив великий патріотичний порив – вона вирішила не стояти осторонь справи оборони молоді держави, а, вимушено припинивши навчальну працю, стати на її захист. На початку січня 1918 р. значна частина студентів КНУУ була поза столицею – вона відбула в регіони на різдв'яні канікули. Серед тих, хто не покидав Києва, були і вихідці зі Східної Галичини, яким поїздка до батьків обходилася вкрай дорого. Саме вони 3 січня 1918 р., в день, коли Мала Рада ухвалила закон про створення народного війська, зібралися на збори, де обмірковували «грізне становище Української Народної

¹ Українська Центральна Рада: док. і матеріали. – Т.1. – С.401.

республіки», розглянули питання про потребу утворення армії і висловилися за обов'язковий вступ до розквартированого в місті куреня січових стрільців, створеного із галицьких українців (наприкінці грудня 1917 р. Військовий секретаріат наказав одній із сотень куреня відбути у складі Дорошенківського полку під Бахмач і роззброїти збільшовизовані російські війська, які дорогою до Росії займалися розбоєм). Після виконання військових функцій студенти мали намір повернутися до аудиторій і продовжити навчальну працю. Коли ж хтось із них не захотів би виконувати колективну ухвалу і виступити на захист УНР, йому мали оголосити «загальнотовариський бойкот»¹. Обраний для проведення самообілізації Комітет галичан-студентів КНУУ розмістив у пресі оголошення про ухвалу зборів, наголосивши, що вся студентська молодь галицького походження зобов'язана вступити в курінь січових стрільців². Цими кроками студенти-галичани українського університету продемонстрували високу національну свідомість, свою полум'яну готовність захищати українську державу від зовнішньої загрози. Утім так і не зрозуміло, чому на збори не були запрошені вихідці із Наддніпрянщини. Чи спрацювала ментальність галицької окремішності, чи то були неафішовані суперечності всередині студентської громади, чи були отримані від командування куреня січових стрільців «вузькі» настанови, що стосувалися лише галицької молоді? – відповідь на ці запитання знайти поки що не вдається. Однак більш важливим у тій ситуації був сам факт молодіжної ініціативи і його висвітлення у засобах масової інформації. У такий спосіб українському суспільству давався не двозначний сигнал про потребу самопожертви в ім'я торжества національно-державної ідеї. Цілком можливо, що під впливом цього заходу і його патріотичної ухвали у решти університетської молоді і визрів задум негайно скликати загальні збори студентів КНУУ з того ж питання. Вони відбулися наступного дня. Однак невідомо, чи у них взяли участь юнаки і дівчата з Галичини. Ймовірно, що вони були присутні, адже тут ухвалили постанову, яка зобов'язувала усю студентську молодь українського університету і слухачів підготовчого відділення записатися упродовж трьох найближчих днів до складу того ж куреня січових стрільців (для тих, хто був на канікулах, термін оформлення вступу до бойової частини продовжили до 14 січня). Винятку не робили навіть для хворих

¹ Постанова довірочних зборів галичан-студентів Укр[аїнського] Нар[одного] Ун-ту // Нова Рада. – 1918. – 6 січня. – №4. – С.3

² У Києві // Нова Рада. – 1918. – 6 січня. – №4. – С.3-4.

товаришів (їм пропонували бути канцеляристами, агітаторами тощо). Якщо хтось наважився б не виконати колективної волі студентських зборів, то йому мали оголосити загальний товариський бойкот (цей пункт ухвали збігається з прийнятим зборами студентів-галичан КНУУ). Щоб вирішити, як бути з тими членами студентської громади, які посідали різні посади в державних і громадських інституціях і не могли відразу звільнитися з них, обрали спеціальний комітет (5 осіб), якому доручили звернутися в Генеральний секретаріат УНР. Не знаючи, скільки часу триватиме військова служба, збори висловилися за припинення навчального процесу в університеті і перенесення іспитів за осінній семестр 1917-1918 академічного року на більш пізні терміни¹. Можна вважати, що завдяки позиції студентів український університет вимушено мілітаризувався і став першою цивільною структурою, яка на певний час принесла себе у жертву загальнонаціональним інтересам.

Запис добровольців проходив досить організовано і відбувався у будинку Української Центральної Ради. За повідомленням преси, відразу після зборів заяви на вступ до куреня січових стрільців подали 800 студентів² (думаємо, це число перебільшене). Очевидно, високо оцінивши патріотичну ініціативу молоді КНУУ, Військовий секретаріат, Генеральний штаб і командування Київського військового округу, які відповідали за ліквідацію військової загрози зі сходу і формування нових збройних сил (в стадії творення знаходилися Галицько-Буковинський курінь, Гайдамацький кіш Слобідської України, 16 сотень Вільного козацтва, 1-ша гарматна бригада імені Михайла Грушевського, 1-й Український авіаційний загін), схвалили ідею окремої студентської військової одиниці. І вже через кілька днів після загальних зборів розпочав роботу організаційний комітет з формування окремого студентського куреня. До його складу запрошували не лише студентів КНУУ, а й усіх українців-студентів вищих шкіл. Хто бажав вступити, повинен був подати заяву, посвідчення про належність до української нації та відповідні рекомендації від тих осіб, які були відомі членам оргкомітету³. На 11 січня 1918 р. свої збори запланували слухачі підготовчих курсів університету. Вони мали визначитися щодо створення студентського куреня⁴. Утім про їх ухвали нічого не відомо, оскільки не оприлюд-

¹ Студентський курінь стрільців // Нова Рада. – 1918. – 6 січня. – №4. – С.3.

² Комітет галичан-студентів // Нова Рада. – 1918. – 6 січня. – №4. – С.3.

³ Від організаційного комітету студентського куреня // Нова Рада. – 1918. – 9 січня. – №5. – С.4.

⁴ Надзвичайні збори слухачів підготовчих курсів // Нова Рада. – 1918. – 10 січня. – №6. – С.3.

нювалися. Усі студенти КНУУ, як і інших вишів Києва, що вступили до військового формування, з'являлися до будинків колишнього Костянтинівського військового училища, що знаходилося на Печерську. Тих, хто не наважився підтримати своїх товаришів, попередили, що вони «вважатимуться неписаними в курінь з усіма впливаючими з цього наслідками» (очевидно, йшлося про бойкот). Бійцями студентського куреня зарахували лише хлопців. Щодо дівчат, які подали заяви, то їх відокремили від юнацького складу формування, поставивши інші завдання (про які саме, не зазначалося). Ними мав опікуватися центральний комітет партії українських есерів¹.

Наразі невідомо, скільки студентів узяли до рук зброю для захисту батьківщини. Очевидно, очікувалася більша кількість, адже 16 і 22 січня 1918 р. преса продовжила заклики про записування до студентського Українського січового куреня і про збройну допомогу «рідній справі»², з одного боку, від оргкомітету студентського куреня і української фракції (центру) університету св. Володимира, а з другого, від ініціативної групи студентів-січовиків (К.Коломієць, А.Ткаченко та ін.).

Військове керівництво не переоцінювало боєздатності тих юнаків, які тимчасово поміняли академічний статус на військовий. Тож куреню доручили забезпечувати лад та спокій в столиці, що було йому цілком під силу (окремі студенти вже виконували подібні функції наприкінці жовтня 1917 р., коли у Києві відбувалися бої між прихильниками більшовиків і поваленого Тимчасового уряду). Очолив його кадровий старшина – кіннотник, підосавул Нестор Король. Курінь складався з двох сотень, утім реально друга сотня знаходилася у стадії формування. Вихователем вояків-студентів призначили полковника М.Сварика, командиром першої сотні – О.Омельченко, який у військовий час мав звання підосавула. До складу сотні увійшли близько 120 студентів і гімназистів³. Січовики носили цивільний одяг. Старшини проводили з ними стройові заняття. Вогневої підготовки практично не було. 27 січня 1918 р. начальник київської залози полковник Ю.Капкан віддав наказ направити першу сотню студентського куреня у напрямку Бахмача. Студентам і гімназистам спішно видали обмундирування і стрілецьку зброю (за спогадами учасників

¹ Від організаційного комітету куріня у.с.с. // Нова Рада. – 1918. – 16 січня. – №11. – С.3.

² Відозва // Нова Рада. – 1918. – 16 січня. – №11. – С.3; Відозва // Робітничая газета. – 1918. – 16 січня. – №229. – С.3; До товаришів студентського українського січового куріня // Народна Воля. – 1918. – 22 січня (4 лютого). – №3. – С.3.

³ Тинченко Я. Перша українсько – більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918 рр.) / Ярослав Тинченко. – К.–Львів, 1996. – С.128.

бою під Крутами, то були старі російські «трилінійки»). Зі співом гімну України, різних українських патріотичних пісень сотня відправилася на фронт. На залізничному вокзалі бійців проводжали рідні, близькі і знайомі.

Найявні джерела не дають, на жаль, відомостей про те, як поводитися студенти КНУУ в бою. Відомо, що студентська сотня знаходилася на лівому фланзі оборони, що перекривав рух більшовицьким військам вздовж залізниці від ст. Пліски до ст. Крути. Командир групи українських військ у тому бою А.Гончаренко вважав, що фланг, який прикривали студенти, був «найменше загрожений противником». Утім це зовсім не означає, що сотня не брала участі в бойових діях (наприклад, з 12.00 до 13.00 години 29 січня противник атакував лівий фланг української групи військ, але змушений був відступити через дружний перехресний вогонь оборонців; в бою смертельне поранення дістав сотник О.Омельченко). Коли стало відомо, що підкріплення не буде, А.Гончаренко ввечері почав виводити частини з бою, аби переважні сили противника (майже десятикратно) не оточили і не знищили українців. Першою наказ залишити позиції отримала студентська сотня. Три чоти її безперешкодно виконали наказ і прибули на нове місце зосередження, одна чота (близько 30 бійців) через втрату орієнтації у нічний час помилково потрапила на освітлену ст. Крути, до того захоплену більшовицьким військом. Нетверезі матроси захопили молодих борців у полон і розправилися з ними штиками, продовжували знущатися над трупами, які наступного дня скинули до однієї ями. Згодом місцеві селяни поховали загиблих вояків у братській могилі, поставили на ній хрест¹.

Завдяки мемуарним джерелам і газетним публікаціям упорядник збірника документів і матеріалів «Крути», опублікованого у 2008 р., подав список учасників бою під Крутами, яких вдалося встановити: 47 осіб, що представляли 1-шу Київську юнацьку школу ім. Б. Хмельницького та старшин і козаків інших військових формувань; 47 бійців студентського куреня січових стрільців (студенти університету св. Володимира і КНУУ загалом); 27 гімназистів 2-ї Київської української гімназії ім. Кирило – Мефодіївського братства та учнів інших

¹ Див.: Гончаренко А. Бій під Крутами / Аверкій Гончаренко // Героїка трагедії Крут / [Вст. стаття Володимира Сергійчука]; Київ. організація Всеукр. тов.-ва «Меморіал» імені Василя Стуса. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – С.111–112; Лоський І. Крути / Ігор Лоський // Крути: збірка і пам'ять героїв Крут / [Упоряд.: О.Зінкевич, Н.Зінкевич]. – К.: Смолоскип, 2008. –С.104; його ж. Крути / Ігор Лоський // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року / [Упоряд. І.Льненко]. – Дрогобич: Видавн. фірма «Відродження», 1995. – С.56.

київських гімназій і середніх навчальних закладів; 1 лікар та дві медичні сестри¹. Всього ж у тому бою з українського боку, за даними А.Гончаренка, брали участь 500 молодих вояків і 20 старшин². Встановити точну кількість представників КНУУ з-поміж них немає змоги. За даними Я.Тинченка, студентська сотня втратила в бою 10-12 осіб; ще 27 бійців загинули як полонені на ст. Крути; 30-35 юнаків дістали поранення, а 7 поранених потрапили в полон і були вивезені до Харкова. Із 37-39 убитих в бою та знищених у полоні бійців студентської сотні Я.Тинченко встановив кількох студентів українського університету – Олександра Шерстка, Ісидора Пурика, Борозенка-Конончука, Миколу Чижова, Василя Сірика і Оверка Омельченка³. Такий же список (з деякими орфографічними неточностями) зразу ж вмістила «Киевская мысль»⁴. Утім, як вдалося з'ясувати, він неповний. Наступні дослідження дали змогу встановити ще кілька прізвищ. Наведений мартиролог доповнили: Андріїв, Кирило Головащук, Григорович, Андрій Дикий, Кирик і Пірук (можливо, це спотворене прізвище згаданого вже Ісидора Пурика)⁵. Отже, у бою за ст.Крути студенти українського університету втратили не менше 11-12 осіб. Усі вони заплатили своїм життям за ідею свободи і незалежності, разом з іншими бійцями залишили яскравий приклад самопожертви в ім'я України у той час, коли молода держава робила перші кроки на шляху утвердження свого суверенітету. Разом з іншими полеглими студентами і гімназистами (йдеться загалом про 28 осіб, зокрема й про 16 упізнаних) їх перепоховали у Києві на Аскольдовій могилі 19 (6) березня 1918 р. У траурній процесії, яка йшла від залізничного вокзалу до місця спочинку молодих героїв, взяли участь тисячі цивільних киян, військовики, духовенство, студенти КНУУ та університету св. Володимира, студентський хор під керівництвом О.Кошиця. Їх супроводжував військовий оркестр. Біля будинку Української Центральної Ради з полеглими в бою попрощалися голова УЦР М.С.Грушевський, його колеги, міністри українського уряду⁶. Перед тим, як опустити труни загиблих у київську землю, відбувся траурний мітинг. Одна із промовців, Л.Старицька-Черняхівська, наголосила, зокрема,

¹ Крути. Січень 1918 року: Документи. Матеріали. Дослідження. Кіносценарій / [Упоряд. Ярослав Гаврилок]. – К.: Видавн. центр «Просвіта», 2008. – С.164–165.

² Гончаренко А. Зазначена праця. – С.109.

³ Тинченко Я. Зазначена праця. – С.105.

⁴ Похорон студентів – казаків // Киевская мысль. – 1918. – 19 (6) марта. – №28. – С.2.

⁵ Лукасевич Л. Бій під Крутами / Левко Лукашевич // Крути: збірка у пам'ять героїв Крут. – С.133-141.

⁶ Похорон студентів-січовиків // Нова Рада. – 1918. – 20 (7) березня. -№37. – С.3.

що «для нас могила ця лишиться навіки полум'ям віри, вона дала нам незабутнє минуле. Це буде друга свята могила над Дніпром. У хвилині одчаю, у хвилині занепаду, у хвилині знесилля будуть приходити до неї старі й малі, щоб віджитись тим святим вогнем ентузіазму, який палатиме тут і під камінним хрестом. ... Від року до року сюди будуть приходити, тут будуть плакати, тут будуть молитися, тут будуть складати братерську присягу ті, що матимуть переступити поріг життя»¹. Пафос промови відомої української діячки засвідчив, що еліта національної інтелігенції гідно оцінила подвиг київської студентської і гімназійної молоді, побачила у їх жертвовності народжений символ доби української державності, який матиме важливе значення у військово-патріотичному вихованні молодого покоління нації.

Після того, як перша сотня студентського куреня відбула під Крути, осередок другої сотні залишився у Києві. Про це відомо небагато. Б.Мартос зазначав, що цією сотнею командував студент С.Довгаль, який свого часу воював на російсько-німецькому фронті і мав військове звання підпоручика. Бійці підрозділу, серед яких були і студенти КНУУ, брали участь у боях на вулицях столиці під час більшовицького повстання 16-25 січня (ст. ст.) 1918 р. Командир студентів був поранений, чимало бійців загинуло². Про участь другої сотні у придушенні антидержавного повстання згадували, зокрема, Л.Лукасевич³ та І.Лоський⁴. Зі слів Спиридона Довгала В.Зарицький засвідчив: група студентів, що увійшла до другої сотні, блокувала готель «Прага», з якого вели вогонь по урядових військах, взяла в полон два десятки повстанців, захопила трофеї, зокрема кулемет. Втрати студентів нараховували двоє убитих і близько десяти поранених. Наступного дня бійці сотні взяли участь у наступі урядових сил з Софіївського майдану у напрямку Житнього ринку. Після відступу з Києва під натиском більшовицьких військ Муравйова, сотня увійшла до складу Синьої дивізії збройних сил УНР, стала четвертою за рахунком⁵. Архівні документи побічно дають змогу встановити імена

¹ Старицька – Черняхівська Л. Пам'яті юнаків–героїв, замордованих під Крутами / Л.Старицька – Черняхівська // Нова Рада. – 1918. – 24 (11) березня. – №41. – С.3.

² Мартос Б. Крути / Борис Мартос // Героїка трагедії Крут. – С.293.

³ Лукасевич Л. Спогади. Початки російсько-української війни та організація українського війська / Левко Лукасевич // Героїка трагедії Крут. –С.62; Лукасевич Л. Із книги «Роздуми на схилку життя» / Левко Лукасевич // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року. – С.58.

⁴ Лоський І. Історія формування студентського куреня і опис перебігу крутянського бою / Ігор Лоський // Героїка трагедії Крут. – С.88.

⁵ Зарицький В. Спогади Спиридона Довгала / В.Зарицький // Героїка трагедії Крут. – С.144–145.

двох студентів КНУУ, які брали участь у вуличних боях проти повстанців – це Микола Пітенко (медичний факультет) і Василь Коломийченко (історико-філологічний факультет) (їх зараховують до учасників бою під Крутами¹).

Історики ніби не помітили існування другої сотні студентського куреня січових стрільців, за винятком хіба-що Я.Тинченка. У монографії «Українські збройні сили» він, подаючи дані про чисельність військових підрозділів, вірних УНР, напередодні січневого більшовицького повстання 1918 р., зокрема, вказує, що до куреня січових стрільців, яким командував хорунжий Є.Коновалець, був доданий кадр 2-ї студентської сотні допоміжного студентського куреня – 20 студентів і гімназистів на чолі з полковником П.Сварикою². Утім про їх бойову діяльність дослідник не наводить жодних фактів.

Уцілілі бійці першої сотні, серед яких були і студенти українського університету, поверталися до Києва тим же ешелоном, що доставив їх під Крути. Один із гімназистів Левко Лукашевич згодом повідомив, що «крутяни» прибули на ст. Дарниця, коли у Києві вже господарювали загони Муравйова. Тут вони отримали наказ розділитися на три групи і різними шляхами направитися через кригу Дніпра до міста. Лід був ненадійний, і кілька бійців, провалившись у воду, не змогли вибратися. Щоб не стати жертвами «червоного терору», одна з груп, знищивши свої документи, військові відзнаки і позбувшись зброї, під виглядом демобілізованих вояків російської армії розійшлася по домівках³.

Через кривавий режим терору у Києві (було знищено 2587 осіб⁴) заняття в українському університеті не проводилися. Після визволення столиці на початку березня 1918 р. постало питання про відновлення роботи закладу. Серед першочергових організаційних завдань керівництва КНУУ стало повернення студентів із війська та різних регіонів до навчальних приміщень. 6 березня 1918 р. рада закладу вирішила звернутися до військового міністерства з проханням демобілізувати з діючої армії тих юнаків-студентів, які знаходилися у студентському курені січових стрільців⁵. Навчальний процес в

¹ Крути. Січень 1918 року: Документи. Матеріали. Дослідження. Кіносценарій. – С.165.

² Тинченко Я. Зазначена праця. – С.131.

³ Лукашевич Л. Бій під Крутами. – С.141.

⁴ Тинченко Я. Українські збройні сили: березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії): наукове видання / Ярослав Тинченко. – К.: Темпора, 2009. – С.182.

⁵ Укр[аїнський] Нар[одний] Ун – т // Нова Рада. – 1918. – 13 березня (28 лютого). – №32. – С.3.

університеті відновився 18 березня, утім студентів-січовиків в аудиторіях не було. Лише 27 березня міністр О.Т.Жуковський підписав наказ №131 по Головному штабу Військового міністерства УНР, у якому, віддавши належне студентам за непохитну оборону республіки, виконання ними покладених обов'язків і висловивши їм щире подяку за «велике діло», оголосив про розформування студентського куреня і демобілізацію молоді КНУУ, інших навчальних закладів з усіх військових частин, щоб ті могли «повернутися до своїх шкіл для продовження освіти»¹. Після виконання цього наказу студентів в університеті побільшало. Вчорашні бійці зміцнювали патріотичні почуття молоді, користувалися заслуженою шаною своїх товаришів, які не змогли взяти участі у збройному захисті країни. Усі разом вони усвідомлювали значення українського університету як важливого осередку національної вищої освіти і науки, що працював на інтереси молодої української держави. Саме на цьому наголосили загальні збори студентів у квітні 1918 р. Звертаючись до бійців регулярної української армії, вони заявили: «Ви – вояки, а ми – студенти, але різниці між нами нема; ви зброєю, а ми наукою творимо свою державу... Будемо йти поруч до утворення своєї міцної української держави». Студентський загал високо поцінував ту ратну справу, якій служили українці в шинелях, а також схилили голови перед кожною їхньою втратою. «Особливо відчуваємо [відчуваємо. – Авт.] ваші жертви, – йшлося у резолюції. – ...Перед нашими очима ще стоїть свіжа могила наших товаришів-студентів, які билися поруч із вами проти Московщини і які загинули, замордовані більшовиками під Крутами»².

Українські студенти турбувалися про увічнення пам'яті полеглих героїв, взяли участь у зборі коштів на пам'ятник борцям за волю – студентам січового куреня, убитим під Крутами. Цією справою спочатку опікувалися КНУУ і редакція газети «Нова Рада». Потім за неї взялося Міністерство освіти Української держави. Директор департаменту пластичних мистецтв професор Г.Г.Павлуцький отримав від міністра освіти доручення створити комісію, яка б зайнялася спорудженням пам'ятника. Лише у вересні 1918 р. гетьман П.Ско-ропадський відреагував на подання, яке надійшло на його ім'я від Г.Г.Павлуцького. За повідомленням преси, гетьман поставився до ідеї спорудження пам'ятника полеглим українським патріотам у боях з більшовиками у Києві, під Бахмачем і Крутами прихильно, дав

¹ Крути. Січень 1918 року: Документи. Матеріали. Дослідження. Кіносценарій. – С.120.

² Привітання воякам української армії // Нова Рада. – 1918. – 11 травня (28 квітня). – №73. – С.3.

доручення створити спеціальну комісію, яка б зайнялася цим питанням, обіцяв за необхідності виділити державні кошти, хоча вважав за доцільне провести «всенародний збір грошей для зазначеної мети»¹. Але у ті часи меморіал так і не звели.

Студенти Кам'янець-Подільського державного українського університету також відзначилися високими патріотичними якостями і готовністю захищати всіма доступними способами Українську революцію. Коли ж у центрі і регіонах розгорнулося масове повстання проти гетьманського режиму, вони вирішили стати у ряди борців за республіканський лад. Після взяття повстанцями Києва Рада студентських представників відправила телеграму Директорії, у якій вітала «світлих борців за ранок життя України» і висловила здравницю на честь Української Народної Республіки². Для допомоги родинам козаків, які загинули в бою під столицею, Українська студентська громада університету провела 29 грудня 1918 р. вечірку і збрала 181 крб. 20 коп.³. На загальних зборах громади 22 грудня того ж року ухвалили сформувати студентську сотню для участі у збройному захисті країни. У зв'язку з цим до столиці направили 12 представників, які мали координувати дії і вчасно передати до університету сигнал для виступу сотні⁴. Спираючись на досвід київського українського студентства, яке на початку року припинило навчання і у складі організованого куреня виїхало на фронт під Бахмач, Рада УСГ кілька разів зверталася з відозвою «До організованого студентства, середнєшкільників та слухачів підготовчих курсів» і закликала молодь вступати до юнацького збройного формування, згоду на яке дав С.В.Петлюра. Для запису треба було мати рекомендацію від українських організацій або ж їх відомих членів⁵. 9 січня 1919 р. загальні збори Української студентської громади ухвалили послати своїх представників до військових частин Кам'янець-Подільської залоги для інформування їх про становище в країні і нову, демократичну владу⁶. На початку 20-х чисел січня на спільному зібранні УСГ і козаків січової сотні вирішили направити до столиці сотника і осавула для погодження

¹ Пам'ятник // Народна справа. – 1918. – 9 вересня. – №35. – С.2.

² Студент[ські] організації і їхня діяльність // Нова думка. – 1920. – Ч.Ш. – С.37.

³ З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 28 грудня. – №11. – С.4.

⁴ З університетського життя // Життя Поділля. – 1919. – 3 січня. – №15. – С.4.

⁵ З університетського життя // Життя Поділля. – 1918. – 25 грудня. – №8. – С.4; З університетського життя // Там само. – 27 грудня. – №10. – С.3; Засідання Української громади // Освіта. – 1918. – 15 грудня. – №3. – С.25.

⁶ Відозва до Українського організованого студентства, середнєшкільників та слухачів підготовчих курсів // Життя Поділля. – 1918. – 26 грудня. – №9. – С.1; 28 грудня. – №11. – С.1.

плану дій. Утім задум не вдався через рішення керівництва країни евакуювати вищі органи влади і управління з Києва до Вінниці¹. У зв'язку з цим молодь дуже розчарувалася, адже вона рвалася у бій, хотіла на ратному полі продемонструвати свій великий національно-патріотичний дух, прислужитися справі революційного оновлення країни, навечно записати свої імена в історію Української революції. Військове формування не розпустили, і, як зазначив його отаман Василюк, воно стало в Кам'янці-Подільському «поважною силою». Цілі куреня були означені у спеціальному листі, опублікованому в газеті «Життя Поділля». Одним зі своїх завдань студенти-козаки бачили в «спасенні України від ворогів»².

І все ж, доля розпорядилася так, що юнакам все-таки довелося відійти від навчальної праці і взяти до рук зброю. Так, трохи пізніше, на початку червня 1919 р., під час наступу українських військ на Кам'янець-Подільський, одна частина студентів вийшла назустріч козакам дивізії полковника О.Удовиченка, що рухалася з боку Скали – Оринина, а інша патрулювала в місті, забезпечуючи порядок і спокій та не даючи змоги різним мародерам і кримінальним елементам поживитися статками кам'янчан, громити приміщення установ і закладів, які спішно покинули місто³. Влітку 1919 р. проти більшовицьких збройних підрозділів у складі українського війська боролася чимало студентів К-ПДУУ, які добровільно пішли на фронт. У кровопролитних боях загинули Юрій Приходько і Степан Грещенко. Молодь влаштувала їм велелюдний похорон, який одночасно став демонстрацією вірності українським визвольним ідеалам, готовності і надалі нести жертви в ім'я незалежної соборної України⁴.

Студенти, які пішли на фронт, глибоко усвідомлюючи свою місію, пишалися званнями козаків і старшин діючої армії УНР навіть у критичні дні боротьби за долю української держави. Так, у жовтні 1920 р., коли воєнно-політичне становище республіки було вкрай складним через потужний наступ червоного війська, студенти, які опинилися, зокрема, в складі Залізної дивізії, чесно виконували свій військовий обов'язок і навіть підбадьорювали тих, хто навчався в університетських аудиторіях. У телеграмі, відправленій з Проскурова раді студентських представників, вони наголошували: «Гордимось

¹ З університетського життя // Життя Поділля. – 1919. – 11 січня. – №20. – С.3.

² Лист до редакції // Життя Поділля. – 1919. – 30 березоля. – №85. – С.4.

³ Місцева хроніка // Життя Поділля. – 1919. – 22 січня. – №28. – С.3; З університетського життя // Там само. – 23 січня. – №29. – С.3.

⁴ Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення / [Творч. задум і заг. редакція О.М.Завальнюка]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – С.31.

тим, що укріплюємо залізну стіну, за якою має можливість працювати єдина українська вища школа на користь українського народу»¹.

Потрапивши за Збруч, студенти-вояки разом з українським військом були інтерновані і зазнали важких поневірянь, які лягли на плечі усіх, хто опинився в таборах. Зокрема, на чужині опинився і Петро Василюк, який потім став громадянином Чехії¹. На батьківщину ризикнули повернутися лише окремі бійці.

Отже, чимала кількість лекторів КНУУ професорів та приват-доцентів КДУУ (загалом понад двадцять чоловік) у 1917-1920 рр. працювали за сумісництвом в органах державної влади і управління, різних менш значущих структурах, створених виконавчою владою для розв'язання конкретних питань внутрішньої і зовнішньої політики країни. Представники професорсько-викладацької корпорації К-ПДУУ у більшій чи меншій мірі також залучалися до державного управління на рівні міністерств освіти, ісповідань, до вироблення проекту Конституції УНР, базового документа для реформування загальноосвітньої школи, участі в роботі державної наради. Вони протестували проти практики запровадження в частині України деніківського режиму, підтримали ідею перетворення в системі влади, робили колективні політичні демарші, відкрито критикували очільника уряду за порушення автономних прав університету, мали свої відмінні погляди на Варшавський договір 1920 р.

Студенти українських університетів були учасниками державотворчих процесів і, як надзвичайно активні і патріотичні представники нації, виступали за зміцнення УНР, виступали на захист її від зовнішніх зазіхань, не мирилися з іноземною військовою присутністю. У повному складі студенти і слухачі КНУУ на початку 1918 р. вирішили допомогти збройним силам країни, провели самобілізацію для боротьби з ворогом. Лише незначна частина їх потрапила на фронт у складі студентського куреня Українських січових стрільців. Більше десяти з них загинули за свободу і незалежність Батьківщини в боях під ст. Крути і під час придушення більшовицького повстання у Києві, стільки ж зазнали поранень. Студенти К-ПДУУ, утворивши свій курінь, збиралися допомогти повстанцям здобути й утримати Київ наприкінці грудня 1918 р. – у січні 1919 р. Коли йшли бої за Кам'янець-Подільський, студенти-січовики допомагали українському війську,

¹ Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 11 липня. – №15. – С.6; Похорони С.Грещенка та Ю.Приходька // Новий шлях. – 1919. – 11 червня. – Ч.1. – С.4.

² Див.: Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. 2-е вид. / Симон Наріжний. – Львів-Кент-Острого, 2008. – Ч.1. – С.8, 241.

яке наступало, забезпечували порядок і спокій у місті. У кровопролитних боях на Поділлі загинули щонайменше два студенти з числа тих, хто добровільно пішов у Діючу армію. Ті, що залишилися живими, продовжували вести наступально-оборонні бої, підбадьорювали на відстані своїх товаришів, які продовжували навчання.

6.2. Представники професорсько-викладацьких корпорацій і студентства у церковному відродженні

Навесні 1917 р. у православної Церкви України, що об'єднувала більшість вірних, розпочалися важливі процеси, пов'язані з демократизацією і автономізацією внутрішнього життя, які відкривали можливість виконання нею консолідуючої і державотворчої місії. Для реалізації цих завдань треба було об'єднати зусилля митрополита, єпископату, священників, парафіяльних громад, а також представників небагаточисельної наукової і культурно-освітньої інтелігенції, відданої ідеї Української Церкви. Втім з'ясувалося, що не всі вони готові до виконання таких функцій. Досить сильно відчувалися традиціоналізм і консерватизм більшості православних ієрархів, їх залежність від московського патріарха, який виступав проти розриву будь-яких зв'язків із російськими церковними установами.

Професорсько-викладацькі корпорації і студентський загаль українських університетів, які переважно підтримували демократичні процеси в Церкві, по-різному ставилися до питань церковної автономії і автокефалії в Україні. Найбільш активні й авторитетні в громадсько-церковних колах представники професури залучалися на різних етапах Української революції до вироблення і реалізації державної політики щодо Української Православної Церкви, яку підтримувала більша частина студентства.

Після проголошення Української Народної Республіки архієпископ Олексій (Дородніцин) із двома впливовими членами Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВППЦР), створеної 6 грудня (23 листопада) 1917 р. для підготовки Всеукраїнського Православного Церковного Собору, звернувся до голови Української Центральної Ради з проханням призначити лектора Київського народного українського університету І.І.Огієнка Генеральним секретарем ісповідань (такої посади фактично не було, але її можна було створити ухвалою української влади для керівництва духовною сферою УНР). Утім, за свідченням самого висуванця, М.С.Грушевський не прийняв цієї

пропозиції, мотивуючи непотрібністю такого інституту в структурі органів державного управління республіки¹. Попри відмову голови УЦР, сам факт висунення патріотично налаштованого лектора КНУУ на високу державну посаду, повноваження якої могли дати змогу проводити активне національне відродження у церковному житті, свідчив про відповідні якості претендента, з яким архієпископ познайомився випадково під час їх роботи в бібліотеці Києво-Печерської Лаври. В особі 35-річного І.І.Огієнка літній Олексій розпізнав щирого патріота всього українського, великого прихильника українзації Церкви, яка мала стати духовним рушієм нової України².

До створеної ВПЦР увійшов, зокрема, лектор КНУУ В.В.Зінківський³. Разом з іншими членами Ради він підтримав відозву «До всіх православних українців», у якій містився заклик підтримувати Українську Центральну Раду і її Генеральний Секретаріат на ниві державотворення⁴. ВПЦР заманіфестувала негайну українізацію церковного життя, випустила окрему відозву «До українського народу» про скликання Собору Української Православної Церкви 29 грудня 1917 р. (10 січня 1918 р.) для «відродження нашої колись незалежної, автокефальної святої Церкви» й уникнення «нового духовного рабства» від «нового духовного автократа-патріарха Московського»⁵. Соборна рада, яка мала підготувати скликання і початок роботи Собору УПЦ, обрала делегатами на цей поважний церковний форум В.В. Зінківського, а також майбутнього приват-доцента Кам'янець-Подільського державного українського університету Ю.Й. Сіцинського. Відкритий 7(20) січня 1918 р. Собор заслухав, зокрема, одну із найбільш цікавих доповідей, присвячену українізації літургії, яку виголосив І.І.Огієнко⁶. 279 делегатів уважно вислухали молодого лектора, який вміло оперував положеннями Св. Письма, добре

¹ Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура. – 1935. – Кн.7. – С.452; його ж. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. Вид. 2-е, доп. / Іван Огієнко. – Вінніпег: Тов – во «Волинь», 1968. – С.8–9.

² Див.: Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. – С.7–8.

³ Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (доба Української Центральної Ради): навч. посібник / В.І.Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – С.140.

⁴ Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. / Дмитро Дорошенко. – Ужгород, 1930; Нью – Йорк, 1954. –Т.1: доба Центральної Ради. – С.409.

⁵ Там само. – С.408–409.

⁶ Ульяновський В.І. Зазначена праця. – С.163, 164; Головченко В.І. Огієнко Іван Іванович (2(14).01.1882 р. – 29.03.1972 р.) / В.І. Головченко // Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети / [За заг. ред. М.І.Панова]. – К.: Видавн. дім «Ін Юре», 2002. – С.307.

розумівся на суті богослужіння і доводив можливість і необхідність україномовної обідні. Пізніше він згадував: «...Дві години я викладав і свого повно досяг: ясно показав, що Українська Православна Церква була, новин ми не заводимо! Закінчив я під бурю оплесків духовенства... Всі встали, встали й єпископи (три), й усі оплескували... Група українського духовенства почала співати українського гімна «Ще не вмерла Україна»...». За тим же джерелом, після такої реакції делегатів архієпископ Євлогій запропонував І.І.Огієнкові увійти до секції Собору із підготовки і видання богослужбової літератури¹. На жаль, як наголошує сучасний історик В.І.Ульяновський, доповідь І.І.Огієнка зовсім не додала конструктивності Соборній комісії із українізації Церкви, очолюваній Євлогієм. Вона упродовж тижня, який залишався до закриття Собору, нічого конкретного не зробила відповідно до покладених на неї обов'язків, не виробила і не збиралася виробляти жодного проекту документа в розрізі Огієнкових пропозицій. Це аж ніяк не принижувало значення доповіді, успіх якій забезпечили українські делегати², утім засвідчувало неготовність православних ієрархів до негайних змін, можливо, і боязнь їх без погодження з керівництвом Московської патріархії. В.В.Зіньківського (члена президії Собору) обрали до складу Тимчасової Спархіальної церковної ради, яка, утім, не запрацювала через припинення роботи Собору у зв'язку з більшовицьким повстанням і наступом на Київ війська Муравйова.

Після гетьманського перевороту В.В.Зіньківський очолив Міністерство ісповідань Української держави. Прагнучи провести церковну реформу на засадах скромної автономії, він наштотхнувся на великий опір єпископату, частини священників і церковних діячів, що яскраво продемонструвала друга сесія Всеукраїнського Православного Церковного Собору у червні – липні 1918 р. Промосковська більшість заблокувала розв'язання питань, які могли б відкрити шлях до українізації Церкви. Цей спротив міністр ісповідань пояснив тим, що Москва «не розуміла реальної необхідності створення церковної автономії для України»³.

Підтримуючи національну складову УПЦ, В.В.Зіньківський провів ухвалу про заснування при Міністерстві ісповідань вченого комітету, який мав займатися перекладом і виданням книг Св. Письма

¹ Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. – С.10 – 11.

² Ульяновський В.І. Зазначена праця. – С.165.

³ Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.): воспом. / Василий Зеньковский; публ. текста и редакция М.А.Колерова. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1995. – С.73.

українською мовою¹. Інші важливі кроки здійснити не вдалося через відставку Ради Міністрів 24 жовтня 1918 р.

Студентство КНУУ, згодом Київського державного українського університету схвалювало діяльність державної влади, спрямовану на розбудову УПЦ, чекало від неї більш радикальних заходів, які б забезпечили церковну автокефалію. Такої політики довелося чекати недовго – на початку 1919 р. Директорія УНР розпочала гоніння проти митрополита Київського і Галицького Антонія та архієпископа Євлогія, які, з одного боку, засудили антигетьманське повстання, а з другого, не підтримували українізації УПЦ. Новий український уряд проголосив автокефалію православної Церкви в Україні і відокремив її від держави, хоча зберіг за нею контроль над діяльністю церковних інституцій².

Найбільше прислужилися справі церковного відродження в Україні представники К-ПДУУ. Відповідно до гетьманського закону в його структурі відкрили богословський факультет. Уже в листопаді-грудні 1918 р. на навчання прийняли 11 юнаків, які виявили бажання стати священиками відродженої Української Церкви. Станом на 1 липня 1920 р. їх кількість зросла до 38³. Цей факультет, на думку історика Б.І.Андрусина, багато зробив для утвердження автокефалії Української Православної Церкви⁴. Професор В.О.Біднов (декан факультету), приват-доценти Й.Ф.Оксіюк, Ю.Й.Сіцінський, П.В.Табінський, О.З.Неселовський, М.М.Васильківський та ін. прищеплювали молоді любов і повагу до УАПЦ, були її послідовними виразниками, захисниками і пропагандистами. Так, під час весняного посту 1920 р. вони виступили перед місцевим православним населенням з лекціями церковно-історичного і філософсько-морального змісту, три з яких присвятили УАПЦ⁵. На своїх наставників рівнялися студенти-богослови, які працювали в «Студії чистого християнства», вчилися дискутувати на складні і гострі теми, пов'язані з теологією. За дорученням ради професорів університету, вони, зокрема, виступили у багатьох церквах Подільської єпархії з україномовними

¹ Дорошенко Д. Зазначена праця. – Т.П: Українська Гетьманська держава 1918 р. – С.333.

² Рубльов О.С. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. / О.С.Рубльов, О.П.Реєнт. – К.: Видавн дім «Альтернативи», 1998 / Україна крізь віки / [Творч. задум та заг. редакція акад. НАН Укр. В.А.Смоля]. – Т.10. – С.187.

³ ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.4зв.

⁴ Андрушин Б.І. Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (доба Директорії УНР): навч. посібник / Б.І.Андрушин. – К.: Либідь, 1997. – С.100.

⁵ Оголошення // Наш шлях. – 1920. – 6 лютого. – Ч.22. – С.2.

проповідями¹, брали участь у Службі Божій, яка проводилася державною мовою в університетській церкві св. Миколая – центрі першої Української парафії у Кам'янці-Подільському². Ця парафія складалася передусім з ректора, проректора, деканів, викладачів, працівників і частини студентів-українців, а також національно свідомих кам'янчан, вихідців з різних регіонів України, яких приваблювали проповіді рідною мовою і спів українського церковного хору³. Священик П.Білон так згадував про той час: «Я, як студент, досить часто виголошував в університетській церкві проповіді в присутності численного професорського складу. Довелось раз виголосити проповідь і в час великого свята, де були присутні міністри та вищі урядовці уряду, а серед них великий церковний діяч і золотоустий проповідник Володимир Чехівський. По службі Божій В.Чехівський підійшов до мене і погратулював за мою проповідь... Я виголошував проповіді і в інших церквах Кам'янця-Подільського»⁴.

У лютому 1919 р. при університеті організувалось Українське православне Кирило-Методіївське братство, яке очолив В.О.Біднов. Статут УПКМБ доручили виробити В.О.Біднову, Ю.Й.Сіцінському і М.М.Васильківському (його затвердили лише у вересні того ж року⁵). До Президії братства обрали від університету В.О.Біднова і Ю.Й.Сіцінського⁶. Воно відстоювало православ'я, необхідність реструктуризації Церкви на українській основі, проведення Служби Божої у кожному храмові українською мовою, а також згуртовувало українців-патріотів навколо ідеї УАПЦ, українського відродження взагалі⁷.

З 15 вересня 1919 р., коли ректор університету І.І.Огієнко очолив за сумісництвом Міністерство ісповідань УНР, був узятий курс на розвиток церковного будівництва. Новий міністр відразу розпорядився, щоб усі православні священики перейшли на українську вимову церковнослов'янських текстів. Серед піонерів-реалізаторів нововведення були Ю.Й.Сіцінський і П.В.Табінський, які, крім викладацької діяльності, займалися ще й богослужінням у різних церквах Кам'янця-Подільського і поділяли погляди І.І.Огієнка на те, що українська вимова богослужбових текстів, виданих Синодом

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.39а. – Арк.10.

² Білон П. Спогади / Петро Білон. – Пітсбург, 1952. – Ч.1. – С.52.

³ Місцеве життя. Документ // Наш шлях. – 1920. – 28 березня. – Ч.63. – С.3.

⁴ Білон П. Зазначена праця. – С.52.

⁵ Статут Кир[ило]-Методіївського братства зареєстрований // Шлях. – 1919. – 30 вересня. – Ч.35. – С.4.

⁶ Кирило-Методіївське братство на Поділлі // Життя Поділля. – 1919. – 19 лютого. – №51. – С.4.

⁷ Андрусишин Б.І. Зазначена праця. – С.114–115.

Російської Православної Церкви, хоч і є делікатною справою, бо торкається вікової традиції православною життя, все –таки «повинна бути переведена [в життя] негайно й рішуче»¹. За перехід окремих священників на українську фонетику Служби Божої єпископ Подільський і Брацлавський Пимен всупереч наказу міністра ісповідань УНР відсторонив їх від церковного служіння. Крім того, він звинуватив «відступників» і в інших «гріхах». Так, зокрема, Ю.Й.Сіцінському він закидав, що той, починаючи з січня 1919 р., 1) самовільно припинив згадувати за молитвами і богослужінням ім'я московського патріарха, 2) почав використовувати під час богослужіння українську фонетику церковнослов'янської мови, 3) став членом Кирило-Мефодіївського братства, 4) визнав автокефальність Української православної Церкви і став членом Українського Священного Синоду, 5) брав участь у заходах, пов'язаних із позбавленням Пимена посади єпископа². На захист гнаних священників рішуче стали різні кола українського громадянства, зокрема викладачі, працівники і студенти Кам'янець-Подільського державного українського університету³.

Якщо Ю.Й.Сіцінський через певні обставини підкорився єпископській волі і припинив богослужіння, то, наприклад, П.В.Табінський навідріз відмовився виконувати ганебне для нього й інших священників розпорядження. Як наголошував 29 квітня 1920 р. очільник єпархії, Петро Васильович, попри накладене на його богослужбову діяльність табу, і далі «проводить у церквах м. Кам'янця на спокусу єпархіальному духовенству і православним вірним богослужіння з українською «вимовою» (фонетикою)», допускає інші вчинки, які не схвалює єпископ. Через це П.В.Табінський вдруге отримав заборону займатися церковною практикою. А вірні помічники Пимена, благочинний місцевих церков протоієрей А.Розумовський, член консисторії протоієрей І.Саковський і священник Д.Охримович, отримали доручення «проробити» непокірного представника УАПЦ так, щоб той публічно відмовився від нововведень міністра ісповідань і нарешті підкорився розпорядженню владики, припинивши неканонічне богослужіння⁴.

1 червня 1920 р. Пимен видав ще одне розпорядження щодо непокірного священника-приват-доцента. На цей раз він наказав провести слідство з обвинувачення П.В.Табінського у відправі Служби

¹ ЦДАВО України. – Ф.1131. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.6.

² Там само. – Арк.12.

³ Хроника // Наш шлях. – 1920. – 2 березня. – Ч.42. – С.2.

⁴ Церковні справи // Наш шлях. – 1920. – 23 травня. – Ч.100. – С.4.

Божою українською мовою не лише в університетській, а й семінарській церкві (з кінця квітня 1920 р. міністр І.І.Огієнко призначив його ректором Подільської духовної семінарії)². Відповідаючи на лист голови правління Подільського єпархіального свічкового заводу священика М.Зущинського і священика кафедрального собору Олександра Невського О.Победоносцева, які мали доручення провести відповідні слідчі дії і зламати волю й непохитність прихильника автокефалії, Петро Васильович виступив з публічною заявою у пресі, у якій йшлося, що розпорядження єпископа є нічим іншим як виявом боротьби ідеї «єдиної невідимої» з українською національною ідеєю під маскою церковності. Один із слідчих – О.Победоносцев – взагалі був вороже налаштований до українського визвольного руху та ієреїв-українців. Тому, на переконання П.В.Табінського, відправа ним Служби Божою українською мовою сприймається опонентами не як рядовий факт, пов'язаний із виконанням наказу міністра ісповідань УНР, а як підстава для обвинувачення у церковній зраді³.

Попри шалений тиск і мобілізацію проти Української Церкви значної частини православних вірних, П.В.Табінський, опинившись у центрі інспірованого єпископом-русофілом скандалу, виявив велику стійкість і непохитність, не зрадив ідеї автокефалії УПЦ. Окрім того, він сміливо кинув виклик владиці, і 1 травня 1920 р., коли до Кам'янця-Подільського з Варшави повернувся Головний отаман С.В.Петлюра, відкрито став «на чолі урочистої зустрічі», яку влаштував І.І.Огієнко. У середині 1920 р., за функціонування у місті більшовицького режиму, єпископ Пимен під час урочистої служби в кафедральному соборі Олександра Невського заявив, що українська влада, покинувши тимчасову столицю УНР, залишила тут своїх агентів (йшлося про П.В.Табінського, Ю.Й.Сіцінського, інших викладачів університету), які утримували у своїх руках захоплені ними за «петлюрівської тиранії» церковні установи і продовжують здійснювати богослужіння з українською фонетикою, яку вони називають «виомовою»⁴.

¹ Борщевич В. Табінський Петро / В.Борщевич // Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника / [За заг. ред. М.М.Романюка]. – Львів, 2001. – Вип.8. – С.276.

² Високоповажному Пан-Отцю Петру Табінському // Наш шлях. – 1920. – 22 червня. – Ч.122. – С.1.

³ Табінський П. До Пан-Отців М.Зущинського й О.Победоносцева / П.Табінський // Наш шлях. – 1920. – 22 червня. – Ч.122. – С.2.

⁴ Табінський П. Українське національне відродження і православне духовенство / Петро Табінський // Альманах «Нового часу» (календар для всіх на рік 1938). – Львів, 1937. – С.78.

Зустрівшись з єпископом після повалення влади ревкому і закликавши його до співпраці з українською громадою, П.В.Табінський заявив, що автокефальні священики готові вибачити йому антиукраїнські заяви і дії. Утім повернути свою діяльність на підтримку української ідеї Пимен не був готовий, пояснюючи це відповідними настроями більшості місцевого духовенства¹. Парадоксально, але виходить, що власні переконання владики і позиція Московської патріархії щодо церковного відродження в Україні не мали вирішального значення в його діяльності.

В.О.Біднов, один із найбільш активних діячів творення УАПЦ, у газетній статті «Праця єпископа Пимена», опублікованій ще наприкінці листопада 1919 р., відверто наголошував, що керівник Подільської єпархії, відсторонюючи українських священиків від богослужіння відразу після від'їзду з Кам'янця–Подільського вищих органів влади УНР і початку польського адміністрування в мікрореєоні, веде духовну боротьбу проти українського народу². (Ця публікація появилася після того, як 20 листопада 1919 р. Директорія УНР ухвалила розпорядження про звільнення Пимена з посади єпископа Подільського і Брацлавського і готувалася його оприлюднити³; зарозумілий керівник єпархії не підкорився наказу української влади, до якої ставився з неприхованою ворожістю). У березні 1920 р. В.О.Біднов як голова ради Кирило–Мефодіївського братства підписав звернення до українського громадянства, у якому наголошувалося на шкідливій діяльності Пимена проти української державності, церкви й культури⁴. З подачі І.І.Огієнка уряд 1 липня 1920 р. розпорядився терміново «вжити потрібних заходів для припинення злочинної діяльності єпископа Пимена», зокрема щодо його ігнорування волі Директорії УНР⁵. Утім і на цей раз владики, призначений Московью, вперто ігнорував розпорядження влади і продовжував заправляти справами в єпархії. Користуючись складнощами перебігу подій і

¹ Табінський П. Українське національне відродження і православне духовенство. – С. 78.

² Біднов В. Праця єпископа Пимена / В.Біднов // Наш шлях. – 1919. – 25 листопада. – Ч. 2. – С. 2; його ж. Праця єпископа Пимена / В.Біднов // Наш шлях. – 1920. – 26 листопада. – Ч. 3. – С. 2.

³ Урядове розпорядження. Звільнення єпископа Пимена // Наш шлях. – 1919. – 24 грудня. – Ч. 25. – С. 1.

⁴ До українського громадянства // Наш шлях. – 1920. – 23 березня. – Ч. 60. – С. 2.

⁵ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали. – Т. 2. – С. 96.

зміню політичних режимів, він продовжував завдавати нових ударів УАПЦ, у якій бачив вияв розкольніцтва православ'я.

Одним із важливих завдань, яке успішно розв'язувалось за сприяння Кам'янець-Подільського державного українського університету, була підготовка священиків-практиків до проведення Служби Божої українською мовою через організацію відповідних курсів. Ухвалу про необхідність такої роботи прийняла Рада міністра ісповідань 6 жовтня 1919 р. На курси запрошували священиків, дияконів, дяків, регентів церковних хорів і просто хто бажає – вірних УАПЦ зі своїми служебниками і часописами¹. Керівником курсів, на які записалися 14 протоіереїв, 10 священиків, 12 дияконів і дяків, 15 учнів дяківських шкіл тощо, призначили В.О.Біднова. Загальна кількість курсистів становила 57 осіб. Упродовж трьох днів вони прослухали на богословському факультеті К-ПДУУ 11 різногалузевих лекцій, зокрема «Правила української вимови викладів» (І.І.Огієнко), «Русь», «Україна», «Малоросія», «Політичний занепад України наприкінці XVIII – на початку XIX століття», «Відродження України» (всі – В.О.Біднов), з історії українського письменства (В.М.Чехівський), географії України та історії української церкви (В.О.Біднов)². Як наголошував Ю.Й.Сіцінський, під час роботи курсів «вияснено на підставі історико-філологічних дослідів, яка повинна бути українська вимова церковно-богослужбового тексту... Деякі з духовенства, зрозумівши правильність української вимови слов'янського тексту, з того часу стали правити Службу Богу з тою вимовою»³. Але більшість продовжувала триматися традиційних форм богослужіння, не ризикуючи йти на конфлікт із єпископом. Отримані знання від університетських професорів допомогли їм краще орієнтуватися у становищі Церкви, українського відродження часів революції і, що найбільш важливо, отримати перший досвід фрагментів україномовної Служби Божої. Водночас навчання засвідчило, що для ґрунтовного засвоєння окреслених питань потрібно значно більше часу.

2 червня 1920 р. на базі того ж факультету відкрилися вже тримісячні пастирські курси за участю 60 осіб, які мали набагато складнішу програму, пов'язану із підготовкою церковників до українізації Служби Божої. На цей раз організаційну роботу проводив П.В.Табінський. Десятки лекцій прочитали викладачі-богослови, а

¹ ЦДАВО України. – Ф.1131. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.29.

² Андрусишин Б. Зазначена праця. – С.84.

³ Сіцінський Є. В чім моя провина? / Є.Сіцінський // Наш шлях. – 1920. – 22 квітня. – Ч.79. – С.1.

також два філологи – професор І.І.Огієнко і приват–доцент М.А.Плевако¹. Курси, хоч і не працювали весь передбачений час (8 липня українська влада і чимало викладачів університету, зокрема І.І.Огієнко, В.О.Біднов та ін., покинули місто напередодні вступу сюди більшовицьких військ), все ж збільшили кількість прихильників УАПЦ, переконливо спростували прогнози щодо українізації церковного життя того ж єпископа Пимена, який песимістично заявляв таке: «Всіх не навчити [української вимови богослужбових текстів. –Авт.], або, вірніше, не перевчити... Читання Євангелія українською мовою не може у теперішній час дістати того широкого розповсюдження тому, що у продажу зовсім немає українських Євангелій синодального видання... Нав'язування примусово народу читання Св.Євангелія на новій мові крайнє ризиковано і може викликати церковну смуту...»². Курси не покинув жоден протоієрей, священник, диякон, дяк, регент чи учень, що доводило їх потрібність і корисність. Фактично на прикладі одного міста відпрацьовувалась модель підготовки до українізації Церкви у загальноукраїнському масштабі, яка б могла запрацювати за умови перемоги Української революції на усій території країни.

Смута, про яку говорив Пимен, була б дуже вигідною владиці, бо, по-перше, засвідчила б нереальність задуманого, по-друге, перекреслила б усі ті зусилля, які докладали міністр ісповідань І.І.Огієнко та його університетські колеги, їх прихильники щодо українізації духовного життя і перетворення УАПЦ в один із найбільш важливих чинників національного державотворення, по-третє, підтвердила б правомірність консервативної позиції самого керівника єпархії.

І все ж міркування Пимена щодо відсутності україномовних текстів для Служби Божої було вельми доречним, хоч і в українських колах, зокрема на богословському факультеті КПДУУ, цим переймались не раз, розуміючи, що без відповідної української літератури зрушити проблему з місця буде дуже непросто. Передусім належало виробити для розмноження відповідні україномовні тексти, яких на той час майже не існувало. Підходячи до її розв'язання, міністр ісповідань виробив спеціальну програму. Він також запропонував сформувати з учених університету комісію з перекладу богослужбових книг, молитовника та акафестників українською мовою. На його думку, треба було подбати також і про україномовну літературу для повсякденного вжитку вірних³. Оскільки пропонуваній обсяг роботи був дуже

¹ Хроника // Наш шлях. – 1920. – 3 червня. – Ч.107. – С.4.

² ЦДАВО України. – Ф.1131. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.2зв., 8.

³ Там само. – Спр.26. – Арк.4.

великий, то І.І.Огієнко сформулював першочергове завдання комісії, яке зводилось до такого: «Позаяк Українське Євангеліє у нас вже є [йшлося про переклади П.О.Куліша та І.Пулую. – Авт.], а немає Апостола, то передусім треба поставити перекладання Апостола... для вжитку Церквою, себто ті [його] частини, які читаються у церкві. Рахуючи 52 неділі та свята, треба [буде] видати ще Псалтир віршований. Водночас ми повинні негайно приступити до перекладу ... передусім апофистів Ісусу Солодкому і Пресвятій Діві Марії. Коли зробимо цю роботу, можна буде приступити до перекладу Сл[ужби] Божої: вечірні, утрени та літургії»¹. Отже, виконання цієї програми могло розтягнутись на тривалий час і потребувало великих інтелектуальних і фізичних зусиль та державних фінансових ресурсів.

За ініціативи І.І.Огієнка український уряд 23 жовтня 1919 р. ухвалив асигнувати на переклад Св. Письма з коштів державного казначейства, на перший погляд, досить значну суму – 4 млн гривень², реальне значення якої через галопуючу інфляцію і з урахуванням потреби великих накладів літератури залишалось все-таки невеликим. (В.П.Ляхоцький вважає, що ці кошти так і не були використані³. Утім із вказаної суми членам комісії виплачували заробітну плату, а також закупили друкарську фарбу і папір, які потратили на 2 тис. відбитків українського перекладу «Діяній Святих Апостолів»⁴). Комісію з перекладу очолив Є.К.Тимченко, який з жовтня 1919 р. працював на посаді професора кафедри мовознавства і санскриту історико-філологічного факультету К-ПДУУ. До її складу також увійшли В.О.Біднов, Ю.Й.Сіцінський і О.З.Неселовський. З кінця грудня 1919 р. вона діяла вже під керівництвом В.О.Біднова на богословському факультеті, а не при Міністерстві ісповідань УНР, як це було спочатку. Дослідники не пояснюють цього факту, хоча відомо, що Є.К.Тимченко очолив створену також 1 грудня 1919 р. комісію з підготовки «Історичного словника української мови» (ця робота була завершена аж у 1930 р.). Працювати на два фронти йому було вкрай важко, до того ж не було відомо, як довго він затримається у Кам'янці-

¹ ЦДАВО України. – Ф.1131. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.77.

² Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура. – 1936. – Кн.3 (12). – С.236; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали. – Т.1. – С.560.

³ Ляхоцький В.П. Просвітитель. Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / В.П.Ляхоцький. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – С.82.

⁴ Біднов В. Одна із спроб перекладу Біблії на українську мову / В.Біднов // Книголюб: видання Українського товариства прихильників книги. – Прага, 1931. – Кн.1. – С.7-9.

Подільському (основним місцем роботи вченого був Київський державний український університет, а до К-ПДУУ він лише прикомандировувався). Передислокація комісії давала значний вигравш, який полягав у тому, що, за словами І.І.Огієнка, «усі переклади мали стати власністю університету»¹. До того ж фінансувати роботу комісії через український виш було простіше (І.І.Огієнко як головноуповноважений міністр уряду УНР отримав право розпоряджатися значними коштами для підтримки різних українських інституцій²) і менш ризиковано в умовах непередбачуваностей, пов'язаних із функціонуванням польського режиму, починаючи з 16 листопада 1919 р.

Для прискорення роботи збільшили чисельність членів комісії до п'яти. Ними стали приват-доценти П.В.Табінський, Л.Т.Білецький, М.О.Драй-Хмара, Й.Ф.Оксіюк і О.В.Прахов³. До роботи приступили 1 грудня 1919 р. Беручись за переклад текстів з новогрецької мови українською, вони відштовхувались від «діяній та листів Апостольських в перекладі Куліша і Пулюя», порівнюючи їх з грецькими аналогами і надаючи перекладу «відповідну до церковного вжитку редакцію». Робота просувалась повільно, але відзначалася ґрунтовністю, дискусійним підходом і колегіальністю щодо конкретного вірша. Комісія збиралася всього 77 разів – спочатку двічі на тиждень (в четвер і суботу – з 10.00 до 13.00 години), згодом, коли виявилось деяке відставання від темпу виконання взятих зобов'язань, – тричі (працювали і в неділі). Інтенсивність праці коливалася. Як згадував В.О.Біднов, «справа йшла жваво, захоплювала всіх учасників і нерідко виникали надзвичайно палкі дискусії. До Великого посту 1920 р. встигли перевірити до 20-ти розділів... Протягом цілого Великого посту складено лише перших 13 розділів... До 9-го липня [1920 р.], цебто до захоплення Кам'янця більшовиками, складено мало не цілу книгу «Діяній»...». Підготовлений до друку текст відрізнявся від тих, які у свій час перекладали П.О.Куліш і І.Пулюй, «живою українською мовою», позбавленою слов'янізмів⁴.

За друк перекладеного і зв'язаного тексту взялася друкарня К-ПДУУ. У жовтні 1920 р. вона зробила замовлену кількість відбитків зверстаного тексту, який увійшов до п'ятого тому «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» як перша частина праці перекладачів «Новий Завіт. Діяння Святих Апостолів в

¹ Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. – С.51.

² Біднов В. Одна з спроб перекладу Біблії на українську мову. – С.5.

³ Там само. – С.6–7.

⁴ Там само. – С.9.

перекладі на українську мову»¹ (у шостому томі «Записок» планувалось розмістити другу частину «Діяній»²). Утім політичні події середини листопада 1920 р. і воєнна боротьба за Кам'янець-Подільський не дали, на жаль, змоги реалізувати задумане у повному обсязі – наклад не лише не зшили у книги, а й не зуміли зберегти (за свідченням мемуариста, верстка згоріла, коли влада у місті перейшла до ревкому). В.О.Біднов, який відповідав за результати роботи комісії, залишив у себе всього два зброшуровані примірники, які служили коректурою, і вивіз їх в еміграцію. Згодом один із них потрапив до рук П.В.Табінського, який зустрічався з В.О.Бідновим в Галичині³, а нині зберігається у відділенні рідкісної книги наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка і доступний науковцям.

Отже, представники професорсько-викладацьких корпорацій українських університетів брали участь у церковному відродженні України у 1917-1920 рр. Двоє із них (В.В.Зінківський, І.І.Огієнко) очолювали у різний час міністерства ісповідань Української держави і УНР, пробували реформувати Православну Церкву на засадах автономії і автокефалії. За міністра І.І.Огієнка проводилася значна робота з українізації Служби Божої, підготовки чинних священників до української вимови церковнослов'янських текстів, перекладу Святого Письма українською мовою тощо. Послідовниками такого курсу церковної політики були, зокрема, викладачі і студенти богословського факультету К-ПДУУ, які утворили першу парафію УАПЦ у місті, увійшли до складу Кирило-Мефодіївського братства, що активно захищало автокефалію Української Церкви, послідовно виступали проти російського єпископа і його прихильників, які були вороже налаштовані до УАПЦ і обстоювали інтереси РПЦ в Україні. Студенти-богослови, беручи приклад зі своїх наставників (Ю.Й.Сіцінський, П.В.Табінський), виголошували проповіді в університетській церкві, храмах міста і Поділля українською і при цьому переконливо доводили, що ця мова цілком може використовуватися у церковному житті, а також більше і краще прислужитися національному відродженню українців.

¹ Див.: Записки Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. – Кам'янець-Подільський, 1920. – Т.5: Новий Завіт. Діяння Святих Апостолів в перекладі на українську мову / Праці Комісії в справі перекладу Св. Письма на українську мову при богословському факультеті Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. – 69 с.

² ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.1. – Спр.878. – Арк.5.

³ Біднов В. Одна з спроб перекладу Біблії на українську мову. – С.7-8.

6.3. Лекційно-пропагандистська, літературно-публіцистична і редакційно-видавнича діяльність викладачів, працівників і студентів

Револьюційна доба поставила перед науково-педагогічною інтелігенцією завдання набагато ширші і складніші, ніж це було раніше. Найбільш активна і свідома частина професорсько-викладацьких корпорацій, дбаючи про підвищення рівня національної свідомості і поширення серед українців наукових знань з історії, мови, літератури, економіки, географії, культури і права, а також формування поваги до всього українського, наполегливо працювала, використовуючи для цього усне і друковане слово.

Коли навесні-восени 1917 р. в Україні набрав масовості рух за українізацію культурно – освітнього життя, зокрема створення національної початкової, середньої і вищої школи, на противагу йому проросійські сили розгорнули кампанію з дискредитації української ідеї і недоторканності чинної освітньої системи⁴. У зв'язку з такою ситуацією Генеральний секретар освітніх справ І.М.Стешенко від імені української влади на нараді з начальниками і головами батьківських комітетів середніх та нижчих шкіл Києва 8 жовтня 1917 р. застеріг щодо подальших нелояльних виступів проти політики українізації і, зокрема, наголосив, що всі етнічні групи, які проживають на українській землі, повинні знати мову, літературу, географію та історію українців¹. Утім реалізувати цю, здавалося б, цілком природну з цивілізаційного і державотворчого погляду програму, виявилось справою далеко не простою. Основна увага владних структур після проголошення УНР спрямовувалась на українізацію наявної мережі шкіл. Політика в освітній галузі досить часто призводила, з одного боку, до поділу населення за національною ознакою, а з другого, до консолідації українців. У цьому плані досить актуальним стало питання про інформаційно-роз'яснювальну роботу з боку відповідних державних структур, громадських організацій.

Доросле українське населення з непідробною цікавістю тягнулося до знань про сучасне становище країни, утвердження української

¹ Христюк П. Замітки й матеріали до історії Української революції. 1917 – 1920 рр. / Павло Христюк. – Відень: Друкарня J.N.Vernaj, 1921. – Т.1: Українська революція: розвідки й матеріали. – Кн.1. – С.22.

² Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. / Дмитро Дорошенко. – Ужгород, 1930; Нью-Йорк, 1954. – Т.1: доба Центральної Ради. – С.397.

держави, жадібно сприймало чутки і різноманітну інформацію україномовної преси, що поширювалася як у містах, так і сільській місцевості. Проте у багатьох випадках запитань ставало не менше, а навпаки більше. Відчувалась нестача елементарних знань, пов'язаних як з поточним моментом, так і минулим політичним, господарським та культурним становищем українців. Цим громадянам потрібна була компетентна допомога вчителів, освічених українських інтелігентів, які щиро дбали про підвищення культурно–освітнього рівня свого народу. Осторонь цієї справи не стояли студенти. Українські студентські громади влаштовували для шкільної молоді, робітників і солдатів цикли лекцій, курси українознавства для багатьох охочих, посилали своїх лекторів–інформаторів у села, де ті популярно роз'яснювали сутність багатьох цікавих для них питань¹.

Важливим засобом поширення суспільно-політичних і науково – популярних знань в українському середовищі була україномовна лекційна пропаганда. Перші важливі кроки у цьому напрямку були зроблені професурою молодих українських університетів ще під час реалізації заходів з їх заснування, а також під час урочистого відкриття кожного з них. У серпні 1917 р. на секції вищої школи II Всеукраїнського учительського з'їзду І.І.Огієнко зробив доповідь про «Найперші завдання української філології»², а на пленарному засіданні того ж форуму виступив з іншою темою – «Рідна мова в школі»³. Понад 700 делегатів, які далеко не всі мали вищу освіту, схвалили бачення 35-річного вченого щодо вивчення української мови в початкових і середніх школах, де навчалися діти українців. 5 жовтня 1917 р. більш як для тисячі учасників свята відкриття Київського народного українського університету І.І.Огієнко, як уже зазначалося, прочитав лекцію «Українська культура», яка викликала справжній фурор серед слухачів і стараннями Українського військового генерального комітету була опублікована окремим виданням великим накладом⁴. Колега І.І.Огієнка Ф.П.Сушицький, секретар КНУУ, виступив з промовою, присвяченою проблемі українізації, яка згодом була опублікована у

¹ Христюк П. Зазначена праця. – С.21.

² Центральна Рада і український державний процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): матеріали наукової конференції. 20 вересня 1997 року. – К., 1997. – Ч.П. – С.262.

³ Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура. – 1935. – Кн.7. – С.452.

⁴ Там само; Огієнко І. Українська культура. Академічна промова на одкритті Українського Народнього Університету в Києві / Іван Огієнко; видання Українського військового Генерального комітету. – К.: Друкарня Української Центральної Ради, 1917. – 31 с.

журналі «Вільна Українська школа»¹. Під час відкриття державних українських університетів у виступах ректорів Ф.П.Сушицького і І.І.Огієнка йшлося про реалізацію університетських проектів у столиці і на Поділлі. Їх із захопленням слухали загалом кілька тисяч учасників урочистостей, здебільшого українська молодь.

Публічні виступи науково-педагогічних працівників українських університетів у різних колективах влаштовували, як правило, товариства «Просвіти», земські органи, українські клуби, командування військових частин і гарнізону, керівники поштово-телеграфної служби, шкіл, партійні осередки тощо. Вони відбувалися як за оплату, так і без гонорару. У переважній більшості випадків лектори не отримували за свою працю грошової винагороди, чим засвідчували найщиріше бажання якнайкраще прислужитися підвищенню культурного рівня своїх співгромадян.

Частина лекторів КНУУ була членами київської «Просвіти», яка вже у 1917 р. розгорнула активну лекційну роботу серед киян, брала участь в організації і проведенні різних курсів для освітян, інших професійних груп населення, де на науково-популярному рівні висвітлювала різні актуальні питання, що збагачували світогляд слухачів, давали їм корисні практичні настанови, які згодом використовувалися в роботі. Лекторський корпус тісно співпрацював зі студентськими структурами, які, наприклад, у травні 1918 р., напередодні канікул, створили університетську культурно-просвітню комісію (її очолив національно свідомий Іван Іванов), що поширила свою діяльність за межі навчального закладу. Зокрема, вона зайнялася відкриттям на Київщині курсів із вивчення української, латинської і грецької мов (за програмою гімназій), які давали змогу молоді, що не мала повної гімназійної освіти, підготуватися до складання іспитів за курс середньої школи і отримати шанс для вступу до українського університету, поширити свої знання з українознавства (читалися лекції з історії України, української мови і літератури), утворити кооперації (готували рахівників), розвивати пасічництво тощо. У самій столиці організували літні курси з українознавства для пересічних киян, які прагнули краще пізнати українську культуру. В орендованому приміщенні університету св. Володимира курсисти слухали лекції з історії української культури (І.І.Огієнко), історії нової української літератури, граматики і стилістики української мови (З.Євтушенко), навчалися читати літературні твори, ораторського мистецтва, декламації, журналістики й публіцистики (І.Юхименко)².

¹ Сушицький Ф. Принципи українознавства / Ф.Сушицький // Вільна Українська школа. – 1917. – №2: жовтень. – С.83–88.

² ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.10. – Арк.49.

Історико-екскурсійна секція зазначеної комісії готувала керівників, яким належало організувати для дітей, молоді і дорослих екскурсії українською мовою до історичних і архітектурних пам'яток Києва. У червні – липні 1918 р. на тритижневих платних курсах (навчалось 45 осіб) лекції майбутнім організаторам екскурсійної справи читали лектори народного українського університету Г.Г.Павлуцький, В.К.Прокопович, В.Козловська, А.Грабар, Ф.Л.Ернст, Зумер, Алешко, Стелецький та ін.¹

Разом із природничою секцією КНУУ комісія організувала платні тритижневі курси для студентів, курсистів, учителів і просто любителів природи. Тут викладали В.В.Дуб'янський, В.І.Лучицький, П.А.Тутковський, О.А.Яната, Л.Красівський, Грищинський, Портенко та ін. Вони прочитали курс лекцій з природознавства, зокрема, про фізико-географічне положення України, її флору і фауну, стан і завдання української географії, антропології і етнографії, дослідження рослинного і тваринного світу країни, методику збирання зоологічних матеріалів, а також охорону пам'яток природи України, які мали світове значення².

Приділялася велика увага поширенню історичних знань, що формували національну свідомість українців. Чимало лекцій з історії України вчені КНУУ прочитали за межами столиці, зокрема у Переяславі, Каневі, Черкасах, Кременчуку, Харкові, Лубнах, Ромнах, Прилуках і Ніжині³.

Дослідник освітніх процесів в Україні революційної доби (1917 – 1921 рр.) Е.М.Мельник вважає, що завдяки діяльності культурно-просвітньої комісії народного українського університету значно зріс рівень свідомості української молоді, що забезпечувало її активну участь у подальшій розбудові і зміцненні української держави⁴.

Перш за все треба сказати лише про ту невелику частину молодих людей, які, прослухавши відповідні лекції, здобули відповідні знання й переконання, підвищили рівень своєї національної свідомості, що й активізувало їх практичну участь у культурно-освітніх і державотворчих процесах.

¹ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.10. – Арк.108.

² Там само. – Спр.17. – Арк.50; Ботанічний гурток Укр[аїнського] Народнього Київського Університету // Вісти природничої секції Українського Наукового товариства. – К., 1918 – 1919. – Т.1. – С.17.

³ ДАМК. – Ф.Р-936. – Оп.2. – Спр.10. – Арк.108.

⁴ Мельник Е.М. Діяльність культурно-просвітньої комісії Київського українського народного університету (травень – липень 1918 р.) / Е.М.Мельник // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: Видавн.-поліграф. центр «Київ.ун-т», 2002. – Вип.62. – С.41.

У період функціонування Київського державного українського університету закріпити і розвинути здобутки колективу КНУУ щодо масової лекційно-пропагандистської роботи, на жаль, не вдалося. Такий невтішний стан зумовили кілька вельми серйозних чинників: по-перше, криза гетьманщини восени 1918 р. і розгортання антигетьманського повстання, по-друге, дестабілізація державного життя в УНР і друга українсько-радянська війна, по-третє, негативні впливи на становище вишу більшовиків і денікінців. Кількаразова зміна політичних режимів у Києві позначилася не лише на ідеологічному векторі життя освітніх закладів взагалі, а й їх основних напрямках діяльності, зокрема й лекційно-пропагандистському. За таких умов абсолютна більшість науково-педагогічних працівників воліла «не висовуватися», бути нейтральною чи лояльною до влади, тож обмежувалася лише навчальною і науковою роботою в університеті.

У відносно спокійнішому Кам'янці-Подільському прибули з різних міст науковці для роботи в університеті, налагодивши свій побут і визначившись із обсягами навчального навантаження, у першу чергу взялися за підготовку лекційних курсів. Утім за першої ліпшої нагоди вони робили спроби зарекомендувати себе у місті, де українська громада за чисельністю поступалася єврейській, і як лектори-пропагандисти. Першим у такій ролі виступив професор В.О. Біднов. Ще 21 жовтня 1918 р. перед початком концерту-вистави для учнів усіх шкіл міста, організованого місцевою «Просвітою» з нагоди відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету, він продемонстрував свої блискучі ораторські здібності, з'ясувавши у доступній для дітей формі значення вищої української школи для національної і світової культури, закликав шкільну молодь, кращих і вірних синів України до праці в ім'я її розвитку¹. 3 листопада 1918 р. ректор І.І.Огієнко, який ще у квітні 1918 р. під час першого приїзду до Кам'янця-Подільського прочитав у переповненому залі міського театру лекцію «Українська культура», що отримала високу оцінку представників місцевої багатонаціональної громади, відновив свої публічні зустрічі з кам'янчанами – курсам українознавства для урядовців міста (150 осіб) він запропонував лекцію з історії української мови². А у грудні у тому ж залі, де зібралася майже тисяча осіб, виголосив промову «Українська мова»³. Розгорнути лекційну діяльність він не встиг, оскільки наприкінці місяця, отримавши від

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.94.

² З життя «Просвіт» Поділля. Кам'янець-Подільське Товариство «Просвіта» // Село. – 1918. – 22 листопада. – №46 і 47. – С.15.

³ Огієнко І. Зазначена праця. – С.522.

Директорії запрошення переїхати до столиці і зайняти високий пост міністра народної освіти УНР, зайнявся питанням передачі керівних справ в університеті найстаршому деканові професорові П.М.Бучинському і готувався до від'їзду з міста, яке вже встиг полюбити¹.

У лютому 1919 р. публічні виступи, на цей раз присвячені 105-й річниці від дня народження Тараса Шевченка, продовжили інші члени професорсько-викладацької корпорації. На відкритому засіданні ради професорів, куди прибуло чимало представників міської інтелігенції, приват-доцент Л.Т.Білецький виступив з промовою «Народність чи національність у творчості Т. Шевченка», приват-доцент Д.І.Дорошенко – «Еволюція поглядів на Т.Шевченка», приват-доцент М.А.Плевако – «Т.Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство в світлі нових матеріалів»².

10 березня 1919 р. на загальноміському шевченківському святі В.О.Біднов виступив на багатолюдному майдані коло кафедрального собору св. Олександра Невського. Йому надали слово після панахиди і співу українського хору. Вшановуючи поета, промовець звернувся до «Заповіту», згадав царські часи, коли заборонялось відзначати такі події, пов'язав розбудову української державності з іменем Великого Кобзаря³. Наступного дня, коли відзначали 58-у річницю від дня смерті Шевченка, М.А.Плевако перед початком концерту-вистави виступив у міському театрі, де зібралися учні вищих початкових шкіл міста. Вчений розповів про заслуги поета перед українською нацією, зупинився на ідеях і характері шевченкової поезії, обґрунтував тезу про Шевченка як пророка для українців⁴.

Д.І.Дорошенко, за його ж свідченням, крім викладання в університеті, читав науково-популярні лекції з історії України «на різних курсах», зокрема для урядовців поштово-телеграфної округи і мобілізованих народних учителів⁵.

Коли в середині квітня 1919 р. влада у місті перейшла до ревкому, частина науково-педагогічних працівників, як засвідчував мемуарист,

¹ ЦДАВО України. – Ф.3876. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.105зв.; Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці – Подільському (уринок із спогадів) / В.Біднов // Літературно-науковий вістник. Річник ХХУІІ. – Львів: З друкарні Ставропігійського інституту, 1928. – Т.ХСУІІ. – Кн.ХІ. – С.240.

² Академічне засідання Ради професорів К[ам'янець]-Под[ільського] Державного Українського Університету пам'яті Т.Шевченка // Життя Поділля. – 1919. – 23 лютого. – №55. – С.4.

³ Шевченківське свято 10 березня // Освіта. – 1919. – 15 березня. – №6. – С.20.

⁴ Святкування 58 роковин смерті Т.Г.Шевченка вищими початковими школами м.Кам'янця-Подільського 25 березня 1919 року // Там само. – С.22.

⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Вид.2-е / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. – С.432, 435.

виступила з ініціативою прочитати лекції для червоноармійців і робітників під час великоднього тижня, вважаючи, що такий крок буде корисний для університетського колективу. Влада дала згоду на проведення лекторію в стінах вищого навчального закладу. 21 квітня 1919 р. він розпочався лекцією В.О.Біднова «Рідна мова як єдина умова культурного розвитку кожного народу»¹. Прибувши в аудиторію, лектор не побачив тих, заради кого і влаштувався цикл публічних виступів. Як свідчить звіт В.О.Біднова, «слухачі були ті самі [інтелігенція і робітники. – Авт.], що їх доводилося бачити і раніше на прилюдних виступах. Свій відчит робив я при переповненій залі. Нічого політичного і дразливого для того моменту я не зачіпав, а дав лише історичну картину національного відродження народів – від греків та римлян до ХХ стол[іття]. Висловлювався обережно, щоб нікого не дратувати. Гучні оплески, здалося, занадто залунали в аудиторії, коли я закінчив виклад... Незабаром мене повідомив один з колег, що представникам нової влади моя лекція не сподобалася»².

Крім В.О.Біднова, лекції тоді читали приват-доцент М.М.Васильківський («Революція з релігійного погляду»), професор М.М.Хведорів («Точні науки та їх значення для людства»), асистент М.Г.Любичанківський («Історія землі»), приват-доцент Й.Ф.Оксіюк («Походження християнства»), лектор М.О.Грінченко («Українська музика та її представники»)³.

Коли у червні 1919 р. у місті відновилася українська влада і Кам'янець-Подільський на півроку став державним і політичним центром УНР, науково-педагогічні працівники університету запропонували цикл безкоштовних лекцій для робітників і козаків республіканського війська. У вечірній час свої науково-популярні лекції прочитали: професор І.І.Огієнко («Що таке українська мова»), приват-доцент П.Г.Клепатський («Українська народна нація»), професор В.О.Біднов (з української історії), професор П.В.Клименко («Історія літературного становлення України»), приват-доцент М.О.Драй-Хмара («Слов'язознавство») і приват-доцент А.С.Синявський («Економічні питання»)⁴. За повідомленням преси, на цих заходах побувала «сила народу», яку ледь вміщувала аудиторія⁵.

Досвід публічних виступів і лекторська майстерність вчених К-ПДУУ, з одного боку, непідробне бажання десятків представників

¹ Лекція проф. Біднова // Життя Поділля. – 1919. – 24 квітня. – №102. – С.3-4.

² Біднов В. Зазначена праця. – Кн.ХІІ. – С.326.

³ Лекція // Життя Поділля. – 1919. – 29 квітня. – №106. – С.4; Лекції // Там само. – С.4; Місцева хроніка // Життя Поділля. – 1919. – 10 травня. – №144. – С.2.

⁴ Університетская жизнь // Подольский край. – 1919. – 28 июня. – №405. – С.2.

⁵ Хроника // Подольский край. – 1919. – 12 июля. – №412. – С.2.

різних соціально – професійних груп населення до знань, з іншого, стали запорукою подальшого розвитку лекційного просвітництва в місті. Так, 10 серпня 1919 р. в університеті відкрилися курси з українознавства для урядовців, старшин і козаків Окремого корпусу кордонної охорони. Вони прослухали лекції В.О.Біднова (з історії України), П.Г.Клепатського (з історії українського письменства), В.О.Гериновича (з географії України)¹. Через 10 днів аудиторія зазнала ротації – на побачення з університетською професурою прибули учителі-неукраїнці міських шкіл, які, виконуючи розпорядження департаменту середньої школи Міністерства народної освіти, прослухали лекції з української мови, отримуючи у такий спосіб необхідні знання для практичної роботи з дітьми². 12 серпня 1919 р. під час святкування 150-річчя від дня народження батька української літератури І.П.Котляревського перед виставою «Наталка Полтавка», яку у міському театрі ставила труппа М.К.Садовського, перед високоповажною публікою виступив професор В.О.Біднов із промовою про ювілара. Він з'ясував місце І.П.Котляревського в історії української літератури, а також значення його творчості для сучасної доби³.

У вересні в переповненій університетській аудиторії І.І.Огієнко виступив з публічною лекцією «Політичні й етнографічні назви східного слов'янства»⁴. На замовлення начальника залоги Кам'янець-Подільського приват-доцент Ю.Й.Сіцінський прочитав для урядовців і старшин лекцію про фортифікаційні споруди міста⁵. А 6 жовтня 1919 р. на багатолюдному засіданні ради професорів, присвяченому пам'яті професора К.В.Широцького (помер 13 вересня 1919 р.), прозвучали виступи І.І.Огієнка, Ю.Й.Сіцінського і Л.Т.Білецького про його життєвий і творчий шлях, внесок у скарбницю українського мистецтвознавства⁶. Побувавши на тому пам'ятному зібранні, один із представників кам'янецької української інтелігенції К.Копержинський заявив, що «Кам'янець-Подільський Університет, наукові кола, все українське громадянство болюче відчуло понесену в особі Костя Широцького втрату й вже зробило належну оцінку його значіння для України, яко вченого й громадянина»⁷.

¹ Курси для вчителів // Трудова громада. – 1919. – 14 серпня. – №37. – С.6.

² Курси української мови для вчительства // Трудова громада. – 1919. – 19 серпня. – №41. – С.6.

³ Театр М.К.Садовського // Україна. – 1919. – 14 вересня. – Ч.28. – С.4.

⁴ Лекція // Трудова громада. – 1919. – 10 вересня. – №58. – С.4.

⁵ Лекції // Україна. – 1919. – 14 вересня. – Ч.28. – С.4.

⁶ Пам'яті К.Широцького // Україна. – 1919. – 7(24) жовтня. – Ч.46. – С.4.

⁷ Копержинський К. Проф. Кость Широцький / К.Копержинський // Село. – 1919. – 29 вересня. – №19. – С.12.

Масова культурно-освітня і науково-популярна діяльність професорсько-викладацької корпорації К-ПДУУ значно посилилась у 1919-1920 навчальному році. За даними виконувача обов'язків бібліотекаря університету М.Ясинського, впродовж зазначеного періоду вчені прочитали 478 науково-популярних лекцій для населення міста. Тематика їх була найрізноманітнішою і стосувалася багатьох галузей науки. Публічні виступи відбувалися на різних масових заходах, підготовчих курсах при університеті, курсах дошкільного виховання тощо. Найбільш активними пропагандистами наукових знань були В.О.Біднов, А.Е.Маліновський, Л.В.Бачинський, Ю.Й.Сіцінський, П.Г.Клепатський, П.В.Клименко, І.А.Любарський та ін.¹ Чимало прочитаних лекцій мали чітку національно-патріотичну і державницьку спрямованість. Наприклад, «Шевченко – великий національний поет України», «Перший універсал Української Центральної Ради та його значення», «Українські церковні братства та їх значення» (В.О.Біднов); «Державність і соціалізм» (П.В.Клименко); «Антропологічні ознаки українського народу», «Ідея єднання у слов'янських народів», «Українські колядки і щедрівки» (М.О.Драй-Хмара), січові організації українців та ін.² Університетські науковці (С.В.Бачинський, П.Г.Клепатський, М.А.Плевако, С.С.Остапенко, В.О.Геринович, Н.Т.Гаморак, Ю.О.Русов, А.Е.Маліновський, Л.Т.Білецький, Є.А.Завадський, І.І.Шимонович) з 1 листопада 1919 р. забезпечували викладання різних дисциплін на природничому і гуманітарному факультетах Кам'янець-Подільського народного українського університету, який став популяризатором наукових знань і приймав на навчання випускників початкових і вищих початкових шкіл, тобто тих, хто не міг вступити до класичного університету³. За даними періодики, сюди записалися 144 юнаки і дівчини. У квітні 1920 р. їх кількість зросла до 160 осіб⁴.

¹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.1. – Спр.878. – Арк.9-10.

² Там само; Лекція в Українському Державнім Університеті про січові організації // Україна. – 1919. – 21(8) жовтня. – Ч.57. – С.3.

³ ДАХО. – Ф.Р-6. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.37, 39; Відкриття Кам'янець-Подільського Українського Народнього Університету // Україна. – 1919. – 4 (22) листопада. – Ч.69 (81). – С.3-4; Український Народний Університет в Кам'янці (огляд діяльності за академічний рік 1919/20) // Слово. – 1920. – 14 листопада. – №40. – С.2.

⁴ Український Народний Університет в Кам'янці (огляд діяльності за академічний рік 1919/20). – С.2; Мельник Е.М. Кам'янець-Подільський український народний університет (листопад 1919 – початок 1921 рр.) / Е.М.Мельник // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / Кам'янець-Подільський державний університет – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.7: матеріали Третього круглого столу «Культура, освіта і просвітний рух на Поділлі у ХУІІІ – на початку ХХІ ст.». – С.31, 32.

Окремі представники професорсько-викладацької корпорації К-ПДУУ пробували реалізувати себе в літературній творчості. Звісно, це стосувалося передусім тих, хто мав філологічну освіту і дебютував у цій справі раніше. Так, І.І.Огієнко під псевдонімом Іван Рудько опублікував у грудні 1918 р. в газеті «Життя Поділля» вірш «Панська пісня»¹ (на той час у його літературному доробку значилося одне оповідання і 6 видрукованих віршів²). У журналі «Нова думка», який видавала рада студентських представників університету, свої поетичні твори розмістив М.О.Драй-Хмара (із циклу «Молода весна», «Поки не вмру...», «На смерканні...»)³, який почав віршувати ще з 1910 р. Підготував до друку оповідання про Ірландію Д.І.Дорошенко⁴, утім не довів розпочату справу до завершення через відрадження за кордон у квітні 1919 р., яке вимушено переросло в еміграцію. М.А.Плевако підібрав оповідання для дітей і опублікував їх під назвою «Діти журби», зробивши передмову до збірки і відповідні примітки до кожного твору⁵.

Не стояли осторонь літературної творчості студенти. Вони наполегливо пробивалися на шпальти газет і журналів, дебютуючи як поети-початківці, прозаїки і перекладачі. Так, в одноденній газеті «Свято Поділля», присвяченій відкриттю К-ПДУУ, знайшлося місце для патріотичних віршів двох першокурсників історико-філологічного факультету – Степана Грещенка («Свято на Поділля (на відкриття університету)»⁶ і Микити Годованця («Народу рідньому – усе!»)⁷. М.Годованець також видрукував у пресі багато інших віршів, а саме: «Весна йде, радощами п'яна...»⁸, «Гляньте, гляньте...»⁹, «Бух! Бух!»¹⁰, «На роковини смерті Павла Панасюка»¹¹, «Ще не раз...»¹², «Славному Степанові Грещенкові»¹³, «Пам'яті поета С.Грещенка»¹⁴, «Жайворонок»¹⁵, «Коли матуся занудьгує...»¹⁶, «О, щоб крила

¹ Див.: Життя Поділля. – 1918. – 19 грудня. – №4. – С.2.

² Див.: Мацько В. Повна бібліографія праць Івана Огієнка / Віталій Мацько. – Хмельницький: Просвіта, 1998. – С.3.

³ Див.: Нова думка. – 1920. – Ч.ІІІ. – С.11-12.

⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.1. – Спр.878. – Арк.6а.

⁵ Там само. – Арк.5.

⁶ Див.: Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.1.

⁷ Див.: Там само. – С.2

⁸ Див.: Наш шлях. – 1920. – 13 травня. – Ч.92. – С.3.

⁹ Див.: Село. – 1919. – 31 січня. – №4. – С.1.

¹⁰ Див.: Там само. – 10 лютого. – №5. – С.1.

¹¹ Див.: Там само. – 19 лютого. – №7. – С.13.

¹² Див.: Український козак. – 1919. – 18 червня. – Ч.10. – С.2.

¹³ Див.: Село. – 1919. – 28 липня. – №14. – С.1.

¹⁴ Див.: Вістник Української Народної Республіки. – 1919. – 17 липня. – Ч.18. – С.2.

¹⁵ Див.: Село. – 1919. – 12 вересня. – №17. – С.1.

¹⁶ Див.: Там само.

мені...»¹, «Я син нужденного села»², «Сила у повстанню»³, «Сучасне життя»⁴, «Темні хмари знов пливають...»⁵, «Як одцвітали ружі влітку...»⁶, «Чудодійними руками...»⁷, «Вся – Руїна»⁸, «На ріках Вавилонських»⁹; байки – «Будяки»¹⁰, «Дума про село Притику»¹¹, «Невіри»¹², «Вовк»¹³, «Соловейко та Свиня»¹⁴ та ін. У «Новій думці» опублікували свої поетичні твори Юрій Липа («Три кондори», «На березі»)¹⁵, Валеріан Поліщук («Мое сонце»)¹⁶, Володимир Свідзінський («І знов в душі...», «Пісенька»)¹⁷, Дмитро Бузько («З Єремії»)¹⁸. А.Животко розмістив свій вірш «Кобзар»¹⁹, а С.Грещенко – «На могилі»²⁰, «Борцям за волю України»²¹ і «Без керми»²² у тижневику «Село». Прозаїчні твори винесли на суд читача Філь Гай («Нове слово»)²³, Вероніка Черняхівська («Мати»)²⁴, Галина Бузько («Передосінне»)²⁵, Валеріан Поліщук («Дім (мініатюра)»)²⁶, Галина і Дмитро Бузьки («Дитпльоматичний Fife o'clock (п'єса)»)²⁷, Никон Чекина («Марійка (етюд)»)²⁸. Микита Годованець оприлюднив свій фейлетон

¹ Див.: Село. 1919. – 29 вересня. – №19. – С.1.

² Див.: Там само. – С.9.

³ Див.: Там само. – 29 жовтня. – №21. – С.1.

⁴ Див.: Там само. – С.18-19.

⁵ Див.: Трудова громада. – 1919. – 15 листопада. – №22 (107). – С.2.

⁶ Див.: Село. – 1919. – 12 грудня. – №23. – С.26.

⁷ Див.: Там само. – С.14.

⁸ Див.: Трудова громада. – 1919. – 26 листопада. – №116. – С.1.

⁹ Див.: Там само. – 2 грудня. – №121. – С.2.

¹⁰ Телячий Ю.В. «Народу рідньому – усе!». Творча праця М.Годованця періоду Української революції 1917 – 1920 рр. / Юрій Васильович Телячий // Годованець М. Поезії 1917 – 1920 рр. / Микита Годованець. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2008. – С.18.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Див.: Нова думка. – Ч.І-ІІ. – С.20-21.

¹⁶ Див.: Там само. – Ч.ІІІ. – С.2-3.

¹⁷ Див.: Там само. – С.4.

¹⁸ Див.: Там само. – Ч.І-ІІ. – С.31-32.

¹⁹ Животко А. Історія української преси / [А.Животко; упоряд., авт. іст. – біограф. нарисів та приміт. М.С.Тимошик]. – К.: Наша культура і наука, 1999. – С.17.

²⁰ Див.: Село. – 1919. – 29 вересня. – №19. – С.15-16.

²¹ Див.: Там само. – 20 червня. – №13. – С.18.

²² Див.: Там само. – 30 березоля. – №12. – С.15.

²³ Див.: Нова думка. – Ч.ІІІ. – С.3.

²⁴ Див.: Там само.

²⁵ Див.: Там само. – С.4.

²⁶ Див.: Там само. – С.4-5.

²⁷ Див.: Там само. – С.5-11.

²⁸ Див.: Там само. – Ч.І-ІІ. – С.29-31.

«Дрова»¹. Крім того, частково друкувалися студентські переклади французької літератури. Так, Юрій Липа переклав твір Поля Верлена «Спогади вдівця»², а Дмитро Бузько – оповідання Жюле Клереті «Пан Майо»³.

На жаль, не виявлені сліди художньої творчості викладачів і студентів КДУУ, хоча стверджувати, що вони не займалися нею, немає підстав. Молодим літераторам було важко пробитися на сторінки відповідних часописів, оскільки там друкувалися відомі поети і письменники, такі, як Олександр Олесь, Василь Олешко, Людмила Волошко, Яків Савченко, Олекса Коваленко, Тарас Гнатенко, Григорій Чупринка, Володимир Сосюра, Павло Тичина та ін.⁴ Своїх же літературних видань навчальний заклад не мав.

Молоді українські університети досить виразно були представлені в дуже популярній тоді публіцистиці, що диктувалося вимогами революційного часу, конкретними умовами життя країни, регіону, нарешті, самого вишу. Відразу після відкриття КНУУ чимало науковців усвідомлювало його неофіційний характер, а також неможливість задовольнити повною мірою потреби українців у національній вищій освіті. Вже у жовтні 1917 р. приват-доцент П.Пилипчук виступив у газеті «Українська Республіка» з полемічною статтею⁵.

Коли навесні 1918 р. появилася міністерський проект об'єднання КНУУ з університетом св. Володимира, приват-доцент О.С.Грушевський відгукнувся на нього в газеті «Народна Воля» роздумами, які виклав у статті «Університетське питання»⁶. Один із студентів КНУУ (заховався за криптонімом Ф.П.) солідаризувався з своїм наставником⁷. Ймовірно, що ці та інші виступи у пресі подіяли, бо від плану радикальної українізації університету св. Володимира і об'єднання його з КНУУ Міністерство народної освіти УНР незабаром відмовилось.

Через часту зміну влади у Києві було досить ризиковано виступати у пресі з пекучих проблем життя міської громади і країни загалом. Тож

¹ Див.: Трудова громада. – 1919. – 27 листопада. – №117. – С.1.

² Див.: Нова думка. – Ч.І-ІІ. – С.32-34.

³ Див.: Там само. – С.21-28.

⁴ Рудий Г. Преса України 1917 – 1920 рр. як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти / Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 2005. – С.193.

⁵ Пилипчук П. Український університет / П.Пилипчук // Українська Республіка. – 1917. – 15-30 жовтня. – №1-2. – С.7.

⁶ Г.О. Університетське питання / О.Г. [Олександр Грушевський] // Народна Воля. – 1918. – 10 (23) квітня. – №60. – С.3.

⁷ Ф.П. Дещо про удержавлення Українського Народнього Університету / П.Ф. // Наше слово / Рада Київ. Тов-ва лікарських помішників і помішниць. – 1918. – Ч.1: травень. – С.6-7.

не випадково, що у газетній періодиці травня 1918 – листопада 1920 рр. ми більше не виявили матеріалів, які б засвідчили активну позицію професури народного і державного українських університетів столиці на ті чи інші важливі загальнонаціональні події, хіба що публікації від імені тимчасової міністерської комісії, очолюваної В.І.Вернадським, про хід роботи цього органу над виробленням законопроектів про перетворення КНУУ в Київський державний український університет і заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Щодо публіцистичної діяльності науково-педагогічних працівників у Кам'янці-Подільському, то ситуація була іншою. Ми віднайшли понад 70 газетних матеріалів, які належали перу місцевої професури і доцентури, а також інших працівників К-ПДУУ. За обсягом вони різновеликі, деякі друкувалися з продовженням у кількох числах посліп того чи іншого видання. Встановлене і авторство цих творів. Ними були професори В.О.Біднов (опублікував 10 статей і заміток), І.І.Огієнко (1), П.В.Клименко (1), приват-доценти Д.І.Дорошенко (4), С.В.Бачинський (3), Ю.Й.Сіцінський (3), М.А.Плевако (11), П.В.Табінський (1), П.Г.Клепатський (2), лектори М.О.Грінченко (5), Б.Ю.Іваницький (1). С.Ф.Русова (1), асистент Л.В.Бачинський (1), професорський стипендіат С.Ф.Якимович (7), бібліотекар С.О.Сірополко (2), товариш бібліотекаря Л.Ю.Биковський (15), архіваріус університету П.О.Богацький (2). Твори цих авторів опублікували такі періодичні газетні і журнальні видання, як «Свято Поділля» (1918 р.), «Життя Поділля» (1918- 1919 рр.), «Освіта» (1918- 1919 рр.), «Село» (1919 р.), «Україна» (1919 р.), «Трудова громада» (1919 р.), «Республіка» (1919 р.), «Бюлетень інформаційного відділу Міністерства Земельних Справ» (1919 р.), «Нова думка» (1920 р.), «Наше життя» (1920 р.), «Нове життя» (1920 р.), але найбільше «Наш шлях» та літературно-науковий додаток до нього (1920 р.). Усі публіцистичні твори названих авторів різноманітні за тематикою, присвячені актуальним питанням життя української держави і суспільства, зокрема становленню національної освіти, культури, церкви тощо. Серед тем, які піднімали публіцисти, найбільше привертала увагу такі: функціонування Кам'янець-Подільського державного українського університету¹, стан освіти,

¹ Див.: Бачинський С. Секція точних наук Наукового товариства при Кам'янець-Подільському Державному Університеті / С.Бачинський // Наш шлях. – 1920. – 24 лотога. – Ч.36. – С.3; Плевако М. Університет та завдання українського громадянства на Поділлі / М.Плевако // Життя Поділля. – 1919. – 8 лотога. – №43. – С.3; Рік існування Кам'янецького Університету. (Розмова з Ректором Університету п.І.Огієнком) // Україна. – 1919. – 22 (9) жовтня. – Ч.58. – С.2; Степовий В. До відкриття обсерваторії в нашому Університеті / В.Степовий [В.Біднов] // Наш шлях. – 1920. – 2 березня. – Ч.42. – С.3.

науки і культури¹, боротьба за Українську Автокефальну Православну Церкву², шевченкознавство і його роль в сучасному культурному і державотворчому процесах³, плеяда діячів української освіти, науки, літератури, музики, театру і церкви⁴, краєзнавство, історичне минуле

¹ Див.: Биковський Л. Художньо-промислова школа в Кам'янці на Поділлі / Л.Биковський // Наш шлях. – 1920. – 24 квітня. – Ч.81. – С.1-2; Біднов В. Освіта на Україні / В.Біднов // Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.4-5; його ж. Українська школа / В.Біднов // Життя Поділля. – 1918. – 26 грудня. – №9. – С.1-2; Клименко П. Проблеми національної культури / П.Клименко // Україна. – 1919. – 16 (3) жовтня. – Ч.58. – С.3; Сірополко С. Завдання нової школи / С.Сірополко // Республіка. – 1919. – 9 мая. – Ч.80. – С.3; 10 мая. – Ч.81. – С.3; 11 мая. – Ч.82. – С.3; його ж. Народний Університет і його значіння / С.Сірополко // Трудова громада. – 1919. – 1 листопада. – №11 (96). – С.1; Бачинський С. Вищі технічні школи і університет / С.Бачинський // Наш шлях. – 1920. – 12 лютого. – Ч.27. – С.2-3.

² Див.: Біднов В.О. До українського громадянства: [звернення Ради Кирило-Мефодіївського братства] / В.О.Біднов, М.Стагній // Наш шлях. – 1920. – 23 березня. – Ч.60. – С.21; його ж. Праця єпископа Пимена / В.Біднов // Наш шлях. – 1919. – 25 листопада. – Ч.2. – С.1; його ж. Шевченко та справа українізації церкви / В.Біднов // Наш шлях. – 1920. – 10 березня. – Ч.49. – С.3-4; Сіцинський Є. В чім моя провина? / Є.Сіцинський // Новий шлях. – 1920. – 21 квітня. – Ч.78. – С.11-2; 22 квітня. – Ч.79. – С.102; Табінський П. До Пан Отців М.Зушницького й О.Побідоносцева / П.Табінський // Наш шлях. – 1920. – 22 червня. – Ч.122. – С.1-2.

³ Див.: Дорошенко Д. Чужі люди про Шевченка / Д.Дорошенко // Село. – 1919. – 15 березня. – №11. – С.23-25; Клепатський П. Т.Г.Шевченко – апостол любові, братерства і правди / П.Клепатський // Там само. – С.19-22; Плевако М. Любов до рідного краю й народу та свободолюбів змагання як основні мотиви нової української літератури / М.Плевако // Життя Поділля. – 1919. – 19 лютого. – №51. – С.2; 21 лютого. – №53. – С.2; 23 лютого. – №55. – С.2; 28 лютого. – №59. – С.2-3; його ж. Шевченкові заповіді / М.Плевако // Наш шлях. – 1920. – 10 березня. – Ч.49. – С.2-4; його ж. Шевченко і критика / М.Плевако // Наш шлях. – 1920. – 9 березня. – Ч.48. – С.2-3; 10 березня. – Ч.49. – С.2-4; Русова С. Віра чи зневір'я? / С.Русова // Наш шлях. – 1920. – 9 березня. – Ч.48. – С.2.

⁴ Див.: Біднов В. А.Ф.Кащенко / В.Біднов // Освіта. – 1918. – 1 грудня. – №2. – С.2-4; його ж. Історичний календар: [протоієрей В.Грегулевич] / В.Біднов // Наш шлях. – 1920. – 15 червня. – Ч.116. – С.2; 16 червня. – Ч.117. – С.2; Білецький Л. Проф. Кость Широцький (некролог) / Л.Білецький // Україна. – 1919. – 16 вересня. – Ч.29. – С.2; Грінченко М. Марко Лужич Кропивницький / М.Грінченко // Наш шлях. – 1920. – 24 квітня. – Ч.81. – С.1; його ж. Шевченко й Лисенко (етюд) / М.Грінченко // Наш шлях. – 1920. – 9 березня. – Ч.48. – С.4; Плевако М. Борис Грінченко. 1863 – 1910 / М.Плевако // Наш шлях. – 1920. – 6 травня. – Ч.86. – С.3; його ж. Іван Левицький Нечуй. 1838 – 1918 / М.Плевако // Наш шлях. – 1920. – 7 квітня. – Ч.70. – С.2-3; його ж. Історичний календар [Петро Кліщинський] / М.Плевако // Наш шлях. – 1920. – 17 березня. – Ч.53. – С.4; його ж. Микола Костомаров. 1817 – 1885 / М.Плевако // Наш шлях. – 1920. – 10 березня. – Ч.49. – С.2-3; його ж. Український театр і Марко Кропивницький / М.Плевако // Наш шлях. – 1920. – 22 квітня. – Ч.69. – С.2; 8 травня. – Ч.80. – С.3 Ст-вий В. Комісія по складанню біографічного словника діячів Поділля / В.Ст-вий [В.Біднов] // Наш шлях. – 1920. – 12 лютого. – Ч.27. – С.4; Якимович С. Причини до біографії Степана Рудницького / С.Якимович // Наш шлях. – 1920. – 25 червня. – Ч.125. – С.2; його ж. Ф.П.Сушицький. Некролог / С.Якимович // Новий шлях. – 1920. – 17 квітня. – Ч.75. – С.1.

та міжнародні відносини країни¹, українські етнографія і фольклор², українська і єврейська музика³, книговидавництво, бібліотекознавство і бібліографія⁴, охорона здоров'я⁵, поширення природничих, агро-

¹ Див.: Биковський Л. Джерела до історії України / Л.Биковський // Наш шлях: науково-літературний додаток. – 1920. – 9 травня. – Ч.11. – С.4; Клепатський П. До українсько-польських відносин / П.Клепатський // Наш шлях. – 1919. – 4 грудня. – Ч.10. – С.1; Плевако М. В справі вивчення Поділля / М.Плевако // Освіта. – 1919. – 1 березня. – №5. – С.7-8; Сіцінський Є. Губерніальний будинок (історична замітка / Є.Сіцінський // Наш шлях. – 1920. – 7 лютого. – Ч.43. – С.2; його ж. І перекують мечі свої на леміші / Є.Сіцінський // Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.2; Якимович С. Втеча Кармалюка з Кам'янецької тюрми (фортеці) (12) 25-го березня 1823 року (з історичного календаря) / С.Якимович // Наш шлях: літературно-науковий додаток. – 1920. – 4 квітня. – Ч.5. – С.3; його ж. Забутий хрест / С.Якимович // Наш шлях. – 1920. – 12 травня. – Ч.91. – С.2.

² Див.: Плевако М. Великдень. (Звичаї, вірування і легенди, зв'язані з великодніми святами на Україні) / М.Плевако // Наш шлях: літературно-науковий додаток. – 1920. – 18 квітня. – Ч.7. – С.1-5; Якимович С. Зелені свята на Україні / С.Якимович // Наш шлях. – 1920. – 30 травня. – Ч.105. – С.2; його ж. Найближчі завдання української етнографії і фольклору / С.Якимович // Наш шлях. – 1920. – 25 червня. – Ч.95. – С.2.

³ Див.: Грінченко М. Музика патріотичних пісень України / М.Грінченко // Нова думка. – 1920. – Ч.І-ІІ. – С.57-63; його ж. Сфера музики / М.Грінченко // Наш шлях: літературно-науковий додаток. – 1920. – 11 квітня. – Ч.6. – С.5-7; його ж. 10-й ювілейний концерт єврейського музичного т-ва «Кадіма» / Мик. Грінченко // Наш шлях. – 1920. – 16 травня. – Ч.95. – С.3-4.

⁴ Див.: Дорошенко Д. Українська література в 1918 році (бібліографічний огляд) / Д.Дорошенко // Життя Поділля. – 1919. – 12 лютого. – №46. – С.2; його ж. Національна толерантність чи щось гірше? / Д.Дорошенко // Життя Поділля. – 1919. – 7 лютого. – №42. – С.2-3; Биковський Л. Бібліографія / Л.Биковський // Наше життя: місячник. – 1920. – Ч.1. – С.19-22; його ж. Бібліографія / Л.Биковський // Наш шлях – 1920. – 25 лютого. – Ч.37. – С.4; його ж. Бібліографія творів по бібліотекознавству на українській мові / Л.Биковський // Наш шлях.: літературно-науковий додаток. – 1920. – 11 квітня. – Ч.6. – С.7-8; його ж. Бібліотечна справа / Л.Биковський // Наш шлях. – 1920. – 25 лютого. – Ч.37. – С.4; його ж. Журналістика студентства / Л.Биковський // Наш шлях. – 1920. – 23 квітня. – Ч.80. – С.3; його ж. Книгознавство / Л.Биковський // Наше життя. – 1920. – Ч.1. – С.16-18; його ж. Лікарський вістник / Л.Биковський // Наш шлях. – 1920. – 26 лютого. – Ч.38. – С.3-4; його ж. Міжнародна бібліографія / Л.Биковський // Наш шлях. – 1920. – 27 лютого. – Ч.39. – С.4; його ж. «Наша мета» / Л.Биковський // Наш шлях. – 1920. – 3 квітня. – Ч.68. – С.3; його ж. Нова українська бібліографічна організація / Л.Биковський // Наш шлях. – 1920. – 24 квітня. – Ч.81. – С.1-2; його ж. Українська видавнича справа за кордоном / Л.Биковський // Наш шлях. – 1920. – 24 березня. – Ч.58. – С.4; його ж. Українська бібліографічна організація / Л.Биковський // Наш шлях. – 1920. – 3 березня. – Ч.43. – С.3; Степовий В. Можливість задоволення книжкового голоду / В.Степовий [В.Біднов] // Наш шлях. – 1920. – 27 лютого. – Ч.39. – С.1; Б.П. «Нова думка» / П.Б. [Павло Богацький] // Наш шлях. – 1920. – 3 червня. – Ч.107. – С.2-3.

⁵ Див.: Якимович С. З висновків минулого року / С.Якимович // Наш шлях. – 1920. – 1 липня. – Ч.130. – С.4; 6 липня. – Ч.134. – С.2.

номічних знань, вимоги до раціонального природокористування, зокрема ведення лісового господарства¹ та ін.

Словом, українські вчені своїм друкованим словом у періодиці брали активну участь в утвердженні в суспільстві традиції духовності, національної освіти, науки, культури, церкви. Значення цієї роботи важко переоцінити. Примножувалися науково-популярні знання пересічних громадян, розширювався національний світогляд української молоді, яка була активним читачем української преси, що потрапляла до університету, «Просвіти», інших українських інституцій. Поширення бібліотечних і бібліографічних знань сприяло тому, що студентство вирішило зорганізуватися в Українське бібліографічне товариство (про це йшлося вище). То ж зерна української публіцистики, посіяні вченими, давали втішні й обнадійливі результати.

За прикладом своїх наставників найдіяльніші студенти К-ПДУУ, окремі з яких в минулому вже співпрацювали з друкованими органами, виступали в пресі з актуальних проблем, зокрема молодіжного життя. Так, стали надбанням широкого студентського загалу статті Ю.Корчак-Чепурківського («З чергових проблем українського соціалістичного світогляду»)², О.Галичанського («Християнізм і соціалізм»)³, В.Воїнова («Нещасний спадкоємець»)⁴, М.Карачківського («Боротьба за Раду Студент[ських] Представників»)⁵, В.Поліщука («Про Камінецький Університет»)⁶, А.Животка («В єдності сила», «Подільський кобзар» [про Степана Руданського], «Один з кращих» [про Василя Стефаника] і «Пам'ятаймо»)⁷, М.Годованця («Не упустімо менту» і «Утворюйте колядничі гуртки»)⁸ та ін.

Окремі викладачі українських університетів поєднували навчальну, методичну і наукову роботу з редакторською у наукових збірках і часописах. Як уже зазначалося, у КНУУ виходили «Університетські вісти», редактором якої був О.С.Грушевський. Він же

¹ Див.: Бачинський Л. Кілька слів про охорону рідної природи / Л.Бачинський // Наш шлях. – 1920. – 1 липня. – Ч.130. – С.2-3; Бачинський С. Розвій агрономічних наук / С.Бачинський // Наш шлях. – 1919. – 18 грудня. – Ч.21. – С.1-2; 19 грудня. – Ч.22. – С.2-3; 21 грудня. – Ч.23. – С.1-2; 25 грудня. – Ч.26. – С.2; Іваницький Б. Ліси України / С.Іваницький // Бюлетень інформаційного відділу Міністерства земельних справ. – 1919. – 21 липня. – Ч.14. – С.3-4.

² Див.: Нова думка. – 1920. – Ч.III. – С.20-23.

³ Див.: Там само. – С.23-25.

⁴ Див.: Там само. – С.30-33.

⁵ Див.: Там само. – С.33-36.

⁶ Див.: Там само. – С.36.

⁷ Див.: Життя Поділля. – 1918. – 25 грудня. – №8. – С.2; Село. – 1919. – 27 січня. – №3. – С.6-8; 12 грудня. – №23. – С.12-13; 29 вересня. – №19. – С.13-15.

⁸ Див.: Село. – 1919. – 12 вересня. – №17. – С.8-9; 12 грудня. – №23. – С.9-10.

збирав і редагував статті до першого числа «Вісника Київського Державного Університету».

Вирішивши видавати «Записки Кам'янець – Подільського Державного Українського Університету», рада професорів К-ПДУУ у лютому 1919 р. призначила редактором їх історика Д.І.Дорошенка¹. Він взявся за роботу з підготовки багатотомного видання, утім завершити розпочате не зміг через незалежні від нього обставини – вже згадане відрядження за кордон. Щоб рухати зазначений проект до мети, редагування «Записок» до осені 1920 р. доручили приват-доценту М.О. Драй-Хмарі². В результаті зокрема і його зусиль, побачив світ другий том «Записок». Приват-доцент Л.Т.Білецький з кінця 1918 р. був редактором популярного серед українців просвітнянського часопису «Життя Поділля». Втім у лютому 1919 р. ця посада несподівано перейшла до М.С.Грушевського³. Згодом, з червня 1919 р., Л.Т.Білецькому запропонували редагувати газету «Новий шлях», на що він охоче погодився⁴. Редактором журналу «Наше життя», що виходив тричі у липні-серпні 1920 р. як орган Спільки службовців Кам'янець-Подільського державного українського університету, був скарбник Ю.А.Гудзій. Йому допомагали М.О.Грінченко і М.Ясинський⁵.

З-поміж студентів К-ПДУУ редакційною роботою займалися Ю.Липа⁶, В.Поліщук (головні редактори), О.Остафійчук і Ю.Каменецький (співредактори)⁷. Їх зусиллями готувалися до друку тексти чотирьох чисел молодіжного літературно-наукового журналу «Нова

¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Вид 2-е. – С.439.

² ДАХО. –Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.45; Віднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці– Подільському (уривок із спогадів). – Кн.ХІІ. – С.333.

³ Див.: Грушевський М.С. Автобіографія, 1914-1919 рр. / М.С.Грушевський // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / [Упоряд. А.П.Демиденко]. – К.: Веселка, 1992. – С.219; Верстюк В.Ф. М.С. Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності / В.Ф. Верстюк, Р.Я. Пиріг. – К.: Либідь, 1996. – С.100; Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Юрій Шаповал, Ігор Верба. – К.: Видавн. Дім «Альтернативи», 2005. – С.198; Звіт діяльності Кам'янецької «Просвіти» за 1918 рік // Освіта. – 1918. – 15 грудня. – №3. – С.22.

⁴ Животко А. Історія української преси. – С.263.

⁵ Див.: Наше життя: місячник / [Відп. редактор Ю.Гудзій]. –Кам'янець на Поділлі: Друкарня Кам.-Под. держ укр. ун-ту, 1920. –Ч.1. – 26 с.; Ч.ІІ-ІІІ. – 104 с.

⁶ Див.: Нова думка: журнал літературно–науковий / [Редактор Ю.Липа]. – Кам'янець на Поділлі, 1920. – Ч.І-ІІ. – 80 с.; Треті Липівські читання. Пам'яті Івана та Юрія Лип. – Одеса: Друк, 2007. –С.66.

⁷ Див.: Нова думка: літературно–науковий журнал / [Гол. редактор Валеріан Поліщук, співредактори–Олександр Остафійчук і Юлій Каменецький]. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня Фукса і Рехтера, 1920. – Ч.ІІІ. – 42 с.

думка». З літа 1920 р. секретарем і фактично редактором журналу «Біднота» був М.Годованець¹.

Отже, у 1917-1920 рр. викладачі й студенти українських університетів брали активну участь у лекційно-пропагандистській роботі, спрямованій передусім на роз'яснення минулого і сучасного становища українського народу, сутності і завдань державного, військового, культурно-освітнього, духовного будівництва, зовнішніх зносин країни. Через організацію різноманітних курсів і лекцій у низці міст України, окремих регіонах поширювалися знання з різних предметів за курс гімназії, з українознавства, різних прикладних галузей (кооперації, пасічництва, журналістики, екскурсійної справи тощо). Великий інтерес викликала історична тематика.

Професори, приват-доценти і лектори К-ПДУУ практикували усні публічні виступи під час різних культурно-мистецьких і церковних заходів, спеціальних курсів, лекторій, роз'яснюючи аудиторії важливі питання історії України й Подільського краю, української мови і літератури, християнства, соціалізму, економіки, слов'янознавства, етнографії, природознавства, математики, музики тощо. Значна частина професорсько-викладацької спільноти цього вишу забезпечували навчальний процес у Кам'янець-Подільському народному українському університеті – важливому культурно-просвітницькому центрі регіону, читали тут науково-популярні лекції природничого і гуманітарного циклів.

Окремі обдаровані викладачі (І.І.Огієнко, М.О.Драй-Хмара, Д.І.Дорошенко, М.А.Плевако) займалися літературною творчістю, готували до виходу в світ і друкували свої поетичні та прозаїчні твори. Вони показували приклад студентській молоді, яка охоче наслідувала їх (зафіксовано понад 40 віршів, оповідань, п'єс, а також літературних перекладів з французької).

Досить поширеною була публіцистика (опубліковано понад 70 україномовних газетних матеріалів на різні теми), яка була дієвим чинником формування суспільно-політичного і культурно-освітнього світогляду мешканців регіону, військовиків, молоді. Студенти, які вже мали певний досвід, виступали на шпальтах молодіжного часопису, інших видань з цікавими роздумами, які спонукали товаришів до дискусій, активної праці на благо української спільноти. Ряд місцевих видань виходили за редагування окремих викладачів, представників управлінського апарату, студентів.

¹ Телячий Ю.В. Зазначена праця. – С.18.

6.4. Робота зі збереження культурно-історичної та архівної спадщини українського народу

Молода українська інтелігенція, усвідомлюючи свою виняткову роль у культурному і духовному житті нації, в час, коли країна переживала важку матеріальну скруту, а глибока економічна криза і воєнні події підривали звичний устрій і моральні устої життя, наголошувала, зокрема, на недопустимості руйнування величезної культурно-історичної спадщини українського народу, робила певні кроки, спрямовані на збереження цілого ряду відомих пам'яток історії, культури й архітектури.

Свій голос на захист цінної матеріальної культури країни піднімали представники професорсько-викладацьких корпорацій українських університетів, привертаючи увагу влади і суспільства до існуючої проблеми і пропонуючи конкретні заходи з її збереження. Окремі з них увійшли до складу Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ), який постав навесні 1917 р. Йдеться про лекторів Київського народного українського університету М.П. Василенка, В.Козловську, Г.Г.Павлуцького, В.К.Прокоповича¹. Восени секцію охорони пам'яток історичних та мистецьких Відділу охорони пам'яток Генерального секретарства освіти очолив приват-доцент КНУУ К.В. Широцький². Г.Г.Павлуцький передав частину своєї колекції картин до Національної картинної галереї, яка створювалася з листопада 1917 р. при Українській Академії мистецтв³. До складу комісії по впорядкуванню могили Т.Г.Шевченка у квітні 1918 р. увійшов від того ж університету приват-доцент П.К.Пилипчук⁴.

18 квітня К.В. Широцький взяв участь в засіданні Ради ЦКОПСІМУ, яка виробила пропозиції щодо долі 7 пам'ятників Києва⁵. А згодом він направив циркуляр настоятелям київських монастирів, причтам і парафіяльним радам київських церков, у якому пропонував усі ушкодження в культових спорудах, що сталися під час більшо-

¹ ЦДАВО України. – Ф.2581. – Оп.1. – Спр.206. – Арк.12-15.

² Там само. – Спр.209. – Арк.2-2зв.

³ Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920): монографія / Д.Ф.Розовик; Київський національний університет імені Т.Шевченка. – К: ВПЦ «Київ. ун-т», 2000. – С.163.

⁴ Передмова // Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917 – 1919 рр.): зб. док. і матеріалів / [Авт-упоряд.: О.О.Нестуля, С.І.Нестуля, Г.Я.Рудий; відп. ред. В.О.Горбик]; Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 2008. – С.21.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.2581. – Оп.1. – Спр.207. – Арк.21.

вицького повстання і перебування у місті війська Муровйова, «або заховати цілими, коли, напр., бомби позастрявали в стінах (не затиньковувати їх), або замурувати пощерблені місця червоною цеглою без побілки, щоб ті червоні щербини говорили пізніше про рани, зроблені душогубцями нашому місту»¹. У листі від 2 травня 1918 р. К.В. Широцький звернув увагу Кам'янець-Подільської міської думи на необхідність охорони важливої історичної і фортифікаційної пам'ятки – місцевої фортеці, а також інших пам'яток, що знаходилися у місті².

Питання збереження культурної спадщини висвітлювали Г.Г.Павлуцький і К.В.Широцький у своїх доповідях на з'їзді діячів пластичного мистецтва, який відбувся у червні 1918 р.³. Ці ж учені увійшли до складу спеціальної комісії (15 осіб) з розробки проекту ремонтно-реставраційних робіт Софіївського собору у Києві і прилеглих до нього площі й вулиць⁴.

Міністр освіти часів гетьманщини М.П.Василенко (паралельно продовжував викладацьку діяльність у КНУУ) звертав увагу уряду на те, що «в сучасний мент йде широка скупка старинних речей, особливо тих, що мають український характер» і просив уряд виділити 17 825 крб. на придбання для Національного музею збірок українського життя і церковних речей, старовинної козацької зброї, срібних чарок XVII-XVIII ст., картини Проспера Гурського «Козак на коні», альбому з краєвидами Києва 40-х рр. XIX ст., а найцінніше – малюнків Т.Г.Шевченка⁵. З жовтня 1918 р. Г.Г.Павлуцький увійшов до складу закупівельної комісії, створеної при Головному управлінні мистецтва та національної культури для придбання експонатів до Національного музею (для цього уряд виділив 1 млн крб.)⁶. Влітку–восени 1918 р. Г.Г.Павлуцький працював у Культурній комісії при Українській делегації на мирних перемовинах з Росією, яка виробила основні принципи та умови повернення українському народові його культурно-історичних цінностей, сформувала реєстр пам'яток історії та культури, які, на її переконання, треба було реститувати в Украї-

¹ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917 – 1919 рр.): зб. док. і матеріалів. – С.160.

² Там само. – С.166.

³ ЦДАВО України. – Ф.2581. – Оп.1. – Спр.1197. – Арк.1, 3.

⁴ Розовик Д.Ф. Вазначена праця. – С.178.

⁵ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917 – 1919 рр.): зб. док. і матеріалів. – С.195-196.

⁶ Передмова // Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917 – 1919 рр.): зб. док. і матеріалів. – С.30.

ну¹. При цьому вчений знаходив час і для роботи в Комісії зі спорудження пам'ятника Т.Г.Шевченкові у столиці Української держави.

Міністр народної освіти УНР І.І.Огієнко, який за сумісництвом був ще й ректором Кам'янець-Подільського державного українського університету, турбуючись, зокрема, за збереження експонатів у Кам'янець-Подільському державному історико-археологічному музеї, провів через засідання уряду у січні 1919 р. ухвалу про виділення щорічно з держбюджету 5 тис. крб. у розпорядження Подільського церковного історико-археологічного товариства, яке опікувалося музейним закладом². 30 січня він доповідав на засіданні Ради Народних Міністрів про відкриття державного музею³. Під час перебування вищих органів української влади у Вінниці, міністр домігся прийняття закону про асигнування Головному управлінню мистецтв і національної культури щорічно 2 тис. крб. на організацію і утримання зразкової хорової бібліотеки⁴.

Керівником Відділу охорони церковної старовини УНР на початку лютого 1919 р. уряд призначив доктора Й.Л.Пеленського, який на той час працював на посаді професора історії мистецтв і церковної археології Київського державного українського університету⁵. Восени того ж року його призначили комісаром церковної старовини при Міністерстві ісповідань УНР. За короткий час Й.Л.Пеленський виробив пропозиції, спрямовані на збереження церковної старовини (церков, костелів, синагог і мечетей). Їх схвалило Міністерство ісповідань. Так, без згоди названого центрального органу виконавчої влади пам'ятки не можна було розбирати, реконструювати чи ремонтувати. В разі знищення культових споруд через руйнівну дію природних сил чи воєнні дії різні речі, що залишилися від них мали

¹ Див.: Передмова // Мирні переговори між Українською державою та РСФФР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: зб. док і матеріалів / [Упоряд.: О.І.Луцандін, І.В.Ралле, Л.В.Яковлева; редкол.: Я.Б.Пеленський (співголова), В.А.Смолій (співголова), В.Ф.Верстюк (відп. редактор), О.Д.Бойко (відп. секретар), С.В.Кульчицький, Р.Я.Піріг, Л.В.Яковлева]. – К. – Нью-Йорк – Філадельфія: Вид-во М.П.Коць, 1999. – С.24; Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної ради, Гетьманщини, Директорії) / Олексій Нестуля. – К., Полтава, 1994. – С.162–194; його ж. Культурна комісія при делегації України на мирних переговорах з Росією 1918 р.: хроніка діяльності. – Полтава, 1993. – С.43.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918–листопад 1920 рр.: док. і матеріали: у 2 т., 3 ч. –Т.1. – С.203.

³ Там само. – С.224.

⁴ Там само. – С.251.

⁵ Там само. – С.230-231.

бути передані до музеїв¹. Учений увійшов до складу комісії (9 осіб), яка обстежила стан Кам'янецької і Жванецької фортець, Меджибізький, Пилявський і Сатанівський замки, церкви і деякі поміщицькі маєтки регіону. На її пропозицію під державну охорону взяли низку архітектурних об'єктів².

Значну роботу зі збереження культурно-історичної спадщини провели викладачі, працівники і студенти Кам'янець-Подільського державного українського університету. Одним із важливих напрямів цієї діяльності стало отримання в подарунок і придбання десятків тисяч цінної й корисної літератури, а також порятунок унікальних приватних книгозбірень, що знаходилися в різних місцях, часто без нагляду і охорони. Нові надходження розміщували в фундаментальній бібліотеці закладу. Ректор І.І.Огієнко звернувся до різних структур з проханням жертвувати різні книги для забезпечення наукової роботи і навчального процесу. Серед подарованих видань виявилось чимало стародруків і раритетних видань XVIII–XIX ст., які становили велику культурно-історичну і бібліографічну цінність, були справжніми скарбами, що заслугоували на пильне збереження і обережне використання. З-поміж них виділялися подаровані Подільським історико-археологічним товариством 59 стародруків, 30 томів актів, виданих Віленською археографічною комісією³. Єпископ Дмитрій Чигиринський передав від УПЦ і Києво-Печерської Лаври Біблію Острозького видання 1581 р.⁴. Студенти університету зуміли розшукати і вручити ректору один із трьох Литовських статутів XVI ст.⁵. Студент Широцький подарував університету Требник 1695 р.⁶. У січні 1919 р. приват-доцент Л.Т.Білецький за дорученням І.І.Огієнка закупив у книгарнях Києва десятки цінних видань, зокрема «Архив Юго-Западной России» з усіма додатками, чимало примірників «Киевской Старини»⁷. Щоб не допустити пограбування коштовних дворянських бібліотек, які зберігалися у подільських маєтках, заклад скуповував їх, наповнюючи раритетні відділи своєї книгозбірні. Так,

¹ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917-1919 рр.): зб. док. і матеріалів. – С. 247-248.

² Розовик Д.Ф. Зазначена праця. – С.190.

³ Бібліотека Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.7.

⁴ До відкриття Кам'янецького Державного Університету // Відродження. – 1918. – 6 листопада (24 жовтня). – Ч.178. – С.4.

⁵ Пащенко О. Заснування Кам'янець – Подільського Державного Українського Університету / Олімпіада Пащенко // Наша культура. – 1936. – Кн.10 (18). – С.673.

⁶ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.187. – Арк.65.

⁷ Там само. – Ф.3876. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.103.

у липні 1919 р., виконуючи доручення ректора, приват-доцент Л.Б. Б'ялковський придбав у маєтку Казимира Пулавського, який знаходився у с. Завадинці Кам'янецького повіту, 106 томів польської літератури і доставив їх до університету¹. Наступного місяця фонди університетської бібліотеки поповнили 2 тис. примірників з історії Польщі і польської літератури, придбані у поміщика Даревського². Важче було доправити до закладу кількатисячну бібліотеку графа Холоневського, яка зберігалася у містечку Янів Вінницького повіту. Представники власника «просили ... ректора вжити заходів для рятування цієї збірки. Конкретно вони пропонували перевезти це до Кам'янця-Подільського і включити на правах депозиту в книгозбір Університетської Бібліотеки, залишаючи остаточне погодження справи цього питання на повоєнні часи»³. У жовтні 1919 р. на її перевезення правління асигнувало 10 тис. грн.⁴. Транспортування колекції І.І.Огієнко доручив другому помічникові бібліотекаря Л.Ю.Биковському. Старшини і стрільці УГА, які дислокувалися на Вінниччині, посприяли представникові університету отримати на ст. Холоневській вкрай дефіцитний залізничний вагон, допомогли завантажити його пакунками книг. Шлях до Кам'янця-Подільського виявився дуже складним. До університету Л.Ю.Биковський повернувся без літератури⁵.

Не менш складно доставляли бібліографічні раритети з дворянської бібліотеки, що знаходилася в одному із маєтків Могилівського повіту Поділля. Власниця, яка «не мала сили вже її [бібліотеку. – Авт.] охоронити ані вивезти», прибула до університету і запропонувала купити її книгозбірню (переважно російські видання, а також англо-, франко – і німецькомовні книги). В умовах антигетьмагського повстання кінця 1918 р. доправити книгозбірню до університету взявся студент фізико-математичного факультету Сергій Квасницький. Його забезпечили необхідними посвідченнями і перепустками. Роздобувши у залізничної адміністрації вантажний вагон, він написав на ньому «Бібліотека для Кам'янець-Подільського Університету». Транспорт по чергово причіпляли до різних потягів, «і він просувався далі, часом стоячи серед поля вночі під час стрілянини», – розповідав командирований студент своїм друзям після того, як щасливо дістався до Кам'янця⁶.

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.141. – Арк.1.

² Академічне життя // Україна. – 1919. – 17 серпня. – Ч.8. – С.3.

³ Биковський Л. Бібліотека Кам'янець – Подільського Державного Українського Університету. (Спомини) / Лев Биковський. – Нью-Йорк – Вінніпег, 1949. – С.5.

⁴ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.57.

⁵ Биковський Л. Зазначена праця. – С.6.

⁶ Див.: Пащенко О. Зазначена праця. – С.672.

Зусиллями працівників КПДУУ було врятовано книгозбірню одного із маєтків, який покинув поміщик і його прислуга. «Книжки забрано для Університетської Бібліотеки; між ними було багато старовинних польських книжок, цінних про українське національне питання, а також екземпляр старої французької енциклопедії Вольтерівських часів... Усе в дорогих оправах, все мало багатий вигляд»¹.

Траплялося, що цінні видання, які становили бібліографічну рідкість, доставляли до університету військовики української армії. Так, на початку листопада 1919 р. державний інспектор 1-го пішого полку 3-ї пішої дивізії армії УНР вручив бібліотекарю К-ПДУУ 80 томів енциклопедичного видання Брокгауза і Єфрона, виявлених у маєтку села Романи Ольгопільського повіту. Подарунок закладу був зроблений за згодою з місцевими селянами².

На прохання ректора Кам'янець-Подільська державна українська гімназія ім. С.Руданського передала університетові у січні 1920 р. понад 1 тис. «старих цінних книжок, серед яких [було] багато українських стародруків»³. У липні того ж року Подільський римо-католицький єпископ Маньковський і ксьондз Неселевський подарували закладові цінну збірку книг латиною⁴.

У результаті пожертв і закупівлі літератури бібліотека університету станом на 22 жовтня 1920 р. нараховувала у своєму фонді 24 стародруки XVI ст. і 82 – XVII ст., а також 663 примірники книг, виданих у XVIII ст.⁵. Власне, ці раритети були врятовані для наступних поколінь у тих умовах, коли «книжка [масово] ... нищилась, попросту палилася в печах, продавалася на вагу як із приватних рук, так із закладів»⁶.

Різні приватні книгозбірні, окремі раритети закупував Київський державний український університет. Утім через брак джерельно-історичної бази, на превеликий жаль, немає змоги з'ясувати, які саме видання поповнили бібліотечний фонд закладу і становили його найціннішу частину.

¹ Див.: Пащенко О. Зазначена праця. – С.673.

² З університетського життя // Трудова громада. – 1919. – 4 листопада. – №13 (98). – С.2.

³ Передача архівів університету // Трудова громада. – 1919. – 13 листопада. – №20 (105). – С.4.

⁴ Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. Вид.2-е, доп. / Іван Огієнко. – Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1968. – С.51, 84.

⁵ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.100. – Арк.2; Библиотека // Подольский край. – 1920. – 22 октября. – №594. – С.2.

⁶ Пащенко О. Зазначена праця. – С.671.

Основним мотивом бібліофільської діяльності колективів українських університетів було глибоке усвідомлення ними значення книги для духовного і культурного розвитку українського народу в час становлення його державності, велике прагнення в умовах тотального дефіциту, який захлеснув молоду українську державу, нагромадити у бібліотечних фондах за прикладом багатьох університетів України, Росії, Польщі, Німеччини, Франції, Великої Британії та ін. країн видання, які мали не лише національне, а й світове значення.

Велику роль для майбутнього нації відігравала діяльність, спрямована на збереження архівів, які дісталися українській державі у спадок від імперської влади. Історики (О.О.Нестуля, В.П.Ляхоцький, Д.Ф.Розовик, І.Б.Матяш, Г.В.Папакін та ін.) глибоко дослідили зусилля українських урядів щодо вироблення концепції створення національного архівного фонду та пам'яткоохоронної справи, перші практичні кроки на цьому шляху, втім окремо роботу частини професорсько-викладацьких корпорацій українських університетів у цьому плані вони не аналізували. Зрештою, цей напрям, із зрозумілих причин, не міг бути провідним у житті вишів, проте його недооцінювати не варто, оскільки вчені, які добре знали ціну «царським» архівам в Україні, в числі перших свідомих громадян виступали на захист архівних комплексів.

Напередодні відкриття Київського народного українського університету один із його активних творців О.С.Грушевський, як уже зазначалось, очолив бібліотечно-архівний відділ як підрозділ у структурі департаменту мистецтв Генерального секретарства освітніх справ. На переконання І.Б.Матяш, він узяв на себе «левоу частку» роботи у цій сфері. Опрацювавши до 1917 р. багато архівних фондів Москви, Петербурга, Києва, Німеччини, Австрії і добре усвідомлюючи, що «архіви – це основа для розвитку студій про минуле українського народу, бо мало хто з дослідників минулого українського життя може обійтись без архівних матеріалів в своїх наукових студіях», вчений палко закликав зберігати архівні скарби, ініціював архівну реформу в Україні і зайнявся підготовкою її проекту¹.

Інший представник українського університету М.П.Василенко, який ще в дореволюційні часи формулював концепцію територіальної організації архівних установ в Україні і в цілому в Російській державі, з листопада 1918 р. працював у Київській комісії з розгляду давніх актів, а на початку 1920 р. очолив Архівну раду Київського архівного

¹ Матяш І. Літературознавець, історик, архівіст Олександр Грушевський / Ірина Матяш // Слово і час. – 1998. – №8 (452). – С.39.

управління, яке утворилося з реорганізованого у 1919 р. бібліотечно-архівного відділу при Міністерстві освіти¹.

Більш активно розгорнули діяльність на збереження архівної спадщини країни представники професорсько-викладацької корпорації українського університету в Кам'янці-Подільському, де в часи Директорії УНР склалася вельми загрозна ситуація щодо існування багатьох архівних фондів різних установ. Це було пов'язано, зокрема, з гострим дефіцитом паперу, невиплатою зарплатні працівникам архівів, відсутністю коштів для належного збереження приміщень, фондів тощо. Негативно впливали на долю архівних документів неодноразова зміна влади, функціонування впродовж майже 8 місяців структур польського окупаційного режиму. Через це чимало архівних колекцій зникло безслідно (йдеться передусім про документи Подільської духовної консисторії і Подільського губернського правління). Кошти від реалізації документів з останнього (продали 800 пудів) потратили на виплату заборгованості з зарплати працівникам апарату губернського правління². За свідченням сучасника, у 1919 р. «в Кам'янці всі склепи [магазини. – Авт.] були заповнені архівними матеріалами, та найбільше архівів загинуло на паперовій фабриці Коцебу (за Кам'янцем) [урочище «Совий яр». – Авт.], куди вивозилися архіви цілими фурами для переробки як сирець. Масово гинули від рук несвідомих селян архіви, колекції бібліотек, пам'ятки мистецтва та старовини з захоплених повстанцями або покинутих господарями панських маєтків, будівлях-палацах»³.

Патріотичні сили краю, до яких належала і місцева професура на чолі з ректором університету І.І.Огієнком, не мирилися з бездумним нищенням документів і пам'яток про історичне минуле українського

¹ Матяш І. Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси / Ірина Матяш; Держкомархівів Укр.; Укр. держ. наук.-досл. Ін-т архівн. справи та документознавства; Ін-т укр. археограф. та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН Укр. – К., 2001. – С.21-22; її ж. Грушевський Олександр Сергійович / Ірина Матяш // Українські архівісти (XIX – XX ст.): бібліографічний довідник / Держкомархівів України, УНДІАСД; [упоряд.: І.В.Матяш (керівн.), С.Л.Зворський, Л.Ф.Приходько та ін.]. – К., 2007. – С.173-174; її ж. Перший голова Бібліотечно-архівного відділу (до 120 – ліття від дня народження О.С.Грушевського) / Ірина Матяш // Студії з архівної справи та документознавства. Study of the archives and records sciences / Головне архівн. управл. при Каб. Мін. Укр., Укр. держ. наук.-дослід. ін-т арх. справи та документознавства. – К., 1997. – Т.2. – С.107.

² Загорецька О. Василенко Микола Прокопович / Олена Загорецька // Українські архівісти (XIX – XX ст.): біобібліограф. довідн. – С.96-97.

³ Українська старовина: орган Комісії для охорони пам'яток старовини і мистецтва при Головному управлінні мистецтв і національної культури. – Кам'янець, 1919. – №1. – С.9.

народу, відкрито висловлювали свою незгоду з таким становищем, зверталися до компетентних державних органів з пропозиціями покласти край цій вакханалії. Група викладачів університету (декан історико-філологічного факультету професор П.В.Клименко, приват-доценти О.З.Неселовський, П.Г.Клепатський, Ю.Й.Сіцінський, Л.Б.Б'ялковський та ін.) уже навесні 1919 р. утворили архівну комісію, яка добровільно взяла на себе функцію громадського захисту місцевих архівосховищ, їх фондів, обґрунтувала необхідність відкриття в закладі свого архіву і прийняття до нього тих цінних архівних збірок, яким загрозувало знищення. 13 травня 1919 р. новоявлена громадська організація, що не була зареєстрована владою, подала до ради професорів університету листа, де ініціювала звернення до місцевого ревкому з проханням передати закладові архів колишнього Подільського жандармського управління і Подільського окружного суду разом із бібліотечними фондами, що зберігалися при них. Документи з цих архівів мали скласти основу навчально-дослідного архіву, на базі якого збиралися вивчати громадські рухи в Україні XIX ст.¹ Наразі невідомо, чи відгукнулися ревкомівці на це прохання, швидше всього, що позитивного реагування не надійшло, адже заклад зазнав від нової влади репресій: було реквізоване приміщення університетської друкарні і папір², його визнали «гайдамацьким клубом»³, закрили богословський факультет⁴, заарештували професора В.О. Віднова і приват-доцента Л.Т.Білецького і, нарешті, наприкінці травня 1919 р. реквізували під канцелярію Бессарабського полку навчальний корпус⁵.

Архівні документи дають змогу відстежити нові кроки діяльності архівної комісії, починаючи з другої половини липня 1919 р., коли становище Кам'янця-Подільського як державно-політичного центру УНР стабілізувалось після передислокації з Галичини на Поділля підрозділів Української Галицької армії. 31 липня архівна комісія зібралась на своє засідання, де її члени висловили протест проти нищення архівних скарбів України. Через три дні, 4 серпня, комісія зібралась знову. Заслухали доповіді Ю.Й.Сіцінського і Л.Б.Б'ялковського про досвід організації архівної справи в Росії і Західній Європі, після чого присутні виробили заяву, адресовану товаришу міністра народної освіти УНР Н.Я.Григорієву. У ній наголошувалося:

¹ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.17.

² Там само. – Спр.21. – Арк.5.

³ Жиг-ло. З недавнього минулого / Жиг-ло // Трудовий шлях. – 1919. – 27 червня. – Ч.2. – С.3.

⁴ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.30.

⁵ Жиг-ло. Зазначена праця. – С.3.

«В останні часи брак паперу та нестача коштів на утримання служачих деяких установ загрожують архівам цих установ, документи яких можуть бути продані або знищені вириванням з них чистих листів паперу. При цьому загинуть акти, які мають історично-наукову цінність. Щоби не допустити цього, потрібно негайно заборонити безоглядне нищення або продаж архівів. Разом з тим, визнається необхідним упорядкувати архівну справу так, аби догляд і збереження архівів на певній території доручалися постійній комісії, в склад якої входили би знавці архівного діла та археографи, науково підготовлені, призначаємі Міністерством Освіти по рекомендації історико-філологічних факультетів або Академії Наук. Ця комісія одержує право вибирати з архівних документів все науково цінне, допомагати їй і цій справі повинна адміністрація всіх установ. Одібране архівною комісією, звезене в певні місця, повинно зберігатися під її ж доглядом, а все останнє, яко не маюче історичної цінности, залишається в розпорядженні урядових установ. Університет [К-ПДУУ. – Авт.] має за честь просити аби закон про архівну справу та інструкція архівним комісіям були вироблені в найближчій часі. Університет також гадає, що для підготовки вчених архіваріусів потрібно завести спеціальну вищу археографічну школу на зразок парижської «Ecole des chartes», а до її заведення влаштувати по університетських містах короткочасні архівні курси. Університет гадає, що праця тимчасової [офіційної. – Авт.] архівної комісії, негайно заснованої у Кам'янці під доглядом історико-філологічного факультету [К-ПДУУ. – Авт.], до переведення належного закона дасть можливість урядовим установам використовувати велику кількість документів, не маючих наукової цінности, для задоволення їх потреб в чистому папері»¹. Отже, у цитованому документі, крім загальних завдань щодо збереження архівів, містився перелік конкретних, конструктивних заходів, які зводилися, перш за все, до заснування постійної державної архівної структури за участю фахівців, відкриття навчального закладу для підготовки професійних працівників зазначеного профілю, нарешті, що найбільш важливо, прийняття в республіці закону про збереження архівної спадщини.

Заява вчених університету, який на той час був визнаним науковим і культурним осередком краю і України загалом, не залишила байдужими очільників освітнього відомства, в структурі якого функціонував такий важливий підрозділ як Головне управління

¹ Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів] / [Упоряд.: Климова К.І., Ляхощкий В.П., Матяш І.Б., Сидько Л.В., Шаталіна Є.П., Шевченко О.М.]; Гол. арх. упр. при Каб. Мін. Укр., НДІ арх. справи та документознавства. – К., 1998. – Т.1. – С.122.

мистецтв і національної культури. Її отримали 8 серпня 1919 р. разом із листом ректора К-ПДУУ І.І.Огієнка, у якому він просив «вжити можливих заходів щодо упорядкування охорони пам'яток старовини»¹. Н.Я.Григоріїв, який тимчасово очолював МНО УНР після добровільної відставки міністра А.В.Крушельницького, вже наступного дня розпорядився аби запросити на розмову голову університетської архівної комісії П.В.Клименка, однак того не було у місті. 11 серпня Н.Я.Григоріїв надіслав П.В.Клименку, добре знайомому архівісту-практику, спеціального листа, яким, по-перше, офіційно відреагував на заяву вчених щодо збереження архівів, а по-друге, запропонував йому очолити започатковуваний у структурі відомства Відділ охорони пам'яток старовини і національної культури і через нього організувати міністерську Архівну комісію, завдання якої попередньо сформульовані не були. «Відсутність в сучасний мент фаховця по справах охорони пам'яток старовини й мистецтва в Головнім управлінні мистецтв, – наголошував товариш міністра, – гальмує заходи Міністерства Народньої Освіти щодо захисту пам'яток старовини й мистецтв і особливо архівів від руйнації. Мною накреслено низку заходів, аби запобігти майбутній шкоді від необережного поводження з цими, науковою вартости, цінностями, але, за відсутністю необхідних фахових людей, змушує мене звертатися до Вас, Високоповажний Пане Професоре, прийти на допомогу цій справі, прийнявши на себе тимчасове керування Відділом Охорони Пам'яток Старовини й Мистецтв при Головному Управлінню Мистецтв, а також організацію Архівної Комісії для вироблення засобів охорони архівів»².

Підкріплюючи серйозність намірів щодо наведення порядку у справі збереження архівів, музеїв і бібліотек для майбутніх поколінь українців, Н.Я.Григоріїв разом із головою відділу художньої промисловості ГУМНК А.Середою видали «Обіжник до всіх установ, підлеглих Міністерству Народньої Освіти і Мистецтва [помилку у назві зроблено свідомо. – Авт.], до Мійських самоврядувань і Народних Управ», у якому просили зазначені органи роз'яснити якомога більшій кількості громадян, що нищення російських і польських музеїв, бібліотек і архівів, де зберігалися пам'ятки української культури, «є руйною нашого національного добра». Про усі культурно-історичні цінності, над якими нависла загроза знищення, належало повідомляти МНО УНР для відповідного реагування і прийняття адекватних заходів³.

¹ Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів]. – Т.1. – С.121.

² Там само. – С.122-123.

³ ЦДАВО України. – Ф.3689. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.33-33зв., 176; Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів]. – С.123.

Як уже зазначалось, П.В.Клименка призначили на посаду в.о. голови відділу охорони пам'яток старовини Міністерства народної освіти УНР. Це сталося 20 серпня 1919 р. А вже через 8 днів з його ініціативи Міністерство внутрішніх справ УНР поклато на органи місцевого самоврядування обов'язок опікуватися пам'ятками старовини й охороняти їх від «знищення, псування й продавання»¹. 30 серпня 1919 р. Н.Я.Григорієв і П.В.Клименко видали спільний наказ, яким зобов'язували губернських і повітових комісарів освіти взяти під свій догляд і охорону усі пам'ятки, не допускаючи їх нищення і вивіз за кордон, а також «пильнувати, аби музеї і бібліотеки, закладені за часів старого ладу і під час українського і большевистського панування, не розбиралися, не продавалися, не розкрадалися ким би то не було»². Відповідно до підготовленої у липні 1919 р. урядової постанови в структурі МНО мала функціонувати архівна комісія, якій належало санкціонувати відбір другорядних матеріалів з різних архівів для переробки на паперовій фабриці. Наказом Міністерства народної освіти №29 від 30 серпня 1919 р. така комісія була створена під головуванням П.В.Клименка. До її складу увійшли 16 членів, зокрема приват-доценти К-ПДУУ Ю.Й.Сіцінський і Л.Б.Б'ялковський, а також Й.Л. Пеленський, який на початку весняного семестру 1919-1920 навчального року посів в університеті посаду приват-доцента кафедри мистецтва. Цій структурі належало виробляти інструкції з охорони пам'яток старовини й мистецтв і керувати «справами охорони архівів, музеїв і великих збірок старовини і мистецьких річей»³. За короткий час комісія сформулювала низку невідкладних завдань у дорученій їй царині: 1) прийняття урядом і Директорією УНР «закону, що охороняв би пам'ятки старовини та мистецтва під загрозою грошових кар [штрафів. – Авт.] і тюрми за знищення й вивіз»; 2) заснування губернських архівних комісій; 3) повернення з «крамниць м. Кам'янця проданих туди документів з Архіву б[увшого] Губерніального Правління»; 4) вироблення інструкції для аналізу архівних справ, а також для повернення «культурно-історичних предметів, розграбованих в панських маєтках»; 5) заснування на Поділлі й Волині посади «особливого комісара для охорони пам'яток старовини й мистецтва»; 6) виділення під архівне сховище вежі Стефана Баторія комплексу

¹ Матяш І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920 – 1930-х років / Ірина Матяш. – К., 2000. – С.95.

² ЦДАВО України. – Ф.3689. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.22зв.; Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів]. – С.131.

³ ЦДАВО України. – Ф.3689. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.22; Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів]. – С.120.

«Кам'янецька фортеця»; 7) започаткування профільного часопису «Українська старовина» для актуалізації роботи із охорони культурно-історичної спадщини, залучення до неї широкого громадського активу¹. Звісно ж, комісія працювала колегіально, але перша скрипка у ній належала П.В.Клименку, який опирався передусім на своїх університетських колег.

17 вересня 1919 р. Ю.Й.Сіцінський, Л.Б.Б'ялковський і Й.Л.Пеленський увійшли до складу ще однієї не менш важливої і відповідальної комісії, якій належало підготувати проект Статуту Національного архіву в Києві. Головувати у ній доручили П.В. Клименку².

Представники університету, по-справжньому вболіваючи за долю історико-культурної спадщини України, неодноразово змушені були критично оцінювати діяльність української влади і розбурханого революційною стихією суспільства щодо збереження цих скарбів і як вихід з такого ганебного становища вважали за невідкладне прийняття закону, який би націоналізував усі пам'ятки на території УНР і передав їх під охорону держави. Разом з іншими українськими патріотами, які вболівали за стан старовини, вчені К-ПДУУ били на сполох і закликали уряд заснувати Міністерство мистецтв і національної культури, яке б стало на чолі пам'яткоохоронної роботи і набуло відповідних прав, мало б співпрацювати з комісаріатами, що належало створити на місцях як опору цього міністерства, розгорнути мережу державних і місцевих архівів, музеїв і бібліотек. До цього пропонували залучити і органи місцевого самоврядування, відповідні фахові експедиції для «збирання розграблених культурних цінностей через революцію та війну». А «усі державні, громадські та церковні всіх віросповідань архіви, музеї та книжниці» збиралися підпорядкувати Головному управлінню мистецтв і національної культури МНО УНР³.

20 вересня 1919 р. професор П.В.Клименко разом з товаришем міністра народної освіти П.І.Холодним направили губернським і повітовим комісарам освіти обіжник, яким запропонували повідомити населення через учителів місцевих шкіл про те, що всі цінні старовинні речі (картини, книги, документи, посуд) треба зберігати і обов'язково чекати, доки їх викупить держава. На думку підписантів, така робота могла запобігти нищенню культурно-історичних цінностей. Гарантом цього мали б стати відповідні письмові зобов'язання мешканців сіл і

¹ Українська старовина. – 1919. – №1. – С.9.

² Див.: Пам'ятки. Monuments : [зб. док. і матеріалів]. – С.132.

³ ЦДАВО України. – Ф.3689. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.39-39зв.; Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів]. – С.127-128.

містечок. Непограбовані речові колекції, бібліотеки і архіви пропонували перевезти з маєтків до приміщень шкіл, громадських бібліотек і взяти під особисту охорону завідувачам цих закладів. Про виконану роботу треба було доповідати МНО УНР¹. До справи збереження і охорони пам'яток історії і культури П.В.Клименко і П.І.Холодний залучили через міністра ісповідань І.І.Огієнка також сільських священиків².

Виявом великої турботи про належне збереження архівних документів у будинку Подільського губернського правління став лист П.В.Клименка до міністра народної освіти з проханням вжити заходів, щоб Міністерство внутрішніх справ профінансувало і виконало капітальний ремонт зазначеного приміщення, яке було історико-архітектурною пам'яткою XVIII ст. З грудня 1919 р. по квітень 1920 р. П.В.Клименко як голова Подільського товариства охорони пам'яток старовини й мистецтва, до якого входило чимало викладачів, інших працівників К-ПДУУ, вживав заходів щодо збереження архівів губернського правління, а також губернатора та його канцелярії в умовах польської окупації³. На сторінках часопису «Українська старовина» П.В.Клименко висловлював стурбованість діями окремих міністерств УНР, які потурали нищенню архівних комплексів, сподівався, що «державними заходами [буде] припинено нищення архівів» і що ідея державного збереження архівних документів прислужиться їх «науковому використанню»⁴.

Університет у Кам'янці-Подільському, показуючи практичний приклад, як слід турбуватися архівними скарбами і оберігати їх, започаткував у своїй структурі науково-дослідний архів. На жаль, точно не встановлено, коли появився цей підрозділ. На наш погляд, цю подію краще датувати не осінню 1919 р., як це роблять окремі дослідники, а січнем-лютим 1920 р. На це вказують, зокрема, такі факти: 1) 1 вересня 1919 р. ректор університету просив МНО УНР ужити заходів для передачі до університетської книгозбірні архів і бібліотеку колишнього Дворянського депутатського зібрання. Через два дні товариш міністра народної освіти Н.Я.Григоріїв наклав на листі І.І.Огієнка таку резолюцію: «Управлінню мистецтв. Прохати Міністерство внутрішніх справ передати архів і бібліотеку університетові»⁵;

¹ ЦДАВО України. – Ф.3689. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.79; Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів]. – С.133-134.

² ЦДАВО України. – Ф.1072. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.1; Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів]. – С.135.

³ ЦДАВО України. – Ф.1131. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.26; Спр.46. – Арк.4.

⁴ Див.: Українська старовина. – 1919. – №1. – С.2.

⁵ Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів]. – С.131.

2) 12 листопада 1919 р. місцева газета «Боротьба» повідомляла, що «постановою Військово-архівної комісії Головного управління мистецтв, згідно наказу Головного Отамана, архів бувшого жандармського управління, а також архів і бібліотека Дворянського Зібрання передаються у повне розпорядження Державного університету в Кам'янці»¹; 3) лише 3 січня 1920 р. представнику університетської бібліотеки було доручено перевезти архів ПЖУ до виділеного у головному будинку приміщення²; 4) за повідомленням газети «Наш шлях», у першій декаді лютого 1920 р. бібліотека університету отримала з архівних фондів Подільського окружного суду судову справу народного ватажка Устима Кармалюка (Гавриленка)³.

3 березня 1920 р. в університеті запровадили посаду архіваріуса. На цю роботу запросили П.О.Богацького, журналіста, військовика, активного учасника збройної боротьби за українську державність. За його ж спогадами, архів К-ПДУ розміщувався на третьому поверсі головного будинку у просторій і світлій кімнаті. Тут розмістили (дата не зазначена) справи «Подільського губерніального Жандармського Управління і багатьох інших установ, як наприклад, ... Окружного Суду, Повітового і Мирowego Суду, Консistorії [? – Авт.] і багатьох інших, які професор Огієнко вже встиг доставити для Університетського Архіву. Сюди ж було передано архіви Міністерств УНР та різних організацій та установ при їх ліквідація [очевидно, йдеться про 7-8 липня 1920 р., коли уряд і міністерства УНР покинули місто і відбули до Галичини. – Авт.]». Архіваріусу довелося продовжити роботу із комплектації університетського архівного комплексу новими надходженнями з архівів різних установ, що перебували у Кам'янці – Подільському⁴. Про окремі документи архіву, які, на думку П.О.Богацького, становили інтерес не лише для науковців, а й громадськості, він розповідав на сторінках преси⁵.

Концентрація в університеті великої кількості архівних документів (точних даних про це немає) врятувала їх від загибелі чи руйнування, щоб вже у наступні десятиліття прислужитися дослідникам при підготовці наукових праць. Хоча відразу після встановлення

¹ З університетського життя. Передача архівів Університету // Боротьба. – 1919. – 12 листопада. – Ч.8. – С.4.

² ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.9.

³ Університетське життя // Наш шлях. – 1920. – 12 лютого. – Ч.27. – С.4.

⁴ Богацький П. З пережитого. Спогади / Павло Богацький // Архіви / [Зібрав Левко Богацький]. – Сідней, 2003. – С.330.

⁵ Б.П. З архиву Подільського Губернського Жандармського Управління / П.Б. [Павло Богацький] // Наш шлях. – 1920. – 16 травня. – Ч.95. – С.3.

радянської влади 1 січня 1921 р. працівники місцевого відділу ВУНК вилучили з університетського архіву чимало справ, які винесли у трьох великих корзинах, для того, аби ними не користувалися науковці і студенти. Ці документи були залишені закладові різними міністерствами УНР: військовим, народної освіти, земельних і закордонних справ, а також самою Радою Народних Міністрів¹. Для з'ясування долі вилученої частини архіву, а також заарештованих при цьому працівників² до ревкому направилися П.В.Клименко, П.Г.Клепатський та І.Сазанський. Згодом університетський архів втратив у такий самий спосіб бюлетні і вісники міністерств УНР, повні комплекти україномовних газет за 1917 – 1920 рр., деякі польські, білоруські, румунські, французькі, німецькі та англійські часописи³.

Важливе значення для навчальних і наукових цілей мало створення в університеті під керівництвом Ю.Й.Сіцінського кабінету (музею) мистецтв. Його формування і розвиток відбувалися шляхом пожертв, а також через придбання на ринку цінних речей старовини, що знаходили у Кам'янці – Подільському, різних повітах Поділля. Серед жертводавців були ректор І.І.Огієнко (передав кабінету 135 різних монет, зокрема російські, римські, китайські)⁴, професор К.В.Широцький (подарував «свою цінну колекцію пам'яток українського мистецтва»)⁵, студент М.Широцький, брат К.В.Широцького (поповнив нумізматичний відділ кабінету 25 монетами)⁶ та багато інших. У польського історика Казимира Пулавського університет придбав нумізматичну колекцію, яка нараховувала 2 тис. монет⁷. Наприкінці 1920 р. у мистецькому фонді кабінету–музею нараховувалося 3274 одиниці зберігання, які мали художню цінність⁸. Як засвідчують документи, датовані 1922 роком, більшість предметів старовини становили монети – 7 золотих і 1699 срібних. Крім них, тут експонувалися коштовні свічники, срібні ризи з ікон, медалі, хрести⁹. Ці та інші експонати використовувалися як цінний ілюстративний матеріал при викладанні Ю.Й.Сіцінським у весняному семестрі 1919 –

¹ ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.60. – Арк.1, 4, 4зв.; Спр.3. – Арк.5.

² Там само. – Спр.60. – Арк.1.

³ Там само. – Спр.202. – Арк.74.

⁴ Там само. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.26зв.

⁵ З університетського життя // Трудова громада. – 1919. – 3 вересня. – № 52. – С.8.

⁶ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.187. – Арк.65; Дарунок // Україна. – 1919. – 7 (24) жовтня. – Ч.46. – С.4.

⁷ ДАХО. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.202. – Арк.26.

⁸ Там само. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.1-30; Спр.29. – Арк.1-50; Спр.30. – Арк.1-26. (Підр. автора).

⁹ Там само. – Ф.Р-302. – Оп.1. – Спр.202. – Арк.26.

1920 навчального року такої навчальної дисципліни, як «Історія українського мистецтва»¹.

Посиленню уваги свідомого громадянства до збереження культурно-історичної спадщини українського народу взагалі і окремих пам'яток зокрема сприяли виступи науковців університету в різних колективах і на сторінках преси. Так, у вересні 1919 р. Ю.Й.Сіцинський прочитав в історичному музеї лекцію про минуле міста і його відому у Європі фортецю². Інший популяризатор старовини Й.Л.Пеленський присвятив свою лекцію багатому українському мистецтву різних століть³. На цих та інших лекціях слухачі дізнавались про величезне значення різних об'єктів історико-культурної спадщини для життя нації та необхідність постійного бережливого ставлення до них з тим, щоб можна було донести їх в якнайкращому стані до наступних поколінь.

Для того, щоб привернути увагу широких мас до означеної проблеми, вчені університету використовували пресу. Так, Ю.Й.Сіцинський, наголошуючи, що у багатьох випадках в попередні століття, на жаль, не було толерантного ставлення до історичних та архітектурних пам'яток, «нищили пам'ятки старовини немилосердно», засуджував варварське ставлення до них, оцінював такий досвід різко негативно і давав зрозуміти, що з цим треба покінчити раз і назавжди⁴. Також засуджував практику нищення матеріальних і документальних пам'яток в минулому і сьогодні Й.Л.Пеленський. Він різко критикував ті нерозумні вчинки, які призводили до того, що «пам'ятки родинні, старі архіви і книжниці, дорожності розуму і серця людського з минулих століть ... пропадали нараз», пропонував створити музей, архів і бібліотеку «з тих матеріалів, котрі скрізь пропадають»⁵. А С.Ф.Якимович засуджував байдужість краєзнавців і простих громадян, які не приділяли уваги одній із пам'яток вірменської культури, виявленої у с.Янчинці Кам'янецького повіту, закликав слідопитів зберегти надпис на вірменському хресті і знайти можливість перекласти його з вірмено-кіпчакської мови українською⁶.

Значно ширше окреслював проблему збереження культурно-історичної спадщини М.А.Плевако. На сторінках періодики він закликав дослідників старовини, вчених, очевидців минулого і всіх

¹ ЦДАВО України. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.9.

² Лекції // Україна. – 1919. – 14 вересня. – Ч.28. – С.4.

³ Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 9 вересня. – Ч.57. – С.7.

⁴ Сіцинський Є. Губерніяльний будинок (історична замітка) / Є.Сіцинський // Наш шлях. – 1920. – 7 лютого. – Ч. 23 – С.2.

⁵ Пеленський Й. «Мури» / Й.Пеленський // Шлях. – 1919. – 12 травня. – № 35. – С.2

⁶ Якимович С. Забутий хрест / С.Якимович // Наш шлях. – 1920. – 12 травня. – Ч.91 – С.2.

громадян збирати біографічні матеріали про історичних діячів регіону і всієї України (листи, щоденники, автобіографії, різні твори, формуляри, картки) і передавати їх до університету, де мали намір створити відділ рукописів і пам'яток¹. Звернення подіяло, і за короткий час бібліотека закладу отримала з різних рук цінні документи, що стосувалися державотворення 1917–1918 рр., зокрема протоколи засідань партії соціалістів-федералістів за період з 19 липня по 19 грудня 1917 р., оригінали текстів «з переговорів генеральних секретарів Української Центральної Ради по прямому проводу з російським Тимчасовим урядом і нашими [українськими. – Авт.] представниками в Петрограді з 21 липня по 10 грудня 1917 р., документи Міністерства внутрішніх справ Ігоря Кістяківського та ін.». 16 вересня 1919 р. до громадськості України з проханням передавати до університетської бібліотеки матеріали, присвячені подіям Української революції, звернувся ректор І.І.Огієнко². Цим скористалися українські міністерства, провід ЗОУНР, які під час евакуації з Кам'янець-Подільського у середині листопада 1919 р. передали К-ПДУУ чимало своїх документів, літературні і художні колекції тощо.

Отже, у 1917-1920 рр. викладачі українських університетів, які були фахівцями в галузі культури, боролися за цілісне збереження історико-архітектурної спадщини українського народу для наступних поколінь, недопущення руйнування як добре відомих, так і маловідомих пам'яток. Деякі науковці увійшли до складу Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва, інших структур, які опікувалися цією справою, реституцією в Україну культурно-історичних цінностей, придбанням цінних з художнього погляду експонатів для Національного музею. Було розроблено конкретні пропозиції щодо збереження церковної спадщини (Й.Л.Пеленський), взято під державну охорону низку архітектурних об'єктів.

Вчені, бібліотечні працівники, студенти успішно працювали над порятунком унікальних приватних книгозбірень, зосередженням у фундаментальній бібліотеці вишу стародруків (понад 100) і раритетних видань XVIII ст. (663 книги), які становили велику культурно-історичну і бібліографічну цінність.

¹ Плевако М. В справі вивчення Поділля. (до кам'янецьких дослідувачів старовини, вчених, самовидців минулого і всього подільського громадянства / М.Плевако // Освіта. – 1919. – 1 березня. – №5. – С.7-8; його ж. В справі вивчення Поділля // Життя Поділля. – 1919. – 11 лютого. – №45. – С.2-3.

² Матеріали по історії революції // Робітнич газета. – 1919. – 16 вересня. – №497. – С.2; Збір матеріалів, які стосуються до Революції // Україна. – 1919. – 13 вересня. – Ч.27. – С.3.

Історики й філологи вишів дбали про збереження архівної спадщини країни, зокрема у К-ПДУУ, утворили архівну комісію (1919 р.), яка збирала інформацію про нищення архівних документів та ініціювала утворення університетського архіву на базі архівних збірок, яким загрожувало знищення в умовах тотального дефіциту паперу, вимагали від держави упорядкувати архівну справу, захистити архівні установи на законодавчому рівні, створити відповідну управлінську структуру, яка б повсякденно опікувалася збереженням архівних комплексів. Для цього мобілізували найкращих фахівців, створили офіційну архівну комісію, яка виробила низку конкретних рекомендацій, частину з яких вдалося втілити у життя. Заснований у К-ПДУУ архівний підрозділ взяв на збереження і використання у науково-дослідній і навчальній роботі низку цінних фондів, що врятувало їх від нищення. Те ж саме стосується цінних мистецьких речей, які зосередили в університетському кабінеті (музеї) мистецтв. Важливе місце у пам'яткоохоронній діяльності посідали лекції і виступи у пресі на відповідні теми професорів і приват-доцентів. К-ПДУУ збирав документи з історії революції, чим зробив свій внесок у формування джерельної бази вивчення різних її подій у майбутньому.

6.5. Діяльність гімназії для дорослих і учительських курсів при Кам'янець-Подільському державному українському університеті

Враховуючи науково-педагогічний потенціал українських університетів, керівники освітянського відомства ставили перед ними завдання допомогти у творенні українських середніх шкіл, а також закладів з підготовки педагогічних кадрів, яких широко потребувала національна початкова освіта. Щодо актуальності останньої, то, за даними С.Постернака, станом на 1 листопада 1918 р. в Україні нараховувалося 1162 вищі початкові школи, 744 з яких були відкриті у 1917–1918 рр.¹ Крім того, восени 1919 р. функціонували 15 тис. нижчих початкових шкіл². Попри такі вражаючі здобутки, все ж

¹ Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часів революції 1917–1919 р. / С.Постернак ; Всеукр. Кооперат. Видавн. союз. – К.: Печатня видавн. тов-ва «Друкар», 1920. – С.62.

² Кукурудзяк М.Г. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній республіці / М.Г.Кукурудзяк, М.М.Собчинська. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.60.

32,3% дітей шкільного віку залишалися поза навчальними закладами¹. Щоб залучити їх до освіти, треба було подбати не лише про відкриття нових шкіл, а й підготувати для них тисячі професійно якісних національних педагогічних кадрів. Словом, така робота потребувала великих зусиль і багатьох років ще й тому, що вже навесні 1919 р. уряд ухвалив закон про безкоштовне обов'язкове початкове навчання усіх дітей шкільного віку².

Київ показував приклад усій Україні, як треба вибудовувати національні середні школи. Вже у 1917 р. тут запрацювали дві українські гімназії – перша ім. Т.Г.Шевченка і друга ім.Кирило–Мефодіївського братства. Згодом у столиці з'явилися ще 3 україномовні середні школи. Цей приклад підтримали в інших містах, таких як Полтава, Харків, Одеса, Чернігів, Катеринослав, Херсон та ін.³ То ж випускники цих закладів сміливо могли вступати до державних українських університетів. Восени 1919 р. в УНР нараховувалося вже 115 українських середніх шкіл, відкритих на державні, громадські і приватні кошти⁴. У Кам'янці – Подільському до осені 1918 р., на жаль, не було жодної української гімназії. Вихованці місцевих, як і багатьох інших середніх шкіл, не мали підготовки з українознавства, що після зарахування до українських університетів неминуче мало позначитися на якості їх навчальної праці.

У монографії вже аналізувалися результати роботи делегації професорів Київського українського народного університету (І.М.Ганицький, І.І.Огієнко) і представників Міністерства освіти УНР (К.Д.Титаренко, В.В.Дуб'янський), яка побувала у Кам'янці-Подільському у квітні 1918 р. для з'ясування наявності належних умов для відкриття університету. За час візиту ідею заснувати при майбутньому вищому навчальному закладі гімназію ніхто не подавав. Це підтверджують як протокол спільного засідання делегації і Університетської комісії при міській думі, так і газетні звіти про перебування у Кам'янці високих гостей, мемуарні свідчення учасників тієї події.

Щодо робочої поїздки в.о. ректора університету І.І.Огієнка до адміністративного центру Поділля 5-6 липня 1918 р., то, мабуть, саме

¹ Постернак С. Зазначена праця. – С.61.

² Див.: Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали: у 2 т., 3 кн. – Т.1. – С.297.

³ Енциклопедія українознавства: словникова частина / [Гол. ред. Володимир Кубійович, заст. гол. ред. Микола Глобенко]; Наук. тов.-во ім.Шевченка / перевид. в Укр. – Львів, 1993. – Т.1. – С.381-382.

⁴ Постернак С. Зазначена праця. – С.68.

тоді вперше постало питання про те, що чимало дорослих, діяльних і свідомих українців в регіоні не мали не те що вищої, а й середньої освіти. У зв'язку з цим просвітяни пропонували створити курси дорослих з правами для учнів середніх шкіл (подібні курси, але з російською мовою викладання вже діяли у місті). Після їх закінчення випускники могли вступити до українського університету і здобувати вищу освіту, краще прислужитися національному відродженню батьківщини.

Щоб розпочати конкретну роботу із творення таких курсів, необхідно було спочатку дочекатися прийняття і затвердження закону про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. Тож активна діяльність у цьому напрямку припала на вересень 1918 р. Її організовувала ініціативна група (В.Л.Злотчанський, Ю.О.Богацький, О.М.Пащенко, М.П.Вікул, Є.Ф.Кондрацький, В.К.Бернацький, К.О.Копержинський, Ю.Й.Сіцінський, І.П.Майстренко та ін.). Передусім склали навчальний план, який відповідав змісту української гімназії, вибрали приміщення, виробили механізм зарахування учнів. На посаду директора курсів вирішили запросити І.І.Огієнка. Його заступником погодився стати В.Л.Злотчанський. Про надання відповідної фінансової допомоги навчальній структурі звернулися до міської управи і повітового земства. Зусилля групи підтримала губернська земська управа, яка направила до Міністерства освіти й мистецтв лист з проханням дати дозвіл на відкриття курсів і затвердити їх керівників¹. В успіху затіяного просвітяни були досить впевнені, адже, ще не маючи відповідної ухвали МОМ Української держави, вони надіслали І.І.Огієнку телеграму з проханням дати дозвіл на проведення вступних іспитів на 1 жовтня 1918 р. і розпочати навчальну працю 7 жовтня². І.І.Огієнко прийняв пропозицію щодо керівництва курсами, термінів початку їх роботи та вступних випробувань, утім не погодився з використанням приміщення «Просвіти» для навчальної праці. Він вважав за необхідне розмістити курси на третьому поверсі університетського будинку³. З цього питання виникли певні труднощі, адже там мала знаходитися середня технічна школа. Але із-за сприяння міської думи і губернського земства дирекція закладу погодилася впустити курси на свою територію (було виділено 4 кімнати для навчання і одну – під учительську на час, вільний від занять школярів)⁴. Оптимізму

¹ ДАХО. – Ф.Р-3023. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.1.

² Там само. – Арк.13в.

³ Там само. – Арк.2.

⁴ Там само. – Арк.3.

організаторам додала телеграма, надіслана з Києва Огієнком секретареві Університетської комісії О.М.Пащенко: «Курси дорослих з правами учнів Міністерство дозволило»¹.

Курси мали бути чотирирічні. Перший рік навчання відповідав 1-3 класам звичайної гімназії, другий – 4-5, третій – 6-7 і четвертий – 8 класу. Зарахування учнів відбувалося на основі свідоцтв про закінчення навчального закладу при умові, що з того часу пройшло не більше двох років. В інших випадках належало складати вступні іспити. Передбачались українські програми освіти. Встановили і плату за право навчання – 300 крб. на рік (спочатку треба було внести 75 крб. за перших два місяці, а потім щомісяця гімназисти мали сплачувати по 37 крб. 50 коп.)².

Оргкомісія погодила такий навчальний план курсів (згодом до нього внесуть певні зміни).

№ п/п	Назва дисципліни	К-сть годин на тиждень для				Разом
		1 курсу	2 курсу	3 курсу	4 курсу	
1.	Релігія	2	2	2	2	8
2.	Рідна мова	4	4	4	3	15
3.	Російська мова	3	2	2	2	9
4.	Іноземна мова	4	3	3	2	12
5.	Латинська мова	–	2	4	4	10
6.	Математика	4	5	5	4	18
7.	Природознавство	3	3	–	–	6
8.	Географія	3	2	2	2	9
9.	Історія	2	3	3	3	11
10.	Малювання	1	1	–	–	2
11.	Фізика	–	–	4	4	8
12.	Кромографія	–	–	–	1	1
13.	Політична економія	–	–	–	–	1
	Всього	26	27	29	28	110

Навчання збиралися вести лекційно-репетиторським способом. Велика увага приділялась якісному навчанню української мови. Допускалося студювання двох іноземних мов (одна із них – німецька – була обов'язковою)³. Останній момент можна пояснити тим, що на території України знаходилися німецькі та австрійські війська.

¹ ДАХО. – Ф.Р-3023. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2.

² Там само. – Арк.21.

³ Там само. – Спр.3. – Арк.3-Ззв.

Враховуючи досвід російських університетів в Україні, І.І.Огієнко поставив за мету заснувати при К-ПДУУ українську гімназію. З відповідною пропозицією він вийшов на Міністерство освіти й мистецтва і 12 жовтня 1918 р. його прохання про перетворення курсів у гімназію для дорослих розглянули в департаменті середньої школи. В результаті докладених зусиль прийшов очікуваний успіх. Як писав І.І.Огієнко, «поки нам дозволено називатися «Кам'янець-Подільська українська гімназія для дорослих» (за архівним джерелом, 2 листопада 1918 р. міністр освіти і мистецтв підписав наказ про створення «Першої Української гімназії для дорослих»¹). Дбаючи про високий якісний рівень педколективу, він запропонував «з числа професорів...притягти до праці в цій новій гімназії не менше як чоловік 5... Треба буде до праці в гімназії притягти як найбільше людей і поставити гімназію так, як не поставлено ніяку іншу [гімназію] в Кам'янці»².

Виконуючи настанови І.І.Огієнка, до викладацької праці в закладі вже у 1918-1919 навчальному році залучили 6 викладачів університету: професора В.О.Біднова (викладав історію України), приват-доцентів Л.Т.Білецького (українську мову, історію українського письменства), М.А.Чайковського (математику), Ю.Й.Сіцінського (релігію), асистентів М.П.Вікула (хімію) і М.Г.Любичанківського (географію)³.

Офіційне відкриття української гімназії для дорослих відбулося 16 жовтня. На свято прибули: І.І.Огієнко, педагогічний колектив у повному складі, понад 100 зарахованих на той час гімназистів обох статей, представники міської управи, керівники і члени товариства «Просвіта». Відбувся урочистий молебен в університетській церкві. До учнів промовляв І.І.Огієнко, гості⁴. Наступного дня розпочалися заняття⁵.

Гімназія виявилася вельми потрібною для місцевого дорослого громадянства. До неї тягнулися і впродовж навчального року. Тож вирішили продовжувати прийом молоді (старших 17 років), щоб охопити середньою освітою якомога більше тих, хто бажав. Станом на 4 листопада 1918 р. тут навчались: на I курсі – 63 особи, II – 42 і III – 25. Загалом у закладі нараховувалось 130 гімназистів. Як наголошувалось у листі дирекції гімназії до Подільської губернської народної управи, «контингент учнів – переважно нижчі служачі ріжних установ,

¹ ДАХО. – Ф.Р-3023. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.11.

² Там само. – Спр.5. – Арк.5.

³ Там само. – Спр.6. – Арк.30-30зв.

⁴ З життя «Просвіт» Поділля. Кам'янець – Подільська «Просвіта» // Село. – 1918. – 8 листопада. – №№44 і 45. – С.23.

⁵ Там само.

в тому числі і Народних Губерніальної та Повітової Управ. Як люди служачі, вони, згідно приказам свого начальства, переводяться в різні місця, часом несподівано, і тому мусять залишати гімназію. Окрім того, політичні події кінця листопада та місяця грудня 1918 року [антигетьманське повстання на чолі з Директорією. – Авт.] значно вплинули на кількість учнів гімназії: одні, як свідомі громадяни, добровільно пішли на фронт, другі – призвані по мобілізації, нарешті, деякі були командировані в різні місця для несення тої чи іншої служби новому Українському Урядові»¹. Враховуючи плинність учнівського контингенту, педагогічна рада гімназії вирішила продовжити прийом молоді на навчання після різдвяних канікул². Цей процес затягнувся до кінця лютого 1919 р., після чого було ухвалено припинити зарахування³.

Зайнятість службовими справами значної частини гімназистів негативно впливала на відвідування занять, виконання навчальних завдань. Саме про це йшлося на засіданні педради 8 грудня 1918 р. в присутності І.І.Огієнка⁴. Тоді ж було внесено зміни до навчального плану гімназії: додали по одній годині на вивчення української мови на 4 курсі і математики – на 1-му, зменшивши при цьому таку ж кількість годин, відведених на вивчення географії (III курс), природознавства (II), німецької мови (III); додатково запровадили французьку мову (I курс – 3 години, II – 2, III – 3 і IV – 2 години)⁵. Враховуючи негативне явище, пов'язане із зростанням невідвідування занять, педагогічна рада гімназії, намагаючись «припинити деморалізуючий вплив його [явища. – Авт.] на всю справу навчання», ухвалила рішення «звільнити всіх тих учнів, які не одвідували лекцій протягом двох тижнів»⁶. Так, у лютому-березні 1919 р. зі складу гімназії відрахували 24 учні, які систематично пропускали заняття⁷. У 1919 – 1920 навчальному році із 212 осіб, які навчалися на I-IV курсах, довелося відрахувати 92 гімназисти, 87 з яких не внесли гроші за право навчання і 5 – за «кепські успіхи»⁸.

Після того, як 5 січня 1919 р. І.І.Огієнко приступив до роботи на посаді міністра народної освіти УНР, Перша Кам'янець-Подільська

¹ ДАХО. – Ф.Р-3023. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.1зв.-2.

² Українська гімназія для дорослих // Життя Поділля. – 1918. – 26 грудня. – №9. – С.4.

³ Постанови педагогічної ради укр[аїнської] гімназії // Життя Поділля. – 1919. – 25 лютого. – №56. – С.4.

⁴ ДАХО. – Ф.Р-3023. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.19.

⁵ Там само. – Арк.21.

⁶ Там само. – Арк.29.

⁷ Там само. – Арк.32-32зв. (Підр. автора).

⁸ Там само. – Спр.23. – Арк.9, 12.

змішана гімназія для дорослих дістала у його особі ще більшого оборонця. Передусім був розроблений і внесений на розгляд уряду законопроект, який мав врегулювати правове становище навчального закладу. Відселення з університетського будинку середньої технічної школи, яка прихистила українську гімназію, не вплинуло, «за розпорядженням І.Огієнка, на долю останньої»¹.

4 березня 1919 р. міністр освіти видав наказ про перейменування закладу на Кам'янець-Подільську університетську гімназію для дорослих. Вона повинна була підлягати гімназійному статуту, крім статей, що обмежували вік учнів і тривалість навчання. Для ведення господарських справ їй надавалася допомога в розмірі 15 тис. крб.². Стараннями І.І.Огієнка 5 квітня 1919 р. уряд ухвалив створити університетську гімназію для дорослих з наданням їй повних державних прав (передусім отримання державного фінансування)³. Скористатися отриманою прерогативою вдавалося, на жаль, нетривалий час. Як свідчать архівні документи, кошти з держбюджету надходили лише перших півроку. Після звільнення І.І.Огієнка з посади міністра народної освіти його наступник А.В.Крушельницький не ставив перед урядом питання про продовження державного фінансування для університетської гімназії, в результаті чого її становище різко погіршилося. З 1 липня 1919 р. вона утримувалася лише коштами, що надходили від учнів як плата за навчання⁴. 29 серпня 1919 р. педрада закладу, який де-факто очолював В.Л.Злотчанський, ухвалила рішення щодо свого керівника. З огляду на те, що «гімназія одним з своїх головних завдань має підготовку кадрів студентів для Університету і рахується університетською», «лічити на чолі гімназії Ректора Університету»⁵. Але бути реально керівником ще й середнього навчального закладу І.І.Огієнко не міг. Згадуючи в еміграції про той час, він зазначав, що серед різних обов'язків, які йому доводилося виконувати у Кам'янці-Подільському, була і посада почесного директора «Української університетської гімназії для дорослих»⁶. Можливо, такий хід педколективу гімназії був пов'язаний із загрозою виселення з будинку університету, адже у 1919-1920 навчальному році чисельність студентів зросла до 1,4 тис. осіб і навчальних площ для них вкрай не вистачало.

¹ ДАХО. – Ф.Р-3023. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.24.

² Там само. – Спр.14. – Арк.27зв.

³ Там само. – Спр.23. – Арк.13.

⁴ Там само. – Арк.28.

⁵ Там само. – Спр.3. – Арк.49.

⁶ Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. Вид.2-е, доп. / Іван Огієнко. – Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1968. – С.52.

І все ж, восени 1919 р. утриматися в університетських приміщеннях гімназії не вдалося. Становище ускладнювалося ще й тим, що не вистачало коштів для належного облаштування закладу, який до кінця навчального року перебазувався до будинку Кам'янець-Подільської учительської семінарії. Плату за право навчання через збільшення видатків і гіперінфляцію збільшили до 800 крб. на рік. У черговий раз на допомогу гімназії прийшов І.І.Огієнко. Обіймаючи з 15 листопада 1919 р. посаду Головноуповноваженого уряду УНР у зносинах з польською владою, яка була встановлена у місті і повіті, він, маючи у своєму розпорядженні кошти на підтримку українських інституцій, провів через фінансову комісію Комітету Головноуповноваженого УНР рішення про переведення університетської гімназії для дорослих на державне утримання, чим сильно підтримав її¹. У зв'язку з цим поліпшилось матеріальне становище педколективу і учнів (останнім загрожувала плата 1200 крб. на рік), заклад отримав можливість існувати (в разі дальшого підвищення плати за право навчання більшість учнів могли покинути гімназію).

Коли у травні 1920 р. чимало польських військових частин і установ залишили Кам'янець-Подільський, І.І.Огієнко задовольнив прохання гімназії про переміщення її в двоповерховий будинок колишнього Олександрійського притулку при умові, що там позмінно працюватимуть ще два навчальні заклади – хлоп'яча і дівчача вищі початкові школи². Утім, щоб приступити до навчальної праці у цьому приміщенні, його треба було капітально відремонтувати. Відповідно до кошторису ремонт мав обійтися в 1 млн 239 тис. 297 крб.³. Але таких грошей заклад не мав (у 1920 р. бюджет гімназії становив всього 368 625 крб. 77 коп., з яких лише 86838 крб. 39 коп. витрачалися на господарські і канцелярські потреби⁴). Не зміг допомогти фінансами й І.І.Огієнко. Тому ухвалили перемістити заклад у приміщення української гімназії ім. С.Руданського, яка постала наприкінці жовтня 1918 р., тобто була відкрита після Першої української гімназії для дорослих. Навчання проводили у другу зміну⁵.

В організації і проведенні навчального процесу були й інші труднощі. Гімназія мала бідну бібліотеку (всього 134 примірники). Щоб придбати необхідну літературу, Головноуповноважений міністр УНР І.І.Огієнко 9 квітня 1920 р. розпорядився видати керівництву закладу кредит на суму 20 тис.грн.⁶. Через брак коштів ніяк не вдавалося

¹ ДАХО. – Ф.Р-3023. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.28зв.

² Там само. – Спр.9. – Арк.27а; Спр.10. – Арк.24.

³ Там само. – Спр.14. – Арк.28.

⁴ Там само. – Спр.17. – Арк.97-97зв.

⁵ Там само. – Арк.27-28.

⁶ ЦДАВО України. – Ф.1131. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.143; ДАХО. – Ф.Р-3023. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.28.

створити фізичний і хімічний кабінети. Окремі педагоги викладали по кілька предметів. Не вдалося замінити вакансії вчителя гігієни і лікаря. Чимало занять (15 – 25%) були пропущені через об'єктивні причини. Лише з однієї дисципліни (історія українського письменства) у 1919 – 1920 навчальному році вдалося повністю виконати запланований обсяг занять. З усіх інших недовиконання становило від 3 (українська мова) до 37 годин (малювання і креслення), що можна пояснити різними чинниками (хвороби викладачів, додаткові неробочі дні через державні свята і важливі події у житті міста, мобілізаційні кампанії тощо). Попри такий стан, гімназисти більше займалися самостійною роботою і ліквідували прогалини в знаннях. За неповними даними, які охоплюють навчальні показники лише 99 гімназистів, гарні здобутки з кожної дисципліни мала абсолютна більшість молоді. А з правознавства, філософської пропедевтики і тригонометрії якісно встигали усі, хто записався на ці предмети¹.

Заснування і діяльність при українському університеті гімназії для дорослих, без сумніву, мало позитивне значення. 4 липня 1920 р. вона зробила свій перший і останній випуск. В університетській церкві відбулася Служба Божа, потім був відправлений молебен, присвячений завершенню навчального року і випуску гімназистів. В аудиторії №14 університету 12 (Авербух, Біднов, Боровський, Верцибів, Євтушенко, Коваль, Курочка, Жестеровський, Команюк, Шуловський, Флакман, Шевківський) із 13 випускників отримали атестати про середню освіту (один не витримав іспитів)². За віком вони розподілялися так: 16-річних – 1, 19-х – 2, 20-х – 1, 21-х – 1, 23-х – 1, 24-х – 1, 26-х – 1, 27-х – 1, 28-х – 1, 29 – х – 1, 30-х – 1 і 31-річних – 1³. Всі вони стали восени 1920 р. першокурсниками К-ПДУУ⁴. Четверо обрали фізико-математичний факультет, по троє – історико-філологічний і правничий, один – сільськогосподарський. Про ще одного немає відомостей⁵. Декотрі з них, емігрувавши після встановлення радянської влади до Європи, вступили, за свідченням професора В.О.Біднова, до вищих шкіл у Празі⁶.

¹ ДАХО. – Ф.Р-3023. – Оп.1 – Спр.17. – Арк.27, 141.

² Перший випуск слухачів української гімназії для дорослих // Наш шлях. – 1920. – 4 липня. – Ч.133. – С.4; З життя української гімназії для дорослих // Україна. – 1920. – 4 липня. – Ч.121. – С.2.

³ Там само.

⁴ ДАХО. – Ф.Р-3023. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.28.

⁵ Там само.

⁶ Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському: уривок із спогадів / В.Біднов // Літературно-науковий вістник. Річник XXVII. – Львів: З друкарні Ставропігійського ін-ту, 1928. – Т.XCVII. – Кн.XI. – С.238.

Те ж джерело, як і архівні документи, свідчить, що директорську посаду в гімназії почергово займали: у 1918-1919 рр. – В.Л.Злотчанський, у 1920 р. – В.К.Бернацький. Це спростовує твердження О.М.Пащенко про те, що гімназія «працювала під керівництвом ректора Огієнка»¹. Сам І.І.Огієнко у мемуарах писав: «1920.4.УП. Видача атестатів зрілості першому випускові Української Університетської Гімназії для дорослих, в якій почесним Директором був Міністр Огієнко»². Архівне джерело засвідчує, що за весь період роботи гімназії ректор університету всього один раз відвідав засідання її педагогічної ради³. Це пояснюється його напруженою міністерською роботою, а з листопада 1919 р. – здійсненням функцій уповноваженого представника української влади в Подільському регіоні.

Просвітяни і земці Кам'янець-Подільського ініціювали ще один важливий культурно-освітній проект, реалізація якого мала позитивно позначитися на забезпеченні української школи краю якісними учительськими кадрами. Йдеться про заснування Подільською губернською народною управою дворічних педагогічних курсів з підготовки фахівців для вищих початкових закладів освіти. Очевидно, ця ідея народилася після відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету і остаточно визріла після того, як І.І.Огієнко був призначений на посаду міністра освіти УНР. Саме на його ім'я і спрямували офіційне прохання виконавчого органу подільського земства за підписом його голови В.К.Приходька. Основним мотивом, який спонукав земців ініціювати відкриття курсів, стала проблема відсутності педкадрів для забезпечення початкових шкіл, що належало відкрити ще за гетьманщини (тоді не вдалося реалізувати на вказані цілі усі кошти (1 млн крб.), які виділило Міністерство освіти й мистецтв Української держави). Нереалізовані залишки і пропонували витратити на підготовку учителів для початкової школи Поділля⁴. Концепція курсів зводилася до того, що вони приймають на навчання осіб, які виявили бажання присвятити своє життя педагогічній справі, незалежно від того чи була у них завершена середня освіта чи ні. Для випускників гімназій та інших середніх шкіл пропонувався однорічний термін підготовки, у результаті якої вони мали здобути якісну фахову підготовку відповідно до спрощеного навчального плану. Особи, які ж не мали завершеної середньої освіти, підлягали дворічному

¹ Пащенко О. Заснування Кам'янець – Подільського Державного Українського Університету / Олімпіяда Пащенко // Наша культура. – 1936. – Кн.10 (18). – С.675.

² Огієнко І. Зазначена праця. – С.52.

³ Див.: ДАХО. – Ф.Р-3023. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.8-51; Спр.10. – Арк.1-33.

⁴ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.155. – Арк.6-6зв.

навчанню, їх збиралися готувати спочатку за програмою середньої школи, а вже згодом (другий рік) давати фахову підготовку. Передбачалось залучити до контингенту курсистів тих учителів, які через різні обставини, на жаль, не змогли здобути педагогічну освіту і право навчати й виховувати школярів початкової школи. Усіх, хто успішно завершить навчання на педагогічних курсах, мали працевлаштуватися у вищих початкових школах регіону. У такий спосіб передбачалося розв'язати кадрову проблему ВПШ Поділля впродовж 4-6 років¹. Слухачі курсів повинні були засвоїти історію педагогіки, педагогічну психологію, дидактику, методики викладання усіх шкільних наук, шкільне діловодство, а також усі загальноосвітні дисципліни за програмою середньої освіти. У цьому їм повинні були допомагати як науково-педагогічні працівники Кам'янець-Подільського державного українського університету, так і найкращі учителі середніх шкіл, яких мали намір запросити для роботи на педкурсах².

І.І.Огієнко без вагань пішов назустріч Подільській губернській управі в питанні відкриття курсів, оскільки сам добре знав проблеми з шкільною підготовкою абітурієнтів під час зарахування до університету. До того ж він вибудовував плани відкриття нових факультетів, які могли з часом прийняти на навчання ще більше української молоді. Без розвитку загальноосвітньої школи різних типів ці задуми могли залишитися нереалізованими. Після того, як преса помістила інформацію про започаткування курсів, до них потягнулося чимало молодих людей. Їх приваблювала не лише можливість отримати професію і відповідні документи, що давали право працювати за обраним фахом, а й обіцянка Подільської губернської народної управи виплачувати 50 незаможним слухачам невеличку стипендію в розмірі 200 крб. щомісяця (за неї треба було відпрацювати за розподілом молодих фахівців у Подільському регіоні) і надавати їх за потреби житло в інтернаті. Особи, які були командировані на навчання педагогічними радами шкіл, за ухвалою губернської управи мали повернутися на попередні місця роботи³.

Обсяги прийому молоді на курси попередньо не погоджувалися. То ж усіх, хто подав відповідні документи, зарахували на навчання.

¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.155. – Арк.63в.

² Там само; Под[ільська] губ[ернська] нар[одна] упр[ава] звертається до Міністерства Освіти Української Народної Республіки // Освіта. – 1918. – 15 грудня. – №3. – С.19.

³ Костюченко. Відкриття двохрічних педагогічних курсів в м. Кам'янці для неправих вчителів вищих початкових шкіл Поділля / Костюченко // Освіта. -1919. – 15 лютого. – №4. – С.23-24.

Таких виявилось 150¹. Але і після відкриття навчального закладу потік тих, хто бажав навчатися, не припинявся. В.К.Приходько бачив у цьому добрий знак і, щиро вболіваючи за долю подільської дівчини, яка не була охоплена школою, стверджував: «Це свідчить про те, що курси відповідають своєму призначенню»².

До викладацької роботи на курсах, які університет вирішив розмістити в себе, залучили професорів, приват-доцентів і асистентів, а саме: В.О.Біднова (викладав загальну історію), П.В.Клименка (історію України), П.Г.Клепатського (українське письмо), І.А.Любарського (логіку), М.А.Чайковського (методику математики), М.М.Васильківського (психологію), А.Е.Маліновського (фізику), М.А.Плевако (українське письмо), М.Г.Любичанківського (географію України, загальну географію і методику викладання географії), О.А.Аленича (математику), Ю.О.Русова (природознавство, методику викладання природознавства). Крім них, погодились працювати вчителі, а також освітні, земські і лікарські діячі, які мали вищу освіту: завідувач відділу початкових шкіл Подільської губернської народної управи А.І.Воронець (викладав школознавство), директор Кам'янець-Подільської учительської семінарії С.М.Іваницький (українську мову і педагогіку), педагог і просвітній діяч С.О.Козицький (методику викладання мови), викладач учительської семінарії І.П.Майстренко (хімію). Директором курсів призначили приват-доцента К-ПДУУ М.А.Чайковського, який нагромадив чималий педагогічний і організаторський досвід в Східній Галичині і Європі³.

10 лютого 1919 р. у будинку Кам'янець-Подільського державного українського університету курси урочисто відкрили. Офіційним представником Подільської губернської управи на святі відкриття був С.М.Іваницький. До майбутніх педагогів звернулися М.А.Чайковський, від університету – В.О.Біднов, який закликав слухачів «віддавати всю свою силу задля освіти народа, який їм ніколи цього не забуде»⁴.

Із асигнованих на роботу курсів 153 тис. крб. 100 тис. передбачались на виплату стипендій слухачам. На жаль, цієї суми не вистачило, аби задовольнити грошовою допомогою усіх (незможликами виявилися практично усі). Через цю обставину засновник опинився у дуже скрутному становищі. До того ж чекали на зараху-

¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.155. – Арк.9зв.

² Там само.

³ Там само. – Арк.10; ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.3-3зв.

⁴ Відкриття педагогічних курсів у Кам'янці – Под[ільському] // Село. – 1919. – 19 лютого. – №7. – С.25; Костюченко. Зазначена праця. – С.24.

вання ті, хто подав заяви на навчання після відкриття курсів. Їм, як наголошував В.К.Приходько, «приходиться відмовляти через брак коштів». Щоб якось розрядити ситуацію, група діячів (В.К.Приходько, М.Й.Река, С.М.Іваницький, А.І.Воронець, Килимник) побувала на прийомі у міністра народної освіти І.І.Огієнка і просила прийняти педагогічні курси на державне утримання¹. 20 лютого 1919 р. міністр затвердив «Статут тимчасових педагогічних курсів для підготовки учителів вищої початкової школи», «План навчання на тимчасових українських педагогічних курсах для підготовки учителів вищих початкових шкіл» та «Інструкцію в справі відкомандирування учителів на тимчасові українські педагогічні курси для підготовки учителів вищих початкових шкіл»², зробивши тим крок назустріч побажанням кам'ячан. Згідно з другим документом тимчасові педагогічні курси, які мали готувати вчителів для ВПШ, склалися із трьох відділів – історико-філологічного, фізико-математичного і природничого. На кожному з них в однаковому обсязі мала вивчатися педагогіка (4 години), співи (1) і мистецтво (1). Крім них, передбачалися й інші дисципліни, які стосувалися окремо взятого відділу. На історико-філологічному мали вивчати українську мову і письмо (12 годин), методику їх викладання (2), історію України (3), загальну історію (2), методику викладання історії (1); на фізико-математичному – українську мову і письмо (4), математику з методикою викладання (11), фізику з методикою викладання (5) і на природничому відділі – українську мову і письмо (4), природознавство з методикою викладання (2), географію України і загальну географію з методикою їх викладання (4). Тижневе навантаження на кожному відділі у I семестрі не перевищувало 26 годин³. Після цього негайно розробили законопроект про організацію курсів для підготовки учителів вищих початкових шкіл (зокрема й у Кам'янці-Подільському) та про асигнування із Державної скарбниці коштів на їх утримання у 1919 р. 22 лютого український уряд під головуванням Д.Марковича схвалив документ⁴. Про затвердження закону Директорією УНР кам'янячани дізналися аж на початку квітня 1919 р.⁵, коли вищі органи УНР перебували у Рівному, а становище республіки продовжувало погіршуватися. Кошти від держави курсам не надійшли,

¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.155. – Арк.9зв.

² Там само. – Спр.37. – Арк.65-67.

³ Там само. – Арк.67.

⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали. – Т.1. – С.278.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.155. – Арк.29.

оскільки контингент, що навчався, не відповідав «Статуту» (сюди мали зараховувати осіб із середньою освітою, випускників учительських семінарій та церковно– учительських шкіл)¹. Звісно, не всі курсисти відповідали такому цензу, адже земство свого часу понизило його. Тому щоб отримати статус державних курсів при К-ПДУУ, треба було привести контингент слухачів до міністерських вимог. За повідомленням директора курсів М.А. Чайковського, станом на 27 березня 1919 р. на курсах навчалось 100 осіб², тобто на 50 менше, ніж на час їх відкриття. Не маючи списків слухачів із зазначенням освітнього рівня, із-за браку джерел важко встановити, чи всі вони були відраховані через відсутність у них середньої освіти. Можна припустити, що таких була більшість з–поміж відрахованих. Крім них, були й такі, що покинули навчальну працю у відповідь на не призначення стипендій³. Група старшин, яка була зарахована на курси, наприкінці лютого 1919 р. виступила із закликом «залишити на деякий час свої власні інтереси, хазяйство, конторки, банки, школи і т. и. і взятись, хто може, за зброю, а жінки і дівчата за поштово–телеграфні та залізничні станки»⁴. Очевидно, і вони покинули навчальну працю, бо вже у березні того ж року отаман другої запасної бригади Білевич видав наказ «Про мобілізацію учителів на Поділлі»⁵.

Як стверджує один із сучасних дослідників, курси функціонували до кінця червня 1919 р. без державної допомоги⁶. Утім зовсім невідомо, як вплинула на їх роботу радянська влада, що заправляла всіма процесами в місті з середини квітня до початку червня 1919 р. Скоріше за все курси в цей час не працювали, бо їх не було кому фінансувати. Склад Подільської губернської народної управи зник через боязнь репресій. Земські органи реформувались і входили до структури виконкому Ради робітничих і солдатських депутатів⁷. Створена при ревкомі культурно-просвітня комісія взяла під свій контроль як

¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.65зв.

² Там само. – Спр.155. – Арк.10.

³ Курсант Х. Лист до редакції / Курсант Х. // Життя Поділля. – 1919. – 28 лютого. – №59. – С.4.

⁴ Голос учительства. Пропозиція вчителів – старшин Педагогічних курсів в м. Кам'янець // Життя Поділля. – 1919. – 28 лютого. – №59. – С.3.

⁵ Наказ. Про мобілізацію учителів на Поділлі // Життя Поділля. – 1919. – 1 квітня. – №86. – С.2.

⁶ Див.: Коваль В.В. Дворічні педагогічні курси при Кам'янець – Подільському державному українському університеті (лютий–червень 1919 р.) / В.В.Коваль // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / Кам'янець–Подільський державний університет. – Кам'янець–Подільський: Оіюм, 2007. – Т.9: матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С.241.

⁷ ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.182. – Арк.31.

гімназію для дорослих, так і педагогічні курси, що діяли при університеті¹, а також довела до широкої громадськості зміст декрету Раднаркому УСРР, за яким, зокрема, атестати про закінчення середньої школи втрачали своє значення і підлягали обміну на свідоцтва радянського зразка².

З 1 липня реформовані курси мали офіційно функціонувати вже не при університеті (навчальний рік до 1 серпня 1919 р. мав відбуватися під патронатом К-ПДУУ), а при Кам'янець-Подільському учительському інституті (з цього часу мали відкрити його фінансування через казначейський рахунок), постанову про відкриття якого Рада Народних Міністрів під головуванням І.Фещенка-Чопівського ухвалила ще у березні 1919 р.³. Директорія затвердила її 9 квітня. На початкові організаційні заходи влада передбачала 80 тис. крб.⁴. Цей професійний навчальний заклад ініціювала Подільська губернська народна управа 17 лютого 1919 р. для підготовки вчителів для вищих початкових шкіл регіону⁵. Логічно, що курси, про які йшлося вище, втрачали свою необхідність, в кращому випадку вони могли бути виїзними. Але до цього не дійшло.

Департамент середньої школи Міністерства народної освіти УНР, який розмістився в приміщенні К-ПДУУ, у липні 1919 р. оголосив прийом документів для вступу до Кам'янець-Подільського учительського інституту (трирічний термін навчання) на словесно-історичний, фізико-математичний і природо-географічний відділи осіб, які мали завершену середню освіту. Перевагу надавали тим, хто вже мав педагогічний стаж. Абітурієнтів повідомили про наявність для майбутніх інститутчиків 30 стипендій, по 1000 крб. кожна⁶. Інформація про відкриття К-ПУІ викликала значний інтерес громадян, які прагнули здобути педагогічну освіту і мати засіб до існування. До них належали і важко поранені та звільнені у запас вояки Республіканської армії⁷.

¹ Повідомлення культурно-просвітньої комісії при ревкомі // Життя Поділля. – 1919. – 29 квітня. – №106. – С.2.

² Наказ №3 // Життя Поділля. – 1919. – 29 квітня. – №106. – С.2.

³ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.153. – Арк.18; Відкриття учительського інституту у м.Кам'янці – Под[ільському] // Життя Поділля. – 1919. – 28 березня. – №83. – С.4.

⁴ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.153. – Арк.18.

⁵ Там само. – Арк.1; Делегація до п.Міністра Народньої Освіти // Освіта. – 1919. – 1 березня. – №5. – С.24-25.

⁶ Учительський інститут в Кам'янці // Трудовий шлях. – 1919. – 25 липня. – Ч.16. – С.2; З початку 1919–20 академічного року відкривається в Кам'янці– Под[ільському] Учительський Інститут // Трудова громада. – 1919. – 22 липня. – №23. – С.1.

⁷ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.153. – Арк.9.

Директором інституту призначили приват-доцента К-ПДУУ, керівника департаменту середньої школи МНО УНР А.С.Синявського. Він зіткнувся з дуже складними проблемами, передусім фінансовою і матеріальною. Ніяк не вдавалося знайти у місті, що приютило у себе всі міністерства, відомства, військові структури, проводи політичних партій тощо, вільного представницького будинку для розміщення нового навчального закладу. Без цього усі інші організаційні та інші питання (меблі, штат, учні, кошти тощо) заморожувались на невизначений час. Подільська губернська народна управа, яка з самого початку взяла на себе функцію розквартирування К-ПУІ, докладала значних зусиль для виконання взятих зобов'язань. Були намічені кілька будинків, один із них (двоповерховий) знаходився неподалік університету і найкраще підходив для тих професорів і приват-доцентів К-ПДУУ, які дали згоду викладати у новостворюваному навчальному закладі як сумісники. Але несподівано власник двоповерхівки відмовився здавати в оренду свій будинок під учительський інститут¹, чим загнав проблему у глухий кут. Через це появилися наміри перенести заклад до іншого міста губернії. Але несподівано проект поховали ті, хто його активно підтримував у лютому 1919 р. У Міністерстві народної освіти, під егідою якого проводилася шкільна реформа в Україні, під впливом комісії, що розробляла план єдиної української школи, визнали недоцільним поширення учительських інститутів і семінарій, які працювали на застарілих ідеях. Натомість тимчасово вирішили повернутися до ідеї педагогічних курсів, доки не буде вироблена концепція нових учительських інститутів і семінарій². Міністерство народної освіти запропонувало К-ПДУУ взяти на себе організацію однорічних педагогічних курсів для учителів середніх шкіл. 5 листопада 1919 р. рада професорів принципово погодилася з цим і передала питання для ґрунтовного опрацювання двом факультетам – історико-філологічному і фізико-математичному³. Але далі справа не пішла через від'їзд вищих органів влади і управління УНР, зокрема й Міністерства освіти, із міста. Дослідник Е.М.Мельник вважає, що навіть якби і вдалося реалізувати постанову українського уряду про відкриття у Кам'янці-Подільському учительського інституту, то він би проіснував не більше року, тобто до того часу, поки радянська влада зайнялася б на Поділлі реформуванням системи

¹ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.153. – Арк.14.

² Там само. – Арк.16.

³ ДАХО. – Ф.Р-582. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.155; Курси для учителів середніх шкіл при університеті // Трудова громада. – 1919. – 13 листопада. – №20 (105). – С.4.

університетської та інститутської освіти¹. Скоріш за все на відмові завершити творення К-ПУІ позначилися, з одного боку, великий дефіцит державних фінансів – дворічні педагогічні курси обходилися державі дешевше, ніж трирічні учительські інститути, а з іншого, різке ускладнення внутрішнього і зовнішнього становища країни. На жаль, в окремих виданнях допускається помилкове твердження, що Кам'янець-Подільський учительський інститут запрацював з початку 1919-1920 навчального року².

Отже, одним із напрямів діяльності К-ПДУУ стало творення разом з іншими українськими інституціями університетської гімназії для дорослих з правами для учнів – закладу, який мав допомогти місцевим дітям, усім бажаючим, які працювали, здобути середню освіту і підготуватися до вступу в університет. Навчальний процес забезпечували 6 представників професорсько-викладацької корпорації. Гімназія зіткнулася з низкою проблем, найскладнішими з яких були недосконала матеріально-технічна база, бідна бібліотека, недостатнє фінансування, перевантаження педагогів, погане відвідування занять частиною гімназистів, часткове припинення внесення плати за навчання. Більшість з них розв'язати так і не вдалося. Попри це, заклад зумів зробити перший випуск своїх вихованців, тим самим довівши спроможність молоді поєднувати трудову діяльність з навчанням.

Університет добре прислужився і такій важливій освітній справі, як підготовка учителів для вищих початкових шкіл регіону. Відкриті з цією метою на базі К-ПДУУ дворічні педагогічні курси функціонували за активної участі десяти професорів, приват-доцентів і асистентів, користувалися популярністю серед подільської молоді. Через відсутність послідовної політики щодо підготовки учителів для ВПШ і фінансові труднощі ці курси працювали недовго. Не вдалося налагодити підготовку педагогічних кадрів для вказаних шкіл у трирічному Кам'янець-Подільському учительському інституті (заснованому де-юре, але не де-факто) за участю значної частини викладачів К-ПДУУ, які давали на те згоду.

¹ Мельник Е.М. Кам'янець–Подільський учительський інститут: нереалізований проект (1919 р.) / Е.М.Мельник // Український історичний збірник. 2001 / Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 2001. – С.316.

² Див.: Кукурудзяк М.Г. Зазначена праця. – С.89.

* * *

Як бачимо, у 1917-1920 рр. частина науковців київських українських університетів була залучена до роботи в органах державної влади і управління, різних допоміжних структурах, що дало змогу ліквідувати до певної міри кадровий голод у державній службі і посприяло становленню центральних органів молодої української держави. Своїх столичних колег наслідували в міру можливостей члени професорсько-викладацької корпорації Кам'янець-Подільського державного українського університету (очолювали два міністерства, комісії трудового конгресу, з врегулювання прикордонного конфлікту, представляли вищу державну владу на Поділлі, брали участь в роботі державної наради, місії Українського Червоного Хреста на Балканах, у виробленні різних законопроектів, зокрема Конституції УНР). Найбільш діяльні і авторитетні їх представники виділялися патріотичністю, відданістю українській національній ідеї, активною державотворчою діяльністю, виступали за реформування влади на засадах правої ідеології.

Організоване студентство, вболіваючи за долю держави, утворило свої курені Українських січових стрільців, виступило у їх складі на захист країни зі зброєю в руках, воювало на різних внутрішніх фронтах, зазнаючи фізичних втрат. Їх подвиг був визнаний на державному і громадському рівні, став виявом самопожертви в ім'я незалежної України.

Представники професорсько-викладацьких корпорацій українських університетів забезпечували церковне відродження, очолювали Міністерство ісповідань за Гетьманату і Директорії УНР, Кирило-Мефодіївське православне братство. Більшою результативністю щодо інституалізації УАПЦ виділялися представники К-ПДУУ. Викладачі, управлінці і студенти-богослови активно працювали на українізацію Служби Божої у регіоні, опротестовували рішення єпископа щодо відсторонення україномовних священників від церковного життя. Велику роботу провели теологи і філологи з перекладу частини Святого Письма українською мовою.

Викладачі й студенти українських вишів, попри виконання складних внутрішніх обов'язків, досить часто працювали лекторами і пропагандистами, використовуючи усне слово для поширення в українській громаді інформації з найбільш важливих питань, які цікавили спільноту, окремих громадян, молодь, для виховання їх у національному дусі, руслі підтримки української освіти, культури,

церкви, держави. Вони ініціювали і проводили різноманітні курси, лекції у великих і малих містах, поширюючи у такий спосіб загально-освітні, історичні та прикладні знання.

Учені Кам'янець-Подільського університету прочитали сотні лекцій, провели чимало бесід з різними групами населення, доносячи до свідомості дорослих і молодих важливу пізнавальну інформацію щодо політики, історії, культури, освіти, різних галузей науки тощо. Ці заходи збирали великі аудиторії, викликали непідробний інтерес робітників, ремісників, військових, інтелігенції. Значна частина професорсько-викладацької корпорації працювала за сумісництвом у народному університеті, формуючи науково-популярні знання з різних гуманітарних і природничих дисциплін в середовищі молоді, яка не мала середньої освіти.

У більшій мірі студенти-філологи, у меншій – їх наставники займалися літературною творчістю, друкували свої вірші і прозу у різних виданнях, переважно місцевій україномовній періодиці. Тематика творів була найрізноманітнішою. Молодь, не боячись критики, охоче дебютувала у літературних рубриках, привертала увагу до різних життєвих проблем.

Одним із досить поширених напрямів діяльності професорів, приват-доцентів, лекторів, асистентів і професорських стипендіатів були виступи в україномовній пресі. Публіцистичні матеріали присвячувалися різним питанням державно-політичного, міжнародного, церковного, освітньо-культурного життя тощо. На своїх наставників рівнялися студенти, які публікували статті і замітки нерідко дискусійного характеру.

Окремі науковці, управлінці і студенти редагували університетські і міські друковані органи, які користувалися попитом серед читачів різного віку і молоді, зокрема. Фахівці у галузі культури, які працювали в українських університетах, найбільше вболівали за збереження багатой історико-культурної спадщини українського народу, турбувалися за належний стан кожної пам'ятки. Працюючи в різних керівних структурах, вони виявляли професіоналізм, турботу про державну охорону історико-архітектурних і культурних об'єктів.

Патріоти книги в умовах анархії і війни часто рятували унікальні книгозбірні, переміщували їх, зокрема, до фундаментальної бібліотеки К-ПДУУ, яка виступала гарантом збереження книжкових скарбів. Загалом в університеті зосередили майже 800 стародруків і видань XVIII ст., які могли прикрасити бібліотечну колекцію будь-якого європейського університету.

Серйозний слід залишила створена істориками й філологами закладу архівна комісія, яка привертала увагу високих державних чинів до необхідності належної охорони і збереження архівних комплексів різного походження. На її пропозицію було створено підрозділ державного органу, який професійно виробляв і в міру можливостей реалізовував відповідну державну політику, що в ряді випадків дала очікувані позитивні результати.

Створене передусім для фізичного порятунку архівних документів університетське архівосховище зосередило низку цінних історичних фондів, переданих різними структурами в розпорядження К-ПДУУ, по суті, успішно виконало покладену на нього місію – вберегло від сумної долі різні архівні збірки. Фонди відкритого у К-ПДУУ кабінету (музею) мистецтв наповнили тисячі експонатів, які представляли автентичні предмети переважно української, рідше – світової культури і використовувалися у навчальному процесі.

Розміщення у К-ПДУУ різних документів з історії революції і державотворення, знайдених при допомозі громадськості, порятувало їх від втрати, заклало основу формування рукописного фонду, який у майбутньому прислужиться дослідникам.

Кам'янець-Подільський держуніверситет сприяв у певній мірі розвитку національної середньої школи. Відкриття на його базі і за участю професорсько-викладацької корпорації університетської української змішаної гімназії для дорослих з правами для учнів допомогло низці місцевих працівників, які не мали середньої освіти, підвищити свій освітній рівень і здобути право на вступ до українського університету. Функціонуючи у складних умовах, маючи низку невирішених проблем, які стримували до деякої міри повноцінну роботу, заклад зумів, частково за підтримки держави зберегти себе, дати необхідні знання найбільш стійким і зробити випуск гімназистів, які влилися в студентський колектив.

Університет сприяв підготовці вчителів для вищих початкових шкіл, зокрема, через відкриття на своїй базі дворічних педагогічних курсів, навчальний процес на яких забезпечувала група професорів, приват-доцентів і асистентів. З незалежних від них причин робота курсів не була завершена, що не дало змоги зробити випуск учителів і направити їх на роботу до ВПШ. Професура не змогла прислужитися більше справі підготовки педагогів для національної початкової школи через юридично створений, але так і не відкритий для повсякденної праці Кам'янець-Подільський учительський інститут.

Висновки

Дослідження процесу утворення та діяльності державних українських університетів у 1917-1921 рр. дає змогу зробити певні узагальнення і висновки, які збагатять наші уявлення про культурно-освітнє відродження того періоду.

Проведений аналіз історіографії проблеми дозволив виділити провідні тенденції її розвитку. Попри велику кількість наукових праць, які стосуються різних аспектів національного університетотворення 1917-1921 рр., цілісного і комплексного вивчення проблеми за наявності достатньої джерельної бази ще не було. Для дослідження усіх складових процесу заснування і багатогранної діяльності державних українських університетів автор використав сучасний методологічний інструментарій і категоріальний та понятійний апарат соціальних та гуманітарних наук. У поєднанні із загальнонауковими та спеціалізованими методами історичного пізнання вони забезпечили висвітлення теми роботи.

Після падіння самодержавства в Росії організоване українство почало вимагати від петроградської влади невідкладних реформ, зокрема і в освіті, які мали призвести до створення національної школи – від початкової до вищої. Наявні заклади освіти пропонували реформувати на засадах українізації. Російська професура вишів була вороже налаштована до викладання українською мовою і не погоджувалася із запровадженням в університетах українських кафедр, зокрема й українознавчих. Замість чотирьох кафедр українознавства, ухвалу про відкриття яких прийняли Тимчасовий уряд і міністерство освіти, в університеті св. Володимира відкрили лише необов'язкові українознавчі курси. Подібним було становище і в інших російських університетах України. Наприкінці 1917 р. молода українська влада розробила проект створення у вищих школах паралельних кафедр, але не зуміла його офіційно зареєструвати і втілити через низку об'єктивних причин.

Українські вчені і педагоги розгорнули роботу із заснування Київського народного українського університету – першої неофіційної національної вищої школи, яка за української державності послужила би основою для створення першого державного українського університету. Велику роль у цьому відіграло Українське наукове товариство. До роботи в народному університеті вдалося залучити потужні українські наукові сили. Лектори КНУУ навчали студентів на рівні тодішніх передових

педагогічних технологій, створювали україномовні наукові і навчально-методичні праці. Студенти навчалися старанно. Матеріально-технічна база начального процесу поступалася тій, якою володіли російські вищі школи в Україні. Університет існував на громадські кошти і внески студентської молоді та слухачів підготовчих курсів.

Перша Українська Народна Республіка прагнула реформувати старі університети на засадах українізації, створити мережу державних українських університетів, зокрема через об'єднання в столиці КНУУ і університету св. Володимира. Проти цього виступили не лише керівництво і професура старого столичного вишу, з'їзд делегатів російських вищих шкіл в Україні, а й окремі представники українського народного університету, які побоювалися русифікаторського впливу в об'єднаному закладі. Створена при міністерстві народної освіти комісія, яка розглядала відповідні пропозиції, не схвалила їх і не виробила механізм об'єднання. Проект не був реалізований. Проте вдалося зробити успішні кроки з підготовки до заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. Вирішальну роль у цьому відіграли місцева інтелігенція, лектори КНУУ, міське самоврядування і губернське земство. Реалізувати проект за часів Української Центральної Ради не вдалося через гетьманський переворот.

Українська держава Павла Скоропадського вирішила довести до логічного кінця незавершені Українською Народною Республікою плани національного університетотворення. Зберігаючи старі університети і надаючи їм державних прав, вона під тиском української громадськості вирішила відкрити у них кафедри українознавства. Від об'єднання КНУУ і університету св. Володимира й створення натомість утраквістичного закладу довелося відмовитися через незгоду двох сторін об'єднавчого процесу. Велике значення мала непоступлива позиція представників народного українського університету в комісії у справах вищих шкіл і наукових інституцій під головуванням В.І.Вернадського. Саме вона остаточно схилила керівництво міністерства освіти до ідеї створення держуніверситету на базі КНУУ. Щодо Кам'янець-Подільського ДУУ, то потреба його заснування не викликала гострих дискусій. За основу творення обох українських держуніверситетів взяли модель російського класичного університету. Ухвалені урядом і затверджені гетьманом відповідні закони передбачали використання у внутрішньому житті молодих українських вишів російського університетського статуту 1884 р. зі змінами, які внесли до нього у наступні десятиліття. Юридично було зафіксовано, що мовою викладання стає українська. На законодавчому рівні українська влада

(гетьманат, Директорія УНР) прийняла низку вкрай потрібних для розвитку державних українських університетів актів, спрямованих на зміцнення їх матеріально-технічної бази, відкриття нових факультетів, приведення у відповідність з характером заснованих вишів процесу підготовки науково-педагогічних кадрів і процедури присвоєння вчених звань і наукових ступенів.

Відкриття державних українських університетів перетворилося на свято національної культури за участю керівництва країни і міністерства освіти, широкої української громадськості і студентської молоді, сколихнуло країну, яка довго чекала цієї події.

Державні українські університети зуміли в основному розв'язати кадрову проблему, залучивши до викладацької праці вчених-українців з різних регіонів Наддніпрянської України, Галичини і Росії. Через неповну відповідність наукових ступенів окремих викладачів чинним вимогам запровадили посади виконувачів обов'язків ординарних і екстраординарних професорів та приват-доцентів. КДУУ мав загалом достатню кількість викладацьких кадрів, що забезпечувалося залученням сумісників з інших вишів. К-ПДУУ формував свою професорсько-викладацьку корпорацію в основному за рахунок приїжджих науковців. До роботи в обох українських держуніверситетах вдалося залучити понад 50 ординарних і екстраординарних професорів, майже 100 доцентів і приват-доцентів, абсолютна більшість яких добре володіла українською мовою і становила значний науковий потенціал молодій нації. У зв'язку з розвитком цих закладів у добу Директорії УНР вимоги до кандидатів на різні науково-педагогічні посади були дещо пом'якшені, що сприяло розв'язанню проблеми заміщення вакансій. Через важкі умови життя і відсутність упевненості у завтрашньому дні відбувалася плінність професури, що негативно позначалося на кадровому забезпеченні навчального процесу.

Українські держуніверситети зуміли залучити на різні факультети сумарно майже 3400 юнаків і дівчат різних національностей, абсолютну більшість яких становили етнічні українці. Головними умовами їх відбору стала завершена середня освіта і володіння українською мовою. Випускників шкіл, які за програмою поступалися гімназіям, приймали вільними слухачами. Університетська молодь належала переважно до православного віросповідання, різних статей і представляла майже всі регіони України, Галичину й Буковину, рідше – прибалтійські й російські губернії.

Однією з основних умов функціонування молодих українських університетів стало забезпечення їх навчальними площами. І якщо на

законодавчому рівні це питання було успішно розв'язане, то у реальному житті лише К-ПДУУ отримав будинок, передбачений законом. Київський держуніверситет користувався наданими йому владою будинками лише кілька місяців, але через антигетьманське повстання і наступні воєнно-політичні події втратив закріплені за ним навчальні площі, змушений був винаймати їх в інших вишах, що не сприяло успішному розв'язанню завдань, поставлених перед ним. К-ПДУУ, з часом отримавши ще кілька невеликих будинків (один взяв в оренду), позбувся дефіциту аудиторій, кабінетів і лабораторій. Обидва університети прагнули розпочати будівництво своїх навчальних корпусів, однак в тодішніх умовах життя країни ці проекти були приречені на неуспіх.

Для проживання іногородніх студентів відкрили бурси, які частково зняли проблему з поселенням.

Університети формували свої бібліотечні фонди. Відносно легше це питання вирішувалося у КДУУ, який отримав у спадок бібліотеку народного університету. До того ж викладачі й студенти користувалися літературою університету св. Володимира і Національної бібліотеки України. У Кам'янці-Подільському таких можливостей не було. Організувавши пожертви книгами, придбання різних видань у вітчизняних і зарубіжних книгарнях, К-ПДУУ за короткий час зумів створити одну із найбільш чисельних наукових і навчальних бібліотек регіону і країни, яка нараховувала 36 тис. примірників. Бібліотека КДУУ була менш чисельною. Для послуг студентів відкрили читальні.

Керівництво ДУУ дбало про якісне забезпечення навчального процесу, створення кабінетів, лабораторій і музеїв, обладнання їх необхідним приладдям і устаткуванням, яке закупляли у різних українських і зарубіжних містах. КДУУ послуговувався готовою кабінетно-лабораторною і клінічною базою університету св. Володимира, К-ПДУУ зумів створити свою базу, яка потребувала значного наповнення.

Попри несприятливі умови, вперше у світовій практиці державні українські університети готували україномовні підручники і посібники з усіх навчальних дисциплін різних спеціальностей. Цей прорив забезпечив Кам'янець-Подільський ДУУ, у якому віднайшли певні фінансові ресурси і на високому рівні організували науково-методичну працю професорсько-викладацької корпорації. До послуг студентів було щонайменше 25 опублікованих лекційних курсів і підручників (посібників). Більше десяти україномовних видань (переважно з української літератури) використовувалися як посібники для засвоєння окремих розділів і тем навчальних програм. Частину

рукописів видрукувати не вдалося через недостатні фінансові можливості. Київський український університет такої літератури не виготовив через політичні причини.

Професорсько-викладацькі кадри брали активну участь у науковому житті вишів, країни. Понад 20 професорів і приват-доцентів КДУУ були членами Українського наукового товариства, кілька осіб були призначені дійсними членами УАН. Вчені зуміли опублікувати понад десять наукових праць, брали участь в роботі академічних комісій і секцій. У самому ж університеті відповідної наукової структури не створили. Натомість у К-ПДУУ вчені зорганізувалися у Наукове товариство зі своїм статутом, брали активну участь у роботі його секцій, готували до виходу у світ сім томів наукових записок, з яких побачили світ лише два. За державним замовленням вони готували різні брошури, довідники, словники, а також підручники та посібники для школярів і абітурієнтів, рецензували різномовну навчальну літературу.

Студенти ДУУ під керівництвом своїх наставників створювали наукові гуртки. У К-ПДУУ їх об'єднали у Наукове студентське товариство, яке стимулювало молодь до науково-дослідної роботи, підготовки і друку наукових праць.

Життя професорсько-викладацьких корпорацій, усіх працівників і студентів молодих вчених протікало у вкрай складних умовах затьяжної економічної кризи. Українська держава, йдучи назустріч їх потребам, кілька разів підвищувала розмір ставок, встановлювала до них надбавки, різні грошові допомоги, індексувала заробітну плату відповідно до інфляції. Грошову допомогу професорсько-викладацькій корпорації К-ПДУУ надавало подільське земство. Утім усі ці заходи не встигали за стрімким ростом цін на споживчому ринку. Науково-педагогічні та інші працівники, студенти харчувалися нижче фізіологічних потреб, споживали сурогати, голодували. Не завжди вчасно виплачувалася зарплата. Викладачі вимушено займалися городництвом. Допомогу трудовому колективу К-ПДУУ надавало університетське земельне господарство, яке пропонувало продукти за цінами нижчими від ринкових. Професура доношувала довоєнний одяг і взуття. Умови проживання були вкрай складними (без електричного освітлення, при тріскучих морозах – іноді без опалення), переважно у найманих кімнатах. Через різні епідемії викладачі хворіли, іноді помирали. Щоб поліпшити рівень життя, значна кількість професорів, приват-доцентів і асистентів шукали підробітку в різних освітянських закладах, збільшуючи у такий спосіб сімейні доходи.

Студентство було у ще складнішому становищі. Незначна його частина отримувала державні, громадські (регіональні) та іменні (приватні) стипендії, різні грошові допомоги, які проте не задовольняли щоденних потреб. У К-ПДУУ відкрили студентську їдальню, яка обслуговувала усіх, а незначній частині молоді надавала обіди безкоштовно або за зниженими цінами. Діяли товариства допомоги незаможним студентам, утім їх реальне значення виявилось мізерним. Гуманітарний відділ ради студентських представників К-ПДУУ розподіляв між хворими студентами кошти і матеріальні цінності, отримані від державних структур і громадських пожертв. Через важке матеріальне становище плати за право навчатися студенти майже не вносили, з чим доводилося миритися (частину молоді керівництво університетів звільняло від такого обов'язку на семестр). Щоб вижити, юнаки і дівчата шукали заробітку, створювали свої трудові артілі, кооперативи, займалися хліборобською працею, що негативно позначалося на їх навчальній праці. Студенти погано вдягалися, особливо в холодний період року, хворіли, нерідко помирали через відсутність належної медичної допомоги.

Попри злиденність побуту, постійні тривоги тощо, десятки представників професорсько-викладацьких корпорацій ДУУ брали посильну участь у державно-політичних процесах в Україні, поєднуючи науково-викладацьку діяльність з роботою в органах державної влади і управління, різних допоміжних урядових і міністерських структурах. Вони сприяли якісному кадровому забезпеченню молоді української держави і виробленню та реалізації за можливості ефективної національної політики в різних галузях життя. Схвальної оцінки заслуговує діяльність українських науковців у Генеральному Секретаріаті і кількох генеральних секретарствах, Раді Міністрів, Раді Народних Міністрів, міністерствах та інших вищих органах Української держави і обох УНР, Директорії та одній із комісій Трудового конгресу України, а також створених чисельних комісіях і радах. Важливе значення для підтримки різних важливих державних заходів мали патріотичні колегіальні кроки ради професорів К-ПДУУ на чолі з ректором І.І.Огієнком.

Студентство українських університетів чітко реагувало на ті внутрішні і зовнішні виклики, які переживала країна, демонструвало свою підтримку інститутам національної державності. Не стоячи осторонь подій першої радянсько-української війни, молодь КНУУ на початку 1918 р. вирішила захищати УНР зі зброєю в руках. Шляхом самооболітації, вона разом зі студентами інших вишів столиці утворила студентський курінь січових стрільців. Його сотні, у яких

були представлені юнаки й народного українського університету, разом з іншими підрозділами української армії затримали більшовицьке військо між ст. Крути і ст. Пліски, взяли участь у розгромі більшовицького повстання в столиці. Українські студенти зазнали чималих втрат: щонайменше півтора десятка були убиті, кілька десятків – поранені. Більшість студентів-воjakів вижила і була боездатна, частково брала участь у наступних боях українського війська. Повернувшись до навчання після демобілізації, ці студенти стали уособленням жертвості і героїського подвигу, як і їх перепоховані в столиці загиблі товариші, позитивно впливали на морально-психологічну атмосферу, зміцнювали патріотичні настрої в колективі, наполегливо оволодівали знаннями. Студенти К-ПДУУ, зорганізовані в сотню січових стрільців, які добровільно пішли до Діючої армії УНР у 1919-1920 рр., втратили в боях кілька своїх товаришів, але не втрачали високого бойового духу, з честю виконували свій військовий обов'язок.

У 1918-1920 рр. представники українських університетів взяли активну участь у церковному відродженні країни. Робота окремих професорів на чолі церковних відомств Української держави і УНР сприяла виробленню у загальних рисах концепції церковного будівництва, а також консолідації певної частини священнослужителів і мирян навколо ідеї української церковної автокефалії. Богословський факультет К-ПДУУ зробив найвідчутніші кроки з підготовки для УАПЦ національно свідомих священників. Заклад загалом вніс чималу лепту в українізацію духовного життя подолян, відстоювання основ державної політики в царині церковного життя, протидії антиукраїнським заходам російського керівництва Подільської єпархії. Науково-педагогічні працівники, які поєднували роботу на богословському факультеті з богослужінням у храмах УАПЦ, стали прикладом у переході на українську вимову церковнослов'янських текстів, своєю сміливою і новаторською практикою доводили ієрархам і мирянам спроможність державної мови бути в церковному вжитку. Їх наслідувала незначна частина тих священників, які пройшли відповідний вишкіл на курсах в університеті. Виконуючи держзамовлення, викладачі-богослови і філологи переклали українською мовою частину Нового Завіту, посприявши тим поліпшенню умов для дальшого розгортання українізації Служби Божої.

Найбільш активна частина викладачів, співробітників і студентів ДУУ займалася лекційною пропагандою, що проводилася, з одного боку, разово, ситуативно, під час різних культурно-мистецьких заходів, влаштування окремих спеціальних виступів лекторів і пропагандистів

у багатьох населених пунктах, а з іншого, на загальноосвітніх, тематичних курсах, організованих для фахової підготовки працівників різних сфер діяльності, а також у змішаних лекторіях, де висвітлювалися найрізноманітніші питання державно-політичного життя країни, освіти, науки, культури, церкви, у народному університеті, на окремих засіданнях, приурочених видатним діячам української науки і культури, педагогічних форумах тощо. Споживачами усного українського слова (загалом це сотні публічних виступів) були як майбутні і тодішні студенти, державні службовці, так і тисячі простих громадян, військовиків. Слухачі отримали нові для себе знання з української мови, літератури, права, економіки, історії, політології, сучасного становища держави, її збройних сил тощо.

Професорська-викладацька корпорація К-ПДУУ активно використовувала публіцистику як важливий інструмент впливу на суспільну свідомість величезного читацького загалу, спрямування його у бік національного відродження. У більш як 70 газетних і журнальних публікаціях піднімалися актуальні питання, що наповнювали українським змістом повсякденне життя молоді, пересічних громадян, представників різних вікових і соціально-професійних груп населення міста, регіону. Окремі викладачі і працівники університету займалися літературною, редакційною працею.

Найбільш обдаровані кам'янецькі студенти мали доступ до друкованого слова, час від часу публікували свої поетичні, художні й публіцистичні твори (загалом більше півсотні) здебільшого у молодіжних виданнях, які самі ж редагували за підтримки викладачів-наставників.

Чимало представників професорсько-викладацьких корпорацій увійшли до складу громадських і державних структур, які взяли на себе функції організації пам'яткоохоронної роботи, збереження архівів, цінних книгозбірень, бібліотечних раритетів, а також різних предметів старовини, що мали історичну і художню цінність. Вони очолювали відповідні органи та розробляли важливі директивні документи, мета яких полягала у припиненні вакханалії щодо архівних документів, матеріальних цінностей, а також у посиленні відповідальності низового апарату, органів місцевого самоврядування, міської й сільської інтелігенції за результативні заходи щодо надійної охорони спадщини у кожному населеному пункті, який був під юрисдикцією української держави. Частину стародруків, предметів старовини К-ПДУУ зосередив у своїх підрозділах, використовував для навчальних і наукових цілей, чим зберіг їх від вивозу за межі країни чи знищення під час анархічних виступів, погромів. У створеному університетському архіві зберігалася частина національної архівної

спадщини. У рукописному і газетному відділах накопичувалися документи і мемуарні свідчення про давні і відносно близькі в часі історичні події, багата українська періодика 1917-1920 рр.

У лекційній і пропагандистській роботі вчені університету привертали увагу до збереження архівів, документальних свідчень та історико-архітектурних пам'яток. Опубліковані газетні і журнальні матеріали з цієї тематики позитивно впливали на правосвідомість населення, якоюсь мірою стримували бездумні анархічні кроки з нищення архівних і культурних об'єктів. Практичні кроки із архівного будівництва в Україні, зроблені за активної участі найбільш діяльних і фахово підготовлених науково-педагогічних кадрів університетів, мали позитивне значення для накопичення вітчизняного досвіду.

К-ПДУУ забезпечував своїми кадрами і приміщеннями роботу Української університетської гімназії для дорослих, а також дворічних педагогічних курсів, які були популярними у молоді і свідчили про збільшення функцій молоді національної вищої школи. Попри великі складнощі в роботі обох структур, вони діяли і в основному справлялися з окресленими завданнями. Отримавши державні права і можливість функціонування за фінансової підтримки УНР, гімназія для дорослих зуміла зробити випуск учнів, які поповнили контингент студентів українського університету, довівши доцільність свого подальшого існування. Її перспективу перервала нова освітня політика, яку наприкінці 1920 р. почала здійснювати радянська влада. З осені 1919 р. не могли продовжувати роботу дворічні педагогічні курси, які українська держава не зуміла прийняти на свій кошт із земського утримання.

Діяльність державних українських університетів в добу національно-демократичної революції є невід'ємною складовою історії вищої національної освіти в Україні, першим новітнім досвідом підготовки кадрів української інтелігенції.

Сучасні університети до певної міри є спадкоємцями започаткованої у 1917-1920 рр. традиції національної вищої школи, відповідно до Конституції України і Закону України «Про вищу освіту» послуговуються українською державною мовою, широко використовують у своїй практиці українознавчі дисципліни. З двох відкритих у 1918 році державних українських університетів до нашого часу зберігся Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, який пройшов дуже складний історичний шлях, а за незалежної України відновив свій класичний статус, здобув всеукраїнське і міжнародне визнання. Йому присвоєно ім'я фундатора, будівничого і першого ректора Івана Івановича Огієнка.

Перелік умовних скорочень

АНР – Академія наук Румунії
ВНЗ – вищий навчальний заклад
ВЩЦР – Вища православна церковна рада
ВППШ – вища початкова школа
ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія
Га – гектар
Грн. – гривня
ДПУ – державне політичне управління
ДУУ – державний український університет
ІНО – інститут народної освіти
Крб. – карбованець
КДА – Київська духовна академія
КПУІ – Кам’янець-Подільський учительський інститут
КДУУ – Київський державний український університет
КНУУ – Київський народний український університет
К-ПДУУ – Кам’янець-Подільський державний український університет
К-ПСТШ – Кам’янець-Подільська середня технічна школа
МНО – Міністерство народної освіти
МОМ – Міністерство освіти і мистецтв
НБУ – Національна бібліотека України
Н.р. – навчальний рік
НСТ – Наукове студентське товариство
НТ – Наукове товариство
НУУ – народний український університет
ПЖУ – Подільське жандармське управління
РАН – Російська академія наук
РПЦ – Російська Православна Церква
РСП – рада студентських представників
ТК – Трудовий конгрес
ТШО – Товариство шкільної освіти
УАН – Українська Академія наук
УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква
УК – Університетська комісія
УНР – Українська Народна Республіка
УНТ – Українське наукове товариство
УНУ – Український народний університет
УПКМБ – Українське православне Кирило-Мефодіївське братство
УСВ – Університет св. Володимира
УСГ – Українська студентська громада
УЦР – Українська Центральна Рада
Ц – центнер

Список використаних джерел і літератури

1. Неопубліковані джерела

1.1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Фонд 166. Народний комісаріат освіти Української РСР

1. Матеріали про роботу Кам'янець-Подільського держуніверситету (звіти, звернення до революційного студентства, відомості та ін.). (1 липня 1920 р. – 24 серпня 1920 р.). – Оп.1. – Спр.878. – 19 арк.
2. Бернацький Віктор Костянтинівич. – Оп.12. – Спр.492. – 5 арк.
3. Василенко Микола Прокопович – Оп.12. – Спр.1022. – 5 арк.
4. Васильківський Микола. – Оп.12. – Спр.1077. – 4 арк.
5. Гаєвський Степан Юхимович. – Оп.12. – Спр.1382. – 4 арк.
6. Гаморак Нестор Теодорович. – Оп.12. – Арк.1434. – 11 арк.
7. Геращенко Микола Тимофійович. – Оп.12. – Спр.1519. – 7 арк.
8. Геринович Володимир Олександрович. – Оп.12. – Спр.1522. – 42 арк.
9. Драй-Хмара Михайло Опанасович. – Оп.12. – Спр.2286. – 4 арк.
10. Дудолькевич Борис Костянтинівич. – Оп.12. – Спр.2351. – 6 арк.
11. Клепатський Павло Григорович. – Оп.12. – Спр.3307. – 11 арк.
12. Кожухів Олекса Миколайович. – Оп.12. – Спр.3442. – 15 арк.
13. Любарський Антон Іванович. – Оп.12. – Спр.4521. – 23 арк.
14. Маліновський Андрій Едуардович. – Оп.12. – Спр.4646. – 9 арк.
15. Надеждін-Варениця. – Оп.12. – Спр.5207. – 6 арк.
16. Неселовський Афанасій Захарович. – Оп.12. – Спр.5301. – 4 арк.
17. Олійник Іван Андрійович. – Оп.12. – Арк.5496. – 5 арк.
18. Плевако Микола Антонович. – Оп.12. – Спр.5953. – 6 арк.
19. Поль Карл Адольфович. – Оп.12. – Спр.6085. – 9 арк.
20. Синявський Антон Степанович. – Оп.12. – Спр.7019. – 29 арк.
21. Столяров Микола Олександрович. – Оп.12. – Спр.7408. – 7 арк.
22. Танчаківський Костянтин Олександрович. – Оп.12. – Спр.7532. – 11 арк.
23. Химич Володимир Микитович. – Оп.12. – спр.8188. – 50 арк.
24. Храневич Василь Полікарпович. – Оп.12. – Спр.8249. – 12 арк.
25. Чайковський Микола Андрійович. – Оп.12. – Спр.8341. – 4 арк.

**Фонд 538. Подільський Губерніальний комісар
Української Народної Республіки**

26. Протоколи (з доповідями до них) Кам'янецької повітової народної ради (23 лютого 1918 – 7 жовтня 1919 р.). – Оп.1. – Спр.23. – 121 арк.
27. Протоколи (з доповідями до них) Надзвичайних Вінницьких повітових зборів Народної Ради та її комісій. Список службовців Вінницького земства (26 листопада 1918 – 26 жовтня 1919 р.). – Оп.1. – Спр.26. – 468 арк.
28. Протоколи (з доповідями до них) Надзвичайних зборів Гайсинської повітової народної Ради та кошторис її 1918 року (28 листопада 1918 – 12 березня 1919 р.). – Оп.1. – Арк.27. – 450 арк.
29. Протоколи надзвичайних зборів Ольгопольської Народної Ради з доповідями народних управ (23 листопада 1918 – 10 березня 1919 р.). – Оп.1. – Спр.29. – 180 арк.
30. Протоколи надзвичайних зборів Ушицької повітової Народної Ради з доповідями народної управи. (23 листопада 1918 – 10 березня 1919 р.). – Оп.1. – Спр.32. – 186 арк.
31. Накази губерньського комісара до населення. Доповідь комісії по охороні пам'яток старовини, культури і мистецтв, про крайовий музей і архів (16-25 листопада 1919 р.). – Оп.1. – Спр.111. – 89 арк.
32. Листування з повітовою управою та протоколи (з доповідями до них) загальних зборів земських гласних Літинського повіту та повітової земської управи про роботу місцевого самоврядування. (23 листопада 1918 – 27 вересня 1919 р.). – Оп.1. – Спр.111. – 67 арк.

**Фонд 1063. Генеральний секретаріат Української Народної
Республіки. Рада Народних Міністрів Української Народної
Республіки**

33. Витяг з протоколів засідань Центральної Ради, Радіотелеграма Раді народних Комісарів про мирні переговори. (3 січня – 23 квітня 1918 р.). – Оп.1. – Спр.6. – 108 арк.

Фонд 1064. Рада Міністрів Української Держави

34. Журнал засідань Ради Міністрів Української Держави. (2 травня – 30 вересня 1918 р.). – Оп.1. – Спр.6. – 268 арк.
35. Журнали засідань Ради Міністрів Української Держави. (20 липня – 3 грудня 1918 р.). – Оп.1. – Спр.11. – 107 арк.
36. Журнали засідань Ради Міністрів Української Держави. (26 серпня – 2 грудня 1918 р.). – Оп.1. – Спр.12. – 146 арк.

37. Закони та законопроекти про перетворення Київського університету в Київській державний український університет; про громадянство Української Держави; проект тимчасового статуту про організацію Державного контролю; циркуляр комісарам голови Ради Міністрів і міністра внутрішніх справ пограничним пропускним пунктам і ін. (27 червня – 16 липня 1918 р.). – Оп.1. – Спр.16. – 79 арк.
38. Закон про оголошення Українського Державного Ніжинського історико-філологічного інституту вищою школою князя Безбородька. (30 вересня – 1 жовтня 1918 р.). – Оп.1. – Спр.174. – 4 арк.
39. Закон про відкриття чотирьох кафедр українознавства в Харківському та Новоросійському державних університетах. (28 вересня – 2 жовтня 1918 р.). – Оп.1. – Спр.185. – 4 арк.

**Фонд 1065. Рада Народних Міністрів
Української Народної Республіки**

40. Журнал засідань Ради Народних Міністрів УНР. Т.1. (15 грудня 1918 р. – 25 червня 1919 р.). – Оп.1. – Спр.15. – 202 арк.
41. Журнал засідань Ради Народних Міністрів УНР. Т.2. (26 червня – 8 вересня 1919 р.). – Оп.1. – Спр.16. – 135 арк.
42. Журнал засідань Ради Народних Міністрів. (13 лютого – 16 квітня 1919 р.). – Оп.1. – Спр.18. – 23 арк.
43. Постанова Ради Народних Міністрів УНР про передачу Міністерству народної освіти та мистецтв для потреб Київського державного університету участку землі під назвою «Кадетская Роща», що знаходиться в розпорядженні Військового міністерства та межує з університетською садибою. (24 січня 1919 р.). – Оп.1. – Спр.117. – 2 арк.
44. Постанова Ради Народних Міністрів УНР про асигнування 60000 гривень на переїзд Кам'янець-Подільської школи в друге приміщення та ін. (12 квітня 1919 р.). – Оп.1. – Спр.137. – 3 арк.
45. Закон Ради Народних Міністрів УНР про відкриття з 1 квітня 1919 р. сільськогосподарського факультету при Кам'янець-Подільському українському університеті. (1 квітня 1919 р.). – Оп.1. – Спр.205. – 4 арк.
46. Закон Ради Народних Міністрів УНР про поширення закону 15 серпня 1919 р. про відсоткові надбавки до утримання на дорожнечу для службовців державних інституцій. (15 серпня 1919 р.). – Оп.1. – Спр.207. – 2 арк.

47. Закон Ради Народних Міністрів УНР про відсоткові надбавки на утримання на дорожнечу для службовців державних інституцій. (1919 р.). – Оп.1. – Спр.208. – 2 арк.
48. Закон Ради Народних Міністрів УНР про право Київського та Кам'янець-Подільського державних університетів проводити іспити на ступені магістра та доктора. (1919 р.). – Оп.1. – Спр.210. – 1 арк.
49. Закон Ради Народних Міністрів УНР про асигнування в розпорядження Міністра народної освіти з коштів державної скарбниці 800000 гривень на заготовлення матеріалів для збудування будинків для Кам'янець-Подільського державного українського університету. (26 січня 1919 р.). – Оп.1. – Спр.248. – 5 арк.
50. Закони, ухвалені Радою Народних Міністрів УНР. (1919 р.). – Оп.1. – Спр.255а. – 281 арк.
51. Протоколи засідань Ради Народних Міністрів УНР. (3 травня – 30 липня 1920 р.). – Оп.2. – Спр.7. – 214 арк.
52. Протоколи засідань Ради Народних Міністрів УНР. (1-30 вересня 1920 р.). – Оп.2. – Спр.8. – 40 арк.
53. Протоколи засідань Ради Народних Міністрів. (б.д.). – Оп.2. – Спр.9. – 34 арк.
54. Листування з особистою канцелярією Голови Ради Народних Міністрів про надсилку копій постанов і копій журналів засідань. (21 травня – 6 жовтня 1920 р.). – Оп.2. – Спр.14. – 248 арк.
55. Листування з канцелярією Директорії про надсилку законів на затвердження Голови Директорії. (29 травня – 30 грудня 1920 р.). – Оп.2. – Спр.15. – 312 арк.
56. Закон про видачу утримання наперед професорам і приват-доцентам Кам'янецького державного українського університету, які направляються в наукову командировку. (7 травня 1920 р.). – Оп.2. – Спр.77. – 2 арк.

**Фонд 1072. Міністерство ісповідань Української
Народної Республіки**

57. Протоколи засідань Ради міністра ісповідань УНР. (17 вересня – 8 листопада 1919 р.). – Оп.1. – Спр.3. – 81 арк.
58. Рапорт комісара Подільської губернської ради, прохання про призначення і звільнення від роботи та видачу платні. Списки та штатний розклад урядовців міністерства та комісії по перекладу св. Письма і його службових книг на українську мову. (4 листопада 1919 – 12 листопада 1920 р.). – Оп.1. – Спр.6. – 34 арк.

59. Лист Голови Ради Народних Міністрів про надання влади Міністру ісповідань і ректору Кам'янець-Подільського університету Огієнку. Проект православного духовенства і громадян м. Кам'янця-Подільського проти звільнення з посади Подільського єпископа Пимена. (15 листопада 1919 – 2 липня 1920 рр.). – Оп.1. – Спр.7. – 8 арк.
60. Закон про перетворення шкіл духовного відомства та передачу їх Міністерству освіти, про тимчасові правила єпархіальних церковних рад та їх штати, про церковні братства, про розірвання шлюбів та пояснююча записка до законопроекту Міністерства ісповідань про відпуск коштів на проведення в життя українізації церемонії служби. (11 жовтня 1919 – 24 березня 1920 рр.). – Оп.1. – Спр.25. – 30 арк.
61. Законопроект Міністерства ісповідань з пояснюючою запискою до нього про утворення комісії для перекладу церковного письма й богослужбових книжок на українську мову. Журнал засідань комісії при Міністерстві фінансів про утворення й штати цієї комісії, асигнування коштів Міністерству ісповідань на видання Святого Письма і книжок. (10-23 жовтня 1919 р.). – Оп.1. – Спр.26. – 22 арк.
62. Законопроект по Міністерству ісповідань, ухвалений Радою Міністрів, про урочисту присягу Директорії, міністрів, урядовців, суддів та військових на вірність Української Народної Республіки. (7-18 жовтня 1919 р.). – Оп.1. – Спр.27. – 9 арк.
63. Розпорядження і повідомлення Міністерства ісповідань Подільській духовній консисторії про обов'язковість користування українською мовою, про відкриття й початок роботи Українського Священного Синоду, про призначення ревізії консисторії. (9 серпня – 15 грудня 1919 р.). – Оп.1. – Спр.28. – 33 арк.
64. Відозва Міністра ісповідань до українського народу. Проект тимчасового статусу православної парафії, положення про єпархію, її склад та інституції, про єпархіальні збори, ради єпархіального архієрея, законопроекти про організацію курсів української вимови церковної служби, про тимчасові зміни й доповнення статуту духовних консисторій 1883 року про обов'язковість української мови в дисертаціях на вчені ступені та ін. (28 жовтня 1919 р.). – Оп.1. – Спр.29. – 99 арк.
65. Копія відношення Міністра ісповідань до правління Української сільськогосподарської кооперативної спілки про взяття під її опіку української культурно-освітньої установи. (1919 р.). – Оп.3. – Спр.49. – 2 арк.

**Фонд 1092. Міністерство внутрішніх справ
Української Народної Республіки**

66. Переписка с военным управлением об отсрочках по военной повинности для окончания учебы и невозможности замены.(15 марта – 12 сентября 1919 г.). – Оп. 1. – Спр. 8. – 42 арк.
67. Переписка о размещении правительственных и военных учреждений в Каменце-Подольске, о разгрузке города, о частичном освобождении школ и высших учебных заведений от в/частей в период учебного времени. Список сотрудников Главного управления Генерального штаба. (12.X. – 12.XI.1919г.). – Оп.1. – Спр.15 – 50 арк.
68. Закон про забезпечення родин осіб, що знаходяться на дійсній військовій службі. Постанови й накази по міністерству та Головнім управі військ УНР. (2 січня — 4 жовтня 1919 р.). – Оп.2 – Спр.182. – 64 арк.
69. Листування з військовим комісаром, губернськими та повітовими управами про військову мобілізацію та забезпечення родин військовослужбовців, про реквізицію помешкань, організацію і ремонт шкіл та лікарень, про становище в м. Кам'янці, про оподаткування підприємств, про збір податків в Могилеві, асигнування коштів на утримання липовецької міліції. Списки урядовців департаменту. (15 січня – 5 листопада 1919 р.). – Оп.2. – спр.184. – 315 арк.
70. Виконавчий кошторис витрат Кам'янець-Подільської місцевої управи на 1918р. (1918 р.) – Оп.4. – спр.85. – 37 арк.
71. Постанова, витяг з протоколів, доклади петлюрівської Кам'янецької повітової управи, листування з Міністерством фінансів Директорії, кошторис, баланси за 1919 р. та звіти Кам'янецької повітової управи про витрачені кошти в 1919 р. (20 березня – 6 травня 1919 р.). – Оп.4 – Спр.101 – 44 арк.

Фонд 1131. Головноуповноважений уряду УНР на Поділлі

72. Накази Головноуповноваженого Уряду УНР. (16 листопада 1919 – 30 грудня 1920 р.). – Оп.1. – Спр.1. – 44 арк.
73. Протоколи засідання Комітету при Головноуповноваженому уряду УНР та додатки до них. (19 листопада 1919 – 10 червня 1920 р.). – Оп.1. – Спр.2. – 296 арк.
74. Листи членів уряду до Головноуповноваженого уряду УНР. (26 січня 1919 р. – 3 березня 1920 р.). – Оп.1. – Спр.3. – 26 арк.
75. Листування з міністерствами внутрішніх справ, юстиції, канцелярією уповноваженого про відновлення діяльності т-ва «Січ», призначення референта опіки над буковинськими козаками,

- покращення продовольчого стану м. Кам'янця, українську валюту, організацію роботи преси українських агентств, окремі посвідчення та списки урядовців Міністерства преси і пропаганди та експедиції заготівлі державних паперів. (3 жовтня 1919 р. – 3 листопада 1920 р.). – Оп.1. – Спр.6. – 292 арк.
76. Листування з фінансовою комісією про видачу утримання, допомоги урядовцями, позики видавничим товариствам. Список урядовців управління Головноуповноваженого. (10 жовтня 1919 р. – 24 грудня 1920 р.). – Оп.1. – Спр.7. – 74 арк.
77. Листування з департаментом вищої та середньої освіти про призначення професорсько-викладацького складу, асигнування коштів та стипендії; організацію факультету правознавства, ін.; питання організації роботи Кам'янець-Подільського університету. (22 серпня 1919 р. – 6 квітня 1920 р.). – Оп.1. – Спр.10. – 51 арк.
78. Накази Головноуповноваженого уряду УНР. (17 березня – 29 червня 1920 р.). – Оп.1. – Спр.19. – 58 арк.
79. Меморандуми до польського уряду про встановлення сталого миру та зближення між двома урядами, про поведження польської військової влади на території України, нота про встановлення загального миру на Сході і про участь в цьому Української Народної Республіки та нота протесту проти виступу Ради Народних Комісарів Російської Радянської Республіки від імені Уряду України. Доповіді до Головноуповноваженого про загальне політичне становище. (8 лютого – 7 травня 1920 р.). – Оп.1. – Спр.20. – 103 арк.
80. Протоколи засідання Ради й фінансової комісії при Головноуповноваженому уряду УНР. (13 травня – 4 вересня 1920 р.). – Оп.1. – Спр.24. – 118 арк.
81. Доповідь та звіт про обстеження та ревізію діловодства й грошових документів українського посольства у Відні за 1918, 1919 рр. (14 червня 1920 р.). – Оп.1. – Спр.26. – 23 арк.
82. Накази Головноуповноваженого уряду УНР (17 березня – 29 червня 1920 р.) – Оп.1. – Спр.29. – 116 арк.
83. Меморандум до польського уряду та оригінал відозви Директорії про відношення польської влади до установ Уряду УНР, що знаходяться на території Польщі. (2 січня – 12 січня 1920 р.). – Оп.1. – Спр.30. – 15 арк.
84. Протоколи засідань Ради Народних Міністерств та окремі накази Директорії і головноуповноваженого уряду УНР. (23 січня – 2 липня 1920 р.). – Оп.1. – Спр.35. – 65 арк.

85. Постанови Ради Народних Міністрів та окремі накази Головноуповноваженого уряду, головної команди військ УНР. (16 січня – 11 травня 1920 р.) – Оп.1. – Спр.36. – 79 арк.
86. Листування з Подільською губернською шкільною урядовою, ректором Кам'янець-Подільського університету про призначення на посаду інспектора шкіл і професорів університету. (18 травня – 8 листопада 1920 р.) – Оп.1. – Спр.39. – 42 арк.
87. Листування з референтурою загальних справ про евакуацію урядових установ з Кам'янець-Подільського. Списки урядовців Міністерства народної освіти, евакуйованих в м. Коломию. (11 травня – 21 червня 1920 рр.) – Оп.1. – Спр.40. – 15 арк.
88. Накази Головноуповноваженого уряду УНР про встановлення польської воєнної цензури для українських газет і призначення цензора. (30 січня – 5 липня 1920 р.) – Оп.1. – Спр.45. – 12 арк.
89. Листування з Подільським губернським комісаром про асигнування коштів на охорону архівів та пам'яток старовини. (13 травня – 2 листопада 1920 р.) – Оп.1. – Спр.46. – 21 арк.
90. Листування з начальником Подільської округи про осіб, арештованих польською владою та звільнення їх з-під арешту. (3 березня – 5 липня 1920 р.) – Оп.1. – Спр.51. – 25 арк.
91. Листування з начальником Уряду УНР при Подільському Уряді про утиск українських державних установ та організацій польською владою. (14 лютого – 5 липня 1920 р.) – Оп.1. – Спр.50. – 47 арк.
92. Кошториси та листування з реферантурою в справах освітніх про асигнування коштів на утримання початкових і середніх шкіл та шкільних установ Поділля. (5 січня – 23 квітня 1920 р.) – Оп.1. – Спр.56. – 146 арк.
93. Накази Головноуповноваженого уряду про призначення, приміщення та звільнення урядовців. (12 квітня 1919 – 28 травня 1920 р.) – Оп.1. – Спр.59. – 28 арк.
94. Накази Головноуповноваженого уряду УНР. (16 січня – 7 травня 1920 р.) – Оп.1. – Спр.62. – 5 арк.
95. Протоколи про затвердження кошторисів засідань фінансової комісії при Головноуповноваженому Уряду УНР. Т.ІІ. (16 лютого – 16 квітня 1920 р.) – Оп.1. – Спр.64. – 155 арк.

**Фонд 1216. Міністерство внутрішніх справ
Української Держави**

96. Законопроекти Української Держави про подання губернським старостам права розпису волосних земських зорів і управ, про

- політичне становище та ін.; положення про державне хлібне бюро та ін. (20 травня – 18 жовтня 1918 р.). – Оп.1. – Спр.17. – 151 арк.
97. Донесення, відомості та листування з Подільським губернським старостою про настрої та політичний стан в губернії, про партизанський рух та незаконні дії австро-угорських військ та ін. (17 травня – 2 грудня 1918 р.). – Оп.1. – Спр.76. – 343 арк.

**Фонд 1429. Канцелярія Директорії
Української Народної Республіки**

98. Накази, постанови, Закони Ради Народних Міністрів. (1 січня – 31 грудня 1919 р.). – Оп.2. – Спр.2. – 61 арк.
99. Листування з Міністрами народної освіти й мистецтва, єврейських справ, закордонних справ УНР про надання кредиту на 1919-1920 навчальний рік, відкриття шкіл з навчанням на єврейській мові, допомогу студентам та ін. (Березень 1918 – червень 1920 рр.). – Оп.5. – Спр.10. – 24 арк.

**Фонд 1509. Міністерство фінансів
Української Народної Республіки**

100. Закон про затвердження штату Головного і пересувного театрів, протоколи фінансової комісії про розгляд кошторису Міністерства освіти на січень – квітень і травень – серпень 1920 р. та листування про відкриття кредитів по кошторису. (15 березня 1920 р. – 7 липня 1920 р.). – Оп.1. – Спр.215. – 70 арк.
101. Видатковий кошторис на утримання Кам'янець-Подільського університету та організацію при ньому технічного факультету (початок 18 жовтня 1920 р.). – Оп.2. – Спр.261. – 30 арк.

**Фонд 1794. Інспектор державної варти при Подільському
губернському старості**

102. Підготовка к приезду гетмана на открытие Государственного Университета в Каменец-Подольск. (14 октябрю – 19 ноябрю 1918 р.). – Оп.1. – Спр.25. – 113 арк.

Фонд 2201. Міністерство освіти Української Держави

103. Статут Міністерства ісповідань Української держави. (17 червня – 3 грудня 1919 р.). – Оп.1. – Спр.3. – 19 арк.
104. Статут товариства «Українська студентська спілка м. Києва», українського товариства при Київському університеті; Київського товариства споживачів від кооператив співробітників

- Міністерства народної освіти та інші свідомості, що їх одержувало або розповсюджувало інформаційне бюро. Запрошення на святкування літературно-просвітницьких ювілеїв А.Кащенко, Д. Марковича. (14 квітня – 9 листопада 1918 р.). – Оп.1. – Спр. 45. – 62 арк.
105. Законопроекти та пояснювальні записки до них по департаменту вищої й середньої освіти. Т.1. (3 квітня – 16 вересня 1918 р.). – Оп.1. – Спр. 54. – 287 арк.
106. Законопроекти та пояснюючі записки до них по департаменту вищої й середньої освіти. Т. II. (18 вересня – 8 листопада 1918 р.). – Оп.1. – Спр. 55. – 317 арк.
107. Законопроекти та пояснювальні записки до них по департаменту вищої й середньої освіти. Т. III. (11 листопада 1918 р. – 28 січня 1919 р.). – Оп.1. – Спр. 56. – 64 арк.
108. Обіжники, накази, доповідні записки по Міністерству освіти й інших міністерствах, надіслані до департаменту вищої й середньої освіти до відома й виконання. (19 березня – 13 грудня 1918 р.). – Оп.1. – Спр. 326. – 231 арк.
109. Документи першого з'їзду вищих навчальних закладів України (протоколи, резолюції, листування). (13 квітня – 22 жовтня 1918 р.). – Оп.1. – Спр. 327. – 69 арк.
110. Протоколи засідання комісії вищих навчальних закладів і наукових інституцій під головуванням академіка В.І.Вернадського і інше. (19 червня – 12 грудня 1918 р.). – Оп.1. – Спр. 329. – 92 арк.
111. Протоколи культурно-просвітньої комісії українського університету й інші документи про відкриття Українського народного університету. (13 травня – 25 грудня 1918 р.). – Оп.1. – Спр. 330. – 83 арк.
112. Листування з Радою Міністрів Української Держави, Генеральним штабом про роботу термінологічної комісії про вироблення термінів української мови. (13 квітня – 2 серпня 1918 р.). – Оп.1. – Спр. 331. – 4 арк.
113. Документи про утворення Київського державного університету (виписка із засідання загальних зборів, доповідна записка, законопроект). (8 травня 1918 р. – 25 лютого 1919 р.). – Оп.1. – Спр. 336. – 251 арк.
114. Листування з Київського духовою академією про відкриття трьох кафедр українознавства при Київській духовній академії. (15 січня – 27 грудня 1918 р.). – Оп.1. – Спр.348. – 8 арк.

115. Документи про Кам'янець-Подільський державний університет (протоколи, положення, навчальні плани). (10 серпня 1918 р. – 23 січня 1919 р.). – Оп.1. – Спр. 358. – 137 арк.
116. Правила прийому в державні університети, проект штатів й їх оплату в державних університетах і інших вищих закладах. (24 липня – 14 грудня 1918 р.). – Оп.1. – Спр. 379. – 24 арк.
117. Листування з департаментом професійної освіти про роботу Кам'янець-Подільської середньої технічної школи. (15 січня – 28 листопада 1918 р.). – Оп.1. – Спр. 1078. – 169 арк.
118. Накази по гетьманському міністерству освіти про призначення на посади і звільнення. (1918 р.). – Оп.3. – Спр. 5. – 56 арк.
119. Розпорядження і накази по Гетьманському Міністерству освіти про заснування колегії для підготування матеріалів до мирного договору з Росією, про ведення діловодства, інших питаннях (1918 р.). – Оп. 3 – Спр. 6. – 45 арк.
120. Копії наказів Гетьманського Міністерства освіти та листування з інститутами про переміщення та призначення на посади. (1918 р.). – Оп. 3. – Спр. 25. – 9 арк.
121. Накази по департаментах гетьманського Міністерства освіти. (Липень – грудень 1918р.). – Оп. 5. – Стр. 5. – 30 арк.
122. Листування з Ніжинським історико-філологічним інститутом про видачу додаткової пенсії професору цього інституту В.І. Петру і його формулярний список. (1918 р.). – Оп.5. – Спр. 28. – 2 арк.

**Фонд 2581. Народне міністерство освіти
Української Народної Республіки**

123. Проекти і положення, розроблені міністерством про організацію початкової школи і управління освітою в цілому. (1918 р.). – Оп.1. – Спр. 10. – 83 арк.
124. Звіти про роботу, плани й проекти планів роботи міністерства освіти і окремих його відділів. (29 червня 1917 – 1 травня 1918 р.) – Оп.1. – Спр.15. – 104 арк.
125. Документи про Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Україні (стипендії, персональний склад, контроль, план роботи). (28 серпня 1917 р. – 15 квітня 1918 р.). – Оп.1. – Спр.206. – 35 арк.
126. Протоколи ради Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва на Україні. (26 жовтня 1917 р. – 30 квітня 1918 р.). – Оп.1. – Спр. 207. – 29 арк.

**Фонд 2582. Міністерство народної освіти
Української Народної Республіки**

127. Накази (копії) по Міністерству народної освіти про призначення та звільнення від служби та організацію роботи департаменту позашкільної освіти. (17 грудня 1918 р. – 28 жовтня 1919 р.). – Оп.1. – Спр.2. – 243 арк.
128. Прохання різних осіб про прийом до навчальних закладів, надання матеріальної допомоги та ін. (27 грудня 1918 р. – 12 листопада 1920 р.). – Оп.1. – Спр. 8. – 26 арк.
129. Законопроекти по освіті, подані до Ради Міністрів (з постановами або без них). Т.1. (Грудень 1918 р. – 24 жовтня 1920 р.). – Оп.1. – Спр. 9. – 145 арк.
130. Законопроекти (копії) та пояснюючі записки до них, надіслані до Ради Міністрів УНР Міністерством освіти. Т. IV. (По вищій школі й науковим організаціям). (18 січня 1919 р. – 5 листопада 1919 р.). – Оп.1. – Спр. 12. – 68 арк.
131. Законопроекти (копії) та пояснюючі записки до них, надіслані до Ради Міністрів УНР Міністерством освіти. Т.VII (По Головному управлінню мистецтв і національної культури; статут Українського архітектурного інституту і доповідна записка з історії інституту). (23 грудня 1918 р. – 21 травня 1920 р.). – Оп.1. – Стр. 15. – 26 арк.
132. Накази по департаментам міністерства: загальному, нижчої, вищої, середньої, до і позашкільної освіти, головному управлінню мистецтв (копії) по особовому складу. (25 грудня 1918 р. – 11 листопада 1919 р.). – Оп. 1. – Спр. 16. – 68 арк.
133. Повідомлення департаментів міністерства по наказу про виявлення співробітників міністерства, які служили в добровольчій армії. (27 грудня 1918 р. – 20 січня 1919 р.). – Оп. 1. – Спр. 21. – 26 арк.
134. Заяви і скарги місцевих установ освіти на реквізицію шкільних будинків військовою владою, листування з військовою владою про звільнення їх; утворення комісії від міністерства по огляду всіх будинків. (27 грудня 1919 р. – 3 листопада 1919 р.). – Оп. 1. – Спр. 27. – 43 арк.
135. Накази і обіжники по міністерству народної освіти, розпорядження департаментові нижчої освіти. (17 грудня 1918 р. – 14 листопада 1919 р.). – Оп. 1. – Спр. 37. – 82 арк.
136. Клопотання народних управ і постанови про відкриття учительських інститутів в Житомирі і Кам'янці, а також інших педагогічних закладів. (Лютий 1919 р. – 22 вересня 1919 р.). – Оп. 1. – Спр. 153. – 22 арк.

137. Клопотання народних управ про відкриття педагогічних курсів для підготування вчителів шкіл і курсів українознавства, листування в цій справі. (13 січня 1919 р. – 1 листопада 1919 р.). – Оп. 1. – Спр. 55. – 42 арк.
138. Кошториси вчительських інститутів і семінарій на 1919 р. і Кам'янець-Подільській семінарії на 1920 р. (23 грудня 1918 р. – лютий 1920 р.). – Оп. 1. – Спр. 164. – 70 арк.
139. Листування з видавництвами по замовлених ними виданнях, про фінансування їх замовлення, учбових установ, про видання рецензій на шкільні підручники. (16 грудня 1918 р. – 12 червня 1919 р.). – Оп. 1. – Спр. 172. – 44 арк.
140. Документи про організацію вищої школи – листування про складання комісії у справах вищої школи, протоколи наради по українізації університетів, список вищих шкіл на Україні. Статут Каменецького народного університету. (2 січня 1919 р. – 25 лютого 1919 р.). – Оп. 1. – Спр. 173. – 37 арк.
141. Прохання окремих громадян про прийом до вищих шкіл та відповіді прохачам. (23 грудня 1918 р. – 26 липня 1919 р.). – Оп. 1. – Спр. 174. – 31 арк.
142. Прохання окремих осіб про допущення до державних іспитів по університетах. (25 листопада 1918 р. – 8 лютого 1919 р.). – Оп. 1. – Спр. 175. – 8 арк.
143. Листування з департаментом вищої школи і про командировання за кордон з науковою метою професорів та видача їм посвідчень. (21 січня 1919 р. – травень 1919 р.). – Оп. 1. – Спр. 176. – 8 арк.
144. Листування з департаментом вищої школи про призначення стипендій науковим співробітникам для підготування до професорської праці. (11 грудня 1918 р. – 31 жовтня 1919 р.). – Оп. 1. – Спр. 178. – 39 арк.
145. Документи Київського університету св. Володимира – списки персонального складу викладачів, листування про затвердження виборів професорів, про кошторис Центрального архіву давніх актів. (1 січня 1919 р.). – Оп. 1. – Спр. 179. – 52 арк.
146. Документи Київського державного українського університету (листування про затвердження професорів, приват-доцентів, професорських стипендіатів, наукові командировання). (4 січня 1919 р. – 13 березня 1919 р.). – Оп. 1. – Спр. 18. – 63 арк.
147. Документи Кам'янець-Подільського університету (листування про затвердження професорів і приват-доцентів, про влаштування

- допоміжних інституцій – біологічної станції, зразкового городу, про допомогу Подільському державному історично-археологічному т-ву). (9 січня 1919 р. – 5 квітня 1919 р.). – Оп. 1. – Спр. 182. – 120 арк.
148. Документи Ніжинського історико-філологічного інституту імені князя Безбородько (листування про затвердження професорів та фінансових питань). (31 грудня 1918 р. – 20 січня 1919 р.). – Оп. 1. – Спр. 183. – 14 арк.
149. Документи Кам'янець-Подільського державного університету. Т. I. (Розпорядження міністерства і листування з організаційних питань про штати, кошти, відкриття факультетів, дипломи студентів). (30 січня 1919р. – 20 травня 1920 р.). – Оп. 1. – Спр. 187. – 92 арк.
150. Документи Кам'янець-Подільського державного університету. Т. II. (Про затвердження професорів і приват-доцентів, листування по персональному складу). (4 лютого 1919 р. – листопад 1920 р.). – Оп. 1. – Спр. 188. – 110 арк.
151. Листування з директором Кам'янець-Подільської середньотехнічної школи про надсилку кошторису на 1919 р., затвердження педагогічного персоналу, передачу приміщення школи Кам'янець-Подільському університету. Т.І. (25 грудня 1918 р. – 6 лютого 1919 р.). – Оп. 1. – Спр. 224. – 29 арк.
152. Закон і накази Директорії про призначення і звільнення урядовців. Листування з Кам'янець-Подільським університетом про затвердження штатів і т. ін. Заява ректора університету Огієнка. (1919 р.). – Оп. 1. – Спр. 1. – 31 арк.
153. Витяг з закону Директорії про оплату гербовими марками. Наказ головної команди та міністра внутрішніх справ про створення міжурядової комісії при мобілізаційній управі в Ченстохові, про заснування медичної колегії при міністерстві внутрішніх справ. Доповідна записка професора Московської кіноакадемії про організацію кіноматографічного відділу при Міністерстві освіти, прохання урядовців про надання допомоги. (1919-1920 рр.). – Оп. 1. – Спр. 2. – 91 арк.
154. Закон Директорії та пояснююча записка до нього про надання фельдшерам права вступу до університету. Журнал засідання ради петлюрівських міністрів. Листування з співочим товариством про надання урядовцям відпустки для поїздки на гастролі. Прохання про громади студентів, що втекли з України з «петлюрівськими бандами», про призначення їх на роботу і

- надання їм грошової допомоги і т. ін. (29 січня 1921 р. – листопад 1921 р.). – Оп. 1. – Спр. 3. – 123 арк.
155. Законопроект табору «Гайдамак-повстанців УНР» на Чигиринщині про створення Української трудової республіки. Накази міністра освіти УНР про призначення урядовців з списками їх, про відкомандирування їх по різних установах УНР і т. ін. «Вісник головного комісаріату УНР», №2 1920 р. (22 лютого 1920 р. – 11 листопада 1920 р.). – Оп. 1. – Спр. 22. – 80 арк.
156. Доповіді ректора університету про відкриття геодезичного, політехнічного і др. факультетів. Прохання про відпустку, матеріальну допомогу і т. ін. (1921 р.). – Оп. 1. – Спр. 21. – 163 арк.
157. Листування з асистентами Кам'янець-Подільського університету та їх заяви і петиція про командирування за кордон для продовження навчання. (9 березня 1921 р. – 31 січня 1921 р.). – Оп. 1. – Спр. 65. – 25 арк.
158. Звіт асистента Кам'янець-Подільського університету УНР Бочинського про прочитання лекцій в таборах інтернованих в Польщі та прохання надати йому закордонну командировку. (17 березня 1921 р. – 1 квітня 1921 р.). – Оп. 1. – Спр. 81. – 4 арк.
159. Листування з приват-доцентом Кам'янець-Подільського університету УНР Чайковським про встановлення йому зарплати, призначення його на посаду і т. ін. (28 травня 1921 р.). – Оп. 1. – Спр. 82. – 7 арк.
160. Посвідчення приват-доцента Кам'янець-Подільського університету УНР Крижанівського Бориса Йосиповича і його прохання про надання йому роботи, матеріальної допомоги і т. ін. (12 березня 1921 р. – 27 грудня 1921 р.). – Оп. 1. – Спр. 83. – 20 арк.
161. Листування з професором Кам'янецького університету УНР Петром Вячеславом Івановичем про закордонну командировку. (1 березня 1921 р. – 15 травня 1921р.). – Оп. 2. – Спр. 84. – 6 арк.
162. Листування з ректором Кам'янець-Подільського університету УНР громади студентів, що виїхали з України, про видачу книжок для їх бібліотеки. Списки книжок. (11 лютого 1921 р. – 28 вересня 1921 р.). – Оп. 1. – Спр. 85. – 15 арк.
163. Листування з ректором Кам'янець-Подільського університету УНР про приват-доцента Бачинського. (29 листопада 1920 р. – 26 лютого 1921 р.). – Оп. 1. – Спр. 88. – 9 арк.
164. Доповідь приват-доцента Кам'янець-Подільського університету УНР Лебідь-Юрчика Харитона Михайловича про діяльність юридичного факультету та його особовий склад, посвідчення і

- прохання про надання йому закордонної командировки. (29 квітня 1921р. – 30 травня 1921р.). – Оп. 2. – Спр. 93. – 25 арк.
165. Особова справа приват-доцента Кам'янець-Подільського університету УНР Бачинського (19 лютого 1921 р. – 10 червня 1921 р.). – Оп.2. – Спр. 106. – 20 арк.
166. Проект статуту єдиної школи УНР. Листування з Кам'янець-Подільським університетом УНР про святкування 600 роковини з дня смерті поета Данте. Контрольні роботи учнів єдиної школи УНР, програми занять, розклади лекцій. (1921 р.). – Оп. 2. – Спр.120. – 62 арк.
167. Журнал засідань фінансової комісії УНР та додаток до нього — видатковий розпис утримання урядовців. Доповідь завідуючого Старокостянтинівської гімназії УНР, директора Корецької державної гімназії УНР, директора Кам'янець-Подільської університетської гімназії УНР для дорослих про організацію гімназії зі списками вчителі, про матеріальну допомогу, про звільнення учнів від мобілізації. (Березень 1920 р. – 7 лютого 1921 р.) – Оп 2. – Спр. 132. – 62 арк.
168. Законопроект і обіжник міністра освіти УНР про встановлення стипендій, про розробку шкільних планів і т.ін. (30 листопада 1918 р. – 27 серпня 1922 р.). – Оп 2. – Спр. 138. – 42 арк.
169. Наказ військової офіції Української держави про зміни наказу від 6 липня 1918 р. Виписка з журналу засідання ради військового міністра УНР. Докладна записка приват-доцента Кам'янець-Подільського університету УНР про видання його підручника. (19 січня 1919р. – 9 жовтня 1919р.). – Оп. 2. – Спр. 139. – 23 арк.
170. Список волосного зібрання. Список професорів Кам'янець-Подільського державного університету УНР. Посвідчення про освіту. (30 листопада 1918 р. – 3 листопада 1919 р.). – Оп. 2. – Спр.173. – 18 арк.
171. Копії наказів та розпоряджень Міністерства освіти про призначення на посади і звільнення з них. (1918 р.). – Оп. 3. – Спр. 1. – 160 арк.
172. Копії законів Ради міністрів, пояснюючі записки до законопроектів міністерства освіти, листування з комісаріатами шкільних округ про відкриття вищих початкових шкіл, інституту позашкільної освіти, його статут, штати і кошториси, заяви про вступ до школи. (1919 р. – 1920 р.). – Оп. 3. – Спр. 8. – 46 арк.

**Фонд 3689. Головне управління мистецтв
та національної культури
Української Народної Республіки**

173. Накази петлюрівського Міністерства освіти і Головного управління мистецтв та культури. (1919 р.). – Оп.1. – Спр.6. – 52 арк.
174. Копія постанови петлюрівської Ради міністрів, доклади відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва і листування з канцелярією Директорії та окремими міністерствами про утворення та охорону музеїв, архівів і бібліотек. (1919-1920 рр.) – Оп.1. – Спр.14. – 188 арк.

**Фонд 3830. Приходько Віктор Кіндратович –
громадський і культурний діяч, член Української
Центральної Ради, міністр юстиції, товариш
міністра фінансів Директорії УНР, викладач Української
Господарської академії в м.Подебрадах**

175. Праця В.К.Приходька “З історії повстання Українського університету в Кам'янці на Поділлі” (машинопис). (1935 р.). – Оп.1. – Спр.3а. – 202 арк.
176. Праця В.К.Приходька “Мої спомини. (До історії українського культурно-національного і громадсько-політичного руху на Поділлі на початку ХХ ст.)”, тощо. (1927-1929 рр.). – Оп.1. – Спр.9. – 389 арк.

**Фонд 3876. Білецький Леонід Тимофійович (1882-1955) –
літературознавець, доктор філософії,
член партії соціалістів-федералістів, президент УВАН,
ректор Українського високого педагогічного інституту
ім. М.Драгоманова у м. Празі**

177. Рукопис праці “Мої спомини” (1917-1926). – Оп.1. – Спр.3. – 282 арк.

**Фонд 3889. Русова Софія Федорівна (1856-1940) –
педагог, громадська і культурно-освітня діячка,
член Української Центральної Ради, професор Українського
високого педагогічного інституту ім. Драгоманова, Українського
інституту громадознавства в м. Празі, Голова Української
національної жіночої Ради**

178. Мемуари С.Ф.Русової (1856-1925рр.). – Оп.1. – Спр.4. – 28 арк.

**1.2. Центральний державний історичний архів України
в м. Києві**

Фонд 707. Управление Киевского учебного округа (1918 г.)

179. Протоколи засідань комісії по народному образованию (11-14 юля 1918 г.). – Оп.86. – Спр.362. – 8 арк.

**1.3. Центральний державний архів громадських об'єднань
України**

Фонд 43. ЦК УПСР, УКП (боротьбистів) і місцеві організації

180. Информация и переписка Подольского губкома УКП (боротьбистов) о составе, работе и финансировании, вхождении боротьбистов в состав губревкома, о присылке литературы, о работе среди войск Галицкой армии. Копии протоколов Губкома и ликвидационной комиссии по делу о самоликвидации партии боротьбистов. Отчет о работе Каменец-Подольской организации. (2 января — 31 марта 1920г.) – Оп.1. – спр.70. – 56 арк.

**Фонд 266. УСДРП. Центральний комітет
та місцеві організації**

181. Протоколи засідань та резолюції Кам'янець-Подільського комітету УСДРП. Заяви, посвідчення членів комітету та листування з поточних питань. (4 січня 1918-1922 рр.) – Оп.1. – Спр.2. – 120 арк.

**1.4. Центральний державний архів
літератури і мистецтва України**

Фонд 271. Плевако М.А.

182. Ф.П.Сушицький. Автобіографія, бібліографія, фотографії. Доповідна записка в Міністерство закордонних справ про підтримку газети “Нові шляхи”. Відгук А.М.Лободи про наукові праці Ф.П.Сушицького. (1919-1920 рр.) – Оп.1. – Спр.166. – 12 арк.
183. Матеріали про роботу М.А.Плевако в Кам'янець-Подільському університеті: статут Наукового бібліографічного гуртка, теми рефератів на гуманітарному факультеті. (1919-1920 рр.) – Оп.1. – Спр.273. – 3 арк.
184. Листи Л.Биковського Українському бібліографічному інституту, Національній бібліотеці України, П.О.Білецькому, О.О.Тулубу, бібліограф-кореспондент. (10 травня 1920 р.) – Оп.3. – Спр.29. – 16 арк.

**1.5. Інститут рукопису національної бібліотеки України імені
В.І.Вернадського**

Фонд Х. Архів Всеукраїнської Академії наук

185. Запрошення ради професорів і ректора на відкриття першого національного Українського державного університету (1918 р.). – Спр.21146. – 2 арк.
186. Повідомлення редакційної колегії “Вісника Українського Університету” правлінню українського відділу Київського університету про статті до I тому “Вісника”. (23 червня 1919 р.). – Спр.21224. – 2 арк.
187. Супровідний лист правління до науково-навчальної ради Українського відділу Київського університету. (25 червня 1919 р.). – Спр.21225. – 1 арк.
188. Повідомлення Голови Науково-навчальної ради про передачу справи про організацію технічної сторони видання “Вісника” на розгляд наукової та господарської рад університету. (11 липня 1919 р.). – Спр.21226. – 1 арк.
189. Звіт про роботу ботанічно-наукового гуртка при Київському народному університеті, його фінансові справи та інші матеріали. (1918 р.) – Спр. 31961. – 3 арк.
190. Вітальні адреси Українського Наукового товариства у Києві – новородженому Кам’янець-Подільському університетові. (1918 р.) – Спр.32283. – 2 арк.
191. Список дійсних членів товариства, обраних на загальних зборах. (1918-1919 рр.). – Спр.32914. – 4 арк.
192. Протоколи засідань Ради УНТ в Києві. (1907-1921 рр.). – Спр.32919. – 152 арк.

Фонд XII. Архів Вадима Львовича Модзалевського

193. Кам’янець-Подільський державний український університет – В.Л.Модзалевському. Запрошення на відкриття університету за підписом І.І.Огієнка. (1918 р.) – Спр.992. – 1 арк.

Фонд XXI. Архів Юліана Андрійовича Яворського

194. Кам’янець-Подільський університет. – Спр.674. – 4 арк.

Фонд LXXI. Архів О.І.Левицького

195. Кам’янець-Подільський державний український університет – Левицькому Оресту Івановичу. Запрошення на відкриття за підписом ректора І.І.Огієнка. (1918 р.). – Спр.135. – 2 арк.

Фонд СЛХХ. Архів Грінченка Бориса Дмитровича

196. Грінченко Марія Миколаївна до Кам'янець-Подільського державного університету. Вітальний лист. 7 (20) жовтня 1918 р. – Спр.30. – 2 арк.

1.6. Державний архів Київської області

**Ф.Р – 2798. Канцелярія Київського губернського комісара
Української Народної Республіки**

197. Посвідчення, видані службовцям канцелярії Київського губернського комісара, повітових комісарів та списки особового складу підлеглих установ. (25 грудня 1918 р. – 3 лютого 1919 р.). – Оп.1. – Спр.27. – 23 арк.
198. Журнали засідань Бердичівської міської думи й повітового народного зібрання (копії). Додатковий прибутково-видатковий кошторис м.Бердичева на 1918 рік. (10-31 січня 1919 р.). – Оп.1. – Спр.37. – 128 арк.

1.7. Державний архів Одеської області

Фонд 45. Новоросійський університет

199. Переписка ректора Новоросійського університета. Прошение студентів о выдаче пособия; прошения в армию, о выдаче пособия военного флота, о назначении на должности и увольнениях. (4 января 1917 г. – 28 октября 1917 г.). – Оп. 4. – Спр. 2007. – 189 арк.

1.8. Державний архів Хмельницької області

**Фонд 66. Каменец-Подольське среднее
8-класное техническое училище**

200. З циркулярами, розпорядженнями. (13 грудня 1918 р. – 27 грудня 1918 р.). – Оп. 1. – Спр. 1273. – 57 арк.
201. Протоколи, постанови педсовета за 1918-1919 гг. (13 апреля 1918 г. – 16 марта 1919 г.). – Оп. 1. – Спр. 1472. – 148 арк.

**Фонд 249. Кам'янець-Подільська міська управа
(1884-1920 рр.)**

202. Копии постановлений заседаний Каменец-Подольской городской думы. (25 ноября 1917 г. – 18 февраля 1919 г.). – Оп. 3. – Спр. 174. – 105 арк.

**Фонд Р-6. Отдел народного образования
Каменецкого исполнительного комитета Советов рабочих,
крестьянских и красноармейских депутатов**

203. Накази повітового відділу народної освіти, продкомітету та військового комісаріату, звернення, інструкції, тези до доповідей та плани про реорганізацію шкіл в єдині трудові школи, про налагодження роботи бібліотек. (21 липня 1920 р. – 24 липня 1920 р.). – Оп. 1. – Спр. 1. – 193 арк.

**Фонд Р-47. Народный суд четвертого
участка Каменецкого уезда**

204. Постановления и инструкции вышестоящих организаций. (25 июня 1920 г. – 6 сентября 1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 1. – 61 арк.

**Фонд Р-260. Подольская губернская народная управа
(1915, 1917 – 1920 рр.)**

205. Журнал первого очередного Собрания Подольской губернской народной управы, состав гласных собраний, протоколы комиссии, собрание по вопросам о проектах сметы на проведение почвенных исследований в 1918 г., об организации Украинского народного союза и по др. вопросам. (21 – 27 апреля 1918 г.). – Оп. 1. – Спр. 1. – 53 арк.

**Фонд Р-302. Кам'янець-Подільський
інститут народної освіти**

206. Декрети, постанови Раднаркому УРСР, вказівки Укрголовпрофобра про покращення положення учених-спеціалістів та заслужених робітників літератури та мистецтва, забезпечення сільськогосподарських шкіл учбовим приладдям, трудову мобілізацію студентів та інших питаннях. (2 січня 1921 р. – 10 грудня 1921 р.). – Оп. 1. – Спр. 3. – 98 арк.
207. Декрет Раднаркому УРСР по Київській військовій окрузі, інституту, інструкція про учбово-трудова мобілізацію студентів, відновлення наукової ради, порядок прийому до вищих шкіл, відчит університету по канцелярії студентських справ з 22 жовтня 1918 р. по 1 липня 1920 р., відомості про склад студентів та списки їх. (13 жовтня 1921 р. – 3 травня 1924 р.). – Оп. 1. – Спр. 5. – 181 арк.
208. Звіт про діяльність фізико-математичного факультету з 15/VIII 1918 р. по 1/1 1921 р., розклади лекцій, витяги з протоколів

- засідань факультету, листування з ним та інше. (12 січня 1921 р. – 16 листопада 1921 р.). – Оп. 1. – Спр. 49. – 80 арк.
209. Протоколи засідання бюро та науково-шкільної ради інституту за 1921 р. (21 січня 1921 р. – 20 грудня 1921 р.). – Оп. 1. – Спр. 60. – 83 арк.
210. Списки студентів. (1918 – 1919 – 1920 рр.). – Оп. 1. – Спр. 72. – 23 арк.
211. Листування з Кам'янецьким повітовим відділом народної освіти, виконкомом, господарською радою інституту про придбання книг та влаштування бібліотеки. (12 січня 1921 р.). – Оп. 1. – Спр. 194. – 49 арк.
212. Інструкція про вилучення церковних цінностей, що мають музейно-історичний характер, протокол Кам'янецького окружного відділу державного політуправління про вилучення літератури з архіву інституту, відомості про стан кабінетів та інше. (1 лютого 1922 р. – 30 грудня 1922 р.). – Оп. 1. – Спр. 202. – 93 арк.
213. Протоколи засідань колегії по переатестації студентів інституту і списки їх. Списки студентів Українського університету (1918-1920 роки). (6 березня – 24 серпня 1923 р.). – Оп. 1. – Спр. 473. – 37 арк.
214. Особова справа Аленича Олександра. (1922 р.) – Оп. 2. – Спр. 12. – 1 арк.
215. Особова справа Васильківського М. (1922 р.) – Оп. 2. – Спр. 50. – 3 арк.
216. Особова справа проф. Геращенко Миколи Тимофійовича. (1926-1927 р.) – Оп. 2. – Спр. 87. – 51 арк.
217. Особова справа Гаморака Нестора Теодоровича. (3 серпня 1921 – 24 грудня 1921 рр.) – Оп. 2. – Спр. 125. – 95 арк.
218. Особова справа Гериновича Володимира Олександровича. (б.д.). – Оп. 2. – Спр. 126. – 169 арк.
219. Особова справа Любарського Івана Антоновича. (1922 р.) – Оп. 2. – Спр. 260. – 91 арк.
220. Особова справа викладача Кам'янець-Подільського ІНО Євгена Завадського. (17 березня 1922 – 14 серпня 1922 рр.) – Оп. 2. – Спр. 323. – 24 арк.
221. Особова справа Поля Карла Адольфовича, нештатного викладача Кам'янець-Подільського ІНО. (1 вересня 1920 – 14 травня 1924 рр.). – Оп. 2. – Спр. 356. – 70 арк.
222. Сіцінський Єфим – приват доцент по кафедрі мистецтва. (9 вересня 1918 – 27 жовтня 1922 рр.). – Оп. 2. – Спр. 444. – 42 арк.

223. Приказы политического комиссара по Каменецким вышам об урегулировании хозяйственно-административных дел института, об отпусках студентов и др., протоколы испытаний студентов, протоколы заседаний Совета физико-математического факультета, заявления преподавателей, студентов о приеме в институт, на физико-математический факультет на работу и учебу. (февраль 1921 – 22 августа 1921 г.). – Оп. 3. – Спр. 1. – 349 арк.
224. Приветствие городской думы дирекции учительской семинарии, Львовской женской гимназии университету в день его открытия, приветствие институту народного образования от студентов-выпускников. (1921 г.). – Оп. 3. – Спр.3а. – 12 арк.
225. Расписание лекций по факультетам университета и института, распределение курсов на отделениях физико-математического факультета на 1920/21 учебный год; план практических занятий студентов на летний семестр 1921 года и переписка председателя комиссии по реорганизации системы обучения в университете 1921 г. – Оп. 3. – Спр. 4. – 123 арк.
226. Отчеты о деятельности факультета социального воспитания за зимний семестр 1921 г. и весенний семестр 1921 г., акты о деятельности факультетов университета, ведомости о состоянии кабинетов. (1921 г.) – Оп. 3. – Спр. 5. – 83 арк.
227. Переписка декана с ректором, правление университета, бюро института и др., о доме и его устройстве. (12.03.1921 г. – 4.04.1922 г.). – Оп. 3. – Спр.7. – 136 арк.
228. Списки студентов и вольных слушателей природоведческого факультета университета и факультетом института об освобождении от оплаты за обучение, заявления граждан о поступлении в институт и др. (27 февраля 1922 г. – 14 декабря 1923 г.). – Оп. 3. – Спр.10. – 127 арк.
229. Списки бывших студентов, которым возвращены документы и фамилии которых начинаются на букву «З». (1922 г.). – Оп. 3. – Спр. 262. – 110 арк.
230. Списки бывших студентов института, которым возвращены документы, фамилии которых начинаются на букву «І». (1922 г.). – Оп. 3. – Спр.264. – 388 арк.
231. Списки бывших студентов института, которым возвращены документы и фамилии которых начинаются на букву «Р». (1922 г.). – Оп. 3. – Спр.268. – 337 арк.

Фонд Р-582. Каменец-Подольський

Государственный Украинский Университет

232. Копия решения Совета Министров УНР об открытии в г.Каменец-Подольском Университета; временные правила и переписка с Министерством народного образования о порядке приема в Университет, об освобождении студентов от платы за учебу и документы по другим вопросам. (5 июля 1918 -19 сентября 1919 г.). – Оп.1. – Спр.1. – 108 арк.
233. Закон об образовании Каменец-Подольского Украинского Университета (17 августа 1918 г.). Расписание штатов Государственного университета. Протокол заседания комиссии по распределению профессоров по разрядам. (8 сентября 1918 г. – 15 ноября 1920 г.). – Оп.1. – Спр.2. – 73 арк.
234. Грамота гетмана П. Скоропадского Университету в связи с открытием Университета. Закон об открытии богословского факультета. Протоколы заседания правления, общего собрания служащих университета и документы по другим вопросам. (1918 г. – 21 августа 1920 г.). – Оп.1. – Спр.3. – 43 арк.
235. Устав учебных заведений; постановление Совета Министров Украинской Народной Республики о повышении платы за учебу в высших учебных заведениях и организации в г.Каменец-Подольском государственного Университета. (20 ноября 1918 г. – 28 июня 1919 г.) – Оп.1. – Спр.4. – 60 арк.
236. Программа торжественного открытия государственного университета; благодарности министра просвещения учреждениям и частным лицам за участие в организации и открытии Университета. Список деятелей-уроженцев Подолии. (18 октября – 22 октября 1918 г.). – Оп.1. – Спр.5. – 87 арк.
237. Приветствия учебных заведений и других организаций Украины и частных лиц в связи с открытием университета. (1918 г.). – Оп.1. – Спр.6. – 52 арк.
238. Приветствие учебных заведений, учреждений и духовенства в связи с открытием Университета. (1918 г.). – Оп.1. – Спр.7. – 41 арк.
239. Поздравления учителей г. Перемышля в связи с открытием Университета. Сообщение Львовского научного товарищества о передаче своей библиотеки университету. (18 октября 1918 г. – 9 августа 1920 г.). – Оп.1. – Спр.8. – 5 арк.
240. Законопроект об открытии богословского факультета при университете. (Август 1918 г.). – Оп.1. – Спр. 9. – 5 арк.

241. Личная переписка декана богословского факультета профессора Биднова В.А. с преподавателями других ВУЗов; сообщение совета профессоров Университета о ликвидации богословского факультета. (8 сентября 1918 г. – 24 марта 1920 г.). – Оп.1. – Спр.10. – 39 арк.
242. Докладная записка декана богословского факультета и переписка с губернским комиссаром о работе факультета. (1918 г.). – Оп.1. – Спр.11. – 10 арк.
243. Объяснительные записки к законопроекту об ассигновании университету средств на строительство; переписка ректора и комиссии по строительству университета с Министерством народного образования, земельных делах с губернской и уездной народными управами и другими учреждениями о строительстве. (23 сентября 1918 г. – 12 декабря 1919 г.). – Оп.1. – Спр.12. – 168 арк.
244. Переписка ректора университета Огиенко И.И. с Министерством просвещения, управлением прессы и информации, товариществом «Просвіта» о зачислении его почетным членом товарищества, составлении программы по истории украинского языка, разрешение на выезд в города Западной Украины; поздравление в связи с назначением его министром просвещения; свидетельство об окончании военно-фельдшерской школы и документы по другим вопросам. (24 сентября 1918 г. – 10 июля 1919 г.). – Оп.1. – Спр.13. – 18 арк.
245. Личная переписка ректора университета за 1913-1919 гг. (с 1913-1918-1919 гг.). – Оп.1. – Спр.14. – 224 арк.
246. Письма ректору Университета Огиенко Ивану Ивановичу. (1914-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.15. – 272 арк.
247. Номенклатура дел Университета и список преподавателей историко-филологического факультета. (1918-1920 гг.). – Оп.1. – Спр.16. – 161 арк.
248. Постановление Совета Народных Министров об открытии сельскохозяйственного факультета при Университете, программы лекций, списки дисциплин факультета. (19 ноября 1919 г. – 7 декабря 1920 г.). – Оп.1. – Спр.17. – 219 арк.
249. Объяснительная записка к законопроекту о денежной помощи преподавателям; переписка с Министерством народного образования о командировании из ВУЗов пропагандистов к русско-словацко-украинской бригаде. Устав научного товарищества Университета и документы по другим вопросам. (13 августа 1919 г. – 10 апреля 1920 г.). – Оп.1. – Спр.17а. – 20 арк.

250. Переписка с губернской земской управой, Каменецким военным начальником, геодезистом о составлении плана земельного участка университета, сооружении астрономической обсерватории, о доставке строительного материала, рабочей силы, смета на строительство. (20 сентября – 15 декабря 1919 г.). – Оп.1. – Спр.18. – 31 арк.
251. Протоколы заседаний правления университета с 2 октября 1919 г. по апрель 1920 г. (2 октября 1919 г. – 27 апреля 1920 г.). – Оп.1. – Спр.19. – 21 арк.
252. Выписки из протоколов заседания правления университета. (5 августа 1919 г. – 31 декабря 1920 г.). – Оп.1. – Спр.20. – 433 арк.
253. Выписки из протоколов заседаний советов факультетов, переписка с управлением прессы и информации о работе университетской типографии. (26 марта – 15 октября 1919 г.) – Оп. 1. – Спр. 21. – 32 арк.
254. Выписки из протоколов заседаний советов факультетов и заявления граждан о приеме на работу. (23 июля 1919 г. – 10 ноября 1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 22. – 147 арк.
255. Переписка декана историко-филологического факультета с правлением Университета по служебным вопросам. (5 марта 1919 г. – 23 февраля 1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 23. – 14 арк.
256. Переписка с учреждениями г. Каменец-Подольского и отделениями университета о выдаче разрешения сельскохозяйственному факультету на заказ печатей, штампов и по другим организационно-хозяйственным и финансовым вопросам. Докладная записка о состоянии метеорологической станции при факультете. (2 августа 1919 г. – 13 ноября 1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 24. – 132 арк.
257. Переписка о строительстве нового здания для университета. (20 августа – 27 сентября 1919 г.). – Оп. 1. – Спр. 25. – 13 арк.
258. Переписка с ректором Университета по организационным и другим вопросам. (24 июля 1919 г. – 24 ноября 1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 26. – 43 арк.
259. Акт приёма Университетом долга и имущества Каменец-Подольской двухклассной школы. Список имущества Кирилло-Мефодиевской церкви. (18 февраля 1919 г.). – Оп. 1. – Спр. 27. – 7 арк.
260. Хронологический список экспонатов, поступивших в кабинет искусства Каменец-Подольского Университета. Т. 1. (1919 г.). – Оп. 1. – Спр. 28. – 37 арк.

261. Хронологический список экспонатов, поступивших в кабинет искусства Каменец-Подольского Университета. Т. 2. (1919 г.). – Оп. 1. – Спр. 29. – 50 арк.
262. Хронологический список экспонатов, поступивших в кабинет искусства Каменец-Подольского Университета. Т. 3. (1919 г.). – Оп. 1. – Спр. 30. – 26 арк.
263. Свидетельства преподавателей и студентов факультета. (21 ноября 1919 г. – 19 июля 1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 31. – 70 арк.
264. Списки преподавателей и объявления о проведении заседаний совета профессоров. (3 июня 1919 г. – 13 декабря 1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 32. – 203 арк.
265. Инструкция Наркомпроса о приеме в высшие учебные заведения; приказы комиссара университета и председателя совета факультета социальных наук; сообщения о заседании просветительского и научного школьного совета Университета. Списки преподавателей и студентов. (6 апреля 1920 г. – апрель 1921 г.). – Оп. 1. – Спр. 33. – 119 арк.
266. Выписки из протоколов заседания совета сельскохозяйственного факультета, переписка с научно-школьным советом о реорганизации сельскохозяйственного факультета в институт, об укомплектовании его преподавателями и по другим вопросам. (31 декабря 1920 г. – 19 октября 1921 г.). – Оп. 1. – Спр. 34. – 65 арк.
267. Выписки из протоколов заседаний правления и хозяйственного совета Каменец-Подольского университета; распоряжения ректора университета и программа преподавания криминального права. (29 сентября – 30 декабря 1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 35. – 85 арк.
268. Протокол заседания правления Университета и главная выписка из крепостной книги Каменец-Подольского нотариального архива о купле Университетом дома. План новой части города с названиями улиц. (31 января 1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 35а. – 18 арк.
269. Инструкции совета университета деканам по командировке в Наркомат просвещения и в г. Одессу. Приказы по университету. (9 августа – 27 декабря 1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 36. – 36 арк.
270. Приказы комиссара Университета. (Сентябрь 1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 37. – 2 арк.
271. Заявления студентов правового факультета об организации кафедры по истории, истории и практике кооперации. (28 января 1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 38. – 3 арк.
272. Расписание занятий на историко-филологическом факультете на осенний семестр 1920-1921 гг. (1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 39. – 4 арк.

273. Порядок для засідань Ради професорів [Каменец-Подольського державного Українського] університету. (1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 39 а. – 10 арк.
274. Переписка університету, що знаходиться в еміграції в Тарнові з емігрантськими установами про передачу бібліотеки емігрантам, видачу викладачам командировок за кордон і свідчень студентам для навчання в зарубіжних навчальних закладах і по інших питаннях. (1921 г.). – Оп. 1. – Спр. 40. – 103 арк.
275. Копія указання Міністерства народної освіти про характер роботи українських університетів; переписка декана богословського факультету з ректором, правлінням і радою професорів університету про роботу факультету, навчальний план і звіт про діяльність факультету за 1918-1919 навчальний рік. (5 лютого – 26 лютого 1919 г.). – Оп. 1. – Спр. 41. – 63 арк.
276. Протоколи засідання ради сільськогосподарського факультету [Каменец-Подольського державного українського університету]. (18 липня 1919 г. – 5 грудня 1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 42. – 110 арк.
277. Протоколи засідань ради сільськогосподарського факультету. (18 липня 1919 г. – 16 грудня 1920 г.) – Оп. 1. – Спр. 43. – 150 арк.
278. Виписки з протоколів засідань ради професорів (4 лютого 1919 г. – 27 серпня 1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 44. – 53 арк.
279. Пояснювальна записка до навчальних планів факультетів на 1919-1920 навчальний рік. (1919 г.) – Оп. 1. – Спр. 45. – 9 арк.
280. Переписка з установами г. Каменец-Подольського, радою професорів і відділами університету про обладнання кабінетів сільськогосподарського факультету. Звіт про діяльність кафедр і кабінетів факультету. (23 липня 1919 г. – 10 грудня 1920 г.) – Оп. 1. – Спр. 46. – 67 арк.
281. Рецензії викладачів на підручники. (1919 г.) – Оп. 1. – Спр. 47. – 33 арк.
282. Лекції по астрономії. (8 лютого 1919 г.). – Оп. 1. – Спр. 48. – 8 арк.
283. Лекції по астрономії. (лютий 1919 г.). – Оп. 1. – Спр. 49. – 37 арк.
284. Лекції по педагогіці і психології. (1919 г.). – Оп. 1. – Спр. 50. – 15 арк.
285. Заявлення студентів сільськогосподарського факультету про зарахування на лекції. (1919 г.). – Оп. 1. – Спр. 51. – 430 арк.

286. Выписки из протоколов заседаний совета факультета по учебным вопросам. Доклад руководителя географического кружка об организации метеорологической станции. Список преподавателей физико-математического факультета. (8 сентября – 25 февраля 1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 52. – 23 арк.
287. Протоколы заседания совета сельскохозяйственного факультета [Каменец-Подольского государственного украинского университета]. (11 декабря – 9 июля 1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 53. – 80 арк.
288. Учебный план историко-филологического факультета на осенний семестр 1920-1921 учебный год. (21 августа – 16 октября 1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 54. – 30 арк.
289. Расписание лекций, списки предметов и ведомости о составе преподавателей университета на осенний семестр 1920-1921 учебного года. (1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 54а. – 48 арк.
290. Программы и конспекты лекций на 1920-1921 учебный год. (1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 55. – 31 арк.
291. Программа [лекционного курса] по физиологии высших животных профессора Геращенко. (3 мая 1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 56. – 8 арк.
292. Лекция С. Остапенко «Статистика и демография». (1920 г.) – Оп. 1. – Спр. 57. – 6 арк.
293. Лекция профессора Геращенко по физике. (1920 г.). – Оп. 1. – Спр. 58. – 10 арк.
294. Лекция по истории Украины. – Оп. 1. – Спр. 59. – 14 арк.
295. Лекция по истории украинского языка. – Оп. 1. – Спр. 60. – 12 арк.
296. Лекция профессора М. Безбородько «Украинская кристаллическая полоса со стороны ее радиоактивности». – Оп. 1. – Спр. 61. – 17 арк.
297. Лекция профессора А. Малиновского «К вопросу о влиянии молекулярных ударов на ширину спектральных линий». – Оп. 1. – Спр. 62. – 15 арк.
298. Лекции доктора В. Гериновича «Восток Европы», «Условие климатологии Украины». – Оп. 1. – Спр. 63. – 6 арк.
299. Лекция на тему «Общие социально-хозяйственные взаимоотношения хлебороба и помещика на Волини». – Оп. 1. – Спр. 64. – 12 арк.
300. Лекция по физике. – Оп. 1. – Спр. 65. – 11 арк.
301. Лекция по истории статистики демографического движения населения. – Оп. 1. – Спр. 66. – 14 арк.

302. Лекции по истории статистики. – Оп.1. – Спр.67. – 287 арк.
303. Лекции по истории статистики. – Оп.1. – Спр.68. – 180 арк.
304. Устав совета студенческих представителей; переписка с отделами, об участии евреев-студентов в празднике еврейской общности города в связи с признанием независимости Палестины. Протокол чрезвычайного заседания Совета и протест студентов университета против действий польской полиции в г. Каменец-Подольском при чествовании памяти писателя И.Франка. (28 октября 1919 г. – 5 мая 1920 г.). – Оп.1. – Спр.69. – 89 арк.
305. Устав Каменец-Подольского университетского товарищества потребителей «Самодопомога»; выписка из протокола заседания правления университета о выделении средств для студенческой столовой. (9 декабря 1919 г. – 25 января 1920 г.). – Оп.1. – Спр.70. – 32 арк.
306. Устав товарищества помощи незаможным студентам Каменец-Подольского университета; докладная записка о выделении для университета земли под огород. (9 декабря 1919 г. – 25 января 1920 г.). – Оп.1. – Спр.71. – 7 арк.
307. Переписка с деканом факультета об организации студенческих кружков, обеспечении студентов читальным залом, о порядке заполнения матрикул и по другим вопросам. (5 декабря 1919 г. – 17 декабря 1920 г.). – Оп.1. – Спр.72. – 76 арк.
308. Протоколы общих собраний членов временного комитета о выборе Совета студенческих старост; заявления студентов о выдаче пропусков на проезд в другие губернии. (3 апреля 1919 г. – 20 июля 1920 г.). – Оп.1. – Спр.73. – 13 арк.
309. Материалы об обеспечении студентов одеждой и бельем (переписка, отчеты, докладная записка). (10 декабря 1919 г. – 20 марта 1920 г.). – Оп.1. – Спр.74. – 31 арк.
310. Книга записи предложений студентов университета. (5 ноября 1919 г. – 20 марта 1920 г.). – Оп.1. – Спр.75. – 23 арк.
311. Черновики статей преподавателей университета. (1919 г.). – Оп.1. – Спр.76. – 10 арк.
312. Протоколы заседаний совета студенческих представителей за май 1920 г. (8-15 мая 1920 г.). – Оп.1. – Спр.77. – 11 арк.
313. Материалы о проведении перевыборов совета студенческих представителей (протоколы, списки). (20 апреля – 5 мая 1920 г.). – Оп.1. – Спр.78. – 18 арк.
314. Выписка из протокола собрания студентов (1920 г.). – Оп.1. – Спр.79. – 8 арк.

315. Протоколы заседаний экономического отдела о распределении средств, отпущенных управлением университета. Ведомости студентов на получение бесплатных обедов и помощи. (14 апреля – 27 июня 1920 г.). – Оп.1. – Спр.80. – 39 арк.
316. Устав научного товарищества при университете, тезисы лекций преподавателей и рефератов студентов. (1920 г.). – Оп.1. – Спр.80 а. – 67 арк.
317. Устав «Студии чистого христианства» при богословском факультете университета; рукопись студента Билана П. «Внутреннее состояние христианской церкви». (1920 г.). – Оп.1. – Спр.81. – 10 арк.
318. Устав гуманитарного отдела при Совете студенческих представителей и др. (19 ноября 1920 г.). – Оп.1. – Спр.82. – 5 арк.
319. Студенческий литературно-научный журнал «Нова думка» (1920 г.). – Оп.1. – Спр.83. – 41 арк.
320. Рукописи статей из издания Юго-Запада России. – Оп.1. – Спр.84. – 98 арк.
321. Копии рукописей ассистента Хитькова Н. об обзоре научных работ профессора Бучинского. – Оп.1. – Спр.85. – 47 арк.
322. Копии рукописи «Библиография из истории евреев на Украине». – Оп.1. – Спр.86. – 27 арк.
323. Рукопись реферата «Болгарія за часів турецького панування до кінця XVIII століття». – Оп.1. – Спр.87. – 27 арк.
324. Списки книг, подаренных университету. (18 сентября 1918 г. – 5 августа 1919 г.). – Оп.1. – Спр.88. – 6 арк.
325. Списки книг, закупленных для библиотеки. (24 декабря 1918 г.). – Оп.1. – Спр.89. – 19 арк.
326. Протоколы заседаний библиотечного совета, устав, отчет о работе библиотеки за 1 полугодие 1918-1919 учебного года. Переписка с учреждениями, преподавателями университета о приобретении книг для библиотеки, улучшении условий работы посетителей читального зала. Список сотрудников библиотеки. (Декабрь 1919 г. – 25 марта 1920 г.). – Оп.1. – Спр.89а. – 80 арк.
327. Протоколы заседаний библиотечной комиссии с апреля по июнь 1919 года. (12 апреля – 11 июня 1919 г.). – Оп.1. – Спр.90. – 10 арк.
328. Протокол заседания библиотечной комиссии, правила, переписка с ректором и преподавателями по вопросам организации работы библиотеки и др. (1919-1920 гг.). – Оп.1. – Спр.91. – 16 арк.
329. Переписка с отделом прессы Министерства иностранных дел, с главным инспектором армии УНР, учебными заведениями и др.

- по вопросам работы библиотеки, благодарности ректора лицам, подарившим книги библиотеке. (4 марта – 23 декабря 1919 г.). – Оп.1. – Спр.92. – 30 арк.
330. Переписка с Министерством народного образования, Каменецкой мужской гимназией об укомплектовании библиотеки университета книгами. Протокол заседания библиотечной комиссии, рапорты профессоров и другие документы о работе библиотеки. Список преподавателей Каменец-Подольского высшего института народного образования. (29 января – 12 декабря 1919 г.). – Оп.1. – Спр.93. – 69 арк.
331. Переписка с учреждениями о работе библиотеки. (20 октября – 29 декабря 1919 г.). – Оп.1. – Спр.94. – 16 арк.
332. Переписка с ректором университета о заказах и учете книг библиотеки. Список книг библиотеки факультета. (13 августа 1919 г. – 31 декабря 1920 г.). – Оп.1. – Спр.95. – 33 арк.
333. Список книг, подаренных библиотеке. Извещения о заседаниях библиотечной комиссии, состав членов ее и переписка о работе библиотеки. (29 августа – 16 декабря 1919 г.). – Оп.1. – Спр.96. – 24 арк.
334. Свидетельства сотрудников библиотеки. (7 июня – 27 октября 1919 г.). – Оп.1. – Спр.97. – 8 арк.
335. Список читателей библиотеки за 1919 г. – Оп.1. – Спр.98. – 4 арк.
336. Устав Библиотечного совета университета. Протоколы заседаний совета за 1920 г. Правила библиотеки и переписка с ректором о работе библиотеки. (4 января – 27 июня 1920 г.). – Оп.1. – Спр.99. – 60 арк.
337. Отчет библиотеки с 1 октября 1919 г. по 1 октября 1920 г. – Оп.1. – Спр.100. – 6 арк.
338. Переписка с хозяйственным комитетом университета и др. учреждениями об укомплектовании библиотеки штатами и книгами по хозяйственным и другим вопросам. (20 июля – 31 декабря 1920 г.). – 144 арк.
339. Журнал учета выдачи книг из библиотеки. Выписки из протоколов заседаний совета физико-математического факультета по учебным вопросам и др. (10 февраля 1920 г. – 29 января 1921 г.). – Оп.1. – Спр.102. – 18 арк.
340. Оттиски печати университета. (1920 г.). – Оп.1. – Спр.102 а. – 3 арк.
341. Списки книг библиотеки университета. (1920 г.). – Оп.1. – Спр.102 б. – 45 арк.

342. Заявлення сотрудников библиотеки о предоставлении отпусков. Список книг. (3 апреля – 14 декабря 1920 г.). – Оп.1. – Спр.103. – 72 арк.
343. Журнал учета предложеный студентов. (1920 г.). – Оп.1. – Спр.104. – 5 арк.
344. Положение о библиотеке и правила пользования книжным фондом библиотеки. Реестр выдачи книг. (1921-1922 гг.). – Оп.1. – Спр.104 а. – 134 арк.
345. Каталог литературы библиотеки университета. (б.д.). – Оп.1. – Спр.105. – 48 арк.
346. Отчет испытательного участка за 1919 г., планы и др. документы земельного хозяйства университета. (15 октября 1918 г. – 5 июля 1920 г.). – Оп.1. – Спр.106. – 108 арк.
347. Акты поверки наличия имущества. (3 декабря – 27 декабря 1918 г.). – Оп.1. – Спр.107. – 5 арк.
348. Докладная записка о деятельности университетского образцового огорода, акты проверки наличия семей, инвентаря, планы огорода. Выписка из протокола заседания совета сельскохозяйственного факультета о работе огорода и др. (3 октября 1919 г. – 11 декабря 1920 г.). – Оп.1. – Спр.108. – 75 арк.
349. Материалы об использовании земли сельскохозяйственного факультета (переписка, доклады, проект). (18 августа 1919 г. – 15 июня 1920 г.). – Оп.1. – Спр.109. – 31 арк.
350. Материалы образцового университетского огорода (инструкция, устав, договор, протокол, переписка). (9 апреля 1919 г. – 14 декабря 1920 г.). – Оп.1. – Спр.110. – 102 арк.
351. Материалы кооператива «Самодопомога» университета (протоколы, доклады, переписка, список). (20 декабря 1919 г. – 1 апреля 1920 г.). – Оп.1. – Спр.111. – 46 арк.
352. Докладные записки, переписка с отделами университета по вопросам проверки образцового огорода университета. (24 июля – 28 октября 1919 г.). – Оп.1. – Спр.112. – 86 арк.
353. Выписки из протоколов заседаний правления университета. Инструкция для университетского огорода. (26 октября – 30 декабря 1920 г.). – Оп.1. – Спр.113. – 63 арк.
354. Доклад о передаче земельного хозяйства университета в ведении сельскохозяйственного факультета. (21 августа – 20 декабря 1920 г.). – Оп.1. – Спр.114. – 4 арк.
355. Докладная записка декана сельскохозяйственного факультета о финансовом состоянии подсобного хозяйства университета;

- переписки с уездной продовольственной комиссией, ревкомом о порядке распределения продуктов огорода. Списки служащих земельного хозяйства университета. (15 марта 1920 г. – 9 февраля 1921 г.). – Оп.1. – Спр.115. – 54 арк.
356. Сведения об урожайности огородных культур на образцовом огороде университета. (20 ноября – 48 декабря 1920 г.). – Оп.1. – Спр.116. – 30 арк.
357. Акты проверки состояния хозяйства университета, смета на ремонт здания и др. (17 июня 1920 г. – 24 января 1921 г.). – Оп.1. – Спр.117. – 44 арк.
358. Переписка с председателем совета университета по хозяйственным вопросам. (22 июля 1920 г. – 3 марта 1921 г.). – Оп.1. – Спр.118. – 165 арк.
359. Протоколы о сдаче продуктов упродкому земельным хозяйством университета. (30 июля – 27 декабря 1920 г.). – Оп.1. – Спр.119. – 39 арк.
360. Докладная записка председателя издательского отдела о наличии литературы. (1920 г.). – Оп.1. – Спр.120. – 2 арк.
361. Устав союза служащих университета. (1920 г.). – Оп.1. – Спр.121. – 3 арк.
362. Смета на содержание университета на 1918-1919 учебный год. (2 июля – 20 ноября 1918 г.). – Оп.1. – Спр.122. – 36 арк.
363. Финансовые отчеты университета за 1918, 1920 гг. (1918 г. – 21 ноября 1920 г.). – Оп.1. – Спр.123. – 103 арк.
364. Переписка с департаментом высшей и средней школы Министерства просвещения об открытии кредитов и ассигнование средств университету. (7 сентября 1918 г. – 17 декабря 1919 г.). – Оп.1. – Спр.124. – 48 арк.
365. Переписка с губернскими, уездными и городскими учреждениями по финансовым и хозяйственным вопросам. Списки преподавателей и служащих университета. (7 сентября 1918 г. – 11 декабря 1919 г.). – Оп.1. – Спр.125. – 145 арк.
366. Переписка с губернскими и уездными учреждениями о вынесении им благодарности за перечисление денег на счет университета. (10 сентября 1918 г. – 20 июля 1919 г.). – Оп.1. – Спр.126. – 40 арк.
367. Рапорты кассира университета по финансовым вопросам. Список служащих. (3 октября 1918 г. – 22 ноября 1919 г.). – Оп.1. – Спр.127. – 109 арк.
368. Книга учета прихода и расхода средств университета. (1918 г.). – Оп.1. – Спр.128. – 106 арк.

369. Главная книга за 1918 г. (1918 г.). – Оп.1. – Спр.129. – 81 арк.
370. Финансовый отчет университета с 22 октября 1918 г. по 1 января 1920 г. (1919 г.). – Оп.1. – Спр.130. – 174 арк.
371. Переписка с главным уполномоченным правительства Украинской Народной Республики об открытии и закрытии кредитов на содержание университета. (10 февраля 1919 г. – 31 декабря 1920 г.). – Оп.1. – Спр.131. – 13 арк.
372. Копия протокола заседания по распределению средств между университетом, технической школой, гимназией для взрослых и педагогическими курсами. Переписка с ректором университета, деканами, городской управой и другими организациями по финансовым вопросам. (17 июля 1919 г. – 28 декабря 1920 г.). – Оп.1. – Спр.132. – 73 арк.
373. Сообщения департаменту высшей школы Министерства просвещения, выписки из протоколов заседания совета университета, переписки с отделом университета о приеме и увольнении преподавателей. (2 февраля – 31 декабря 1919 г.). – Оп.1. – Спр.133. – 128 арк.
374. Выписки из протоколов заседаний правления университета о выплате денег по счетам сотрудникам за выполнение работы. (2 февраля – 22 декабря 1919 г.). – Оп.1. – Спр.134. – 180 арк.
375. Переписка с контрольной палатой, финансовой частью при уполномоченном правительстве УНР по финансовым вопросам. (5 января 1919 г. – 29 декабря 1929 г.). – Оп.1. – Спр.135. – 47 арк.
376. Сведения о зарплате преподавателей университета. (1919 г.). – Оп.1. – Спр.136. – 11 арк.
377. Выписки из протоколов заседания правления университета. (1 января – 31 декабря 1920 г.). – Оп.1. – Спр.137. – 207 арк.
378. Сметы на содержание университета на 1921 г. Основные положения о реорганизации университета в институт теоретических наук. (9 декабря 1920 г. – март 1921 г.). – Оп.1. – Спр.138. – 171 арк.
379. Материалы к финансовому отчету университета за 1920 г. (1920 г.). – Оп.1. – Спр.139. – 20 арк.
380. Материалы к смете университета на 1920 год и сметы на ремонтные работы. Штатное расписание университета и документы по другим вопросам. (1920 г.). – Оп.1. – Спр.140. – 201 арк.
381. Материалы к смете университета на 1920 год и список профессоров университета. (1920 г.). – Оп.1. – Спр.141. – 30 арк.

382. Ведомость о расходе состояния средств университета. (1920 г.). – Оп.1. – Спр.143. – 33 арк.
383. Книга учета дохода и расхода средств университета в валюте. (1920 г.). – Оп.1. – Спр.144. – 14 арк.
384. Выписки из протоколов [заседания] профессорского совета об утверждении сотрудников кафедр университета. (21 января – 2 апреля 1920 г.). – Оп.1. – Спр.145. – 20 арк.
385. Рапорт ректора университета о количестве студентов, преподавателей и служащих университета; сведения о порядке дня заседания совета профессоров и их список. (1920 г.). – Оп.1. – Спр.146. – 78 арк.
386. Отчет о выплате денег за составление словаря «Шевченковский язык». (1920 г.). – Оп.1. – Спр.147. – 9 арк.
387. Выписка из протокола заседания университета от 18 мая 1920 г. о повышении зарплаты работникам типографии университета. (30 марта – 18 мая 1920 г.). – Оп.1. – Спр.148. – 10 арк.
388. Заявление работников издательского отдела о повышении им зарплаты. (13 марта – 17 июня 1920 г.). – Оп.1. – Спр.149. – 5 арк.
389. Список дел по передаче университету земли и зданий (1920 г.). – Оп.1. – Спр.150. – 8 арк.
390. Заявление преподавателей и документы к ним о приеме на работу. (1 ноября 1918 – 30 сентября 1920 г.). – Оп.2. – Спр.1. – 153 арк.
391. Ведомости на выплату зарплаты преподавателям университета. (8 ноября 1918 – 30 декабря 1919 г.). – Оп.2. – Спр.6. – 309 арк.
392. Протоколы заседаний приемной комиссии о зачислении студентов в 1918 и 1919 гг. (9 октября 1918 – 13 мая 1919 г.). – Оп.2. – Спр.9. – 26 арк.
393. Список студентов природоведческого отдела [физико-математического факультета Каменец-Подольского государственного украинского университета]. (1918г.). – Оп.2. – Спр.12. – 20 арк.
394. Список студентов математического отдела [физико-математического факультета Каменец-Подольского государственного украинского университета]. (1918г.). – Оп.2. – Спр.15. – 13 арк.
395. Заявление студентов об освобождении от платы за учебу. (10 октября 1918 г. – 1 апреля 1919 г.). – Оп.2. – Спр.16. – 159 арк.
396. Списки студентов университета (по факультетам) на 1918-1919 академический год. (1918-1919 гг.). – Оп.2. – Спр.17. – 21 арк.
397. Списки студентов-стипендиатов в 1918-1920 учебном году и заявления студентов об освобождении и отсрочке уплаты за

- обучение, об оказании материальной помощи. (11 апреля 1918 – 11 ноября 1919 г.). – Оп.2. – Спр.18. – 246 арк.
398. Ведомость на возвращение студентам [Каменец-Подольского государственного украинского университета] платы за обучение (25 сентября — 25 октября 1918 г.). – Оп.2. – Спр.22. – 13 арк.
399. Журнал учета документов студентов и вольных слушателей [Каменец-Подольского государственного украинского университета] за 1918-1919 гг. (19 октября 1918 — 30 сентября 1919г.). – Оп.2. – Спр.23. – 278 арк.
400. Переписка с Министерством народного образования, деканами факультетов [Каменец-Подольского государственного украинского университета] о персональном составе и списки преподавателей. (10 февраля – 1 ноября 1919 г.). – Оп.2. – Спр.24. – 13 арк.
401. Прошение доцента Виленской консульской академии Ивана Панькевича об отпуске ему средств для поездки на зимний семестр в Прагу, удостоверения его, прошение доктора И.Пеленского о назначении его действительным экстраординарным профессором [Каменец-Подольского государственного украинского университета] (7 февраля 1919- 10 июня 1920г.). – Оп.2. – Спр.25. – 74 арк.
402. Биография профессора Бучинского Петра Николаевича, написанная приват-доцентом [Каменец-Подольского государственного украинского университета] Н.Гамораком. (1919г.). – Оп.2. – Спр.26. – 20 арк.
403. Списки профессоров и слушателей [Каменец-Подольского государственного украинского] университета, ведомости на выплату стипендии студентам. (11 января 1919 — 20 июня 1920 г.). – Оп.2. – Спр.27. – 47 арк.
404. Списки профессоров, служащих и студентов [Каменец-Подольского государственного украинского] университета. (1919-1920 гг.). – Оп.2. – Спр.28. – 60 арк.
405. Заявления студентов [Каменец-Подольского государственного украинского университета] об оказании им материальной помощи. (23 ноября – 1919 г. – 25 января 1920 г.). – Оп.2. – Спр.36. – 104 арк.
406. Ведомости на выплату стипендии [Каменец-Подольского государственного украинского] университета (1919 г.). – Оп.2. – Спр.38. – 21 арк.
407. Списки студентов [Каменец-Подольского государственного украинского университета] на получение стипендии и освобождение от платы за обучение. (1919 — 1920 гг.). – Оп.2. – Спр.39. – 56 арк.

408. Списки студентов, которые внесли плату за обучение в 1919 г. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.41. – 47 арк.
409. Списки граждан непринятых в [Каменец-Подольский государственный университет] университет в 1919 г. (1919 г.). – Оп. 2. – Спр. 42. – 5 арк.
410. Ведомости на выплату зарплаты приподавателям и служащим [Каменец-Подольского государственного украинского] университета, списки их. (1920 г.) – Оп.2. –Спр. 45. – 99 арк.
411. Ведомости о выдачи зарплаты преподавателям и служащим [Каменец-Подольского государственного украинского] университета за 1920 год. (1920 г.). – Оп.2. – Спр. 46. – 140 арк.
412. Ведомости на выплату зарплаты преподавателям и служащим [Каменец-Подольского государственного украинского] университета за 1920 год. (1920 г.). – Оп.2. – Спр. 47. – 56 арк.
413. Ведомости на выплату зарплаты служащим, распоряжение ректора [Каменец-Подольского государственного украинского] университета об увольнении и назначении служащих. (Январь – ноябрь 1920 г.). – Оп.2. – Спр. 48. – 137 арк.
414. Ведомости на выплату зарплаты, процентной надбавки служащим [Каменец-Подольского государственного украинского] университета. (3 января – декабря 1920 г.). – Оп.2. – Спр. 49. – 296 арк.
415. Ведомости на выплату надбавки к зарплате сотрудникам [Каменец-Подольского государственного] университета. (3 января – 19 февраля 1920 г.). – Оп.2. – Спр. 50. – 72 арк.
416. Ведомости на выплату зарплаты, наградных денег за участие в работе по подготовке празднования открытия [Каменец-Подольского государственного украинского] университета, процентной надбавки сотрудникам университета. (Январь – декабрь 1920 г.). – Оп.2. – Спр. 51. – 78 арк.
417. Ведомости на выплату зарплаты секретарям совета профессоров и факультетов [Каменец-Подольского государственного украинского университета] за январь 1920 г. (16 января 1920 г.). – Оп.2 – Спр. 53. – 52 арк.
418. Ведомость на выплату процентной надбавки к зарплате служащим [Каменец-Подольского государственного украинского] университета за январь 1920 г. (16 января 1920 г.). – Оп.2 – Спр. 54. – 4 арк.
419. Ведомость на выдачу персональному составу [Каменец-Подольского государственного украинского] университета добавочных денег за март 1920 год. (27 февраля 1920 г.). – Оп.2. – Спр. 57. – 3 арк.

420. Ведомость на выдачу добавочных денег персональному составу [Каменец-Подольского государственного украинского] университета за март 1920 год. (27 февраля 1920 г.). – Оп.2. – Спр. 58. – 8 арк.
421. Ведомость на выплату процентной надбавки к зарплате профессорам [Каменец-Подольского государственного украинского] университета за март 1920 г. (18 марта 1920 г.). – Оп.2. – Спр. 59. – 7 арк.
422. Ведомость на выдачу зарплаты профессорам университета за март 1920 г. (18 марта 1920 г.). – Оп.2. – Спр. 62. – 7 арк.
423. Ведомость на выдачу единовременной помощи персональному составу [Каменец-Подольского государственного украинского] университета. (30 апреля 1920 г.). – Оп.2. – Спр. 67. – 10 арк.
424. Ведомость на выдачу добавочных денег персональному составу [Каменец-Подольского государственного украинского] университета за апрель 1920 год. (24 марта 1920 г.). – Оп.2. – Спр. 70. – 9 арк.
425. Ведомость на выдачу зарплаты профессорам [Каменец-Подольского государственного украинского] университета за апрель 1920 год. (6 апреля 1920 г.). – Оп.2. – Спр. 72. – 24 арк.
426. Ведомость на выплату процентной надбавки к зарплате профессорам университета за апрель 1920 г. (6 апреля 1920 г.). – Оп.2. – Спр. 73. – 7 арк.
427. Ведомость на выдачу зарплаты членам и сотрудникам комиссии по переводу действующих законов на украинский язык с апреля по июнь 1920 г. (23 апреля – 12 июня 1920 г.). – Оп.2. – Спр. 75. – 213 арк.
428. Ведомость на выдачу зарплаты профессорам [Каменец-Подольского государственного украинского] университета за май – август месяцы 1920 год. (10 мая 1920 г.). – Оп.2. – Спр.77. – 4 арк.
429. Ведомость на выдачу зарплаты профессорам [Каменец-Подольского государственного украинского] университета за апрель 1920 г. (23 апреля 1920 г.) – Оп.2. – Спр.81. – 6 арк.
430. Ведомость на выдачу добавочных денег персональному составу [Каменец-Подольского государственного украинского] университета за апрель 1920 г. (17 апреля 1920 г.). – Оп.2. – Спр.82. – 10 арк.
431. Ведомость на выдачу добавочных денег персональному составу [Каменец-Подольского государственного украинского] университета за I половину мая 1920 г. (28 апреля 1920 г.). – Оп.2. – Спр.85. – 10 арк.
432. Ведомость на выдачу зарплаты профессорам [Каменец-Подольского государственного украинского] университета за май 1920 г. (17 мая 1920 г.) – Оп.2. – Спр.87. – 6 арк.

433. Ведомость на выдачу добавочных денег персональному составу [Каменец-Подольского государственного украинского] университета за II половину мая 1920 г. (13 мая 1920 г.). – Оп.2. – Спр.88. – 11 арк.
434. Ведомость на выдачу добавочных денег персональному составу [Каменец-Подольского государственного украинского] университета за I половину июня 1920 г. (28 мая 1920 г.). – Оп.2. – Спр.90. – 12 арк.
435. Ведомость на выдачу добавочных денег профессорам [Каменец-Подольского государственного украинского] университета за июль – август 1920 г. (10 мая 1920 г.). – Оп.2. – Спр.91. – 4 арк.
436. Ведомость на выдачу зарплаты профессорам [Каменец-Подольского государственного украинского] университета за июль 1920 г. (б.д.). – Оп.2. – Спр. 95. – 9 арк.
437. Ведомость на выдачу добавочных денег персональному составу [Каменец-Подольского государственного украинского] университета за II половину июня 1920 г. (11 июня 1920 г.). – Оп.2. – Спр.96. – 8 арк.
438. Ведомость на выдачу зарплаты профессорам и заведующим кабинетами [Каменец-Подольского государственного украинского] университета с 25 июня 1919 г. по 1 ноября 1920 г. (27 декабря 1920 г.) – Оп.2. – Спр.98. – 2 арк.
439. Ведомость на выдачу добавочных денег персональному составу [Каменец-Подольского государственного украинского] университета за I половину июля 1920 г. (28 июня 1920 г.). – Оп.2. – Спр.100. – 10 арк.
440. Ведомость на выдачу добавочных денег персональному составу [Каменец-Подольского государственного украинского] университета с 16 июля по 12 сентября 1920 г. (7 июля 1920 г.). – Оп.2. – Спр. 101. – 7 арк.
441. Ведомость на выдачу зарплаты профессорам [Каменец-Подольского государственного украинского] университета за июль-август 1920 г. (7 июля 1920 г.). – Оп.2. – Спр. 102. – 3 арк.
442. Ведомость на получение добавочных денег сотрудникам [Каменец-Подольского государственного украинского] университета за август-ноябрь 1920 г. (11 октября – 13 ноября 1920 г.). – Оп.2. – Спр. 104. – 118 арк.
443. Ведомость на выдачу добавочных денег персональному составу [Каменец-Подольского государственного украинского] университета за I половину сентября 1920 г. (9 июля 1920 г.). – Оп.2. – Спр. 106. – 10 арк.

444. Списки сотрудников [Каменец-Подольского государственного украинского] университета на получение продуктов. (22 декабря 1920 г. – 11 января 1921 г.). – Оп.2. – Спр. 108. – 17 арк.
445. Заявления сотрудников библиотеки [Каменец-Подольского государственного украинского] университета о приеме на работу. (1 января – 2 апреля 1920 г.). – Оп.2. – Спр. 109. – 43 арк.
446. Авансовый отчет заведующего ботаническим кабинетом приват-доцента Н.Г.Гаморака за 25 апреля 1920 г. (25-26 апреля 1920 г.). – Оп.2. – Спр.110. – 224 арк.
447. Переписка с кассиром [Каменец-Подольского государственного украинского] университета по финансовым вопросам и др. (10 февраля – 20 апреля 1920 г.) – Оп.2. – Спр. 112. – 5 арк.
448. Книга выдачи рабочих карточек с.х. коллективу при высших школах. (1 октября 1920 г.). – Оп.2. – Спр.113. – 14 арк.
449. Протоколы заседаний приемной комиссии о зачислении студентов [Каменец-Подольского государственного украинского университета] в 1920 г. (6 сентября 1920 г. – 5 апреля 1921 г.). – Оп.2. – Спр. 116. – 20 арк.
450. Протоколы о сдаче экзаменов студентами правового факультета [Каменец-Подольского государственного украинского университета] и их списки за 1921 г. (1920 г. – 1921 г.). – Оп.2. – Спр. 117. – 24 арк.
451. Заявления студентов [Каменец-Подольского государственного украинского университета] о предоставлении им отпусков. (13 мая – 27 декабря 1920 г.). – Оп.2. – Спр. 119. – 119 арк.
452. Ведомости на выплату стипендии студентам [Каменец-Подольского государственного украинского университета] за 1 полугодие. (26 февраля – 10 мая 1920 г.). – Оп.2. – Спр. 120. – 18 арк.
453. Списки студентов-галичан [Каменец-Подольского государственного украинского университета]. (7 марта – 22 июня 1920 г.). – Оп.2. – Спр. 123. – 15 арк.
454. Списки преподавателей [Каменец-Подольского государственного украинского] университета (б.д.). – Оп.2. – Спр. 124. – 31 арк.
455. Списки студентов [Каменец-Подольского государственного украинского университета] на получение талонов на обед (б.д.). – Оп.2. – Спр. 126. – 34 арк.
456. Алфавитный список студентов [Каменец-Подольского государственного украинского университета] (б.д.). – Оп.2. – Спр. 128. – 67 арк.
457. Анкеты сотрудников [Каменец-Подольского государственного украинского] университета. (1921 г.). – Оп.2. – Спр. 129. – 64 арк.

458. Списки служащих библиотеки, земельного хозяйства, мастеров, академического состава [Каменец-Подольского института народного образования]. (1921 г.). – Оп.2. – Спр. 130. – 37 арк.
459. Списки академического персонала [Каменец-Подольского государственного украинского университета] на получение продуктов на январь 1921 г. (Январь 1921 г.). – Оп.2. – Спр. 131. – 13 арк.
460. Авансовый отчет профессора Геращенко. – Оп.2. – Спр.132. – 5 арк.
461. Личное дело Биднова В.А. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.135. – 4 арк.
462. Личное дело Билецкого Л.Т. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.137. – 11 арк.
463. Личное дело Бирчака В. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.139. – 11 арк.
464. Личное дело Васильковского Н.М. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.142. – 7 арк.
465. Личное дело Гудзия Ю.А. (1918 г.). – Оп.2. – Спр.151. – 24 арк.
466. Личное дело Драй-Хмары М.О. (1922 г.). – Оп.2. – Спр.154. – 10 арк.
467. Личное дело Клименка П. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.164. – 5 арк.
468. Личное дело Огиенко И.И. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.177. – 5 арк.
469. Личное дело Окслюка И.Ф. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.178. – 6 арк.
470. Личное дело Пеленского. (1920 г.). – Оп.2. – Спр.182. – 1 арк.
471. Личное дело Петра В.И. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.183. – 30 арк.
472. Личное дело Плевако Н.А. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.184. – 12 арк.
473. Личное дело Попович А. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.185. – 12 арк.
474. Личное дело Сирополко С. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.190. – 8 арк.
475. Личное дело Солухи К.Г. (1918 г.). – Оп.2. – Спр.192. – 2 арк.
476. Личное дело Табинского. (1920 г.). – Оп.2. – Спр.195. – 2 арк.
477. Личное дело Тимченко Е.К. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.196. – 2 арк.
478. Личное дело Ясинского М.И. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.201. – 9 арк.
479. Личное дело студента Анрусевич М.С. (1920 г.). – Оп.2. – Спр.213. – 1 арк.
480. Личное дело студента Андрияшева М.Г. (1920 г.). – Оп.2. – Спр.214. – 2 арк.
481. Личное дело студента Антоновича С. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.216. – 1 арк.
482. Личное дело студента Билоус И. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.266. – 10 арк.
483. Личное дело студентки Бишевской Вассы. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.268. – 3 арк.
484. Личное дело студента Гондзинского Н.И. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.379. – 16 арк.

485. Личное дело студента Грушевского М.Ф. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.469. – 2 арк.
486. Личное дело студента Карпович Н. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.603. – 1 арк.
487. Личное дело студента Маркензон Х.С. (18 июля 1920 г. – 26 января 1923 г.). – Оп.2. – Спр.775. – 25 арк.
488. Личное дело студента Пухальского Ивана. (1920 г.). – Оп.2. – Спр.914. – 3 арк.
489. Личное дело студента Симоновского В. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.978. – 2 арк.
490. Личное дело студента Убизского И. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.1051. – 2 арк.
491. Личное дело студента Харкова И. (1920 г.). – Оп.2. – Спр.1096. – 2 арк.
492. Дело с протоколами заседаний университетской комиссии об открытии университета в г.Каменце за 1918 г., программа торжественного открытия его, списки приглашенных на торжество, список гласных Каменецкого уездного народного совета и др. (15 марта 1918 г. – 4 октября 1918 г.). – Оп.3. – Спр.3. – 212 арк.
493. Материалы по подготовке и проведение празднования открытия университета, краткий обзор деятельности союза служащих университета, письма организационного комитета учредителей Украинского политического клуба в Петрограде, о целях и задачах его. (18 октября 1918 г. – 22 февраля 1919 г.). – Оп.3. – Спр.4. – 163 арк.
494. Приветствия университету от министра земельных дел, украинской партии самостийников – социалистов, ученых заведений и других в честь открытия его. (1918 г.). – Оп.3. – Спр.9. – 26 арк.
495. Приветствие городской Ямпольской уездной управы и учебных заведений и других в честь открытия университета. (1918 г.) – Оп.3. – Спр.10. – 20 арк.
496. Прошения об освобождении от работы на несколько дней, переписка с деканами, заведующими кабинетов по служебным вопросам, письмо ректора университета о результатах беседы с гетманом П.Скоропадским по делам университета. (17 октября 1918 г. – 11 ноября 1920 г.). – Оп.3. – Спр.11. – 14 арк.

Фонд Р-1421. Каменец-Подольский историко-краеведческий музей (1920-1927, 1936-1941гг.)

497. Протоколы заседаний историко-филологической секции научного общества при Каменец-Подольском ИНО. (1920г.). – Оп.1. – Спр.1. – 130 арк.

**Фонд Р-3023. Каменец-Подольская гимназия
для взрослых (1918-1919 гг.)**

498. Обіжники, розпорядження і листування з Міністерством народної освіти. (24 вересня 1918 р. – 6 грудня 1919 р.). – Оп.1. – Спр.1. – 66 арк.
499. Протоколи господарського комітету. (1918-1922 рр.). – Оп.1. – Спр.2. – 26 арк.
500. Протоколи педагогічної Ради. (1918 р.). – Оп.1. – Спр.3. – 59 арк.
501. Листування з різними установами. (1918-1920 рр.). – Оп.1. – Спр.5. – 132 арк.
502. Листування з Подільською губернською народною управою про кошти. (1918-1920 рр.). -Оп.1. – Спр.6. – 65 арк.
503. Протоколи педагогічної Ради. (1919-1920 рр.). – Оп.1. – Спр.9. – 34 арк.
504. Справа про найм помешкання. (1919-1921 рр.). – Оп.1. – Спр.10. – 40 арк.
505. Вимогова відомість. Штатний розпис та ін. (1919-1920 рр.) – Оп.1. – Спр.17 – 153 арк.
506. Відомість успішності слухачів гімназії. (1919-1920 рр.) – Оп.1. – Спр.21. – 8 арк.

**1.9. Державний архів міста Києва
Фонд 16. Київський Університет**

507. Об украинизации Южной России по введению в университете преподавания украиноведения. (1917-1918 гг.). – Оп.356. – Спр.79. – 47 арк.
508. Приказы и переписка с Министерством народного просвещения по личному составу университета. Смета на содержание университета. Копия докладной записки правления клинического общества студентов-медиков министру народного просвещения с просьбой увеличить количество практических занятий; штатное расписание Киевского центрального архива древних актов. (2 июня — 27 декабря 1918г.). – Оп.465. – Спр.437. – 186 арк.
509. Биографии професоров и преподавателей университета. Т.1. – Оп.465. – Спр.468. – 291 арк.
510. Распоряжение Временного правительства и департамента народного просвещения. (1917г.) – Оп.469. – Спр.864. – 28 арк.
511. Списки ординаторов и приват-доцентов университета. (1918 г.). – Оп.469. – Спр.869. – 2 арк.

Фонд Р-936. Київський Український державний університет

512. Протокол засідання колегії по організації університету. (1917 р.) – Оп. 1. – Спр.1. – 52 арк.
513. Звіт бібліотекаря Холодного про роботу бібліотеки. (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.5. – 6 арк.
514. Протоколи зборів комісії про заснування університету. (19 вересня – 4 липня 1918 р.) – Оп.1. – Спр.6. – 6 арк.
515. Протоколи засідань Ради університету. (21 січня – 16 жовтня 1918 р.). – Оп. 1. – Спр.7. – 12 арк.
516. Протокол засідань ради професорів університету. (10 березня – 17 вересня 1917 р.). – Оп.1. – Спр.8. – 76 арк.
517. Статут наукового товариства студентів-українців. (1918 р.) – Оп.1. – Спр.10. – 2 арк.
518. Список професорів і викладачів університету. (1918 р.). – Оп.1. – Спр. 11. – 2 арк.
519. Проект правил прийому до університету. (1918-1919 рр.). – Оп.1. – Спр.12. – 4 арк.
520. Списки студентів університету. (1918 р.). – Оп.1. – Спр.13. – 71 арк.
521. Прохання студентів університету про допуск до іспитів, звільнення від плати за навчання. Т. I. (1918 р.). – Оп.1. – Спр.14. – 119 арк.
522. Прохання студентів університету про допуск до іспитів, звільнення від плати за навчання. Т. II. (1918 р.). – Оп.1. – Спр. 15. – 104 арк.
523. Прохання осіб, бажаючих вступити до університету та надання їм довідок про умови прийому, висилку програм та інше. (Від літери А до К). (1918 р.). – Оп.1. – Спр. 17. – 98 арк.
524. Обрахунок університету на 2-е півріччя 1918 р. (1918 р.). – Оп.1. – Спр. 18. – 2 арк.
525. Розклад лекцій університету. (1919-1920 рр.). – Оп.1. – Спр. 29. – 13 арк.
526. Листи деканату юридичного факультету університету до ради професорів, бібліотечної комісії та інших про видання збірника. Обрання професора Тарановського на кафедру історії московського права. (1919 р.). – Оп.1. – Спр. 20. – 104 арк.
527. Статут державних українських університетів. (1919 р.). – Оп.1. – Спр. 24. – 104 арк.
528. Списки професоров и преподавателей за 1918-1919 р. (1919 г.). – Оп.2. – Спр. 1. – 37 арк.

529. Протоколи засідань університету комісії при міністерстві освіти. (1918 р.). – Оп.2. – Спр. 4. – 8 арк.
530. Кошториси та утримання Київського та Кам'янецького університетів за 1918-1919 рр. (б. д.). – Оп.2. – Спр. 6. – 193 арк.
531. Заяви та оформлення осіб про призначення їх на різні посади в університеті. Листування про відпуск коштів на господарське устаткування. Про відкриття курсів по мистецтву й історії Старого Києва та організацію екскурсій для ознайомлення з історичним пам'ятками Києва. (1918 р.). – Оп.2. – Спр.10. – 154 арк.
532. Відомість Київського Державного Українського Університету в одержанні утримання професорами і урядовцями (1918 р.). – Оп.2. – Спр. 11. – 5 арк.
533. Культосвітня комісія. Протоколи комісії, повідомлення про арешт і розстріл голови колегії Іванова та про видання збірника, присвяченого пам'яті його. Листування про організацію різних курсів: з українознавства, кооперативних, природничих та програми курсів. Організація школи грамоти, лекцій тощо. Посвідчення та справки студентів різних курсів. (1918 р.). – Оп.2. – Спр. 13. – 74 арк.
534. Обіжники та законопроекти про утримання Кам'янець-Подільського українського державного університету; про штати особистого складу Миколаївського відділення при Київській обсерваторії в місті Миколаєві; про матеріальну допомогу Ніжинському історико-філологічному інституту; про реорганізацію Київського Українського Університету в Державний університет; про українізацію та організацію кафедр з українознавства та ін.; пам'ятні та доповідні записки про Київський Український Університет. (1918-1919 рр.). – Оп.2. – Спр. 14. – 36 арк.
535. Протоколи, папери та розпорядження по прийому майна від гарматної школи для Державного Університету та списки майна, що передаються, листування господарського характеру. (1918-1919 рр.). – Оп.2. – Спр. 16. – 41 арк.
536. Журнал вступних листів з 1-го вересня 1918 р. (1918 р.). – Оп.2. – Спр.18. – 3 арк.
537. Журнал вихідних листів з 1-го вересня 1918 р. (1918 р.). – Оп.2. – Спр.19. – 2 арк.
538. Листування про призначення на різні посади і про розрахунки з ними, про асигнування на господарчі та наукові устаткування. (1918-1919 рр.). – Оп.2. – Спр.22. – 177 арк.

539. Правила прийому до вищих шкіл демобілізованих бувших студентів. Листування про призначення та затвердження українських кадрів. Про передачу приміщення бувш. гарматної школи для потреб університету. Про вшанування пам'яті І.С.Тургенєва з 100-річчя з дня народження. Закон про оплату праці службовцям вищих шкіл. Додатки до програми основного курсу університету. Листування про господарчі та фінансові питання і про поліпшення матеріально-побутових умов студентам. (1918-1919 рр.). – Оп.2. – Спр.23. – 178 арк.
540. Листування про урочисте відкриття Київського Державного Українського Університету та звернення з промовою до гетьмана. Заява ректора університету та переписка про звільнення приміщень університету від військових частин та з господарського питання. (1918 р.). – Оп.2. – Спр.26. – 108 арк.
541. Розклад лекцій по факультетах. (1918-1919 рр.). – Оп.2. – Спр.30. – 11 арк.
542. Протокол засідання правління університета №19 от 19 июня 1919 г. Письмо декана физико-математического факультета в совет украинского университета об избрании проф. Граве деканом и доцента Янату секретарем факультета. (1919 г.). – Оп.2. – Спр.31. – 3 арк.
543. Протоколи засідання факультету. (1919 р.). – Оп.2. – Спр.32. – 51 арк.
544. Листування з Міністерством народної освіти і Наркомосвіти про затвердження професорів, професорських стипендіатів, асистентів та інші. Про утримання окремих кафедр, про штат та кошторисні асигнування. (1919 р.). – Оп.2. – Спр.36. – 101 арк.
545. Список членів науково-навчальної ради. Протоколи і витяги з протоколів факультетських рад на затвердження. Про затвердження в званнях доцентів, приват-доцентів, асистентів тощо Марковського, Слабченка, Кальницького та ін. (1919 р.). – Оп.2. – Спр.37. – 34 арк.
546. Листування господарського та грошового характеру. (1919 р.). – Оп.2. – Спр.40. – 49 арк.
547. Протоколи засідання Ради професорів. (1919 р.). – Оп.2. – Спр.41. – 36 арк.
548. Протоколи зборів правничого факультету та канцелярії університету. Листування про особовий склад. (1919 р.). – Оп.2. – Спр.42. – 31 арк.
549. Протоколи засідання правління університету. (1919 р.). – Оп.2. – Спр.43. – 163 арк.

550. Діло з протоколами господарського комітету Київського Українського Університету за 1919-1920 рр. (б.д.). – Оп.2. – Спр.45. – 70 арк.
551. «Тариф спеціалістів-преподавателей высших учебных заведений». Ухвала Наркомосвіти про злиття з 1.VI.1919 р. був. Київського Державного Українського університету і був. Університету св. Володимира в Київський університет, про перевод професорського складу в Київський університет. (1919 р.). – Оп.2. – Спр.48. – 20 арк.
552. Діло про відстрочки від взносу платні в 1918-1919 рр. студентів К.Д.У.У. (1919 р.). – Оп.2. – Арк.50. – 15 арк.
553. Грошові звіти про видатки. (1919 р.). – Оп.2. – Спр.54. – 45 арк.
554. Кошторис на утримання університету. Листування про придбання майна, різних розрахунків, видачі авансів, авансові звіти. Господарчі грошові виправдовуючі документи. (1919 р.). – Оп.2. – Спр.57. – 94 арк.
555. Листування та повідомлення особового складу. (1919 р.). – Оп.2. – Спр.59. – 348 арк.
556. Листування про призначення стипендій студентам та по господарчих питаннях. (1919 р.). – Оп.1. – Спр.61. – 33 арк.
557. Листування господарчого характеру. (1919 р.). – Оп.2. – Спр.62. – 48 арк.
558. Листування про господарчі справи. (1919 р.). – Оп.2. – Спр.63. – 4 арк.
559. Листування по грошових та господарських питаннях. (1919 р.). – Оп. 2. – Спр. 64. – 15 арк.
560. Діло про увільнення від плати за навчання та про призначення стипендій в 1918-1919 акад. році студентів фізико-математичного факультету (1919 р.). – Оп.2. – Спр.70. – 36 арк.
561. Листування про поповнення бібліотеки новими виданнями та грошові розрахунки. (1919 р.). – Оп.2. – Спр.71. – 75 арк.
562. Доповідна записка професора Грушевського про організацію катедри історії української церкви і листування про організацію кафедр археології, мистецтва і психології. (1919 р.). – Оп.2. – Спр.75. – 25 арк.
563. Накази та розпорядження губнаросвіти про відміну наказів та розпоряджень, виданих денікінською владою, та встановлення порядку Радянської влади, інші питання. (1920 р.). – Оп.2. – Спр.109. – 106 арк.

II. Опубліковані джерела

564. Академічне життя //Україна. – 1919. – 17 серпня. – Ч.8. – С.3.
565. Академічне життя //Україна. – 1919. – 7(24) жовтня. – Ч.46. – С.4.
566. Академічне засідання Ради професорів К[ам'янець]-Под[ільського] Державного Українського Університету пам'яті Т.Шевченка //Життя Поділля. – 1919. – 23 лютого. – №55. – С.4.
567. Академічний відділ //Відродження. – 1918. – 19 (6) липня. – Ч.90. – С.3.
568. Арешт І.М.Ганицького //Промінь. – 1919. – 7 жовтня (26 вересня). – №8. – С.2.
569. Асигнування на освіту //Нова Рада. – 1918. – 1 жовтня (18 вересня). – №193. – С.1.
570. Бачинський Л. Кілька слів про охорону рідної країни /Л.Бачинський //Наш шлях. – 1920. – 1 липня. – Ч.130. – С.2-3.
571. Бачинський С. Вищі технічні школи і університет /С.Бачинський //Наш шлях. – 1920. – 12 лютого. – Ч.27. – С.2-3.
572. Бачинський С. Розвій агрономічних наук /С.Бачинський //Наш шлях. – 1919. – 18 грудня. – Ч.21. – С.1-2; 19 грудня. – Ч.22. – С.2-3; 21 грудня. – Ч.23. – С.1-2; 25 грудня. – Ч.26. – С.2.
573. Бачинський С. Секція точних наук Наукового товариства при Кам'янець-Подільському Державному Університеті /С.Бачинський //Наш шлях. – 1920. – 24 лютого. – Ч.36. – С.3.
574. Библиотека //Подольский край. – 1920. – 22 октября. – №504. – С.2.
575. Биковський Л. Бібліографія /Л.Биковський //Наш шлях. – 1920. – 25 лютого. – Ч.37. – С.4.
576. Биковський Л. Бібліографія /Л.Биковський //Наше життя: місячник. – Кам'янець на Поділля, 1920. – Ч.1. – С.19-22.
577. Биковський Л. Бібліографія творів по бібліотекознавству на українській мові /Л.Биковський //Наш шлях: літературно-науковий додаток. – 1920. – 11 квітня. – Ч.6. – С.7-8.
578. Биковський Л. Библиотека Кам'янець-Подільського державного українського університету: (спомини) /Л.Биковський. – Нью-Йорк; Вінніпег, 1949. – 8 с.
579. Биковський Л. Библиотечна справа /Л.Биковський //Наш шлях. – 1920. – 25 лютого. – Ч.37. – С.4.
580. Биковський Л. Джерела до історії України /Л.Биковський //Наш шлях: науково-літературний додаток. – 1920. – 9 травня. – Ч.11. – С.4.

581. Биковський Л. Журналістика студентства /Л.Биковський //Наш шлях. – 1920. – 23 квітня. – Ч.80. – С.3.
582. Биковський Л. Книгарні – Бібліотеки – Академії: (спомини (1918-1922)) /Л.Биковський. – Мюнхен –Денвер: Вид-во «Дніпрова хвиля», 1971. – 154 с.
583. Биковський Л. Книгознавство /Л.Биковський //Наше життя. – 1920. – Ч.1. – С.16-18.
584. Биковський Л. Лікарський вісник /Л.Биковський //Наш шлях. – 1920. – 26 лютого. – Ч.38. – С.3-4.
585. Биковський Л. Міжнародна бібліографія /Л.Биковський // Наш шлях. – 1920. – 27 лютого. – Ч.39. – С.4.
586. Биковський Л. «Наша мета» /Л.Биковський // Наш шлях. – 1920. – 3 квітня. – Ч.68. – С.3.
587. Биковський Л. Нова українська бібліографічна організація /Л.Биковський // Наш шлях. – 1920. – 20 травня. – Ч.98. – С.4.
588. Биковський Л. Нова українська бібліографічна організація /Л.Биковський // Наш шлях. – 1920. – 24 квітня. – Ч.81. – С.1-2.
589. Биковський Л. Українська бібліографічна організація /Л.Биковський // Наш шлях. – 1920. – 3 березня. – Ч.43. – С.3.
590. Биковський Л. Українська видавнича справа за кордоном /Л.Биковський // Наш шлях. – 1920. – 24 березня. – Ч.58. – С.4.
591. Биковський Л. Художньо-промислова школа в Кам'янці на Поділлі /Л.Биковський // Наш шлях. – 1920. – 24 квітня. – Ч.81. – С.1-2.
592. Бібліотека Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету //Свято Поділля. – Кам'янець на Поділля, 1918. – 22 жовтня. – С.7.
593. Біднов В. А.Ф.Кащенко /В.Біднов //Освіта. – 1918. – 1 грудня. – №2. – С.2-4.
594. Біднов В.О. До українського громадянства: [звернення Ради Кирило-Мефодіївського братства] /В.О.Біднов, М.Стагній //Наш шлях. – 1920. – 23 березня. – Ч.60. – С.21.
595. Біднов В. Історичний календар: [протоіерей В.Грегулевич] /В.Біднов //Наш шлях. – 1920. – 15 червня. – Ч.116. – С.2; 16 червня. – Ч.117. – С.2.
596. Біднов В. Освіта на Україні /В.Біднов //Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.4-5.
597. Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському: уривок із спогадів /В.Біднов //Літературно-науковий вістник. Річник XXVII. –

- Львів: з друкарні Ставропогійського ін-ту, 1928. – Т.ХСVII. – Кн. XI. – С.223-240; Кн. XII. – С.325-333.
598. Віднов В. Праця єпископа Пимена /В.Віднов //Наш шлях. – 1919. – 25 листопада. – Ч.2. – С.2; 26 листопада. – Ч.3. – С.2.
599. Віднов В. Українська школа /В.Віднов //Життя Поділля. – 1918. – 26 грудня. – №9. – С.1-2.
600. Віднов В. Шевченко та справа українізації церкви /В.Віднов // Наш шлях. – 1920. – 10 березня. – Ч.49. – С.3-4.
601. Білецький Л. Проф. Кость Широцький (некролог) /Л.Білецький // Україна. – 1919. – 16 вересня. – Ч.29. – С.2.
602. Білон П. Спогади /Петро Білан. – Пітсбург, 1952. – Ч.1. – 286 с.
603. Богацький П. З пережитого. Спогади /Павло Богацький //Архіви [зібрав Левко Богацький]. – Сідней, 2003. – 432 с.
604. Богословський факультет //Україна. – 1919. – 2 листопада (20 жовтня). – №68. – С.4.
605. Ботанічний гурток Укр[аїнського] Народнього Київського Університету //Вісти природничої секції Українського Наукового товариства. – К., 1918-1919. – Т.1. – С.24.
606. Б.П. З архиву Подільського Губернського Жандармського Управління /П.Б. //Наш шлях. – 1920. – 16 травня. – Ч.95. – С.3.
607. Б.П. «Нова думка» /П.Б. //Наш шлях. – 1920. – 3 червня. – Ч.107. – С.2-3.
608. Б.П. Український Державний Університет в Кам'янці на Поділлі /Павло Богацький //Село. – 1918. – 28 серпня. – №28-29. – С.3-4.
609. Б.П. Урочище відкриття Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету /Павло Богацький //Село. – 1918. – 8 листопада. – Ч.45. – С.4-7.
610. Б.С. Секція точних наук наукового товариства при Кам'янецькому Державному Університеті /С.Б. [Сергій Бачинський] // Наш шлях. – 1920. – 24 лютого. – №36. – С.3.
611. Бузьки Г. і Д. Дипломатичний Fife (шарж на 1 дію) /Галина та Дмитро Бузьки //Нова думка. – Кам'янець на Поділлі, 1920. – Ч.III. – С.5-11.
612. Бузько Г. Передосінне /Галина Бузько //Нова думка. – 1920. – Ч.III. – С.4.
613. Бузько Д. З Єремії (поезія) Дмитро Бузько //Нова думка. – 1920. – Ч.III. – С.31-32.
614. Бурлака. Київський Державний Український Університет /Бурлака //Відродження. – 1918. – 6 жовтня (23 вересня). – Ч.153. – С.3.

615. Бурлака. Мрії та дійсність /Бурлака //Відродження. – 1918. – 2 квітня. – Ч.5. – С.2.
616. Бурлака. Українізація вищої школи /Бурлака //Відродження. – 1918. – 3 травня. – Ч.32. – С.2.
617. Бурлака. Перші кроки. (К відкриттю Українського Університету в Кам'янці) /Бурлака //Відродження. – 1918. – 7 квітня (25 березня). – №10. – С.2.
618. Буценко А. П'ять років Вищих шкіл на Кам'янецьчині //Червоний кордон. – 1925. – 18 листопада. – №162. – С.2.
619. В Народнім ун-ті //Бюлетень Народної волі. – 1917. – 29 жовтня. – С.4.
620. В народньому Укр[аїнському] Ун-ті //Народна Воля. – 1917. – 21 (8) листопада. – №155. – С.3.
621. Василенко Н. Кілька слів про Кам'янець-Подільський Університет //Вісти Кам'янець-Подільського повітового виконкому. – Кам'янець-Подільський, 1921. – 8 червня. – №138. – С.1; 9 червня. – № 139. – С.1.
622. Василенко Н. Укр[аїнський] ун-т //Киевская жизнь. – 1919. – 20 октября (2 ноября). – №43. – С.1.
623. Велика рада міністрів //Відродження. – 1918. – 28 (15) липня. – Ч.98. – С.3.
624. Великдень в Кам'янецькому університеті //Наш шлях. – 1920. – 17 квітня. – №75. – С.3.
625. Верлен П. З книги «Спогади вдівця» /Поль Верлен; [пер з фр. мови Юр. Липи] //Нова думка. – 1920. – Ч.І-ІІ. – С.32-34.
626. Вернадский В.И. Дневники. Октябрь 1917 – январь 1920 /В.И.Вернадский; [Сост. М.Ю.Сорокина, С.Н.Киржаев, А.В.Мемелов и др.; отв. ред. К.М.Сытник, Б.В.Левшин]. – К.: Наук. думка, 1994. – 270 с.
627. Високоповажному Пан-отцю Петру Табінському //Наш шлях. – 1920. – 22 червня. – Ч.122. – С.1.
628. Відкриття державних університету в Києві та Кам'янці-Подільському //Новий час. – Львів, 1918. – 17 жовтня. – Ч.7. – С.6.
629. Відкриття вечірніх загальноосвітніх і фахових курсів т-ва «Праця» //Народна Воля. – 1917. – 7 (20) червня. – № 28. – С.3.
630. Відкриття вищих шкіл //Відродження. – 1918. – 26 (13) грудня. – Ч.219 (додаток до Ч.219). – С.1.
631. Відкриття 2-го українського університету //Нова Рада. – 1918. – 24 жовтня. – № 195. – С.2-3.

632. Відкриття Кам'янець-Подільського Державного Університету // Відродження. – 1918. – 24 (11) жовтня. – Ч.157. – С.3; 25 (12) жовтня. – Ч.158. – С.4; 26 (13) жовтня. – Ч.159. – С.6.
633. Відкриття Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету //Відродження. – 27 (14) жовтня. – №198. – С.4; 5 листопада (23 жовтня). – №205. – С.3; 14 (1) листопада. – №213. – С.2.
634. Відкриття Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету //Нова Рада. – 1918. – 27 (14) жовтня. – №198. – С.4; 5 листопада (23 жовтня). – №205. – С.3; 14 (1) листопада. – №213. – С.2.
635. Відкриття Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету //Відродження. – 24 (11) жовтня. – Ч.167. – С.3-4.
636. Відкриття Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету //Робітничка газета. – 24 жовтня. – №398. – С.3.
637. Відкриття Кам'янець-Подільськ[ого] Державного ун-ту // Робітничка газета. – 1918. – 17 жовтня. – 392. – С.2.
638. Відкриття Кам'янець-Подільського Українського Університету // Україна. – 1919. – 4 (22) листопада. – Ч.6а (81). – С.3-4.
639. Відкриття Кам'янець-Подільського Університету //Робітничка газета. – 1918. – 24 жовтня. – №398. – С.3.
640. Відкриття Кам'янець-Подільськ[ого] ун-ту //Робітничка газета. – 1918. – 17 жовтня. – 312. – С.2.
641. Відкриття Кам'янецького ун-ту //Волинська народна газета. – 1918. – 19 жовтня. – №19. – С.20.
642. Відкриття Народного Університету //Нова Рада. – 1917. – 6 жовтня. – №155. – С.2-3.
643. Відкриття педагогічних курсів //Життя Поділля. – 1919. – 12 лютого. – №46. – С.3.
644. Відкриття педагогічних курсів у Кам'янці-Под[ільському] // Село. – 1919. – 19 лютого. – №7. – С.25.
645. Відкриття Українського Державного Університету //Відродження. – 1918. – 8 жовтня (25 вересня). – Ч.154. – С.3-5.
646. Відкриття Українського Державного Університету //Робітничка газета. – 1918. – 8 жовтня. – Ч.385. – С.5.
647. Відкриття учительського інституту у м. Кам'янці-Под[ільському] // Життя Поділля. – 1919. – 28 березня. – №83. – С.4.
648. Відозва //Робітничка газета. – К., 1918. – 16 січня. – №229. – С.3.
649. Відозва до Українського організованого студентства середне – шкільників та слухачів підготовчих курсів //Життя Поділля. – 1918. – 26 грудня. №9. – С.1; 28 грудня. – №11. – С.1.

650. Відозва п. Ректора К[ам'янець]-П[одільського] Університету до земств і кооперативів //Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.8.
651. Від організаційного комітету курія у.с.с. //Нова Рада. – 1918. – 10 січня. – №6. – С.3.
652. Від організаційного комітету студентського курія //Нова Рада. – 1918. – 9 січня. – №5. – С.4.
653. Від Правительства Соборної України //Село. – 1919. – 20 жовтня. – №20. – С.2-3.
654. Від укр[аїнського] нар[одного] ун-ту //Нова Рада. – 1918. – 14(1) березня. – №33. – С.3.
655. Від Українського Народного університету //Народна Воля. – 1918. – 14(1) березня. – №28. – С.3.
656. Відкриття Кам'янецького ун-ту //Волинська народна газета. – 1918. – 19 жовтня. – №19. – С.20.
657. Віктор Ющенко і випускники вищих шкіл мають бути освіченими, порядними людьми і патріотами України //Освіта України. – К., 2009. – 13 жовтня. – №76(1056). – С.1-2.
658. В Київ[ському] Укр[аїнському] ун-ті //Промінь. – 1919. – 11 жовтня (29 вересня). – №12. – С.2.
659. В комісії академіка В.І.Вернадського //Відродження. – 1918. – 23 (10) липня. – Ч.93. – С.2.
660. В.Л. Рік існування Кам'янецького університету. (Розмова з ректором університету п. І.Огієнком) /Л.В. //Україна. – 1919. – 22(9) жовтня. – Ч.58. – С.2.
661. В малій Раді //Робітничка газета. – 1917. – 20 серпня (августа). – №114. – С.1.
662. В Министерстве Исповеданий //Слово. – К., 1918. – 6 жовтня. – Ч.6. – С.6.
663. В Міністерстві освіти //Вільна Україна. – Рівне, 1919. – 11 квітня. – Ч.14. – С.3.
664. В Міністерстві освіти //Нова Рада. – 1919. – 30(17) січня. – №21. – С.2.
665. В народній університет //Нова Рада. – 1917. – 22 жовтня. – №169. – С.3.
666. В Народнім ун-ті //Бюлетень Народної волі. – 1917. – 29 жовтня. – С.4.
667. В Народньому Укр[аїнському] ун-ті //Народна Воля. – 1917. – 21 (8) листопада. – №155. – С.3.
668. Воїн В. Нещасний спадкоємець //Нова думка. – 1920. – Ч.ІІІ. – С.30-33.

669. 8-ма сесія Центральної Ради. Ранішнє засідання 14 грудня //Нова Рада. – 1917. – 15 грудня. – №209. – С.3.
670. Временное правительство //Вестник Временного Правительства. – Пгр., 1917. – 23 сентября (6 октября). – №160 (206). – С.3.
671. В справі університету в Кам'янці //Поділля. – 1918. – 6 квітня (24 березня). – Ч.21. – С.3.
672. Вступ до богословського факультету //Відродження. – 1918. – 5 листопада (23 жовтня). – Ч.177. – С.5.
673. Вступ до Богословського факультету Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету //Подольский край. – 1918. – 16 (3) ноября. – №236. – С.1.
674. Вступ до Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету //Голос Подольской церкви. – 1918. – 8 сентября (26 августа). – №20. – С.4.
675. Вступ до Кам'янець-Подільського державного українського Університету //Подольский край. – 1919. – 9 июля. – №409. – С.1.
676. Вступ до Кам'янець-Подільського державного українського Університету //Село. – 1918. – 1 вересня. – №30-31. – С.32.
677. Вступ до Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету //Село. – 1918. – 28 серпня. – №28-29. – С.32.
678. Вступ до Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету //Село. – 1918. – 1 жовтня. – №38-39. – С.32.
679. Вступ до Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету //Село. – 1918. – 15 вересня. – №32-33. – С.32.
680. Вступ до Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету //Село. – 1918. – 15 жовтня. – №40-41. – С.32.
681. Вступна лекція //Україна. – 1919. – 12 (29) жовтня. – Ч.50. – С.4.
682. Вступні лекції на сільсько-госп[одарському] факультеті //Наш шлях. – 1920. – 4 лютого. – Ч.20. – С.4.
683. Вступні лекції на фіз[ико]-мат[ематичному] факультеті КПУУ // Наш шлях. – 1920. – 4 лютого. – С.4.
684. Вступні лекції нових професорів історико-філологічного та богословського факультетів //Освіта. – 1919. – 15 лютого. – №4. – С.26.
685. Всячина: [Святочне відкриття українського університету в Каменці...] //Новий час. – Львів, 1918. – 31 жовтня. – Ч.9. – С.13.
686. В Українських Державних Університетах //Нова Рада. – 1918. – 1 жовтня (18 вересня). – №193. – С.2.
687. В університеті //Нова Рада. – 1917. – 12 вересня. – №135. – С.3.

688. В університеті св. Володимира //Відродження. – 1918. – 10 жовтня (27 вересня). – Ч.156. – С.5.
689. В унів[ерситеті] св. Володимира //Робітничка газета. – 1918. – 1 серпня. – №332. – С.2.
690. В урядових школах. Нові закони //Відродження. – 1918. – 26 (13) листопада. – Ч.194. – С.3.
691. Высочайше Учрежденский Общий Устав Императорских Российских Университетов //Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. – СПб., 1887. – Т.IV: 1884. – С.457-472.
692. Гай Ф. Нове слово /Філь Гай //Нова думка. – 1920. – Ч.III. – С.3.
693. Гай Ф. Про читальню /Філь Гай //Нова думка. – 1920. – Ч.I-II. – С. 78-79.
694. Галичанський О. Християнізм і соціалізм /О.Галичанський // Нова думка. – 1920. – Ч.III. – С.23-25.
695. Гарба В. На розпутьях (до історії одного покоління) /Василь Гарба. – Нью-Йорк: ВУАН; Тов-во подолян при ВУАН, 1976. – 351 с.
696. Географічний гурток //Нова думка. – 1920. – Ч.III. – С.40.
697. Географічний гурток Держ[авного] У[країнського] Університету // Наш шлях. – 1920. – 28 лютого. – Ч.40. – С.2.
698. Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917-1921 гг.) // А.А.Гольденвейзер //Архив русской революции в 22 томах /[Изд. И.В.Гессеном]. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т.6. – С.161-303.
699. Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917-1920 гг.) / А.А.Гольденвейзер //Революция на Украине по мемуарам белых / [Сост. С.А.Алексеев; под ред. Н.Н.Попова]. – М.-Л.: Госиздат, 1930. – С.1-63.
700. Гончаренко А. Бій під Крутами //Аверкій Гончаренко //Героїка трагедії Крут /[Вст. стаття Володимира Сергійчука]; Київ. організація Всеукр. товариства «Меморіал» імені Василя Стуса. – К.: ПП Сергійчик М.І., 2008. – С.104-113.
701. Г.О. Університетське питання /О.Г. //Народна Воля. – 1918. – 10 (23) квітня. – №60. – С.3.
702. Говенко М. Український народний Ун-т у Києві //Нова Рада. – 1918. – 28 (15) серпня. – №151. – С.2.
703. Годованець М. Бух! Бух! /М.Годованець //Село. – 1919. – 10 лютого. – №5. – С.1.
704. Годованець М. Весна йде, radoщами п'яно... /М.Годованець // Наш шлях. – 1920. – 13 травня. – Ч.92. – С.3.
705. Годованець М. Вся – Руїна (21 листопада 1919 р.) /М.Годованець // Трудова громада. – 1919. – 26 листопада. – №126. – С.1.

706. Годованець М. Гляньте, гляньте, скільки крові! /М.Годованець // Село. – 1919. – 31 січня. – №4. – С.1.
707. Годованець М. Дрова. Маленький фельетон /М.Годованець // Трудова громада. – 1919. – 27 листопада. – №117. – С.1.
708. Годованець М. Жайворонок /М.Годованець //Село. – 1919. – 12 вересня. – №17. – С.1.
709. Годованець М. Коли матуся занудьгує /М.Годованець //Село. – 1919. – 12 вересня. – №17. – С.1.
710. Годованець М. На ріках Вавилонських (плач урядовця) /М.Годованець //Трудова громада. – 1919. – 2 грудня. – №121. – С.2.
711. Годованець М. Народу рідньому усе! Присвячую Кам'янець-Подільському українському університетові //Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.2.
712. Годованець М. Не упустімо менту /М.Годованець //Село. – 1919. – 12 вересня. – №19. – С.5-9.
713. Годованець М. О, щоб крила мені, вільні крила орла! /М.Годованець //Село. – 1919. – 29 вересня. – №19. – С.1.
714. Годованець М. На роковини смерти Павла Панасюка (з Поділля), старшини Богданівського полку, забитого більшовиками у Києві /М.Годованець //Село. – 1919. – 19 лютого. – №7. – С.13.
715. Пам'ятки поета С.Греценка /М.Годованець //Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – 17 липня. – Ч.18. – С.2.
716. Годованець М. Сила у повстанню /М.Годованець //Село. – 1919. – 29 жовтня. – №21. – С.1.
717. Годованець М. Славному Степанові Грищенкові /М.Годованець // Село. – 1919. – 28 липня. – №14. – С.1.
718. Годованець М. Сучасне життя /М.Годованець //Село. – 1919. – 29 жовтня. – №21. – С.18-19.
719. Годованець М. Темні хмари знов плывуть ... /М.Годованець // Трудова громада. – 1919. – 15 листопад. – №22 (107). – С.2.
720. Годованець М. Утворюйте колядні гуртки /М.Годованець // Село. – 1919. – 12 грудня. – №23. – С.9-11.
721. Годованець М. Чудодійними руками обголив мистець гилі /М.Годованець //Село. – 1919. – 12 грудня. – №23. – С.14.
722. Годованець М. Ще не раз дев'ятий вал /М.Годованець // Український козак. – 1919. – 18 червня. – Ч.10. – С.2.
723. Годованець М. Як одцвітали ружі влітку /М.Годованець //Село. – 1919. – 12 грудня. – №23. – С.14.
724. Годованець М. Я син нужденного села /М.Годованець //Село. – 1919. – 29 вересня. – №19. – С.9.

725. Голос учительства. Пропозиція вчителів-старшин Педагогічних курсів в м. Кам'янці //Життя Поділля. – 1919. – 28 лютого. – №59. – С.3.
726. Государственные университеты Украины //Слово. – К., 1918. – 5 жовтня. – Ч.5. – С.4.
727. Грищенко С. Без керми //Степан Грищенко //Село. – 1919. – 30 березня. – №12. – С.15.
728. Грищенко С. Свято на Поділлі (на відкриття Університету) / Степан Грищенко //Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.1.
729. Грищенко Ст. Борцям за волю України /Ст. Грищенко //Село. – 1919. – 20 червня. – №13. – С.18.
730. Грищенко Ст. На могилі /Ст. Грищенко //Село. – 1919. – 29 вересня. – №19. – С.15-16.
731. Грінченко Мик. 10-й ювілейний концерт єврейського музичного т-ва «Кадіма» /Мик. Грінченко //Наш шлях. – 1920. – 16 травня. – Ч.95. – С.34.
732. Грінченко М. Марко Лукич Кропивницький /М.Грінченко //Наш шлях. – 1920. – 24 квітня. – Ч.81. – С.1.
733. Грінченко М. Музика патріотичних пісень України /М.Грінченко // Наш шлях: літературно-науковий додаток. – 1920. – 11 квітня. – Ч.6. – С.5-7.
734. Грінченко М. Шевченко й Лисенко (етюд) /М.Грінченко //Наш шлях. – 1920. – 9 березня. – Ч.48. – С.4.
735. Грушевський О. З університетського життя /О.Грушевський // Трибуна. – К., 1919. – 25 січня. – Ч.28. – С.1.
736. Грушевський М.С. Автобіографія, 1914-1919 рр. /М.С.Грушевський //Великий Українець, Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського /[Упоряд. А.Г.Демиденко]. – К.: Веселка, 1992. – С.214-219.
737. Грушевський М. Спомини /Михайло Грушевський //Київ. – К., 1989. – №11. – С.24-35.
738. Гудзій Ю. З життя Кам'янець-Подільського державного українського університету: Спомини лікарського помічника й скарбника Університету. 1918-1920 /Юрій Гудзій //Наша культура. – 1936. – Кн.3/12/: Березень. – С.229-233; Кн. 4/13/: Жовтень. – С.290-295.
739. Гумерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві /Герман Гумерус; перекл. з фінської /Київ нац. Ун-т імені Траса Шевченка, Ін-т Росії та Схід. Європи (Хельсінкі). – Таксон, 1997. – 200 с.

740. Gandeamus //Подольская мысль. – Каменец-Подольск, 1918. 22 октября. – №63. – С.1-2.
741. Дарунки кам'янецькому університетові //Відродження. – 1918. – 1 листопада (19 жовтня). – Ч.174. – С.4.
742. Дарунок //Україна. – 1919. – 7 (24) жовтня. – Ч.46. – С.4.
743. Дві відповіді //Нова Рада. – К., 1917. – 29 серпня. – №124. – С.2.
744. Делегація до п. Міністра Народної Освіти //Освіта. – 1919. – 1 березня. – №5. – С.24-25.
745. Делегація Київського Укр[аїнського] Унів[ерситету] //Робітнича газета. – 1918. – 25 липня. – №326. – С.3.
746. Державні й Народні Українські Університети //Поділля. – 1918. – 2 квітня (20 березня). – Ч. 17. – С.2.
747. Державні Українські університети //Відродження. – 1918. – 21 (8) серпня. – Ч.117. – С.2.
748. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали. У двох томах, трьох частинах /[Упоряд.: В.Верстюк (керівн.) та ін.]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Т.1. – 688 с.; Т.2. – 744 с.
749. Для Кам'янець-Под[ільського] Укр[аїнського] Університету // Робітнича газета. – 1918. – 25 липня. – №326. – С.3-4.
750. Для Кам[’янець]-Под[ільського] університету //Робітнича газета. – 1918. – 30 жовтня. – №403. – С.2.
751. До відкриття українського Державного Університету //Відродження. – 1918. – 9 жовтня (26 вересня). – Ч.155. – С.5.
752. До відкриття Кам'янецького Університету //Відродження. – 1918. – 17 (4) листопада. – Ч.188. – С.2.
753. До відкриття Кам'янець-Подільського Державного Університету // Відродження. – 1918. – 6 листопада (24 жовтня). – Ч.178. – С.4.
754. До відкриття Кам'янець-Под[ільського] Університету //Робітнича газета. – 1918. – 23 жовтня. – №797. – С.3.
755. До відкриття обсерваторії в нашому Університеті //Наш шлях. – 1920. – 2 березня. – Ч.42. – С.3-4.
756. До відкриття Українського Державного Університету //Відродження. – 1918. – 9 жовтня (26 вересня). – Ч.155. – С.5.
757. До відкриття ун-ту //Нова Рада. – 1918. – 22 (9) жовтня. – №193. – С.2.
758. До відкриття Університету в Кам'янці-Подільському //Народна Воля. – 1918. – 17 (4 жовтня. – №23 (94). – С.3.
759. До відновлення навчань в Університеті //Слово. – К., 1918. – 22 грудня. – Ч.67. – С.3.

760. До відома вступаючих в Кам'янецький Державний Український Університет //Село. – 1918. – 28 вересня. – №36-37. – С.30.
761. До громадянства //Визволення. – 1919. – 17 серпня. – №33. – С.1.
762. До українського студентства //Народна воля. – 1918. – 24 (11) січня. – №7. – С.2.
763. До студентів Укр[аїнського] Народного Ун-ту // Народна Воля. – 1918. – 17 (4) січня. – №2. – С.1.
764. До українського студентства //Народна Воля. – 1918. – 24 (11) січня. – №7. – С.2.
765. Доклади Київської Губерніальної Народної Управи Губерніальній Народній Раді сесії 1918 року. По відділу освіти. – К.: Друкарня Київ. губ. нар. управи, 1918. – 80 с.
766. Доклади Подільської Губерніальної Народної Управи Губерніальній Народній Раді Першого чергового народнього зібрання по народній освіті. Сесія з 22 по 26 квітня 1918 року. – Кам'янець на Поділля: Друкарня Поділ. губерн. правління, 1918. – 119 с.
767. Докладна записка до Ради професорів К.В.Ж.К. від громади кураторів у справі українізації К.В.Ж.К. (подана 28 травня 1918 р.) //Нова Рада. – 1918. – 29 (16) травня. – №87. – С.3.
768. До козаків Українського війська від Українського Кам'янецького Університету //Громада. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 29 червня. – Ч.3. – С.4.
769. Доля Укр[аїнського] Ун-ту //Промінь. – 1919. – 23 (10) жовтня. – №18. – С.2.
770. Дописи //Нова Рада. – 1918. – 10 квітня (28 березня). – №54. – С.4.
771. Допомога незаможним студентам //Відродження. – 1918. – 8 жовтня (29 вересня). – Ч.154. – С.7.
772. Допомога студентам //Нова Рада. – 1918. – 31 (8) грудня. – №246. – С.3.
773. До робочого люду //Село. – 1918. – 5 жовтня. – №38-39. – С.26-27.
774. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Вид. 2-е /Дмитро Дорошенко. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. – 543 с.
775. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.) / Дмитро Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
776. Дорошенко Д. Національна толерантність чи щось гірше? / Д.Дорошенко //Життя Поділля. – 1919. – 7 лютого. – №42. – С.2-3.
777. Дорошенко Д. Українська література в 1918 році (бібліографічний огляд) /Д.Дорошенко //Життя Поділля. – 1919. – 12 лютого. – №46. – С.2.

778. Дорошенко Д. Чужі люди про Шевченка /Д.Дорошенко //Село. – 1919. – 15 березня. – №11. – С.23-25.
779. До свята відкриття державного ун-та в Кам'янці-Подільському // Волинська газета. – 1918. – 13 жовтня /30 вересня. – №32. – С.3.
780. До свята відкриття Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі //Село. – 1918. – 28 вересня. – №86-37. – С.3-6.
781. До слухачів Українського Народного Університету //Нова Рада. – 1917. – 22 жовтня. – №169. – С.4.
782. До смерті проф. Широцького //Україна. – 1919. – 26 (13) вересня. – Ч.38. – С.4.
783. До справи Укр[аїнського] Держ[авного] Університету //Відродження. – 1918. – 16 (3) серпня. – Ч.144. – С.2.
784. До студентів Українського Державного Університету //Відродження. – 1918. – 26 (13) грудня. – Ч.219. – Додаток до Ч.219. – С.1.
785. До студентів Українського Народного Університету //Нова Рада. – 1918. – 31 (18) березня. – №46. – С.2.
786. До товариств студентського українського січового куріня // Народна Воля. – 1918. – 22 січня (4 лютого). – №3. – С.3.
787. До студентів фіз[ико]-математичного факультету //Трудова громада. – 1920. – 13 січня. – Ч.7 (150. – С.2.
788. До українського громадянства //Наш шлях. – 1920. – 23 березня. – Ч.60. – С.2.
789. Доценко О. Літопис Української революції: матеріали й документи до історії Української революції. 1917-1922 //Олександр Доценко. – К. – Львів, 1923. – Т.ІІ. – Кн.5. – 400 с.
790. Другий Всеукраїнський учительський з'їзд: тези докладів, дебати, постанови. – К.: Вид. Всеукр. Тов-ва шкільної освіти, 1917. – 40 с.
791. Другий Український Державний Університет //Відродження. – 1918. – 22 жовтня. – Ч.165. – С.3.
792. Дуб'янський В. Другий Український Державний Університет / В.Дуб'янський //Відродження. – 22(9) жовтня. – Ч.165. – С.2.
793. Єврейські катедри //Нова Рада. – 1918. – 24 (1) листопада. – №221. – С.2.
794. Животко Арк. В єдності наша сила /Арк. Животко //Життя Поділля. – 1918. – 25 грудня. – №8. – С.2.
795. Животко Арк. Виховання волі у дитини //Арк. Животко // Освіта. – 1919. – 15 січня. – №2. – С.13-15.

796. Животко Арк. Казка і діти //Арк. Животко //Освіта. – 1919. – 15 лютого. – №4. – С.15-17.
797. Животко Арк. Огляд дитячих книжок для дітей дошкільного віку / Арк. Животко //Освіта. – 1918. – 15 листопада. – №1. – С.25.
798. Животко Арк. Один з кращих. (Про письменника Василя Стефаника) /Арк. Животко //Село. – 1919. – 29 вересня. – №19. – С.13-15.
799. Животко Арк. Пам'ятаймо /Арк. Животко //Село. – 1919. – 27 січня. – №3. – С.6-8.
800. Животко Арк. Праця секції дошкільного виховання з'їзду по позашкільній освіті і дошкільному вихованню /Арк. Животко // Освіта. – 1919. – 15 лютого. – №4. – С.21-23.
801. Животко Арк. Подільський Кобзар [про Степана Руданського] / Арк. Животко //Село. – 1919. – 12 грудня. – №23. – С.12-13.
802. Животко Арк. Фактори дошкільного виховання /Арк. Животко // Освіта. – 1918. – 15 листопада. – №1. – С.12-13.
803. Жиг-ко. З недавнього минулого /Жиг-ко //Трудовий шлях. – 1919. – 27 червня. – Ч.2. – С.3.
804. Загальні збори членів Кирило-Мефодіївського братства //Наш шлях. – 1919. – 23 листопада. – №3. – С.3.
805. Заклик до студентства //Народна Воля. – 1918. – 29 (17) січня. – №12. – С.3.
806. Заклик Ректора Кам'янець-Подільського Українського Державного Університету //Село. – 1918. – 19 вересня. – №34-35. – С.3.
807. Закон про відкриття з початку 1919/1920 академічного року правничого факультету при Кам'янець-Подільському Українському Державному Університетові //Трудовий шлях. – 1919. – 27 червня. – Ч.2. – С.3.
808. Закон України «Про вищу освіту» від 17 січня 2002 р., №2984-III //Вища освіта в Україні: нормативно-правове регулювання / Міністерство юстиції України, Міністерство освіти і науки України. – К., 2003. – С.175-231.
809. Закони затверджені гетьманом //Робітничка газета. – 1918. – 22 серпня. – №349. – С.3.
810. Законопроект про магістерські іспити //Відродження. – 1918. – 12 листопада (30 жовтня). – Ч.183. – С.7.
811. Зарицький В. Спогади Спиридона Довгаля /В.Зарицький // Героїка трагедії Крут. – С.143-145.
812. Засідання лекторів Ун-ту //Нова Рада. – 1918. – 23 (10) березня. – №40. – С.3.

813. Засідання професури //Відродження. – 1918. — 26 (13) вересня. – Ч.145. – С.7.
814. Засідання Ради Професорів Державного Українського Університету //Рада. – 1919. – 8 (21) вересня. – №6 (33). – С.2.
815. Засідання Ради професорів ДУУ //Рада. – 1919. – 16 (3) вересня. – №1 (28). – С.2.
816. Засідання Студентської Ради //Відродження. – 1918. – 4 жовтня (21 вересня). – Ч.151. – С.7.
817. Засідання Української громади //Освіта. – 1918. – 15 грудня. – №3. – С.25.
818. Засідання фіз[ико]-мат[ематичного] ф-ту //Нова Рада. – 1917. – 17 жовтня. – №164. – С.4.
819. Заснування богословського факультету //Відродження. – 1918. – 17(4) листопада. – Ч.188. – С.4.
820. Заходи лишити Київський Український Державний Університет без відповідного помешкання //Відродження. – 1918. – 15 (2) серпня. – Ч.113. – С.3.
821. Заходи залишити Укр-ий Державний Університет без відповідного помешкання //Волинська народна газета. – Житомир, 1918. – 27 серпня. – №15. – С.20.
822. Заява професорів //Нова Рада. – 1917. – 21 квітня. – №19. – С.3.
823. Збір матеріалів, які стосуються до Революції //Україна. – 1919. – 13 вересня. – Ч.27. – С.3.
824. Збори студентів //Нова Рада. – 1918. – 24 (11) квітня. – №66. – С.3.
825. Збори Української студентської громади //Відродження. – К., 1918. – 9 квітня (27 березня). – Ч.11. – С.2.
826. Збори фіз[ико]-мат[ематичного] факультету Українського Народного Університету //Нова Рада. – 1917. – 21 жовтня. – №168. – С.4.
827. Збори Української Студентської Громади //Життя Поділля. – 1919. – 9 квітня. – №93. – С.4.
828. Звідомлення метеорологічної станції с[ільсько]-г[осподарського] факультету Кам'янецького університету //Наш шлях. – 1920. – 25 березня. – Ч.60. – С.4.
829. Звіт діяльності Кам'янецької «Просвіти» за 1918 рік //Освіта. – 1918. – 15 грудня. – №3. – С.22.
830. Зеньковський В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.): воспоминания /Василий Зеньковский; [Публ. текста и редакция М.А.Колерова]. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1995. – 218 с.

831. З життя Кам'янецького Українського Державного Університету // Нова Рада. – 1918. – 2 жовтня (19 вересня). – №177. – С.2.
832. З життя міністерств //Трудова громада. – 1919. – 25 червня. – №6. – С.3.
833. З життя «Просвіт» Поділля. Кам'янець-Подільська «Просвіта» // Село. – 1918. – 8 листопада. – №№44 і 45. – С.21-22.
834. З життя «Просвіт» Поділля. Кам'янець-Подільське Товариство «Просвіта» //Село. – 1918. – 22 листопада. – №№46 і 47. – С.22.
835. З життя української вищої школи //Відродження. – 1918. – 1 травня. – Ч.30. – С.2.
836. З життя української гімназії для дорослих //Україна. – 1920. – 4 липня. – Ч.121. – С.2.
837. З листів п. Міністра освіти до акад. В.Вернадського //Відродження. – 1918. – 12 липня (29 червня). – Ч.85. – С.2.
838. З місцевого життя //Україна. – 1919. – 21 серпня. – Ч.10. – С.3.
839. З Народнього ун-ту //Народна Воля. – 1917. – 16 (3) жовтня. – №124. – С.3.
840. З Народнього університету // Народна Воля. – 1917. – 24 (11) жовтня. – №131. – С.4.
841. З Поділля (про святкування відкриття Кам[']янець]- Под[']ільського) Укр[']айнського) Ун-ту) //Слово. – К., 1918. – 4 жовтня. – Ч.4. – С.4.
842. З початку 1919-20 академічного року відкривається в Кам'янці-Под[']ільському) Учительський Інститут //Трудова громада. – 1919. – 22 липня. – №23. – С.1.
843. З студентського життя //Наш шлях. – 1920. – 28 січня. – Ч.15. – С.4.
844. З студентського життя Кам'янець-Подільського Університету //Трудова громада. – 1919. – 25 жовтня. – №5 (90). – С.2.
845. З Українського Народного Університету в Кам'янці //Україна. – 1919. – 5 листопада (23 жовтня). – №82. – С.2.
846. З університетського життя //Боротьба. – 1919. – 12 листопада. – Ч.8. – С.4.
847. З університетського життя //Життя Поділля. – 1919. – 28 березня. – №80. – С.4.
848. З університетського життя /Життя Поділля. – 1918. – 28 грудня. – №11. – С.4.
849. З університетського життя //Життя Поділля. – 1919. – 28 лютого. – №59. – С.4.
850. З університетського життя //Життя Поділля. – 1919. – 25 лютого. – №56. – С.4.

851. З університетського життя //Життя Поділля. – 1918. – 27 грудня. – №10. – С.3.
852. З університетського життя //Життя Поділля. – 1919. – 23 січня. – №29. – С.3.
853. З університетського життя //Життя Поділля. – 1919. – 26 лютого. – Ч.57. – С.4.
854. З університетського життя //Життя Поділля. – 1919. – 9 лютого. – №44. – С.3.
855. З університетського життя //Життя Поділля. – 1919. – 11 січня. – №20. – С.3.
856. З університетського життя //Життя Поділля. – 1919. – 1 квітня. – №86. – С.4.
857. З університетського життя //Життя Поділля. – 1919. – 5 квітня. – №90. – С.4.
858. З університетського життя //Життя Поділля. – 1919. – 5 лютого. – №40. – С.4.
859. З університетського життя //Життя Поділля. – 1919. – 7 лютого. – №42. – С.3.
860. З університетського життя //Життя Поділля. – 1919. – 3 січня. – №15. – С.4.
861. З університетського життя //Життя Поділля. – 1918. – 31 грудня. – №1. – С.4.
862. З університетського життя //Життя Поділля. – 1919. – 14 лютого. – №48. – С.3.
863. З університетського життя //Наш шлях. – 1920. – 20 лютого. – Ч.34. – С.4.
864. З університетського життя //Наш шлях. – 1920. – 25 березня. – Ч.57. – С.8.
865. З університетського життя //Наш шлях. – 1920. – 27 квітня. – Ч.83. – С.4.
866. З університетського життя //Наш шлях. – 1920. – 23 квітня. – Ч.80. – С.3.
867. З університетського життя //Наш шлях. – 1920. – 12 лютого. – Ч.27. – С.4.
868. З університетського життя //Наш шлях. – 1920. – 9 березня. – Ч.48. – С.8.
869. З університетського життя //Новий шлях. – 1919. – 20 червня. – №9. – С.4.
870. З університетського життя //Освіта. – 1919. – 1 березня. – №5. – С.28-29.

871. З університетського життя //Освіта. – 1919. – 15 січня. – №2. – С.28.
872. З університетського життя. Передача архівів Університету // Боротьба. – 1919. – 12 листопада. – Ч.8. – С.4.
873. З університетського життя //Слово. – Кам'янець-Подільський, 1920. – 4 листопада. – Ч.31. – С.2.
874. З університетського життя //Трудова громада. – 1920. – 1 січня. – Ч.145. – С.4.
875. З університетського життя //Трудова громада. – 1919. – 8 листопада. – №16 (101). – С.4.
876. З університетського життя //Трудова громада. – 1919. – 21 вересня. – Ч.65. – С.7.
877. З університетського життя //Трудова громада. – 1919. – 26 вересня. – №69. – С.3.
878. З університетського життя //Трудова громада. – 1919. – 26 серпня. – Ч.46. – С.8.
879. З університетського життя //Трудова громада. – 1919. – 19 грудня. – №135. – С.2.
880. З університетського життя //Трудова громада. – 1919. – 17 грудня. – №133. – С.2.
881. З університетського життя //Трудова громада. – 1919. – 3 вересня. – №52. – С.8.
882. З університетського життя //Трудова громада. – 1919. – 30 грудня. – №413. – С.2.
883. З університетського життя //Трудова громада. – 1920. – 13 січня. – Ч.7 (151). – С.2.
884. З університетського життя //Трудова громада. – 1919. – 4 листопада. – №13 (48). – С.2.
885. З університетського життя //Трудова громада. – 1919. – 29 червня. – Ч.3. – С.4.
886. Заклик до студентів //Народна воля. – 1918. – 29 (17) січня. – №12. – С.3.
887. Іваницький Б. Ліси України /Б.Іваницький //Бюлетень інформаційного відділу Міністерства земельних справ. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 21 липня. – Ч.14. – С.3-4.
888. Іван Огієнко професор і ректор Кам'янець-Подільського державного Українського Університету //Подольская мысль. – 1918. – 22 (9) октябрю. – №63. – С.1.
889. Ігнатієнко В. Про Київський Народний Університет /В.Ігнатієнко // Громада. – К., 1919. – №4-5. – С.7-8.

890. Из епистолярного наследия В.И.Вернадского. Письма украинским академикам Н.П.Василенко и А.А.Богомолец // [Сост.: С.Н.Киржаев и В.А.Толстов; Комиссия по разработке научн. наследия акад. В.И.Вернадского]. – К., 1991. – 244 с.
891. Інститутчики в Кам'янецькому університеті //Відродження. – 1918. – 12 листопада (29 жовтня). – №211. – С.3.
892. Інститутчики в Кам'янецькому університеті //Нова Рада. – 1918. – 12 листопада (29 жовтня). – №211. – С.3.
893. Історія Академії наук України. 1918-1923: док. і матеріали / [Упоряд.: В.Г.Шмельов (ст. упоряд.); В.А.Кучнарєнко, О.Г.Луговський, М.Н.Монастирицька та ін.; відп. ред. П.С.Сохань]. – К.: Наук. думка, 1993. – 248 с.
894. Камінецькому Державному Українському Університетові // Село. – 1918. – 8 листопада. – №44-45. – С.8.
895. Кам'янецький Державний Український Університет //Відродження. – 1918. – 3 листопада (21 жовтня). – Ч.176. – С.6.
896. Кам'янецький Український Державний університет. Спогади студента //Віра й культура. – Вінніпег, 1959. – Ч.9 (69). – С.46; Ч.10-11 (70-71). – С.15-19.
897. Кам'янецький Український Державний університет. Спогади студента //Пам'ятки України. – К., 2000. – №3-4. – С.110-113.
898. Кам'янецький Укр[аїнський] Держ[авний] Ун-т //Відродження. – 1918. – 31 (18) липня. – Ч.100. – С.3.
899. Кам'янецький Український Університет //Волинська народна газета. – 1918. – 27 серпня. – №15. – С.17.
900. Кам[']янецький] Укр[аїнський] Ун-т //Відродження. – 1918. – 23 (10) липня. – Ч.93. – С.2.
901. Кам[']янецький] Укр[аїнський] Ун-т //Відродження. – 1918. – 26 (13) травня. – Ч.47. – С.6.
902. Кам[']янецький] Укр[аїнський] Ун-т //Відродження. – 1918. – 31 (18) липня. – Ч.100. – С.3.
903. Кам'янецький Український Університет //Відродження. – 1918. – 26 (13) травня. – Ч.47. – С.6.
904. Кам'янецький Університет //Наш шлях. – 1920. – 7 травня. – Ч.87. – С.2.
905. Кам'янецький Університет //Нова Рада. – 1919. – 12 січня (30 грудня). – №8. – С.1.
906. Кам'янець-Подільський Державний Український університет //Відродження. – 1918. – 29 (16) вересня. – Ч.147. – С.7.

907. Кам'янець-Подільський Державний Український університет // Відродження. – 1918. – 29 (16) вересня. – Ч.145. – С.2.
908. Кам[’янець]-Под[ільський] Держ[авний] Укр[аїнський] Ун-т // Відродження. – 11 серпня (29 липня). – Ч.110. – С.2.
909. Кам[’янець]-Под[ільський] Держ[авний] Укр[аїнський] Ун-т // Відродження. – 1918. – 17 (4) серпня. – Ч.115. – С.2.
910. Кам'янець-Подільський Державний Український Університет // Трудова громада. – 1919. – 21 вересня. – №65. – С.8.
911. Кам[’янець]-Подільський Український Університет //Відродження. – 1918. – 7 серпня (25 липня). – Ч.106. – С.2.
912. Кам'янець-Подільський держ[авний] укр[аїнський] університет // Нова Рада – 1919. – 14 (1) січня. – №9. – С.3.
913. Кам'янець-Подільський Університет //Відродження. – 1918. – 20 (7) вересня. – Ч.141. – С.5.
914. Кам'янець-Подільський Університет //Відродження. – 1918. – 29 (16 вересня). – Ч.147. – С.6.
915. Карачківський М. Боротьба за «Раду Студентських Представників» /М.Карачківський //Нова думка. – 1920. – Ч.ІІІ. – С.33-36.
916. Катедра юдеознавства //Народна воля. – Скрантон, 1919. – 1 листопада. – Ч.129. – С.2.
917. Катедри українознавства в університетах України //Відродження. – 1918. – 3 жовтня (20 вересня). – Ч.156. – С.4.
918. К деятельности Каменецкого Украинск[ого] Державного Університета //Подольский край. – 1920. – 22 октябрю. – №594. – С.2.
919. К-ий С. Поспішаймо до рідного університету /С.К-ий [С.Козицький] //Село. – 1918. – 7 вересня. – №32-33. – С.5.
920. Київський Державний Всеукраїнський Університет //Відродження. – 20 (7) вересня. – Ч.141. – С.5.
921. Київський Державний Український Університет //Відродження. – 1918. – 8 листопада (26 жовтня). – Ч.180. – С.5.
922. Київський Державний Український Університет //Відродження. – 1918. – 26 (13) вересня. – Ч.145. – С.4.
923. Київськ[ий] Держ[авний] Укр[аїнський] університет //Відродження. – 1918. – 10 вересня (28 серпня). – Ч.133. – С.2.
924. Київський Державний Український Університет //Відродження. – 1918. – 26 (13) вересня. – Ч.145. – С.4.
925. Київські Державні Українські Університети //Відродження. – 1918. – 8 листопада (26 жовтня). – Ч.150. – С.5.

926. Київськ[ий] Дер[жавний] Україн[ський] Університет // Відродження. – 1918. – 4 вересня (22 серпня). – Ч.128. – С.1.
927. Київський Державний Український Університет // Відродження. – 1918. – 6 вересня (24 серпня). – Ч.130. – С.2; 10 вересня (28 серпня). – Ч.133. – С.2.
928. Київський Державний Університет // Відродження. – 1918. – 27 (14) листопада. – №223. – С.2.
929. Київський Державний Університет // Відродження. – 1918. – 20 (7) вересня. – Ч.141. – С.5.
930. Київський Державний Університет // Відродження. – 1918. – 26 (13) вересня. – Ч.165. – С.7.
931. Київський Державний Університет // Відродження. – 1918. – 6 вересня (24 серпня). – Ч.130. – С.5.
932. Київський народний український університет (5 жовтня 1917 р. – 5 серпня 1918 р.) // Відродження. – 1918. – 13 серпня (31 липня). – Ч.111. – С.2.
933. Київський Укр[аїнський] Держ [авний] Університет // Відродження. – 1918. – 27 (14) вересня. – Ч.146. – С.4-5.
934. Київський Український Університет // Відродження. – 1918. – 22 травня. – Ч.43. – С.6.
935. Київський Український Університет // Відродження. – 1918. – 26 (13) липня. – Ч.96. – С.3.
936. Київський Український Університет // Відродження. – 1918. – 12 липня (26 червня). – Ч.85. – С.4.
937. Київський Український Університет // Відродження. – 1918. – 1 серпня (19 липня). – Ч.100. – С.3.
938. Київський Український Університет // Відродження. – 1918. – 17 (4) липня. – Ч.88. – С.2.
939. Київський Український Університет // Відродження. – 1918. – 14 (1) серпня. – Ч.112. – С.3.
940. Київський Український Університет // Рідне слово. – 1918. – 6 липня. – Ч.27. – С.3.
941. Київський Український Університет // Трудова громада. – 1919. – 9 листопада. – № 17 (102). – С.3.
942. Київський Український Ун-т // Відродження. – 1918. – 26 (13) липня. – Ч.96. – С.3.
943. Київський Укр[аїнський] Нар[одний] Ун-т // Відродження. – 1918. – 23 (10) травня. – Ч.70. – С.5.
944. Київський Укр[аїнський] Ун-т // Відродження. – 1918. – 12 червня (30 травня). – Ч.61. – С.4.

945. Київськ[ий] Укр[аїнський] Ун-т // Відродження. – 1918. – 10 липня (27 серпня). – Ч.83. – С.4.
946. Клареті Ж. Пан Майо (оповідання) /Жюль Клареті; [пер. з фр. мови Д.Бузько]. – Нова думка. – 1920. – Ч.ІІІ. – С.21-28.
947. Клепатський П. До українсько-польських відносин /П.Клепатський //Наш шлях. – 1919. – 4 грудня. – Ч.10. – С.1.
948. Клепатський П. Т.Г.Шевченко – апостол любові, братства і правди /П.Клепатський //Село. – 1919. – 15 березня. – № 11. – С.19-22.
949. Клеменко П. Національно-культурні проблеми /П.Клеменко // Україна. – 1919. – 22 (9) жовтня. – Ч.58. – С.5.
950. Клименко П. Проблеми національної культури /П.Клименко // Україна. – 1919. – 16 (3) жовтня. – Ч.58. – С.3.
951. Комісія В.І.Вернадського //Відродження. – 1918. – 11 липня (28 червня). – Ч.84. – С.3.
952. Комісія по вищих школах академіка Вернадського //Відродження. – 1918. – 23 (10) червня. – Ч.70. – С.5.
953. Комітет галичан-студентів //Нова Рада. – 1918. – 6 січня. – №4. – С.3.
954. Конкурс //Відродження. – 1918. – 16 (3) червня. – Ч.65. – С.4.
955. Конституція України /Верховна Рада України. – К., 1996. – 30 с.
956. Кооперативне життя //Наш шлях. – 1920. – 8 лютого. – Ч.24. – С.2.
957. Копержинський К. Проф. Кость Широцький /К.Копержинський // Село. – 1919. – №19. – С.10.
958. К празднованію 2-х лет[него] юбілея Каменецкого Украинского Державного Университета //Подольский край. – 1920. – 2 октября. – №598. – С.2.
959. Корчак-Чепурківський Ю. З чергових проблем українського соціалістичного світогляду /Ю.Корчак-Чепурківський //Нова думка. – 1920. – Ч.ІІІ. – С.20-23.
960. Користування бібліотекою //Наш шлях. – 1919. – 29 листопада. – Ч.6. – С.2.
961. Костюченко. Відкриття двохрічних педагогічних курсів в Кам'янці для неправних вчителів вищих початкових шкіл Поділля / Костюченко //Освіта. – 1919. – 15 лютого. – №4. – С.23-24.
962. К открытию университета //Слово. – К., 1918. – 23 жовтня. – Ч.19. – С.2.
963. Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) /Іван Крип'якевич // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, держав-

- ність: зб. наук. пр. / Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; [відп. ред. Ярослав Ісаєвич; упоряд. Феодосій Стогній]. – Львів 2001. – Т.8: Іван Крип'якевич в родинній традиції, нації, суспільстві. – С.110-120.
964. Крути. Січень 1918 року: Документи. Матеріали. Дослідження. Кіносценарій /Упоряд. Ярослав Гарилюк]. – К.: Видавн. центр «Просвіта», 2008. – 880 с.: іл.
965. Курси для інструкторів //Визволення. – 1919. – 17 липня. 22. – С.2.
966. Курси укр[аїнського] слова //Відродження. – 1918. – 18 (5) липня. – Ч.89. – С.3.
967. К.Широцький //Промінь. – 1919. – 23 (10) вересня. – №7. – С.2.
968. Курсант Х. Лист до редакції /Курсант Х. //Життя Поділля. – 1919. – 28 лютого. – №59. – С.4.
969. Курси для вчителів //Трудова громада. – 1919. – 14 серпня. – №37. – С.6.
970. Курси для учителів середніх шкіл при університеті //Трудова громада. – 1919. – 13 листопада. – №20 (105). – С.4.
971. Курси української мови для вчительства //Трудова громада. – 1919. – 19 серпня. – №41. – С.6.
972. Лекції //Життя Поділля. – 29 квітня. – №106. – С.4.
973. Лекції //Україна. – 1919. – 14 вересня. – №28. – С.4.
974. Лекція в Українськiм Державнiм Унiверситетi про сiчовi организацiї //Україна. – 1919. – 21 (8) жовтня. – Ч.57. – С.3.
975. Лекція //Життя Поділля. – 1919. – 29 квітня. – №106. – С.4.
976. Лекція проф. Біднова //Життя Поділля. – 1919. – 24 квітня. – №102. – С.3-4.
977. Лекція //Трудова громада. – 1919. – 10 вересня. – №58. – С.4.
978. Лектури в Ун-ті //Визволення. – 1919. – 25 липня. – №26. – С.2.
979. Лекції на курсах дошк[ільного] виховання //Життя Поділля. – 1919. – 9 квітня. – №93. – С.4.
980. Лекція студ[ента] Хитькова //Життя Поділля. – 1919. – 29 квітня. – №106. – С.4.
981. Липа Ю. На березі /Ю.Липа //Нова думка. – 1920. – Ч.І-ІІ. – С.21.
982. Липа Ю. Три кондори /Ю.Липа //Нова думка. – 1920. – Ч.І-ІІ. – С.20.
983. Лист до редакції //Життя Поділля. – 1919. – 30 березня. – №85. – С.4.
984. Листи до редакції //Трудова громада. – 1920. – 17 лютого. – Ч.20 (164). – С.2.

985. Літній семестр сільськогосподарського факультету // Наш шлях. – 1920. – 6 червня. – Ч.109. – С.4.
986. Літопис українського життя (липень-серпень-вересень) // Літературно-науковий вістник. Річник XX. – К., 1919. – Т.LXV. – С.151-168.
987. Лоський І. Історія формування студентського куреня і опис перебігу бою. Спогади /Ігор Лоський //Героїка трагедії Крут. – С.87-91.
988. Лоський І. Крути /Ігор Лоський //Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року /[Упоряд. І.Ільченко]. – Дрогобич: Видавн. фірма «Відродження», 1995. – С.49-57.
989. Лоський І. Крути /Ігор Лоський Крути: збірка в пам'ять героїв Крут: [упоряд. О.Зінкевич, Н.Зінкевич]. – К.: Смолоскип, 2008. – С.95-105.
990. Лукасевич Л. Вій під Крутами /Левко Лукасевич //Крути: збірка у пам'ять героїв в Крут. – С.133-141.
991. Лукасевич Л. Із книги «Роздуми на схилку життя» /Левко Лукашевич //Героїка Крут. Лицарський подвиг українців 29 січня 1918 року. – С.57-68.
992. Лукасевич Л. Спогади. Початки російсько-української війни та організація українського війська /Левко Лукасевич //Героїка трагедії Крут. – С.61-76.
993. Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. П. Кам'янецька доба: док. видання / Ісаак Прохорович Мазепа. – Дніпропетровськ: Січ, 2001. – 415 с.
994. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 /Ісаак Мазепа. – Прага, 1942. – 280 с.
995. Мала Рада Міністрів //Робітнича газета. – 1918. – 23 серпня. – №350. – С.3.
996. Мартос Б. Крути /Борис Мартос // Героїка трагедії Крут. – С.293-295.
997. Матеріали по історії революції //Робітнича газета. – 1919. – 16 вересня. – №497. – С.2.
998. Меморандум Всеукраїнської Учительської Спілки до Директорії Української Народної Республіки //Вільна Українська школа. – К., 1918-1919. – Ч.5. – С.266-271.
999. Меморандум гром[адських] діячів Поділля //Трудовий шлях. – 1919. – 29 червня. – Ч.3. – С.2.
1000. Метеорологічна станція //Наш шлях. – 1920. – 10 березня. – Ч.49. – С.6.

1001. Мійська управа проти встановлення твердих цін //Трудова громада. – 1919. – 31 липня. – №27. – С.8.
1002. Мійська хроніка //Поділля. – 1918. – 5 квітня (23 березня). – Ч.20. – С.3.
1003. Мійське життя //Поділля. – 1918. – 9 квітня (27 березня). – Ч.23. – С.3
1004. Міністерство Народньої освіти й мистецтва. Накази про призначення й звільнення //Державний вістник. – 1918. – 16 жовтня. – №59. – С.4.
1005. Міністерство Народньої освіти й мистецтва. Накази про призначення й звільнення //Державний вістник. – 1918. – 6 вересня. – №44. – С.2.
1006. Місцеве життя. Документ //Наш шлях. – 1920. – 28 березня. – Ч.63. – С.3.
1007. Місцева хроніка //Життя Поділля. – 1919. – 22 січня. – №28. – С.3.
1008. Місцева хроніка //Життя Поділля. – 1919. – 10 травня. – №144. – С.2.
1009. На користь народн[ого] ун-ту //Народна Воля. – 1917. – 9 вересня (27 серпня). – №95. – С.3.
1010. Надзвичайні збори слухачів підготовчих курсів //Нова Рада. – 1918. – 10 січня. – №6. – С.3.
1011. Накази про призначення й звільнення //Державний вістник. – 1918. – 6 вересня. – №44. – С.2-3.
1012. Наказ № 3 //Життя Поділля. – 1919. – 29 квітня. – №106. – С.2.
1013. Наказ по залозі м. Кам'янця на Поділля, Ч.55, 16 липня 1919 року //Трудова громада. – 1919. – 18 липня. – №20. – С.2.
1014. Наказ по Міністерству Народньої Освіти 30 січня 1919 року //Життя Поділля. – 1919. – 19 лютого. – №51. – С.4.
1015. Наказ про мобілізацію учителів на Поділлі //Життя Поділля. – 1919. – 1 квітня. – №86. – С.2.
1016. Нарada членів Трудового конгресу //Трудовий шлях. – 1919. – 20 липня. – Ч.15. – С.4.
1017. Нарada членів Трудового конгресу в Кам'янці-Подільському 6-11 липня //Трудовий шлях. – 1919. – 19 липня. – Ч.14. – С.2.
1018. Народній університет в Кам'янці //Україна. – 1919. – 19 (6) жовтня. – Ч.56. – С.1.
1019. Наукове зібрання //Трудова громада. – 1919. – 26 серпня. – №46. – С.8.

1020. Наукове товариство //Наш шлях. – 1920. – 11 травня. – Ч.90. – С.30.
1021. Небезпека Київськ[ому] Укр[аїнському] ун-тові //Відродження. – 1918. – 9 липня (26 червня). – Ч.82. – С.3.
1022. Некультурний вчинок //Освіта. – 1918. – 15 грудня. – №3. – С.27.
1023. Нова гімназія //Відродження. – 1918. – 6 жовтня (23 вересня). – Ч.153. – С.6.
1024. Нове культурне огнище //Нова Рада. – 1918. – 22 жовтня. – №193. – С.1.
1025. Новий університетський статут //Відродження. – 1918. – 19 (6) квітня. – Ч.20. – С.3.
1026. Новые факультеты //Вестник Временного правительства. – 1917. – 18 июня (1 июля). – №83 (129). – С.2.
1027. Нові державні університети на Україні //Вільна Українська школа. – 1918. – №10: червень. – С.361-362.
1028. Нові закони //Відродження. – 1918. – 26 (13) листопада. – Ч.194. – С.3.
1029. Нові професори богословського факультету //Наш шлях. – 1920. – 20 червня. – Ч.121. – С.4.
1030. Нові професори в Кам'янецькому Університеті //Село. – 1919. – 15 лютого. – №6. – С.29.
1031. Нові професори в Укр[аїнському] Держ[авному] ун-ті // Нова Рада. – 1918. – 24 (14) листопада. – №223. – С.2.
1032. Нові професори в укр[аїнському] держ[авному] університеті в Києві //Слово. – К., 1918. – Ч.48. – С.3.
1033. Нові умови вступу до Українських Університетів //Життя Поділля. – 1919. – 20 лютого. – №52. – С.3.
1034. Нові умови вступу до Українських Університетів //Освіта. – 1919. – 1 березня. – №5. – С.32.
1035. Нові члени сільськогосподарського факультету //Наш шлях. – 1920. – 10 березня. – №49. – С.6.
1036. Нові штати вищих шкіл //Відродження. – 1918. – 14 (1) серпня. – Ч.112. – С.3.
1037. Новые кафедры //Слово. – К., 1918. – 3 жовтня. – Ч.3. – С.4.
1038. Нар[одний] ун-т //Нова Рада. – 1917. – 5 вересня. – №130. – С.3.
1039. Народний ун-т //Нова Рада. – 1917. – 16 вересня. – №138. – С.3.
1040. Народний Університет і Педагогічна Академія //Нова Рада. – 1917. – 24 жовтня. – №170. – С.4.
1041. Народний Університет //Нова Рада. – 1917. – 11 жовтня. – 159. – С.2.

1042. Народний Український Університет // Нова Рада. – 1917. – 24 вересня. – №145. – С.3.
1043. Народний Університет // Нова Рада. – 1917. – 16 вересня. – №138. – С.3.
1044. Обід в честь Головного Отамана військ У.Н.Р., Голови Директорії С.Петлюри //Новий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 14 червня. – Ч.4. – С.4.
1045. Обрання проф. М.С.Грушевського //Нова Рада. – 1918. – 22 (9) травня. – №82. – С.3.
1046. Огієнко І. Мое життя. Автобіографічна хронологічна канва /Іван Огієнко //Наш культура: науково-літературний місячник; [редактор-видавець проф., д-р Іван Огієнко]. – Львів, Варшава, 1935. – Кн.7. – С.444-453; Кн.8. – С.510-522; 1936. – Кн.1 (10). – С.64-72; Кн.3 (12). – С.233-236; Кн.7 (16). – С.554-557; Кн.8-9 (17). – С.628-636; Кн. 10 (18). – С.710-712.
1047. Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. Вид. 2-е, доп. /Іван Огієнко. – Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1968. – 94 с.
1048. Огієнко І. Урочистий в'їзд С.Петлюри до Кам'янця-Подільського 1-го травня 1920 р. /Іван Огієнко // Наша культура. – 1936. – Кн.5 (14). – С.321-331.
1049. Оголошення //Визволення. – 1919. – 8 липня. – №14. – С.1.
1050. Оголошення //Наш шлях. – 1920. – 6 лютого. – Ч.22. – С.2.
1051. Одкриття народнього ун-ту в Києві //Народна Воля. – 1917. – 13 жовтня (30 вересня). – №122. – С.4.
1052. 1000000 карбованців Українському університету у Кам'янці-Подільському //Відродження. – 1918. – 25 (12) травня. – Ч.46. – С.7.
1053. Одкриття Кам'янець-Под[ільського університету] //Робітничка газета. – 1918. – 29 вересня. – №378. – С.3.
1054. Од редакції //Волинська газета. – 22 (9) жовтня. – №36. – С.1.
1055. Оповідення //Визволення. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 29 червня. – №6. – С.1-2.
1056. Освіта в Україні. Нормативна база. – 3-є вид. змін. та доп. / [Є.К.Патушинський]. – К.: Кит, 2007. – 520 с.
1057. Отголоски открытия [Каменец-Подольского] университета // Слово. – К., 1918. – 25 жовтня. – Ч.21. – С.2.
1058. Открытие Кам[енец]-Подольского университета //Слово. – К., 1918. – 24 жовтня. – №20. – С.2-3; 25 жовтня. – Ч.21. – С.2.
1058. Открытие Киевского укр[аинского] Держ[авного] ун-та // Слово. – К., 1918. – 5 жовтня. – Ч.5. – С.5.

1060. Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917-1919 рр.): зб. док. і матеріалів [Авт.-упоряд.: О.О.Нестуля, С.І.Нестуля, Г.Я.Рудий; відп. ред. В.О.Горбик]; Ін-т іст. НАН Укр., – К., 2008. – С. 7.
1061. Пам'яті К.Широцького //Україна. – 1919. – 7(24) жовтня. – Ч.46. – С.4.
1062. Пам'ятки Monuments: [зб. док. і матеріалів] [Упоряд.: К.І.Климова, В.П.Ляхоцький, І.Б.Матяш, Л.В.Сидько, Є.П.Шаталіна, О.М.Шевченко]; Гол. арх. упр. при Каб. Мін. Укр., НДІ арх. справи та документознавства. – К., 1998. – Т.1. – 280 с.
1063. Пам'ятник //Народна справа. – К., 1918. – 9 вересня. – №35. – С.2.
1064. Пан Гетьман і Київський Український Університет //Відродження. – 1918. – 28 (15) липня. – Ч.98. – С.3.
1065. Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Університету/Олімпіада Пащенко//Наша культура. – 1936. – Кн.5 (14). – С.332-346; Кн.6 (15). – С.413-420; Кн.10 (18). – С.671-677.
1066. Пащенко О. Як зародився Державний Український Університет у м. Кам'янці на Поділлі /О.Пащенко //Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.5-7.
1067. П.О. Справа Кам'янецького Університету в Києві /О.П.[Олімпіада Пащенко] //Подольская мысль. – 1918. – 22 (9) октября. – №63. – С.2.
1068. Пеленський Й. «Мури» /Й.Пеленський //Шлях. – Вінниця, 1919. – 12 травня. – №35. – С.2.
1069. Пеленський Й. Оснування Українського Університету в Києві /Йосип Пеленський //За велич нації. У двадцяті роковини відновлення Української Гетьманської держави: – Львів, 1938. – С.107-112.
1070. Пеленський Й. Оснування Українського Університету в Києві /Йосип Пеленський //За велич нації. У двадцяті роковини відновлення Української Гетьманської держави: зб. статей / [Редкол: М.Пасіка та ін.] – Нью-Йорк, 1955. – С.137-144.
1071. Перевибори Ради студентських представників //Україна. – 1919. – 2 листопада (20 жовтня). – Ч.68. – С.4.
1072. Перегляд українського правопису //Україна. – 1919. – Ч.10. – 26 (13) січня. – С.3.
1073. Перед одкриттям університету //Робітнича газета. – 1918. – 22 жовтня. – №396. – С.2.
1074. Передача архівів університету //Трудова громада. – 1919. – 13 листопада. – №20 (105). – С.4.

1075. Передача двохкл[асної] дів[очої] школи в Кам'янці-Под[ільському] Міністерству Нар[одної] Освіти //Республіканські вісті. – Вінниця, 1919. – 4 лютого. – Ч.51. – С.2.
1076. Перша Державна нарада //Україна. – 1919. – 28 (15) жовтня. – Ч.63. – С.1-2.
1077. Перший випуск слухачів української гімназії для дорослих // Наш шлях. – 1920. – 4 липня. – Ч.133. – С.4.
1078. Перший Укр[аїнський] Ун-т //Нова Рада. – 1917. – 12 вересня. – №135. – С.3.
1079. Перший Укр[аїнський] Ун-т //Нова Рада. – 1917. – 21 вересня. – №142. – С.2.
1080. Пилипчук П. Український Університет /П.Пилипчук // Українська Республіка. – К., 1917. – 15-30 жовтня. – №1-2. – С.3.
1081. Плевако М. Борис Грінченко. 1863-1910 /М.Плевако //Наш шлях. – 1920. – 6 травня. – Ч.86. – С.3.
1082. Плевако М. Великдень. (Звичаї, вірування і легенди, зв'язок з великодніми святами на Україні) /М.Плевако //Наш шлях: літературно-науковий додаток. – 1920. – 18 квітня. – Ч.7. – С.1-5.
1083. Плевако М. В справі вивчення Поділля //Життя Поділля. – 1919. – 11 лютого. – №45. – С.2-3.
1084. Плевако М. В справі вивчення Поділля (до кам'янецьких досліджувачів старовини, вчених, самовидців минулого і всього подільського громадянства) /М.Плевако //Освіта. – 1919. – 1 березня. – №5. – С.7-8.
1085. Плевако М. Іван Левицький Нечуй. 1838-1918 /М.Плевако // Наш шлях. – 1920. – 7 квітня. – Ч.70. – С.2-3.
1086. Плевако М. Історичний календар [Петро Кліщинський] / М.Плевако //Наш шлях. – 1920. – 17 березня. – Ч.53. – С.4.
1087. Плевако М. Любов до рідного краю й народу та свободолюбіві змагання як основні мотиви нової української літератури / М.Плевако //Життя Поділля. – 1919. – 19 лютого. – №51. – С.2; 21 лютого. – №53. – С.2; 23 лютого. – №55. – С.2; 28 лютого. – №59. – С.2-3.
1088. Плевако М. Микола Костомаров. 1817-1885 /М.Плевако //Наш шлях. – 1920. – 10 березня. – Ч.49. – С.2-3.
1089. Плевако М. Український театр і Марко Кропивницький / М.Плевако //Наш шлях. – 1920. – 22 квітня. – Ч.69. – С.2; 8 травня. – Ч.80. – С.3.

1090. Плевако М. Університет та завдання українського громадянства на Поділлі /М.Плевако //Життя Поділля. – 1919. – 8 лютого. – №43. – С.3.
1091. Плевако М. Шевченкові заповіти //Наш шлях. – 1920. – 10 березня. – Ч.49. – С.2-4.
1092. Плевако М. Шевченко і критика /М.Плевако //Наш шлях. – 1920. – 9 березня. – Ч.48. – С.2-3; 10 березня. – Ч.49. – С.2-4.
1093. Повідомлення культурно-просвітньої комісії при ревкомі // Життя Поділля. – 1919. – 29 квітня. – №106. – С.2.
1094. Под[ільська] губ[ернська] нар[одна] упр[ава] звертається до Міністерства Освіти Української Народної Республіки // Освіта. – 1918. – 15 грудня. – №3. – С.19.
1095. Подяка міністра освіти приват-доценту І.І.Огієнкові //Відродження. – 1918. – 18 (5) липня. – Ч.89. – С.3.
1096. Пожертвування бібліотеки //Трудова громада. – 1919. – 9 листопада. – №17 (102). – С.4.
1097. Пожертвування бібліотеки //Україна. – 1919. – 8 (26) листопада. – Ч.58. – С.2.
1098. Полегші для вільних слухачів вищих державних шкіл // Республіканські вісті. – 1919. – 4 лютого. – Ч.51. – С.2.
1099. Поліцейська година //Україна. – 1919. – 25 червня. – Ч.113. – С.1.
1100. Поліщук В. Дещо про працю майбутнього Всеукраїнського студентського конгресу /В.Поліщук //Наш шлях. – 1920. – 10 липня. – №138. – С.4.
1101. Поліщук В. Дім (мініатюра) /Валеріан Поліщук //Нова думка. – 1920. – Ч.ІІІ. – С.4-5.
1102. Поліщук В. До українського студентства на Україні й поза його межами /В.Поліщук, С.Заклинська, А.Макух //Наш шлях. – 1920. – 27 травня. – №102. – С.2.
1103. Поліщук В. Про Всеукраїнський студентський конгрес //Наш шлях. – 1920. – 26 травня. – №101. – С.3.
1104. Помешкання для Укр[аїнського] Держ[авного] Університету // Робітнича газета. – 1918. – 27 серпня. – №353. – С.2-3.
1105. Помешкання для Українського ун-ту //Народна Воля. – 1918. – 1 серпня (19 липня). – №2 (73). – С.4.
1106. Помешкання Українського Університету //Відродження. – 1918. – 31 (18) серпня. – Ч.125. – С.2.
1107. Поперешній В. Кам'янець-Подільський державний університет (1918 – 1928 г.) /В.Поперешній //Тризуб. – Париж. – 1928. – 22 жовтня. – Ч.41 (47). – С.7-10.

1108. Постанова довірочних зборів галичан-студентів Укр[аїнського] Нар[одного] ун-ту //Нова Рада. – 1918. – 6 січня. – №4. – С.3.
1109. Постанова Подільської Губ[ернської] Управи про стипендії Кам'янецького університету //Трудова громада. – 1919. – 26 серпня. – №46. – С.8.
1110. Постанова педагогічної ради укр[аїнської] гімназії //Життя Поділля. – 1919. – 25 лютого. – №56. – С.4.
1111. Постанови студентської «Громади» //Нова Рада. – 1918. – 13 квітня (31 березня). – №57. – С.3.
1112. По Україні //Волинська газета. – Житомир, 1918. – 11 жовтня (28 вересня). – №30. – С.2.
1113. Похід проти української культури //Відродження. – 1918. – 14 (1) вересня. – Ч.136. – С.2.
1114. Похорон С.Грищенка та Приходька //Новий шлях. – 1919. – 11 червня. – Ч.1. – С.4.
1115. Похорон студентів-казаков //Киевская мысль. – К., 1918. – 19 (6) марта. – №28. – С.2.
1116. Похорон студентів-січовиків //Нова Рада. – 1918. – 20 (7) березня. – №37. – С.3.
1117. Правничий факультет //Наш шлях. – 1919. – 7 грудня. – Ч.12. – С.2.
1118. Праця Державної Інспекції. Справа культурно-освітня //Визволення. – 1919. – 13 серпня. – С.2.
1119. Привітання в день одкриття Укр[аїнського] Держ[авного] Ун-ту //Слово. – К., 1918. – 8 жовтня. – Ч.7. – С.4.
1120. Привітання воякам української армії //Нова Рада. – 1918. – 11 травня (28 квітня). – №73. – С.3.
1121. Привітання з приводу відкриття Українського Державного Університету //Відродження. – 1918. – 13 жовтня (30 вересня). – Ч.159. – С.4.
1122. Привітання Кам'янецькому університету //Волинська народна газета. – 1918. – 10 листопада. – №21. – С.19.
1123. Привітання Кам'янецькому університету //Нова Рада. – 1918. – 25 жовтня. – №196. – С.2.
1124. Привітання Кам'янецькому університету //Робітнича газета. – 1918. – 22 жовтня. – №196. – С.2.
1125. Привітання Українському Державному Університету в день річниці 22 жовтня 1919 р. Подільська Земська Управа //Україна. – 1919. – 24 (11) жовтня. – Ч.60. – С.3.
1126. Прием прошений в університете //Слово. – К., 1918. – Ч.4. – С.4.

1127. Призначення Січінського //Волинське життя. – Житомир, 1919. – 6 березня (21 лютого). – №39. – С.2.
1128. Прийом до укр[аїнських] університетів //Відродження. – 1918. – 18 (5) липня. – Ч.89. – С.3.
1129. Прийом прохань про вступ до університету //Боротьба. – 1919. – 12 листопада. – Ч.8. – С.4.
1130. Прийом прохань про вступ до університету //Україна. – 1919. – 9 листопада (27 жовтня). – Ч.87. – С.4.
1131. Прийом у Головного Отамана //Наш шлях. – 1920. – 6 травня. – №86. – С.2.
1132. Прикрий стан одної просвітньої справи на Україні (лист з Полтави) //Нова Рада. – 1918. – 19 (6) вересня. – №168. – С.2.
1133. Приходько В. Повстання Українського Державного Університету у Кам'янці на Поділлі: відбитка з «Нашої культури» 1935-1936 рр. /Віктор Приходько. – Варшава: Друкарня синодальна, 1936. – 60 с.
1134. Приходько В. Повстання Українського Державного Університету у Кам'янці на Поділлі /Віктор Приходько //Наша культура. – 1935. – Кн.5. – С.305-316; Кн.6. – С.364-378; Кн.7. – С.439-444; 1936. – Кн.1 (10). – С.34-42; Кн.2 (11). – С.115-126.
1135. Повідомлення //Нова Рада. – 1919. – 4 лютого (22 січня). – №25. – С.2.
1136. Поворот з Ростова делегації Укр[аїнського] Держ[авного] Ун-ту //Промінь. – 1919. – 28 (15) жовтня. – С.2-3.
1137. Праздник украинской культуры //Слово. – К., 1918. – 13 жовтня. – Ч.12. – С.6.
1138. Про Всеукраїнський студентський конгрес //Наш Шлях. – 1920. – 26 травня. – №101. – С.3.
1139. Про вступ до вищих шкіл //Відродження. – 1918. – 7 липня (24 червня). – Ч.81. – С.3.
1140. Проект Єдиної школи на Вкраїні: основна школа. – Кам'янець-Подільський: Дністер, 1919. – Кн.1. – 172 с.
1141. Проект Статуту Державних Українських Університетів. Від Кам'янецької Університетської комісії. – Б.М., б.р. – 28 с.
1142. Промова при відкритті Державного Університету //Волинська газета. – 1918. – 11 жовтня (28 вересня). – №30. – С.2.
1143. Пожиточний мінімум //Україна. – 1919. – 1 жовтня (18 вересня). – Ч.41. – С.4.
1144. Про український університет у Кам'янці //Поділля. – 1918. – 3 квітня (21 березня). – Ч.18. – С.2.

1145. Проф. Г.Г.Павлуцький //Відродження. – 1918. – 6 жовтня (23 вересня). – Ч.153. – С.4.
1146. Резолюції II-го Всеукраїнського учительського з'їзду в Києві // Вільна Українська школа. – 1917. – №1: вересень. – С.32-35.
1147. Резолюція Загальних зборів Кам'янецького Студентства //Наш шлях. – 1920. – 8 травня. – №88. – С.3.
1148. Резолюція Ради студентських організацій //Нова Рада. – 1918. – 2 червня (20 травня). – №90. – С.3.
1149. Реквізиція Українського Державного Університету //Відродження. – 1918. – 26 (13) листопада. – Ч.194. – С.4.
1150. Реквізиція Університету //Народне слово. – Біла Церква, 1918. – 22 листопада (5 грудня). – Ч.1. – С.3.
1151. Реквізиція Укр[аїнського] Держ[авного] ун-ту //Нова Рада. – 1918. – 27 (14) листопада. – №223. – С.2.
1152. Розмова з ректором університету проф. Сушицьким //Відродження. – 1918. – 6 жовтня (23 вересня). – Ч.153. – С.4.
1153. Руцька І. Панська пісня /Іван Руцька //Життя Поділля. – 1918. – 19 грудня. – №4. – С.2.
1154. Руцька І. Про українські кафедри /Іван Руцька [Іван Огієнко] // Нова Рада. – 1917. – 24 серпня. – №120. – С.2-3.
1155. Русова С. Віра чи зневір'я? /С.Русова //Наш шлях. – 1920. – 9 березня. – Ч.48. – С.2.
1156. Русова С. Мої спомини /Софія Русова. – Львів: Видавн. кооператива «Хортиця»; 1937; К.: Україна-Віта, 1996. – 209 с.
1157. Саліковський О. Після свята /О.Саліковський //Нова Рада. – 1918. – 31 (18) жовтня. – №201. – С.1.
1158. Самостійна Україна: збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття /[упоряд., авт. передм. і прим. О.Федьков]. – Тернопіль: Ред.-вид. відділ управл. по пресі, 1991. – 68 с.
1159. Святкування 58 роковин смерті Т.Г.Шевченка вищими початковими школами м. Кам'янця-Подільського 25 березня 1919 року //Освіта. – 1919. – 15 березня. – №6. – С.22.
1160. Свято першої річниці Кам'янець-Под[ільського] університету // Село. – 1919. – 26 листопада. – №22. – С.30-31.
1161. Світлій пам'яті незабутнього співробітника журналу «Село» поета Степана Грещенка //Село. – 1919. – 20 червня. – №13. – С.2.
1162. Селянська стипендія імени Івана Огієнка //Відродження. – 1918. – 1 листопада (19 жовтня). – Ч.174. – С.4.

1163. Сердюк Є. До питання будівничого конкурсу в Кам'янецькім університеті /Євген Сердюк //Україна. – 1919. – 22 (9) жовтня. – Ч.88. – С.8.
1164. Сильченко В. Педагог з дитинства [про І.І.Огієнка] //Подольская мысль. – 1918. – 22 (9) октября. – №63. – С.1.
1165. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – I-II: [упоряд. В.Сергійчук]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – 418 с.
1166. Сірополко С. Завдання нової школи /С.Сірополко //Республіка. – 1919. – 9 мая. – Ч.80. – С.3; 10 мая. – Ч.81. – С.3; 11 мая. – Ч.82. – С.3.
1167. Сірополко С. Народний дім /С.Сірополко //Село. – 1919. – 12 грудня. – №23. – С.6-9.
1168. Сірополко С. Народний університет і його значіння /С.Сірополко // Трудова громада. – 1919. – 1 листопада. – №11 (96). – С.1.
1169. Сіцінський Є. В чім моя провина? /Є.Сіцінський //Новий шлях. – 1920. – 21 квітня. – Ч.78. – С.1-2; 22 квітня. – Ч.79. – С.1-2.
1170. Сіцінський Є. Губерніальний будинок (історична замітка) Є.Сіцінський //Наш шлях. – 1920. – 7 лютого. – Ч.73. – С.2.
1171. Сіцінський Є. І перекують мечі свої на леміші /Є.Сіцінський // Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.2.
1172. С. Кам'янець-Подільський Державний Університет /С. //Рідне слово. – Полтава, 1919. – 29 серпня (11 вересня). – №28. – С.4.
1173. С-кий В. І знов в душі... /В.С-кий //Нова думка. – 1920. – Ч. III. – С.4.
1174. С-кий В. Пісенька /В.С-кий //Нова думка. – 1920. – Ч.III. – С.4.
1175. Складайте жертви на перший Укр[аїнський] Ун-т //Нова Рада. – 1917. – 3 вересня. – №129. – С.3.
1176. Склад Кам'янець-Подільського Державного університету // Наше життя. – 1920. – Ч.1. – С.23-25.
1177. Склад лекторів Українського університету //Відродження. – 1918. – 6 вересня (24 серпня). – Ч.130. – С.6.
1178. Склад проф[есорів] медичного факультету укр[аїнського] держ[авного] університету //Нова Рада. – 1918. – 1 вересня. – №154. – С.2.
1179. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 /Павло Скоропадський; [гол. ред. Ярослав Пеленський]. – К. – Філадельфія, 1995. – 495 с.
1180. Скоропадський П. Українська культурна праця за Гетьманщини 1918-го року /Павло Скоропадський //Наша культура. – 1936. – Кн.4 (13). – С.241-246.

1181. Сонцвіт. Моє сонце /Сонцвіт //Нова думка. – 1920. – Ч.ІІІ. – С.2-3.
1182. Спекторский Е.В. Столетие Киевского университета св. Владимира //Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917-1920: матеріали, документи, спогади. У 3 кн. /[Упоряд.: В.А.Короткий, В.І.Ульяновський]. – К.: Прайм, 2000. – Кн..1; Університет св. Володимира між двома революціями. – С.21-70.
1183. Список студентів //Трудова громада. – 1920. – 19 лютого. – Ч.22 (166). – С.2.
1184. С правоздання про Київський Укр[аїнський] нар[одний] ун-т //Відродження. – 1918. – 27 (14) липня. – Ч.97. – С.3.
1185. Справочник //Україна. – 1919. – 17 серпня. – Ч.48. – С.4.
1186. Старицька-Черняхівська Л. Пам'яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами /Л.Старицька-Черняхівська //Нова Рада. – 1918. – 24 (11) березня. – №41. – С.3.
1187. Статут Кир[ило]-Мефодіївського братства зареєстрований //Шлях. – Вінниця, 1919. – 30 вересня. – Ч.35. – С.4.
1188. Ст-вий В. Комісія по складанню біографічного словника діячів Поділля /В.Ст-вий //Наш шлях. – 1920. – 12 лютого. – Ч.27. – С.4.
1189. Степовий В. До відкриття обсерваторії в нашому Університеті /В.Степовий //Наш шлях. – 1920. – 2 березня. – Ч.42. – С.3.
1190. Степовий В. Культурний рух на Україні в часи революції /В.Степовий //Наш шлях. – 1918. – 11 грудня. – Ч.15. – С.2.
1191. Степовий В. Можливість задоволення книжкового голоду /В.Степовий //Наш шлях. – 1920. – 27 лютого. – Ч.39. – С.1.
1192. Стипендії імені Директорії У.Н.Р. //Україна. – 1919. – 5 листопада. – Ч.82. – С.2.
1193. Студент. Відкриття Українського фізико-математичного гуртка // Студент //Життя Поділля. – 1919. – 25 лютого. – №56. – С.4.
1194. Студент. Знагоди роковин студентського фізико-математичного гуртка /Студент //Наш шлях: науково-літературний додаток. – 1920. – 18 квітня. – Ч.7. – С.7-8.
1195. Студенти, юнаки і гімназисти, які загинули в бою під Крутами // Крути: Збірник у пам'ять героїв Крут. – С.143-146.
1196. Студент Кам'янецького університету... //Визволення. – 1919. – 8 липня. – №41. – С.1.
1197. Студентське життя //Наш шлях. – 1920. – 9 квітня. – №71. – С.3.

1198. Студентське життя //Нова думка. – 1920. – 1920. – Ч.1-11. – С.63-66.
1199. Студентське життя //Нова думка. – 1920. – Ч.ІІІ. – С.36-40.
1200. Студентський курінь стрільців //Нова Рада. – 1918. – 6 січня. – №4. – С.3.
1201. Студентський хор Українського Державного університету // Відродження. – 1918. – 27 (14) вересня. – Ч.146. – С.7.
1202. Студентські вечірки //Наш шлях. – 1919. – 29 листопада. – №8. – С.4.
1203. Студент[ські] організації і їхня діяльність //Нова думка. – 1920. – Ч. ІІІ. – С.39.
1204. Судьба Киевского университета св. Владимира //Киевская мысль. – 1918. – 29 (16) марта. – №37. – С.1.
1205. Табінський П. До Пан-Отців М.Зущинського й О.Побідоносцева / П.Табінський //Наш шлях. – 1920. – 22 червня. – Ч.122. – С.1-2.
1206. Театр М.К.Садовського //Україна. – 1919. – 14 вересня. – Ч.28. – С.4.
1207. Телеграми //Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.8.
1208. Телячий Ю.В. «Народу рідньому – усе!». Творча праця М.Годованця періоду Української революції: 1917-1920 рр. /Юрій Васильович Телячий //Годованець М. Поезії 1917-1920 рр. /Микита Годованець. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2008. – 78 с.
1209. Тимошенко С.П. Воспоминания: [уривок] /С.П.Тимошенко // Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920: матеріали, документи, спогади. У 3 кн. /[Упоряд.: В.А.Короткий, В.І.Ульяновський]. – К.: Прайм, 2001. – Кн.1. – С.243-306.
1210. Т-ко Гр. Український вільний університет /Гр. Т-ко //Нова Рада. –1917. – 21 квітня. – №19. – С.1.
1211. Удержавлення Київського укр[аїнського] нар[одного] ун-ту // Відродження. – 1918. – 7 серпня (25 липня). – Ч.106. – С.2.
1212. У Державнім Університеті //Відродження. – 1918. – 26 (13) грудня. – Ч.219. – (Додаток до Ч.219). – С.1.
1213. Указ Президента України В.Ф.Януковича «Про заходи щодо забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні» // Урядовий кур'єр. – 2010. – 6 жовтня. – №185 (4386). – С.9.
1214. У Києві //Народна Воля. – 1918. – 25 (12) квітня. – №62. – С.4.

1215. У Києві //Нова Рада. – 1918. – 6 січня. – №4. – С.3-4.
1216. У Києві //Нова Рада. – 1917. – 31 грудня. – №220. – С.4.
1217. Українізація вищих шкіл //Відродження. – 1918. – 31 травня. – Ч.50. – С.2.
1218. Українізація вищих шкіл //Народна Воля. – 1917. – 26 (13) липня. – №58. – С.3.
1219. Українізація Харківського Університету //Поділля. – 1918. – 28 (15) липня. – Ч.40. – С.3.
1220. Українознавство в Одеському університеті //Нова Рада. – 1917. – 30 грудня. – №219. – С.3.
1221. Українознавство в університеті //Нова Рада. – 1917. – 7 червня. – №57. – С.3.
1222. Українська гімназія для дорослих //Життя Поділля. – 1918. – 26 грудня. – №9. – С.4.
1223. Українська Центральна Рада: док. і матеріали. У 2-х т. /[упоряд. В.Верстюк (керівник), О.Д.Бойко, Ю.М.Гамрецький та ін.; відп. ред. В.А.Смолій]. – К.: Наук. думка, 1997. – Т.1: (4 березня – 9 грудня 1917 р.). – 590 с.; Т.2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – 424 с.
1224. Український Державний Університет //Відродження. – 1918. – 28 (15) листопада. – Ч.196. – С.2.
1225. Український Державний Університет //Відродження. – 1918. – 19 (6) вересня. – Ч.140. – С.6.
1226. Український Державний Університет //Відродження. – 1918. – 2 жовтня (19 вересня). – Ч.149. – С.2.
1227. Український Державний Університет //Відродження. – 1918. – 16 (3) жовтня. – Ч.160. – С.5.
1228. Укр[аїнський] Держ[авний] Університет //Робітнича газета. – 1918. – 7 серпня. – №337. – С.3.
1229. Укр[аїнський] Держ[авний] Університет //Нова Рада. – 1918. – 13 серпня (31 липня). – №139. – С.1.
1230. Український Народний Університет в Кам'янці (огляд діяльності за академічний рік 1919/20) //Слово. – 1920. – 14 листопада. – №40. – С.2.
1231. Укр[аїнський] Нар[одний] Ун-т //Народна Воля. – 1917. – 1 липня (18 червня). – №38. – С.3.
1232. Укр[аїнський] Народній ун-т у Києві //Народна Воля. – 1917. – 30 (17) вересня. – №111. – С.3.
1233. Укр[аїнський] ун-т //Народна Воля. – 1918. – 19 (6) березня. – №31. – С.2.

1234. Укр[аїнський] Нар[одний] Ун-т //Нова Рада. – 1918. – 13 березня (28 лютого). – №32. – С.3.
1235. Укр[аїнський] Нар[одний] Університет //Нова Рада. – 1918. – 27 (14) лютого. – №22. – С.2.
1236. Український Народний Університет //Нова Рада. – 1917. – 28 червня. – №75. – С.1.
1237. Укр[аїнський] Нар[одний] Ун-т //Нова Рада. – 1917. – 21 вересня. – №142. – С.2.
1238. Український Народний Університет //Нова Рада. – 1917. – 24 вересня. – №145. – С.2.
1239. Український Народний Університет //Нова Рада. – 1917. – 5 жовтня. – №154. – С.3.
1240. Укр[аїнський] Нар[одний] Університет //Нова Рада. – 1918. – 7 березня (22 лютого). – №28. – С.3.
1241. Укр[аїнський] Нар[одний] Університет //Нова Рада. – 1917. – 3 вересня. – №129. – С.3.
1242. Український Народний Університет //Нова Рада. – 1917. – 30 вересня. – №150. – С.2.
1243. Український Народний Університет у Києві //Нова Рада. – 1918. – 28 серпня. – №151. – С.2.
1244. Укр[аїнський] Нар[одний] Ун-т //Нова Рада. – 1918. – 13 березня (28 липня). – №32. – С.3.
1245. Український Народний Університет //Трудова громада. – 1919. – 24 жовтня. – №4 (89). – С.1.
1246. Український національно-визвольний рух. Березень-листопада 1917 року: док. і матеріали /[Упоряд. В.Верстюк (керівник) та ін.]. – К.: вид-во імені Олени Теліги, 2000. – 1024 с.
1247. Українські та російські університети //Відродження. – 1918. – 16 червня. – Ч.65. – С.4.
1248. Український університет //Нова Рада. – 1918. – 27 (14) червня. – №109. – С.4.
1249. Український університет //Нова Рада. – 1917. – 7 жовтня. – №156. – С.3.
1250. Укр[аїнський] Ун-т //Відродження. – 1918. – 25 (12 липня). – Ч.95. – С.2.
1251. Укр[аїнський] Університет в Кам'янці на Поділлію //Відродження. – 1918. – 11 квітня (29 березоля). – Ч.13. – С.2.
1252. Український університет у Кам'янці //Народна воля. – Скрентон, 1919. – 28 жовтня. – Ч.127. – С.2.

1253. Українськ[ий] Ун-т в Кам'янці-Подільському // Відродження. – 1918. – 11 квітня (29 березоля). – Ч.13. – С.5.
1254. Укр[аїнський] Ун-т // Народна Воля. – К., 1918. – 19 (6) березня. – №31. – С.2.
1255. Український університет у Києві // Нова Рада. – 1917. – 29 серпня. – №120. – С.3.
1256. Украинские кафедры // Вестник Временного правительства. – 1917. – 26 авг. (8 сент.). – №140 (186). – С.3.
1257. Український Державний Університет // Відродження. – 1918. – 28 (15) листопада. – Ч.196. – С.2.
1258. Український Державний Університет // Відродження. – 16 (3) жовтня. – Ч.160. – С.5.
1259. Український Державний Університет в Кам'янці // Україна. – 1919. – 22 (9) жовтня. – Ч.58. – С.3.
1260. Український Народний Університет // Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1918. – 26 (13) березня. – Ч.11. – С.3.
1261. Український Народний Університет // Нова Рада. – 1917. – 24 вересня. – №145. – С.2.
1262. Український Народний Університет // Нова Рада. – 1917. – 5 жовтня. – №154. – С.3.
1263. Український Народний Університет // Україна. – 1919. – 19 (6) жовтня. – Ч.56. – С.4.
1264. Укр[аїнський] Ун-т в Катеринославі // Відродження. – 1918. – 25 (12) травня. – Ч.46. – С.7.
1265. Українські катедри // Нова Рада. – 1917. – 27 серпня. – №123. – С.4.
1266. Українські 4-х річні курси для дорослих з правами гімназії // Село. – 1918. – 28 вересня. – №№36-37. – С.30.
1267. Умови переходу вільних слухачів на стан дійсних студентів // Українська ставка. – 1919. – 12 лютого. – Ч.39. – С.3.
1268. Університет // Наш шлях. – 1920. – 18 березня. – №54. – С.3.
1269. Університет // Наш шлях. – 1920. – 20 березня. – №56. – С.3.
1270. Університет і українізація // Нова Рада. – 1917. – 7 жовтня. – №156. – С.3.
1271. Університет // Наш шлях. – 1920. – 19 березня. – Ч.55. – С.4.
1272. Університет і народне учительство // Воля. – Ольгопіль, 1918. – 31 грудня. – Ч.3. – С.2.
1273. Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков: Антология: учеб. пособие для вузов / [сост. А.Ю. Андреев, С.И. Посохов]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 527 с.

1274. Університетська хроніка //Робітнича газета. – 1919. – 9 вересня. – №132. – С.2.
1275. Університетська читальня //Трудова громада. – 1919. – 21 вересня. – №65. – С.7.
1276. Університетская жизнь //Подольский край. – 1919. – 28 июня. – №405. – С.2.
1277. Університетська обсерваторія //Наш шлях. – 1920. – 3 червня. – Ч.107. – С.4.
1278. Університетське життя //Наш шлях. – 1920. – 28 березня. – №63. – С.4.
1279. Університетське життя //Наш шлях. – 1920. – 29 лютого. – №41. – С.4.
1280. Університетське життя //Наш шлях. – 1920. – 27 квітня. – №83. – С.4.
1281. Університетське життя //Наш шлях. – 1920. – 26 березня. – Ч.61. – С.4.
1282. Університетське життя //Наш шлях. – 1920. – 12 лютого. – Ч.27. – С.4.
1283. Університетське життя //Наш шлях. – 1920. – 19 червня. – Ч.120. – С.4.
1284. Університетське життя //Наш шлях. – 1920. – 8 травня. – Ч.88. – С.6.
1285. Університетське життя //Наш шлях. – 1920. – 11 травня. – Ч.90. – С.4.
1286. Університетське життя //Наш шлях. – 1920. – 7 березня. – Ч.47. – С.4.
1287. Університетське життя //Наш шлях. – 1920. – 13 травня. – №92. – С.4.
1288. Університетське життя //Наш шлях. – 1920. – 7 березня. – Ч.47. – С.4.
1289. Університетське життя //Наш шлях. – 1920. – 3 березня. – Ч.43. – С.4.
1290. Університетське життя //Наш шлях. – 1920. – 31 березня. – №65. – С.3.
1291. Університетське життя //Наш шлях. – 1920. – 4 квітня. – №69. – С.3.
1292. Університетське життя //Наш шлях. – 1920. – 14 березня. – №51. – С.4.
1293. Університетське життя //Наш шлях. – 1920. – 16 квітня. – №74. – С.3.

1294. Університетське життя //Новий шлях. – 1920. – 17 квітня. – Ч.75. – С.3.
1295. Університетське життя //Україна. – 1919. – 8 (25) жовтня. – Ч.47. – С.4.
1296. Управа і Старшина підготовчих курсів Укр[аїнського] Нар[одного] Ун-ту //Нова Рада. – 1917. – 28 жовтня. – №174. – С.3.
1297. Урядове розпорядження, звільнення Єпископа Пімена //Наш шлях. – 1919. – 24 грудня. – Ч.25. – С.1.
1298. Урочисте відкриття //Відродження. – 1918. – 5 жовтня (22 вересня). – Ч.152. – С.7.
1299. Урочисте відкриття Українського Державного Університету в м. Кам'яніці на Поділлі 22 жовтня 1918 року //Народна Воля. – 1918. – 31 (18) жовтня. – №27. – С.4.
1300. Урочисте відкриття [Київського Державного Українського Університету] //Відродження. – 1918. – 5 жовтня (22 вересня). – Ч.152. – С.7.
1301. Усенко Д. Університетський зразковий город //Село. – 1919. – 4 березня. – №9. – С.22-23; 30 березня. – №12. – С.23-24.
1302. Ухвалена Радою Міністрів Постанова про асигнування в розпорядження Міністерства Народної Освіти та Мистецтва з коштів Державної скарбниці 2354450 карбованців на утримання в 1918 році Київського та Кам'янець-Подільського Державних українських університетів. Затверджую. Павло Скоропадський. 30 серпня 1918 року. Київ //Державний вістник. – 1918. – 10 вересня. – №46. – С.2.
1303. Ухвалена Радою Міністрів Постанова про асигнування в розпорядження Міністерства Народної Освіти та Мистецтва 60000 карбованців на ремонтні роботи Кам'янець-Подільської Технічної школи. Затверджуємо. Ф.Лизогуб, Д.Носенко, Генеральний Бунчужний Рогоза. – 6 вересня 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 17 вересня. – №48. – С.1.
1304. Ухвалена Радою Народніх Міністрів Постанова про асигнування 1225000 карбованців на утримання Українського Державного Кам'янець-Подільського Університету за першу третину 1919 року. Іменем Української Народної Республіки Затверджуємо: Голова Директорії В.Винниченко. Члени: А.Макаренко, П.Андрієвський. Член-секретар Ф.Швець. 8 лютого 1919 року // Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 28 червня. – Вип.21. – С.94.

1305. Ухвалена Радою Народніх Міністрів Постанова про заснування при Кам'янець-Подільським Державним Українським Університеті зразкового городу і про асигнування на те 97707 карбованців. Іменем Української Народної Республіки Затверджуємо: Голова Директорії В.Винниченко. Члени: А.Макаренко, П.Андрієвський. Член-секретар Ф.Швець. 8 лютого 1919 року // Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 28 червня. – Вип.20. – С.94.
1306. Ухвалена Радою Народніх Міністрів Постанова про передачу для потреби Київського Державного Українського Університету участка землі під назвою «Кадетська Роща», що знаходиться в розпорядженні Військового Міністерства та межує з Університетською садибою. Іменем Української Народної Республіки Затверджуємо: Голова Директорії В.Винниченко. Член П.Андрієвський. Член-секретар Ф.Швець. 4 лютого 1919 року // Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 28 червня. – Вип.20. – С.92.
1307. Ухвалена Радою Міністрів Постанова про передачу до власності Міністерству Народної Освіти та Міністерства для потреб Київського Державного Українського Університету будинків бувшої Військової Миколаївської Артилерійської школи. Затверджуємо: Ф.Лизогуб, Д.Носенко, Генеральний Бунчужний Рогоза. 16 вересня. – 1918 року Київ //Державний вістник. – 1918. – 24 вересня. – №51. – С.1.
1308. Ухвалена Радою Народніх Міністрів Постанова про продовження на 1919-й рік чинності деяких кредитів по Київському та Кам'янець-Подільському Державних Університетах. Іменем Української Народної Республіки Затверджуємо: Голова Директорії В.Винниченко. Члени: С.Петлюра, П.Андрієвський, А.Макаренко. Член-секретар Ф.Швець. 24 січня 1919 року. Київ // Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 24 лютого. – Вип.10. – С.74.
1309. Ухвалена Радою Народніх Міністрів Постанова про продовження на 1919-й рік чинности кредитів, відпущених в 1918 році Богословському факультетові Кам'янець-Подільському Університетові. Іменем Української Народної Республіки Затверджуємо: Голова Директорії В.Винниченко. Члени: С.Петлюра, П.Андрієвський, А.Макаренко. Член-секретар Ф.Швець. 24 січня 1919 року. Київ // Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 24 лютого. – Вип.10. – С.75.

1310. Ухвалена Радою Народніх Міністрів Постанова про утворення в Ніжинськiм iсторико-фiльольогiчнiм Інститутi двох катедр Українознавства. Затверджую: Павло Скоропадський. 2 жовтня 1918 року. Київ // Державний вiстник. – 1918. – 8 жовтня. – №56. – С.2.
1311. Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про асигнування в розпорядження Міністра Народної Освіти з коштів Державної Скарбниці одного мiльйона вісімсот тисяч карбованців на заготовлення матеріалів та на збудування помічних будинків та приладдя задля збудування Кам'янець-Подiльського Державного Українського університету. Іменем Української Народної Республіки Затверджуємо: Голова Директорії В.Винниченко. Члени: С.Петлюра, П.Андрiєвський. Член-секретар Ф.Швець. 8 лютого 1919 року // Вiстник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 28 червня. – Вип.20. – С.93.
1312. Ухвалений Радою Народніх Міністрів Законів про відкриття з 1-го квітня 1919 року правничого факультету при Кам'янець-Подiльському Державному українському університеті. Іменем Української Народної Республіки Затверджуємо: За Голову Директорії А.Макаренко. Член С.Петлюра. Член-секретар П.Андрiєвський. 12 квітня 1919 року // Вiстник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 8 липня. – Вип.21. – С.146-147.
1313. Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про відкриття з 1-го квітня 1919 року сiльськогосподарського факультету при Кам'янець-Подiльському Державному українському університеті. Іменем Української Народної Республіки Затверджуємо: За Голову Директорії А.Макаренко. Член С.Петлюра. Член-секретар П.Андрiєвський. 9 квітня 1919 року // Вiстник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 28 червня. – Вип.20. – С.137-138.
1314. Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про відкриття чотирьох катедр Українознавства в Харківському та Новоросiйському Державних Університетах. Затверджую: Павло Скоропадський. 28 вересня 1918 року. Київ // Державний вiстник. – 1918. – 5 жовтня. – №55. – С.1.
1315. Ухвалений Радою Міністрів Закон про заснування Богословського факультету Кам'янець-Подiльського Державного Українського Університету. Затверджую: №712. Павло Скоро-

- падський. 20 листопада 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 22 листопада. – №73. – С.4.
1316. Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про заснування «Дністрянської Біологічної Станції» при Кам'янець-Подільському Державному Університеті і про асигнування на це 84700 гривень. Іменем Української Народної Республіки Затверджуємо: Голова Директорії С.Петлюра. Член Ф.Швець. Член-секретар А.Макаренко. 12 квітня 1919 року //Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 8 липня. – Вип.21. – С.147.
1317. Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Затверджую: Павло Скоропадський. 17 серпня 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 29 серпня. – №41. – С.3.
1318. Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про зміну порядку одержання вченого ступеня магістра для приват-доцентів державних університетів. Іменем Української Народної Республіки Затверджуємо: Голова Директорії С.Петлюра. Член Ф.Швець. Член-секретар А.Макаренко. 12 квітня 1919 року // Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 28 червня. – Вип.20. – С.147.
1319. Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про зміну умов здобуття звання приват-доцента в Державних Університетах України Затверджую: Павло Скоропадський. 22 листопада. Київ // Державний вістник. – 1918. – 4 грудня. – №87. – С.2.
1320. Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про надання Міністру Культів права давати дозвіл доглядачам духовних шкіл і ректорам духовних семінарій викладати лекції в інших школах. Іменем Української Народної Республіки Затверджуємо: Голова Директорії С.Петлюра. Члени А.Макаренко. Член-секретар П.Андрієвський. 9 квітня 1919 року //Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 28 червня. – Вип.20. – С.138.
1321. Ухвалений Радою Міністрів Закон про перетворення Київського Народнього Українського Університету в Київський Державний Український Університет. Затверджую: Павло Скоропадський. 17 серпня 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 29 серпня. – №41. – С.2.
1322. Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про проголошення Українською Державною Вищою школою Ніжинського істори-

- ко-фіольологічного інституту князя Безбородька. Затверджую: Павло Скоропадський. 27 вересня 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 3 жовтня. – №54. – С.3.
1323. Ухвалений Радою Міністрів Закон про проголошення Українськими Державними Вищими школами бувших Російських вищих шкіл, які знаходяться нині на Території України. Затверджуємо: Ф.Лизогуб, Д.Носенко, Генеральний Бунчужний Рогода. 16 вересня 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 24 вересня. – №51. – С.1.
1324. Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про установаження розпису платні служачи вищих шкіл на Вкраїні. Затверджую: Павло Скоропадський. 23 серпня 1918 року. Київ // Державний вістник. – 1918. – 19 вересня. – №49. – С.1-2.
1325. Учительський інститут в Кам'янці //Трудовий шлях. – 1919. – 25 липня. – Ч.16. – С.2.
1326. Фельдшері в Українськiм Університеті //Нова Рада. – 1917. – 24 вересня. – №145. – С.2.
1327. Ф.П. Децо про удержавлення Українського Народного Університету /П.Ф //Наше слово;Рада Київ. Тов-ва лікарських помішників і помішниць. – К., 1918. – Ч.1.: травень. – С.6-7.
1328. Фонд для незаможних студентів //Волинська народна газета. – 1918. – 30 жовтня. – №20. – С.14.
1329. Футурбілш. Про Кам'янецький Університет /Футурбілш // Нова думка. – 1920. – Ч.ІІІ. – С.36.
1330. Хмара М. Із циклю «Молода весна» (поезія) //Нова думка. – 1920. – Ч.І –ІІ. – С. 29.
1331. Хмара М. Поезії /М.Хмара //Нова думка. – 1920. – Вип.ІІІ. – С.13-14.
1332. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т. / [В.Д.Гончаренко, А.Й.Рогожин, О.Д.Святоцький; за ред. чл.-кор. Академії прав. наук Укр. В.Д.Гончаренка]. – К.: Ін. Юре, 1997. – Т.2: лютий 1917 р. – 1996 р. – 800 с.
1333. Хроніка //Наш шлях. – 1920. – 2 березня. – Ч.42. – С.2.
1334. Хроніка //Наш шлях. – 1920. – 3 червня. – Ч.107. – С.4.
1335. Хроника //Подольский край. – 1920. – 21 марта. – №508. – С.2.
1336. Хроника //Подольский край. – 1920. – 24 января. – №482. – С.2.
1337. Хроника //Подольский край. – 1920. – 10 января. – №472. – С.2.
1338. Хроника //Подольский край. – 1920. – 28 февраля. – №502. – С.2.

1339. Хроніка //Подольський край. – 1920. – 3 ноября. – №604. – С.2.
1340. Хроніка //Подольський край. – 1920. – 6 октября. – №581. – С.2.
1341. Хроніка //Подольський край. – 1919. – 12 июля. – №412. – С.2.
1342. Хроніка //Подольський край. – 1919. – 16 июля. – №416. – С.2.
1343. Хроніка //Подольський край. – 1920. – 6 октября. – №580. – С.2.
1344. Хроніка //Подольський край. – 1918. – 22 жовтня. – С.8.
1345. Хроніка //Відродження. – 1918. – 25 (12) травня. – Ч.46. – С.7.
1346. Хроніка //Громада. – 1919. – 21 червня. – №41. – С.41. – С.2.
1347. Хроніка //Життя Поділля. – 1918. – 26 грудня. – №9. – С.4.
1348. Хроніка //Наш шлях. – 1920. – 21 лютого. – Ч.35. – С.2.
1349. Хроніка //Наш шлях. – 1920. – 24 січня. – №13. – С.2.
1350. Хроніка //Наш шлях. – 1920. – 7 лютого. – №23. – С.2.
1351. Хроніка //Наш шлях. – 1920. – 30 січня. – Ч.17. – С.2.
1352. Хроніка //Нова Рада. – 1919. – 11 січня (29 грудня). – №7. – С.3.
1353. Хроніка //Освіта. – Кам'янець на Поділлі, 1919. – 1 березня. – №5. – С.28.
1354. Хроніка //Трудова громада. – 1920. – 18 січня. – Ч.11 (155). – С.2.
1355. Хроніка //Трудова громада. – 1919. – 24 вересня. – №67. – С.7.
1356. Хроніка //Трудова громада. – 1919. – 26 липня. – №25. – С.6.
1357. Хроніка //Трудова громада. – 1919. – 9 вересня. – Ч.57. – С.7.
1358. Хроніка //Трудова громада. – 1919. – 9 грудня. – №126. – С.2.
1359. Хроніка //Трудова громада. – 1919. – 10 вересня. – №58. – С.4.
1360. Хроніка //Трудова громада. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 10 липня. – №14. – С.6.
1361. Хроніка //Трудова громада. – 1919. – 11 липня. – №15. – С.6.
1362. Хроніка //Трудова громада. – 1919. – 7 серпня. – №31. – С.7.
1363. Хроніка //Трудова громада. – 1919. – 30 серпня. – №49. – С.6.
1364. Хроніка //Трудова громада. – 1919. – 31 серпня. – №50. – С.7.
1365. Хроніка //Трудовий шлях. – 1919. – 19 липня. – Ч.14. – С.2.
1366. Церемонія святкування відкриття Державного Університету в Кам'янці на Поділлі //Відродження. – 1918. – 17 (4) жовтня. – Ч.161. – С.7.
1367. Церковні справи //Наш шлях. – 1920. – 23 травня. – Ч.100. – С.4.
1368. Шевченківське свято 10 березня //Освіта. – 1919. – 15 березня. – №6. – С.20.

1369. Швидкий О. Історико-фільологічна секція Наукового Т-ва при Кам'янець-Подільському Державному Укр[аїнському] Ун-ті / О.Швидкий // Наш шлях. – 1920. – 6 червня. – Ч.109. – С.3-4.
1370. Шулкін Д. Вища освіта – національний пріоритет / Дмитро Шулкін // Освіта України. – 2008. – 19 вересня. – №71 (955). – С.2.
1371. Чекина М. Марійка (етюд) / Никон Чекина // Нова думка. – 1920. – Ч.1-11. – С.29-31.
1372. Черняхівська В. Мати / Вероніка Черняхівська // Нова думка. – 1920. – Ч.ІІІ. – С.3.
1373. Якимович С. Втеча Кармалюка з Кам'янецької тюрми (фортеці) (12) 25-го березня 1823 року (з історичного календаря) / С.Якимович // Наш шлях: літературно-науковий додаток. – 1920. – 4 квітня. – Ч.5. – С.3.
1374. Якимович С. Забутий хрест / С.Якимович // Наш шлях. – 1920. – 12 травня. – Ч.91. – С.2.
1375. Якимович С. З висновків минулого року / С.Якимович // Наш шлях. – 1920. – 1 липня. – Ч.130. – С.4; 6 липня. – Ч.134. – С.2.
1376. Якимович С. Зелені свята на Україні / С.Якимович // Наш шлях. – 1920. – 30 травня. – Ч.105. – С.2.
1377. Якимович С. Найближчі завдання української етнографії і фольклору / С.Якимович // Наш шлях. – 1920. – 25 червня. – Ч.95. – С.2.
1378. Якимович С. Причини до біографії Степана Рудницького / С.Якимович // Наш шлях. – 1920. – 25 червня. – Ч.125. – С.2.
1379. Якимович С. Ф.П.Сушицький. Некролог / С.Якимович // Наш шлях. – 1920. – 17 квітня. – Ч.75. – С.1.
1380. Ясінський // Червоний шлях. – Кам'янець-Подільський, 1923. – 28 квітня. – №77 (126). – С.3.

ІІІ. Наукові видання, монографії, статті

1381. Агафонова Н.В. Концептуальне і практичне вирішення освітньої політики в Україні (1919-1920 рр.) / Н.В.Агафонова // Рідна школа: щомісячний наук.-педагог. журнал. – 1997. – №3-4. – С.76-79.
1382. Агафонова Н. Вороги і приятелі. Освітня політика за часів Директорії / Н.А.Агафонова // Рідна школа. – 1997. – №7-8. – С.19-20.
1383. Агафонова Н.В. Основні акценти в освітній політиці доби Директорії (на архівних матеріалах) / Н.В.Агафонова // Записки

- исторического факультета /Одесский государственный университет имени И.И.Мечникова. – Одесса, 1997. – Вып.5. – С.120-125.
1384. Агафонова Н.В. Становлення національної системи освіти в Україні 1917-1920 рр. /Н.В.Агафонова. – Одеса: Принт Мастер, 2002. – 206 с.
1385. Агафонова Н. Реформування освітньої галузі в Україні (1917-1920 рр.) /Н.Агафонова //Рідна школа. – 1998. – №1. – С.76-77.
1386. Аленич О. Визначення радіантів падаючих зір: відбитка із «Записок Кам'янець-Подільського державного Українського Університету» (Т.ІІ) /Олександр Аленич. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 4 с.
1387. Аленич А. Комети /О.Аленич. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1920. – 26 с.: табл., іл.
1388. Аленич О. Сферична геометрія /О.Аленич. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від Ради студ. предст. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920.
1389. Аленич О. Сферична тригонометрія /О.Аленич. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від Ради студ. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – Ч.1. – 153 с.
1390. Алещенко М.І. До історії сільськогосподарського факультету /М.І.Алещенко //Наукові праці історичного факультету /Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т.1. – С.256-258.
1391. Алещенко М. Микола Тимофійович Геращенко /М.Алещенко, О.Каденюк //Вісник історико-культурологічного Подільського братства. – Кам'янець-Подільський, 1995. – №4. – С.85.
1392. Алещенко М.І. Микола Тимофійович Герценко /М.Алещенко //Духовні витоки Поділля: творці історії краю: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.– Хмельницький: «Поділля», 1994. – Ч.1. – С.299-302.
1393. Алещенко М. Брати Іван та Георгій Олійники /М.Алещенко //Хмельниччина: Дивограй. – Кам'янець-Подільський. – 2006. – №1-2. – С.55-56.
1394. Алещенко М. Микола Тимофійович Геращенко /М.Алещенко //Вісник історико-культурологічного Подільського братства. – Кам'янець-Подільський. – 1995. – №4. – С.85-86.
1395. Алещенко М.І. Петро Тимофійович Бучинський /М.І.Алещенко //Поділля і Волинь в контексті історії українського націо-

- нального відродження: Науковий збірник / [Відп. ред. Л.В.Баженов]. – Хмельницький: «Доля», 1994. – С.279-283.
1396. Алещенко М.І. Професор В.П.Храневич – відомий вчений-зоолог Поділля / М.І.Алещенко // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць [Редкол.: Л.В.Баженов, І.С.Винокур, В.І.Войтенко; відп. ред. О.М.Завальнюк]. – Т.3. – К-П, 2003. – С.190-196.
1397. Алещенко М.І. Професор Петро Миколайович Бучинський / М.І.Алещенко // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: науковий збірник / [редкол.: Л.В.Баженов (відп. ред.), І.С.Винокур, О.М.Завальнюк та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.2. – С.58-59.
1398. Алещенко М.І. Сільськогосподарський факультет при Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1919-1920 рр.) / М.І.Алещенко, В.А.Нестеренко // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.4. – С.31-40.
1399. Алтухова О. Освітні процеси на Поділлі за часів гетьманату / Олена Алтухова // Студії з архівної справи та документознавства / [Редкол.: В.П.Ляхоцький (гол. ред.), І.Б.Матяш, Л.Н.Федорова та ін.]; Укр. держ. наук.-досл. ін-т арх. справи та документознавства. – К., 1999. – С.251-256.
1400. Андреев А. «Національна модель» університетської освіти: проблеми виникнення та розвитку в Західній Європі та Російській імперії / А.Андреев // Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник. Харків-Київ: «Критика», 2005. – С.75-106. – Вип.7. Університети та нації в Російській імперії / [За ред. В.Кравченка].
1401. Андронов И.К. Николай Андреевич Чайковский (к 80-летию со дня рождения и 60-летию научно-педагогической деятельности) / И.К.Андронов, Ю.М.Гайдук // Математика в школе. – М., 1967. – №1. – С.92-93.
1402. Андрусишин Б.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР): навч. посіб. / Б.І.Андрусишин. – К.: Либідь, 1997.
1403. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России / В.Б.Антонович. – К.: Типогр. Е.Я.Федорова, 1885. – Т.1. – VI, 317 с.
1404. Антонович В.Б. Очерки истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия / В.Б.Антонович. – К.: В универ. типограф., 1878. – Вип.1. – 156, II с.

1405. Багалій Д. Історія Слобідської України /Д.Багалій. – Харків: Союз, 1918. – 308 с.
1406. Баженов Л.В. ALMA MATER Подільського краєзнавства (місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХІ століть) /Л.В.Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 415 с.
1407. Баженов Л.В. З історії краєзнавчого руху на Київщині, Волині й Поділлі у час визвольних змагань в Україні (1917-1920 рр.) /Л.В.Баженов //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1 (3). – С.115-133.
1408. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст. Становлення. Історіографія. Бібліографія /Л.В.Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – 256 с.
1409. Баженов Л.В. Кам'янець-Подільський університет – вогнище слов'янської науки і культури /Л.В.Баженов // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. пед. ун-т, 1998. – Т.1. – С.57-59.
1410. Баженов Л. Краєзнавство у діяльності і творчості Івана Огієнка /Л.В.Баженов //Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження: наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року): до 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.113-116.
1411. Бакиров В.С. К читателю /В.С.Бакиров //Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков: Антология: учеб. пособие для вузов /[Сост. А.Ю.Андреев, С.И.Посохов]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – С.7-8.
1412. Балицька О.В. Просвітницька діяльність викладачів і випускників історичного факультету в період УНР (березень 1917 – квітень 1918 рр.) /О.В.Балицька //150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті: матеріали Респ. наук.-практ. конф., Київ, 20-21 жовтня 1992 р. – К., 1993. – С.74-80.
1413. Балицька О.В. Українська інтелігенція – головний об'єкт національної революції (1917-1918) /О.В.Балицька //Національна еліта та інтелектуальний потенціал України: тези доп. Міжнар. наук. конф. (18-20 квітня). – Львів, 1996. – С.193-194.

1414. Балицька О. Українська інтелігенція та відродження шкільництва (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) /О.Балицька // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: історична. – К., 1994. – Вип.22. – С.132-137.
1415. Баран М. Биковський Лев /М.Баран // Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника / [За ред. М.М.Романюка]; Львівська національна бібліотека імені Василя Стефаника НАН України. – Львів, 2003. – Вип.10. – С.26-30.
1416. Баран М. Биковський Лев /М.Баран // Українська журналістика в іменах: матеріали до біографічного словника. – Львів, 2004. – Вип.11. – С.483-486.
1417. Бачинський М. Бачинський Леонід Васильович /М.Бачинський // Українська журналістика в іменах. – Львів, 1995. – Вип.2. – С.20-23.
1418. Бачинський М. Бачинський Сергій Васильович /М.Бачинський // Українська журналістика в іменах. – Львів, 1995. – Вип.П. – С.23-28.
1419. Бачинський М. Сергій Бачинський. Спомини сина /Михайло Бачинський / [Редкол.: С.М.Злупка; відп. ред. М.М.Романюка]. – Львів, 2004. – 250 с.
1420. Бачинський С. Артроподи /С.Бачинський. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ укр. ун-т, 1920. – Ч.1.
1421. Бачинський С. Народна школа во Франції /Сергій Бачинський. – Кам'янець на Поділлі, 1920. – 24 с.
1422. Бачинський С. Повторні питання по алгебрі /Сергій Бачинський. – Кам'янець на Поділлі, 1920.
1423. Бачинський С. Повторні питання по стереометрії /Сергій Бачинський. – Кам'янець на Поділлі, 1920.
1424. Баюк М.І. Культура і освіта на Поділлі в 1917-1920 рр. / М.І.Баюк // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: збірник статей. – К., Рідний край. – 1996. – С.156-176.
1425. Биографический словарь деятелей естествознания и техники / [отв. ред. А.А.Зворыкин]. – М.: Гос. научн. изд-во «Большая Советская Энциклопедия», 1959. – Т.2. – 420 с.
1426. Біднов В. Одна із спроб перекладу Біблії на українську мову / В.Біднов // Книголюб: видання Українського товариства прихильників книги. – Прага, 1931. – Кн.1. – С.1-9.
1427. Біднов В. Освіта на Україні /В.Біднов // Свято Поділля . – 1918. – 22 жовтня. – С.4-5.

1428. Біднов В. Український астроном Олександр Аленич (1890-1923) / В.Біднов // Літературно-науковий вісник. Річник ХХХ. – Львів: З друкарні –А.Салевича. – Т.СV. – Кн.: січень. – С.80-85.
1429. Біднов В. Що читати по історії України: [Коротенька історіогр. України]: З викладів на учит. курсах українознавства / В.Біднов. – Кам'янець-Подільський: Укр. вид-во у Катеринославі, Правобережна філія; Друк. Когана і Дунаєвецького, 1919. – 72 с.
1430. Біднов В. Що читати по історії України: (коротенька історіографія): з викладів на учительських курсах українознавства / В.Біднов. – Катеринослав: Вид. Союзу спожив. тов-в, 1920. – 47 с.
1431. Білецький Б.Ф. Державотворча діяльність Івана Огієнка в роки Національної революції (1917-1920 рр.) /Б.Ф.Білецький, В.Л.Карпо //Питання історії України: збірник наукових статей Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т.4. – С.110-116.
1432. Білецький Л. Дмитро Дорошенко /Леонід Білецький. – Вінніпег, 1949. – 24 с.
1433. Білецький Л. До питання про початок історії української літератури: відбитка із «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (Т.ІІ) /Леонід Білецький – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 14 с.
1434. Білецький Л.Т. М.Євшак як критик //Нова думка. – 1920. – Ч.ІІІ. – С.12-16.
1435. Білецький Л. Народна поезія /Л.Білецький. – Кам'янець-Подільський Вид. від. Ради студ. предст. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920.
1436. Білецький Л. Народність чи національність в творах Шевченка? /Л.Білецький. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі, Правобережна філія, 1919. – 45 с.
1437. Білецький Л. Хрестоматія по історії української літератури: для ст[арших] кл[асів] серед[ньої] шк[оли], для самоосвіти / Л.Білецький, О.Дорошкевич. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі, Правобережна філія, 1920. – Т.ІІ. – Вип.1. – 146 с.
1438. Б.Л. Про Палестину /Л.Б. [Леонід Білецький]. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі, Правобережна філія; Друк. укр. ун-ту, 1920. – 16 с.

1439. Богуславська В.Г. Історіографія проблеми становлення народної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917-1920 рр.) /В.І.Богуславська //Вісник Донецького університету. Серія «Б»: Гуманітарні науки. – Донецьк: Донецьк. націон. ун-т, 1999. – №1. – С.27-33.
1440. Богуславська В.Г. Розвиток народної освіти в Україні за часів гетьманату (квітень-грудень 1918 р.) /В.Г.Богуславська // Історія України: маловідомі імена, події, факти: збірник статей. – К., Рідний край, 1999. – Вип.7. – С.202-208.
1441. Бондарев Є.О. Туган-Барановський Михайло Іванович (20.01. 1865 р. – 29.01.1919 р.) /Є.О.Бондарев //Державні, політичні та громадські діячі України і політичні портрети. –К.: Вид. дім «Ін Юрі», 2002. – Кн.1 /[За заг. ред. М.І.Попова]. – С.278-282.
1442. Борисевич С. Документи держархіву Хмельницької області як джерело дослідження історії державного українського університету у м. Кам'янці-Подільському /С.Борисевич //Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження: наукові доповіді Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.130-135.
1443. Боровик А. Створення перших українських вищих навчальних закладів та підготовка в них педагогічних працівників у період національно-демократичної революції /Анатолій Борисович // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. – Чернігів: Держ. ін-т економіки та управл., Ніжин. держ. пед. ун-т. – 2004. – №1 (55). – С.3-11.
1444. Борщевич В. Табінський Петро /В.Борщевич //Українська журналістика в іменах: матеріали до енцикл. словника. – Львів, 2001. – Вип.8.
1445. Бульба Т.С. Бібліографічно-краєзнавчі дослідження у Кам'янець-Подільському державному університеті (початок ХХ ст.) / Т.С.Бульба // Культура України: історія і сучасність: тези допов. міжнар. наук.-теор. конф., 25-26 жовтня 1994 р. – Харків, 1994. – С.123-124.
1446. Бучинський П. Короткий курс загальної гістології: лекції, читані в 1918-1919 рр. в Кам['янець-Подільському] університеті /П.Бучинський. – Кам'янець на Поділлі: Студ. вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1919. – 52 с.
1447. Б'ялковський Л. Поріччя Мурахви в XV-XVI століттях: відбитка із «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського

- Університету» (Т.ІІ) /Леон Б'ялковський. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-т, 1920. – 20 с.
1448. Вакуловський В. Освітня і культурна праця другої Гетьманщини / В.Вакуловський //У 60-річчя відновлення Гетьманської Української держави 29 квітня Р.Б. 1918. – Торонто: Вид-во «Батьківщина», 1978. – С.24-28.
1449. Васильківський М. Релігійність Т.Г.Шевченка на підставі його поетичних творів /М.Васильківський. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1920. – 35 с.
1450. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920 рр.) /Г.Васькович. – К.: Укр. вільн. ун-т, 1996. – 360 с.
1451. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У 2 т. / Василь Верига; Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів, 1998 – Т.І. – 524 с.
1452. Верстюк В.Ф. Громадсько-політична діяльність М.П.Василенка /В.Ф.Верстюк //Вісник Національної Академії наук України. – К., 2006. – №6. – С.38-47.
1453. Верстюк В.Ф. Микола Василенко: ходіння у владу (громадсько-політична та урядова діяльність 1917-1918 рр.) /В.Ф.Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. / [Відп. ред. проф. В.Ф.Верстюк]; Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 2007. – Вип.2. – С.158-172.
1454. Верстюк В.Ф. М.С.Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності /В.Ф.Верстюк, Р.Я.Пиріг. – К.: Либідь, 1996. – 144 с.
1455. Верстюк В.Ф. Передмова /В.Ф.Верстюк //Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали: У 2 т., 3 ч. / [Упоряд. В.Верстюк (керівн.) та ін.]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Т.1. – С.5-32.
1456. Верстюк В.Ф. Українська революція і доба Центральної Ради / В.Ф.Верстюк //Укр. іст. журн. – 1995. – №2. – С.65-78; №5. – С.79-88; №6. – С.66-78.
1457. Верстюк В. Українська Центральна Рада: навч. посібник / В.Верстюк. – К., Заповіт, 1997. – 344 с.
1458. Верстюк В.Ф. Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 р.) /В.Ф.Верстюк //Укр. іст. журн. – 2003. – №3. – С.63-81.
1459. Винар Л. Лев Биковський: життя і діяльність (1895-1992): (Біографічний нарис) /Любомир Винар //Биковський Лев. У службах українській книжці / [Упорядн.

- Л.Винар, Я.Ісаєвич]. – Львів – Нью-Йорк: б.в., 1997. – С.11-45.
1460. Вища освіта в Україні: навч. посіб. /[В.Г.Кремінь, С.М.Ніколаєнко, М.Ф.Степко (кер. авт. колективу) та ін.; за ред. В.Г.Кременя, С.М.Ніколаєнка]. – К., Знання, 2005. – 327.
1461. Вища школа Української РСР за 50 років (1917-1967 рр.): У 2-х ч. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1967. – Ч.1. – 394 с.
1462. Відкриття Першого Українського університету 1918 р. // За всенациональну єдність. – Торонто, 1983. – С.10-11.
1463. Вікул М. Короткий курс хімії /М.Вікул. – Кам'янець-Подільський, 1920. – 120 с.
1464. Вілсон Е. Українці: несподівана нація /Ендрю Вісон; пер. з англ. Надії Гончаренко та Олександра Гриценка. – К.: Вид-во «К.І.С.», 2004. – 552 с.
1465. Вірченко Н.О. Корифей української математики [М.П.Кравчук] /Н.О.Вірченко //Аксіоми для нащадків. Українські імена у світовій науці: зб. нарисів /[Упор. Олег Романчук]. – Львів: Меморіал, 1992. – С.89-142.
1466. Вішка О. Білецький Леонід /О.Вішка //Українська журналістика в іменах. – Львів: Львів. наук. бібл. ім. В.Стефаника НАН Укр., 2000. – Вип.7. – С.11-12.
1467. Возняк Г. Основні віхи життя і наукової діяльності Миколи Чайковського /Григорій Возняк //Математика в школі: науково-методичний журнал. – 2008. – №1 (77). – С.48-53.
1468. Гайдалемівський П. Культурна робота на Україні /Павло Гайдалемівський //Рік 1918 на Україні /[Зложив і видав Зенон Кузеля]. – Зальцведель: З друкарні Союзу визволення України, 1918. – С.19-33.
1469. Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української держави, УСРР (19107-1930 рр.) /Павло Гай-Нижник. – К., 2006. – 286 с.
1470. Гай-Нижник П. Фінансова політика Української Держави Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) /Павло Гай-Нижник. – К., . – Т.1. – 320 с.
1471. Гаморак Н. Анатомія рослин: курс лекцій /Н.Гаморак. – Кам'янець-Подільський: Вид. від. Ради студ. предст. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 116 с.
1472. Гаморак Н. Короткий курс морфології світових рослин і вказівки до означування та герборизації вищих рослин /Н.Гаморак. – Кам'янець на Поділлі: Кам.-Под. держ. укр. ун-т, 1920. – 68 с.

1473. Гаморак Н. Систематика рослин: курс лекцій чит[аний] студентам Кам[‘нець]-Под[ільського] ун-ту в 1919/20 н.р. / Н.Гаморак. – Кам’янець на Поділлі: Кам.-Под. держ. укр. ун-т, 1920.
1474. Гамрецький Ю.М. Интеллигенция и революция на Украине // Интеллигенция и революция. Век /Ю.М.Гамрецький; [отв. ред. К.В.Гузеев]. – М.: Наука, 1985. – С.183-192.
1475. Ганицький І. Проспект Народного Українського Університету / І.Ганицький //Університетські вісті /Український Університет в Києві. – К., 1917. – №1. – С.11.
1476. Ганіткевич Я. Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи: Біографічні нариси та бібліографія /Ярослав Ганіткевич. – Львів, 2002. – 544 с.
1477. Гарба В. На розпутьях (до історії одного покоління) /Василь Гарба. – Нью-Йорк: УВАН, 1976. – 214 с.
1478. Геращенко М. Писання на вкритому сажею цельоді /М.Геращенко //Збірник медичної секції Українського Наукового Товариства в Києві. – К., 1918. – Кн.4. – С.76-77.
1479. Геращенко М. Плесиметр нового типу /М.Гращенко //Збірник медичної секції Українського Наукового Товариства в Києві. – К., 1918. – Кн.4. – С.81.
1480. Геращенко М. Повітряний вентиль, пристосований до біпаврального стетоскопу /М.Геращенко //Збірник медичної секції Українського Наукового Товариства в Києві. – К., 1918. – Кн.4. – С.78.
1481. Геращенко М. Про сталість роботи електромагнетового реаметрону /М.Геращенко //Збірник медичної секції Українського Наукового Товариства в Києві. – К., 1918. – Кн.4. – С.78-80.
1482. Геринович В. Географія Сходу Європи: лекції, читані в Кам’янець-Поділ[ьському] ун-ті /В.Геринович. – Кам’янець-Подільський: Кам.-Под. держ. ун-т, 1920. – 90 с.
1483. Геринович В. До історії Кам’янець-Подільського Інституту Народної Освіти: (відбитка із «Записок Кам’янець-Подільського Інституту Народної Освіти. – 1927. – Т.2) /Володимир Геринович. – Кам’янець на Поділлі, 1927. – 23 с.
1484. Геринович В. Нарис економічної географії України /В.Геринович. – Кам’янець на Поділлі: Ревстудвиконком Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – Ч.1. – 188 с.; Ч.2. – 152 с.
1485. Геринович В. Основи географії, для ужитку 3 і 4 кл. /Володимир Геринович. – Кам’янець на Поділлі: Дністер, 1920. – 82 с.

1486. Геринович В. Причинки до проблем Східної Європи: відбитка із «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (Т.) / Володимир Геринович. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 12 с.
1487. Геринович В. Фізична географія: для ужитку 12 кл. / Володимир Геринович. – Кам'янець на Поділлі: Дністер, 1920. – 83 с.
1488. Геринович В. Хлібне багатство України / Володимир Геринович. – Кам'янець на Поділлі: Мін-во преси і інформації, 1919. – 8 с.
1489. Гермайзе О. Праця Київського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України / Осип Гермайзе // Київська старовина. – 1998. – №6. – С.63-84.
1490. Гетьман Павло про свою працю 1918 р. // У 60-річчя відновлення Гетьманської Української держави. 29 квітня Р.Б. 1918. – Торонто: Вид-во «Батьківщина», 1978. – С. 38-42.
1491. Гирський Д. Дивні способи виправдування антидержавної політики (відгук на фальсифікацію соціалістів з табору УНР) / Дмитро Гирський. – Торонто: Вид-во «Батьківщина», 1973. – 184 с.
1492. Головченко В.І. Огієнко Іван Іванович (2 (14).01.1882 р. – 29.03.1972) / В.І.Головченко // Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети / [За заг. ред. М.І.Панова]. – К.: Видавн. дім «Ін Юра», 2002. – С.210-216.
1493. Горбань Т.Ю. З історії становлення українознавства / Т.Ю.Горбань // Укр. іст. журн. – К., 1994. – №5. – С.24-40.
1494. Горбатюк В.І. «Нова Думка» – студентський журнал Кам'янець-Подільського державного університету 1920 року / В.І.Горбатюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки / [Відп. ред. Л.М.Марчук]. – Кам'янець-Подільський ПП «Медобори-2006», 2011. – Вип.25. – С.344-346.
1495. Горкіна Л. Академік Михайло Туган-Барановський / Лариса Горкіна // Київська старовина: історичний науково-популярний та літературний журнал. – 1998. – №6 (324). – С.94-116.
1496. Граве Д.О. Основи алгебри / Д.О.Граве. – К.: Всеук. кооп. видавн. Союз, 1919. – 270 с.
1497. Григорієв Н.Я. Поділля: Географічно-історичний нарис. [Вид. 2-е] / Н.Я.Григорієв. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – 124 с.
1498. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965) / М.С.Гриценко. – К.: Рад. школа, 1966. – 260 с.

1499. Грінченко Б.Д. Огляд української лексикографії /Б.Д.Грінченко //Наукові записки НТШ. – К., 1905. – Кн.4. – С.1-30.
1500. Грінченко Б.Д. Словар української мови: зібрала ред. журн. «Киевская старина» /[Упоряд. з додатком влас. матеріалу Б.Грінченко] /Б.Д.Грінченко. – К.: Друкарня акц. тов-ва Н.Т.Корчак-Новицького, 1907. – Т.І. А-Ж. – 497 с.; 1908. – Т.2.З-Н.-573; 1919. – Т.3.О-П. – 506 с.; 1909. – Т.4. Р-Я. – 563 с.
1501. Грінченко Б.Д. Три питання нашого правопису. З додатком А.Е.Кримського [Чи справді важко вивчити правопис з «і»?]. – К.: Електр. друкарня К.Н.Милевського і К°, 1908. – 38 с. [Відбитка з «Рідного краю»].
1502. Грушевський А. Города Великого княжества Литовского в 14-16 вв. /А.Грушевский. – К., 1917. – 310 с.
1503. Грушевський М.С. [Звернення] «До українців професорів і преподавателів вищих шкіл» [21 березня 1917 р.] /М.С.Грушевський //Грушевський М.С. Твори у 50 т. /[Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; гол. ред. П.Сохань]. – Львів: Світ, 2007. – Т.4. – Кн.1: серія «Соціально-політичні твори (доба Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918)». – С.5.
1504. Грушевський М.С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладання історії східного слов'янства /М.С.Грушевський //Грушевський М.С. Твори: у 50 т. – Львів: Світ, 2002. – Т.1: серія суспільно-політична. – С.75-82.
1505. Грушевський М.С. Справа українських катедр і наші наукові потреби /Михайло Грушевський //Грушевський М.С. Твори: у 50 т. – Львів: Світ, 2002. – Т.1: серія суспільно-політичні твори 1894-1907 /[Павло Сохань (гол. ред.), Ігор Горич (відп. секр.), Ольга Тодійчук]. – С.458-484.
1506. Грушевський М.С. Злобна напасть /М.С.Грушевський //Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2005. – Т.3: серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)» /[Редкол.: П.Сохань (відп. ред.) та ін.]. – С.39-43.
1507. Грушевський М.С. Із польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна) /М.С.Грушевський //Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Т.3. – С.485-529.
1508. Грушевський М.С. Листи з-над Полтви. Лист третій. /М.С.Грушевський //Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2002. – Т.1: серія «Суспільно-політична 1894-1907». – С.160-187.

1509. Грушевський М.С. Справа українських кафедр і наші наукові потреби /М.С.Грушевський //Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Т.1. – С.458-484.
1510. Грушевський О. З економічного життя XVI в. /О.Грушевський // Україна. – К., 1917. – Кн.3-4. – С.5-18.
1511. Грушевський О. З етнографічних студій Ів. Франка /О.Грушевський. – К., 1918. – 8 с.
1512. Грушевський О. З міського життя в полудневих записках у XVI в. / О.Грушевський //Україна. – К., 1917. – Кн.1-2. – С.38-45.
1513. Грушевський О. З планів і думок Кирило-Метод[іївського] братства /О.Грушевський //Літературно-науковий вісник. – К., 1918. – Кн.VI-VII. – С.89-95.
1514. Грушевський О. Історичні твори Шевченка на лекціях історії / О.Грушевський. – К., 1918. – 32 с.
1515. Грушевський Ол. З сучасної української літератури /Ол. Грушевський. – К., 1918. – Ч.1: Українські повісті другої половини XIX ст. – 2008 с.
1516. Грушевський Ол. Митні комори /Ол. Грушевський //Україна. – К., 1918. – Кн.1-2. – С.21-31.
1517. Грушевський Ол. Пам'яті Ів.В.Лучицького /Ол. Грушевський // Наше минуле. – К., 1918. – Ч.3. – С.100-105.
1518. Грушевський Ол. Стежки і шляхи української науки /Ол. Грушевський //Літературно-науковий вісник. Річник XIX. – К., 1918. – Т.LXX. – Кн. IV-VI: квітень-червень. – С.126-133.
1519. Грушевський Ол. Сучасне українське архівознавство /Ол. Грушевський //Україна. – К., 1918. – Ч.1-2. – С.81-90.
1520. Грушевський Ол. «Українське Наукове Товариство в Києві» та «Історична секція при Всеукраїнській Академії Наук» в рр. 1914-1923 /Ол. Грушевський //Україна. – К., 1924. – Ч.4. – С.180-188.
1521. Грушевський Ол. Український Народний Університет /Ол. Грушевський // Літературно-науковий вісник. Річник XVIII. – К., 1917. – Т.LXVIII. – Кн. V-VI: падолист-грудень. – С.320-326.
1522. Грушевський Ол. Шевченківська література за останні роки / Ол. Грушевський // Україна. – К., 1917. – Кн.1-2. – С.116-127.
1523. Грушевський О. Невільницький цикл творів Т.Шевченка / О.Грушевський // Літературно-науковий вісник. – К., 1918. – Кн.2-3. – С.15-21.
1524. Грушевський О. Пантелеймон Куліш /О.Грушевський // Шлях. – К., 1918. – №2. – С.29-33.

1525. Грушевський О. Український Народний Університет /О.Грушевський //Шлях. – К., 1918. – Ч.2: лютий. – С.55-59.
1526. Губа П.І. Освітньо-культурне відродження України в період Гетьманщини (за матеріалами періодичної преси) /П.І.Губа // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: збірник статей. – К., 2004. – Вип.27. – С.375-387.
1527. Губа П.І. Українське відродження: Спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917-1920 рр. /П.І.Губа. – Черкаси: ЧДТУ, 2002. – 236 с.
1528. Гунчак Т. Україна: ХХ століття /Тарас Гунчак. – К.: Дніпро, 2005. – 384 с.
1529. Гурський В.А. Національно-державна політика в галузі освіти України (1917-1920 рр.) /В.А.Гурський //Наукові праці історичного факультету /Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т.1. – С.159-162.
1530. Gerus O. Iwan Oqienko and the founding of Kamianets-Rodilsky Ukrainian state university / O.Gerus //Український історик: Журнал історії і українознавства). /[Під заг. ред. Л.Винара]. – Т.27. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1990. – Ч.1-4(104-107). – С.78-92.
1531. Даниленко В.В. Освітня політика Української Центральної Ради. Українізація школи в 1917 р. /В.В.Даниленко // Відродження. – К., 1999. – №6. – С.40-42.
1532. Даниленко В.М. Кам'янець-Подільський державний український університет у добу Директорії УНР (1918-1920 рр.): З хроніки подій /В.М.Даниленко, Ю.В.Телячий //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.4. – С.3-21.
1533. Даниленко В. Основні напрямки реформування освіти в Україні за доби Центральної Ради /В.Даниленко, Н.Ротар //Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. –К.: Ін-т істор. Укр. НАН Укр., 1997. – Ч.ІІ. – С.234-244.
1534. Даниленко О.В. Русова Софія Федорівна. Педагог, учений, літературознавець, мистецтвознавець, історик /О.В.Даниленко //Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності / [За заг. ред. А.П.Коцура, В.П.Коцура, Н.В.Терес]. – К. – Чернівці: Книга XXI, 2010. – С.533-535.

1535. Денисенко О.А. Вища школа за доби Гетьманату (1918 р.) / О.А.Денисенко //VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність»: (Матеріали пленарного та секційних засідань). – К.: Рідний край, 1995. – С.216-218.
1536. Денисенко О. Григорій Павлуцький та його внесок у пам'ятко-охоронну справу /Олена Денисенко //Краєзнавство: науково-популярний журнал. – К., 1999. – №1-4. – С.115-118.
1537. Дзюбак О. Сіцінський Юхим Йосипович /Ю.Дзюбак //Українська журналістика в іменах. – Львів, 1995. – Вип.ІІ. – С.199-201.
1538. Дивний І. Український історик Пилип Клименко (1887-1955): Документальний біографічний нарис /І.Дивний //Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Ін-т укр. археогр. та джерелознавства. – К., 1996. – Т.1. – С.356-385.
1539. Діти журби: збірник оповідань для дітей [перекл. з рос. мови М.Плевако]. – Кам'янець на Поділлі: Зірка, 1920. – 157 с.
1540. Доленга С. Скоропадщина /Святослав Доленга. – Варшава: Накладом Модеста Куницького, 1934. – 124 с.
1541. Дорошенко Д. Білоруси та їх національне відродження. Вид. 2-е, перероб. і доп. /Дмитро Дорошенко. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі, Правобережна філія, 1919. – 42 с.
1542. Дорошенко Д. Галицька руїна 1914-1917 рр./ Д.Дорошенко // Наше минуле. – К., 1918. – №3. – С.17-36.
1543. Дорошенко Д. Життя і громадська діяльність проф. В.О.Біднова / Дмитро Дорошенко // Пам'яті професора Василя Біднова. Засідання Українського історико-філологічного товариства в Празі дня 30 квітня 1935 року //Видання Українського історико-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1936. – С.3-24.
1544. Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні /Дмитро Дорошенко // Хліборобська Україна: видання Українського Союзу хліборобів-державників. – Відень, 1921. – Збірн. V-VI. – С.75-104.
1545. Дорошенко Д. Західно-Українська Народна Республіка /Дмитро Дорошенко //Літературно-науковий вісник. – К., 1919. – №1. – С.160-226.
1546. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. /Дмитро Дорошенко. – Ужгород, 1930; Нью-Йорк, 1954. – Т.ІІ: Українська Гетьманська держава 1918 року. – 424, LXXXVI с.
1547. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. /Дмитро Дорошенко. – Ужгород, 1930; Нью-Йорк, 1954. – Т.1: Доба Центральної Рад. – 437, XXI с.

1548. Дорошенко Д. Коротенька історія Чернігівщини /Дмитро Дорошенко. – Чернігів: Сіверянська Думка, 1918. – 38 с.
1549. Дорошенко Д. М.Ів.Костомаров, його громадська і літературно-наукова діяльність /Дмитро Дорошенко. – К.: Друкар, 1920. – 96 с.
1550. Дорошенко Д. На громадській роботі [про П.О.Куліша]. Вид. 2-е /Дмитро Дорошенко. – К.: Друкар, 1918. – 32 с.
1551. Дорошенко Д. П.О.Куліш, його життя і літературно-громадська діяльність /Дмитро Дорошенко. – К.: Просвіта, 1918. – 72 с.
1552. Дорошенко Д. Про минулі часи на Поділлі. (Коротенька історія краю) /Дмитро Дорошенко. – Кам'янець-Подільський: Поділ. нар. губ. управа, 1919. – 50 с.
1553. Драй-Хмара М. Слов'янознавство: підручн[ик] до лекцій по слов'янознавству чит[аному] у 1918-1919 роках на іст[орично]-філол[огічному] фак[ультеті] Кам'янець-Подільського держ[авного] укр[аїнського] ун-ту /М.Драй-Хмара. – [Кам'янець на Подллі]: Вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 163 с.
1554. Дроздовська О. Чайковський Микола Андрійович /О.Дроздовська //Українська журналістика в іменах. – Львів, 2001. – Вип.8. – С.306-311.
1555. Етнос. Нація. Держава. Україна у контексті світового етнодержавницького досвіду /[За заг. ред. Ю.І.Римаренка]. – К.: Ін-т держ. і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2000. – 515 с.
1556. Єфименко А.Я. История украинского народа /А.Я.Ефименко. – СПб.: Изд-во «Брокгауз и Ефрон», 1906. – 391 с.
1557. Єфименко О. Історія України і її народа /О.Єфименко. – Харків: Союз, 1919. – 100 с.
1558. Єфремов С. Історія українського письменства /Сергій Єфремов. – К. – Лейпциг, 1919. – Т.1. – 448 с.; Т.2. – 460 с.
1559. Животко А. Історія української преси /[Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С.Тимошик]. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
1560. Житецкий П.Г. Очерки звуковой истории малорусского наречия /П.Г.Житецкий. – К.: Универ. типогр., 1876. – 376 с.
1561. Житецкий П.Г. Очерки литературной истории малорусского наречия в XVII в. /П.Г.Житецкий. – К.: Типогр. Г.К.Корчак-Новицкого, 1889. – IV, 162 с.; прилож. 102 с.
1562. Жмудський О.З. Київський університет за 125 років (1834-1956) /О.З.Жмудський, М.П.Рудько; Тов-во для поширення політ. і наук. знань Україн. РСР. – К., 1959. – 62 с.

1563. Завальнюк А.М. Правовые основы создания и функционирования Каменец-Подольского государственного украинского университета (1918-1920 гг.) /А.М.Завальнюк. Университеты и общество. Сотрудничество университетов в XXI веке: материалы второй международной научно-практической конференции университетов (МГУ им. М.В.Ломоносова, 27-28 ноября 2003 г.). – М.: Макс-Пресс, 2004. – С.693-701.
1564. Завальнюк О. Аленич Олександр Андріанович /Олександр Завальнюк //Енциклопедія сучасної України. – К., 2001. – Т.1. – С.376.
1565. Завальнюк О. Архівні джерела про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету в 1918 р. /Олександр Завальнюк //Студії з архівної справи та документознавства. – К.: Укр. держ. наук.-досл. ін-т арх. справи та документознавства, 2003. – Т.9. – С.59-64.
1566. Завальнюк О. Біографія Івана Огієнка за українськими часописами 1918-1919 рр. /О.Завальнюк //Іван Огієнка і сучасна наука і освіта: науковий збірник. Серія: історична та філологічна /Кам'ян.-Поділ. держ. ун-т; Всеукр. тов-во Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: К-ПДУ, інф.-вид. від., 2005. – Вип.П. – С.93-100.
1567. Завальнюк О. Будівництво національної університетської освіти – складова частина українського державотворення у 1917-1920 рр. /Олександр Завальнюк //Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи: матеріали науково-практичної конференції 22 листопада 2001 р. /[Голова редкол. І.Курас]. – Львів, 2001. – Ч.1. – С.72-77.
1568. Завальнюк О. Вироблення концепції будівництва українського національного університету (початок ХХ ст. – 1920 р.) /Олександр Завальнюк //Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. – К.: Унісерв, 2001. – Вип.12. – С.80-85.
1569. Завальнюк О. Від Батурина до Києва: доля проекту «Український національний університет» (1760-1917 рр.) /Олександр Завальнюк //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. – Вип.62. – С.5-9.
1570. Завальнюк О. Від ідеї до спроби заснування Кам'янець-Подільського державного університету в добу Української Центральної Ради (січень-квітень 1918 р.) /Олександр Завальнюк //Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. /[Відп.

- ред. В.Ф.Колесник]; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К.: Унісерв, 2009. – Вип.30. – С.27-32.
1571. Завальнюк О. Віктор Приходько і заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету /Олександр Завальнюк // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. – К.: Унісерв, 2003. – Вип.15. –С.31-36.
1572. Завальнюк О. В.О.Віднов – професор Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) / Олександр Завальнюк //Етнічна історія народів Східної Європи: зб. наук. пр. – К.: Унісерв, 2002. – Вип.13. – С.81-86.
1573. Завальнюк О.Г.Г.Павлуцький і становлення національної університетської освіти в Україні (1917-1920 рр.) /Олександр Завальнюк // Історичний журнал: наукове громадсько-політичне видання /Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН Укр. – 2005. – С.112-120.
1574. Завальнюк О. Дмитро Антонович і проблеми реформування вищої освіти в Україні в 1919 р. /Олександр Завальнюк //Dmytro Antonovyc a ukrajynska umenjveda Vychazi ke 130 vyroci narozeni D.Antonoyce /Sestavilo Dagmar Pestiskova; Narodni Knihovna Ceske Repyblyky; Slovanska knihovna –Praha, 2009. – S.65-72.
1575. Завальнюк О. Дмитро Багалій і творення національної університетської освіти в Україні (1918-1919 роки) /Олександр Завальнюк //Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. – К.: 2005. – Вип.19. – С.37-43.
1576. Завальнюк О. Запровадження українознавства в Кам'янець-Подільському університеті (1918-1920 рр.) /Олександр Завальнюк //Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис; Прикарпатський держ. ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2001. – №5-6. – С.399-404.
1577. Завальнюк О. Заснування українських університетів в Києві і Кам'янці-Подільському (1917-1918 р.) /Олександр Завальнюк // Народознавчі зошити: двомісячник Інституту народознавства НАН України. – Львів, 2001. – Ч.3 (39). – С.439-443.
1578. Завальнюк О. Збудування університету у Кам'янці-Подільському (1918 р.) /Олександр Завальнюк //Краєзнавство: науковий журнал. – К., 2000. – №1-2. – С.2001-2008.
1579. Завальнюк О. З історії заснування національних університетів (листопад 1917 – серпень 1918 р.) /Олександр Завальнюк // Історична і політична науки та практика в Україні /Ін-т політ. і етнонац. дослідж. імені Ф.Кураса; [Голова редкол. Б.Є.Патон]. – К.: Парламент. вид-во, 2009. – С.283-298.

1580. Завальнюк О. З історії Кам'янець-Подільського державного українського університету /Олександр Завальнюк //Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. /[Відп. ред. А.Г.Слюсаренко, І.Ф.Курас]. – К., 2000. – Вип.6. – С.68-73.
1581. Завальнюк О. Ідея соборництва в практичній діяльності українських університетів (1918-1920 рр.) /Олександр Завальнюк //Україна Соборна: зб. наук. статей. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2005. – Вип.2. – Ч.ІІ. – С.282-293.
1582. Завальнюк О. Кам'янець-Подільський державний український університет і галицькі українці (1918-1920 рр.) /Олександр Завальнюк //Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2000. – №4. – С.177-183.
1583. Завальнюк О. Л.Т.Білецький – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) /Олександр Завальнюк //Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. – К., 2004. – Вип.17. – С.59-64.
1584. Завальнюк О. Петро Бучинський – заслужений професор Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1921 рр.) /Олександр Завальнюк //Pamiętnik Kijowski. – Т.7 /Polace na Podoly/ Pod red Henrika Stronskiego. – К., 2004. – S.420-427.
1585. Завальнюк О. П.М.Бучинський: науковець, професор, громадянин (1918-1921 рр.) /Олександр Завальнюк //Хмельниччина. Дивокрай: всеукр. наук.-краєзн. зб. – Кам'янець-Подільський, 2004. – №1-2. – С.46-52.
1586. Завальнюк О. Українські уряди і університетське будівництво у 1917-1920 рр.: законодавчий аспект /Олександр Завальнюк //Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття: Міжнародна науково-теоретична конференція, 20-21 листопада 2007 р. /НАН Укр., Ін-т політ. і етнонаціон. досл. ім. І.Ф.Кураса та Ін-т іст. Укр. – К., 2007. – С.489-499.
1587. Завальнюк О.М. Академік В.І.Вернадський і творення національної університетської системи в Україні /О.М.Завальнюк //Історія України: маловідомі імена, події, факти: збірник статей. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2002. – Вип.20-21. – С.486-497.
1588. Завальнюк О.М. А.С.Синявський – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів, присвяченої 85-й

- річниці від дня створення університету / [Ред. кол.: Завальнюк О.М. (голова) та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Вип.2. – Т.1. – С.64-66.
1589. Завальнюк О.М. Випускники Київської духовної академії – викладачі Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) / О.М.Завальнюк // Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Історія. – К., 2001. – Вип.58. – С.58-62.
1590. Завальнюк О.М. Вихідці з Поділля – викладачі Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) / О.М.Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.6 (8). – С.300-317.
1591. Завальнюк О.М. В.І.Петр – заслужений професор Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) / О.М.Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т.8 (10). – С.315-323.
1592. Завальнюк О.М. В.К.Прокопович і проблема формування національної університетської освіти в Україні (1918 р.) / О.М.Завальнюк // Наукові записки Вінницького державного національного університету імені Михайла Коцюбинського: зб. наук. пр. Серія: історія. – Вінниця: ДП «ДКФ». – Вип.8. – С.96-101.
1593. Завальнюк О.М. В.О.Біднов – декан богословського факультету Подільського державного українського університету, культурно-освітній, громадський діяч України / О.М.Завальнюк, Ю.В.Телячий // Історична наука: проблеми розвитку: матеріали Міжнародної наукової конференції (17-18 травня 2002 р.) / [Ред. кол.: В.Ф.Литвиненко та ін.] – Луганськ: Східноукраїнський національний університет, 2002. – С.81-89.
1594. Завальнюк О.М. В.О.Гериневич – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1921 рр.) / О.М.Завальнюк // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип.25. – С.183-193.
1595. Завальнюк О.М. Волинянин Іван Огієнко – будівничий і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) / О.М.Завальнюк // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: зб. наук. пр. – Житомир: «Волинь», 1999. – Ч.1. – С.163-170.

1596. Завальнюк О.М. Вчений-мовознавець Є.К.Тимченко і Кам'янець-Подільський державний український університет (1919-1920 рр.) // О.М.Завальнюк // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. статей. – К., 2004. – Вип.30. – С.214-225.
1597. Завальнюк О.М. Генеральний секретар І.М.Стещенко: курс на національну вищу освіту (червень 1917 – січень 1918 р.) / О.М.Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.13. – С.125-136.
1598. Завальнюк О.М. Гетьман Павло Скоропадський і Кам'янець-Подільський державний український університет // О.М.Завальнюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: історія [Відп. ред. В.С.Степанков]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. – Вип.1. – С.161-181.
1599. Завальнюк О.М. Гетьман Павло Скоропадський і зародження національної університетської освіти в Україні / О.М.Завальнюк // Питання історії України: зб. наук. статей / [Відп. ред. В.М.Ботушанський]; кафедра іст. Укр. Чернівець. нац. ун-ту. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т.4. – С.104-110.
1600. Завальнюк О.М. Гетьман Павло Скоропадський і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918 р.) / О.М.Завальнюк // Вісник Кам'янець-Подільського державного університету. Серія: історія. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Вип.1. – С.133-148.
1601. Завальнюк О.М. Громадський діяч О.П.Шульмінський і заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918 р.) / О.М.Завальнюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. [Відп. ред. О.П.Реєнт]. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2004. – Вип. VII. – С.166-175.
1602. Завальнюк О.М. Громадськість України і заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918 р.) // О.М.Завальнюк // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразна. Історія. [Відп. ред. С.І.Посохов]. – Харків: НМЦ «СД», 2004. – Вип.26 (633). – С.97-107.
1603. Завальнюк О.М. Громадсько-політичне життя Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) // О.М.Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т.4 (6). – С.195-205.

1604. Завальнюк О.М. Д.І.Дорошенко: 75 днів у Кам'янці-Подільському /О.М.Завальнюк //Краєзнавство: науковий журнал. – К., 2001. – №1-4. – С.145-148.
1605. Завальнюк О.М. Діяльність комісії по збудуванню Кам'янець-Подільського державного українського університету у 1918 р. / О.М.Завальнюк //Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. статей. – К.: Рідний край, 2001. – Вип.12. – С.51-60.
1606. Завальнюк О.М Дослідження діяльності Івана Огієнка на посаді ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету /О.М.Завальнюк //Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб. Серія історична та філологічна /[Відп. ред. Є.І.Сохацька]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. – Вип. VI. – С.30-42.
1607. Завальнюк О.М. Емігрантська мемуарна література 20-70-х рр. ХХ ст. про Кам'янець-Подільський державний український університет /О.М.Завальнюк //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2001. – Т.7 (9): Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції. – С.490-501.
1608. Завальнюк О.М. Єврейська громада і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т.5 (7). – С.338-345.
1609. Завальнюк О.М. Законодавча діяльність українських урядів в галузі національної університетської освіти (1917-1920 рр.) / О.М.Завальнюк //Науковий вісник Чернівецького університету ім. Ю.Федьковича: зб. наук. пр. – Чернівці: «Рута», 2005. – Вип.27: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – С.79-85.
1610. Завальнюк О.М. І.А.Любарський – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1921 рр.), представник європейської освіти /О.М.Завальнюк // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і суспільство: зб. наук. пр. за підсумками третьої Міжн. наук.-практ. конф., 5-6 жовтня 2006 р. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С.22-25.

1611. Завальнюк О.М. Іван Огієнко і Кам'янець-Подільська університетська гімназія для дорослих (1918-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб.: Серія історична і філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Вип.ІV. – С.148-155.
1612. Завальнюк О.М. І.І.Огієнко і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Наукові праці історичного факультету /[Відп. ред. М.Г.Кукурудзяк]. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. пед. ін-т, 1995. – Т.2. – С.90-103.
1613. Завальнюк О.М. І.І.Огієнко і польське адміністрування на території Поділля (листопад 1919 – липень 1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1 (3). – С.143-158.
1614. Завальнюк О.М. Іван Огієнко і проблема створення матеріально-технічної бази українських університетів у 1918-1920 роках /О.М.Завальнюк //Іван Огієнко у діалозі культур і духовності: (Огієнківські читання у Чудодієвому): зб. наук. пр. /[Відп. ред. П.Ю.Саух]; Житомирський державний ун-т імені Івана Франка. – Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2010. – С.56-64.
1615. Завальнюк О.М. І.І.Огієнко і становлення української вищої школи (березень 1917 – квітень 1918 рр.) /О.М.Завальнюк //Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. збірник. Серія: історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. ун-т, 2003. – Вип.1. – С.4-13.
1616. Завальнюк О. І.І.Огієнко і створення Кам'янець-Подільського державного українського університету /О.Завальнюк // Краєзнавство: науково-популярний журнал. – 1999. – №1-4. – С.24-30.
1617. Завальнюк О.М. І.Огієнко і українське студентство /О.М.Завальнюк //Творчі вершини вченого: зб. наук. пр. до 60-річчя від дня народження докт. іст. наук, проф. М.Г.Кукурудзяка /[Відп. ред. В.С.Степанков]. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. пед. ун-т, 1998. – С.242-248.
1618. Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.) /О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – 616 с.: іл.

1619. Завальнюк О.М. Й.Ф.Оксіюк – приват-доцент Кам’янець-Подільського державного українського університету (1919-1921 рр.) /О.М.Завальнюк //Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів 17-18 жовтня 2006 р. /[Відп. ред. О.М.Завальнюк]. – Кам’янець-Подільський, 2006. – Вип.5. – Т.1. – С.34-35.
1620. Завальнюк О.М. Кадри українських університетів у 1918-1920 рр., особливості формування і якісний склад /О.М.Завальнюк //Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип.3. – С.258-273.
1621. Завальнюк О.М. Кам’янець-Подільський державний український університет: драматичний фінал за радянської доби (січень-травень 1921 р.) /О.М.Завальнюк //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам’янець-Подільський, 2007. – Т.9. – С.243-252.
1622. Завальнюк О.М. Кам’янець-Подільський державний український університет і церковне відродження Поділля (1919-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Зб. матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне». До 1020-ліття Хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця, 2008. – С.95-100.
1623. Завальнюк О.М. Кам’янець-Подільський державний український університет – опора українського державотворення (1918-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Симон Петлюра у контексті українських національних змагань: зб. наук. пр. /[Відп. ред. В.С.Лозовий]; /Ін-т істр. Укр. НАН Укр. – Фастів: «Поліфаст», 1999. – С.163-170.
1624. Завальнюк О.М. Кам’янець-Подільський державний український університет – осередок і опора національного відродження у 1918-1920 рр. /О.М.Завальнюк //Пам’ять століть: історичний науковий та літературний журнал. – К., 2010. – №3. – С.198-209.
1625. Завальнюк О.М. Кам’янець-Подільський державний український університет: робота із збереження культурно-історичної спадщини регіону (1919-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету

- імені Михайла Коцюбинського. зб. наук. пр.: Серія: історія / [За заг. ред. П.С.Григорчука]. – Вінниця, 2008. – Вип. XIV. – С.186-193.
1626. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1920 рр.) у спогадах його колишніх студентів / О.М.Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2006. – Т.8.: матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта: просвітницький рух на Поділлі». – С.35-45.
1627. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський університет у фокусі українсько-польських відносин і Варшавського договору (1918-1920 рр.) / О.М.Завальнюк // Гуманітарний журнал / [Гол. ред. В.Ю.Пушкін]; Нац. гірничої академії. – Дніпропетровськ: НГАУ, 2010. – №3-4. – С.77-83.
1628. Завальнюк О.М. Концептуальні підходи І.І.Огієнка до університетського будівництва в Україні (1918-1920 рр.) / О.М.Завальнюк // Вісник Житомирського педагогічного університету. – Житомир, 2002. – Вип. 9. – С.18-20.
1629. Завальнюк О.М. Лікар-просвітянин К.Г.Солуха і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) / О.М.Завальнюк // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – Київ – Хмельницький – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – Вип.28. – С.189-202.
1630. Завальнюк О.М. Л.Ю. Биковський – помічник бібліотекаря Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1920 рр.) / О.М.Завальнюк // Педагогічне Поділля: зб. пр. Кам'янець-Подільського державного університету. Серія: соціально-педагогічна. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – Вип.IV. – Т.II. – С.3-8.
1631. Завальнюк О.М. М.А.Плевако – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного Українського Університету (1918-1921 рр.) / О.М.Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.11. – С.180-186.
1632. Завальнюк О.М. Математик Д.О.Граве і університетське будівництво в Україні (1917-1920 рр.) / О.Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. – Т.14. – С.254-264.
1633. Завальнюк О.М. Матеріальне становище викладачів, працівників і студентів Кам'янець-Подільського державного україн-

- ського університету (1918-1921 рр.) /О.М.Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного українського університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т.2 (4). – С.245-252.
1634. Завальнюк О.М. М.А.Чайковський – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Хмельниччина: Дивокрай: науково-краєзнавче видання. – Кам'янець-Подільський, 2006. – №1-2. – С.50-53.
1635. Завальнюк О.М. Мемуарні праці Івана Огієнка як джерело вивчення історії національної університетської освіти в Україні у 1917-1920 рр. /О.М.Завальнюк //Іван Огієнка і сучасна наука та освіта: наук. зб. Серія: історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. ун-т, 2006. – Вип.ІІІ. – С.205-217.
1636. Завальнюк О.М. Михайло Драї-Хмара: кам'янецькі сторінки біографії /О.М.Завальнюк //Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки / [Відп. ред. Л.М.Марчук]. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2009. – Вип.19. – С.3-7.
1637. Завальнюк О.М. Міста України – центри національної університетської освіти (1917-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб.ст. – К. – Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип.15. – С.45-52.
1638. Завальнюк О.М. Міське самоврядування Кам'яця-Подільського і місцевий державний університет (1918 р.) /О.М.Завальнюк // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. пр. за підсумками конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.98-102.
1639. Завальнюк О.М. М.М.Хведорів (Федорів) – проректор, в.о. ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. / [Відп. ред. О.П.Рєєнт]. – К.: Ін-т істор. Укр. НАН Укр., 2003. – Вип. VI. – С.367-375.
1640. Завальнюк О.М. М.О.Драй-Хмара – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1921 рр.) /О.М.Завальнюк //Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – К.: Ін-т істор. Укр. НАН Укр., – 2002. – Вип.6. – С.172-179.
1641. Завальнюк О.М. М.Т.Герашенко – професор Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-

- 1921 рр. /О.М.Завальнюк //Освіта, наука і культура на Поділлі: наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.4. – С.22-30.
1642. Завальнюк О.М. Навчальний процес у Київському і Кам'янець-Подільському українських університетах: проблема якісної організації (1918-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т.14. – С.73-104.
1643. Завальнюк О.М. Наукове товариство Кам'янець-Подільського університету – осередок наукового життя в добу Української революції (1919-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] /Відп. ред. С.І.Світленко; Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. – Дн.; Вид-во ДНУ імені Олеся Гончара, 2008. – Вип.6. – С.316-326.
1644. Завальнюк О.М. Науково-педагогічні працівники українських університетів в державно-політичному житті України (1917-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К., 2010. – Вип.36: на пошану академіка НАН України, Героя України П.Т.Тронька. – С.127-139.
1645. Завальнюк О.М. Національно-патріотичне виховання студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету: історичний аспект /О.М.Завальнюк //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т.11. – С.3-19.
1646. Завальнюк О.М. Н.Т. Гаморак – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного Українського університету (1919-1921 рр.) /О.М.Завальнюк //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського: зб. наук. пр. Серія: історична. – Вінниця: ДН «ВНФ», 2004. – Вип.7. – С.126-131.
1647. Завальнюк О.М. О.А.Аленич – астроном-наглядач Кам'янець-Подільського державного університету (1919-1921 рр.) /О.М.Завальнюк //Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці: «Рута», 2004. – Вип.229-230. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – С.38-42.
1648. Завальнюк О.М. О.С.Грушевський і становлення національної університетської освіти в Україні (початок ХХ століття) /О.М.Завальнюк //Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст. – К.: Ін-т історії Укр. НАН Укр., 2004. – Вип.VIII. – С.203-211.

1649. Завальнюк О.М. П.В.Клименко – професор Кам’янець-Подільського державного українського університету (1919-1921 рр.) / О.М.Завальнюк //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: зб. наук. пр. Серія: Історія. – Вінниця: ДПФ, 2003. – Вип.5. – С.84-85.
1650. Завальнюк О.М. Періодичні видання науковців, студентів і управлінців Кам’янець-Подільського державного українського університету: задум і реалізація (1918-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2010. – Т.15. – С.3-31.
1651. Завальнюк О.М. П.Г.Клепатський – професор Кам’янець-Подільського державного українського університету (1919-1921 рр.) /О.М.Завальнюк //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам’янець-Подільський, 2002. – Т.2. – С.195-201.
1652. Завальнюк О.М. П.І.Холодний і Кам’янець-Подільський державний Український університет (1918-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Краєзнавство: науковий журнал. – К., 2002. – Вип.1-4. – С.11-15.
1653. Завальнюк О.М. Польська влада на Поділлі і Кам’янець-Подільський державний український університет (листопад 1919 – липень 1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: історичні науки /[Відр. ред. В.С.Степанков]. – Кам’янець-Подільський, 1999. – Т.3 (51). – С.311-317.
1654. Завальнюк О.М. Польська громада Кам’янця-Подільського і місцевий державний український університет (1918-1920 рр.) / О.М.Завальнюк //Поляки на Поділлі: погляд крізь віки: зб. наук. пр. – Хмельницький: «Поділля», 1999. – С.283-289.
1655. Завальнюк О.М. Прем’єр-міністр УНР І.П.Мазепа і Кам’янець-Подільський державний університет (1919-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки. – Черкаси: ЧНУ, 2004. – Вип.61. – С.112-120.
1656. Завальнюк О.М. Проблема забезпечення учбовою літературою українських університетів у 1918-1920 роках /О.М.Завальнюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія. – Вінниця, 2010. – Вип.ХVII. – С.81-87.
1657. Завальнюк О.М. Проблема створення матеріально-технічної бази національної університетської освіти України у 1918-1920

- рр. /О.М.Завальнюк //Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. /[Гол. ред. В.А.Смолій]; Ін-т історії Укр. НАН Укр. – К., 2009. – Вип.15: на пошану д.і.н., проф., чл.-кор. НАН Укр. В.М.Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-ліття наукової праці. – Ч.1. – С.96-117.
1658. Завальнюк О.М. Проблема формування і функціонування бібліотек Київського та Кам'янець-Подільського українських університетів /О.М.Завальнюк //Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – Вип.2. – С.143-153.
1659. Завальнюк О.М. Проблема формування кабінетно-лабораторної бази навчання в українських університетах у 1918-1920 рр. / О.М.Завальнюк //Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – Т.20: на пошану професора І.В.Рибачка. – С.240-250.
1660. Завальнюк О.М. Професор І.М.Ганицький і заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918 р.) /О.М.Завальнюк //Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наукові записки /Рівненський державний університет. – Рівне: РДГУ, 2005. – С.30-34.
1661. Завальнюк О.М. Професорсько-викладацька корпорація і фундаментальна бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.10. – С.289-299.
1662. Завальнюк О.М. Публіцистична діяльність викладачів і працівників Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: зб. за підсумками звітн. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів, присв. 90-річчю Кам'янець-Подільського нац. ун-ту. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. нац. ун-т, 2008. – Вип.7. – Т.1. – С.30-31.
1663. Завальнюк О.М. Радянська влада і Кам'янець-Подільський державний український університет (1919, 1920-1921 рр.) / О.М.Завальнюк //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. /[Відп. ред. А.О.Копилов]. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. пед. ун-т, 1998. – Т.1. – С.9-20.

1664. Завальнюк О.М. Реабілітований посмертно. (В.О.Геринович) / О.М.Завальнюк //Зневажена КЛЮ: зб. ст. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2004. – С.116-141.
1665. Завальнюк О.М. Ректор Іван Огієнко в українській історіографії / О.М.Завальнюк //Наук. зб. Ін-ту укр. археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН Укр. – К.; Хмельницький, 2008. – Т.17. – С.48-64.
1666. Завальнюк О.М. Роль І.І.Огієнка у вирішенні проблеми фінансування Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. VII. – С.49-59.
1667. Завальнюк О.М. Російський університетський статут 1884 р. – основа нормативної бази функціонування українських державних університетів у 1918-1920 рр. /О.М.Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. – Т.15. – С.104-113.
1668. Завальнюк О.М. С.В.Бачинський – декан сільськогосподарського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного українського університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.12. – С.169-180.
1669. Завальнюк О.М. С.В.Петлюра і національне університетське будівництво в Україні у 1917-1920 рр. /О.М.Завальнюк //Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К.: Рідний край, 2001. – Вип.14. – С.188-203.
1670. Завальнюк О.М. Святкування відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету – велика подія національно-освітнього життя України /О.М.Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2008. – Т.12. – С.3-25.
1671. Завальнюк О.М. Симон Петлюра і Кам'янець-Подільський державний український університет: підтримка національної університетської освіти (1919-1920 рр.) /О.М.Завальнюк // Симон Петлюра в історії та національній пам'яті: матеріали Всеукр. наук. конф. (20-22 травня 2009 р.) /[Відп. ред. В.Ф.Верстюк]. – К.: ПЦ «Фоліант», 2009. – С.41-51.

1672. Завальнюк О.М. Сільськогосподарський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1921 рр.): Дослідження. Документи. Матеріали. /О.М.Завальнюк, О.Б.Комарніцький – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – 512 с.
1673. Завальнюк О.М. Слов'янознавство в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920 рр.). / О.М.Завальнюк //Актуальні проблеми вітчизняної та все-світньої історії: наукові записки /[Відп. ред. А.І.Черній]; Рівненський державний гуманітарний університет. – Рівне, 2000. – Вип.1. – Ч.П. – С.285-292.
1674. Завальнюк О.М. С.О.Сірополко і розвиток фундаментальної бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету /О.М.Завальнюк //Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство /[Відп. ред. В.С.Прокопчук]. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип.1. – С.11-18.
1675. Завальнюк О.М. Спроби реформування російських вищих шкіл за Гетьманщини і Директорії УНР (травень 1918 – січень 1919 рр.) /О.М.Завальнюк //Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2009. – Т.19: на пошану академіка В.А.Смоля. – С.462-473.
1676. Завальнюк О.М. С.Сірополко – бібліотекар Кам'янець-Подільського державного українського університету /О.М.Завальнюк //Україна ХХст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2004. – Вип.7. – С.310-315.
1677. Завальнюк О.М. С.С.Остапенко – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету /О.М.Завальнюк //Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзн. зб. /[Гол. ред. Л.В.Баженов]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип.1. – С.48-53.
1678. Завальнюк О.М. Створення і діяльність українських національних університетів на Київщині і Поділлі у 1917-1920 роках /О.М.Завальнюк //Збірник наукових праць Харківського державного національного університету. Серія: «Історія» та «Географія». – Харків: «ОВС», 2001. – Вип.8. – С.66-71.
1679. Завальнюк О.М. Студенти Київського українського народного університету і збройний захист УНР /О.М.Завальнюк //Наукові

- праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звітн. наук. конф. викладачів, доцентів і аспірантів: у 5 т. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2010. – Вип.9. – Т.1. – С.29-32.
1680. Завальнюк О.М. Студентство Кам'янець-Подільського державного українського університету і національне відродження 1918-1920 року /О.М.Завальнюк //Студії Кам'янець-Подільського центру дослідження історії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т.1. – С.344-361.
1681. Завальнюк О.М.Студентська молодь українських державних університетів: проблема виживання (1918-1920 роки) /О.М.Завальнюк //Краєзнавство. – К., 2010. – №4. – С.138-149.
1682. Завальнюк О.М. Студентський контингент українських університетів у 1918-1920 рр. /О.М.Завальнюк //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – Т.16. – С.154-172.
1683. Завальнюк О.М. Творення Київського українського народного університету – важлива подія національно-культурного життя України у 1917 році /О.М.Завальнюк //Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів, 11-12 березня 2009 року. У 5 т. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський націон. ун-т імені Івана Огієнка, 2009. – Вип.8. – Т.1. – С.27-30.
1684. Завальнюк О.М. Українська влада і Кам'янець-Подільський державний університет (1918-1920 рр.) /О.М.Завальнюк // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб.ст. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 1999. – Вип.9. – С.200-214.
1685. Завальнюк О.М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори і будівничі (1918-1920 рр.): навч. посіб. /О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 495 с.
1686. Завальнюк О.М. Українське наукове товариство і творення національної університетської освіти (1907-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Укр. іст. журн. – 2008. – №5. – С.112-121.
1687. Завальнюк О.М. Український національний університет: реалізація проекту (1917-1920 рр.) /О.М.Завальнюк // Науковий вісник Чернівецького національного університету. Серія: Педагогіка. Психологія. – Чернівці, 2002. – Вип.9. – С.44-51.

1688. Завальнюк О.М. Формування і діяльність наукового товариства Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1920 рр.) /О.М.Завальнюк //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т.13. – С.62-72.
1689. Завальнюк О.М. Формування професорсько-викладацьких корпорацій українських університетів у 1917-1920 рр. / О.М.Завальнюк //Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2005. – Вип.29. – С.177-194.
1690. Завальнюк О.М. Ф.П. Сушицький і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918 р.) /О.М.Завальнюк // Питання історії України: зб. наук. ст. /Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича; кафедра історії України. – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – Т.8. – С.116-124.
1691. Завальнюк О.М. Ф.П. Сушицький – ректор Київського державного українського університету (1918-1919 рр.) /О.М.Завальнюк, Е.М.Мельник //Історичні і політичні дослідження: науковий журнал /Донецький національний університет. – Донецьк, 2003. – №516. – С.61-72.
1692. Завальнюк О.М. Функціонування Київського українського народного університету – прорив національної освіти і науки у 1917-1918 рр. /О.М.Завальнюк //Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки /[Відп. ред. В.С.Степанков]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац., ун-т імені Івана Огієнка, 2009. – Вип.2. – С.72-87.
1693. Завальнюк О.М. Ю.Й.Сіцинський – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1921 рр.) /О.М.Завальнюк //Юхим Сіцинський в історії та культурі Поділля: зб. наук. пр. за підсумками всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. ун-т, інформ.-видавн. відділ, 2004. – С.6-11.
1694. Завальнюк О.М. Ю.Й.Сіцинський у 1917-1920 рр.: громадсько-політичний, культурно-освітній і науковий аспекти /О.М.Завальнюк //Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцинського та Володимира Сіцинського: зб. матеріалів Міжнар. наук.-краєзн. конф. /[Наук. ред. Л.В.Баженов]. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2010. – С.23-93.

1695. Завальнюк О.М. Олімпіада Пащенко – перша дослідниця історії Кам’янець-Подільського державного українського університету /Олександр Завальнюк //Український історичний збірник. 2001. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2002. – С.300-308.
1696. Завальнюк О. П.М.Бучинський: науковець, професор, громадянин (1852-1927 рр.) /Олександр Завальнюк //Хмельниччина. Дивокрай: всеукраїнський науково-краєзнавчий збірник. – Кам’янець-Подільський, 2004. – №1-2. – С.66-71.
1697. Завальнюк О. Проблема створення національної університетської системи освіти в добу Української Центральної Ради / Олександр Завальнюк //Українська Центральна Рада. Поступ націєтворення та державобудівництва /[Редкол.: Баран В.Д. та ін.]. – К.: Укр. вид. спілка, 2002. – С.168-177.
1698. Завальнюк О. Софія Русова: кам’янецькі сторінки біографії / Олександр Завальнюк //Етнічна історія народів Східної Європи: зб. наук. пр. – К.: Унісерв, 2001. – Вип.8. – С.61-64.
1699. Зайцева З. Історіографія діяльності українських національно-демократичних урядів у галузі освіти /З.Зайцева, Н.Ротар // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: зб. наук. пр. – К.; Чернівці, 1997. – Вип.1. – С.262-271.
1700. Завсенациональну єдність. У 110-річчя народження Гетьмана Павла. У 65-річчя відновлення Гетьманства. – Торонто, 1983. – 160 с.
1701. Записки Кам’янець-Подільського державного українського університету. /[За ред. М.Драй-Хмари]; [Професорська Рада] Кам’янець-Поділ. держ. укр. ун-ту. – Кам’янець на Поділлі: Друк. держ. укр. ун-ту, 1920. – Т.2. – 187 с.
1702. Записки Кам’янець-Подільського державного українського університету. – Кам’янець-Подільський: Друк. Держ. Укр. ун-ту, 1920. – Т.5. Новий завіт. Діяння святих апостолів: Пер. на укр. /[Ред. Є.Тимченко]; Комісія у справі пер. Святого Письма на укр. мову при богосл. ф-ті Кам’янець-Поділ. держ. укр. ун-ту. – 69 с.
1703. Зарицький В. Спогади Спиридона Довгаля /В.Зарицький // Героїка трагедії Крут. – С.143-145.
1704. Заруба В.М. Антін Синявський: життя, наукова та громадянська діяльність (1866-1951): Монографія /В.М.Заруба. – Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2003. – 284 с.: іл.
1705. Зваричук Е.О. Богословський факультет Кам’янець-Подільського державного українського університету /Е.О.Зваричук //

- Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.4. – С.105-110.
1706. Злупко С.М. Фундатор теорії економічної кон'юнктури [М.І.Туган-Барановський] /С.М.Злупко //Аксиоми для нащадків: українські імена в світовій науці: зб. нарисів /[Укл. О.Романчук]. – Львів: Меморіал, 1992. – С.437-464.
1707. Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917-1920 рр.) /І.Д.Золотоверхий. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – 421 с.
1708. Зубалій О.Д. Освітній рух в Україні у добу національно-демократичного відродження (1917-1920 рр.) /О.Д.Зубалій, Д.С.Рященко //Укр. іст. журн. – 1998. – №3. – С.12-23.
1709. Иванов А.Е. Высшая школа в России в конце XIX – начале XX века /А.Е.Иванов //Ин-т истории СССР АН СССР. – М., 1991. – 392 с.
1710. Икеда В. На рубеже веков. Диалоги об образовании и воспитании /Д.Икеда, В.Садовничий. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2005. – 272 с.: ил.
1711. Іваневич Л.А. Кость Широцький (1886-1919): науковець, просвітник, педагог: Монографія /Л.А.Іваневич. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2011. – 232 с.
1712. Іваницька Л.В. Остапенко Сергій Степанович. Політичний та громадський діяч, дипломат, економіст /Л.В.Іваницька //Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності /[За заг. ред. А.П.Коцура, В.П.Коцура, Н.В.Терес]. – К.; Чернівці: Книги – ХХІ, 2010. – С.443-445.
1713. Іваненко Ю.Видатний вчений і патріот України /Юрій Іваненко //Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології /Хведір Вовк. – К.: Мистецтво, 1995. – С.3-6.
1714. Ігнатієнко В. Про Київський Український Народний Університет /В.Ігнатієнко //Громада: громадсько-кооперативний і літературний журнал. – К.:Видає Дніпровський Союз споживч. союзів Укр., 1919. – 28 лютого. – №4-5. – С.7-8.
1715. Ідея Університету: Антропологія /[Упоряд.: М.Зубрицька, Н.Бабалик, З.Рибчинська; відп. ред. М.Зубрицька]. – Львів: Літопис, 2002. – 304 с.: іл.
1716. Інститут історії України НАН України. 1936-2006 /[Відп. ред. акад. НАН Укр. В.А.Смолій]. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2006. – 818 с.: іл.
1717. Історія Київського університету /[Ред. кол. О.З.Жмудський (відп. ред.)та ін.]. – К., 1959. – 629 с.

1718. Історія Наукового товариства ім. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування. – Нью-Йорк. – Мюнхен: Накладом тов-ва ім. Шевч., 1949. – 51 с.
1719. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. – К.: Наук. думка, 1977. – Т.5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні; [Редкол.: М.І.Супруненко (відп. ред.), Ю.В.Бабко, Ю.М.Гамрецький, Ю.Ю.Кондуфор та ін.]. – 592 с.
1720. Калічак Ю. Андрій Животко: повернення із забуття. Педагогічні погляди та громадсько-просвітницька діяльність вченого /Юрій Калічак. – Дрогобич: Коло, 2003. – 280 с.
1721. Кам'янець-Подільський як видавничий і книгознавчий центр УНР //Вісник книжкової палати. – К., 2003. – №4. – С.33-35.
1722. Капеллер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад /Андреас Капеллер; [перекл. з нім. Х.Назаркевич, наук. ред. М.Крикун]. – Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2005. – XII, 360 с.
1723. Капеллер А. Структура українського національного руху в Російській імперії /Андреас Капеллер //Сучасність: література, наука, мистецтво, політологія, суспільне життя. – К.: Респ. Асоціація українців; Пролог (США), 1992. – №7. – С.48-56.
1724. Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність. Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.) /В.П.Капелюшний. – К.: Орлан, 2003. – 608 с.
1725. Кармазіна М. Українська інтелігенція ХІХ – початку ХХ ст. /Марія Кармазіна //Історія України. – 1999. – №3 (115). – С.1-2.
1726. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть: соціально-політичний портрет /Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
1727. Качкан В.А. Українське народознавство в іменах: навч. посібник /В.А.Качкан. – К., 1993. – Ч.2. – 220 с.
1728. Київський університет за 50 років Радянської влади /[Ред. кол.: І.Т.Швець (голова), А.А.Чухно, П.Г.Богач та ін.]. – Вид-во Київ. ун-ту, 1967. – 192 с.
1729. Кисельова С. Він працював на розвиток української ідеї [С.О. Сірополко] /С.Кисельова //Вісник книжкової палати: науково-практичний журнал, 2006. – №3 (116). Березень. – С.51-52.
1730. Ківшар Т. Видатні просвітяни [С.Сірополко] /Таїсія Ківшар // Київська старовина: науково-популярний та літературний журнал. – 1992. – №4 (295). – С.96-101.

1731. Ківшар Т. Визначний український вчений, громадський і політичний діяч – Степан Сірополко /Т.Ківшар //Вісник книжкової палати. – К., 1997. – №8(14). Серпень. – С.22-23.
1732. Ківшар Т. Вплив І.Огієнка на розвиток бібліотечної справи України в добу Директорії УНР (листопад 1918 – листопад 1920) / Таїсія Ківшар //Творча спадщина Івана Огієнка в контексті сучасного розвитку гуманітарних наук: зб. доп. – К.: НАУ, 2007. – С.101-103.
1733. Клепатський П.Г. Батько нового українського письменства І.П.Котляревський (1769-1838) /П.Г.Клепатський. – Кам'янець-Подільський: Укр. вид-во в Катеринославі, Правобережна філія, 1919. – 31 с.
1734. Клепатський П.Г. Марко Вовчок та її народні оповідання / П.Г.Клепатський. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі, Правобережна філія, 1919. – 40 с.
1735. Клепатський П.Г. Український байкар Євген Гребінка (1812-1848) /П.Г.Клепатський. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Под. губ нар. упр., 1919. – 28 с.
1736. Клепатський П.Г. Український письменник П.П.Гулак-Артемівський (1790-1865) /П.Г.Клепатський. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі, Правобережна філія, 1919. – 22 с.
1737. Клепатський П. Літопис Якова Лизогуба (1606-1737): відбитка із «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського університету» (Т.І.) /Павло Клепатський. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 8 с.
1738. Клепатський П. Огляд джерел по історії України: курс лекцій, чит[аний] протягом 1919 акад. року. – Вип.1: джерела візантійські, арабські, західні, україно-руські, юридичні пам'ятки, літописи, хронографії, подорожі чужоземців /П.Клепатський. – Кам'янець на Поділлі: Кам.-Под. держ. укр. ун-т, 1920. – 137, Ш с.
1739. Клепатський П. Український мандрівний філософ Григорій Сковорода /П.Клепатський. – Кам'янець: Укр. вид-во в Катеринославі, Правобережна філія, 1920. – 32 с.
1740. Клименко П. Архівна справа /П.Клименко //Українська старовина: орган Комісії для охорони пам'яток старовини і мистецтва при Головн. упр. мистецтв. і нац. кул-ри. – Кам'янець, 1919. – №1. – С.2.
1741. Клименко П. Грамоти Міндовга Лівонському ордену: відбитка із «Записок Кам'янець-Подільського університету» (Т.ІІ) /

- П.Клименко. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-т, 1920. – 18 с.
1742. Кобченко К. «Жіночий університет святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів /Катерина Кобченко. – К.: МП «Леся», 2007. – 271 с.
1743. Коваль В.В. Дворічні педагогічні курси при Кам'янець-Подільському державному українському університеті (лютий-червень 1919 р.) /В.В.Коваль //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.9: матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С.236-242.
1744. Ковпаненко Н.Г. К.В.Широцький (сторінки життя) /Н.Г.Ковпаненко //Історія України; Маловідомі імена, події, факти: зб. ст.– К.: Рідний край, 1999. – Вип.6. – С.335-340.
1745. Ковпаненко Н. Широцький (Шероцький) Костянтин Віталійович /Н.Ковпаненко //Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України /Ін-т іст. Укр. НАН Укр.; Укр. тов-во охор. пам'яток істор. та кул-ри Укр.; Центр пам'яткознавства НАНУ та УТОПІК. – К., 2005. – Ч.2. – С.294-299.
1746. Козаченко А. Наука історії України, Росії за рр. 1917-1927 в УСРР /А.Козаченко //Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917-1927 роки. (Огляд): бібліограф. зб.; [склала бібліограф. комісія наук.-досл. катедри історії укр. культури ім. акад. Д.Багалія в Харкові 1929 р.]. – Харків. Держ. вид-во в Укр., 1930. – С.11-21.
1747. Колінгвуд Р.Дж. Ідея історії: Переглянуте видання з лекціями 1926-1928 р. /Робін Дж. Колінгвуд; [упорядкув. та передм. Яна Ван дер Пуссена; перекл. з англ. Олександр Мокровольський]. – К.: Основи, 1996. – 615 с.
1748. Колпакова О.В. Кам'янець-Подільський український університет (1918-1921) //Проблеми історії України: факти, судження, пошуки /Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 1994. – Вип.3. – С.20-24.
1749. Колпакова О.В. Національна вища школа в Україні (1917-1921 рр.) /О.В.Колпакова //Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. / Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 1996. – С.11-22.
1750. Колпакова О.В. Український державний університет у Києві (1917-1920 рр.) / О.В.Колпакова //Укр. іст. журн. – 1993. – №7,8. – С.30-36.
1751. Комариця Л. Білецький Леонід /Л.Комариця //Українська журналістика в іменах. – Львів, 2004. – Вип.11. – С.458-460.

1752. Кононенко П.П. Національна ідея, нація, націоналізм: Монографія /П.П.Кононенко. – К.: МАУП; Міленіум, 2006. – 358 с.: іл.
1753. Коновець О.Ф. Національна наука доби УНР /О.Ф.Коновець // Історія України – Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К.: Рідний край, 1999. – Вип.5. – С.187-192.
1754. Копилов А.О. Кам'янець-Подільський український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917-1921 рр.) /А.О.Копилов, О.М.Завальнюк //Укр.іст. журн. – 1999. – №4. – С.41-50; №5. – С.26-36.
1755. Копилов А. Професор І.І.Огієнко – ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету /Анатолій Копилов //Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 1992. – С.3-7.
1756. Копилов С.А. М.Драй-Хмара в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1921 рр.) /С.А.Копилов //Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.264-268.
1757. Копилов С.А. П.Клепатський: кам'янецький період діяльності /С.А.Копилов //Освіта, культура і наука на Поділлі. зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.1. – С.209-213.
1758. Копилов С. Освітнянська співпраця В.Петра та І.Огієнка у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920 рр.) /С.Копилов //Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка (1882-1972 в контексті українського національного відродження: наук. доп. II Всеукр. наук.-теорет. конфер. –Кам'янець-Подільський; К., 1997. – С.100.
1759. Короткий В. Крізь терни до зірок. 160-літній поступ Київського університету /В.Короткий, В.Ульяновський //З іменем святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2 кн. /[Упоряд. В.Короткий, В.Ульяновський]. – К.: Заповіт, 1994. – Кн.1. – С.24.
1760. Kopilow A. Stavana o otwarcie universytetu panstwowego w Kamiencu Podilskim w 1918 roku / A.Kopilow, O.Zawalnjuk // Studie historuczne Polska Academiai Nank-odzial w Krakowie;

- Komisja historyczna. Kwartalnik. R XXXIX. 1996. Zeszyt 3 (154). – Krakow: «Secesya», 1996. – S.341-356.
1761. Кордон М. Освіта в Україні в 1917-1920 рр. /Микола Кодон // Матеріали II Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 90-річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, 2-3 жовтня 2009 р.). – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. – С.57-59.
1762. Костриця М.Ю. Подолянин Йоанікій Шимонович – видатний економіст, статистик, державотворець /М.Ю.Костриця, М.М.Костриця //Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук. пр.– Кам’янець-Подільський, 2003. – Вип.ІІІ. – С.321-327.
1763. Костюк І. Олександр Грушевський та становлення національної науки і вищої школи на початку ХХ ст. /Ірина Костюк // Український історик: журнал історії і українознавства. Рік XXXIX. /[Під заг. ред. Л.Винара]. – Нью-Йорк-Київ-Львів, Торонто, Париж, 2002. – Ч.1-4 (152-155). – С.339-369.
1764. Костюк М.В. Яната Олександр Алоїзович. Учений, агроном, ботанік /М.В.Костюк //Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності. – С.679-681.
1765. Котоній О.К. Науково-теоретична спадщина В.О.Гериновича / О.К.Котоній //Кам’яниччина в контексті історії Поділля: наук. зб. /[Відп. ред. Л.В.Баженов]. – Кам’янець-Подільський, 1997. – Т.1. – С.114-115.
1766. Кот С. Клепатський Павло Григорович /Сергій Кот //Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біограф. довідн. /Ін-т іст. Укр. НАН Укр.; Укр. тов-во охор. пам’яток істор. та кул-ри Укр.; Центр пам’ятокознавства НАНУ та УТОПК. – К., 2005. – Ч.1. – С.260-264.
1767. Коцюк В.Д. Українська влада і розвиток початкової та середньої освіти на Поділлі у 1917-1919 рр. /В.Д.Коцюк, І.В.Рибак // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т.4. – С.41-47.
1768. Кравець В. Історія української школи і педагогіки: курс лекцій / Володимир Кравець. – Тернопіль, 1994. – 359 с.
1769. Кравчук Л.М. Культуротворча діяльність в період української державності 1917-1920 років /Л.М.Кравчук //Українська еміграція в історії та літературі: матеріали Міжнар. наук. конф., 18-20 верес. 1996 р. – Тернопіль, 1996. – С.36-41.

1770. Кравчук Л. Свято двох університетів /Л.Кравчук //Тернопіль. – 1996. – №2. – С.47-50.
1771. Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії: наукове видання /Володимир Кравченко; Україн. наук. ін-т Гарвардського ун-ту; наукове тов-во ім. Шевченка в Америці; Східний ін-т українознавства ім. Ковальських. – К., 2011. – 543 с.
1772. Кремень В.Г. Вища освіта і наука: пріоритетні сфери розвитку суспільства у ХХІ столітті: [доп. у скороч. варіанті за підсумками колегії МОН України] /В.Г.Кремень //Зб. наук. пр. наук.-досл. Ін-ту українознавства /[За заг. ред. П.П.Кононенка]. – К., 2003. – Т.1. Українознавство: історія, методологія, практика. – С.24-44.
1773. Кремень В.Г. Модернізація освіти – важливий чинник соціального, економічного і політичного розвитку України / В.Г.Кремень //Україна на порозі ХХІ століття: уроки реформи та стратегія розвитку: матеріали наук. конф., 15-16 листопада 2000 р. – К., 2001. – С.146-159.
1774. Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати /В.Г.Кремень. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.
1775. Кремень В.Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації. (Факти, роздуми і перспективи) /В.Г.Кремень. – К.: Грамота, 2003. – 216 с.
1776. Кремень В.Г. Пріоритети розвитку освіти України на початку ХХІ століття /В.Г.Кремень //Сучасні інформаційні технології та інноваційні методи навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. пр.: У 2 ч. /АПН України, Ін-т педагогіки і психології проф. освіти. – Вінниця, 2002. – Вип.2. – Ч.1. – С.3-10.
1777. Кремень В.Г. Становлення національної системи вищої освіти в Україні в контексті загальної тенденції цивілізаційного розвитку /В.Г.Кремень. – К., 2000. – 14 с.
1778. Крилов І. Система освіти в Україні (1917-1930) /І.Крилов. – Мюнхен, 1956. – 96 с.
1779. Крымский А.Е. Украинская грамматика учеников высших курсов, гимназии и семинаров Приднепровья: научно-пролет. курс /А.Е.Крымский. – М.Типогр. Вяч. Ат. Гатцук, 1907. – Т.1. Вып.1. – 272 с.; Т.2. Вып.2. – 545 с.
1780. Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.) / І.В.Крупський. – Львів: Світ, 1995. – 184 с.

1781. Кудлай О.Б. Організація, внутрішня структура та завдання народного міністерства освіти УНР /О.Б.Кудлай //Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. /[Відп. ред. д.і.н., проф. Р.Я.Піріг]; Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 2009. – Вип.4. – С.59-88.
1782. Кудрявцев В. Іван Огієнко – церковний діяч на Поділлі / В.Кудрявцев, В.Мацько //Поділля і Волинь в контексті історії українського національного відродження: наук. зб. – Хмельницький: Доля, 1994. – С.214-216.
1783. Кузьминська О. Василенко Микола Прокопович /О.Кузьминська //Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біограф. довід. – Ч.1. – С.104-109.
1784. Кузьминська О. Дорошенко Дмитро Іванович /О.Кузьминська // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біограф. довід. – Ч.1. – С.186-190.
1785. Кукурудзяк М.Г. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці /М.Г.Кукурудзяк, М.М.Собчинська. – Кам'янець-Подільський, 1997. – 176 с.
1786. Кукурудзяк М.Г. З історії створення Кам'янець-Подільського державного Українського університету /М.Г.Кукурудзяк, М.М.Собчинська //Поділля і Волинь в контексті історії українського національного відродження: наук. зб. – С.66-73.
1787. Кукурудзяк М.Г. Кам'янець-Подільський державний український університет як тип вищої школи в Українській Народній Республіці //М.Г.Кукурудзяк, М.М.Собчинська //Поділля і Волинь в контексті історії українського національного відродження: наук. зб. – С.151-153.
1788. Кукурудзяк М.Г. Софія Русова і Кам'янець-Подільський // М.Г.Кукурудзяк, М.М.Собчинська //Academia на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка (до 90-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський: [Кам.-Под. держ. пед. ін-т], 1997. – Ч.1. Історичні дослідження. – С.149-152.
1789. Кульчицький С. Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті. 1918-1998 /С.Кульчицький, Ю.Павленко, С.Руда, Ю.Храмов. – К.: Фенікс, 200. – 527 с.
1790. Кульчицький С.В. Українська держава часів Гетьманщини / С.В.Кульчицький //Укр. іст. журн. –1992. – №7, 8. – С.60-80.
1791. Кух О.М. Контакти Кам'янець-Подільського державного українського університету з Фінляндією (1918-1920 рр.) /О.М.Кух // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-

- Подільський: Оіюм, 2010. – Т.16: матеріали круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С.150-154.
1792. Кучменко Е.М. Історія реформування освіти в Україні за доби Гетьманату Павла Скоропадського /Е.М.Кучменко //Магістеріум. Історичні студії: зб. наук. пр. /[Редкол.: В.С.Брюховецький (відп. ред.) та ін.]. – К.: НУ «Києво-Могилянська академія, 2001. – Вип.7. – С.21-26.
1793. Кучменко Е.М. Національно-культурне життя в Україні (1917-1920 рр.) /Е.М.Кучменко. – К.: Знання, 1999. – 20 с.
1794. Кушнір Б.М. Освітньо-культурні перетворення на Поділлі в 1919 році /Б.М.Кушнір //Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.285-289.
1795. Кушнір Б.М. Професор Кам'янець-Подільського університету [Про В.О.Біднова] /Б.М.Кушнір //Духовні витоки Поділля: творці історії краю: матеріали Міжнародн. наук.-практ. конф.–Хмельницький: Поділля, 1994. – Ч.1. – С.297-299.
1796. К.Ф. Український університет /Ф.К. //Вісти природної секції Українського Наукового Товариства. – К., 1918-1919. – Т.1. – С.137-138.
1797. Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648-1783 гг.: Истор.-юрид. очерк по архивным источникам / Ал. Мат. Лазаревский. – К., 1908. – 2, IX, 108 с.
1798. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления /Ал. Мат.Лазаревски. – К.: Типогр. К.Н.Милеского, 1888. – Т.1. – [2], XVI, 470, XXXII с.; 1893. – Т.2. – [4], IV, 522, XXIX с.; 1902. – Т.3. – [4], XIV, 426, XXVII с.
1799. Лановик Б.Д. Історія господарства Україна і світ /Б.Д.Лановик, З.М.Матясевиц, Р.М.Матейко; [за ред. Б.Д.Лановика]. – К.: Вища школа, 1995. – 480 с.
1800. Лановик Б.Д. Економічна історія України: підручник / Б.Д.Лановик, М.В.Лазаревич, Р.М.Матейко; [за заг. ред. Б.Д.Лановик]. – К.: Вид. дім «Юридична книга», 2004. – 456 с.
1801. Левицька Н.М. Студентство в національно-визвольному русі України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. /Н.М.Левицька. – К.: ТОВ «Міжнар. фінан. агенція», 1998. – 25 с.
1802. Левицька Н. Студентство України на зламі ХІХ-ХХ століть / Н.Левицька //Історія України. – К., 1998. – №17 (89). – С.1-3; №19. – С.6.

1803. Левицький К. Великий зрив (до історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів) /К.Левицький. – Львів: Видавнича кооператива «Червона калина», 1931. – 152 с.
1804. Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції / І.Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Центр дослідження історії ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету. – К.: «Основи»; Ін-т держ укр. та місцевого самовряд. при Кабміні Укр., 1994. – Т.2. – С.361-380.
1805. Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні Першої світової війни /І.Лисяк-Рудницький //Історичні есе /[Уклад. Я.Грицак]. – К., 1994. – Т.1. – С.471-484.
1806. Литвин В. Україна: доба війни і революції (1914-1920) /Володимир Литвин. – К.: Видавн. дім «Альтернативи», 2003. – 488 с.
1807. Литвин С. Провінція, якій судилося бути столицею: Кам'янець-Подільський у добу Директорії УНР /Сергій Литвин //Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2000. – №3-4. – С.75-83.
1808. Лікарчук І.Л. Міністри освіти України: Монографія: У 2 т. / І.Л.Лікарчук. – К.: Видавець Ешка О.М., 2002. – Т.1: 1917-1934 рр. – 328 с.
1809. Лозовий В. Кам'янець-Подільський період діяльності М.С.Грушевського (лютий-березень 1919 року) /В.Лозовий //Музейний вісник. – Кам'янець-Подільський, 2001. – №1. – С.7.
1810. Лозовий В.С. Бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету в добу революції (1918-1920 рр.) / В.С.Лозовий //Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – Вип.2. – С.206-212.
1811. Лозовий В.С. Діяльність Дмитра Дорошенка у Кам'янці в 1919 р. /В.С.Лозовий //Історичне краєзнавство і системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: наук. зб. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – С.350-353.
1812. Лозовий В.С. З історії бібліотеки Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету /В.С.Лозовий, В.М.Пархоменко //Трансформація ролі бібліотек в інформаційному суспільстві: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 40-річчю бібліотеки ТУП. – Хмельницький, 2003. – С.96-103.

1813. Лозовий В.С. Політична боротьба в кам'янецьку добу Директорії УНР. «Права» опозиція проти соціалістичного уряду (червень-листопад 1919 р.) /В.С.Лозовий //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Вип.6. – Т.2 (4). – С.237-244.
1814. Лозовий В.С. Робота з читачами в бібліотеці Кам'янець-Подільського університету в період революції 1917-1920 років / В.С.Лозовий //Трансформація ролі бібліотек в інформаційному суспільстві: матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 40-річчю бібліотеки ТУП. – Хмельницький, 2003. – С.103-106.
1815. Лоський І. Історія формування студентського куреня і опис перебігу крутянського бою /Ігор Лоський //Героїка трагедії Крут. – С.87-91.
1816. Лоський І. Крути /Ігор Лоський // Крути: збірка у пам'ять героїв Крут. – С.95-105.
1817. Лукашевич Л. Бій під Крутами /Левко Лукашевич // Крути: збірка у пам'ять героїв Крут. – С.133-141.
1818. Лукашевич Л. Спогади. Початки російсько-української війни та організація українського війська /Левко Лукашевич // Героїка трагедії Крут. – С.61-76.
1819. Лупандін О.І. Дмитро Дорошенко – міністр закордонних справ Української держави 1918 р. /О.І.Лупандін //Укр. іст. журн. – 1998. – №2 (419). – С.115-127.
1820. Лучицький В. Завдання геологічної праці на Україні / В.Лучицький //Вісті природної секції Українського Наукового Товариства. – К., 1918. – 1919. – С.40-47.
1821. Лучицький В. Кристалічні лупаки і вапняки Київщини та їх контакти з гранітами /В.Лучицький //Вісник Українського Геологічного Комітету. – К., 1919. – Вип.1. – С.9-58.
1822. Ляхоцький В. Бібліографічна спадщина Івана Огієнка / В.Ляхоцький //Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1999. – Т.2. – С.49-57.
1823. Ляхоцький В. Діяльність І.І.Огієнка по формуванню національних університетів /Володимир Ляхоцький //Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1999. – Т.5; Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року /Присвячується 125-річчю від дня народження П.П.Скоропадського та 80-річчю утворення Української гетьманської держави. – С. 157-163.

1824. Ляхоцький В. Стешенко та І.Огієнко. Співпраця на ниві української освіти /Володимир Ляхоцький //Центральна Рада і Український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): матеріали наук. конф. 20 березня 1997 р. – К., 1997. – Ч.ІІ.– С.250-272.
1825. Ляхоцький В. Невідомі документи про життя Івана Огієнка (на матеріалах фонду Українського державного університету у м. Кам'янці-Подільському) /Володимир Ляхоцький //Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1999. – Т.1. – С.107-114.
1826. Ляхоцький В. Ректор Іван Огієнко і бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету /Володимир Ляхоцький //Пам'ятки України: історія та культура. – К.,2000. – №3-4. – С.70-74.
1827. Ляхоцький В.П. Бібліотека Кам'янець-Подільського університету /В.П.Ляхоцький //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2000. – Т. 4 (6). – С.305-315.
1828. Ляхоцький В.П. І.І.Огієнко та архівна справа //Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921 рр.) /В.П.Ляхоцький. – К., 1998. – С.199-208.
1829. Ляхоцький В.П. Книга творить людину ... (Сторінки з літопису заснування університетської бібліотеки у Кам'янці-Подільському) /В.П.Ляхоцький //Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т, 2008. – Вип.1. – С.89-99.
1830. Ляхоцький В.П. Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) /В.П.Ляхоцький. – К.: Вид-во імені Ольги Теліги, 2000. – 528 с. : іл.
1831. Ляхоцький В.П. Роль І.Огієнка у фундації Українського Народного Університету /В.П.Ляхоцький //Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К.: Рідний край, 1999. – Вип.5. – С.193-206.
1832. Ляхоцький В.П. Тільки книжка принесе волю українському народові ... Книга, бібліотека, архів у житті Івана Огієнка (митрополита Іларіона) /В.П.Ляхоцький. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – 664 с. : іл.
1833. Ляхоцький В. Фонд головноуповноваженого уряду УНР на Поділлі як джерело дослідження заключного етапу визвольних

- змагань 1917-1921 рр. /Володимир Ляхоцький //Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1998. – Т.3. – С.101-113.
1834. Мазепа І. Підстави нашого відродження /І.Мазепа. – Лондон: Прометей, 1949. – Ч.ІІ: Проблема відродження України. – 163 с.
1835. Мазепа І. Підстави нашого відродження /І.Мазепа. – Лондон: Прометей, 1949. – Ч.І: Причини нашої бездержавності. – 178 с.
1836. Мазур В. Перші кроки національної школи /Віктор Мазур, Дмитро Розовик //Наука і суспільство. – К., 1993. – №2. – С.18-21.
1837. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.) /В.К.Майборода. – К.: Либідь, 1992. – 196 с.
1838. Майборода В.К. Національні школи України: історія, розвиток, уроки /В.К.Майборода, С.В.Майборода //Рідна школа. – К., 1992. – №11-12. – С.6-16.
1839. Майборода В. «... Я сюди прийшов не ламати». Микола Василенко – міністр народної освіти і мистецтва України / В.Майборода //Рідна школа. – К., 1996. – №3. – С.77-79.
1840. Майборода С.В. УНР і питання управління вищою освітою / С.В.Майборода //Українська національна ідея: історія і сучасність: наук. зб. – Житомир: Журфонд, 1997. – С.19-20.
1841. Макарчук С.А. Етнічна історія України: навч. посібник / С.А.Макарчук. – К.: Знання, 2008. – 471 с.
1842. Малиновський А. Механічна частина фізики: курс лекцій для студентів фіз[ико]-мат[ематичний] фак[ультет] Кам'янець-Под[ільського] дер[авного] укр[аїнського] університету / А.Малиновський. – Кам'янець-Подільський, 1920.
1843. Малиновський А. Сьогочасні проблеми фізики: відбитка із «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (Т.ІІ) /А.Малиновський. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-т, 1920. – 11 с.
1844. Мандрика М.І.Леонід Білецький /М.І.Мандрика. – Вінніпег: Накладом тов-ва «Просвіта», 1957. – 23 с.
1845. Марчук М.В. До питання про національні пріоритети в освітній політиці уряду УНР /М.В.Марчук //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С.197-201.
1846. Марчук В. Освітні процеси в Україні в період національно-культурного відродження 1917-1920-х років /М.Марчук. – Коломия: Видавн.-поліграф. тов-во «Вік», 2002. – 42 с.

1847. Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.) /В.В.Масненко. – К; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.
1848. Матеріали до історії Харківського університету //Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету / [Редкол.: В.В.Кравченко (відп. ред.) та ін.]. – Харків: Основи, 1994. – Вип.1. – С.85-87.
1849. Матяш І. Архівна наука і освіта в Україні 1920-1930-х років / Ірина Матяш. – К., 2000.– 592 с.
1850. Матяш І. Архівна справа в Україні 1917-1921 рр.: особи, події, здобутки /Ірина Матяш //Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів]/[Редкол.: Ляхоцький В.П. (гол. ред.), Матяш І.Б. (заст. гол. ред.), Климова К.І. (відп. секр.) та ін.]; Головне арх. управління при Кабінеті Міністрів України, Укр. держ. наук.-досл. ін-т арх. справи та документознавства. – К., 1998. – Т.1. – С.4-10.
1851. Матяш І. Літературознавець, історик, архівіст Олександр Грушевський /Ірина Матяш //Слово і час. – К., 1998. – №8 (452). – С.38-39.
1852. Матяш І. Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси / Ірина Матяш; Держкомархівів Укр., Укр. держ. наук.-досл. ін-т арх. справи та документознавства; Ін-т укр. археогр. та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН Укр, К., 2001. – 226 с.
1853. Матяш І. Перший Голова бібліотечно-архівного відділу (до 120-ліття від дня народження О.М.Грушевського /Ірина Матяш // Студії з архівної справи та документознавства. Study on the archives and records sciences; [Редкол.: Ляхоцький В.П. (гол. ред.), Матяш І.Б. (заст. гол. ред.), Марченко Н.П. (відп. секретар), Боряк Г.В. та ін.]; Гол. арх. упр. при Каб. Міністрів України, Укр. держ. наук.-досл. ін-т арх. справи та документознавства. – К., 1997. – Т.П. – С.104-110.
1854. Матяш І. Пилип Клименко: архівіст, учений, організатор науки /Ірина Матяш //Пам'ять століть: історичний науковий та літературний журнал. – К., 2001. – № 1 (27). – С.123-134.
1855. Машевський О. Іван Огієнко – організатор українського вищого шкільництва в 1917-1920 роки // О.Машевський //Велетень науки: матеріали всеукр. наук.-пед. читань, присвяч. вивч. спадщини І.Огієнка (15-16 січ. 1996 р.). – К., 1996. – С.22-26.
1856. Машевський О. Основні напрямки культурної політики гетьмана Павла Скоропадського /Олег Машевський //Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1998. – Т.5. – С.39-42.

1857. Машевський О.П. Бібліотечне будівництво в гетьманській Українській Державі 1918 року /О.П.Машевський. – К., 1996. – 11 с.
1858. Машевський О.П. Відродження української культури в Українській Державі 1918 року /О.П.Машевський //Матеріали Міжн. наук. конф. «Відродження української державності: проблеми історії та культури», Одеса, 13-16 травня 1996 р.– Одеса, 1996. – Ч.1. – С.94-95.
1859. Машевський О.П. Українізація освіти в 1918 році /О.П.Машевський //Вісник Київського університету ім. Т.Шевченка. Історія. – К.: ВПЦ. «Київ. ун-т», 1996. – Вип.34. – С.80-86.
1860. Мельник Е. Діяльність П.Г.Клепатського в Кам'янець-Подільському державному українському університеті /Едуард Мельник //Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. – К.: Унісерв, 2001. – Вип.8. – С.59-61.
1861. Мельник Е.М. Боротьба громадських організацій в Україні за збереження української національної школи в період денікінщини (вересень-грудень 1919 р.) /Е.М.Мельник //Вісник Кам'янець-Подільського державного університету. Серія: Історія. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Вип.І. – С.200-216.
1862. Мельник Е.М. Вища школа і наукові інституції в Україні в період денікінської окупації (вересень-грудень 1919 р.) /Е.М.Мельник //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.11. – С.201-207.
1863. Мельник Е.М. Гімназія для дорослих при Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920 рр.) /Е.М.Мельник //Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. пр. за підсумками другої Міжнародної науково-практ. конф., 14-15 травня 2005 р. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С.90-92.
1864. Мельник Е.М. Діяльність історико-філологічної секції Наукового товариства Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1920) /Е.М.Мельник, А.Г.Філінюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. – Вип.63-64. – С.59-60.
1865. Мельник Е.М. Діяльність культурно-просвітницької комісії Київського українського народного університету (травень-липень 1918 р.) /Е.М.Мельник // Вісник Київського націо-

- нального університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: ВПЦ «Київ. ун-т» 2002. – Вип.62. – С.38-41.
1866. Мельник М.Е. Другий Київський народний український університет: нереалізований проект (вересень 1918 – початок 1919 рр.) /Е.М.Мельник // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т. І8 (10). – С.324-339.
1867. Мельник Е.М. Ідея створення Кам'янець-Подільського державного українського університету та спроба її реалізації за Української Центральної Ради (січень-квітень 1918 р.) / Е.М.Мельник //Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2002. – Вип.6. – С.117-129.
1868. Мельник Е.М. Кам'янець-Подільський український народний університет (листопад 1919 – початок 1921 рр.) /Е.М.Мельник // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.7: матеріали третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у ХVІІІ – на початку ХХІ ст.». – С.28-35.
1869. Мельник Е.М. Кам'янець-Подільський учительський інститут: нереалізований проект (1919 р.) /Е.М.Мельник //Український історичний збірник. 2001 /[Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.), С.В.Віднянський, О.І.Гуржій, В.М.Даниленко, Г.В.Касьянов, С.В.Кульчицький, А.Г.Плахонін (відп. секр.), О.П.Реєнт, О.С.Рубльов, Т.В.Чухліб (заст. гол. ред.); Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 2001. – С.309-316.
1870. Мельник Е.М. Проблеми українізації вищої школи в Україні за Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 року) / Е.М.Мельник //Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. – К.: Унісерв, 2003. – Вип.15. – С.37-44.
1871. Мельник Е. Олімпіада Пашенко – просвітницька діячка Поділля /Е.Мельник //Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: матеріали другої Міжнародної наук.-практ. конф., Київ, 5-6 липня 2002 р. – К., 2002. – С.310-315.
1872. Мельник Е. Посилення громадсько-педагогічного руху в Україні за рідну мову і національну школу (початок ХХ ст.) /Едуард Мельник // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. – К.: Укр. видавн. спілка, 2002. – С.104-119.
1873. Миколаєнко І.І. Національно-культурне будівництво в Україні в 1917 р. (За матеріалами газети «Народня Воля») //Вісник

- Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2001. – Вип.53. – С.74-78.
1874. Мироненко О.М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради /О.М.Мироненко; Ін-т державн. і права ім. В.М.Корецького АПРН України. – К., 1995. – 324 с.
1875. Миронець Н.І. Інтелектуальна еліта України в Центральній Раді /Н.І.Миронець //Українська демократична революція 1917-1918 років: матеріали наук.-теорет. конф. (17 квітня 1992 р.). – К., 1992. – С.21-24.
1876. Михайлюк О.В. Про роль і місце інтелігенції в революційному процесі першої чверті ХХ століття в Росії та Україні /О.В.Михайлюк //Філософія, культура і життя: міжвуз. зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип.1. – С.126-133.
1877. Мирошніченко Ю. Русь-Україна: становлення державності: у 2 т. /Юрій Мірошніченко, Сергій Удовік. – К.: Ваклер, 2011. – Т.ІІ: Русь-Україна: від імперії до незалежності. – 772, Х с.
1878. Міхновський М.І. Самостійна Україна /М.І.Міхновський. – К.: Докор, 2002. – 40 с.
1879. Мойко Н. Розбудова мережі закладів вищої освіти на Поділлі (перша чверть ХХ століття / Наталія Мойко //ХІІ всеукраїнська конференція молодих істориків освіти, науки і техніки та спеціалістів /АНВШ України, Київ ун-т економіки і технологій транспорту, м.Київ, 20 травня 2007 р. – К., 2007. – С.148-152.
1880. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття /Ісидор Нагаєвський. – К.: Укр. письменник, 1993. – 413 с.
1881. Нарис з історії архівної справи в Україні /[За заг. ред. І.Матяш, К.Климової]. – К.: КМ Академія, 2002. – 610 с.
1882. Нариси з історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. /[С.І.Білокінь, О.Д.Бойко, Г.С.Брега, А.О.Бураченко та ін.; відп. ред. Ю.О.Курносів]; Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 1994. – Кн.1. – 292 с.
1883. Наріжний С. М.П.Василенко і його наукова діяльність /Симон Наріжний //Наша культура. – Львів, 1936. – Кн.10(18). – С.615-628.
1884. Наріжний С. М.П.Василенко і його наукова діяльність: відбитка з «Нашої культури» 1936 р. /Симон Наріжний. – Львів, 1936. – 41 с.
1885. Наріжний С. Наукова праця проф. В.О.Біднова /Симон Наріжний // Пам'яті професора Василя Біднова: Засід. Укр. іст.-філ. тов-ва в Празі дня 30 квітня 1935 р. – Прага: Укр. іст.-філ. тов-во в Празі, 1936. – С.12-31.

1886. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. 2-е вид. /Симон Наріжний. – Львів – Кент – Острог, 2008. – Ч.1. – 372, ССХХХІІ с.
1887. Народна освіта і педагогічна думка в Українській РСР (1917-1967). – К.: Радян. школа, 1967. – 483 с.
1888. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття: У 3 кн. /[Автор. колект.: В.Литвин (кер.), В.Андрущенко, В.Кремень та ін.]. – К.: Навч. книга, 2003. – Кн.2: Освіта і наука: творчий потенціал державо- і культуротворення. – 671 с.; Кн.2: Модернізація освіти. – 943 с.
1889. Нестеренко А. Митрополит Іларіон – служитель Богові й народові. Короткий нарис. Його життя й діяльність /А.Нестеренко // Ювілейна книга на пошану митрополита Іларіона у 75-ліття його життя і праці 1882-1957. – Вінніпег, 1958. – С.131-276.
1890. Нестеренко В. Відомий дослідник історії Поділля О.З.Неселовський /В.Нестеренко //Музейний вісник. – Кам'янець-Подільський, 2001. – №1. – С.6-7.
1891. Нестеренко В.А. Опанас Неселовський – подвижник історичного краєзнавства на Поділлі наприкінці ХІХ – першої третини ХХ ст. //Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині /Academia на пошану доцента М.Ю.Костриці (до 60-річчя від дня народження): наук. зб. «Велика Волинь» (Т.27). – Житомир: Видання М.Косенко, 2004. – С.344-348.
1892. Нестуля О. Біля витоків державної системи пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) /Олексій Нестуля. – К., Полтава, 1994. – 240 с.
1893. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917-1941 рр. /Олексій Нестуля. – К., 1995. – Ч.1: 1917 р. – середина 20-х років. – 280 с.
1894. Нестуля О.О. Роль П.В.Клименка в організації охорони пам'яток Поділля за доби Директорії УНР /О.О.Нестуля //Духовні витoki Поділля: творці історії краю: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Хмельницький: Поділля, 1994. – Ч.1. – С.307-309.
1895. Нечуй-Левицький І. Непотрібність великоруської літератури для України і Слов'янщини. (Сьогочасне літературне прямування) /Іван Нечуй-Левицький //Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. V. Кн.1 (ХІХ ст.). – С.427-490.
1896. Ніколаєнко С.М. Наукові дослідження в університетах – визначний ченник зростання якості освіти /С.М.Ніколаєнко. – К.: Прок-Бізнес, 2007. – 176 с.

1897. Обушний М. Українізація освіти в добу Центральної Ради / М.Обушний //Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Міжнародна науково-практ. конф. 20-21 листопада 2007 р.). – С.507-512.
1898. Огиенко И. Краткий курс украинского языка /И.Огиенко. – К., 1918. – 325 с.
1899. Огієнко І. Вчімося рідної мови: нариси про мову всеукраїнську / Іван Огієнко. – К., 1918. – 48 с.
1900. Огієнко І. Вчімося рідної мови: нариси про мову всеукраїнську / Іван Огієнко. – К., 1917. – 32 с.
1901. Огієнко І. Історія української літературної мови /Іван Огієнко / [Упорядн: авт. іст.-біогр. нарису та прим. М.С.Тимошик]. – К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с.: іл.
1902. Огієнко І. Історія української мови. – Т.1: вступ до історії української мови: лекції, читані в 1918-1919 акад. році /Іван Огієнко. – Кам'янець на Поділлі: Студ. вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1919. – 88 с.
1903. Огієнко І. Рідна мова в українській школі /Іван Огієнко. – К., 1917. – 32 с.
1904. Огієнко І. «Руно орошенное» св. Дмитрія Ростовського: відбитки із «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (Т.ІІ). – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Кам.-Под. держ. ун-ту, 1920. – 8 с.
1905. Огієнко І. Світлий пам'яті Івана Липи /Іван Огієнко //Наша культура. – 1937. – Кн.8-9 (28-29). – С.320-328.
1906. Огієнко І. Українська граматика: основи вкраїнського правопису /Іван Огієнко. – К., 1918. – Ч.1. – 48; Ч.2. – 112 с.
1907. Огієнко І. Українська культура. Академічна промова на одкритті Українського Народнього Університету в Києві /Іван Огієнко; видання Укр. військ. Генерального комітету. – К.: Друкарня Укр. Центр. Ради, 1917. – 31 с.
1908. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: курс, читаний в Українському Народному Унівеситеті з 126 малюнками і портретами українських культурних діячів /Іван Огієнко. – К.: Вид-во книгарні Є.Череповського, 1918. – 272 с.: іл.
1909. Оглоблин О. «Боротьба за університет була боротьбою двох національних ідей – української та російської» (Із спогадів про М.Зерова та П.Филиновича)/Олександр Оглоблин //Урок української: науково-публіцистичний журнал. – К., 2004. – С.48-51.

1910. Огляд навчання фізико-математичного факультету на осінній семестр академічного року 1920-21 /Кам'янець-Под. держ. укр. ун-т. – Кам'янець на Поділля: Друк. укр. ун-ту, 1920. – 15 с.
1911. Огньов С. Зоологія: Курс серед. шк. /[пер. з рос. Ю.Русова]. – Кам'янець на Поділля: Вид. т-во «Дністер»; 1-а рад. друк., 1920. – 97 с.
1912. Одесский университет за 75 лет (1865-1940) /[Пред. ред. совета ин-та Н.А.Савчук: отв. ред. К.П.Добролюбский]. – Одесса, 1940. – 196 с.
1913. Олійник І. Курс суспільної агрономії: конспект лекцій, чит[аних] в Кам'янець[ькому] держ[авному] ун-ті / І.Олійник. – К., 1920. – 64 с.
1914. Онопрієнко В.І. Академік Володимир Вернадський /В.І.Онопрієнко //Члени-засновники Національної академії наук України. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 1998. – С.165-187.
1915. Онопрієнко В.І. Доля науки в Україні (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.) /В.І.Онопрієнко, Т.О.Щербань //Укр. іст. журн. – 1993. – №4/6. – С.3-14.
1916. Онопрієнко В. Історія української науки ХІХ-ХХ століть: навч. посіб. /В.Онопрієнко. – К.: Либідь, 1998. – 304 с.
1917. Онопрієнко В.І. Осередки національного відродження. Українські університети в 1917-1919 рр. /В.І.Онопрієнко //Вісник Академії наук України. – К., 1992. – №2. – С.77-87.
1918. Онопрієнко В.І. Українське наукове товариство. Вклад у національну культуру /В.І.Онопрієнко, Т.С.Щербань // Вісник Академії наук Української РСР. – К., 1990. – №11. – С.62-75.
1919. Онопрієнко В. Українське наукове товариство. 1907-1921 рр. / Валентин Онопрієнко, Олександр Реєнт, Тетяна Щербань / Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 1998. – 242 с.
1920. Ортега-и-Гассет Х. Миссия университета /пер. с исп. М.Н.Голубевой, А.М.Корбута; Гос. ун-т – Высшая школа экономики, 2010. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшая школа экономики, 2010. – 144 с.
1921. Основи етнодержавознавства: підручник для студентів гуманітарних спеціальних вищих закладів освіти /[За ред. Ю.Римаренка]. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.
1922. Остапенко С. Важніші властивості українського народу в порівнянні з іншими народами: числове дослідження: відбиток з курсу статистики і демографії /С.Остапенко. – Кам'янець на Поділля: Поділ. губ. нар. каса дрібн. кредит, 1920. – 136 с.

1923. Остапенко С. Курс статистики демографії і демографії: числовий метод і демографія /С.Остапенко. – Кам'янець на Поділлі: Поділ. губ. нар. каса дрібн. кредиту, 1920. – 320 с.
1924. Остапенко С. Політична економія. Сер.ІІ /С.Остапенко. – Кам'янець на Поділлі: Поділ. губ. каса дрібн. кредиту, 1920. – 225 с.
1925. Остапенко С. Політична економія. Сер.І /С.Остапенко. – Кам'янець на Поділлі: Поділ. губ. каса дрібн. кредиту, 1920. – 380 с.
1926. Осташко Т.С. Всеукраїнські учительські з'їзди в 1917 р. / Т.С.Осташко //Центральна Рада на тлі Української революції: науково-теоретичні читання в Ін-ті іст. Укр. 16 березня 1995 р. / [Відп. ред. В.Ф.Верстюк]. – К., Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 1996. – С.69-77.
1927. Осташко Т.С. Український національно-освітній рух у 1917 р. / Т.С.Осташко //Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: історія, економіка, філософія. – К., 1999. – Вип.3. – С.85-107.
1928. Островий В.М. Наукова та громадсько-політична діяльність В.О.Гериновича в роки Української революції (1917-1920 рр.) / В.М.Островий, Ю.В.Телячий //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С.234-248.
1929. Островий В.М. Поділля в працях В.О.Гериновича /В.М.Островий //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.9. – С.31-41.
1930. Островий В.М. Професор В.О.Геринович під тиском карально-репресивної системи 30-40-х рр. ХХ ст. /В.М.Островий //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – Т.15. – С.248-269.
1931. Павлов Д.І. Микола Антонович Плевако //Слово і час: орган Ін-ту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР та Спільки письменників України. – К., 1990. – №12. – С.44-47.
1932. Панькова С. Грушевський Олександр Сергійович /С.Панькова // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. – К., 2005. – Ч.1. – С.163-170.
1933. Пархоменко В.М. З історії бібліотеки Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету /В.М.Пархоменко // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.1 – С.59-65.

1934. Пащенко В. Іван Огієнко /В.Пащенко //Історія України в особах XIX-XX ст.: наук.-поп. вид. – К.: Вид-во «Україна», 1995. – С. 289-296.
1935. Передерій І.Г. Національна освіта як підвалина відродження української державності та виховання політичної культури народу (на історичному прикладі Центральної Ради) /І.Г.Передерій //Політична культура і політичні партії України: Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників /Наук.-досл. ін-т «Проблеми людини» Уряду України. – К., 1996. – Т.6. – С.492-495.
1936. Передерій І.Г. Розбудова шкільництва на Поділлі (березень 1917 – квітень 1918 рр.) /І.Г.Передерій //Вісник Технологічного університету Поділля. – Хмельницький, 1998. – №1. – С.84-88.
1937. Передирій В. Русова Софія Федорівна /В.Передирій //Українська журналістика в іменах. – Львів, 1997. – Вип.IV. – С.228-232.
1938. Передмова //Мирні переговори між Українською державою та РСФСР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: зб. док. і матеріалів /[Упоряд.: О.І.Лупандін, І.Р.Ралле, Л.В.Яковлева; редкол.: Я.Б.Пеленський (співголова), В.А.Смолій (співголова), В.Ф.Верстюк (відп. ред.) О.Д.Бойко (відп. секр.), С.В.Кульчицький, Р.Я.Пиріг, Л.В.Яковлева]. – К. – Нью-Йорк – Філадельфія: Вид-во М.П.Коць, 1999. – С.5-32.
1939. Передмова //Історія пам'яток історії і культури в Україні (1917-1919 рр.)/[Авт.-упоряд. О.О.Нестуля, С.І.Нестуля, Г.Я.Рудий; відп. ред. В.О.Горбик]; Ін-т істор. Укр. НАН Укр. – К., 2008. – С.4-60.
1940. Перетц В.М. Вступ до вивчення літератури: лекції по методології історії літератури: лекції, читані на вищих жіночих курсах в Києві /В.М.Перетц; /перекл. орфогр.комісії. – Кам'янець на Поділлі: Студ. вид. ком. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 77 с.
1941. Перший місяць //Університетські вісти /Український університет в Києві. – К., 1917. – №1. – С.1-2.
1942. Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року /Неодмінний секретар Академії акад. А. Кримський. – К.: Друкарня Укр. наук. тов-ва, 1919. – 25 с.
1943. Пижик А.М. Вища освіта за Директораї УНР /А.М.Пижик //Відродження Української державності: проблеми історії та культури: матеріали Міжнар. наук. конф., 13-16 трав. 1996 р., м. Одеса. – Одеса, 1996. – Ч.1. – С.105-107.

1944. Пижик А.М. Культурно-просвітня діяльність уряду УНР в період Директорії УНР /А.М.Пижик. – К.: Четверта хвиля, 1998. – 36 с.
1945. Пижик А.М. Національна ідея і проблеми відродження культури в роки українських визвольних змагань /А.М.Пижик // Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка: Історія. – К.: Ред.-вид. центр «Київ. ун-т», 1998. – Вип.39. – С.77-80.
1946. Пижик А.М. Реформування системи національної освіти в добу Директорії УНР /А.М.Пижик. – К.: «Знання», 1998. – 40 с.
1947. Пилипчук О.Я. Історія науки та освіти в Україні (найдавніші часи – перша третина ХХ ст.): навч. посібник з українознавства / О.Я.Пилипчук, О.Ф.Коновець, Л.П.Яресько. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 80 с.
1948. Пиріг Р. Рідний брат Михайла Грушевського /Руслан Пиріг //З архівів ВУУК – ГПУ – НКВД – КДБ: науково-публіц. журнал / [Гол. ред. Юрій Данилюк] – К., 1994. – №1. – С.89-93.
1949. Пиріг Р.Я. Гетьман Української держави (Павло Скоропадський) /Р.Я.Пиріг, Ф.М.Проданюк //Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К.: Тов-во «Знання», 1994. – С.113-133.
1950. Пиріг Р.Я. Павло Скоропадський (1873-1945): Штрихи політичного портрета /Р.Я.Пиріг, Ф.М.Проданюк //Укр. іст. журн. – 1992. – №9. – С.91-105.
1951. Піскова Е. Сіцінський (Сецинський) Юхим (Євтим) Йосипович / Е.Піскова, О.Титова //Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. – Ч.2. – С.204-209.
1952. Плотников В. Використання повітряного азоту для техніки й сільського господарства /В.Плотников //Збірник природничої секції Українського Наукового Товариства. – К., 1918-1919. – Кн.4. – С.55-62.
1953. Політична історія України ХХ століття. У 6 т. – К.: Вид-во «Генеза», 2003. – Т.2: Революція в Україні: політично-державні моделі та реалії (1917-1920) /[Кер. В.Ф.Солдатенко, автори – В.Ф.Верстюк, В.Ф.Солдатенко]. – 488 с.
1954. Полонська-Василенко Н. Академік Микола Василенко (2.ІІ.1866.-Зута), 2001. – Т.1. – С.11«Х.1935) /Н.Полонська-Василенко //Віра і культура: місячник Україн. богослов. думки і культури: орган укр. наук. богослов тов-ва. Рік, – Вінніпег, ХІХ, 1956. – Ч.4 (28). – С.13-15.
1955. Полонська-Василенко Н. Історія України. 1900-1923 рр. / Н.Полонська-Василенко. – К.: Пам'ятки України, 1991. – 134 с.

1956. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. /Н.Полонська-Василенко. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1976. – Т.2. – 606 с.
1957. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. 3-є вид. / Н.Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – Т.2. – 608 с.
1958. Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук. Нарис історії /Н.Д.Полонська-Василенко. – К.: Наук. думка, 1993. – 416 с.
1959. Полонська-Василенко Н. Микола Прокопович Василенко – його життя та наукова діяльність /Наталя Полонська-Василенко // Український історик. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1966. – №3-4. – С.41-51.
1960. Поляков М.В. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи /М.В.Поляков, В.С.Савчук. – К.: Генеза, 2004. – 416 с.
1961. Поляков М.В. Модель національного університету в умовах перебудови вищої освіти України /М.В.Поляков //Класичні університети – центри освіти, науки і культури регіонів: традиції і сучасність: матеріали Міжнародної наук.-практ. конф., 16-17 грудня 2003. – Дніпропетровськ: АРТ-Пресс, 2003. – 133-146.
1962. Поляков Н.В. Классический университет: от идей античности к идеям Болонского процесса /Н.В.Поляков, А.В.Савчук. – Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2007. – 596 с.
1963. Пономаренко А.Б. Літературно-мистецьке життя Кам'янець-Подільського університету /А.Б.Пономаренко //Духовні витoki Пооділля: творці історії краю: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – Ч.1. – С.385-387.
1964. Посохов С. Університети Російської імперії у другій половині XIX – початку XX ст.: міркування на тему автономії /Сергій Посохов //Дух і літера //Національний університет «Кієво-Могилянська академія». – К., 2008. – №19: Університетська автономія. – С.172-194.
1965. Посохов С.І. Національно-культурний рух та Харківський університет на початку XX ст.: нотатки до біографії Д.І.Багалія / С.І.Посохов /Багаліївські читання в НУА. – Харків, 2001. – Ч.4. – С.93-97.
1966. Посохов С.І. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття в публікаціях та історіографії /С.І.Посохов. – Харків: Харків. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна, 2006. – 368 с.
1967. Постернак С. Всенародна бібліотека України при Всеукраїнській академії наук у м. Києві /С.Постернак. – К.: Вид. ВУАН, 1923. – 63 с.

1968. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часів революції 1917-1919 р. /С.Постернак; Всеукр. кооперат. видавн. союз. – К.: Печатня видавн. тов-ва «Друкар», 1920. – 128 с. (Педагогічно-психологічна бібліотека).
1969. Потебня А. Заметки о малорусской переписи /А.Потебня. – Воронеж: Из типогр. В.А.Гольдштейна, 1871. – 131 с.
1970. Прокопчук В. Краєзнавство в Кам'янець-Подільському державному українському університеті /В.Прокопчук //Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища (18-20 травня 1993 р.) /Житомирський обласний краєзнавчий музей. – Житомир, 1993. – С.26-27.
1971. Прокопчук В.С. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: етапи розвитку, стан і перспективи / В.С.Прокопчук //Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. – Вип.1. – С.99-105.
1972. Прокопчук В.С. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення й розвитку: історичний нарис /В.С.Прокопчук, Л.Ф.Філінюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 284 с.: іл.
1973. Прокопчук В.С. Брусиловський учитель І.Г.Сливка – сподвижник І.І.Огієнка у творенні бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету /В.С.Прокопчук // Житомиру – 1125. [Матеріали Всеукр. науково-краєзнавч. конф., присвяченої 1125-річчю заснування міста Житомира (6-8 жовтня 2009 р., м.Житомир)] /[Гол. ред. М.Ю.Костриця]. – Житомир: Вид. М.Косенко, 2009. – С.321-329.
1974. Прокопчук В.С. І.Г. Сливка – організатор і перший керівник фундаментальної бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету /В.С.Прокопчук //Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – Вип.2. – С.20-30.
1975. Прокопчук В.С. Краєзнавство в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920 рр.) / В.С.Прокопчук //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.І. – С.20-27.
1976. Пташник Б.Й. Життя для народу [М.А. Чайковський] /Б.Й. Пташник //Аксіома для науковців: Українські імена у світовій

- науці: зб. нарисів / [Упоряд. О.Романчук]. – Львів: «Меморіал», 1992. – С.142-169.
1977. Пташник Б.Й. Микола Андрійович Чайковський (1887-1970) / Б.Й.Пташник // Нариси з історії природознавства і техніки: зб. наук. пр. / [Редкол.: Ю.О.Хромова (відп. ред.), О.М.Боголюбов, Ю.К.Дупленко та ін.]. К., 1994. – Вип.41. – С.139-150.
1978. Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 років / Л.О.Радченко. – Харків: «Око», 1996. – 120 с.
1979. Реєнт О. Перша світова війна / Олександр Реєнт, Олександр Сердюк; Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К.: Генеза, 2004. – 342 с.
1980. Реєнт О.П. Україна ХІХ-ХХ століття. Роздуми та студії історика / [Відп.ред. В.А.Смолій]. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Майдаченко І.С., 2009. – 486 с.
1981. Реєнт О. Українська еліта 1917-1921 років: реалізація ідей власної державності / О.Реєнт // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: зб. наук. пр. – Фастів: Поліфаст, 1999. – С.80-84.
1982. Реєнт О.П. Український національно-визвольний рух ХІХ-ХХ ст.: проблеми методології та історичної пам'яті // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. / Ін-т істор. Укр. НАН Укр. – К., 2008. – Вип.14. – С.6-10.
1983. Реєнт О.П. У робітнях історичної науки / О.П.Реєнт. – К.: Пошуково-видавн. агент-во «Книга пам'яті України»; вид. Центр «Просвіта», 1999. – 352 с.
1984. Рибак І.В. Матеріали Кам'янець-Подільського міського державного архіву про К.Широцького / І.В.Рибак, Л.А.Іваневич // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.3. – С.277-285.
1985. Римаренко Ю.І. Національний розвій України / Ю.І.Римаренко. – К.: Юрінком, 1995. – 272 с.
1986. Ричка В.М. Загублене життя (П.Г.Клепатський) / В.М.Ричка // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К.: Рідний край; Хмельн. ред.-вид. відділ, 1991. – С.202-204.
1987. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х – поч. ХХ ст.): нариси / [Редкол.: М.Д.Ярмаченко (відп. ред.), Н.П.Калиниченко (заст. відп. ред.), С.У.Гончаренко та ін.]. – К.: Радян. школа, 1991. – 384 с.
1988. Розовик Д. Видавнича діяльність урядів України, громадських, культурних організацій у 1917-1920 рр. / Дмитро Розовик //

- Український історичний збірник. 2001. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2002. – С.224-235.
1989. Розовик Д. Деякі аспекти українізації державно-адміністративної системи та громадського життя України у роки визвольних змагань (1917-1920) /Дмитро Розовик //Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2004. – №4. – С.231-238.
1990. Розовик Д. Дослідження українознавства науковими товариствами України в роки національно-демократичної революції (1917-1920) //Дмитро Розовик //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: Унісерв, 2002. – Вип.5. – С.52-54.
1991. Розовик Д. Позашкільна культурно-освітня робота в Україні у 1917-1920 роках /Дмитро Розовик //Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. – К.: Унісерв, 2000. – Вип.6. – С.65-67.
1992. Розовик Д. Розбудова бібліотечної та архівної справи в Україні у 1917-1920 рр. /Дмитро Розовик // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: Унісерв, 2002. – Вип.59-60. – С.93-97.
1993. Розовик Д. Становлення національної вищої школи і науково-дослідної праці в Україні (1917-1920 рр.) //Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. – К.: Унісерв, 2001. – Вип.8. – С.55-58.
1994. Розовик Д. Українізація державно-адміністративної системи в роки національно-визвольної революції (1917-1920) /Дмитро Розовик //Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. – К.: Унісерв, 2004. – Вип.17. – С.52-58.
1995. Розовик Д. Університет св. Володимира у культуротворчих процесах 1917-1920 років /Д.Розовик //Київський університет як осередок національної духовності, науки і культури: матеріали наук.-теор. конф., присвяч. 165-річчю ун-ту. – К., 1999. – Ч.1. – С.66-68.
1996. Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920 рр.): Монографія /Д.Ф.Розовик. – К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. – 311 с.
1997. Розовик Д.Ф. Центральна Рада і українська культура / Д.Ф.Розовик //Укр. іст. журн. – 1993. – №2-3. – С.17-27.
1998. Романюк Т. Пеленський Йосип (Осип) //Українська журналістика в іменах. – Львів: Львів. наук. бібліот. ім. В.Стефаника НАН Укр., 1997. – Вип.IV. – С.211-213.

1999. Романько І.І. Роль Івана Огієнка в становленні національної вищої освіти (1917-1920 рр.) /І.І.Романюк //Наукові записки /Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. Серія: історичні науки / [Відп. ред. О.І.Кіян]. – Кіровоград: Кіровогр. держ. пед. ун-т імені Володимира Винниченка, 2010. – Вип.13. – С.121-130.
2000. Ростовська О.В. Ніжинська вища школа в період демократичних процесів 1917 року /О.В.Ростовська //Література та культура Полісся /Ніжин. держ. ун-т імені Миколи Гоголя. – Ніжин, 2006. – Вип.32. – С.112-115.
2001. Ротар Н. Національна освіта в системі політичних цінностей в Україні періоду національно-визвольних змагань /Наталія Ротар //Українська історична наука на порозі XXI століття. Чернівці: Рута, 2001. – Т.3. – С.66-72.
2002. Ротар Н. Система вищої жіночої освіти в Україні в роки Першої світової війни /Н.Ротар //Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи: матеріали Міжн. наук. конф., присв. 100-річчю Буковин. Народ. Віча. – Чернівці, 22-24 вересня 1998 р. – Чернівці: Рута, 2000. – С.137-140.
2003. Ротар Н.Ю. Начатки вищої української освіти на Поділлі / Н.Ю.Ротар //Культура Поділля: історія і сучасність: матеріали II наук.-практ. конф., присв. 500-річчю м. Хмельницького. – Хмельницький, 1993. – С.294-296.
2004. Ротар Н.Ю. Питання організації національної вищої освіти в політиці українських національно-демократичних урядів (1917-1921 рр.) /Н.Ю.Ротар //Питання історії України: зб. наук. ст. / [Редкол.: В.М.Батушанський (відп. ред.), О.В.Добржанський, П.П.Брицький та ін.]. – Чернівці: Зелена Буковина, 1997. – Вип.1. – С.172-182.
2005. Рубльов О.С. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. / О.С.Рубльов, О.П.Реєнт. – К.: Видавн. дім «Альтернатива», 1998 /Україна крізь віки / [Творч. задум та заг. ред. акад. НАН Укр. В.А.Смоля]. – Т.10. – 320 с.
2006. Руденко В. Професор Антін Синявський – подвижник української географії /В.Руденко. – К.: Видавн. дім «КМ Академія», 1996. – 404 с.
2007. Рудий Г. Газетна періодика – джерело вивчення проблем української культури /Григорій Рудий. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2000. – 441 с.

2008. Рудий Г.Я. Національно-культурна політика Української держави (1918 р.) у висвітленні преси /Г.Я.Рудий //VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність»: матеріали пленарного та секційних засідань. – К.: Рідний край, 1995. – С.101-103.
2009. Рудий Г.Я. Преса як джерело вивчення національно-культурної політики Української держави (1918 р.) / Г.Я.Рудий //VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність»: матеріали пленарного та секційних засідань. – К.: Рідний край, 1995. – С.171-109.
2010. Рудий Г. Преса України 1917-1920 рр. як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти / Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 2005. – 503 с.
2011. Рудий Г.Я. Преса Української держави 1918. (Питання освіти, науки, культури) /Г.Я.Рудий. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 1996. – 178 с.
2012. Рудий Г.Я. Проблеми вищої освіти в період революції і громадянської війни в Україні 1917-1920 рр. у відображенні публіцистики /Г.Я.Рудий. //Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 1998. – Вип.3. – С.62-70.
2013. Рудько М.П. З історії вищої школи на Україні в перші роки Радянської влади (1917-1920) /М.П.Рудько //Збірник історико-філософського факультету (історичний відділ) /М.П.Рудько; Київський державний університет ім. Т.Г.Шевченка. – К.: Вид-во Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г.Шевченка, 1956. – №7. – С.5-18.
2014. Русин М. Історія української науки XIX-XX століття /М.Русин. – К.: Либідь, 1988. – 302 с.
2015. Русова С. В Кам'янецькому університеті. (Вражіння з останніх часів) /С.Русова //Софія Русова: з маловідомого і невідомого. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2006. – Ч.1. «Несторка української педагогічної літератури...» /[Упоряд. О.Джус, З.Нагачевська]. – С.176-181.
2016. Рященко Д. Українізація школи в Українській Народній Республіці /Д.Рященко //350-річчя Української держави Богдана Хмельницького: матеріали Міжнар. наук. конф., 15-16 груд. 1998 р. – К., 1998. – С.115-120.
2017. Савка М. Корчак-Чепурківський Овксентій /М.Савка // Українська журналістика в іменах. – Львів, 2000. – Вип.7. – С.158-160.

2018. Савчук В.О. Краєзнавство України в період національно-визвольних змагань /В.О.Савчук //Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К., 1999. – Вип.6. – С.58-65.
2019. Савчук В.С. Діяльність П.М.Бучинського у Новоросійському та Кам'янець-Подільському товариствах дослідників природи / В.С.Савчук //Культура Поділля: історія і сучасність: Матер. II наук.-практ. конф., присв. 500-річчю м.Хмельницького. – Хмельницький, 1993. – С.240-242.
2020. Сазанов В. Культурно-просвітня робота кооперації в 1918 році / В.Сазанов //Українська кооперація: орган Центр. Укр. кооп. комітету. – К., 1919. – Кн.1. – С.73-88.
2021. Саламаха І. Василь Біднов у Кам'янці-Подільському /І.Саламаха //Слово і час. – К., 1997. – №11-12. – С.69-73.
2022. Саліковський О. Нова Україна: (шлях нашої державності) / О.Саліковський. – К.: Друк. «Криниця», 1919. – 80 с.
2023. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа: від гімназії вищих наук до університету /Г.В.Самойленко, О.Г.Самойленко. – Ніжин: НДПУ, 2000. – 288 с.
2024. Самойленко О.Г. Розвиток історичної освіти та науки в Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька в роки Першої світової війни та визвольних змагань (1914-1919 рр) /О.Г.Самойленко //Література та культура Полісся на перетині думок; Ніжин. держ. ун-т ім. М.Гоголя. Ніжин, 2007. – Вип. 35. – С.127-137.
2025. Самойлов Ф. Новоросійський університет в березні-жовтні 1917 р. /Федір Самойлов //Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідом. зб. наук. пр. / Ін-т іст. Укр. НАН Укр.; [відп. ред. В.Смолій]. – К., 2002. – Вип.6. – С.217-223.
2026. Самотий Р. Холодний Петро Іванович /Р.Самотий //Українська журналістика в іменах. – Львів, 2004. – Вип.11. – С.384-390.
2027. Санфельд Є. Язикознавство /Є.Санфельд; [пер. з нім. Є.Тимченка]. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі, Правобережна філія, 1920. – 72 с.
2028. Санцевич А.В. Методика исторического исследования /А.В.Санцевич; Ин-т ист. АН УССР. – К.: Наук. думка, 1984. – 190 с.
2029. Сарбей В.Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) /В.Г.Сарбей // Укр. іст. журн. – 1993. – №7-8. – С.3-16.
2030. Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали /

- [Упоряд., автор передн. слова і дослідж. О.М.Завальнюк]. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 280 с.
2031. Семенюк С. Історія українського народу /Святослав Семенюк. – Львів: Апріорі, 2010. – 608 с.
2032. Семчишин М. Тисяча років української культури /Мирослав Семчишин. – К., 1993. – 550 с.
2033. Середа А. Кость Віталійович Широцький. Некролог /А.Середа // Збірник лекцій українського мистецького наукового товариства. – К., 1921. – С.126-130.
2034. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / М.Сивіцький // [Пер. з пол. Є.Петренка]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – Т.1. – 344 с.
2035. Сидоренко Н. Широцький (Шероцький) Костянтин (Кость) Віталійович /Н.Сидоренко //Українська журналістика в іменах. – Львів, 2002. – Вип.9. – С.374-375.
2036. Сірополко С. Завдання нової школи /Степан Сірополко. – Нова Ушиця, 1920. – 20 с.
2037. Сірополко С. Історія освіти в Україні /Степан Сірополко. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
2038. Сірополко С. Історія освіти на Україні /Степан Сірополко. – Львів: Накладом тов-ва «Взаємна поміч україн. вчителів», 1937. – 174 с.
2039. Сірополко С. Народні бібліотеки. Організація і техніка бібліотечного діла /С.Сірополко. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Поділ. губ. нар. упр., 1919. – 24 с.
2040. Сірополко С. Освітня політика на Україні за часів Директорії / Степан Сірополко //Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). – К.: Фенікс, 1992. – С.166-171.
2041. Сіцінський Ю. Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття (1914-1924 рр.) /Ю.Сіцінський //Україна: наук. двохмісячник українознавства. – К.: Держвидав, 1926. – Кн.1. – С.172-177.
2042. Сіцінський Є. Начерки з історії Поділля: відбитка із «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (Т.ІІ) /Є.Сіцінський. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 15 с.
2043. Скрипник П. Багалій Дмитро Іванович /П.Скрипник //Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біограф. довідн. – К., 2005. – Ч.1. – С.50.
2044. Скрипник М. Гетьманство П.П.Скоропадського в історії Української державності /М.Скрипник //Останній Гетьман:

- ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. – К.: Академпрес, 1993. – С.49-55.
2045. Скрипник П. Огієнко Іван Іванович /П.Скрипник //Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біограф. довідн. – К., 2005. – Ч.2. – С.103-108.
2046. Собчинська М.М. Софія Русова і Кам'янець-Подільський / М.М.Собчинська, М.Г.Кукурудзяк //ACADEMIA на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка (до 90-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 1997. – Ч.І. Історичні дослідження. – С.149-152.
2047. Собчинська М.М. Софія Русова і Кам'янець-Подільський / М.М.Собчинська //Духовні витоки Поділля: творці історії краю: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – Хмельницький: «Поділля», 1994. – Ч.1. – С.310-311.
2048. Собчинська М. Народні університети Поділля в 1917-1920 роках /М.Собчинська //Тези доп. і повідомл. вісімнадцятої Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф., 3 лютого 1998 р. – Вінниця, 1998. – С.56-57.
2049. Солдатенко В. Революції в історичній долі України /Валерій Солдатенков //Віче: теор. і громад.-політ. журн. – 1999. – №4 (85). – С.117-130.
2050. Соловей Д. Втрата орієнтиру: українська інтелігенція у визвольних змаганнях /Д.Соловей. – К.: Вид-во «Уж», 1998. – 66 с.
2051. Солуха П. Російська мова, Гетьман Павло і наша недержавність. Стаття друга /Петро Солуха //Державницька думка: кварт. Укр. дер. ідеології, культури і громад. життя. – Філадельфія: Вид-во «Державницька Думка», 1952. – Ч.6. – С.26-39.
2052. Сорочан Н.А. Міністерство народної освіти і мистецтва Української держави гетьмана П.Скоропадського /Н.А.Сорочан // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: історія, економіка, філософія. – Вип.7-8: [Гол. ред. Ю.І.Терещенко]. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. – С.103-107.
2053. Сорочан Н.А. Українська інтелігенція у складі керівництва Міністерства освіти за часів Центральної Ради і Гетьманату П.Скоропадського /Н.А.Сорочан //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: історія. – Вінниця, 2004. – Вип.8: за матеріалами всеукр. наук. конф. «Національна інтелігенція в історії та культурі України в ХХ-ХХІ століттях» – С.135-140.

2054. Сохань П. Творча спадщина М.С.Грушевського і сучасність / Павло Сохань //Грушевський М.С. Твори: у 50 т. / [Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; гол. ред. П.Сохань]. – Львів: Світ, 2002. – Т.1. – С. 14-46.
2055. Сохацька Є.І. Галичани в Кам'янець-Подільському державному університеті (1918-1920 рр.) /Є.І.Сохацька //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. пед. ун-т, 1997. – Т.1 (3). – С.254-261.
2056. Сохацька Є.І. До історії Кам'янець-Подільського Українського державного університету (1918-1921 роки) /Є.І.Сохацька // Використання спадщини зарубіжних і повернутих діячів науки та культури в навчальному процесі педагогічного вузу та школі: тези респ. міжвуз. наук.-практ. конф., м. Рівне, 29-31 трав. 1991 р. – Рівне, 1991. – С.45-46.
2057. Сохацька Є.І. Культурно-просвітницька діяльність Івана Огієнка у Кам'янці-Подільському (1918-1920 рр.) /Є.І.Сохацька //Огієнківські читання: матеріали наук. кругл. столів 1991-1996 рр. – К., 1997. – Вип.1. – С.70-79.
2058. Сохацька Є.І. «Молюся за весь рідний край...». Штрихи до життєпису Івана Огієнка та його культурологічної діяльності /Є.І.Сохацька. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2007. 276 с.
2059. Сохацька Є.І. Олімпіада Пащенко – організатор українського шкільництва на Кам'яничині (1917-1920 рр.) /Євгенія Сохацька //Педагогічний вісник. – Хмельницький, 1996. – №1. – С.27-29.
2060. Сохацька Є.І. Подружжя Шульмінських в історії Кам'яничини / Є.І.Сохацька //Кам'яничина в контексті історії Поділля: наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.2. – С.54-55.
2061. Сохацька Є.І. Подружжя Шульмінських в історії Кам'яничя-Подільського 1908-1920 рр. (До питання про заснування Кам'яничя-Подільського державного українського університету) /Євгенія Сохацька //Kaminiec Podolski: studia z dziejow miasta i regionu / Pod red. Feliksa Kiryka. – Krakow: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2000. – Т.1. – С.299-307.
2062. Сохацька Є.І. Подружжя Шульмінських в історії Кам'яничя-Подільського (До питання про заснування Кам'яничя-Подільського державного українського університету) /Євгенія Сохацька //Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1999. – Т.1. – С.169-171.

2063. Сохацька Є.І. Організаторська педагогічна діяльність Олімпіади Пащенко-Шульмінської періоду УНР (1917-1920 рр.) /Євгенія Сохацька//Освіта й виховання в Польщі й Україні (XIX-XX ст.): матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (20-22 травня 1998, Ніжин). – Ніжин, 1998. – Ч.2. – С.182-189.
2064. Спекторский Е. Столетие Киевского университета св. Владимира /Е.Спекторский //Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920: Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. /[Упоряд. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський]. – К.: Прайм, 2000. – Кн.1. – С.22-70.
2065. Столярів М. Аналітична геометрія і лекції /М.Столярів. – Кам'янець на Поділлі: Студ. Вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 83 с.
2066. Столярів М. Теорія векторів /М.Столярів. – Кам'янець-Подільський: Вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 74 с.
2067. Стопчак М.В. Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918-1920 рр.): Історіографічний нарис: Монографія /М.В.Стопчак. – Вінниця: І.Балюк, 2010. – 812 с.
2068. Ступарик Б.М. Національна школа: витоки, становлення /Б.М.Ступарик. – К.: Віпол, 1998. – 336 с.
2069. Сушицький Ф. До історії оповідань про Михайлика й Золоті ворота та про Батія /Ф.Сушицький //Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1919. – Кн.1. – С.85-103.
2070. Сушицький Ф. Методи українознавства /Ф.Сушицький //Вільна українська школа. – К., 1917. – №3-4. – С.135-140.
2071. Сушицький Ф. Народність у творах Т.Шевченка /Ф.Сушицький //Вільна українська школа. – К., 1918. – №2. – С.13-18.
2072. Сушицький Ф. Принципи українознавства /Ф.Сушицький //Вільна українська школа. – К., 1917. – №2: жовтень. – С.83-88.
2073. Сушицький Ф. Про вищі українські школи в Києві /Ф.Сушицький //Вільна українська школа. – К., 1917. – №3-4. Листопад-грудень. – С.191-192.
2074. Сушицький Ф. Про вищі українські школи на Вкраїні /Ф.Сушицький //Вільна українська школа. – К., 1917. – №2. – С.109.
2075. Сушицький Ф. Регіональні мотиви в творах Шевченка /Ф.Сушицький //Вільна українська школа. – К., 1918. – №2. – С.18-21.
2076. Табачник Д. Історія української дипломатії в особах /Дмитро Табачник. – К.: Либідь, 2004. – 420 с.

2077. Табінський П. Українське національне і православне духовенство /Петро Табінський //Альманах «Нового часу»: Календар для всіх на рік 1938. – Львів, 1937. – С.72-79.
2078. Телячий Ю.В. Степан Грищенко – життя «за волю рідного краю» /Ю.В.Телячий //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – Т.16: матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі». 22 жовтня 2010 року. – С.264-267.
2079. Терес Н.В. Вовк Федір Кіндратович – засновник української етнографії, антропології, музеєзнавець, літературознавець / Н.В.Терес //Діячі науки і культури: нариси життя та діяльності. – К., Чернівці: Книги – ХХІ, 2010. – С.99-102.
2080. Терещенко Ю.І. До 85-річчя Української держави – гетьманату Павла Скоропадського /Ю.І.Терещенко //Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. Присвячується 130-річчю від дня народження Гетьмана України Павла Скоропадського і 85-річчю проголошення Української держави / Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» /[Гол.ред. Ю.І.Терещенко]. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. – Вип.7-8. – С.11-22.
2081. Тимошик М. Боротьба за україномовний статус Київського університету і доля українознавчих студій після 1917 року (на основі матеріалів київських архівів) /М.Тимошик //Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах: зб. наук. пр.: у 2-х ч.; Ін-т українознавства Київ. ун-ту ім. Т.Шевченка. – К.: Науково-видавн. центр «Наша культура і наука»,1999. – Ч.2. – С.303-311.
2082. Тимошик М. «Лишусь повіки з чужиною» Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження /Микола Тимошик. – Вінніпег: Укр. Правосл. Собор. Св. Покрови; К.: Наша культура і наука, 2000. – 548 с.: іл.
2083. Тимошик М. Огієнко Іван Іванович /Микола Тимошик // Українська журналістика в іменах. – Львів, 1995. – Вип. II. – С.154-157.
2084. Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності: Монографія /Микола Тимошик. – К.: Заповіт, 1997. – 231 с.
2085. Тимошик М.С. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Життєписи великих українців. – К., 1999. – С.7-61.

2086. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918)/Ярослав Тинченко. – К. – Львів, 1996. – 372 с.
2087. Тинченко Я. Українські збройні сили: березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії): наук. вид. /Ярослав Тинченко. – К.: Темпора, 2009. – 408 с.: іл.
2088. Трембіцький А. Громадсько-просвітницька діяльність Євфимія Сіцінського в період визвольних змагань (1917-1920 рр.) /Анатолій Трембіцький /Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В.Гнатюка. Серія: Історія /[За заг. ред. проф. М.М.Алексієвця]. – Тернопіль, 2003. – Вип.3. – С.265-269.
2089. Трембіцький А. Євфимій Сіцінський – громадсько-просвітницький діяч, дослідник історії та культури Поділля /Анатолій Трембіцький //Хмельниччина: минуле, сучасне, майбутнє: матеріали наук.-практ. конф., приур. 65-й річн. утвор. Хмельницької області, 19 вересня 2002 року. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – С.263-268.
2090. Трембіцький А.М. Євфимій Сіцінський (1859-1837): наукова та громадська діяльність: монографія /А.М.Трембіцький. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. – 300 с.
2091. Третяк Л. До історії видавничої діяльності Кам'янець-Подільського університету (1920) /Людмила Третяк //Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка в контексті українського національного відродження: тези доповідей наук.-теор. конф. (квітень 1992 р.). – Кам'янець-Подільський, 1992. – С.68-70.
2092. Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: життя і слово: монографія /Ф.Г.Турченко. – К.: Генеза, 2006. – 318 с.
2093. Турченко Ф.Г. П.Скоропадський і М.Міхновський 1918 р.: дві моделі державного будівництва /Ф.Г.Турченко //Укр. іст. журн. – 2008. – №4. – С.48-59.
2094. Турченко Ф.Г. Утворення Української Центральної Ради : джерела та їх інтерпретації /Ф.Г.Турченко //Укр. іст. журн. – 2007. – №2. – С.63-77.
2095. Тюрменко І. Відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету в спогадах Микити Шаповала /Ірина Тюрменко //Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження: наук. доп. II Всеукр. наук.-теорет. конф. – Кам'янець-Подільський; К., 1997. – С.93-97.

2096. Тюрменко І. Життя, віддане народові: Іван Огієнко (митрополит Іларіон) /Ірина Тюрменко //Історія України. – К., 1999. – №16. – С.6-7; №17. – С.4-5.
2097. Тюрменко І.І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона): Монографія /Передмова Н.І.Миронець / І.І.Тюрменко. – К., 1998. – 282 с.
2098. Тюрменко І.І. Іван Огієнко – головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.) /І.І. Тюрменко //Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України [Відп. ред. І.Ф.Курас]. – К., 1999. – Вип.7. – С.256-268.
2099. Тюрменко І.І. Іван Огієнко – Головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.) /І.І. Тюрменко //Укр. іст. журн. – 1999. – №5. – С.101-109; №6. – С.101-111.
2100. Тюрменко І.І. Іван Огієнко – митрополит Іларіон /І.І.Тюрменко // Укр. іст. журн. – 1995. – №2. – С.79-90.
2101. Тюрменко І.І. І.І.Огієнко і відродження національної школи в Україні /І.І.Тюрменко //Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка в контексті українського національного відродження. (До 110-річчя від дня народження): тези доп. наук.-теор. конф. (квітень 1992 р.). – Кам'янець-Подільський, 1992. – С.15-16.
2102. Тюрменко І.І. І.Огієнко – митрополит Іларіон про державу як складову частину національної ідеї /І.І.Тюрменко //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. пед. ун-т, 1997. – Т.І (3). – С.261-265.
2103. Тюрменко І.І. Огієнко Іван Іванович (митрополит Іларіон) – державний та релігійний діяч /І.І.Тюрменко //Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності /[За заг. ред. А.П.Коцура, Н.В. Терес]. – К.: Книга-XXI, 2007. – С.302-304.
2104. Тюрменко І. Формування суспільно-політичних поглядів і державницької позиції І.Огієнка /Ірина Тюрменко //Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 1999. – Вип.44. – С.27-31.
2105. Українознавство і загальні дисципліни //Університетські вісті // Український університет в Києві. – К., 1917. – №1. – С.2-3.
2106. Українська національна ідея і сучасність /[За заг. ред. Г.І.Гончарука; редкол: О.Г.Білець, Г.І.Гончарук, Л.І.Карпович та ін.]. – Одеса: Астропринт, 1999. – 256 с.

2107. Українська революція і державність (1917-1920 рр.) / [Авт. колект.: Т.А. Бевз, Д.В.Веденєєв, І.Л.Гошуляк (керівник) та ін.]. – К.: Парламент. вид-во, 1998. – 248 с.
2108. Ульяновська С. Василь Біднов / С.Ульяновська, В.Ульяновський // Українська культура: лекції / за ред. Д.Антоновича; [упоряд С.В.Ульяновська]. – К.: Либідь, 1993. – Додатки. – С.514-526.
2109. Ульяновська С. Дмитро Дорошенко / С.Ульяновська, В.Ульяновський // Українська культура: лекції [за ред. Д.Антоновича]. – С.527-553.
2110. Ульяновський В.І. В.О.Біднов / В.Ульяновський // Укр. іст. журн. – 1992. – №10-11. – С.80-95.
2111. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібн. / В.І.Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.
2112. Ульяновський В. Національне питання в університеті св. Володимира в 1917-1918 роках: спроба відкриття кафедри історії України / Василь Ульяновський // Український археологічний щорічник: зб. наук. пр. / [Редкол.: П.С.Сохань (гол. ред.), Я.Р.Дашкевич, О.О.Маврін та ін.; Ін-т укр. археогр. та джерелознав. ім. М.С.Грушевського НАНУкр.]. – К., 2007. – Вип.12. – С.224-246.
2113. Урбанський В.М. Дмитрий Граве и время / В.М.Урбанский. – К.: Наук. думка, 1998. – 272 с.
2114. Усатенко Т. Розбудова національної освіти в добу визвольних змагань (1917-1920) / Т.Усатенко // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. – К.: Укр. видавн. спілка, 2002. – С.306-312.
2115. Феденко П. Влада Павла Скоропадського (п'ятдесяті роковини перевороту в Україні) / Панас Феденко. – Лондон-Мюнхен: Вид-во «Наше Слово», 1968. – 34 с.
2116. Феденко П. Український рух у 20 столітті / Панас Феденко. – Лондон: Вид-во «Наше слово», 1959. – 271 с.
2117. Федоренко С. Вивчення творчої спадщини Т.Г.Шевченка у Кам'янецькому університеті / С.Федоренко // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 1992. – С.78-79.
2118. Феномен нації: основи життєдіяльності / [Б.В.Попов, В.О.Ігнатів, М.Т.Степико та ін.]. – К.: Знання, 1998. – 263 с.

2119. Філоненко С.М. До питання про концепцію національної школи в Україні в період 1917-1920 рр. (по сторінках журналу «Вільна Українська школа») /С.М.Філоненко //Відродження: щомісячн. наук.-метод.журнал Мін-ва освіти Укр., Комітету у справах національн. при Кабміні Укр. – К., 1993. – №2. – С.9-14.
2120. Філоненко С.М. Освітня політика українських урядів у 1917-1920 рр. / С.М.Філоненко //Педагогіка і психологія. – К., 1995. – №2. – С.156-163.
2121. Флоринский Т. Несколько слов о малорусском языке (наречии) и новейших попытках усвоить ему роль органа науки и высшего образования /Т.Флоринский. – К., 1899. – 177 с.
2122. Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років /[В.С.Бакіров, В.М.Духопельников, Б.П.Зайцев та ін.]. – Харків: Фоліо, 2004. – 750 с.
2123. Харківський університет – рідному місту: До 350-річчя м. Харкова. До 200-річчя Харківського університету /[Під ред. С.І.Посохова, Є.П.Пугача]. – Х.: НМЦ «СД», 2004. – 200 с.
2124. Харлампович К. Записки Кам'янець-Подільського Інституту Народної освіти. – Том 2: Кам'янець на Поділля, 1927 /Костянтин Харлампович //Україна. – К., 1929. – Кн.9(23). – С.128-132.
2125. Харьковский государственный университет им. А.М.Горького за 150 лет. – Х.: Изд-во Харьков. Ун-та, 1955. – 386 с.
2126. Харьковский государственный университет 1805-1980: истор. очерк / [Редкол.: И.Е.Таранов, Я.С.Блудов, И.И.Залубовский и др.]. – Харьков: Изд-во при Харьков. ун-те «Вища школа», 1980. – 160 с.
2127. Хведорів М. Аналіз безмежно малюючих /М.Хведорів. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 64 с.
2128. Хведорів М. Вступ до аналізу. – Вип.1: теорія визначників: лекції, читачі студентам фіз[ико]-мат[ематичного] фак[ультету] Кам'янець-Под[ільського] держ[авного] укр[аїнського] університету в 1919/20 а[кадемічному] р[оці] /М.Хведорів. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Ради студ. предст., 1920. – 107 с.
2129. Хведорів М. Московсько-українська термінологія елементарної математики /М.Хведорів. – Кам'янець-Подільський: Укр. вид-во в Катеринославі, Правобережна філія; Друк. Кюгана і Дунаєвського, 1919. – 37 с.
2130. Хвостова К.В. Проблемы исторического познания в свете современных междисциплинарных исследований /К.В.Хвостова, В.К.Фини. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1997. – 256 с.

2131. Христюк П. Замітки й матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. /Павло Христюк. – Відень: Друкарня. J.N.Vernaj, 1921. – Т.1: Українська революція: розвідки й матеріали. – Кн.1. – 152 с.; Кн.3. – С.160.
2132. Чайковський М.А. Михайло Пилипович Кравчук (1892-1942) (до 100-річчя з дня народження) /М.А.Чайковський //Нариси з історії природознавства і техніки: зб. наук. пр. /[Редкол.: Ю.О.Храмов (відп. ред.), О.М.Боголюбов, Ю.К.Дупленко та ін.]. К., 1994. – Вип.41. – С.28-32.
2133. Черняхівський Є. Матеріали до питання про поранення кров'яних жил /Є.Черняхівський // Збірник медичної секції Українського наукового Товариства в Києві. – К., 1918. – Кн.4. – С.82-108.
2134. Черняхівський О. Природничо-лікарська і медична секція Українського наукового товариства в Києві /Олександр Черняхівський //Україна. – К., 1929. – Кн.32. – С.42-45.
2135. Читанка для вищих початкових та середніх шкіл. – Ч.ІІ [План і матеріал більшістю взято з кн. А.Крушельницького «Рус. Читанка для 2-ї кл.»] /[Оброб. Й.Сіцінського; Поділ. губ. нар. управа]. – Кам'янець-Подільський: Друк. Св.-Троїц. братства, 1918. – 214 с.
2136. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці) /М.Шаповал. – Прага: Накладом вид-ва «Вільна спілка», Укр. робіт. ун-ту, 1927. – 324 с.
2137. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: уривки із споминів /Микита Шаповал //Вітчизна: літер.-худож. та гром.-політ. журн. – К., 1996. – №1-2. – С.131-136.
2138. Шаповал М. Соціологія українського відродження /М.Шаповал. – К.: Вид-во «Україна», 1994. – 45 с.
2139. Шаповал Ю. Михайло Грушевський /Юрій Шаповал, Ігор Верба. – К.: Видавн. дім «Альтернативи», 2005. – 352 с. : іл.
2140. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): стан і статус //Юрій Шевельов. – Чернівці: Рута, 1998. – 208 с.
2141. Шевченко Л.В. Університети Києва доби Української революції (1917-1920) /Л.В.Шевченко //Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К. – Донецьк: Рідний край, 2001. – С.60-67.
2142. Шемшуненко Ю.С. Життєвий і творчий шлях М.П.Василенка /Ю.С.Шемшуненко, І.Б.Усенко //Микола Прокопович Ва-

- силенко / [Упорядн. В.В.Вороненко]. – К.: Наук.думка, 1990. – С.3-19.
2143. Шимонович Й. Українська промисловість. Нарис найголовніших галузей / Й.Шимонович. – Кам'янець-Подільський: Ревстудвиконком Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 68 с.
2144. Шип Н.А. Київська духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.) / Н.А.Шип // Укр. іст. журн. – 1999. – №2. – С.63-76.
2145. Широцький К. Киев: путеводитель / К. Широцький. – К.: Изд-во В.С.Кульженко, 1917. – 346, VIII с.
2146. Широцький К. Коліївщина (Гайдамаччина в 1768 р.) / К.Широцький. – К.: Час, 1918. – 48 с.
2147. Широцький К. Кольорові папери / К.Широцький // Книгар. – К., 1918. – Ч.12-12. – С.691-694.
2148. Широцький К. Музика й співи на Україні / К.Широцький // Календар на рік 1918. – К.: Вид-во благод. тов-ва, 1918. – С.67-71.
2149. Широцький К. Про академію мистецтва / К.Широцький // Вільна українська школа. – К., 1917. – №3-4. – С.192-194.
2150. Широцький К. Про публікацію Солнцева «Киевский Софийский Собор» в «Древностях Российского государства, 1871-1887 гг.» / К.Широцький // Україна. – К., 1917. – Кн.1-2. – С.128-132.
2151. Широцький К. Старовинне мистецтво на Україні / К.Широцький // Дорошевич Ол. Хрестоматія по історії української літератури / Ол. Дорошкевич, Л.Білецький. – В.: Вид-во «Криниця», 1918. – Ч.1. – С.85-97.
2152. Широцький К. Хто був автором плану Києва 1638 р. / К.Широцький // Записки історичної і філологічної секції Українського Наукового Товариства за 1918 р. – К., 1918. – Кн.ХVII. – С.98-102.
2153. Широцький К. Церковний обряд на Україні / К.Широцький // Книгар. – 1918. – Ч.14. – С.809-814.
2154. Широцький К. Церковні стародруки / К. Широцький // Книгар. – К., 1918. – Ч.14. – С.815-820.
2155. Школьна О. Біднов Василь Олексійович / О.Школьна // Українська журналістика в іменах. – Львів, 1997. – Вип.IV. – С.14-17.
2156. Школьна О.Синявський Антін Степанович / О. Школьна // Українська журналістика в іменах. – Львів, 1996. – Вип.III. – С.272-276.
2157. Щербань Т.С. Фундатори Українського наукового товариства / Т.С.Щербань. – К.: Вид-во тов-ва «Знання» України, 1992. – 48 с.

2158. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України: монограф. – Вид. 2-е / М.Ф.Юрій. – К.: Кондор, 2004. – 738 с.
2159. Яната О. Кілька слів про справу заснування акліматизаційного саду Української Академії наук /О.Яната //Вісті природничої секції Українського Наукового Товариства. – К., 1918-1919. – С.148-149.
2160. Яната О. Чергові завдання в справі дослідження флори України / О.Яната //Вісті природничої секції Українського Наукового Товариства. – К., 1918-1919. – С.36-39.
2161. Янчук О. Студентські роки Юрія Липи /О.Янчук //Треті липівські читання. Пам'яті Івана та Юрія Лип: матеріали Всеук. наук.-практ.конф. 5-6 травня 2006 р. – Одеса: «Друк», 2007. – С.65-71.
2162. Ясинський М. Матеріали до статистики фундаментальної бібліотеки Кам'янець-Подільського Університету /М.Ясинський //Наше життя. – Кам'янець на Поділля, 1920. – Ч.II-III. – С.65-78.
2163. Ясперс К. Ідея університета /Карл Ясперс; пер. с нем. Т.В.Тягнуной; ред. Перевода. О.Н.Шпарага; под общ. ред. М.А.Гусаковського. – Минск: БГУ, 2006. – 159 с.: ил.
2164. Эварницкий Д.И. История запорожских казаков. Изд. 2-е, испр. и доп. /Д.И.Эварницкий. – М.: Первая женск. типогр., Е.К.Гербен, 1900. – Т... – 688 с.; СПб.: Типогр. И.Н.Скороходова, 1895. – Т.2. – 624 с.; М.: Первая женск. типогр. Е.К.Гербен, 1900. – Т.3. – 618 с.

IV. Автореферати дисертацій і дисертації

2165. Агафонова Н.В. Становлення національної системи освіти в Україні 1917-1920рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ Н.В. Агафонова. – Одеса, 1998. – 16 с.
2166. Балицька О.В. Громадсько-політична діяльність української інтелігенції (березень 1917 квітень 1918рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ О.В.Балицька. – К, 1993. – 23 с.
2167. Богуславська В.Г. Народна освіта України в добу національно-демократичної революції 1917-1920рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ В.Г.Богуславська. – Донецьк, 2001. – 19 с.

2168. Валіон О.П. Роль М.Грушевського у національно-культурному відродженні українського народу (кін. XIX поч. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/ О.П.Валіон. – Чернівці, 2003. – 19 с.
2169. Васковський Р.Ю. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 р. – квітень 1919 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.іст.наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/ Р.Ю.Васковський. – Дніпропетровськ, 1999. – 20 с.
2170. Вівсяна І.А. Національно-культурна співпраця українців Галичини та Наддніпрянщини у 1917-1920рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/ І.А.Вівсяна. – К., 2003. – 18 с.
2171. Гнатюк С.Л. Внутрішня політика гетьманату П.Скоропадського (1918р.): українська історіографія проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни"/ С.Л.Гнатюк, – К., 2002. – 16 с.
2172. Головка В.В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історичний контекст: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/ В.В.Головка. – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с.
2173. Гомотюк О.Є. Центральна Рада в українському державотворчому процесі (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/ О.Є.Гомотюк. – К., 1997. – 24 с.
2174. Грибоедов С.В. Українська Держава Гетьмана П.Скоропадського: історіографічне дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни"/ С.В.Грибоедов. – К., 2001. – 20 с.
2175. Грицак Я.Й. Формування модерної української нації: історіософія та історіографія проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктор. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/ Я.Й.Грицак. – К., 1996. – 43 с.
2176. Грищенко О.М. Державотворчі процеси в Наддніпрянській Україні у 1917-1920 рр.: історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/ О.М.Грищенко. – Чернівці, 2006. – 16 с.
2177. Гудковський В.В. Українська преса Наддніпрянщини в національно-культурному та державотворчому процесі (друга

- половина XIXст. – 1920 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ В.В.Гудковський. – Львів, 2002. – 16 с.
2178. Деліянко О.М. Лютнева революція та становлення української національної державності (лютий 1917 – січень 1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ О.М.Деліянко. – К., 1995. – 18 с.
2179. Єфименко О.Г. Українські політичні революції та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ О.Г.Єфименко. – Харків, 1998. – 19 с.
2180. Кириченко В.Г. Державницька, громадсько-політична та культурно-освітня діяльність В.Зінківського (1881-1962рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ В.Г.Кириченко. – К., 2006. – 16 с.
2181. Капелюшний В.П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917-1921рр.): історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни”/ В.П.Капелюшний. – К., 2004. – 46 с.
2182. Кравчук Л.М. Культуротворча діяльність та просвітницький рух в період української державності 1917-1920 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ Л.М.Кравчук. – Чернівці, 1996. – 23 с.
2183. Кравчук Л.М. Культуротворча діяльність та просвітницький рух в період української державності 1917-1920 рр.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ Л.М.Кравчук. – Тернопіль, 1996. – 211 с.
2184. Левицька Н.М. Студентство України в кінці XIX – на початку XX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ Н.М.Левицька. – К., 1998. – 17 с.
2185. Малик А.О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни”/ А.О.Малик. – Львів, 1999. – 20 с.
2186. Масюк С.О. Діяльність товариства “Просвіта” в Україні (березень 1917-1920рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ С.О.Масюк. – К., 1997. – 25 с.

2187. Машевський О.П. Політика уряду гетьмана П.Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень-грудень 1918 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/ О.П.Машевський. – К., 1997. – 16 с.
2188. Мірошніченко М.І. Вища школа Радянської України в 1920-1928рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/ М.І.Мірошніченко. – К., 1993. – 16с.
2189. Передерій І.Г. Становлення основ національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради (березень1917-квітень 1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/ І.Г.Передерій. – К., 1998. – 19 с.
2190. Передерій І.Г. Становлення основ національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради (березень1917 – квітень 1918 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/ І.Г.Передерій. – К., 1998. – 199 арк.
2191. Пижик А.М. Культурно-освітня політика в добу Директорії УНР (1918-1920рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/ А.М.Пижик. – К., 1998. – 19 с.
2192. Потапова Л.В. Розвиток національної школи в Україні (1917-1933рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук.: спец. 13.00.01 "Теорія та історія педагогіки"/ Л.В.Потапова. – Луганськ, 1998. – 16 с.
2193. Проданюк Ф.М. Внутрішня політика Української держави (29 квітня 14 грудня 1918 року): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/ Ф.М.Проданюк. – К., 1997. – 23 с.
2194. Радченко Л.О. Національно-демократична революція в Україні 1917-1920 років у новітній вітчизняній літературі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/ Л.О.Радченко. – К., 1996. – 26 с.
2195. Розовик Д.Ф. Національно-культурне будівництво в Україні у 1917-1920 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/ Д.Ф.Розовик . – К., 2004. – 38 с.
2196. Ротар Н.Ю. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917-1920рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/ Н.Ю.Ротар. – Чернівці, 1996. – 22 с.

2197. Ротар Н.Ю. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917-1920рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ Н.Ю.Ротар. – Чернівці, 1996. – 208 с.
2198. Саламаха І.В. Громадсько-політична та наукова діяльність В.О.Біднова (кінець ХІХст. – 1935 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ І.В.Саламаха. – Запоріжжя, 1998. – 16 с.
2199. Собчинська М.М. Становлення і розвиток шкільництва і педагогічної думки в Українській Народній Республіці (1917-1920рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук.: спец. 13.00.01 ”Теорія та історія педагогіки”/ М.М.Собчинська. – К., 1995. – 24 с.
2200. Стопчак М.В. Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918-1920рр.): історіографія проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни”/ М.В. Стопчак. – К., 2011. – 40 с.
2201. Стоян Т.А. Університетська освіта в Україні в другій половині ХІХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ Т.А.Стоян. – К., 1999. – 20 с.
2202. Стрілець В.В. Державотворча діяльність політичних партій України (1917-1920рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ В.В.Стрілець. – К., 1992. – 20 с.
2203. Ткачук О.В. Український церковно-православний рух 1917-1921рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ О.В.Ткачук. – К., 2006. – 16 с.
2204. Трембіцький А.М. Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Сіцинського (70-ті рр. ХІХ – 30-ті рр. ХХст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ А.М.Трембіцький. – Чернівці, 2005. – 19 с.
2205. Тюрменко І.І. Проблеми української державності в діяльності та науковій спадщині Івана Огієнка: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ І.І.Тюрменко. – К., 2000. – 33 с.
2206. Фареній І.А. Український кооперативний рух у період 1917-1920 років (історичний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ І.А. Фареній. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.

В. Довідкова література

2207. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради: біобібліограф. довідник / [В. Верстюк, Т. Осташко; НАН Укр., Укр. між нар. Комітет з питань науки і культури, Ініціативний комітет «Універсал»]. – К., 1998. – 256 с.
2208. Верстюк В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довідник / В.Ф. Верстюк, О.М. Дзюба, В.Ф. Репринцев. – К.: Наук. думка, 1995. – 688 с.
2209. Геринович В. Провідник по Київщині: Справочник / Володимир Геринович. – Вінниця: Мін-во преси і пропаганди УНР, 1919. – 36 с.
2210. Геринович В. Провідник по Поділля: Справочник / Володимир Геринович. – Вінниця: Мін-во преси і пропаганди УНР, 1919. – 40 с.
2211. Довідник з історії України (А – Я). Вид. 2-е, доопр. і доп. / [За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста]. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
2212. Енциклопедія етнокulturознавства. Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи / [Ю.І. Римаренко, В.Г. Чернець та ін.; За ред. Ю.І. Римаренка. – К.: Держ. академія керівних кадрів к-ри і мист-ва, 2000. – Ч. 1. – Кн. 1. – 336 с.; 2001. – Ч. 1. – Кн. 2. – 522 с.
2213. Енциклопедія історії України / [Голова ред. ради В.М. Литвин; голова ред. колегії В.А. Смолій]. – К.: Вид-во «Наук. думка», 2003. – Т. 1. – 688 с.: іл.; 2004. – Т. 2. – 528 с.: іл.; 2005. – Т. 3. – 672 с.: іл.; 2007. – Т. 4. – 528 с.: іл.; 2008. – Т. 5. – 568 с.: іл.; 2009. – Т. 6. – 784 с.: іл.; 2010. Т. 7. – 728 с.: іл.
2214. Енциклопедія Львова / [За заг. ред. Андрія Козицького та Ігоря Підкови]. – Львів: Літопис, 2007. – Т. 1. – 656 с.
2215. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук; [гол. ред. В.Г. Кремень]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
2216. Енциклопедія українознавства : словникова частина / [Гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович, заст. гол. ред. проф. Микола Глобенко]; Наук. тов-во ім. Шевченка / перевид. в Укр. – Львів, 1993. – Т. I. – XVI, 400 с.; 1994. – Т. 3. – С. 805-1120; 1996. – Т. 5. – С. 1605-2000; 1998. – Т. 7. – С. 2405-2809; 2000. – Т. 8. – 2805-3200; 2000. – Т. 9. – С. 3205-3600; 2000. – Т. 10. – С. 3605-4015.
2217. Історико-політичні уроки української державності : енциклопедичний словник / [Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.),

- В.Г. Кремень, О.М. Мироненко, Ю.С. Шемшученко та ін.]. – К., Донецьк, 1998. – 543 с.
2218. Исторична наука : термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / [В.М. Литвин, В.І. Гусєв, А.Г. Слюсаренко та ін.]. – К.: Вища шк., 2002. – 430 с.
2219. Мала енциклопедія етнодержавознавства / [Редкол.: Ю.І. Рима-ренко (відп. ред.) та ін.]; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН Укр. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – 942 с.
2220. Малий словник історії України / [Редкол.: В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін.]. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
2221. Матеріали до книговидавничого репертуару Поділля (1852-1923) : Бібліографічний посібник / [Укл. Т.Р. Соломонова]; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського; Вінниц. обл. краєзн. музей. – Вінниця, 2006. – 352 с.
2222. Мацько В. Повна бібліографія праць Івана Огієнка / Віталій Мацько. – Хмельницький : Просвіта, 1998. – 31 с.
2223. Мироненко О.М. Українське державотворення : не витребуваний потенціал : словник-довідник / О.М. Мироненко, Ю.І. Рима-ренко, І.Б. Усенко, В.А. Чехович; [За ред. О.М. Мироненко]. – К.: Либідь, 1997. – 560 с.
2224. Підкова І.З. Довідник з історії України. Видання в 3 т. / І.З. Підкова, Р.М. Шуст. – К.: Генеза, 1993. – Т. 1. – 239 с. : іл.; 1995. Т. 2. – 435 с. : іл.; 1999. – Т. 3. – 688 с. : іл.
2225. Політологічний енциклопедичний словник / [За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка]; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН Укр., Укр. асоціація політологів. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
2226. Політологічний словник / [За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка]; Міжрегіональна академія управління персоналом. – К., 2005. – 792 с.
2227. Преса України : Газети 1917-1920 рр. : Бібліографічний покажчик. – К.: Вид-во «Хрещатик», 1997. – 97 с.
2228. Русские ботаники. Биографо-библиографический словарь / [Сост. С.Ю. Липшиц; отв. ред. В.Н. Сукачев]. – М. Изд-во Москов. общ-ва испытат. природы, 1947. – Ч. II. – 336 с.
2229. Українська радянська енциклопедія. Вид. 2-е. / [Гол. ред., голова редколегії М.П. Бажан]. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1984. – Т.11. – Кн. 1. – Кн. 2. – 496 с.

2230. Українські архівісти (XIX – XX ст.) : Бібліогр. довідник / Держкомархівів, УНДІАСД; [упоряд. І.Б. Матяш (кер.), С.Л. Зворський, Л.Ф. Приходько та ін.]. – К., 2007. – 752 с.
2231. Энциклопедический словарь / [Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон]. – Спб. : Типогр. И.А. Ефрена, 1891. – Т. IV. – 472 с., 1895. – Т. XV. – 478 с.; 1896. – Т. XVIII. – 480 с.; 1897. – Т. XX. – 480 с.; Т. XXI. – 480 с.; 1898. – Т. XXIV. – С. 475-958; 1890. – Т. XXVI а. – С. 481-960; 1903. – Т. XXXVII. – 478 с.; 1903. – Т. XXXVIII а. – С. 483-958.
2232. Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. 8-е стереотип. изд. – М.: Ред.-изд. кооп. т-во «Русский Библиографический Институт Гранат», б.г. – Т. 34. – Ч. II. – 692 с.
2233. Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат / [Под ред. Ю.С. Гамбарова, В.Я. Железнова, М.М. Ковалевского, С.А. Муромцева, К.А. Тимирязева]. 11-е стереотип. изд. – М.: Редакция и экспедиция «Русского Библиографического Института Гранат», б.г. – Т. 29. – 672 + 8 с.
2234. Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат / [Под ред. Ю.С. Гамбарова, В.Я. Железнова, М.М. Ковалевского, С.А. Муромцева, К.А. Тимирязева]. 13-е стереотип. изд. – М.: Редакция и экспедиция «Русского Библиографического Института Гранат», 1937. – Т. 7. – 639 + 7 с.

Іменний покажчик

А

Аганін М.А. – 197, 198
Агафонова Н.В. – 19, 544, 545,
619
Аленич О.А. – 43, 190, 272, 282,
284, 297, 298, 431, 545
Алешкевич Т.А. – 186
Алещенко М.І. – 23, 545, 546
Алтухова О. – 546
Альгером М.О. – 243
Андреев А. – 546
Андрієвський П.М. – 173
Андронов І.К. – 14, 546
Андрусин Б.І. – 374, 375, 546
Антонович В.Б. – 274, 295, 296,
546
Антонович Д.В. – 174, 175
Архимович О.С. – 186
Архипенко Є.П. – 194, 199, 229,
301, 355
Архипович А.Г. – 187, 290

Б

Бабкіна В.Д. – 625
Багалій Д.І. – 68, 124, 130, 133,
174, 175, 186, 216, 217, 275,
547, 601
Багрій О. – 78
Баєр М.М. – 197
Баженов Л.В. – 17, 18, 20, 22,
23, 291, 356, 546, 547, 574,
576, 583
Бакіров В.С. – 49, 67, 166, 547,
616
Балей С. – 189, 198, 199
Балицька О.В. – 547, 619
Баран М. – 25, 548

Бартоломуччі А.А. – 187
Бачинський Л.В. – 26, 44, 195,
264, 392, 396, 498
Бачинський М. – 25, 548
Бачинський С.В. – 25, 26, 193,
266, 282, 297, 298, 299, 301,
324, 355, 392, 396, 397, 399,
498, 516, 521, 569
Бернацький В.К. – 194, 271,
422, 429
Бестужев-Рюмін Р. – 250
Бик С. – 105
Биковський Л.Ю. – 26, 246, 247,
254, 300, 324, 396, 406, 498,
499
Біднов В.О. – 23, 26, 42, 43, 155,
157, 158, 161, 163, 189, 206,
230, 243, 245, 269, 270, 271,
272, 273, 276, 283, 284, 292,
293, 294, 295, 296, 297, 298,
303, 318, 319, 320, 322, 324,
334, 354, 356, 374, 375, 378,
379, 380, 381, 382, 383, 389,
390, 391, 392, 396, 397, 398,
424, 428, 431, 499, 500, 548,
549, 558, 561, 563, 586, 594,
615, 623
Білецький Л.Т. – 26, 35, 42, 109,
161, 163, 189, 191, 206, 241,
242, 243, 250, 267, 283, 284,
286, 292, 293, 294, 295, 296,
298, 299, 310, 322, 324, 352,
355, 382, 389, 392, 400, 405,
410, 424, 500, 562
Білинський М. – 357
Білімович О.Д. – 102, 120

- Білон П. – 500
Більський З. – 74
Білянський О. – 331
Біляшівський М.Ф. – 82
Бірчак В. – 195, 198, 199
Богаєвський П.М. – 119, 124
Богацький П.О. – 7, 46, 396, 500
Богацький Ю.О. – 111, 422
Богуславська В.Г. – 19, 550, 619
Бойко О.Д. – 349, 404
Бондарев Є.О. – 25, 353, 550
Борис А.Г. – 197, 296
Борисевич С. – 550
Боровик А.М. – 19
Борщевич В. – 377, 550
Бубнов Н.М. – 101
Бузько Г. – 500
Бузько Д. – 500
Бульба Т.С. – 20, 550
Буравченков А.О. – 19
Бурлака – 501
Бутенко Б.А. – 160
Буценко А. – 501
Бучинський П.М. – 23, 105, 106,
131, 153, 161, 188, 189, 206,
228, 230, 243, 272, 281, 291,
293, 297, 310, 322, 389, 550,
607
Б'ялковський Л.Б. – 193, 198,
199, 245, 298, 354, 406, 410,
413, 414, 550
- В**
- Вагенр Ю.М. – 301
Вакуловський В. – 9, 551
Валіон О.П. – 620
Варгін В.Н. – 301
Василенко М.П. – 38, 41, 74, 81,
101, 118, 121, 122, 124, 126,
127, 129, 130, 134, 135, 152,
154, 168, 171, 172, 175, 186,
188, 201, 215, 216, 217, 220,
270, 286, 287, 351, 352, 403,
408, 551, 617
Василенко Н. – 501
Василенко М.П. – 325
Васильківський М.М. – 190,
271, 284, 292, 294, 296, 298,
374, 375, 390, 431, 551
Васильківський О. – 303
Василюк П. – 303
Васковський Р.Ю. – 620
Васькович Г. – 60, 72, 551
Васюк А. – 331
Ватич Г.К. – 194
Верига В. – 551
Вернадський В.І. – 21, 34, 39,
41, 46, 94, 122, 123, 124,
127, 129, 130, 131, 133, 134,
154, 158, 169, 171, 176, 179,
200, 215, 216, 217, 218, 238,
287, 290, 396, 441, 459, 468,
501, 503, 519, 562
Верстюк В.Ф. – 59, 274, 308,
349, 350, 351, 400, 404, 551,
624
Веселовський С.Ф. – 118, 290
Винниченко В.К. – 152, 154,
173, 250
Винокур І.С. – 17, 18, 22, 23,
356, 546
Вівієна Л. – 187
Вівсяна І.А. – 620
Вікул М.П. – 194, 282, 310, 324,
422, 424, 552
Вілсон Е. – 552
Вільямс В.О. – 301
Вірченко Н.О. – 23, 552
Вітович Л. – 7
Вішка О. – 26, 552
Воблий К.Г. – 124, 129, 216

- Вовк Ф.К. – 275
Вовкобой М. – 185
Возняк Г. – 25, 552
Воїнова В. – 399
Войнаренко О. – 9
Волинський П. – 187
Воронець А.І. – 431, 432
Г
Гаврик В. – 74
Гаєвський С.Ю. – 73, 74, 82, 85,
196, 286, 355
Гай Ф. – 505
Гайдалемівський П. – 7, 552
Гайдар Т. – 58
Гай-Нижник П. – 110, 111, 307,
552
Галичанський О. – 399, 505
Гаморак Н.Т. – 194, 271, 282,
297, 324, 392, 486, 552, 553
Гамрецький Ю.М. – 553
Ганицький І.М. – 74, 75, 78,
82, 84, 85, 86, 91, 100, 107,
108, 109, 118, 124, 154, 184,
185, 188, 200, 218, 220, 270,
286, 349, 351, 421, 498,
553
Ганіткевич Я. – 24, 25, 553
Гарба В. – 46, 276, 279, 505, 553
Гах І.В. – 187
Гельфман Я. – 331
Геращенко М.Т. – 23, 186, 193,
288, 297, 298, 301, 321, 553
Гербель С.М. – 172
Гермайзе О. – 286, 554
Герман К.І. – 187
Герус О. – 10
Гирський Д. – 9, 554
Гірняк Ю. – 161, 189, 198, 199,
264, 301
Гнатюк С.Л. – 620
Гнатюк В. – 275, 613
Говенко М. – 505
Годованець М. – 161, 393,
394, 399, 401, 505, 506,
533
Головко В.В. – 620
Головченко В.І. – 372, 554
Голубович В.О. – 117
Голубович М. – 331
Гольденберг Я. – 105
Гольденвейзер А.А. – 90, 505
Гомотюк О.Є. – 620
Гончаренко А. – 363, 364
Горбань Т.Ю. – 83, 554
Горбатенко В.П. – 625
Горбатюк В.І. – 21, 554
Горбик В.О. – 350, 402
Горгуля Ю. – 331
Гордієвський М.І. – 187
Горкіна Л. – 24, 350
Грабар А. – 92, 387
Граве Д.О. – 23, 75, 81, 101, 118,
184, 276, 280, 287, 290, 323,
554, 568
Грещенко С. – 161, 370, 393,
506
Грибоєдов С.В. – 620
Григоріїв Н.Я. – 104, 410, 412,
413, 415, 554
Григор'єв Г. – 301
Грицак Я.Й. – 620
Гриценко М.С. – 14, 554
Гриценко О.М. – 620
Гриценко С. – 507
Грищинський П.Ю. – 82, 186
Грінченко Б.Д. – 275, 555
Грінченко М.О. – 295, 390, 396,
397, 398, 400, 507
Грунський М.К. – 184, 185
Грушевська О. – 74, 236, 239

- Грушевський М.С. – 49, 50, 51,
52, 59, 60, 63, 71, 74, 73,
159, 187, 191, 192, 272, 274,
286, 292, 364, 371, 400, 409,
507, 524, 551, 555, 556, 587,
610, 615
- Грушевський О.С. – 5, 6, 11, 13,
38, 51, 67, 73, 74, 75, 80, 81,
83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 95,
100, 102, 184, 239, 286, 287,
289, 290, 310, 323, 350, 395,
399, 408, 409, 507, 555, 556,
557, 570
- Губа П.І. – 17, 21, 557
- Губарев Г.Н. – 86
- Гудзій Ю.А. – 400
- Гудковський В.В. – 620
- Гулак-Артемівський П.П. –
283
- Гунчак Т. – 557
- Гуревич М.Б. – 187
- Гурський В.А. – 557
- Г
- Геринович В.О. – 12, 13, 23, 25,
194, 211, 247, 271, 276, 277,
282, 297, 299, 300, 301, 303,
324, 355, 391, 392, 553, 554,
563, 573, 583, 598, 624
- Д
- Данилевич В.Ю. – 186, 188,
324
- Даниленко В.В. – 557
- Даниленко В.М. – 557
- Даниленко О.В. – 557
- Дейкун Б.У. – 187
- Деліянко О.М. – 621
- Де-Метц Г.Г. – 118, 124
- Денисенко О.А. – 24, 558
- Дзьобан О. – 26
- Дзюбак О. – 558
- Дивний І. – 24, 558
- Діяченко І. – 105
- Дложевський С.С. – 186, 197, 236
- Дмитрієвич М. – 331
- Доброклонський О.П. – 69
- Добуш А. – 331
- Довгаль С. – 47, 365
- Доленга С. – 8, 558
- Доманіцький М. – 187
- Домбровський Б.М. – 186, 187
- Дорошенка П.Я. – 217
- Дорошенко Д.І. – 7, 8, 23, 42,
43, 61, 70, 121, 122, 135,
150, 151, 152, 154, 185, 190,
191, 192, 198, 199, 207, 208,
217, 218, 245, 246, 266, 270,
271, 276, 283, 284, 285, 286,
288, 292, 298, 300, 306, 320,
322, 337, 349, 350, 351, 352,
353, 372, 374, 384, 389, 396,
397, 398, 400, 401, 509, 510,
558, 559, 565
- Доценко О. – 8
- Драй-Хмара М.О. – 23, 161, 276,
282, 284, 287, 294, 296, 298,
310, 355, 390, 393, 400, 401,
569
- Дроздовська О. – 26, 559
- Дуб'янський В.В. – 7, 82, 92, 93,
107, 108, 109, 119, 154, 173,
184, 238, 351, 286, 290, 324,
387, 421
- Дудченко І.Г. – 236
- Е
- Екземлярський В.І. – 239
- Еланич О.К. – 193, 199
- Елькнер А.М. – 198
- Ернст Ф.Л. – 92, 387
- Є
- Євтушенко З. – 92, 386

- Єгоров І.В. – 124, 129, 133,
238
- Єфименко О.Я. – 274, 559, 621
- Єфремов С. – 61
- Ж**
- Животко А.П. – 42, 304, 394,
399
- Житецький П.Г. – 275, 559
- Жмудський О.З. – 14, 559
- З**
- Завадський В. – 198
- Завадський Є.А. – 194, 298, 354,
392
- Завальнюк О.М. – 16, 23, 159,
291, 292, 369, 546, 560, 561,
562, 563, 564, 565, 566, 567,
568, 569, 570, 571, 572, 573,
574, 575, 576, 582, 608
- Зайцев П.І. – 163
- Зак О. – 105
- Зарицький В. – 577
- Заруба В.М. – 25, 577
- Зваричук Е.О. – 577
- Зеленський В. – 301
- Зіньківський В.В. – 46, 75, 81,
82, 101, 118, 135, 184, 323,
351, 372, 373, 383
- Злотчанський В.Л. – 422, 426,
429
- Злупко С.М. – 23, 578
- Зозуляк П. – 303, 331
- Золотоверхий І.Д. – 14, 578
- Зубалій О.Д. – 17, 578
- Зусман А. – 301
- І**
- Іваневич Л.А. – 578, 603
- Іваненко М.О. – 236, 240
- Іваненко Ю. – 578
- Іваницька Л.В. – 25, 578
- Іваницький Б.Ю. – 197, 396
- Іваницький С.М. – 111, 322,
431, 432
- Іваниця Г.М. – 191, 193
- Іванов-Меженко Ю.О. – 239
- Ігнатієнко В. – 5, 6, 578
- Ігнат'єв В. – 301
- Іконников В.С. – 239
- Ільницький С.А. – 111
- Ішуніна М. – 74
- К**
- Каденюк О.С. – 23, 193
- Калічак Ю. – 279, 579
- Каменецький Ю. – 303, 400
- Капеллер А. – 579
- Капелькін В. – 301
- Капелюшний В.П. – 5, 579, 621
- Капкан Ю. – 362
- Капустянський І. – 187
- Карамзін М. – 250, 579
- Карачківський М. – 399
- Касьянов Г.В. – 99, 579
- Качкан В.А. – 579
- Квасницький С. – 302
- Керенський О.Ф. – 65
- Кирилів Е.А. – 197, 199
- Кириченко В.Г. – 621
- Кисельов С. – 579
- Ківшар Т. – 579, 580
- Кімаль О.Н. – 253
- Кірхбах Г. – 152
- Кістяківський Б.О. – 74, 76,
81, 100, 102, 118, 120, 124,
184, 185, 286, 287, 289,
290
- Клепатський П.Г. – 23, 24,
190, 271, 278, 282, 283, 284,
294, 295, 296, 298, 299, 390,
391, 392, 396, 397, 398, 410,
417, 431, 519, 580, 582,
592

- Клименко П. – 23, 190, 191, 293,
294, 295, 296, 299, 324, 354,
390, 392, 396, 397, 519, 410,
412, 413, 414, 415, 417, 431,
580, 595
- Кобза І. – 357
- Коваль В.В. – 433, 581
- Ковпаненко Н.Г. – 24, 581
- Кожухів О.М. – 197
- Козаченко А. – 85, 581
- Козицький С. – 295, 517
- Козлов Н.І. – 301
- Козловська В. – 73, 92, 286, 387,
402
- Колесса Ф. – 275
- Коломієць К. – 362
- Колпакова О.В. – 16, 75, 77, 81,
205, 221, 236, 260, 323, 581
- Коляндик С.Г. – 187
- Комариця Л. – 581
- Кондрацький Є.Ф. – 422
- Коновалець Є. – 366
- Коновець О.Ф. – 582
- Кононенко П.П. – 582
- Константинов В.М. – 81
- Константинович В.М. – 101,
118, 124, 130, 185, 351
- Копержинський К.О. – 197, 296,
422
- Копилов А.О. – 16, 247, 291,
572, 582
- Копилов С.А. – 24, 582
- Коптаренко О. – 303
- Кордон М. – 583
- Коротельников В. – 301
- Короткий В. – 582
- Корчак-Чепурківський О.В. –
26, 74, 81, 83, 100, 130, 185,
204, 216, 238, 352, 399
- Корчинський М.А. – 58, 358
- Косоногов Й.Й. – 286, 352
- Костомаров М. – 250
- Костриця М.Ю. – 583
- Костьє Е. – 301
- Костюк І. – 583
- Костюк М.В. – 25, 583
- Кот С.І. – 25, 583
- Котоній О.К. – 583
- Коцюк В.Д. – 205, 583
- Кошиця О.А. – 159, 364
- Кравець В. – 583
- Кравченко В. – 584
- Кравчук Л.М. – 19, 583, 621
- Кравчук М.П. – 23, 38, 74, 75,
81, 184, 270, 286, 290,
552
- Краєвський Б.М. – 187
- Крамаренко М. – 152
- Красівський Л.О. – 92, 186, 187,
387
- Красников С.М. – 195
- Красовський А. – 105
- Красуський І.А. – 124
- Крашениників С.М. – 187
- Кремень В.Г. – 584
- Кривецького М.Є. – 110
- Крижанівський Б.Й. – 193, 301
- Крижанівський Д.А. – 187
- Крилов І. – 584
- Кримський А.Ю. – 38, 186, 287,
289, 290, 352
- Крип'якевич І.П. – 161, 158,
189, 198, 199, 206, 520, 551
- Крупський І.В. – 584
- Крушельницький В.В. – 192
- Кудлай О.Б. – 585
- Кудрявцев В. – 585
- Кузьминська О. – 585
- Кукурудзяк М.Г. – 17, 24, 356,
420, 436, 566, 585, 609

- Кукурудзяк М.С. – 585
 Куликова З.М. – 15
 Куліш П.О. – 288, 296, 381,
 559
 Кульчицький С.В. – 289, 352,
 404, 585
 Кух О.М. – 158, 585
 Кучер В. – 161, 189, 198, 199
 Кучеренко-Равицька М. – 187
 Кучменко Е.М. – 19, 586
 Кушакевич С.Е. – 75, 81, 184,
 261, 286
 Кушнір Б.М. – 23, 586
 Л
 Лаверсон В. – 187
 Лазаревський О.М. – 274, 586
 Лазарович М.В. – 306
 Лановик Б.Д. – 306, 307, 308,
 309, 586
 Ларін Б.О. – 190, 199
 Лащенко С.М. – 82
 Лебідь-Юрчик Х.М. – 193, 199,
 286, 298
 Левитський Л. – 199
 Левицька Н.М. – 68, 586,
 621
 Левицький К. – 43, 587
 Левітський Л.М. – 190
 Леонтович П. – 186, 188
 Лепченко Я.Ф. – 187, 195
 Лизогуб Ф.А. – 121, 168, 217
 Линниченко І.А. – 101
 Липа І. – 357
 Липа Ю. – 400, 520
 Лисенко Х.О. – 197
 Лисий С. – 331
 Лисяк-Рудницький І. – 587
 Литвин В. – 308, 587
 Литвин С. – 587
 Личков Б.Л. – 123, 124, 133
 Лівицький А.М. – 358
 Лікарчук І.Л. – 587
 Лінниченко І.А. – 120
 Лобода А.М. – 38, 74, 81, 124,
 184, 200, 286, 290, 323, 351,
 352, 467
 Лозієва П. – 187
 Лозовий В.С. – 20, 24, 356, 567,
 587, 588
 Лоський І. – 47, 363, 365, 521,
 588
 Лотоцький О.Г. – 58
 Лошнюкова Є.Л. – 237
 Лукасевич Л. – 47, 365
 Лукашевич Л. – 366, 588
 Лук'яненко О.М. – 75, 81, 93,
 118, 184, 323, 351
 Лупандін О.І. – 353, 404, 588
 Лучицький В.І. – 74, 81, 92,
 118, 124, 130, 133, 184, 216,
 261, 288, 289, 290, 351, 387,
 588
 Любарський І.А. – 190, 191,
 271, 284, 294, 355, 392,
 431
 Любинська К. – 74
 Любич О. – 161
 Любичанківський М.Г. – 199,
 390, 424, 431
 Любичансківський М.Г. – 324
 Ляхоцький В.П. – 16, 20, 22, 34,
 63, 85, 241, 243, 246, 247,
 350, 355, 381, 408, 411, 525,
 546, 588, 589, 591
 Львов Г.Є. – 58
 М
 Мавродіяні П.А. – 199
 Мазепа І.П. – 33, 312, 356, 357,
 571, 521, 590
 Мазінг В.І. – 243

- Мазур В. – 590
Майборода В.К. – 16, 590
Майборода С.В. – 590
Майстренко І.П. – 422, 431
Макаревич М.Е. – 239
Макаренко А.Г. – 173
Макарчук С.А. – 590
Маковітський М.К. – 187
Малик А.О. – 621
Малиновський А.Е. – 299, 191,
590
Малінін І.М. – 102, 119
Маліновський А.Е. – 81, 190,
271, 281, 284, 297, 298, 299,
302, 392, 431
Мандрика М.І. – 590
Мануйлов О.О. – 61, 67
Марковський М.М. – 187
Мартос Б. – 33, 194, 365
Марчук М.В. – 590
Масненко В.В. – 591
Масюк С.О. – 621
Матейко Р.М. – 306
Матясеви́ч З.М. – 306
Матяш І.Б. – 16, 24, 34, 350,
355, 408, 411, 413, 409, 525,
546, 591
Мацуреви́ч І.К. – 187
Мацько В. – 393, 625
Машевський О.П. – 18, 591, 592,
622
Межиров А.І. – 236
Мельник В. – 331
Мельник Е.М. – 18, 24, 77, 93,
291, 387, 392, 435, 436, 576,
592, 593
Миколаєнко І.І. – 593
Мироненко О.М. – 111, 308, 594,
625
Миронець Н.І. – 594
Мирошніченко Ю. – 594
Михайлюк О.В. – 594
Мицюк О.К. – 42, 82, 84, 85
Мірошніченко М.І. – 622
Мітіліна М.І. – 216
Міхновський М.І. – 56, 594
Міщенко Ф.І. – 184, 287, 351
Мовчан О.І. – 82
Мойко Н. – 594
Моллов Р. – 224
Морозовський О.П. – 224
Мухін М.Ф. – 187
- Н**
- Нагаєвський І. – 90, 594
Назаревич С.І. – 194
Нарбут Г.І. – 163
Наріжний С. – 42, 43, 370, 594,
595
Науменко В.П. – 172
Нацкевич О. – 105
Нерсесов О.Н. – 187
Неселовський О.З. – 123, 88,
190, 271, 374, 381, 410
Нестеренко А. – 595
Нестеренко В.А. – 23, 25, 546,
595
Нестуля О.О. – 23, 34, 402, 404,
408, 524, 595, 599
Нечуй-Левицький І. – 55, 56,
595
Ніколаєнко С.М. – 595
Носенко Д. – 27, 28, 29, 144,
168, 218, 538, 539, 542
- О**
- Обушний М. – 596
Огієнко І.І. – 10, 12, 16, 20, 21,
22, 26, 33, 43, 44, 62, 63, 66,
67, 74, 75, 79, 81, 85, 86, 88,
89, 93, 107, 108, 109, 124,
128, 130, 131, 132, 133, 145,

- 147, 149, 152, 154, 156, 158,
159, 161, 162, 165, 175, 179,
180, 181, 185, 191, 192, 193,
194, 196, 197, 198, 202, 204,
206, 207, 209, 217, 218, 222,
226, 227, 228, 229, 230, 232,
233, 241, 242, 243, 244, 245,
246, 247, 248, 250, 264, 266,
267, 271, 279, 281, 283, 286,
292, 293, 299, 310, 322, 327,
332, 331, 333, 338, 340, 341,
345, 348, 350, 351, 352, 354,
355, 356, 357, 358, 371, 372,
373, 375, 377, 379, 380, 381,
382, 383, 385, 386, 387, 388,
389, 390, 391, 392, 393, 397,
401, 404, 405, 406, 407, 409,
410, 412, 415, 418, 421, 422,
423, 424, 425, 426, 427, 428,
429, 430, 431, 432, 445, 468,
524, 527, 531, 566, 568, 582,
588, 589, 596, 602, 613, 614,
615
- Оглоблин О. – 596
Огньов С. – 597
Оксіюк Й.Ф. – 190, 271, 374,
382, 390, 567
Оксіюк М.Ф. – 187
Олійник І.А. – 23, 194, 282,
597
Омельченко О. – 362, 363
Омелянів В.Ф. – 187
Онопрієнко В.І. – 14, 15, 16, 59,
71, 77, 82, 83, 323, 597
Остапенко С.С. – 23, 33, 145,
193, 229, 282, 284, 298,
324, 355, 392, 574, 597,
598
Остафійчук О. – 211, 400
Осташко Т.С. – 17, 39, 598
- Островий В.М. – 13, 25, 598
Охримович В. – 76
Охримович Д. – 376
- II
- Павлов Д.І. – 15, 598
Павлуцький Г.Г. – 23, 73, 74,
75, 81, 83, 92, 101, 124, 128,
129, 130, 133, 184, 185, 204,
216, 217, 286, 287, 290, 323,
351, 352, 367, 387, 402, 403,
530, 561
Паньков С. – 598
Папакін Г.В. – 408
Пархоменко В.М. – 20, 587, 598
Пархоменко П.Г. – 271
Пархоменко П.Ю. – 197
Пащенко В. – 22, 599
Пащенко О.М. – 7, 44, 104, 105,
108, 154, 157, 158, 160, 161,
163, 226, 227, 228, 244, 326,
333, 422, 423, 429
Пеленський Й.Л. – 45, 151, 152,
187, 219, 354, 404, 413, 414,
418, 419, 525
Пелех П.М. – 82, 187
Передирій В. – 26
Передерій І.Г. – 18, 599, 622
Перетц В.М. – 281, 599
Петлюра С.В. – 8, 147, 173, 196,
210, 266, 355, 356, 357, 358,
368, 377
Петр В.І. – 189, 272, 273, 284,
298, 310, 460, 563
Петрушевич Є.О. – 300
Пижик А.М. – 19, 175, 599, 600,
622
Пилипчук П.К. – 75, 82, 95,
350, 402
Пиріг Р.Я. – 13, 274, 404, 551,
585, 599, 600

Підгаєцький В.Я. – 187

Підкова І.З. – 625

Підлісний В.І. – 198

Піскова Е. – 600

Плевако М.А. – 15, 190, 191,
209, 254, 271, 284, 294, 296,
298, 303, 304, 380, 389, 392,
393, 396, 401, 418, 431, 467,
568

Плотников В.О. – 82, 184, 262,
290, 600

Победоносцев О. – 377

Повсетенко К. – 331

Поліщук В. – 399

Поліщук О. – 250

Полонська-Василенко Н. – 9,
311, 600, 601

Полонський О.М. – 192, 301

Полонська-Василенко Н.Д. – 9

Поляков М.В. – 601

Пономаренко А.Б. – 20, 21, 601

Поперешній В. – 10

Попович Г.Г. – 239

Попович О.О. – 194

Посохов С. – 68, 601

Постернак С. – 6, 7, 76, 118, 420,
421, 601, 602

Потапова Л.В. – 622

Прахов О.В. – 190, 382

Приходько В.К. – 104, 110, 111,
112, 113, 154, 157, 161, 223,
225, 242, 429, 431, 432

Проданюк Ф.М. – 600, 622

Прокопович В.К. – 33, 75, 82,
92, 117, 175, 181, 402

Прокопчук В.С. – 20, 574, 602

Прусевич О.М. – 105, 163, 227,
243

Пташник Б.Й. – 23, 602, 603

Пулюй І. – 297, 381

Р

Радченко Л.О. – 603, 622

Ракочі А.І. – 187

Ралле І.В. – 404

Рафальський В.Ф. – 76, 82, 192

Регул Я.І. – 194

Реєнт О.П. – 306, 307, 308, 374,
564, 569, 593, 603, 605

Река М.Й. – 432

Ретанів О.М. – 197

Реформаторський С.М. – 118,
250

Рибак І.В. – 603

Римаренко Ю.І. – 111, 308,
603

Риндик С. – 42, 194, 199

Рихліна Е.А. – 187

Ричка В.М. – 23, 603

Різниченко В. – 74

Рогоза О.Ф. – 168, 218, 220

Розенкранець А. – 302

Розовик Д.Ф. – 17, 115, 176,
236, 402, 403, 408, 405, 603,
604, 622

Розумовський А. – 376

Романько І.І. – 605

Романюк Т. – 604

Ростовська О.В. – 70, 605

Ротар Н.Ю. – 18, 605, 622, 623

Рубльов О.С. – 15, 307, 308, 374,
593, 605

Руденко В. – 192, 605

Руденко Г. – 74

Рудий Г.Я. – 17, 21, 34, 40, 395,
402, 525, 599, 605, 606

Рудницький М.І. – 82

Рудько М.П. – 14, 606

Русин М. – 606

Русов Ю.О. – 42, 303, 324, 392,
431

- Русова С.Ф. – 23, 26, 35, 42, 45,
 73, 90, 157, 162, 197, 243,
 279, 320, 322, 323, 342, 396,
 397, 466, 530, 606
 Рященко Д. – 606
 С
 Савка М. – 26, 606
 Савчук В.О. – 607
 Савчук В.С. – 607
 Сагарда О.І. – 187, 236, 237, 239
 Садовень О.О. – 101, 118
 Садовський М.К. – 153, 157,
 391, 533
 Саєвич М. – 331
 Сазанов В. – 607
 Сазанський В. – 303
 Саковський І. – 376
 Салазкін С.С. – 65
 Саламаха І.В. – 24, 607, 623
 Саліковський О. Х. – 162, 530,
 607
 Самойленко Г.В. – 607
 Самойленко О.Г. – 607
 Самойлов Ф. – 69, 607
 Самотий Р. – 607
 Санфельд Є. – 284, 607
 Санцевич А.В. – 607
 Сапожніков А. – 301
 Сарбей В.Г. – 607
 Саркісов Р. – 105
 Свенціцький І.С. – 73, 74, 75
 Свінцов К. – 105
 Світлов П.Я. – 187
 Семенов В. – 187
 Семенюк С. – 608
 Семчишин М. – 10, 608
 Сердюк Є. – 233
 Сердюка О.В. – 306
 Середа А. – 608
 Сивіцький М. – 608
 Сидоренко Н. – 608
 Синявський А.С. – 23, 26, 192,
 435
 Синявський О. – 295
 Сінайський В.І. – 186
 Сірополко С.О. – 42, 65, 69, 85,
 205, 249, 250, 251, 252, 300,
 396, 397, 531, 608
 Сістер М. – 105
 Сіцінський Ю.Й. – 11, 12, 13,
 23, 26, 105, 107, 155, 163,
 188, 191, 243, 249, 267, 271,
 294, 296, 299, 324, 354, 374,
 375, 376, 377, 379, 381, 383,
 391, 392, 396, 397, 398, 410,
 413, 414, 417, 418, 422, 424,
 576, 531, 579, 608
 Скоропадський П.П. – 9, 16, 33,
 41, 44, 122, 127, 149, 150,
 151, 154, 167, 168, 170, 172,
 180, 217, 218, 221, 231, 367,
 588, 608, 613
 Скрипник М. – 608
 Скрипник П. – 608, 609
 Слабченко М.Є. – 38, 187
 Славинський М.А. – 58
 Сливка І.Г. – 20, 242, 248, 602
 Слюсаренко А.Г. – 93
 Смаль-Стоцький С.Й. – 163, 186
 Смирнов П.П. – 118
 Смолій В.А. – 91, 307, 404
 Собчинська М.М. – 17, 23, 24,
 420, 585, 609, 623
 Соколова В.П. – 236
 Соколовський О.О. – 187, 195
 Соловей Д. – 60, 72, 609
 Солуха К.Г. – 104, 105, 110, 154,
 342, 568
 Солуха П. – 9, 609
 Сорочан Н.А. – 351, 352, 609

- Сохань П. – 59, 274
Сохацька Є.І. – 15, 22, 610, 611
Спекторський Є.В. – 101, 118,
120, 124, 129, 152, 167, 532,
611
Сперанський О. – 323
Старицька-Черняхівська Л.М. –
157
Старков А.В. – 187
Стебницький П.Я. – 58, 171,
220
Степаненко В.П. – 239
Стещенко І.М. – 63, 64, 69, 70,
73, 78, 116, 159, 384, 564
Столярів М.О. – 161, 190, 191,
199, 251, 271, 278, 281, 298,
302, 611
Стопчак М.В. – 5, 611, 623
Стоян Т.А. – 623
Стрілець В.В. – 623
Струминський В. – 331
Ступарик Б.М. – 17, 611
Сулимович О. – 187
Сумцов М.Ф. – 51, 62, 68, 72
Сушицький Ф.П. – 5, 6, 7, 67,
74, 75, 77, 79, 80, 81, 83, 84,
89, 93, 100, 101, 104, 116,
119, 124, 128, 129, 130, 149,
150, 152, 154, 171, 182, 183,
184, 185, 188, 200, 204, 217,
220, 227, 235, 237, 240, 270,
286, 288, 289, 310, 323, 324,
326, 350, 351, 352, 385, 386,
397, 467, 544, 611
- Т**
- Табінський П.В. – 188, 195, 298,
374, 375, 376, 377, 378, 379,
382, 383, 396, 397, 533,
612
Тарнавський В. – 158, 163
Телячий Ю.В. – 25, 394, 401,
533, 557, 563, 598, 612
Терес Н.В. – 187, 612
Терещенко Ю.І. – 351, 612
Терлецький П. – 302
Тимошенко В. – 42
Тимошенко Г.П. – 533
Тимошенко С.П. – 42, 151, 152,
184, 185, 287, 289
Тимошик М.С. – 21, 26, 62, 394,
612
Тимченко Є.К. – 38, 67, 186,
188, 195, 270, 284, 286, 287,
289, 294, 298, 352, 381
Тинченко Я. – 362, 364, 366,
613
Тисовський О. – 199
Титаренко К.Д. – 93, 108, 107,
421
Титов О. – 600
Тінцер П. – 199
Ткаченко А. – 362
Ткаченко М. – 74
Ткачук О.В. – 623
Тоцький М.М. – 186
Трембіцький А.М. – 13, 25, 613,
623
Третяк Л. – 613
Тронько П.Т. – 82, 158
Трояновський І.І. – 301
Туган-Барановський М.І. – 23,
75, 76, 82, 184, 185, 250,
287, 286, 290, 324, 350, 352,
353
Туницький М.Л. – 187
Турченко Ф.Г. – 613
Тустанський А. – 331
Тутковський П.А. – 92, 387
Тюрменко І.І. – 22, 352, 613,
614, 623

- У**
 Удовенко В. – 187
 Ульяновська С.В. – 23, 615
 Ульяновський В.І. – 23, 39, 104,
 151, 167, 372, 373, 532, 533,
 611, 615
 Урбанський В.М. – 24, 94, 277,
 615
 Усатенко Т. – 615
 Усенко І.Б. – 111, 308
 Устрялова М. – 250
- Ф**
 Фареній І.А. – 623
 Феденко П. – 9, 615
 Федоренко С. – 615
 Федорова О.І. – 253
 Федорович А.В. – 271
 Федосієва Є.В. – 194
 Фещенко-Чопівський І.А. – 73,
 74, 246, 323
 Филипович П. – 193, 199
 Филипчук О. – 331
 Філінюк А.Г. – 18, 291,
 592
 Філінюк Л.Ф. – 20, 602
 Філіпов А.І. – 197, 198
 Філоненко С.М. – 616
 Фогель Р.Ф. – 187
 Фрайнфанг Я. – 331
 Франко І.Я. – 48, 275
- Х**
 Ханенко В.М. – 239
 Харлампович К. – 13
 Хведорів М.М. – 190, 271, 278,
 281, 284, 298, 302, 390, 324,
 616
 Хитьков М.О. – 243, 303
 Хмара М. – 282, 542, 559
 Холодний Г.Г. – 74, 82, 85,
 86
- Холодний П.І. – 73, 118, 119,
 120, 124, 147, 156, 162, 163,
 173, 174, 176, 180, 226, 228,
 229, 312, 325, 415
 Храневич В.П. – 23, 195, 298,
 339, 546
 Христюк П. – 8, 384, 385,
 617
- Ц**
 Цвіт М.С. – 186
 Цегельський К. – 301
 Цегельський Л. – 152
 Цермана Д. – 105
 Цитович М.М. – 64
 Цішківський О.Ф. – 186
- Ч**
 Чайковський М.А. – 23, 26, 161,
 189, 198, 245, 285, 302, 324,
 424, 431, 433, 569, 602,
 617
 Чекина М. – 544
 Череповський Є. – 79, 88, 238,
 596
 Чернявський А.П. – 195
 Черняхівська В. – 544
 Черняхівський Є.Г. – 74, 185,
 286, 288, 188, 617
 Черняхівський О.Г. – 73, 74,
 118, 185, 286, 617
 Черняхівський О.К. – 81
 Черняхівський О.О. – 270
 Чечель М.Ф. – 58
- Ш**
 Шадлун М. – 147
 Шаповал М. – 617
 Шаповал Ю. – 400, 617
 Шапрошников В.Г. – 124
 Шарко В.В. – 82
 Шаровольський І.В. – 62, 186
 Шарфеттер Р. – 301

Швець Ф.П. – 42, 74, 75, 82, 85,
93, 101, 119, 150, 154, 173,
184, 185, 188, 238, 270, 286,
352, 353, 357
Шевельов Ю. – 275, 617
Шевченко Л.В. – 19, 82, 205,
617
Шелудько Д. – 190
Шемшуненко Ю.С. – 617, 625
Шиманович І.І. – 284, 195, 392
Шимонович Й. – 284, 618
Шип Н.А. – 618
Широцький К.В. – 23, 75, 82,
88, 89, 161, 184, 185, 189,
199, 266, 286, 293, 323, 324,
350, 391, 417, 402, 403, 618
Шиян Н. – 105
Школьна О. – 26, 618
Шманкевич Є.І. – 195, 243
Шпак В.І. – 187
Шрібо Е. – 301
Шульгіна Н.Я. – 74, 82, 286
Шульгіна-Ящук Н.Я. – 82
Шульмінський О.П. – 105, 106,
154, 163, 227, 564

Щ
Щербань Т.О. – 14, 15, 71
Щербань Т.С. – 59, 618
Ю
Юрій М.Ф. – 619
Юркова О.В. – 15
Юхименко І. – 92, 386
Я
Яворницький Д.І. – 275
Якимович С.Ф. – 7, 203, 250,
295, 296, 396, 397, 398, 418,
544
Яковлев А. – 74
Яковлев В. – 73
Яковлева Л.В. – 404
Якубаніс Г.І. – 187
Яната О.А. – 23, 92, 187,
261, 286, 288, 290, 387,
619
Яніцький О. – 195, 238
Янчук О. – 619
Ясинський М. – 253, 400,
619
Ясперс К. – 619
Яцута О. – 186, 188

Зміст

Вступ	3
Розділ I. Історіографія проблеми, джерельна база і теоретико-методологічні засади роботи	5
1.1. Історіографія проблеми	5
1.2. Характеристика джерел	27
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	47
Розділ II. Революція і перші спроби українізувати російськомовні університети в Україні. Заснування і діяльність Київського народного українського університету (березень 1917 – квітень 1918 рр.)	55
2.1. Громадський рух за українізацію вищої освіти. Спроби заснування українознавчих кафедр в російських університетах України	57
2.2. Творення і функціонування Київського народного українського університету – прорив національної освіти і науки	71
Розділ III. Процес формування і відкриття державних українських університетів. Нормативно-правова база національної університетської освіти (січень 1918 – жовтень 1920 рр.)	99
3.1. Роль інтелігенції у творенні державних українських університетів за Центральної Ради	99
3.2. Плани і перші кроки влади щодо створення державних українських університетів. Діяльність комісій із заснування вищих шкіл (січень-липень 1918 р.)	115

3.3. Юридичне оформлення державних українських університетів та їх законодавча підтримка владою	134
3.4. Урочисте відкриття державних українських університетів – свято національної культури	148
3.5. Надання державних прав російським університетам і спроби їх українізації за гетьманату та у добу Директорії УНР	166

Розділ IV. Кадровий потенціал і студентський контингент. Творення матеріально-технічної й інформаційної бази державних українських університетів (серпень 1918 – лютий 1921 рр.)	182
4.1. Кадровий склад українських університетів: особливості формування і якісний рівень	182
4.2. Студентський контингент: чисельність, національний і віковий склад, базовий освітній рівень	200
4.3. Матеріально-технічна база: здобутки і проблеми	215
4.4. Заснування та організація роботи університетських бібліотек	234

Розділ V. Освітня і наукова діяльність українських університетів. Проблема соціального захисту науково-педагогічних, навчально-допоміжних і технічних працівників та студентів (серпень 1918 – лютий 1921 рр.)	260
5.1. Створення кабінетно-лабораторної бази. Організація і проведення навчальної праці. Підготовка і видання українських підручників і посібників	260
5.2. Наукове життя професорсько-викладацьких корпорацій і студентів. Науково-видавнича діяльність українських університетів	286
5.3. Вплив економічної кризи на становище професорсько-викладацьких корпорацій, навчально-допоміжного, технічного персоналу і студентів. Допомога держави і місцевих самоврядувань університетським працівникам і студентській молоді	306

5.4 . Стипендіальне забезпечення студентів. Гуманітарна діяльність громадських організацій	325
---	-----

Розділ VI. Українські університети – опора національного державотворення і рушії освітньо-культурного відродження країни (1917 – 1920 рр.)	349
6.1. Участь викладачів і студентів у державно-політичному житті й збройному захисті української держави	349
6.2. Представники професорсько-викладацьких корпорацій і студентства у церковному відродженні	371
6.3. Лекційно-пропагандистська, літературно-публіцистична і редакційно-видавнича діяльність викладачів, працівників і студентів	384
6.4. Робота зі збереження культурно-історичної та архівної спадщини українського народу	402
6.5. Діяльність гімназії для дорослих і учительських курсів при Кам’янець-Подільському державному українському університеті	420
Висновки	440
Перелік умовних скорочень	449
Список використаних джерел і літератури	450
Іменний покажчик	627

Наукове видання

Завальнюк Олександр Михайлович

**Утворення і діяльність державних
українських університетів (1917-1921 рр.)**

Монографія

Редактор *Н.Г.Пянковська*
Комп'ютерна верстка *В.О.Фаріон*

Підписано до друку 5.05.2011 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Ум.друк.арк. 37,43. Обл. вид. арк. 36,81.
Тираж 500 пр. Зам. № 400.

Видавництво “Аксіома” (свідоцтво ДК №1808 від 26.05.2004 р.)
м. Кам’янець-Подільський, а/с 8, 32300
Тел./факс: (03849) 3-90-06

Надруковано в друкарні ПП “Аксіома”
пров. Північний, 5, м. Кам’янець-Подільський, 32300